

ԼԵՒՈՆ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ ԵՒ ՆԱՅԵՐԸ

ՀԱՏՈՐ Բ

Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն

ԵՐԵՒԱՆ 2007

ՀՏԴ 941 (479.25) : 32.001
ՊՄԴ 63.3 (2Հ) + 66
Տ – 506

LEVON TER-PETROSSIAN

THE CRUSADERS AND THE ARMENIANS

Volume II:
Historico-Political Study
Erevan 2007

Տեր-Պետրոսյան Լ.
Տ – 506 Խաչակիրները եւ հայերը, հատոր Բ. – Եր.: Հայաստանի
Հանրապետության Առաջին Նախագահի արխիվ, 2007. –
672 էջ:

ԵՊՀ գրադարան

SU0146849

ՊՄԴ 63.3 (2Հ) + 66

ISBN 978-99941-2-075-8

© Լեւոն Տեր-Պետրոսյան, 2007

ԱՌԱՋԱԲԱՆ¹

XI–XIV դդ. մերձավորարեւելյան իրադարձությունները հետահայաց ֆաղաֆագիտության (ретроспективная политология)² տեսակետից դիտարկելիս՝ Կիլիկյան Հայաստանի եւ Արեւելում հիմնված խաչակրաց պետությունների պատմության տիպաբանական ընդհանրությունն աչքի է զարնում առաջին իսկ հայացքից: Թե՛ մեկը, թե՛ մյուսները, ստեղծված լինելով օտար ժողովուրդներից նվաճված տարածքներում, հարկադրված էին գոյատեւել հարակա թշնամական միջավայրում, դրանից բխող ֆաղաֆական վարձագծի նմանօրինակ դրսեւորումներով՝ աշխարհագրական դիրքի առավելությունների օգտագործում, ապավինում բերդերի պաշտպանական համակարգին, ժամանակավոր ռազմական դաշինքների հաստատում, Արեւմուտքի օգնության ակնկալում, ներքին կայունության ապահովում եւ այլն: Նույնն էր նաեւ միջազգային իրավունքի սկզբունքների այն դաշտը, որով, այդ պետությունների կամքից անկախ, նախասահմանված էր նրանց կենսագործունեության հարկադրական շրջանակը:

Հարկ ենք համարում միանգամից նշել, որ «միջազգային իրավունք» եզրույթը մենք գործածում ենք պայմանականորեն, քանի որ այդ իրա-

¹ Հարկ ենք համարում կրկին խորին շնորհակալություն հայտնել սույն գրքի առաջին հատորի «Երկու խոսք»-ում հիշատակված անձանց, որոնց ցուցաբերած նույնաբեկ աջակցությունը հույժ կարեւոր է եղել նաեւ ներկա հրատարակության իրականացման համար, հատկապես ընդգծելով Հրաչ Բարթիկյանի, Ազատ Բոգոյանի, Աշոտ Սարգսյանի եւ Ավետիս Ավագյանի ավանդը:

² Եզրույթի մասին տե՛ս **Афанасьев**, *Опасная Россия*, с. 148.

վունքը միջնադարում սահմանվում էր ոչ թե Ազգերի Լիգայի, ՄԱԿ-ի կամ ԵԱՀԿ-ի տիպի կազմակերպությունների կողմից, այլ մեծ պետությունների անհատական ջանքերով: Յուրաքանչյուր գերտերություն ինքնուրույնաբար հռչակում էր սեփական փառափառական դավանանքը (դոկտրինան) եւ դրա հիման վրա որոշում իր եւ մնացյալ աշխարհի հարաբերությունների կանոնները: Այլ կերպ ասած, թեեւ անցյալում եւս, ինչպես մեր օրերում, միջազգային իրավունքը սահմանվում էր գերտերությունների կողմից, բայց դա տեղի էր ունենում ոչ թե համապատասխան կազմակերպությունների մակարդակով, այլ կայսրությունների որդեգրած եսակենտրոն հայեցակարգերի հռչակման միջոցով, փույթ չէ, թե դրանք ի բնե կհակասեին միմյանց եւ ազգերի համակեցությունը կարգավորելու փոխարեն, աշխարհը կվերածեին անհաշտ թշնամանքի թատերաբեմի: Գերտերությունների փառափառական դավանանքների եսակենտրոնությունն արտահայտվում էր նրանում, որ նրանցից յուրաքանչյուրն իրեն համարում էր աշխարհի միակ օրինական պետությունը՝ դրանով հիմնավորելով համաշխարհային տիրապետության իր հավակնությունը: Մեզ հետաքրքիր ժամանակաշրջանում «միջազգային իրավունքի» սկզբունքների սահմանման ու գործադրման մենաշնորհը պատկանում էր չորս հակոտնյա ուժերի՝ Բյուզանդական կայսրությանը, Արեւմտյան Եւրոպային, իսլամական հասարակապետությանը եւ մոնղոլներին, ինչը դրսևորվում էր նրանց աշխարհափառական դավանությունների հետեւյալ հայեցակարգային դրույթներում:

Բյուզանդիա. Աշխարհի միակ օրինական պետությունը լինելու Բյուզանդիայի ինքնագիտակցությունը բխում էր Հռոմեական կայսրության իրավահաջորդը հանդիսանալու իրողությունից եւ Կոստանդնուպոլսի պատրիարհարանի ենթադրյալ նախաթոռության հանգամանից: Դա նրան հիմք էր տալիս եթե ոչ անպայման հավակնելու համաշխարհային տիրապետության, ապա գոնե ձգտելու իր իշխանությունը տարածել Հռոմեական կայսրության նախկին տարածքների ու Բրիտանյա աշխարհի վրա³: Աշխարհակալական այսպիսի նկրտումների ամրապնդմանը նպաս-

³ Հմմտ. Bréhier, Les Institutions, p. 282; Garsoïan, The Independent Kingdoms, p. 160–161; Garsoïan, The Byzantine annexation, p. 188; Harris, Byzantium, p. 22–24.

տել էին մի կողմից՝ X–XI դարերում Հարավային Եւրոպայի, Ասորիի, Միջագետքի եւ Մեծ Հայքի ուղղությամբ Բյուզանդիայի կատարած տպավորիչ վերանվաճումները, իսկ մյուս կողմից՝ Բալկանյան երկրներում եւ Կիւսյան Ռուսիայում Հույն Ուղղափառ եկեղեցու հաջողությամբ պսակված առաքելությունները։ Իշխող մտայնության ամենացայտուն արտահայտությունը բյուզանդական կայսրերի βασιλεύς (վասիլեւ) տիտղոսն էր, որը չէր հատկացվում ոչ մի այլ տիրակալի⁴։ Կայսրը, դիտվելով Աստծու ընտրյալը, ըստ էության, պետության մարմնավորումն էր, որի զորությունը տարածվում էր ինչպես ծովի ու ցամաքի, այնպես էլ՝ ողջ մարդկային ցեղի վրա⁵։

Ավելորդ չէ նշել, որ Բյուզանդական կայսրերի, նույնն է թե՛ Բյուզանդական կայսրության զորության համաշխարհային տարողության պատկերացումն արտացոլվել է նաեւ հայ իրականության մեջ։ Այսպես, Ներսէս Շնորհալին Մանուել I Կոմնենոսին կոչում է ոչ այլ կերպ, քան «Երկնաւորին յերկրի անուանակիր եւ աթոռակալ»⁶ կամ «Պարունակող գեապատոտութեամբ ընդհանուր թագատութեանց, որ ի ներոյ երկնից»⁷,

⁴ Կառլոս Մեծի համար արված միակ բացառության մասին տե՛ս ստորեւ։ «Վասիլեւսը» Բյուզանդական կայսրերի պաշտոնական տիտղոս է դարձել 629 թվականին. տե՛ս Юзбашьян, Армянские государства, с. 83.

⁵ Հմմտ. Bréhier, Les Institutions, p. 5–6, 58–59. Խոսքն, անշուշտ, վերաբերում է կայսեր ինստիտուտին, եւ ոչ թե անձին, ինչի առթիվ ուշագրավ ենք համարում Ա. Կաթդանի հետեւյալ դիտարկումը. «Կայսրը Բյուզանդիայում, թվում է, ամենազոր էր, բայց դրա հետ մեկտեղ, զարմանալիորեն, դժվար է պատկերացնել մի ավելի անկայուն միապետության, քան բյուզանդական ինքնակալությունն էր։ Բյուզանդական կայսրերի կեսը գահից զրկվել է բռնությամբ. ոմանց թունավորել են, խեղդամահ արել, կուրացրել, իսկ մյուսներին՝ արգելափակել վանքում։ Բյուզանդական կայսրության հազարամյա պատմության մեջ հաշվվում է մոտ 90 կայսր՝ համարյա կրկնակի ավելի, քան նույն ժամանակահատվածում գահակալել են գերմանական կայսրությունում»։ Каздан, Византийская культура, с. 83–84.

⁶ Ներսէս Շնորհալի, Հնդհանրական թուղթք, էջ 109։ Եթե անուանակիր բառի տակ հեղինակը նկատի ունի Քրիստոսի եւ կայսեր եմանուել անվան նույնությունը, ապա աթոռակալ-ն ակնարկում է Աստծու երկրային փոխանորդը դիտվելու վերջինիս հանգամանքը։ Տե՛ս նաեւ՝ Անդ., էջ 110, 145։

⁷ Անդ., էջ 160։

իսկ Գրիգոր Տղան՝ «Արեայ Հոռոմոց, որ նստի գլուխ ընդհանուր տիեզերաց, ծայրագոյն պատուով եւ իշխանութեամբ»⁸: Այս առումով շատ ավելի պերճախոս է Հովհաննէս Դրասխանակերտցին, որը Բյուզանդական կայսրերին համարում է՝ «յԱստուածուստ պսակեալ եւ պերճացեալ մեծ եւ բարեյաղթ թագաւոր տիեզերաց, աստուածասէր եւ բարեպաշտ, ի հանդիսի կենացս հասարակաց լուսաւորութեանց վերակացոյն եւ հանուրց եղելոցս ճշմարիտ խաղաղարար, երկնացեղիկ ինն դասուցն համեմատն եւ շինութեան հոգեւորի առիթօք. այսփանեաց եւ այսպիսեաց ազգաց եւ ազանց ստուգապէս առաջնորդ, աստուծային արդարեւ արմատենիւ ի տան Տեառն տնկեալ»⁹: Իսկ Ասողիկի «Պատմութեան» մեջ պահպանված VII դ. հայկական մի վավերագիր Բյուզանդական կայսրությունը բնութագրում է հետեւյալ խոսքերով. «Թագաւորութիւն մեծ եւ հզօրագոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս, որ ոչ մարդկային ձեռամբ, այլ աստուծային աջովն է պսակեալ, զոր ոչ երբեք կարացէ փոխանորդել, բայց միայն Քրիստոսի թագաւորութիւնն»¹⁰:

Մեր քննության առարկան հանդիսացող խնդրի տեսակետից առավել հետաքրքրական է, սակայն, բյուզանդացիների աշխարհակալական իրավագիտակցության մի մասնակի դրսեւորումը, որը վերաբերում է սելջուկների կողմից զավթված կայսերական տարածքների կարգավիճակին: 1097 թվականին Ալեքսիոս կայսեր եւ խաչակիրների միջեւ Կոստանդնուպոլսում կնքված պայմանագրի համաձայն՝ վերջիններս պարտավորվում էին Բյուզանդիային վերադարձնել թուրքերից գրավվելիք այն բոլոր տարածքները, որոնք սելջուկյան ասպատակությունների նախօրյակին պատկանել էին կայսրությանը¹¹: Ի դեպ, այդ պայմանագրի բովանդակությանը քաջապես ծանոթ է նաեւ Մատթեոս Ռոհայեցին, որն այդ առթիվ գրում է. «Եւ թագաւորն Ալէքս արար սէր եւ միաբանութիւն ընդ ամենայն իշխանսն Փռանգաց, եւ տարաւ զնոսա ի սուրբն Սոփի,

⁸ Անդ., էջ 166:

⁹ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն, էջ 271–272:

¹⁰ Ասողիկ, Պատմութիւն, էջ 92: Հայ պատմագրության մեջ Բյուզանդական կայսրության նկարագրի մասին լրացուցիչ տե՛ս Arutjunova-Fildanjan, L'Image, p. 7–17.

¹¹ Տե՛ս Anne Comnène, Alexiade, t. II, p. 226.

եւ ետ նոցա բազում տուրս ոսկոյ եւ արծաթոյ. եւ նոքա երդուան նմա, զի զամենայն գաւառսն, որ յառաջ լեալ էր Հոռոմոց, թափեն ի Պարսից¹² եւ տան զայն թագաւորին Ալէքսին, եւ աշխարհն Պարսից եւ Արապկաց եղիցին ազգին Փռանգաց. եւ այսպիսի դաւանութեամբս, խաշով եւ աւետարանով կապեցին զերդումնն անլուծանելի կապանօք»¹³: Պայմանագիրը, որն առաջին հերթին վերաբերում էր Կիլիկիային, Անտիոքի իշխանապետությանը եւ Եդեսիայի կոմսությանը, հետագայում ծանր անդրադարձ պիտի ունենար այդ երկրների ճակատագրի վրա: Խաչակիրներն սկզբնապես հարգեցին իրենց ստանձնած պարտավորությունը՝ մասնավորապես Բյուզանդիային զիջելով Նիկիա եւ Մարաշ ֆեոդալները, սակայն Եդեսիայի կոմսությունն ու Անտիոքի իշխանապետությունը հիմնադրելուց հետո հրաժարվեցին ճանաչել կայսեր գերիշխանությունը: Բյուզանդիան երբեւէ չհամակերպվեց իրերի այդ դրության հետ եւ, պայմանագիրն իրավական հիմք ծառայեցնելով, շարունակ փորձեց վերականգնել կայսրության տարածքային ամբողջականությունը¹⁴: Մասնավորապես այդ պայմանագրի գործադրմանն էին միտված Հովհաննէս եւ Մանուէլ Կոմնենոս կայսրերի ձեռնարկած 1136–1138, 1142–1143 եւ 1158–1159 թթ. արեւելյան արշավանքները: Խաչակրաց պետությունների վրա իր գերիշխանությունը հաստատելու զլխավոր խոչընդոտը Բյուզանդիայի համար Ռուբինյան իշխանության գոյությունն էր: Դրանով է բացատրվում, թե ինչու ավելի քան հարյուր տարինա համառորեն չճանաչեց Հայոց պետության անկախությունը՝ նրա տարածքը դիտելով որպէս կայսրության անբաժանելի մասը: Ի տարբերություն Անտիոքի իշխանապետության եւ Եդեսիայի կոմսության, որտեղ Բյուզանդիան, աշխարհագրական նկատառումներով, հակված էր բավարարվել թեկուզ իր անվանական գերակայության ճանաչմամբ¹⁵,

¹² Պարսիկք անվան տակ Մատթեոսը նկատի ունի մահմեդականներին, մասնավորապես՝ թուրքերին:

¹³ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 255:

¹⁴ Հմմտ. Chalandon, Les Comnène, II, p. 446; Grousset, Histoire, I, p. 15–16; Harris, Byzantium, p. 81–82.

¹⁵ Հմմտ. Harris, Byzantium, p. 81–83.

Կիլիկիայում նրան հետաքրքրում էր միայն ուղղակի կառավարումը: Արեւելքի ուղղությամբ Բյուզանդիայի աշխարհակալական հավակնություններին վերջ դրվեց միայն 1176 թվականին Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտում սելջուկներից կրած նրա ջախջախիչ պարտությունից հետո¹⁶:

Արեւմտյան Եւրոպա. Որպես փաղափական գործոն Արեւմտյան Եւրոպան Մերձավոր Արեւելքի թատերաբեմում դերակատարություն ստանձնեց խաչակրաց արշավանքների սկզբնավորման շրջանից, թեւէ Հոռմեական կայսրության ժառանգորդն ու ֆրիստոնյա աշխարհի գերական լինելու Բյուզանդիայի աշխարհակալական մենաշնորհը նա սկսել էր վիճարկել դեռեւս Կառլոս Մեծի ժամանակներում¹⁷: 800 թվականին վերջինս Հռոմի պապ Լեոն III-ի (795–816 թթ.) կողմից հռչակվեց կայսր (imperator) եւ անմիջապես բանակցությունների մեջ մտավ Բյուզանդիայի հետ՝ օրինականացնելու համար իր այդ տիտղոսը: Բյուզանդական կայսր Նիկեփորոս I-ը (802–811 թթ.) կտրականապես հրաժարվեց անել դա, բայց նրա հաջորդը՝ Միխայել I-ը (811–813 թթ.), փաղափական նկատառումներով, 812 թվականին ճանաչեց Կառլոս Մեծի imperator տիտղոսը, որի համարժեքը հունարեն βασιλεύς-ն էր: Սա Բյուզանդիայի կողմից արեւմտաեւրոպական կայսրերի համար արված միակ բացառությունն էր¹⁸: Կարողինգյան կայսրությունը գոյատևեց մինչեւ 887 թվականը, որից հետո այն բաժանվեց յոթ անկախ թագավորությունների՝ Ֆրանսիա, Գերմանիա, Իտալիա, Պրովանս, Բուրգունդիա, Լոթարինգիա եւ Նավարա¹⁹: Բյուզանդիայի եւ Արեւմտյան Եւրոպայի իրավա-փաղափական այս տարաձայնությունը չհարթվեց նաեւ այն բանից հետո, երբ Գերմանիայի թագավոր Օտոն I-ը 962 թվականին Հռոմի պապ Հովհաննես XII-ի

¹⁶ Առիթից օգտվելով, ավելորդ չենք համարում նշել, որ Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտի կարեւոր նշանակությունը գիտակցվել է նաեւ միջնադարյան հայ հեղինակների, մասնավորապես՝ Ներսես Լամբրոնացու եւ Սմբատ Սպարապետի կողմից. տե՛ս Ներսէս Շնորհալի, *Ընդհանրական թուղթ*, էջ 168; Սմբատ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 193:

¹⁷ «Հոռմեական կայսրության» գաղափարի բյուզանդական եւ արեւմտյան ընկալումների տարբերության մասին մանրամասն տե՛ս Успенский, История, с. 685–690.

¹⁸ Հմմտ. Bréhier, Les Institutions, p. 51; Юзбашин, Армянские государства, с. 83.

¹⁹ Մանրամասն տե՛ս Удалцов, История, т. I, с. 119.

(955–964 թթ.) կողմից հռչակվեց կայսր եւ հիմնադրեց, այսպես կոչված, Սրբազան Հռոմեական կայսրությունը: Հարկ է նշել, սակայն, որ խնդրո առարկա ներհակության մեջ Բյուզանդիայի անգիջողականությունը միակողմանի չէր. Արեւմուտքն, իր հերթին, միեւնույն համառությամբ բյուզանդական ինֆնակալներին համարում էր ոչ թե Հռոմեական, այլ Ուղղափառների, Նոր Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, կամ է՝ Հույների կայսրեր²⁰: Այս առումով խիստ հատկանշական է Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի կողմից Մանուել կայսերն ուղարկված մի նամակ, որում նա բացեիքաց հայտարարում է, որ գերմանական կայսրերը, իրենց իշխանությունն ստացած լինելով Հռոմեական փառապանծ կայսրերից, իրավասու են տիրելու ոչ միայն Հռոմեական կայսրությանը, այլեւ «Հույների թագավորությանը»²¹:

Ուշադրության արժանի է եւս մեկ կարեւոր հանգամանք. եթե Հույն Ուղղափառ եկեղեցին, Բյուզանդիայի պետական շահերի տեսակետից, հանդես էր գալիս որպես կայսերական իշխանության հուսալի գործընկեր եւ հենարան²², ապա Հռոմի Աթոռն, ընդհակառակը, փրստոնյա աշխարհի վրա գերակայություն հաստատելու հարցում անհաշտ մրցակցության մեջ էր արեւմտյան կայսրերի հետ²³: Հակասության գլխավոր աղբյուրն, այսպես կոչված, *investitura*-ի (տվչության) խնդիրն էր, այ-

²⁰ Հմմտ. Bréhier, Les Institutions, p. 52.

²¹ Հմմտ. Vasiliev, Byzantine Empire, v. II, p. 430. Ֆրիդրիխի տիեզերակալական հավակնությունների մասին տե՛ս Cowe, The Inauguration, p. 50.

²² Հմմտ. Сказкин, История Византии, т. 2, с. 169; Oldenburg, The Crusades, p. 540. Բյուզանդական կայսր եւ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի հարաբերությունների տեսական եւ գործնական ասպեկտների մասին մանրամասն տե՛ս Dagron, Le christianisme byzantin, p. 198–206.

²³ Պետության եւ եկեղեցու հարաբերությունները նկատի ունենալով՝ Ֆ. Ուսպենսկին բյուզանդական եւ արեւմտյան կայսերական համակարգերը բնորոշում է համապատասխանաբար՝ «կայսերա-պապականություն» (цезаро-папизм) եւ «պապա-կայսերականություն» (папский цезаризм) եզրույթներով, ավելացնելով, որ եթե Բյուզանդիայում եկեղեցին ենթարկված էր կայսրությանը, ապա Արեւմուտքում կայսրությունն ընդամենը եկեղեցու քաղաքացիական արտահայտությունն էր. Успенский, История, с. 685. Նույն խնդրի վերաբերյալ տե՛ս նաեւ՝ Dagron, Le christianisme byzantin, p. 202.

սինճն այն, թե ում էր վերապահված հոգետրականությանը, մասնավորապես, եպիսկոպոսներին իշխանություն շնորհելու իրավունքը՝ աշխարհիկ տերերին, թե՞ եկեղեցուն։ Ինվեստիտուրայի խնդրի կարետությունը բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ ի տարբերություն Բյուզանդիայի, որտեղ երկրի կառավարումն իրականացնում էին ֆաղափացիական պաշտոնյաները, Արեւմտյան Եւրոպայի միապետերը դա կատարում էին եպիսկոպոսների միջոցով, որոնք միաժամանակ թե՛ հոգետուր, եւ թե՛ վարչական պաշտոնյաներ էին²⁴։ Սկզբնապես առավելությունը կայսրերի կողմն էր, որոնք ոչ միայն ինճնական կերպով նշանակում եւ ազատում էին եպիսկոպոսներին, այլեւ վճռական դեր խաղում անգամ պապերի ընտրության հարցում։

Դրությունը փոխվեց XI դ. կեսերին Կլունիական վանականության գործունեության արդյունքում, որի նպատակը Կաթոլիկ եկեղեցու հեղինակության բարձրացումն ու աշխարհիկ իշխանությունների նկատմամբ գերակայության հաստատումն էր։ Կլունիական գաղափարախոսության համաձայն՝ Հռոմի պապը պետք է լինեւր ոչ միայն եպիսկոպոսների ու վանահայրերի, այլ նաեւ թագավորների ու կայսրերի առաջնորդը, այսինճն՝ ինչպես հոգին էր իշխում մարմնի վրա, այնպես էլ եկեղեցին պետք է գերակայեւր աշխարհիկ իշխանության նկատմամբ²⁵։ Կլունիական ծրագիրն իրականացվեց գլխավորապես կարդինալ Հիլդեբրանդի (ապագա Գրիգոր VII պապի) ձեռնարկած եկեղեցա-ֆաղափական բարեփոխումների շնորհիվ, որոնք իրենց արտահայտությունը գտան 1059 թվականին տեղի ունեցած Լատերանի ժողովի որոշումներում եւ 1073 թվականին նրա արձակած «Ընդհանրական կոնդակում»²⁶։ Լատերանի ժողովը սահմանեց կարդինալների կողմից պապի ընտրության կարգը եւ հոգետրականների կուսակրոնության պահանջը, իսկ «Ընդհանրական կոնդակը» հռչակեց աշխարհիկ իշխանությունների գերական լինելու պապի հավակնությունն ու եպիսկոպոսներ նշանակելու նրա բացառիկ իրավասությունը։ Այս թվացյալ հանգուցալուծումը, սակայն, ոչ թե

²⁴ Հմմտ. Harris, Byzantium, p. 15.

²⁵ Հմմտ. Удалцов, История, т. I, с. 303.

²⁶ Անդ. էջ 304:

Հոռմի պապերի եւ Գերմանական կայսրերի հակամարտության վերջն էր, այլ սկիզբը, հակամարտություն, որը ոչ միայն շախտի սահմանափակվեւր բանադրանքներով ու զահրնկեցություններով, այլեւ պիտի հանգեցներ արյունահեղ պատերազմների: Խաչակրաց արշավանքների հետեւանով այդ հակամարտությունը տեղափոխվեց նաեւ Մերձավոր Արեւելք, իր արտահայտությունը գտնելով մի կողմից՝ արեւելաֆրիստոնեական եկեղեցիների վրա Հոռմի պապի գերակայությունը հաստատելու ձգտման, մյուս կողմից՝ Լեւանտում Սրբազան Հոռմեական կայսրության վասալ-պետությունների՝ Կիպրոսի ու Կիլիկիայի թագավորությունների ստեղծման իրողության մեջ: Ավելին, Կ. Կաենի կարծիքով՝ Ուրբանոս պապի կողմից առաջին խաչակրաց արշավանքի ձեռնարկման փաստն իսկ, միտված լինելով Հոռմի Աթոռի հեղինակության բարձրացմանը, մեծ հաշվով արդյունք էր տվյալ հակամարտության²⁷:

Ինչպես Բյուզանդիայի պարագայում, Արեւմտյան Եւրոպայի տիեզերակալական հավակնությունները նույնպես որոշ արձագանք են գտել հայ իրականության մեջ, մասնավորապես հայ լատինասերների միջավայրում ստեղծված «Դաշանց թղթում»²⁸, որում Հոռմեական կայսրությունը կոչված է՝ «Տիեզերատարած եւ աշխարհածաւալ, խրոխտ եւ անխոնարհելի իշխանութիւն»²⁹, իսկ Հոռմի պապը՝ «Աթոռակալ գլխաւորաց Առաւելոցս Պետրոսի եւ Պօղոսի, որ երկնաւոր եւ երկրաւոր բանալեօփ ունի իշխանութիւն յԱրեւմտից մինչեւ յԱրեւելս ի վերայ ամենայն ազգաց եւ ազանց եւ լեզուաց քրիստոսադաւանից, կապօղ եւ արծակօղ ի յերկինս եւ յերկրի եւ հրամանահան հզօր յընդհանուր յեկեղեցիս

²⁷ *Stéphan Cahen*, *Turcobyzantina*, p. B 6–29, C 118–125.

²⁸ *Ոչ մասնագիտական լսարանը նկատի ունենալով՝ նշենք, որ «Դաշանց թղթը» XIII դարում ստեղծված մի անվավեր գրություն էր՝ IV դարում Հայաստանի եւ Հոռմի միջեւ կնքված բարեկամության պայմանագրի մասին: «Թղթի» բնույթի եւ ընդհանրապես միջնադարում նրա խաղացած գաղափարաբանական դերի մասին տե՛ս հետեւյալ նորագույն ուսումնասիրությունները. Halfter, *Das Papsttum*, S. 164–170 (1996); Thomson, *Constantine and Trdat*, 1997; Thomson, *The Crusaders*, 2001; Shirinian, *The Letter of Love*, 2003; Բարթիկյան, «Դաշանց թղթ», 2004; Pogossian, *Letter of Love*, 2004.*

²⁹ *Շահնագարյանց, Դաշանց թղթ, էջ 12:*

Քրիստոսի»³⁰: Նույնքան բնութագրական է Հովհաննես Կոզեռնի տեսիլը, որում «գուշակված է» Հռոմայեցիների (իմա՝ խաչակիրների) համաշխարհային տիրապետությունը. «Եւ յայնժամ ելցեն ազգն արիական, որք են Փռանգ, եւ բազմութեամբ զօրօք առցեն զսուրբ քաղաքն Նրուսաղէմ, եւ ազատի ի գերութենէն սուրբ գերեզմանն Աստուածընկալ: ...Եւ յայնժամ թագաւորն Հռոմայեցոց տիրելով տիրէ ամենայն աշխարհի... եւ հաստատի ամենայն իշխանութիւն երկրի ի ներոյ ձեռին թագաւորին Հռոմայեցոց»³¹:

Իսլամական հասարակապետություն (‘սոմմա). Իսլամական տիեզերակալության տեսակետից աշխարհը բաժանվում էր երեք ոլորտների՝ Dār al-‘Islām (Իսլամի տուն), Dār al-Ḥarb (Պատերազմի տուն) եւ Dār al-‘Ahd կամ Dār al-Sulḥ (Հաշտության կամ Զինադադարի տուն)³²: Առաջինը՝ մահմեդականների տիրապետության տակ գտնվող տարածքներն էին, երկրորդը՝ նրանց կողմից դեռեւս չնվաճված տարածքները, իսկ երրորդն՝ այս երկուսի միջեւ գտնվող այն երկրները, որոնք թեւ չէին նվաճվել մահմեդականների կողմից, սակայն հաշտության պայմանագրերով ճանաչել էին նրանց գերիշխանությունն ու հարկատու դարձել նրանց³³ կամ էլ՝ պարզապես ժամանակավոր զինադադար կնքել

³⁰ Անգ: Հռոմի պապերի համաշխարհային տիրապետության հավակնությունն ավելի հստակ ձեւակերպված է Կոստանդին Ա Բարձրբերդի կաթողիկոսի 1248 թվականին գրված «Առ Հեթում թագաւոր» թղթում. «Գրեալ է (պապն), թէ Հռովմայ աթոռն միայն ունի իշխանութիւն ի վերայ երկրի կապելոյ եւ արձակելոյ, եւ ծառայութիւն պարտին նմա ամենայն եկեղեցիք». «Գիրք Թղթոց», էջ 658: Արժե հիշատակել նաեւ Գրիգոր Զ կաթողիկոսի նամակներից մեկը, որում Հռոմի պապը համարվում է՝ «Գլուխ յետ Քրիստոսի, նուիրեալ ի նմանէ, եւ զլուխ կաթողիկէ Հռոմէական եկեղեցոյ՝ ամենայն եկեղեցեաց մօր, այնչափ զգօն եւ սուրբ, որպէս պարտ եւ պատշաճ է լինել այնմ, որ փոխանակ առաքելոց է բարձրագոյն Քահանայապետ». Պալճյան, Պատմութիւն, էջ 52:

³¹ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 72–74: Հովհաննէս Կոզեռնի տեսիլի մասին մանրամասն տե՛ս Հովհաննիսյան, Դրվագներ, հտ. 1, էջ 33–57:

³² Այս եզրույթների մասին մանրամասն տե՛ս Encyclopaedia of Islam, v. 2, p. 116, 126–128, 131.

³³ Dār al-‘Ahd-ի տիպական օրինակ է համարվում, մասնավորապես, Քեդոզորոս Ռշտունու եւ Մուավիայի միջեւ 652 թվականին կնքված պայմանագրով սահմանված

վերջիններին հետ: Հանգամանքների բերմամբ, այն է՝ ստանձնած պարտավորությունների կատարումը կամ խախտումը նկատի ունենալով, երրորդ տիպի կարգավիճակում գտնվող երկրները մահմեդական իրավագետների կողմից կարող էին դիտվել մերթ Իսլամի, մերթ Պատերազմի ոլորտում: Իսլամի տան (Dār al-'Islām) գլուխը խալիֆն էր (Մուհամմեդի փոխանորդը), այլ կերպ կոչված՝ Amīr al-Mu'minīn (Հավատացյալների հրամանատար)³⁴, որը մարմնավորում էր ինչպես հոգեւոր, այնպես էլ աշխարհիկ իշխանությունը: Մահմեդական բոլոր տիրակալները (սուլթաններ, էմիրներ, մելիքներ եւ այլն) իրենց իշխանությունն ստանում էին նրանից³⁵: Անգամ ապստամբության կամ պետական հեղաշրջման միջոցով մահմեդական աշխարհի զանազան երկրամասերին տիրած գահակալներն, իրենց իշխանությունը «լեզիտիմացնելու» նպատակով, ձգտում էին ստանալ խալիֆի հավանությունը: Առաջինը սելջուկներին էր վիճակված հիմնավորապես խախտել իրերի այդ դրվածքը. 1055 թվականին նրանց առաջնորդ Տողույը, խալիֆի ձեռնով վավերացնելով դեռեւս 1038-ից ինքնակոչ կերպով կրած սուլթանի իր տիտղոսը, իր ձեռնով կենտրոնացրեց Իսլամի տան աշխարհիկ իշխանությունը, խալիֆի տնօրինության տակ թողնելով միայն մահմեդական հասարակապետության հոգեւոր գործերը³⁶: Խալիֆի եւ սուլթանի հարաբերություններն, ըստ այդմ, թե՛ տեսական, թե՛ գործնական առումով, հիշեցնում են Հռոմի պապի եւ Գերմանական կայսեր հարաբերու-

Հայաստանի կարգավիճակը. տե՛ս *Encyclopaedia of Islam*, v. 2, p. 116.

³⁴ Հմմտ. Грязневич, Ислам и государство, с. 196–197 Այդ տիտղոսը «ամիրալմումնի», «ամիրըլմումնի», «ամիրմումնի» կամ «ամիրմումնի» ձեւով ծանոթ է նաեւ հայ հեղինակներին. տե՛ս Աւետիս, Պատմութիւն, էջ 3: Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն, էջ 291, 295, 296, 304, 305, 329, 330, 332: Ասողիկ, Պատմութիւն, էջ 57, 60, 98, 104, 110, 111, 118, 135, 136, 168: Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 20, 24, 26: Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 93: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 60, 83: Սամուէլ Անեցի, Հաւաքումնք, էջ 82:

³⁵ Հմմտ. Бартольд, Теократическая идея, с. 309; Грязневич, Ислам и государство, с. 200.

³⁶ Մանրամասն տե՛ս Бартольд, Халиф и султан, с. 15–78; Гусейнов, Султан и халиф, с. 127–138; Makdisi, Calife et Sultan, p. 228–236; Пшотровский, Светское и духовное, с. 175–188.

թյունները³⁷, նկատի ունենալով մանավանդ այն հանգամանքը, որ ե՛ւ խալիֆը, ե՛ւ պապը, հոգեւոր իրավասություններից բացի, այնուամենայնիվ օժտված էին նաեւ որոշակի ֆաղափական իշխանությամբ³⁸:

Իսլամի գերագույն եւ վերջնական նպատակը ողջ աշխարհի նվաճումն էր³⁹, իսկ դրան հասնելու միջոցը՝ սրբազան պատերազմը (jihād)⁴⁰, որը յուրաքանչյուր մահմեդականի գլխավոր պարտականություններից մեկն էր, հավատի հինգ հենասյուների՝ խոստովանության (shahādāt), աղոթքի (ṣalāt), ողորմության (zakāt), պահքի (ṣawm) եւ ուխտագնացության (ḥājj) կողքին⁴¹: Մահմեդական աշխարհում, հետեւաբար, մեծ համբավ եւ հեղինակություն էին վայելում այն տիրակալներն ու զորավարները, որոնք ռազմական նվաճումների կամ ասպատակությունների միջոցով ընդլայնում էին Իսլամի ոլորտը: Քրիստոնյա ժողովուրդներից կամ հեթանոսներից հող զբաղված մահմեդական առաջնորդներն օժտվում էին fātih (նվաճող) կամ ǧāzī (ասպատակիչ) պատվավոր տիտղոսներով:

Մահմեդականների կողմից նվաճված երկրներում հեթանոսներն ընդհանրապես տեղ չունեին, իսկ սուրբզրական դավանության պատկանող ժողովուրդները՝ քրիստոնյաները, հուդայականները, ինչպես նաեւ զրադաշտականները, դատապարտված էին երկրորդ կարգի ֆաղափացիների կամ հանդուրժված փոքրամասնության (ḍimma) ստորադաս վիճակի, դրանից բխող բոլոր սահմանափակումներով ու հարստահարություններով⁴²: Dimma-ի կամ Զիմմիի կարգավիճակում գտնվող ֆաղա-

³⁷ Հմմտ. Cahen, *The Turkish Invasion*, p. 146.

³⁸ Հմմտ. Бартольд, *Халиф и султан*, с. 31–32.

³⁹ Հստ արաբ օրենսգետ Մավարդիի, օրինակ, պետք է լինե՞ր միայն մեկ խալիֆ, որը պիտի տիրեր ողջ աշխարհին, երբ մահմեդականները հնազանդեցնեին բոլոր «անհավատներին»։ տե՛ս Петрушевский, *Ислам*, с. 150.

⁴⁰ Տե՛ս Bat Ye'or, *Jihād et Dhimmitude*, p. 28.

⁴¹ Հմմտ. Hitti, *History*, p. 130–138; Массэ, *Ислам*, с. 91–104; Петрушевский, *Ислам*, с. 73–80; Hourani, *A History*, p. 147–152; Waines, *Islam*, p. 89–93.

⁴² Իսլամական իրավունքի այդ ինստիտուտի մասին մանրամասն տե՛ս Cahen, *Dhimma*, p. 227–231; Bat Ye'or, *Jihād et Dhimmitude*, p. 65–191, 262–309. Արաբական խալիֆաթում քրիստոնյաների եւ հուդայականների դրուժյան մասին տե՛ս նաեւ հե-

ֆացիները, երաշխավորված ազատություն ունենալով հանդերձ դավանելու իրենց կրոնը, միաժամանակ պարտավոր էին՝ գլխահարկ (jizyat) վճարել, ձի չհեծնել, զենք չկրել, հագուստի վրա տարբերանշան փակցնել, շամուսնանալ մահմեդական կնոջ հետ, նոր եկեղեցիներ կամ աղոթատեղիներ չկառուցել, եկեղեցու զանգերը չհնչեցնել, արարողական թափոններ չկազմել եւ այլն⁴³։ Այսօրվա հեռավորությունից դաժան թվացող այդ վերաբերմունքը, սակայն, շատ ավելի մեղմ էր, քան Կաթոլիկ եւրոպայում կամ Ուղղափառ Բյուզանդիայում, որոնց սահմաններում ոչ միայն ուրիշ կրոններ, այլեւ քրիստոնեական այլ դավանանքներ չէին հանդուրժվում։

Մեր խնդրի տեսակետից, սակայն, ամենակարեւորը քննության առարկա տիեզերակալական գաղափարախոսության այն դրույթն էր, որ թեկուզ կարճ ժամանակով երբեւէ մահմեդականների տիրապետության տակ հայտնված ցանկացած տարածք հավիտենապես համարվում էր Իսլամի ոլորտի անբաժանելի մասը⁴⁴։ Ըստ այդմ, այդ «Ռեւանջիստական» դրույթի գործողությունն ուղղակիորեն տարածվում էր Արեւելքում հիմնադրված խաչակրաց պետությունների, ինչպես նաեւ Կիլիկիո Հայոց թագավորության վրա։ Պատմական իրավունքի կամ պա-

տեւյալ հրաշալի աշխատությունը. **Мел, Мусульманский Ренессанс**, с. 38–58. Հայ պատմագիտության մեջ «Զիմմիի», ինչպես նաեւ «Ջիհադի» ինստիտուտների լավագույն լուսաբանությունը տե՛ս **Լեո, Երկերի ժողովածու**, հտ. 2, էջ 275–279։

⁴³ Զիմմիի կարգավիճակի բարձրակետը հետագայում Օսմանյան կայսրությունում ձեւավորված Միլլեթի ինստիտուտն էր, որը սուլթաններին հնարավորություն էր տալիս տարբեր դավանանքների պատկանող ժողովուրդներին կառավարել Կոստանդնուպոլսում հաստատված նրանց հոգեւոր առաջնորդների միջոցով։

⁴⁴ Ինչպես, օրինակ, նշում է Ա. Տեր-Ղեւոնդյանը, արաբ աշխարհագրագետները Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրումից հետո էլ «Հայաստանը համարում էին Իսլամի պետության սահմաններում գտնվող երկիր»։ **Տեր-Ղեւոնդյան, Հոգվածների ժողովածու**, էջ 339։ Այս առումով խիստ ուշագրավ է նաեւ Արիստակես Լաստիվերտցու «Պատմութեան» մեջ պահպանված մի տեղեկություն, որի համաձայն՝ Սելջուկ սուլթանը Բյուզանդական կայսրից պահանջում է իրեն հանձնել նախկինում մահմեդականներին պատկանած տարածքները. «Տո՛ւր զքաղաքս եւ զգաւառս ինձ, զոր նախնիքն քո տարեալ են ի տաճկաց»։ **Արիստակէս Լաստիվերտցի, Պատմութիւն**, էջ 96։

հանջատիրության (irredentism) նման ընկալումն, ինչպես տեսանք, հատուկ էր նաեւ Բյուզանդական կայսրությանն ու Արեւմտյան Եւրոպային:

Հայ մատենագրության մեջ իսլամական տիեզերակալության գաղափարն արձանագրվել է միայն Մովսես Կաղանկատվացու եւ Ղեւոնդ Վարդապետի պատմություններում: Առաջինն արաբական խալիֆին կոչում է «տիեզերակալ պարծող»⁴⁵ կամ «տիեզերապետ գոռոզ»⁴⁶, իսկ երկրորդը տալիս է հետեւյալ հստակ ձեւակերպումը. «Ձի գպատուէր օրինադրին»⁴⁷ իւրեանց ունէին օժանդակ, գոր պատուիրեացն որումանց սերմանողի, թէ «ելէ՛ք ի վերայ աշխարհաց, նուաճեցէ՛ք զնոսա ընդ ձեռամբ ձերով, զի մեզ, ասէ, տուեալ է ի վայելս գպարարտութիւն երկրի»⁴⁸: Մի այլ տեղում Ղեւոնդն ավելացնում է, որ Աստված տիեզերական տիրապետություն էր խոստացել դեռեւս արաբների նախնուն՝ Իսմայելին. «Խոստացաւ տալ նմա գտիեզերս ի ծառայութիւն եւ ի հնազանդութիւն»⁴⁹:

Մոնղոլներ. Մինչ այժմ ներկայացված տիեզերակալական գաղափարախոսություններից ոչ մեկը գործնական առումով այնքան հիմնավորված չէր, որքան մոնղոլներինը, որովհետեւ նրանց էր, որ հաջողվեց ստեղծել մարդկության պատմության ամենաընդարձակ ցամաքային կայսրությունը: Բավական է նշել, որ Ջինգիզ-խանի մահվան պահին (1227 թ.) այն ընդգրկում էր ժամանակի հայտնի աշխարհի մոտավորապես կեսը⁵⁰: Մոնղոլների տիեզերակալական պատկերացումների հիմքում ընկած էր երկնքում մեկ Աստված (Tengri), եւ երկրում մեկ տիրակալ սկզբունքը. նրանց իշխանությունն, ըստ այդմ, երկնապարզեւ էր,

⁴⁵ Մովսէս Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն*, էջ 194:

⁴⁶ Անդ, էջ 195:

⁴⁷ «Օրինադիր» ասելով, հեղինակը նկատի ունի Իսլամի հիմնադիր Մուհամմեդին:

⁴⁸ Ղեւոնդ, *Պատմութիւն*, էջ 4:

⁴⁹ Անդ, էջ 29. տե՛ս նաեւ՝ էջ 106: Թերեւս իսլամական տիեզերակալության ընկալում պետք է համարել նաեւ Մխիթար Այրիվանեցու հետեւյալ հակիրճ գրառումը. «Տաճիկք առին զաշխարհակալ իշխանութիւն», *Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն*, էջ 50:

⁵⁰ Հմմտ. Hartog, Genghis Khan, p. 144. Տե՛ս նաեւ՝ Бартольд, Чингиз-хан, с. 843; Греков-Якубовский, Золотая Орда, с. 36.

եւ նրանք Աստծու կողմից կոչված էին տիրելու ողջ աշխարհին⁵¹: Մյուս ազգերը պարտավոր էին հնազանդվել նրանց, իսկ դիմադրելու պարագայում ենթակա էին բնաջնջման: Այսպիսի պատկերացման շրջանակում չէր տեղավորվում ոչ միայն թշնամական, այլեւ նույնիսկ դաշնակից պետությունների գոյությունը, քանի որ դաշինքը կողմերի հավասարություն էր ենթադրում: «Պետք է իմանալ, — գրում է հայտնի ճանապարհորդ Պլանո Կարպինին, — որ նրանք ոչ ոքի հետ պայմանագիր չեն կնքում, եթե նրանք չեն հնազանդվում իրենց, որովհետեւ, ինչպես վերը հիշեցինք, նրանք ունեն Չինգիզ-խանի հրամանը՝ հնարավորության դեպքում բոլոր ժողովուրդներին իրենց ենթարկել»⁵²: Այս առումով ուշագրավ է հատկապես Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ի կողմից մոնղոլների հետ դաշինք կնքելու փորձին վերաբերող դրվագը: Երբ նրա դեսպան Ռուբրուկը 1254 թ. օգոստոսի 8-ին Մանգու խանին է ներկայացնում Լյուդովիկոսի առաջարկը, վերջինս պատասխանում է. «Այս է հավիտենական երկնքի հրահանգը. երկնքում կա մեկ հավերժական Աստված, իսկ երկրում մեկ տիրակալ՝ Չինգիզ-խանը, Աստծու որդին»⁵³: Ուստի եթե համաձայն եմ մեզ ենթարկվել, ապա ուղարկեմ ձեր դեսպաններին, որպեսզի համոզվենք՝ արդյո՞ք մեզ հետ խաղաղություն հաստատելու, թե՞ պատերազմելու մտադրություն ունենք»⁵⁴: Ինչպես այս հատվածից իրավացիորեն եզրակացնում են արդի հետազոտողները, սա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ Ֆրանսիայի թագավորին ուղղված հնազանդության կոչ⁵⁵:

Մոնղոլների տիրապետության աշխարհակալական բնույթը լիովին գի-

⁵¹ Հմմտ. Roux, L'Empire Mongol, p. 56, 242; Ratchnevsky, Genghis Khan, p. 170; Hartog, Genghis Khan, p. 146; Soucek, Inner Asia, p. 105. Հստ Վ. Բարտոլդի՝ Չինգիզ-խանն ինքը տիեզերակալական նկրտումներ չի ունեցել, եւ համաշխարհային տիրապետության գաղափարը մոնղոլների մոտ առաջացել է նրա հետնորդների օրոք. Бартольд, Чингиз-хан, с. 842–843.

⁵² Плано Карпини, История, с. 55.

⁵³ Հստ Փանձակեցու՝ Չինգիզ-խանի սերունդները նույնպես «Աստուածորդի» էին կոչվում. Կիրակոս Փանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 374:

⁵⁴ Рубрук, Путешествие, с. 180–181.

⁵⁵ Տե՛ս Grousset, L'Empire des steppes, p. 348. Հմմտ. Լաուր՝ Mayer, Kreuzzüge, S. 236; Boyle, The Mongol Empire, p. XIII. 555.

տակցվել է նաև հայ իրականության մեջ: Նախ եւ առաջ հատկանշական է, որ հայկական ձեռագրերի թվագրման բանաձևում այդ տիրապետությունը սովորաբար բնութագրվում է «տիեզերակալութիւն» կամ «աշխարհակալութիւն» բառերով, ինչպես, օրինակ. «ի տիեզերակալութեան Ապաղա դանին»⁵⁶, «ի տիեզերակալութեանն Ղուպիլա դանին»⁵⁷, «յաշխարհակալութեան մեծի նետողաց, որոյ Արդուն անուն»⁵⁸, «յաշխարհակալութեան մեծի եւ ինքնակալ արքայի դան Ղազանին, որոյ Արդունին, ի տիրել տիեզերաց ցեղին նետողաց»⁵⁹: Իսկ պատմագրական աղբյուրները բացահայտում են նաև մոնղոլական տիեզերակալության կամ աշխարհակալության գաղափարախոսական ակունքները: Այսպես, Վարդան Արեւելցին, Միքայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության հիշատակարանում, այդ առթիվ գրում է. «Ուսան եւ ի մոզուց անտի զարուեստ կախարդութեան, եւ առեալ հրամանս ի դիւթաց անտի՝ եթէ տուեալ է նոցա յԱստուծոյ զաշխարհ ամենայն, ելցեն վստահութեամբ եւ ժառանգեսցեն զնա»⁶⁰: Գրիգոր Ակնեցիին նույն գաղափարը վերարտադրում է հետևյալ ձևով. «Եւ ասաց հրեշտակն տիրել ի վերայ բազում աշխարհաց եւ զաւառաց, եւ բազմանալ նոցա անթիւ եւ անհամար բազմութեամբ, որ եւ եղեն իսկ: Իսկ յորժամ իմացան այլադեմ եւ գազանաբարոյ ազգն այն, թէ կամֆ է Աստուծոյ տիրել մեզ ի վերայ երկրի,

⁵⁶ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 435:*

⁵⁷ *Անդ, էջ 462: Տե՛ս նաեւ՝ էջ 615:*

⁵⁸ *Անդ, էջ 668:*

⁵⁹ *Անդ, էջ 792–793: Տե՛ս նաեւ՝ էջ 301, 438, 462, 508, 557, 598, 637, 784, 792, 796, 800, 817, 829, 831, 835: Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 15, 18, 26, 28, 41, 42, 57, 65, 84, 152, 167, 182, 184, 215, 226, 234, 245, 259, 270, 271: Ավելի սակավ գործածական են «բռնակալութիւն» եւ «կայսրութիւն» բառերը. տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 301, 496, 515, 615, 666, 682, 682, 772, 787, 810: Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 6, 202, 257: Մոնղոլ խաների առնչությամբ «տիեզերակալ» եւ «աշխարհակալ» տիտղոսները գործածվում են նաև հայ պատմագրական երկերում. տե՛ս Կիրակոս Փանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 373, 377: Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն, էջ 67: Ստեփաննոս Օրբէլեան, Պատմութիւն, էջ 153, 165, 176, 177, 215, 230:*

⁶⁰ *Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 615:*

ապա այնուհետև զաւրաժողով լեալ, գնացին ի վերայ Պարսից»⁶¹: Թեև հակիրճ, բայց ավելի դիպուկ է Կիրակոս Գանձակեցու ձեւակերպումը. «Սովորաբար զայս ասէին՝ զարբայն իւրեանց ազգակից Աստուծոյ, գերկինս առեալ Աստուծոյ իւր բաժին եւ զերկիրս տուեալ խաղանին»⁶²: Իսկ մի այլ առիթով Գանձակեցին տեղեկացնում է, որ Զինգիզ-խանն իւր զորավարներին հրամայել էր «աւերել քանդել զամենայն աշխարհս եւ զթագաւորութիւնս տիեզերաց, եւ ոչ եւս դառնալ առ նա՝ մինչեւ բովանդակեսցեն զամենայն աշխարհս նուանել ընդ տէրութեամբ նոցա»⁶³:

Դժվար չէ նկատել, որ ներկայացված աշխարհակալական դավանանքների բախման գլխավոր թատերաբեմը Մերձավոր Արեւելքն էր, որտեղ առաջացած բազմաթիվ ֆրիստոնյա թե մահմեդական փոփոխություններին մնում էր խուսանալով կայսրությունների իրարամերձ ներհակությունների հորձանուտում եւ գոյատևել մերթ հանդուրժված բուֆերային գոտու, մերթ ըմբոստ հպատակի, մերթ նվաճողի, մերթ էլ վասալի կարգավիճակով: Երկրամասը XI–XIV դարերում մանր ու մեծ թագավորությունների, իշխանությունների, սուլթանությունների ու էմիրությունների մի այնպիսի խառնարան էր, որը ոչ իսկ խճանկար (մոզաիկա), այլ գեղադիտակ (կալեյդոսկոպ) էր հիշեցնում ծնվող եւ վերացող պետությունների անընդհատ հերթազայությամբ: Բավական է թեկուզ նշել, որ իւր գոյության շուրջ 300 տարիների ընթացքում Կիլիկիո Հայոց պետությունն ունեցել է միմյանց հաջորդած տասներեք սահմանակից-հարեւան՝ Բյուզանդական կայսրությունը (1080–1176 թթ.), Սելջուկյան սուլթանությունը (1077–1192 թթ.), Փիլարտոսի իշխանությունը (1072–1090 թթ.), Գող Վասիլի իշխանությունը (1082–1117 թթ.), Դանիշմենդյան էմիրությունը (1071–1174 թթ.), Ռումի սուլթանությունը (1077–1277 թթ.), Եգեսիայի կոմսությունը (1098–1150 թթ.), Անտիոքի իշխանապետությունը (1099–1268 թթ.), Հալեպի Զանգիդյան աթաբեկությունը (1150–1181 թթ.), Սիրիայի եւ Եգիպտոսի Այուբյան սուլթա-

⁶¹ Գրիգոր Ակնեբրցի, Պատմութիւն, էջ 20:

⁶² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 272: Հմմտ. նաեւ՝ Barhebraeus, Chronicon, p. 410; Bar Hebraeus, Chronography, p. 353.

⁶³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 233:

նությունը (1181–1268 թթ.), եգիպտոսի Մամյուֆյան սուլթանությունը (1268–1375 թթ.), Իրանի Հուլավյան իլ-խանությունը (1277–1335 թթ.) եւ Կարամանյան էմիրությունը (1277–1375 թթ.):

Հասկանալի է, որ իրավիճակների այսպիսի փոփոխականությունը փոքր պետությունների համար անհնար էր դարձնում ֆաղափական հաշվարկների վրա կառուցված երկարատեւ ռազմավարության գործադրումը: Ռազմավարության բացակայությունն, ըստ այդմ, Մերձավոր Արեւելքի երկրների, այդ թվում Կիլիկյան Հայաստանի եւ խաչակրաց պետությունների ամենաբնորոշ հատկանիշն էր, եթե, իհարկե, ռազմավարություն չհամարենք ինքնապահպանության նախաձիւն բնագոյը եւ ուժերի նպաստավոր դասավորության դեպքում հարեւանների հաշվին սեփական տարածքներն ընդարձակելու ձգտումը: Տվյալ պարագայում, հետեւաբար, առաջնային էին դառնում գուտ մարտավարական նշանակություն ունեցող գործնական (պրագմատիկ) նկատառումները: Հակամարտող կողմերի երկարատեւ շահերը կարճատեսորեն ստորադասվում էին պահի թելադրանքով ակնկալված ձեռքբերումներին: Գոյություն չունեւ պետությունների ֆաղափական վարքը կարգավորող որեւէ չափանիշ: Զարակությունը, նենգությունը, երդմնազանցությունը, դավադրությունը, հակառակորդին խաբելու եւ ծուղակը գցելու ունակությունը ոչ միայն պախարակելի չէին, այլեւ առաքինություն էին համարվում⁶⁴: Հաճախակի էին անգամ հյուրընկալության կանոնների եւ դեսպանների անձեռնմխելիության իրավունքի խախտումները: Իսկ մարդկանց առեւանգման եւ փրկագնի դիմաց ազատ արձակելու երեւոյթը հասել էր ահռելի չափերի: Մի խոսքով, միջպետական հարաբերություններում տիրապետողը ջունգլիների օրենքն էր. ով ինչ կարողանում գրավում էր, առանց մտածելու դրա հետեւանքների մասին, ռոռն կարող էին կործանաբար լինել հենց գրավողի համար:

Փոքր պետությունների ֆաղափական վարագծի տարերայնությունը խորանում էր այն հանգամանքով, որ նրանք հաճախ նաեւ դառնում էին աշխարհակալ տերությունների կույր գործիք՝ օգտագործվելով իրենց վիճակակիցների դեմ ուղղված ծրագրերում: «Բաժանիր, որ տի-

⁶⁴ Հմմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 455:

րես» սկզբումնր, որի էությունը փոփր պետություններին միմյանց դեմ լարելու եւ այդու նրանց հնարավոր համագործակցությունը վիժեցնելու ձգտումն էր, հատուկ էր բոլոր գերտերություններին: Այս առումով ամենաբնորոշը, թերեւս, Մանուել I Կոմնենոս կայսեր վարած փառափառականությունն էր Կիլիկիայի հանդեպ: Զգտելով կանխել Ռուբինյանների հզորացումը, Բյուզանդական կայսրը 1150-ական թվականներին նրանց դեմ դրդեց նախ՝ Ռումի սելջուկյան սուլթանությանը⁶⁵, ապա՝ Անտիոքի իշխանապետությանը⁶⁶: Նույն կերպ, 1180-ական թվականներին, գերտերության հավակնություններ դրսևորող նորաստեղծ Այուբյան սուլթանությունը փորձեց սեպ խրել Կիլիկիո հայկական իշխանության եւ Անտիոքի իշխանապետության միջեւ⁶⁷: Ռազմավարական մտածողության բացակայությունը եւ անմիջական շահ ձեռքբերելու գայթակղությունն, այսպիսով, փոփր պետություններին թույլ չէր տալիս ընկալել գերտերությունների եսասիրական հաշիվների մեջ ներառվելու իրողության կործանարարությունը, եւ նրանք զարմանալի հետեւողականությամբ շարունակ ընկնում էին վերջիններիս լարած միեւնույն ծուղակը:

Սա նշելով հանդերձ, հարկ է նկատի ունենալ, որ նույնիսկ աշխարհակալ պետությունների պարագայում ռազմավարական մտածողության ունակությունն ինքնին դեռեւս հաջողության գրավական չէր, քանի որ էականը ոչ թե սոսկ ռազմավարության առկայությունն էր, այլ ճիշտ ռազմավարության ընտրությունը: Երեւույթի լուսաբանման տեսակետից կրկին ամենաբնութագրականը, թերեւս, կարելի է համարել Բյուզանդիայի օրինակը, նկատի առնելով նրա որդեգրած առնակատման փառափառականությունը Կիլիկիայի եւ խաչակրաց պետությունների նկատմամբ: Ըստ տարածված տեսակետի՝ այդ փառափառականությունը բխում էր Բյուզանդիայի ազգային շահերից եւ ավանդական ռազմա-

⁶⁵ *Տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 402-407; Մմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 97-98; Վենետիկ, էջ 171-173; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 207-208; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585; Մամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 133:*

⁶⁶ *Տե՛ս Guillaume de Tyr, t. 2, p. 209.*

⁶⁷ *Տե՛ս Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 525:*

վարությունից⁶⁸, որի էությունը կայսրության հեղինակության եւ տարածային ամբողջականության վերականգնումն էր: Թվում է, թե Հովհաննես II եւ Մանուել I Կոմնենոս կայսրերի 1136–1138, 1142–1143 եւ 1158–1159 թթ. արեւելյան արշավանքների շնորհիվ Բյուզանդիան փայլուն հաջողությամբ լուծեց այդ խնդիրները⁶⁹: Սակայն նկատի ունենալով հետագա զարգացումները, հարց է առաջանում, թե արդյո՞ւ արդարացվա՞ծ էին Բյուզանդիայի վատնած ահռելի ջանքերն ու հսկայական ծախսերը, եւ արդյո՞ւ այդ թվացյալ հաջողությունները չէի՞ն նրա գալի՞ր դժբախտությունների պատճառը: Կարծում ենք՝ կասկածից վեր է, որ կայսրությունը շատ ավելի մեծ հաջողությունների կհասներ, եթե հայերին ու ֆրանկներին հակադրվելու փոխարեն, նրանց հետ միասնական նակատ կազմած, փորձեր պայքարել փոքրասիական սելջուկների դեմ: Բացառված չէ, որ նման փառափառության կիրառման պարագայում Մերձավոր Արեւելի պատմությունը բոլորովին այլ ընթացք կարող էր ստանալ: Ռազմավարական տեսակետից՝ հայերի եւ ֆրանկների դեմ Բյուզանդիայի մղած պայքարն, ըստ այդմ, շատ ավելի աններելի կարճատեսություն էր⁷⁰, քան նույնիսկ XI դ. առաջին կեսում Մեծ Հայքի թագավորությունների բռնակցումը կայսրությանը, քանի որ այդ ժամանակ դեռեւս ոչ ոք ի վիճակի չէր պատկերացնել սելջուկ-թուրքերի առաջխաղացման վտանգի իրական չափը: Մինչդեռ հետագայում Բյուզանդիայի կողմից այդ վտանգի համառ անտեսումն ու փրստոնեական ուժերի ջլատումն արդեն ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ նրա արեւելյան փառափառության լիակատար սնանկության նշանավորումը: Դառնալով իր աշխարհակալական գաղափարախոսության եւ կայսերական փառափառության

⁶⁸ Հմմտ. Chalandon, Les Comnène, II, p. 446 (հայերեն թարգմանությունը՝ Տեք-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 184):

⁶⁹ Յ. Շալանդոնն, օրինակ, Հովհաննես կայսեր արշավանքը համարում է «կատարյալ հաջողություն», իսկ Մանուելին՝ «նրա ամենամեծ քաղաքական հաջողություններից մեկը». Chalandon, Les Comnène, II, p. 117, 418 (հայերեն թարգմանությունը՝ Տեք-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 163-164):

⁷⁰ Մասնավորապես ֆրանկների հանդեպ Բյուզանդիայի որդեգրած այս ձախորդ ու վերջին հաշվով իր համար կործանարար ռազմավարության քննությանն է նվիրված հետեւյալ արժեքավոր մենագրությունը. Harris, Byzantium, 2003.

գերին, Քյուզանդիան, փաստորեն, տարածաշրջանի միակ երկիրն էր, որն ինքնակամ կերպով իրեն զրկել էր Realpolitik-ի զինանոցից օգտվելու հնարավորությունից:

Որքան էլ տարօրինակ թվա, հակառակ միջնադարյան դիտորդկային, եւ հակառակ արդի պատմագիտության մեջ տարածված տեսակետին, մերծավորարեւելյան փաղափականության դերակատարների մոտ գործնականում բացակայում էր նաեւ կրոնական համերաշխության գիտակցությունը, ինչն արդյունք էր մի կողմից՝ արդեն նշված իրավիճակային գործելակերպի, մյուս կողմից՝ հակամարտ ճամբարների դավանաբանական պառակտվածության (ֆրիստոնյաների պարագայում կաթոլիկություն, ուղղափառություն, միաբնակություն, իսկ մահմեդականների պարագայում՝ սուննիզմ, շիիզմ եւ իսմայելիզմ): Թեւ ֆրիստոնյաները մերթ ընդ մերթ կարողացան հակաիսլամական ճակատ ստեղծել (եւրոպական տարբեր երկրների կամավոր մասնակցությունը խաչակրաց արշավանքներին), սակայն նույն բանը մահմեդականներին երբեք չհաջողվեց: Իսլամական երկրներն ի վիճակի եղան ֆրիստոնեության դեմ պայքարել միայն այն ժամանակ, երբ նրանցից մեկը, նվաճելով մյուսներին, կարողացավ ուժեղ կենտրոնացած պետություն ստեղծել (Ջանգիդներ, Այյուբյաններ, Մամլյուֆներ): Շատ ավելի սովորական էր, երբ պատերազմների ժամանակ, զուտ հատվածական նկատառումներով, ձեւավորվում էին խայտաբղետ ռազմա-փաղափական դաշինքներ՝ անկախ դրանց մասնակիցների կրոնական պատկանելության հանգամանքից: Քրիստոնյա եւ մահմեդական պետությունների մի խումբ հաճախ մաքառում էր նույնպիսի կազմ ունեցող մի այլ խմբի դեմ: Ո՛չ մահմեդական, ո՛չ էլ ֆրիստոնյա պետությունները չէին խորշում հարկ եղած դեպքում օգնության կանչել իրենց այլադավան հարեւաններին՝ նրանց մասնակից դարձնելով իրենց հավատակիցների դեմ մղվող պայքարում: Նույնքան սովորական էին, սակայն, նաեւ հապճեպ ձեւավորված դաշինքների հանկարծակի փլուզումները, կնքված զինադադարների խախտումները, փոխադարձ դավանանությունները, գերեվարումներն ու ավարառությունները:

Փոքր պետությունները զրկված էին նաեւ կայուն եւ կանխատեսելի փաղափական գործոններից օգտվելու հնարավորությունից, քանի որ երեկվա

բարեկամը մյուս օրը կարող էր դառնալ թշնամի, կամ հակառակը: Քաղաքական գործոններն, ըստ այդմ, բազմանշանակ էին՝ միաժամանակ պարունակելով թե՛ դրական, թե՛ բացասական տարրեր: Այսպես, օրինակ, իտալական առևտրային հանրապետությունները մի կողմից՝ մեծապես նպաստեցին խաչակրաց պետությունների ստեղծմանը, տնտեսական զարգացմանն ու եւրոպայի հետ մշտական հաղորդակցության ապահովմանը, մյուս կողմից, սակայն, իրենց ձեռքբերած հսկայական արտոնություններով, հարատևե մրցակցությամբ, վեներով ու կոիվներով, ընդհուպ մինչև ֆաղաֆացիական պատերազմների հրահրումով, թուլացրին այդ պետությունները⁷¹: Նույնը վերաբերում է ռազմա-կրոնական միաբանություններին, որոնք լինելով լատին Արևելքի պաշտպանության հիմնական ապավենը, միաժամանակ իրենց ինքնավար վիճակից բխող անկառավարելի գործողություններով, կենտրոնական իշխանություններին չենթարկվելու տրամադրությամբ եւ արկածախնդրական ֆայլերով նույնպես նպաստեցին խաչակրաց պետությունների տկարացմանը⁷²: Այս առումով բնութագրական են նաեւ հայերի եւ խաչակիրների ամենեւին ոչ միանշանակ հարաբերությունները: Սկզբնական շրջանում վերջիններս ակամա մեծ ծառայություն մատուցեցին Ռուբինյան իշխանությանը՝ վերացնելով Դաշտային Կիլիկիայի ֆաղաֆներում տեղակայված թուրքական կայազորները: Բացի այդ, հիմնադրելով Եդեսիայի կոմսությունը եւ Անտիոքի իշխանապետությունը, խաչակիրները Կիլիկիայի արևելյան եւ հարավային սահմաններից հեռացրին մահմեդական երկրներից սպառնացող անմիջական վտանգը⁷³: Սակայն մյուս կողմից՝ ոչնչացնելով Մերձեփրատյան երկրամասի հայկական իշխանությունները, հետագայում նրանք այդ սահմաններն ավելի խոցելի դարձրին: Տվյալ երեւույթն, ի դեպ, հատուկ էր ոչ միայն Բիստոնյա, այլեւ մահմեդական պետություններին: Այսպես, Հալեպի Զանգիդյան աթաբեկությունը մեծապես օգտվեց Այուբյան Բեկերի ծառայությունից, բայց վերջիններս ժամանակի ընթացքում այնքան հզորացան, որ կործանեցին իրենց նախ-

⁷¹ Հմմտ. Grousset, Histoire, III, p. 197, 534–535; Grousset, L'Empire, p. 319–323.

⁷² Հմմտ. Grousset, L'Empire, p. 294–295; Mayer, Kreuzzüge, p. 77–78.

⁷³ Ներսեսյան, Կրկնադրոշմուած դրամները, էջ 155:

կին տերերին: Իսկ հետագայում Այուբյաններն, իրենց հերթին, ապավինելով մամլույթյան բանակներին, վերջիվերջո դարձան նրանց զոհը: Գործոնների բազմանշանակության ամենացայտուն արտահայտությունը, սակայն, Կիպրոսի թագավորության օրինակն է, որի մասին մենք մանրամասն խոսել ենք սույն աշխատության առաջին հատորում⁷⁴:

XI–XIV դդ. Մերձավոր Արևելքի ֆառսային թվացող այս վիճակի նկարագրությունը, բնականաբար, հարց կարող է առաջացնել, թե որն էր, այնուամենայնիվ, տարածաշրջանի փոփոխությունների կենսունակության եւ երկարակեցության պատճառը: Այդ պատճառը, մեր կարծիքով, պետք է որոնել նախ՝ գերտերությունների հակասությունների եւ ապա՝ փոփոխությունների ուժերի հավասարակշռության ոլորտում: Որքան էլ խայտաբղետ՝ փոփոխությունների մարդկային, նյութական, գինական եւ պաշտպանական կարողություններն, այնուամենայնիվ, քիչ թե շատ համադրելի էին: Մոտավորապես համադրելի էր նաեւ նրանց բանակների թվաքանակը: Դրանք իրենց բնույթով ֆեոդալական բանակներ էին, կազմված պատերազմների ժամանակ վասալների տրամադրած զորքերից, որոնց թիվը, հակառակ միջնադարյան ժամանակագիրների չափազանցված տվյալներին, երբեք չէր անցնում ֆսան հազարից, ինչի վկայությունն են կոնկրետ ճակատամարտերի ու արշավանքների մասնակիցների թվաքանակի վերաբերյալ նույն ժամանակագիրների հաղորդած ավելի իրատեսական տեղեկությունները⁷⁵: Ֆեոդալական բանակներն ընդունակ էին հավասարը հավասարի պես պատերազմել միմյանց դեմ, սակայն անզոր էին չափվելու կայսերական (Բյուզանդիա), բոլորական (սելջուկներ եւ մոնղոլներ) ու մամլույթյան մշտական բանակների հետ: Ուստի փոփոխություններից ոչ

⁷⁴ Տե՛ս Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները եւ հայերը*, հտ. 1, էջ 130–131:

⁷⁵ Հմմտ. Runciman, A History, I, p. 339. *Խաչակրաց բանակների կազմի, թվաքանակի եւ մարտավարության մասին մանրամասն տե՛ս Small, Crusading Warfare; Marshall, Warfare; Lüders, Die Kreuzzüge*, S. 31–49. *Կիլիկիո եւ Խաչակրաց բանակների թվաքանակի համեմատությունը տե՛ս Բակուրյան, Մի տեսութիւն*, էջ 81: Հստ է. *Բաղդասարյանի՝ Կիլիկիայում, Խաչակրաց Արեւելքի օրինակով, նաեւ ասպետական միաբանություն է ստեղծվել. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացի 1994*, էջ 44–55:

մեկն, ըստ էության, ի վիճակի չէր միայնակ վերջ տալու մի այլ պետության գոյությանը: Իսկ եթե նման մտադրություն ունեցող մի պետության, այնուամենայնիվ, հաջողվում էր դաշնակիցներ ձեռքբերել, ապա նրա ախոյանի շուրջ անմիջապես ձեռավորվում էր մի այլ դաշինք, ինչը վերականգնում էր հակամարտող կողմերի հավասարակշռությունը: Փոփոքրերին հատուկ էր նաեւ մյուսների հաշվին հզորացման ձգտող որեւէ պետության դեմ միավորվելու բնագղը:

Փոփոքր պետությունների կենսունակության գաղտնիքը հասկանալու համար չպետք է մոռանալ, որ որքան էլ պատերազմներն ու հրոսակային հարձակումները հանախադեպ լինեին, այնուամենայնիվ, խաղաղության շրջանները շատ ավելի տեսական էին, քան ռազմի տարիները: Այդ կարեւոր հանգամանքը տարածաշրջանի ժողովուրդներին հնարավորություն էր տալիս վերականգնել իրենց ուժերը, զարգացնել սեփական երկրների տնտեսությունը եւ օգտվել միջազգային առևտրի ընձեռած բարիքներից: Խաղաղության առավելությունների գիտակցությունն ու բարգավաճման ձգտումը ժողովուրդների մոտ, համենայն դեպս, շատ ավելի ընդգծված էին, քան պատերազմելու ցանկությունը: Որքան էլ միջնադարյան հեղինակները գովերգեին իրենց թագավորների կամ սուլթանների զինական առաջնություններն ու փառաբանությունները, նրանց կողմից, այդուհանդերձ, ավելի բարձր էին գնահատվում այն պետական այրերը, որոնք խաղաղություն եւ բարօրություն էին պարգևում իրենց ժողովուրդներին, թեկուզ դրանք նվաճված լինեին փոխզիջումների ու նույնիսկ ոչ այնքան ձեռնտու պայմանագրերի գնով: Այսպես, օրինակ, Հովհաննես Երզնկացին այդ առթիվ գրում է. «Իշխանին պիտոյ (է)... գծամանակն ճանաչել պատերազմի եւ խաղաղութան: Զի թէ գիտէ թէ ոչ կարէ մարտնչել,... ապա... հրեշտակութիւն առաքեալ աղաչեսցէ ի խաղաղութիւն, է՛ գի եւ գանձս տացէ, գի վասն այնորիկ են գանձք, եւ ամենայնիւ հնարեսցի զփրկութիւն երկրի»⁷⁶: Իսկ հիշատակագիրներից մեկը, նկատի ունենալով Հայոց Հեթում Ա թագավորի կողմից մոնղոլների գերիշխանությունը ճանաչելու եւ դրա շնորհիվ իր երկրի անվտանգությունն ապահովելու փաստը, գոհունակությամբ ար-

⁷⁶ *Յովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 96ա:*

ձանագրում է. «Արդ ի սոյն այս բազմավրդով ժամանակի, ի ձեռն վերոյ նշանակեալ թագաւորին Հեթմոյ խորագէտ իմաստութեան եւ նախահոգակ հանճարեղութեան, մեք մնամք ի խաղաղութեան՝ որպէս կղզի ինչ ի յալեաց մնացեալ յանդորր»⁷⁷: Այս առումով ավելի միանշանակ է Արիստակէս Լաստիվերտցու հետեւյալ միտքը. «Թագաւորաց օրէն է աշխարհի խաղաղութիւն եւ շինութիւն հոգալ»⁷⁸:

Սակայն արտաքին գործոններից առավել, փոքր պետությունների կենսունակության հիմնական ակունքը պետք է համարել նրանց ներքին կայունությունը, ժողովրդագրական եւ դավանական միատարրությունը, պետական համակարգի ամրությունը, բարձր մշակույթ ստեղծելու կարողությունը, ինչպէս նաեւ միջնադարին անհարիր թվացող այնպիսի վերացական գաղափարի առկայությունը, որպիսին ազգային գիտակցությունն էր: Ըստ այդմ, առ ի չգոյե այլ միջոցների, հետազոտողների համար միեւնոյն պայմաններում գոյակցած պետությունների կենսունակության չափանիշ է ծառայում նրանց երկարակեցությունը⁷⁹: Այս չափանիշով գնահատելիս, ստացվում է, որ XI–XV դարերում Մերձավոր Արեւելքի փաղափական համակարգը կազմող փոփոխական թե մահմեդական պետությունների շարքում ամենակենսունակներից մեկը Կիլիկյան Հայաստանն էր, որի կյանքը տեւեց շուրջ 300 տարի՝ ավելի, քան նույնիսկ Մամլուքյան Եգիպտոսի, Ռումի սուլթանության կամ Կիպրոսի թագավորության տեւողությունը⁸⁰:

Կիլիկիո Հայոց պետության երկարակեցությունը բացատրող գործոններից ամենավճռորոշն, իհարկե, դեմոգրաֆիան էր: Չնայած որոշակի թվով հոյն, ասորի եւ ֆրանկ փաղափացիների գոյությանը, հայերը կազմում էին երկրի բնակչության ճնշող, եթե չասենք միատարրության հասնող, մեծամասնությունը: Հայոց պետությունը համարյա նույնքան միատարր էր նաեւ կրոնական առումով, եթե նկատի ունենանք, որ առնվազն մինչեւ XIV դ. սկիզբը հայերի մեջ, ինչ-ինչ տարածայնու-

⁷⁷ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 233:

⁷⁸ Արիստակէս Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, էջ 95:

⁷⁹ Հմմտ. Grousset, Histoire, III, p. XII.

⁸⁰ Հմմտ. Բակուրյան, Մի տեսութիւն, էջ 157, 161:

թյունների առկայությամբ հանդերձ, դավանաբանական պառակտումներ գոյություն չունեին: Նշված հանգամանքները Կիլիկիան շեշտակիորեն առանձնացնում էին Մերձավոր Արեւելքի մնացյալ պետություններից, որոնք բոլորն էլ այս կամ այն չափով բազմազգ եւ բազմադավան էին, իսկ նրանցից շատերում իշխանությունը գտնվում էր փոքրամասնություն կազմող ազգերի ձեռքում: Այս առումով ամենաբնութագրականը խաչակրաց պետությունների օրինակն է, որոնցից յուրաքանչյուրում ֆրանկները, տիրապետող ազգ լինելով հանդերձ, կազմում էին բնակչության չնչին փոքրամասնությունը, ինչը վերջիվերջո պիտի դառնար նրանց կործանման գլխավոր պատճառը⁸¹: Բավական է թեկուզ նշել, որ 1180-ական թվականների սկզբում Երուսաղեմի թագավորության 400–500 հազար բնակիչներից լատին էին միայն 120 հազարը⁸²:

Ժողովրդագրական եւ դավանական միատարրությունն, անշուշտ, պարարտ հող էր ազգային մշակույթի զարգացման եւ, ինչու չէ, նաեւ ազգային գիտակցության ու արժանապատվության ձեւավորման համար: ԶԺանրանալով կիլիկյան բարձրակարգ մշակույթի վրա, ինչը հանրաժանոք իրողություն է, հարկ ենք համարում, թեկուզ հարցադրման կարգով, համառոտակի անդրադառնալ երկրորդ խնդրին: Թեեւ միջնադարում ազգ հասկացությունը, սովորաբար, նույնացվում էր դավանական պատկանելությանը, ինչի պատճառով, օրինակ, վրացադավան կամ հունադավան հայերը կոչվում էին վրացի կամ հույն⁸³, սակայն կիլիկյան շրջանում, կարծես թե, արդեն սկսում էր տարբերություն դրվել ազգության եւ դավանանքի միջեւ: Դրա ամենացայտուն վկայությունը Ներսես Շնորհալու՝ Լեւոն Ա-ին վերաբերող «որ էր հայ ըստ ազգի եւ հաւատոյ» արտահայտությունն է⁸⁴: Մրան հավասարազոր են Սյունյաց իշխան Սմբատ Օրբելյանի՝ Մանգու

⁸¹ Հմմտ. Grousset, L'Empire, p. 202, 213, 314; Runciman, A History, II, p. 291, 294; Prawer, Histoire, I, p. 505; Prawer, The Crusaders' Kingdom, p. 356–358; Mayer, The Crusades, p. 186; Riley-Smith, The Crusades, p. 50, 63.

⁸² Տե՛ս Nicholson-Nicolle, God's Warriors, p. 9.

⁸³ Տե՛ս Հովհաննիսյան, Դրվագներ, հտ. 1, էջ 112–116; Հմմտ. Նաեւ Ժ. Լորանի եւ Ժ.-Պ. Մահեի՝ այդ խնդրին նվիրված ուշագրավ աշխատությունները. Laurent, L'Arménie, p. 175–191; Garsoïan-Mahé, L'Identité Arménienne, p. 59–78.

⁸⁴ Մաթեւոսյան, Ե-ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 162:

խանի առջեւ արտասանած հետեւյալ խոսքերը. «Հաւատով քրիստոնեայ եմ եւ ազգաւ հայ»⁸⁵: Նույն մտայնության դրսեւորումն է նաեւ այն, որ հայ հեղինակները, տեղյակ լինելով բյուզանդական որոշ պաշտոնյաների, ինչպես, օրինակ, Փիլարտոսի եւ Թաթուլի հունադավան լինելու իրողությանը, նրանց, այնուամենայնիվ, «ազգաւ հայ» են կոչում⁸⁶: Այս առումով ամենաբնութագրականը Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Փիլարտոսին վերաբերող հետեւյալ վկայությունն է. «ՎարՖն եւ կրօնքն գՀոռոմոցն ունէր, եւ հայրենեօքն եւ մայրենեօքն Հայ էր»⁸⁷: Դավանանքի եւ ազգության տարբերությունն զգացվում է նաեւ Սմբատ Սպարապետի ու Վարդան Արեւելցու այն տեղեկություններում, որոնց համաձայն՝ Փիլիպոս Անտիոքացուն թագադրելուց առաջ նրա առջեւ պայման էր դրվել՝ «որ հայենակ կենայր» կամ «հայադաւան եւ հայասէր լինել»⁸⁸: Ինչ վերաբերում է ազգային արժանապատվության դրսեւորումներին, ապա դրանց մասին տեղեկությունները նույնպես հազվագյուտ չեն հայկական աղբյուրներում: Այդ առումով հատկապես ուշագրավ է Գագիկ Բ թագավորի հույն դահիճների՝ Մանդալեի որդիների հետ Թորոս Ա իշխանի տեսած հաշվեհարդարի դրվագը: Երբ նրանցից մեկը հանդիմանում է վերջինիս, ասելով՝ «Դու հայ մարդ ես, եւ մեք Հոռոմի իշխանք, զի՞նչ կամիս պատասխանի տալ Հոռոմոց թագաւորին», Թորոսը հակադարձում է. «Ո՞վ էիք դում, որ զայր հզօր եւ զօծեալ թագաւոր Հայոց սպանանէիք, եւ կամ զի՞նչ պատասխանի ետում ազգին Հայոց»⁸⁹:

⁸⁵ *Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 154:*

⁸⁶ *Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 104; Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 114: Տես նաեւ՝ Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 564:*

⁸⁷ *Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 206:*

⁸⁸ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 121; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 176:*

⁸⁹ *Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 320: Այս առումով ուշագրավ է նաեւ Մանդալեի որդիների դեմ Փիլարտոսի ընդվզման փաստը, որի մասին տեղեկացնում է նույն ժամանակագիրը. «Եւ յայնժամ յղարկեալ առ նոսա անօրէն Փիլառտոսն եւ ասէր, եթէ՝ Զիս՝ րդ համարձակեցայք զայդ գործել ընդ առն թագաւորի. եթէ թողոյք եւ եթէ ոչ, ձեզ կորուստ գործեցիք զայդ» (Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 220. նույնը՝ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ էջ 86–87): Սա ցույց է տալիս, որ թեեւ Փիլարտոսը հունադավան էր եւ գոնե*

Նման մի փաստ կապված է նաև Թորոս Բ-ի անվան հետ: Երբ Պաղեստինը տասնյակ հազարավոր հայ ընտանիքներով բնակեցնելու նրա առաջարկի դիմաց լատին կղերականները պայման են դնում նրանցից գլխահարկ գանձել, Հայոց իշխանը վրդովված հայտարարում է. «Ստորև դառնալու համար չէ, որ հայերը ուրիշ երկիր պիտի գնան»⁹⁰:

Կիլիկիայում ազգային գիտակցության ձեւավորման խթաններից մեկը պետք է համարել Բագրատունյաց թագավորության հիշատակի թարմությունն ու կորուսյալ պետականության վերականգնման երազանքը: Անիի անկումից (1045 թ.) մինչև Կիլիկիո հայկական իշխանության սկզբնավորումն (1080 թ.) ընկած երեսունհինգամյա ժամանակաշրջանում, ֆանի դեռ ողջ էր ազգային պետության խորհրդանիշը հանդիսացող Գագիկ Բ զահագուրկ թագավորը, հայությունը դեռևս չէր կորցրել սեփական հայրենիք ունենալու հույսերը, որոնք ամրապնդվում էին կապաղովկյան աֆսոսում վերջինիս ծավալած բուռն գործունեությամբ⁹¹: Այս առումով ուշագրավ է մանավանդ Մատթեոս Ուռհայեցու այն տեղեկությունը, որ Հայոց թագավորությունը վերականգնելու նպատակով Գագիկը նույնիսկ մտադրվել էր դիմել Սելջուկյան սուլթան Ալի-Արսլանի օգնությանը⁹²: Նույնֆան ուշագրավ պետք է համարել այն, որ Գագիկի ողբերգական վախճանը ոչ թե հուսալից, այլ համախմբող նշանակություն ունեցավ Հայոց իշխանների եւ Բագրատունյաց բանա-

առերես Բյուզանդական կայսեր հպատակը, բայց էությունը լիարժեք հայ էր եւ հայոց իրավունքների ու արժանապատվության կրողն ու պաշտպանը: Ավելի մանրամասն տե՛ս Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 430, ծանոթ. 39:

⁹⁰ Սուրբ Երկրում հայերի վերաբնակեցման այդ ծրագրի մասին մանրամասն տե՛ս Grousset, Histoire, II, p. 602–604; Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 279–281; Dédéyan, Un projet, p. 101–140.

⁹¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 95, 161–163, 180–183: Հմմտ. նաեւ՝ Grousset, L'Arménie, p. 618–622, 630–631; Dédéyan, L'immigration, p. 67–68, 91–92.

⁹² «Խորհեցաւ գնալ առ Աբասլան սուլտանն Պարսից եւ տիրանալ աթոռոյ թագաւորութեան տանն Հայոց, զի բազում անգամ կոչէր զԳագիկ սուլտանն, եւ նա յաղագս քրիստոնէական հաւատոյ արգելեալ լինէր»։ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 180: Հմմտ. Dédéyan, L'immigration, p. 110–111.

կի մնացորդների համար⁹³, որոնք ապաստանելով Կիլիկիայում եւ Կոմագենեում⁹⁴, նոր եռանդով լծվեցին օտար եզերքներում ազգային պետականության վերականգնման գործին: Ռուբինյաններն ու Հյուսիսային Ասորիքում հաստատված հայ իշխաններն, այսպիսով, ոչ թե ինքնակոչ բախտախնդիրներ էին, ինչպես երբեմն նրանք ներկայացվում են արդի պատմագիտության մեջ⁹⁵, այլ հայրենիքի անկախությունը ճշակած վերջին սերնդի ներկայացուցիչներ՝ օժտված ակնբախ պետական մտածողությամբ, ինչը պիտի արտահայտվեր նրանց հետագա գործունեության ամեն փայլափոխում: Բագրատունյաց թագավորության եւ Կիլիկիո Հայոց պետության կապն, ըստ այդմ, խորհրդանշականից ավելին էր՝ միանգամայն առարկայական ու շոշափելի:

Եւ վերջապես, միջնադարյան միապետությունների կայունության եւ կենսունակության կարեւորագույն գործոններից մեկն էլ հստակ կանոնակարգված գահաժառանգության իրավունքի առկայությունն ու իշխանության օրինական փոխանցման ապահովումն էր⁹⁶, որը թույլ էր տալիս երկիրը զերծ պահել ներքին գահակալական ցնցումներից եւ մանավանդ արտաքին միջամտություններից: Կիլիկյան Հայաստանի պատմության մեջ հայտնի չէ որեւէ դեպք, երբ գահակալության խնդիրը դառնար արտաքին ուժերի լուրջ միջամտության առարկան: Ընդհակառակը, առնվազն երկու անգամ Հայոց պետությունն ինքն է խառնվել հարեւան երկրներից մեկի՝ Անտիոքի իշխանապետության գահակալական վեճերին: 1160 թվականին, երբ Անտիոքի դեսպանի Կոնստանդնուպոլսյան

⁹³ Տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 220:

⁹⁴ Անդ, էջ 323:

⁹⁵ Հմմտ. Grousset, Histoire, I, p. XLII, XLIII; 50, 59 (հայերեն թարգմանությունը՝ Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 197, 198, 202, 216):

⁹⁶ Ի դեպ, տվյալ իրողության կարեւորությունը լիովին գիտակցվել է նաեւ միջնադարում, մասնավորապես Վահրամ Բաբունու աշխատություններից մեկում, որում գահաժառանգության օրինականությունը դիտվում է որպես պետության կայունության երեք գլխավոր գործոններից մեկը՝ թագավորի բարեպաշտության եւ իմաստուն ղեկավարության կողքին. տե՛ս Վահրամ Բաբունի, Բան Ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 53–54: Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության հաջորդ ենթագլխում:

ոտնահարելով իր տասնվեցամյա որդու՝ Բոհեմունդ III-ի իրավունքը, փորձեց բյուզանդացիների աջակցությամբ զավթել իշխանությունը, վերջինիս կողմնակիցներն, իրենց հերթին, դիմեցին Հայոց Թորոս Բ իշխանի օգնությանը, որը փութալով Անտիոք, լուծեց այդ վեճը՝ օրինական գահաժառանգի օգտին⁹⁷: Իսկ 1216 թվականին, երկարատև պայքարից ու բազմաթիվ ձախողված փորձերից հետո, Հայոց Լեւոն Բ (1) թագավորն Անտիոքի իշխանապետության գահին բազմեցրեց իր զարմիկ Ռայմոնդ-Ռուբենին⁹⁸:

Սակայն Կիլիկիայի պարագայում իշխանության «լեգիտիմության» խնդիրը չի սահմանափակվել միայն գահաժառանգության կանոնակարգված իրավունքի գործադրմամբ, որն ընդամենը ապահովել է իշխանության փոխանցման օրինական ընթացքը իշխող արայատոհմի ներսում: Դրանից բացի, Ռուբինյանները բախվել են իրենց «լեգիտիմության» հետ կապված եւս երկու լուրջ խնդիրների, առաջին՝ հույներից զավթված երկրին տիրելու իրավունքի ճանաչումը, որն ի վերջո իրականություն պիտի դառնար Կիլիկիայի եւ Բյուզանդիայի միջեւ ուժերի հարաբերակցության փոփոխության արդյունքում, եւ երկրորդ՝ Կիլիկիայում հաստատված մյուս հայ իշխանների վրա իրենց գերակայությունը տարածելու օրինականության հիմնավորումը, որին մասնավորապես ծառայել են Գագիկ թագավորի հետ Ռուբինյանների նախնու ունեցած մերձավորության իրողությունը եւ նրա արայական ծագման մասին հետագայում հորինված լեգենդը⁹⁹: Խնդրի կարեւորությունն ու անբավարար ուսումնասիրվածությունը նկատի ունենալով, «Խաչակիրները եւ հայերը» աշխատության երկրորդ հատորն, արդ, ամբողջությամբ նվիրել են Կիլիկյան Հայաստանի գահաժառանգության իրավունքի եւ իշխանության «լեգիտիմության» հարցի փնտրությանը:

⁹⁷ «Իսկ պարոն Թորոս յետ գերութեան Ռնադտին եկն յԱնտաք, եւ կացոյց բրինձ Անտաքու զորդի նորա զՊամուղն՝ ոչ կամելով մօրն»։ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 450: Տե՛ս նաեւ՝ Barhebraeus, Chronicon, p. 329; Bar Hebraeus, Chronography, p. 288.

⁹⁸ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Ռայմոնդ-Ռուբեն՝ գահակից թագավոր Հայոց եւ Անտիոքի պրինց» ենթագլխում:

⁹⁹ Հմմտ. Grousset, L'Arménie, p. 633–634.

**ԳԱՀԱԺԱՌԱՆ ԳՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
«ԼԵԳԻՏԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԿԻԼԻԿՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

Ձնայած իր ներկայացրած լուրջ կարեւորությանը, գահաժառանգության խնդիրն առայժմ պատշան ուշադրության չի արժանացել Կիլիկյան Հայաստանի պատմության հետազոտողների կողմից: Դրան բիշ թե շատ հանգամանորեն անդրադարձել է միայն կիլիկյան հարստությունների տոհմաբանության հմտագույն ուսումնասիրող Վ. Ռուդ-Կոլենբերգը, մասնավորապես հանգելով հետեւյալ եզրակացության. «Գահաժառանգության իրավունքը, թվում է, երբեւէ հստակորեն չի սահմանվել Կիլիկիայում. պարզ չի եղել, թե արդյո՞ք թագը ժառանգակա՞ն էր, եւ եթե այո, ապա ինչ սկզբունքով, կամ թե արդյո՞ք թագավորն ընտրվել է բարոնների՞ կողմից, եւ եթե այո, ապա ինչ կանոններով: Այս անորոշության բացատրությունը հունական, լատինական եւ արաբական ազդեցությունն է ֆաղափական մտքի վրա, որն առանց այդ էլ ենթակա էր ֆաղափական վերնախավի ներգործությանն ու անհատական ձգտումներին: Հստակ սահմանված իրավունքների բացակայության պայմաններում թագի հավակնորդները միշտ էլ կարող էին վկայակոչել լատինական օրենքը (իզական գծով գահաժառանգման իրավունք), արաբական սովորույթը (եղբայրների նախապատվություն որդիների նկատմամբ), հունական սովորույթը (անդրանկածնության իրավունքի բացակայություն եւ գահակցություն), կամ էլ հին հայկական ավանդույթը: Իրավական նկատառումները փաստորեն երկրորդական էին XII դարի ընթացքում: Քանի դեռ պետությունը զուրկ էր որեւէ իրավական հիմքից, քանի դեռ նրա անկախությունը «դե յուրե» կայանում էր Բյուզանդական կայսրության դեմ ապստամբած լինելու հանգամանքում, քանի

դեռ նրա սահմանները հստակորեն ճշտված չէին, եւ նորածին պետությունը հարկադրված էր պաշտպանվել թե՛ հարեւաններից, թե՛ կայսերական տիրապետությունից, գերակայողը ուժեղագույնի կամ հմտագույնի իրավունքն էր իրավական նկատառումների համեմատ: Թագավորության ստեղծումը պահանջում էր սահմանադրություն՝ գահաժառանգությունը կանոնակարգելու նպատակով: Լեւոն I-ը, որը միայն դուստրեր ուներ, փորձեց ներդնել Երուսաղեմի «Ասիզները»: Բարոնները հակադրվեցին նրան, վկայակոչելով հին հայկական սովորույթը (Մխիթարի դատաստանագիրքը): Շուրջ 1250 թվականին, Սմբատ Գունդստապլը, թարգմանելով Անտիոքի Ասիզները, ջանքեր գործադրեց հարմարեցնելու դրանք եւ հաշտեցնելու երկու տեսակետները, բայց հաջողության չհասավ: Ո՛չ ժառանգական իրավունքը, ո՛չ էլ բարոնների իրավունքները հստակորեն սահմանված չեն նրա կողմից: Իրականում, մի ողջ հարյուրամյակ, ո՛չ թագավորը, ո՛չ էլ բարոնները վերջին հաշվով չկարողացան թագի հարցում կշեռքի նժարը թե՛ն իրենց կողմը. խնդրի լուծումը կախված էր իշխանների բարի կամքից, ինչի ապացույցն են գահաժառանգության համար Լեւոն II-ի որդիների միջեւ ծագած բախումները: XIV դարում շարունակվեց հակամարտությունը լատինական եւ ազգային իրավունքների կողմնակիցների, այսինքն՝ գահաժառանգության խստորեն սահմանված լատինական իրավունքի եւ ավելի նկուն ավանդական սովորույթի պաշտպանների միջեւ»¹:

Հետեւելով Ռուդ-Կոլենբերգին, Կ. Մութաֆյանը նույն խնդրի վերաբերյալ գրում է հետեւյալը. «Թագավորական հաջորդականությունն սկզբունքորեն ժառանգական էր, բայց հարկադրական վիճակներում անդրանիկ որդին կարող էր, եկեղեցու համաձայնությամբ, անտեսվել հոգուտ ավելի հարմար նկատվող մեկ ուրիշի: Իրականում գահաժառանգության իրավունքը խստորեն կանոնակարգված չէր. խոշոր բարոնների խորհուրդն (այս հարցում) վճռական ձայնի իրավունք ուներ: Այսպես, Լեւոն I-ը հարկադրված էր հաշվի նստել բարոնների հետ, երբ որպես իր ժառանգորդ ընտրեց նախ՝ Ռայմոնդ-Ռուբենին, ապա՝ Զապելին: Իրավական ապարատի այդ բացը անխուսափելիորեն հակա-

¹ Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, p. 27.

մարտություններ պիտի հարուցեր: Պայմարներով նշանավորվեցին Լեւոն I-ի, իսկ այնուհետեւ Լեւոն II-ի հետնորդի հետ կապված խնդիրները, երբ վերջինիս չորս որդիները հավակնում էին նրա ժառանգությանը: Դրությունը նորից բարդացավ, երբ անժառանգ մահացավ Լեւոն IV-ը՝ արական գծով Հեթում I-ի վերջին ուղիղ շառավիղը: Պայմարի ասպարեզում հայտնվեցին մի կողմից Լուսինյանները, որոնք Հեթումի ուղիղ շառավիղներն էին, սակայն Զապելի՝ «Տյուրոսի տիրունու» գծով, մյուս կողմից՝ Նղիբցիները, որոնք արական գծով սերում էին Հեթումի մի եղբորից»²:

Իսկ այժմ տեսնենք, թե ինչպես է այդ հարցը ներկայացված կիլիկյան իրավունքի գլխավոր հուշարձանում՝ Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրում»³: Տվյալ դեպքում մեզ չեն հետաքրքրում Սմբատի եւ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրերի» առնչակցության հարցերը, որոնք հանգամանորեն ֆննարկված են մասնագետների կողմից: Կարելուրն այն է, որ, օգտվելով զանազան աղբյուրներից, այդ թվում Գոշից, Սմբատն ընտրել է այն դրույթները, որոնք համապատասխանել են Կիլիկյան պետության իրավահարաբերություններին⁴: Գահաժառանգության իրավունքին Սմբատ Սպարապետն անդրադարձել է իր աշխատության առաջին եւ յոթանասունվեցերորդ գլուխներում, որոնցում մասնավորապես արձանագրված են մեր խնդրին առնչվող հետեւյալ 12 դրույթները.

² Mutaflan, Recherches, p. 126.

³ Սմբատի «Դատաստանագիրքն» ունեցել է երեք հրատարակություն: Առաջինը, զուգահեռ գերմաներեն թարգմանությամբ, իրականացրել է մեծանուն հայագետ Յոզեֆ Կարստը 1905 թվականին (Karst, Armenisches Rechtsbuch, Bd. 1): Երկրորդը, Արսեն Դտճյանի աշխատասիրությամբ, լույս է տեսել 1918 թվականին (Սմբատ, Դատաստանագիրք), իսկ երրորդը՝ Ա. Գալստյանի աշխատասիրությամբ եւ հանդիպողի ռուսերեն թարգմանությամբ, 1958 թվականին (Смбат Спарпет, Судебник): Մենք օգտագործել ենք այս վերջին հրատարակությունը:

⁴ Այդ հարցի վերաբերյալ արտահայտված տեսակետների մասին տե՛ս Галстян (Смбат Спарпет, Судебник, с. XVIII–XIX). Հմմտ. նաեւ՝ Սամուելյան, Իրավունքի պատմությունը, էջ 93–94; Суккисян, История, с. 196–197; Սուքիասյան, Կիլիկիա, էջ 240; Գրիգորյան, Իրավագիտությունը, էջ 418; Քորոսյան, Իրավունք, էջ 822; Торосян, Суд и процесс, с. 42; Մեհրաբյան, Կիլիկիա, էջ 80, 84:

ա. «Նոմոսով⁵ է՝ զանդրանիկն կացուցանել յաթոռ ինֆնակալութեանն»⁶, այսինքն՝ զահր ժառանգելու իրավունքն օրենքով պատկանում է անդրանիկ որդուն: Այն, որ Սմբատը սա արձանագրել է իր աշխատության ամենասկզբում, նշանակում է, որ նա այն համարել է զահաժառանգման առաջին եւ գլխավոր սկզբունքը:

բ. «Բայց վասն աւգտութեան աշխարհաց իրաւունք է, որ աղէկ տեսնու հայրն, իր ամէն գաւառաւն եւ գաւառապետացն տեսովն եւ սուրբ եկեղեցովն, որ յոր հանին յորդոց թագաւորին եւ գիտնան, որ բարի բարոյք լինի, եւ աստուածասէր ու երկիրի եւ ըռատակն⁷, նա զայն կացուցանեն յաթոռ ինֆնակալութեան հաւրն, որ հովվէ զեղբարհն եւ զերկիրն»⁸, ինչը նշանակում է, որ շնայած առաջին սկզբունքի իրավագործությանը, թագավորը պարտավոր է նաեւ հաշվի նստել հասարակական կարծիքի հետ եւ, երկրի շահից ելնելով, զահ բարձրացնել իր որդիներից արժանավորագույնին:

գ. «Եւ թէ որդիքն մեռել լինին թագաւորին, նա որդոցն որդիքն ժառանգեն զթագաւորութիւնն եւ ոչ դստերացն. զի քանի որձ դասուն ժառանգքն բաւեն, նա իգացն խափանած է յաւրինաց, զի զէդ ատար է համարած իգաց ժառանգքն յԱստուծոյ Մովսէսի բերանով»⁹: Եթե թագավորի որդիները մահացել են, ապա զահ պետք է բարձրանան նրա որդիների որդիները: Դուստրերի որդիներն այդ իրավունքից զրկված են մովսիսական օրենքով:

դ. «Բայց թէ աննարկութենէ լինի, որ բնաւ որդի չկենայ թագաւորին, այլ դուստր, նա կարէ հայրն թագել զինք»¹⁰: Եթե թագավորն ընդհանրապէս զրկված է արու զավակից, ապա նա կարող է թագադրել իր դստերը:

⁵ Նոմոս — փոխառութիւն հունարենից (νόμος). նշանակում է՝ օրենք. տե՛ս Աճառյան, ՀՀԳ, հտ. 2, էջ 25:

⁶ Смбат Спарамет, Судебник, с. 7.

⁷ Ըռատակ = առատածեղն, մեծահոգի, վեհանձն. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 236–237:

⁸ Смбат Спарамет, Судебник, с. 7.

⁹ Անդ, էջ 8:

¹⁰ Անդ:

ե. «Հետ իր մահուն չլինի ժառանգ աթոռոյն այն թագած դստերն որդիքն»¹¹: Թագադրված դստեր մահվան դեպքում, վերջինիս որդիներն իրավունք չունեն ժառանգելու գահը:

զ. «Ձեղբար որդիսն դնեն երկրին հաւատարիմքն յիրենց պարոնին աթոռն, որ յիրենց պարոնին սերմէն է եւ ոչ աւտար սերմի ծնունդ»¹²: Կինելով նախորդ հոգվածի շարունակությունը, այս դրույթը հաստատում է, որ թագադրված դստեր մահից հետո երկրի երեւելիները զահ պետք է բարձրացնեն թագավորի եղբորորդիներին, քանի որ նրանք իրենց տիրոջ, եւ ոչ թե օտար զարմից են:

է. «Ու կարաւ է թագաւորն յիր առողջութեան եւ ի մահուն կտակ գրել, ու սահմանել եւ տալ զլեռն եւ զդաշտն եւ զիր ամէն երկիրն՝ զինչ ցեղ որ իր կամքն լինի, որ չկարէ իր որդի եւ ոչ այլ մարդ դիմադարձ կանգնել»¹³: Այս հոգվածի համաձայն՝ թագավորն իրավունք ունի իր ողջ կարողությունը՝ լեռները, դաշտերը, համայն երկիրը կտակելու ում կամենա, եւ ոչ ոք չի կարող ընդդիմանալ դրան: Եթե նա կարող էր կտակել ողջ երկիրը, ապա պետք է ենթադրել, որ իրավունք ունենալու կտակելու նաեւ թագավորական գահը: Թեւեւ Սմբատը դա չի մասնավորեցնում, սակայն նրա աղբյուրը հանդիսացող Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրում» խոսքը վերաբերում է հենց գահը կտակելուն. «Եւ եթէ կտակ արասցէ արքայ, որքան կենդանի է, իշխան լիցի փոփոխել ըստ արժանւոյն, զի կտակ յետ մահու հաստատուն է ըստ առաքելոյ, որպէս արքայ Կոստանդիանոս կտակաւ թագաւորեցուցանէր զորդիս իւր: Եւ զսահմանսն լերամբք եւ գետովք հաստատեսցէ եւ արձանամք, ըստ առաջին թագաւորացն: Եթէ չիցէ բնաւին ժառանգ ի ցեղէ հարց, իշխան լիցի տալ զթագ իւր աւտարի՝ ոչ ըստ կրանից»¹⁴:

բ. «Ապա թէ չկենայ որդի եւ ոչ դուստր, եւ եղբար որդիք լինին, նա հայրապետին եւ այլ եկեղեցոյն եւ իշխանաց ու երկրին տեսովն առնուն մէկ մի, յոր հանին ի լաւն, եւ կրթեսցեն յարմարին, եւ յոր հանին

¹¹ Անդ:

¹² Անդ:

¹³ Անդ:

¹⁴ Մխիթար Գոշ, Գիրք գատաստանի, էջ 28-29:

յայնոց, նա հետ թագաւորին մահուն զայն դնեն յաթոռն հայրապետով»¹⁵: Եթէ թագավորը ոչ որդի, ոչ էլ դուստր ունի, ապա նրա մահից հետո կաթողիկոսը, եկեղեցականները եւ իշխանները, ողջ երկրի հավանությամբ, ընտրում են նրա եղբորորդիներից արժանավորագույնին, նրան դաստիարակում արժունիքում եւ գահ բարձրացնում կաթողիկոսի օրհնությամբ:

Եթէ մինչ այժմ թվարկված դրոյթները նվիրված էին գահակալման կարգի առանձնահատկություններին, ապա հաջորդ շորսը վերաբերում են արդեն թագավորին գահագուրկ անելու կանոններին, որոնք, ինքնըստինքյան հասկանալի է, գահաժառանգության իրավունքի կարետր բաղկացուցիչ տարր են հանդիսանում:

Ք. «Թագաւորն յԱստուծոյ են կարգած, որպէս Իսրայէլի Աստուած ցուցնէր ի ձեռն մարգարէից անութեան. նա հրամայէ արեւնքս, որ այնպիսիքն, որ յԱստուծոյ լինին՝ նա Աստուած մէն կարէ զինք անսորել, թէ լաւ է ու թէ վատ»¹⁶: Եթէ թագավորը հաստատված է Աստծու կողմից, այսինքն իր գահն ստացել ու օծվել է ժառանգական իրավունքով¹⁷, ապա նրան միայն Աստված կարող է զրկել գահից: Անկախ այն բանից, նա լավ, թէ վատ թագավոր է, մարդիկ իրավունք չունեն գահագուրկ անել նրան:

Ժ. «Ապա զայն ոք, որ մարդիկ դնեն, նա թէ հայնց պիղծ լինին, որ չկարէ հանդուրժել աշխարհն, նա այլվայ իրենք եկեղեցովն եւ ամէն բնակչաւ երկրին կարեն անսորել»¹⁸: Եթէ թագավորը գահ է բարձրացել ոչ թէ ժառանգական իրավունքով, այլ ընտրվել է մարդկանց, այսինքն պետության վերին ատյանի կողմից¹⁹, ապա վերջիններս էլ կարող են նրան գահընկեց անել:

¹⁵ Смбат Спарамет, Судебник, с. 8.

¹⁶ Անգ, էջ 81:

¹⁷ Այս կապակցութեամբ տարօրինակ միտք է արտահայտել Ա. Գալստյանը. ըստ նրա՝ «Աստծու կողմից կարգված թագավոր» ասելով, Սմբատը նկատի ունի կաթողիկոսին. Смбат Спарамет, Судебник, с. XXVIII.

¹⁸ Անգ, էջ 81:

¹⁹ Վերին կամ Արքունի ատյանի մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության հետագա շարադրանքում:

Ժա. «Բայց թէ որդիք կենայ թագաւորին, որ ի յայն թագաւորութիւնն լինին ծնածք, նա այն ոք չեն մեղկան. ի յայնոց ընտրեն յաղէկն եւ դնեն թագաւոր, վասն զի սեփական է թագաւորութիւնն ի հաւտէ յորդիքն»²⁰: Գահրնկեց արված թագավորի գահակալության տարիներին ծնված որդիները չեն զրկվում գահը ժառանգելու իրավունքից:

Ժբ. «Եւ թէ վասն փրկութեան աշխարհի կամենան զթագաւորն խրատել կամ մեղցնել, նա չկարեն իշխանն. այլ հրամայէ արէնքս, որ առանց այլ թագաւորի եւ հայրապետի չկարեն այնել²¹, քանի թէ այլ թագաւոր ու հայրապետ կենայ ու երկիրն առ հասարակ հանին»²²: Իշխանները, նույնիսկ հանուն երկրի փրկության, իրավունք չունեն կտտանմների կամ մահապատժի ենթարկելու թագավորին. դա կարող են անել միայն այլ թագավորի ու կաթողիկոսի կարգադրությամբ եւ ողջ երկրի հավանությամբ: Այլ թագավոր ասելով, Սմբատը մեր կարծիքով, նկատի ունի պատժի ենթակա թագավորի հաջորդին եւ ոչ թե որեւէ օտար ինքնակալի, թեւեւ նրա բնագրից դա հստակորեն չի հասկացվում²³:

Մեկնելով Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրից» եւ Կիլիկիայում գործող պրակտիկայից, Վ. Ռուդ-Կոլենբերգը փորձում է ձեւակերպել «գահաժառանգության հիմնական հայեցակարգը ըստ հայկական սովորույթի, որի էությունը փոխզիջումն է ժառանգական եւ ընտրովի սկզբունքների միջեւ», եւ որի բովանդակությունն արտացոլված է հետեւյալ ութ կետերում²⁴:

— Թագավորը գահ է բարձրանում բարոնների որոշմամբ եւ օծվում կաթողիկոսի կողմից, որն այդ եղանակով տալիս է իր համաձայնությունը կատարված ընտրությանը.

²⁰ Смбат Спарамет, Судебник, с. 81.

²¹ Այնել = անել. տե՛ս *Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 43*:

²² Смбат Спарамет, Судебник, с. 81–82.

²³ Տվյալ հարցում, դժբախտաբար, պարզութուն չի մտցնում նաեւ Մխիթար Գոշի բնագիրը. «Իսկ զթագաւոր խրատել, թէ այնպէս հարկ լիցի պահել զխաղաղութիւն, կամաւք լիցի այլ թագաւորի եւ հայրապետի, եւ հաւասարութեամբ ամենեցուն». *Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 142*:

²⁴ Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, p. 27–28.

— Ընտրություն կատարելիս, գահաժառանգության իրավունքն, ըստ էության, հանգում էր նախապատվության սկզբունքին, որի շուրջ պետք է համաձայնության գային թագավորը եւ բարոնները.

— Բարոնների իրավունքն էր, փաստորեն, վերջնական հավանություն տալ հանգուցյալ թագավորի կատարած ընտրությանը.

— Թագավորը կարող էր որպես իրեն հաջորդ ընտրել իր որդիներից մեկին, բայց բարոններն ազատ էին թագը շնորհելու նրա մի այլ որդու.

— Եթե թագավորը որդիներ չունեւ, կամ նրա որդիները մահացել էին, ապա թագը պետք է ժառանգեին նրա եղբորորդիները.

— Եթե թագավորը միայն դուստր ուներ, իսկ թագավորի եղբայրները որդիներ չունեին, ապա թագաժառանգը դուստրն էր, բայց ոչ վերջինիս որդիները.

— Թագավորը կարող էր գահընկեց արվել, բայց այդ հանգամանքը չէր ազդում նրա որդիների գահաժառանգական իրավունքի վրա.

— Ապօրինաձին զավակները գրկված էին գահը ժառանգելու իրավունքից:

Այսպիսով, մենք, ըստ էության, ներկայացրինք Կիլիկյան Հայաստանի գահաժառանգական իրավունքը բովանդակող բոլոր հայտնի նորմերը եւ նրանց վերաբերյալ արտահայտված ժամանակակից գիտական տեսակետները²⁵, որոնց մասնագիտական ֆնությունը, սակայն, դուրս է սույն աշխատության շրջանակից: Մեզ հետաբերողը տվյալ դեպքում ոչ թե գահաժառանգական իրավունքի տեսությունն է, այլ նրա գործնական կիրառումը Կիլիկյան Հայաստանում, ինչը բնականաբար պահանջում է առանձին-առանձին դիտարկել Կիլիկիո բոլոր իշխանապետերի եւ թագավորների գահակալման հանգամանքները: Մեր համոզմամբ՝ միայն նման մոտեցումն է ընդունակ վերջնական պարզություն մտցնելու գահաժառանգության բավականին խճճված հարցում, որը, ինչպես կտեսնենք, բացի զուտ իրավագիտական արժե-

²⁵ Որոշ տեսակետներ տե՛ս նաեւ Մմրատի «Դատաստանագրքի» 3. Կարստի հրատարակության մեկնաբանությունների հատորում (Karst, Armenisches Rechtsbuch, Bd. 2, S. 3-4, 94), ինչպես նաեւ Ա. Սուքիասյանի «Կիլիկիայի հայկական պետության եւ իրավունքի պատմություն» գրքում. Сукпация, История, с. 207-211; Սուքիասյան, Կիլիկիա, էջ 252-257:

հից, ունեցել է նաեւ կարեւոր քաղաքական նշանակություն, հաճախ պայմանավորելով պետական այրերի վարագիծը, իսկ երբեմն նույնիսկ իրադարձությունների զարգացման ընթացքը:

Ինչ վերաբերում է իշխանության «լեգիտիմության» կամ, ընդհանրապես, թագավորի ինստիտուտի էության խնդրին, ապա այն հանգամանորեն արժանաշու է կիլիկյան շրջանի հայ մատենագրության երկու ինքնատիպ հուշարձաններում: Դրանք են՝ XIII դ. նշանավոր վարդապետներ Վահրամ Բաբունու «Բան ի Յայտնութիւն Տեառն»²⁶ եւ Հովհաննես Երզնկացու «Ի բանն Առաքելոյ»²⁷ ճառերը՝ գրված համապատասխանաբար Լեւոն Գ (II) թագավորի օծման (1271 թ.) եւ Հեթում ու Թորոս արքայազների ասպետակարգության (1283/4 թ.) առթիվ: Այդ մեծարժեք աշխատությունները թեւէ վաղուց գրավել են հետազոտողների ուշադրությունը²⁸, բայց առայժմ լուրջ մասնագիտական քննության չեն ենթարկվել²⁹: Նկատի ունենալով տվյալ իրողությունը, ինչպես նաեւ նշված երկերից մեկի անտիպ լինելու պարագան, հարկ ենք համարում ստորեւ հանգամանորեն ներկայացնել նրանց բովանդակությունը: Դժվար չափի լինի նկատել, որ Բաբունու եւ Երզնկացու ճառերը, հիմնված լինելով ընդհանուր աղբյուրի՝ Աստվածաշնչի վրա, ունեն բազմաթիվ նմանություններ ու նույնիսկ բնագրական աղերսներ³⁰: Սա նշելով հանդերձ,

²⁶ Վահրամ Բաբունի, *Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1868/9*; Վահրամ Բաբունի, *Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875*:

²⁷ Յովհաննէս Երզնկացի, *Ի բանն Առաքելոյ (անտիպ. տե՛ս Մաշտոցի տնվ. Մատենադարան, ձեռ. Թ. 2173, էջ 86ա–101ա)*:

²⁸ Տե՛ս Սրապյան, *Հովհաննէս Երզնկացի, էջ 29, 46, 68–69*; Գրիգորյան, *Վահրամ Բաբունի, էջ 17, 22–23, 33–39 (նաեւ՝ նույն հեղինակի «Վահրամ Բաբունի» հոդվածը. ՀՍՀ, հտ. 11, էջ 248)*; Բոռնազյան, *Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, էջ 18–22*; Բաղդասարյան, *Հովհաննէս Երզնկացի 1977, էջ 26, 80, 85, 95–97, 131*; Cowe, *The Inauguration*, p. 53–56; Mutaflan, *Recherches*, p. 17.

²⁹ Որոշ առումով բացառություն են կազմում Գ. Գրիգորյանի եւ Ս. Բոռնազյանի աշխատությունները (տե՛ս նախորդ ծանոթ.), որոնք համեմատաբար բավարար պատկերացում են տալիս Բաբունու երկի մասին:

³⁰ Ակնհայտորեն, Երզնկացիի օգտվել է Վահրամից, ինչի վկայությունն են նրանց աշխատությունների երբեմն բառացի բնագրական ընդհանրությունները:

մենք նպատակահարմար ենք գտնում, թեկուզ երբեմն կրկնվելու գնով, այդ հուշարձաններին անդրադառնալ առանձին-առանձին՝ նրանց մասին ընթերցողին, հնարավորության սահմաններում, նիշտ եւ լիակատար պատկերացում տալու նկատառումով:

Բաբունու ճառը, որը վերնագրված է «Վահրամայ վարդապետի, ատենադպրի Լեւոնի արքայի՝ Բան ի Յայտնութիւն Տեառն եւ յօծումն Լեւոնի Գ. արքայի», բաղկացած է երկու անհավասար մասից: Առաջինն ամբողջությամբ նվիրված է Քրիստոսի Հայտնության խորհրդի մեկնությանը եւ պատմական առումով որեւէ հետաքրքրություն չի ներկայացնում³¹: Իսկ երկրորդ, կրկնակի ավելի ընդարձակ մասի բնության առարկան թագավորության (պետության) գաղափարն է՝ լուսաբանված գլխավորապես Աստվածաշնչի, բայց նաեւ պատմության փաստերի հիման վրա³²: Ներկայացնելով իր ծրագիրը, հեղինակն այն ձեւակերպում է հետեւյալ բառերով. «Բե՛ր, ուրեմն, փոքր ինչ յաղագս թագաւորութեան խօսեսցո՛ւք յԱստուածաշունչ Գրոց. նախ առաջին բննելով թէ զի՞նչն է թագաւորութիւն, եւ ապա՝ թէ ո՞վ է առաջին թագաւոր, երրորդ՝ թէ յորմէ՞ հետէ եւ կամ զի՞արդ սկսաւ թագաւորութիւն ի մարդիկ, եւ չորրորդ՝ թէ զի՞նչ են կարգ եւ իրաւունք թագաւորի»³³:

Այնուհետեւ, խստորեն հետեւելով իր նախանշած ծրագրին, Վահրամ Բաբունին տալիս է թագավորության, ավելի նիշտ՝ թագավորի պարտականությունների սահմանումը, այն է՝ իշխել իրեն վիճակված երկրի ու նրա բնակիչների վրա, չափավոր հարկեր գանձել նրանցից ու ապահովել նրանց բարօրությունը, վանել արտաքին թշնամիներին կամ նրանց հետ խաղաղություն հաստատել, հպատակների նկատմամբ օրենքով եւ իրավունքով վարվել, արժանավորներին պատիվներ շնորհել, իսկ չարագործներին պատժել, չվարակվել մեծամտության ախտով եւ իրեն Աստծու թագավորության սպասավոր դիտել. «Թագաւորութիւնն է, ըստ ուղիղ բանին, ի վերայ աշխարհի որ իւր է վիճակեալ եւ ի նմա բնակելոցն իշխել, արդարացի հարկս եւ իրաւունս ի նոցանէ առ-

³¹ Վահրամ Բաբունի, *Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875*, էջ 1-20:

³² Անդ, էջ 20-59:

³³ Անդ, էջ 20-21:

նույլ եւ զնոսին ի հաստատութեան պահել, արտաքին թշնամեացն փաշութեամբ պատերազմաւ յաղթել եւ կամ հաշտութեան հնարիւմ զխաղաղութիւն ողջունել, եւ զամենայն ինքեան հնազանդեալսն առանց իրիւ պատճառի յօշէնս եւ յիրաւունս անլուծանելի ունել, բարեգործացն գովութիւնս եւ պատիւս շնորհել եւ շարեացն եւ որք արտաքին օրինացն արշաւիցին՝ տանջանս եւ պատիծս հասուցանել³⁴, ո՛չ երեւելի փառօք բարձրամտեալ, այլ սպասաւոր Աստուծոյ թագաւորութեանն զինքն նկատել»³⁵: Զբաւարարվելով այս նկարագրական ձեւակերպմամբ, Բաբունին հարկ է համարում տալ նաեւ նույնի փիլիսոփայական սահմանումը. «Եւ զլիաւորելով ասասցում»³⁶ թագաւորութիւն է՝ որ իշխէ զբազումսն, եւ զբաժանեալսն ըստ անձանց եւ ըստ արուեստից, նաեւ ըստ բարուց եւ թէ դէպ լիցի ըստ կրօնից՝ բարեպաշտութեամբ եւ իմաստութեամբ ի խաղաղութիւն եւ ի բարեկարգութիւն նուանել. եւ այս է սահման թագաւորի»³⁷:

Անցնելով իր ծրագրի երկրորդ կետին, որի փննջոյան առարկան իշխանոջան «լեզիտիմոյան» աղբյուրն է, Վահրամն առաջին եւ միակ իրական թագաւոր է համարում Աստծուն. «Յետ այսորիկ խնդրելի է թէ ո՞վ է առաջին թագաւոր: Արդ վերագոյն այս սահմանի եւ եւսեւ Բան զոր կարեմք իմանալ եւ ճառել. ո՞ր այլ ոք առաջին թագաւոր, բայց եթէ երանականն եւ փառաւորեալ Սուրբ Երրորդութիւնն երկրպագեալ ի մի Աստուածութեան եւ Տէրութեան, ըստ մարգարէին թէ՛ Թագաւոր մեծ ի վերայ ամենայն երկրի Աստուած է»³⁸, որ առ ի յինքեան բարեւարութենէ արարչագործելոցն իշխէ առ հասարակ վերնոցն եւ ներքնոցն»³⁹: Ինչ վերաբերում է մարդկային թագաւորութեանը, ապա, ըստ Բաբունու, այն սկսվում է արարչագործութիւնից, երբ Աստված մարդուն թագաւոր է

³⁴ Մյուս տպ. «հատուցանել». Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1869, էջ 9:

³⁵ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 21:

³⁶ «Գլխաւորելով ասասցում» բառերով հեղինակը հասկացնել է տալիս, որ եզրափակում է վերոշարադրյալը:

³⁷ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 21:

³⁸ Սաղմ. ԽՁ, 3:

³⁹ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 21–22:

կարգում մնացյալ արարածների վրա. «Տեսցում թէ յորմէ՞ հետէ կամ զի՞արդ ի մարդիկ սկսաւ թագատրութիւն: Ի սկիզբն մարդկութեան շնորհեցաւ նմա այս պատիւ. Զի արար Աստուած զմարդն ի պատկեր իւր, ըստ պատկերի Աստուծոյ արար զնա եւ օրհնեաց զնոսա եւ ասէ՝ Իշխեցէ՛ք ձկանց ծովու եւ թռչնոց եւ անասնոց ամենայնի որ ի վերայ երկրի»⁴⁰, եւ այսպէս թագատրեցոյց զնա երեւելի արարածոց ընդ թագատրութեամբ իւրով հնազանդիլ»⁴¹: Այնուհետեւ խախտելով Աստծու պատվիրանները, մարդիկ զրկվեցին այդ պատվից, եւ նրանցից ոմանք թագավորեցին իրենց համազգիների վրա, ինչը հանդուրժվեց Աստծու կողմից, քանի որ բարեպաշտ նահապետներն, ի տարբերություն բռնակալների, նանաչելով երկնային թագավորությունը, խուսափեցին իրենց թագավոր հռչակել⁴² «Եւ յառաջանալ ժամանակին թէպէտ ազգ մարդկան իշխեցին զգալեացս ամենայնի, սակայն ոչ որպէս ի սկզբանն պարգեւեցաւ նոցին, այլ դաւեալք եւ դաւաճանեալք հնազանդելոցն, եւ վեր եւ ի վայր Տեառն խառնակեալք: Վասն որոյ յորս մնաց կայծակն բարեպաշտութեան, թէպէտ եւ տիրեցին ազգաց, ո՛չ երբեք թագաւորական անուամբ բարգաւաճեալք պանծային, այլ զանձինս ի չափ ունէին որպէս Աբրահամ եւ որ յառաջ քան զնա նահապետքն՝ Նոյ, Ենովք, Սէք եւ Ենովս: Իսկ այլք ոմանք յաղագս կուրութեանն որ էր ի նոսա՝ իշխեցին ասել զինքեանս թագաւոր յաղագս ամբառնալոյն ի վերայ համազգեացն:... Իսկ ազգն եւ ժողովուրդն Աստուծոյ թէպէտ յամենայն տեսակս մեղաց խոտորէին, այլ յայսմիկ առաւել եւս զգուշանային՝ Աստուծոյ միայնոյ շնորհելով զթագատրութիւն եւ զիշխանութիւն, ինքեանք հովուելով ժողովրդեանն,... վասն որոյ ախորժելի էր այս եւ հաճեալ էր ընդ սոյն, քան զի համազօր էր մտածութիւնս այս սկզբնատրական պատտոյ թագատրութեան, զոր շնորհեաց մարդոյն տիրել արարածոց եւ լինել ի ներքոյ թագատրութեան Աստուծոյ, եւ զնա միայն նանաչել թագաւոր»⁴³:

⁴⁰ Ծննդ. Ա, 27–28:

⁴¹ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 25:

⁴² Հմմտ. Գրիգորյան, Վահրամ Բաբունի, էջ 33–35:

⁴³ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 26, 29:

Աստծու կամեցողությամբ գահակալած առաջին թագավորը Դավիթն է. «Ինքն կամեցաւ տալ նոցա թագաւոր, եւ ետ զԴաւիթ որդի Յեսայ՝ ըստ աստուածային կամաց իւրոց թագաւոր»⁴⁴: Ըստ այդմ, թագավորները լինում են երկու տեսակի՝ Աստծու կողմից կարգվածներ եւ մարդկանց ձեռնով դրվածներ. «Զի այլ է թագաւորն՝ որ յԱստուծոյ, եւ այլ՝ որ ի մարդկանէ»⁴⁵: Աստծու կողմից կարգված են համարվում միայն Դավթի ճանապարհով ընթացող թագավորները. «Վասն այսորիկ զԴաւիթ ըստ կամաց իւրոց գտեալ թագաւորեցոյց, զի եղիցի նա հայր եւ օրինակ թագաւորաց բարեպաշտութեամբ եւ ամենայն բարեգործութեամբ: Զի որք ըստ նորայն շաղաց գնասցեն, ոչ են ի մարդկանէ թագաւորք, այլ յԱստուծոյ կարգեալք եւ ի ներոյ ամենակալ թագաւորութեամբ նորա նուանեալք»⁴⁶: Իսկ ամբարիշտների գահակալման փաստի հաւուցած դժվարությունը Բաբելոնին հաղթահարում է հորինելով հետեւյալ հայեցողական (սպեկուլյատիվ) պատասխանը, այն է՝ Աստված դա հանդուրժում է իր կամքը կատարելու, մեղավորներին պատժելու եւ երբեմն նաեւ նրանց ձեռնով բարություն գործելու նպատակով. «Գիտելի է, զի ոչ միայն զբարեպաշտսն, այլ եւ զոմանս ի հեթանոսաց վասն կատարելոյ զկամսն Աստուծոյ, եւ վասն յագեցուցանելոյ բարկութեան զսրտմտութիւն նորա ի մեղուցեալսն, եւ եւս վասն բարութիւնս ոմանց առնելոյ՝ ինքեամբ ասեւ զթագաւորելն նոցա, որպէս վասն Կիրոսի պարսկի»⁴⁷: Հետեւաբար, թեւեւ միայն բարեպաշտներն են, որ Աստծու կողմից թագավոր են կարգվում, բայց ամբարիշտների գահակալումը նույնպէս հակառակ նրա կամքի տեղի չի ունենում. «Զի թէպէտեւ բարեպաշտքն նովաւ թագաւորեալք, այլ ոչ եթէ ամբարիշտքն ընդդէմ եւ հակառակ նմա իբր թէ ինքեանց զօրութեամբ յայն վիճակեալք եւ բռնակալեալք, այլ ի նորին թոյլ տալոյ, վասն իրիք տնօրէնութեան»⁴⁸:

⁴⁴ Անդ, էջ 32:

⁴⁵ Անդ:

⁴⁶ Անդ, էջ 32–33:

⁴⁷ Անդ, էջ 34:

⁴⁸ Անդ, էջ 35:

Բաբունու նաոի հաջորդ թեման թագավորի կարգավիճակի, վարժի, գործերի եւ իրավունքների բնությունն է. «Եւ մնայ մեզ պատմել այսուհետեւ զկարգ եւ զկենցաղավարութիւնն եւ զգործ եւ զիրաւունս թագավորի»⁴⁹: Ըստ նրա՝ թագավորը պետք է օժտված լինի հետեւյալ առաքինություններով. «Պարտ եւ արժան է պսակիլ թագաւորի բարեպաշտութեամբ, խոնարհութեամբ, հեզութեամբ, իմաստութեամբ, զգաստութեամբ, արդարութեամբ, ճշմարտութեամբ»⁵⁰: Թվարկված առաքինությունների շարքում հեղինակը գլխավորն է համարում բարեպաշտությունը. «Նախ իբրեւ զհիմն ինչ պիտանի է թագաւորի բարեպաշտութիւն, որ առաւել թագապանոյն կազմէ զնա քան զականս պատուականս»⁵¹: Թագավորի գլխավոր առաքինությունը լինելու՝ բարեպաշտության պարագան ենթադրում է, որ նա պետք է հեռու մնա կոապաշտությունից, այն է՝ աստղագիտությունից (աստրոլոգիայից) եւ հմայություններից. «Հարկ է թագաւորի եւ ամենայն առն բարեպաշտի՝ յախտէս յայսմանէ ի բաց կալ. նախ յաստեղագիտութենէ, եւ յայնպիսեացն հմայողաց»⁵²: Կարեւոր ենք համարում առանձնացնել նաեւ թագավորի արդարադատությանը վերաբերող Բաբունու դիտարկումը, որի համաձայն՝ քանի որ մարդկանց դատաստանը սուբյեկտիվ (կարծողադատ) եւ կասկածելի (կասկածավեհ) է, ապա այն մանրագնին բնություն եւ համբերություն է պահանջում. «Զի թագաւոր որ խնդրէ ի հաստատութեան կալ, զհետ երթիցէ արդար դատաստանի եւ ուղիղ իրաւանց: Մի՛ հակիրճ եւ համառօտ առնել զիրաւունս՝ յաղագս ծանծրութեան եւ կամ յաղագս հատու եւ սուր երեւելոյ, քանզի զայս ոչ վայել է մարդկան առնել, որոց կարծողադատ եւ կասկածավեհ է ատեան դատաստանին, այլ մեծապէս բնութեամբ եւ աշխատասիրաբար հասու լինել»⁵³: Ավելորդ չէ

⁴⁹ Անդ, էջ 36:

⁵⁰ Անդ:

⁵¹ Անդ:

⁵² Անդ, էջ 41: Այդ մասին ավելի մանրամասն տես՝ Գրիգորյան, Վահրամ Բաբունի, էջ 36–37:

⁵³ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 44–45. հմմտ. Գրիգորյան, Վահրամ Բաբունի, էջ 38–39: Ի դեպ, «կարծողադատ» եւ «կասկածավեհ» հրաշալի բառերը տեղ չեն գտել հայերենի բառարաններում:

նշել, որ հեղինակը մանրամասնորեն անդրադառնում է նաեւ թագավորի վերը թվարկված մյուս առաքինություններին՝ խոնարհությանը, ողորմածությանը, նշմարտաբանությանը եւ այլն⁵⁴:

Եթե մինչ այժմ շարադրվածում թագավորական իշխանությունը եւ թագավորի ինստիտուտը պատկերանում են համափրիստոնեական ընկալմամբ, ապա Բաբունու աշխատության շարունակության մեջ ի հայտ են գալիս նաեւ Կիլիկիո իրականության անմիջական արտացոլումը հանդիսացող պատմական ուշագրավ տարրեր: Այսպես, նկատի ունենալով իշխանների անհավատարմության ու անմիաբանության դրսեւորումները, հեղինակը հաստատում է, որ երկրի կայունությունը կախված է ոչ միայն թագավորի, այլեւ նրանց բարի վարիքից եւ աննախանձոտությունից. «Ի հաստատութիւն աշխարհի՝ ընդ թագաւորի գեղեցկութեան եւ լաւութեան պիտանացու է եւ իշխանացն բարիոք գոլն:... Վասն որոյ ըստ օրինի թագաւորի ամենայն բարիոք նանապարհի եւ գործանութեան նախանձաւորք լինիցին՝ նախ բարեպաշտութեամբ առ Աստուած պայծառանալ, որպէս զի հաւատարմութեամբ երկնաւոր թագաւորին՝ հաստատուն երեւեցի հաւատարմութիւն երկրաւորս թագաւորի:... Նոյնպէս պարտ է նոցին խոնարհութեամբ եւ ամենայն առաքինութեամբ զարդարուն եւ բարեձեւ երեւիլ, մանաւանդ սէր սերտ ունիլ առ թագաւորն եւ առ միմեանս: Մի՛ նախանձ ընդ շարսն եւ ընդ յառաջադիմութիւն իրերաց, եւ մի՛ մախանօք այրիլ, զիրեարս խածատել, եւ ի միմեանց սատակիլ: Զի այս ախտ յոլովագոյն գտանի առ նոսին, առաւելապէս՝⁵⁵ յորժամ զընկեր պատուեալ տեսանիցեն»⁵⁶:

Պետական պաշտոնյայի հանգամանքով ներսից ծանոթ լինելով արժանիքներ տիրող բարեքին, Բաբունին նաեւ խորհրդի կարգով թագավորին հորդորում է հավատ չընծայել շարախոսություններին, փանի որ հակառակ պարագայում դա կարող է նպաստել այդ արատավոր երեւոյթի տարածմանը: Ուստի թագավորից պահանջվում է նման դեպքե-

⁵⁴ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 43–44, 47, 48:

⁵⁵ Տպագրում՝ «առ առաւելապէս». ուղղել ենք ըստ Բաբունու ճառի մյուս հրատարակության. Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1869, էջ 98:

⁵⁶ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 49–50:

րում եզրակացություններ անել միայն չարախոսություններն ու ամբաստանությունները համակողմանի ֆննելուց եւ վկաներով հաստատելուց հետո. «Ոչ է պարտ թագաւորի ի լսելն միայն հաւատալ չարախօսութեան, այլ յոյժ ֆննել որպէս եւ Աստուած զինքն օրինակ եղ դատաւորացն՝ ֆննելով զՍողոմայեցիսն: Զի թէ թագաւոր սիրէ զառունկնանառս եւ զարս մատնիչսն, յայն անեն մարդիկ եւ զնոյն միշտ առնեն:... Այլ ի լսելն զհակառակութիւն զմիմեանց, երկայնատութեամբ եւ հեզութեամբ լուիցէ, եւ բազմօքն ֆննեսցէ եւ վկայիմն ստուգեսցէ, այլ եւ աղօթիմ խնդրեսցէ ի Տեառնէ զյայտնութիւն իրին»⁵⁷:

Վահրամ Բաբունու շէշոված պետական մտածողության արտահայտությունը պետք է համարել նաեւ այն, որ նա, հոգեւորական լինելով հանդերձ, եկեղեցին ինչ-որ առումով ստորադասում է պետությանը: Հոգեւորականներին որոշակի դեր հատկացնելով թագավորին հավատի եւ ուղղության սահմաններում պահելու գործում, Վահրամն, այնուամենայնիվ, ընդգծում է, որ նրանց հիմնական խնդիրը պետության նկատմամբ ժողովրդի պարտավորությունների կատարման ապահովումն է. «Իսկ եկեղեցական դասուց արժան է զաստուածային օրէնս ի ժամու եւ ի տարածամու յունկն թագաւորի լսեցուցանել, անպատկառ»⁵⁸ եւ անակնառու⁵⁹ ի սահման թագաւորական զնա յորդորել, եւ զաշխարհ ի նոցին հնազանդութիւն յորդորել, ուսուցանել ծառայել մարմնատու տեսառն որպէս Աստուծոյ, եւ զամենայն հարկս եւ զիրատունս առանց տրտնջման յարժունիս վնարել: Այլ եւ ինքեանք նոքօք հանդերձ արասցեն աղօթս եւ պաղատանս աշխարհի եւ թագաւորի՝ պարագայց ամօք մնալ ի խաղաղութեան»⁶⁰:

Պատմական առումով Բաբունու աշխատության ամենաուշագրավ արժանիքը, սակայն, պետք է համարել այն, որ նա առանձնահատուկ կարեւորություն է ընծայում գահաժառանգության իրավունքին՝ իշխանու-

⁵⁷ Անդ, էջ 46:

⁵⁸ «Անպատկառ» բառն այստեղ նշանակում է «պարզերես, համարձակ, անաչառ». հմմտ. «Նոր բառգիրք», հտ. 1, էջ 227:

⁵⁹ Տպագրում՝ «անակն առնուլ». մյուս հրատ. «անկառ» (Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1869, էջ 99). ուղղել ենք ըստ՝ «Նոր բառգիրք», հտ. 1, էջ 103:

⁶⁰ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 53:

թյան «լեզվիտիությունը» դիտելով որպես պետության կայունության երեք գլխավոր գործոններից մեկը, թագավորի բարեպաշտության եւ իմաստուն ղեկավարության կողմին. «Բայց գիտել արժան է, զի են երեք իրք, որ հաստատուն պահեն զթագաւորութիւն: Առաջինն այս, զոր գրեցաքս՝ բարեպաշտութիւն հաւատոյ եւ ուղղութիւն գործոց. եւ երկրորդ՝ սեռական եւ հայրենեօք իրաւացի ի նախնեաց ունել զթագաւորութիւն»⁶¹ եւ երրորդ՝ իմաստութեամբ եւ խոհականութեամբ վարել զնոյն»⁶²: Այս ընդհանուր դրույթից անցում կատարելով օրվա նյութին, այն է՝ Լեւոն Գ (II)-ի թագադրությանը, հեղինակն իրավաբանի բժախնդրությամբ հիմնավորում է նրա գահակալման օրինականությունը՝ շեշտը դնելով հատկապես Ռուբինյանների արհայական ծագման ու ազգաբանության⁶³, ինչպես նաեւ Լեւոնի՝ Զապել թագուհու որդին լինելու հանգամանքի վրա. «Պսակաւորս Լեւոն, որպէս զի լինել սմա ըստ իշխանութեան տասներորդ ի Ռուբենայ, եւ ըստ ծննդաբանութեան եօթներորդ՝ թուելով զայս ձեւ օրինակի. իշխան Ռուբէն, իշխան Կոստանդին, իշխան մեծն Թորոս՝ Պաւստոս Սեւաստոսն»⁶⁴ կոչեցեալ, իշխան Լեւոն, իշխան Թորոս, իշխան Մլեհ, իշխան Ռուբէն, թագաւոր Լեւոն, Զապէլն թագուհի. իսկ ըստ ծննդենէ սա որդի Զապելի՝ դստեր Լեւոնի արհայի, որդոյ Ստեփանէի, որդոյ Լեւոնի, որդոյ Կոստանդեայ, որդոյ Ռուբէնի՝ ի շառաւելէ Գագկայ յազգէ Բագրատունոյ, ի ցեղէն մեծին Դաւթի թագաւորի եւ մարգարէի»⁶⁵: Այսպիսով, խորենացու հաստատած ավանդույթի համաձայն⁶⁶, Բագրատունիներին վերագրելով հրեական ծագում, Բաբունին Լեւոն Գ (II)-ին համարում է Դավիթ մարգարէի շառավիղը, հետեւաբար՝ Աստծու կողմից կարգված թագավոր⁶⁷:

⁶¹ Ընդգծ. Լ.Տ.Պ.:

⁶² Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 53–54:

⁶³ Բաբունու ճառի այս հատվածը (էջ 54–56) Կիլիկիո պատմության մի համառոտ շարադրանք է, որն առայժմ դուրս է մնացել հետազոտողների ուշադրությունից:

⁶⁴ Մյուս հրատ. «պառատաւսեւաստիաւսն». Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1869, էջ 100:

⁶⁵ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 56:

⁶⁶ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 68–69:

⁶⁷ Հմմտ. Cowe, The Inauguration, p. 53.

Այս առանցքային գաղափարի հաստատումն անելուց հետո Վահրամը, հավուր պատշաճի, իր ճառն ավարտում է նորընծա թագավորին նվիրված վերամբարձ ներբողյանով⁶⁸:

Ի տարբերություն Վահրամ Բաբունու, որը, փիլիսոփա լինելով, հակված է հստակ գիտական սահմանումների⁶⁹, Հովհաննես Երզնկացու խնդրո առարկա ճառն աստվածաբանական-բարոյախոսական բարոզ է հիշեցնում հարազատ նրա նախընտրած խրատական բնույթի աշխատություններին⁷⁰: Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Թ. 2173 ձեռագրում այն կրում է հետևյալ ընդարձակ խորագիրը. «Նորին Յովհաննու վարդապետի ասացեալ՝ Ի բանն Առաքելոյ, որ ասէ՝ Ամենայն անձն որ ընդ իշխանութեամբ է, ի հնազանդութիւն կացցէ»⁷¹ յաւուրն յորում աւհնեցան ձիատուր արայորդիքն մեր Հեթում եւ Թորոս, եւ այլ մանգունք իշխանաց, եւ որք յարժունական սպասաւորացն»⁷²: Այսպիսով, եթե Վահրամ Բաբունու աշխատության հորինման ժամանակը թվագրվում է օրվա ճշտությամբ (1271 թ. հունվարի 6), ապա Երզնկացու ճառի պարագայում տարվա կտրվածքով (1283 թ. հունվ. 10 – 1284 թ. հունվ. 9)⁷³, քանզի հայտնի է, որ Հեթումն ասպետ է կարգվել այդ թվականին. «Գրեցաւ գիրս... ի թուականիս Հայոց ՁԼԹ (=1283/4),... յորում ամի բարենշան եւ բարեպաշտ անդրանիկ որդին արայիս մերոյ պարոն Հեթում զձիատուրութեան աշտինան ընկալաւ»⁷⁴:

Հովհաննես Երզնկացու ճառում արժանիքով հարցերը կարելի է դասակարգել երեք խմբի. առաջին՝ իշխանության «լեզվատիրության»

⁶⁸ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 56–59:

⁶⁹ Այս առումով պատահական չէ, որ նրա ճառի առաջին հրատարակության խորագրում տեղ են գտել հետևյալ բառերը. «Հաւաքմունք աստուածաշունչ բանից... արագ ցուցմամբ եւ իմաստասիրական սահմանաւ շարադրեալ». Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1868, էջ 137:

⁷⁰ Հմմտ. է. Բաղդասարյանի «Հովհաննես Երզնկացին եւ նրա խրատական արձակը» մենագրությունը (Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացի 1977):

⁷¹ Հոռովմ. ԺԳ, 1:

⁷² Յովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 86ա:

⁷³ Հմմտ. Dulaurier, La Chronologie, p. 386.

⁷⁴ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 538:

աղբյուրը, երկրորդ՝ իշխանություններին հնազանդվելու անհրաժեշտությունը եւ երրորդ՝ իդեալական իշխանի կամ թագավորի նկարագիրը: Առաջին եւ երրորդ բաժինների բովանդակությունը, մանրամասներն ու նրբերանգները հաշվի չառած, ընդհանուր առմամբ համընկնում է Վահրամ Բաբունու աշխատության բովանդակությանը: Բոլորովին այլ է իշխանություններին հնազանդվելու հարցին նվիրված բաժնի պարագան, որը, լինելով Երզնկացու ընտրած սուրբգրական բնաբանի (Հոռվմ. ԺԳ, 1) լուսաբանությունը, բնականաբար, դարձել է նրա նաոի գլխավոր թեման: Թեեւ թեմաների բաժանումը հեղինակի կողմից հստակորեն համակարգված չէ, մենք նպատակահարմար ենք գտնում, թեկուզ նրա շարադրանքի հաջորդականության խախտման գնով, նշված հարցերը ներկայացնել առանձին-առանձին:

Երզնկացու պատկերացմամբ, ինչպես Բաբունու պարագայում, իշխանության աղբյուրն Աստված է, որը լինելով միակ իրական թագավորը, իր կամեցողությամբ իշխանություն է շնորհել մարդկանց. «Զի նա միայն է ամենայնի թագաւոր եւ իշխան, ըստ այնմ Թագաւոր մեծ ի վերայ ամենայն երկրի Աստուած է»⁷⁵ եւ «Աստուած... իշխանութեանն է տուող»⁷⁶: Իշխաններն, ըստ այդմ, նրա կողմից են կարգված. «յԱստուծոյ են ընտրեալ եւ եղեալ ի գլուխ ժողովրդոց»⁷⁷: Գոյություն չունի որեւէ այլ իշխանություն, որն Աստծուց չբխի. «ՅԱստուծոյ են կարգեալ նոքա. զի ոչ ուստեք է, ասէ, իշխանութիւն, եթէ ոչ յԱստուծոյ»⁷⁸: Հետեւաբար, երկրավոր թագավորությունն ստեղծվել է երկնային թագավորության նմանողությամբ. «Թագաւորութիւնս երկրաւոր՝ գերկնաւոր եւ զանմահ թագաւորութեանն ցուցանէ զնմանութիւն: Վասն որոյ բարեպաշտ եւ աստուածասէր թագաւորք Բրիստոնէից զպատիւ պաղատանն իւրեանց յօրինեալ կազմեցին ի տիպ եւ ի նմանութիւն արայարանին վերին»⁷⁹:

⁷⁵ Յովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 90բ. հմմտ. Սաղմ. Խ2, 3:

⁷⁶ Յովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 92ա:

⁷⁷ Անդ, էջ 92բ:

⁷⁸ Անդ, էջ 90ա. հմմտ. Հոռվմ. ԺԳ, 1:

⁷⁹ Յովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 87բ:

Այս հարցում, սակայն, երգնկացին կանգնած է միեւնոյն դժվարութեան առջեւ, որին, ինչպէս տեսանք, բախվել է նաեւ Վահրամ Բարունին, այն է՝ եթէ իշխանության միակ աղբյուրն Աստված է, ապա ինչպէ՞ս բացատրել շարագործ իշխանների եւ բռնակալների գոյությունը. «Ձի՞նչ խօսիս, ո՛վ աստուածային Առաքեալ, — նարտասանում է մեր հեղինակը, — մի՞թէ ամենայն իշխան յԱստուծոյ ձեռնադրի. զի ահա բազումք անիրաւութեամբ, յափշտակութեամբ, զրկանօք եւ յափշտակելով ընթոնեալ ունին զիշխանութիւնս»⁸⁰: Այնուհետեւ պատասխանելով իր իսկ առաջադրած հարցին, նա բացատրում է. Աստուած որպէս բռնական բնության հայր հոգածու լինելով բոլորի, այդ թվում, շարագործների նկատմամբ, իշխանություն է տալիս նաեւ վերջիններիս, դրանով նախ՝ իր բարությունը ցուցադրելու, երկրորդ՝ շարագործներին ուղղելու եւ երրորդ՝ անօրէններին պատժելու ու արդարներին փորձելու համար. «Եւ Աստուած, զի բռնական բնութեանս հայր է, ամենեցուն խնամ տանի՝ շարաց եւ բարեաց, տա՛ իշխանութիւն շարացն. առաջին՝ զի բարի է բնութեամբ Աստուած, ... երկրորդ՝ զի թերեւս այնու յուղղութիւն եկեցեն»⁸¹ եւ «զի թէ անօրէն եւ խիստ է, ի խրատ անօրինաց եւ ի ֆննումն արդարոց տուեալ լինի»⁸²: Հետեւաբար, եզրակացնում է երգնկացին, անգամ բռնակալներն իշխանությանը տիրում են Աստծու կամով. «Եւ յորս եւ իցեն, սակայն, Աստուծոյ հրամանաւ են»⁸³, քանզի նրանց գոյությունն ավելի նախընտրելի է, քան անիշխանությունը. «Քանզի անիշխանութիւն ամենայն ուրեք շար է եւ պատճառք ոչ փրկութեան»⁸⁴:

⁸⁰ Անդ, էջ 90ա:

⁸¹ Անդ, էջ 91բ:

⁸² Անդ, էջ 90ա:

⁸³ Անդ, էջ 90բ:

⁸⁴ Անդ: Ընդգծելով հանդերձ այս մտքի հասարակագիտական արժեքը, հարկ է արձանագրել, որ երգնկացին, այնուամենայնիւ, չի հասել պետության անհրաժեշտության գիտակցության այն մակարդակին, որին հասել են միջնադարի մահմեդական մտածողները, ինչպէս, օրինակ, Մուսթաջաբեդդին Ջուվէյնին. «Պետությունը ժողովուրդների նպատակն ու բաղձանքն է, քանզի բաղձանքների իրականացումն անհնար է առանց պետության ղեկավարության եւ հովանավորության»։ Джувайни, Ступени, с. 20.

Սա նշելով հանդերձ, Երզնկացին եւս, Բաբունու նման, տարբերություն է դնում Աստծու կողմից կարգված եւ մարդկանց ձեռնով հաստատված իշխանավորների միջեւ: Ըստ նրա՝ միայն մաքուր հոգի եւ ազատ միտք ունեցողներն են, որ կարող են Աստծու կողմից կարգված թագավոր կոչվել, ինչը չի կարելի ասել մարդկանց կամով դրվածների մասին. «Այլ որ զհոգի մաքուր ունի եւ միտս ազատս եւ անծառայելի, նա՛ է իշխան եւ թագաւոր ստուգապէս:... Զի ի մարդկանէ ձեռնադրեալն անհաստատ են եւ անցաւոր, եւ ի վեր եւ ի վայր յեղեղուն, ըստ բարուց եւ պատահարաց: Իսկ Աստուծամն՝ հաստատունմ են եւ մնացական, վասն որոյ այսպիսի իշխանութիւնմ ստուգապէս են յԱստուծոյ»⁸⁵:

Ինչպես արդեն նշվեց, Հովհաննէս Երզնկացու աշխատության գլխավոր թեման իշխանություններին հնազանդվելու առաքելական պատվիրանի հիմնավորումն է, ինչը նա փորձում է անել առավելապես աստվածաշնչական զուգահեռների, բայց նաեւ բանական (ռացիոնալ) դատողությունների օգտագործմամբ: Ըստ նրա՝ իշխանություններին հնազանդվելու անհրաժեշտությունը նախ եւ առաջ թելադրված է այն առարկայական (օբյեկտիվ) իրականությամբ, որ ուման կոչված են իշխելու, իսկ ուման՝ հպատակվելու. «Զի ոմն իշխան լինել պարտ է, եւ ոմն ընդ իշխանութեամբ»⁸⁶: Ուստի համակերպվելով այդ իրականությանը, հպատակները պարտավոր են անտրտունը ենթարկվել իշխանություններին. «Ուր ընդ ձեռամբ են իշխանութեանն, ախորժելով ընդունին եւ հնազանդին առանց ամենայն հակառակութեան»⁸⁷: Մարդիկ այդ պարտավորությունը որպես նվաստացում չպետք է ընկալեն, այլ պետք է հասկանան, որ հնազանդվելով իշխանավորներին, նրանք հնազանդվում են Աստծուն, եւ ընդհակառակը, իշխանավորներին ընդդիմացողներն ընդդիմանում են Աստծուն. «Մի՛ ասիցեն հաւատացեալք, թէ անարգեցեր զմեզ եւ արհամարհելիս արարեր. որք զերկնից թագաւորութիւնն ընդունելոց եմք՝ հրամայես երկրաւոր իշխանաց հնազանդ լինել: Եցոյց թէ ոչ իշխանաց, այլ Աստուծոյ հրամանին հնազանդիք: Եւ հակառակօքն եր-

⁸⁵ *Յովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 93ա-93բ:*

⁸⁶ *Անդ, էջ 90ա:*

⁸⁷ *Անդ, էջ 92ա: Զեռագրում՝ «հակակութեան» փխ «հակառակութեան»:*

կեցոյց, թէ որ ոչն հնազանդի նոցա՝ ընդ Աստուծոյ պատերազմի, որ զայս օրինադրեաց»⁸⁸: Բացի այդ, հպատակները պետք է գիտակցեն նաեւ, որ իշխաններին հնազանդվելը բխում է իրենց իսկ շահերից. «Ընդ հնազանդութեամբ լինելով նոցա՝ ի շահ եւ յօգուտ իւրեանց է»⁸⁹: Այդ շահն, ըստ Երզնկացոյ, կայանում է նրանում, որ բոլորն էլ կարոտ են իշխանի բարի եւ պիտանի գործերին. «Ձի ամենեւեան կարօտ են իշխանին բարեացն եւ պիտանացոյին»⁹⁰, քանի որ նրանք, ստանձնելով աշխարհի հոգսը, իրենց ողջ եռանդը ծախսում են մարդկանց կյանքն ապահովելու ուղղությամբ. «Ձամենայն աշխարհի հոգան, եւ զամենայն պարապմունս յայն ծախեն, զի մեր կեանք ամբողջ պահեսցին»⁹¹: Այդ իսկ պատճառով, ավելացնում է Երզնկացին, հնազանդությունը ոչ թէ իշխաններին արված շնորհ պիտի դիտել, այլ պարտականություն. «Ոչ շնորհս ինչ առնեմք նոցա զհնազանդութիւնն, այլ պարտական իսկ եմք»⁹²: Դրա հետ մեկտեղ բարոյախոս հեղինակը, բնականաբար, իշխաններին հորդորում է խստորեն չգործադրել իրենց իրավունքները եւ անչափ չհարստահարել իրենց հպատակներին. «Իսկ ընդ ձեռամբ անկեալսն»⁹³ բարեմտութիւն՝ ոչ խիստս եւ անողորմ բարոյք լինել, եւ անողորմաբար եւ առանց ցաւակցութեան յայլոց փրտանց եւ յաշխատութեանց զլիութիւն սեղանոյ եւ զպնումն հանդերձի առաւելով քան զչափն, զի մի՛ աղաղակ զրկելոց հասցէ յականջս Տեառն Զօրութեանց»⁹⁴: Ավելորդ չէ նշել, որ ներկայացված բոլոր դրույթներն ամրապնդված են Աստվածաշնչից փաղված բազմաթիվ օրինակներով:

Իդեալական թագավորի կերպարը, որին նվիրված է խնդրո առարկա աշխատության երրորդ մասը, հեղինակին պատկերանում է հետեւյալ կերպ: Նախնառաջ թագավորը պետք է գիտակցի երեք նշմարտու-

⁸⁸ Անդ, էջ 93բ:

⁸⁹ Անդ, էջ 89ա:

⁹⁰ Անդ, էջ 92բ:

⁹¹ Անդ, էջ 97բ:

⁹² Անդ, էջ 93բ:

⁹³ Ձեռագրում՝ «անգեալսն»:

⁹⁴ Անդ, էջ 96ա:

թյուն՝ որ ինքն Աստծու իշխանության տակ է, որ նա մարդկանց իշխան է, եւ որ նրա իշխանությունը հավերժ չէ. «Առաջին՝ գիտելն թէ ընդ իշխանութեամբ Աստուծոյ է, երկրորդ՝ թէ իշխան մարդկան է, երրորդ՝ թէ ոչ միշտ իշխան է»⁹⁵: Հանդիսանալով Աստծու պատկերը, թագավորն օժտված պետք է լինի հետեւյալ առաքինություններով՝ մեղմաբարոյությամբ, համեստությամբ, նշմարտաբանությամբ, նշմարտագործությամբ եւ առատաձեռնությամբ. «Եւ արդ զի ընդ իշխանութեամբ Աստուծոյ է, չորիսն այսոքիս պարտ է զիշխանութեանն Աստուծոյ զպատկեր եւ զնմանութիւն յանձին բերել. առաջին՝ զհաղցրութիւն բարուց, երկրորդ՝ խոնարհութիւն հոգոյ, երրորդ՝ նշմարտութիւն բանից եւ գործոց, չորրորդ՝ առատութիւն ձեռին»⁹⁶: Սրանք, անշուշտ, ինքնատիպությամբ առանձնապէս աչի շընկնող զուտ փրստոնեական բարեշնորհություններ են՝ արտացոլված նաեւ բազմաթիվ այլ հեղինակների երկերում:

Սակայն Երզնկացու մոտ առկա են նաեւ միջնադարի կենսափորձից բխող պատմական բնույթի ուշագրավ դիտարկումներ, որոնք զգալիորեն մեծացնում են նրա աշխատության արժեքը: Երկրի կառավարումն, ըստ նրա, նույնպիսի արվեստ, այսինքն՝ մասնագիտություն է, ինչպիսիք են մնացյալ բոլոր մասնագիտությունները. «Գիտել՝ եթէ արուեստ է իշխանութիւնն. զի եթէ փողֆ եւ ֆնարֆ եւ կաֆալիչֆ եւ այլ ամենայն արուեստֆ ժամանակաւ եւ աշխատութեամբ ուսեալ լինին, ո՛րքան մարդկան իշխանութիւն եւ վերակացութիւն»⁹⁷: Հետեւաբար, թագավորը նույնքան հմուտ եւ արհեստավարժ պետք է լինի, որքան, օրինակ, նավավարը, բժիշկը կամ երաժիշտը. «Ձոր օրինակ ոչ ասին նաւաստի կամ բժիշկ կամ երաժիշտ, որ ոչ են հմուտ այնոցիկ գիտութեան արուեստից. իսկ որ զղեակ նաւին հմտաբար ուղղէ, եւ զխառնուածս դեղոց եւ սպեղանեաց կազմէ, եւ զփողս եւ զֆնար յարմարէ՝ նոքա՛ ասին նաւաստի եւ բժիշկ եւ երաժիշտ: Այսպէս արուեստ իմն է բնական եւ իշխանութիւնն. որ անգէտն եւ անտեղեակ պիտոյից մարդկան, տգէտ համարելի է եւ գեղջուկ: Բայց թագաւոր՝ միայն զհմուտն եւ

⁹⁵ Անդ, էջ 97բ:

⁹⁶ Անդ, էջ 97բ-98ա:

⁹⁷ Անդ, էջ 99բ:

գտեղեակ մարդկային օգտութեանց»⁹⁸:

Երզնկացու կողմից հստակորեն ձեւակերպված է նաեւ օրենքի գերակայության եւ իրավական պետության գաղափարը: Քաղաքի, այսինքն՝ պետության կարգուկանոնի եւ շենության հիմքը կամ հոգին, նրա համոզմամբ, օրենքն է, ուստի եթե իշխանավորներն օրենսգետ եւ օրինապահ չեն, ապա վնասում են արդարներին ու անիրավների կողմից հարստահարված անմեղ մարդկանց. «Ի հարցանել ումեմն՝ «Զի՛արդ ազնիւ լինին ֆաղաֆ Եւ մնան ի շինութիւն», պատասխանէ ոմն իմաստուն՝ «Յորժամ իշխանն հնազանդ լինին աստուածային օրինացն, Եւ ֆաղաֆացիքն իշխանացն»: Եւ զի հոգի ֆաղաֆաց օրենքն են, զոր օրինակ մարմին մեռեալ է առանց հոգոյ, նոյնպէս բնակիչ ֆաղաքի՝ տկար Եւ աղֆատ, մեռեալ են առանց իրաւանց օրինացն: Քանզի բժիշկ օգնեն հիւանդաց, իսկ իշխան օրինօքն՝ զրկելոց: Եւ որպէս բժիշկ անիմաստ վնասեն հիւանդաց, նոյնպէս իշխան, որ Եւ զիտեն զիրաւունս օրինացն Եւ կամ ոչ պահեն, վնասեն զարդարս Եւ զանմեղս՝ զզրկեալս յանիրաւաց»⁹⁹: Ուստի դատաստան տեսնելիս, իշխանավորներից ու դատավորներից լիակատար անաշառություն եւ անկախություն է պահանջվում. նրանք չպիտի թույլ տան, որ ուրիշները միջամտեն արդարների օգտին կամ բարեխօսեն հանցագործների համար, այլ պետք է գործեն ինքնուրույնաբար, այլապես, օրինազանցներին չպատժելով, կնպաստեն հանցագործությունների տարածմանը. «Իշխանաց Եւ դատաւորաց պարտ է այնպէս լինել, զի ոչ վասն արդարոցն աղաչիցին Եւ ոչ վասն անիրաւաց բարեխօսեսցին: Այսինքն ո՛չ է արժան կալ մնալ իշխանացն մինչ զի աղաչեսցեն Եւ ապա բարի արանց Եւ արդարոց արասցեն բարի, այլ յինքնէ պարտին շարժել, Եւ ոչ վասն անիրաւացն բարեխօսիլ Եւ ոչ խրատել ըստ յանցանացն, զի մի՛ այնու յուսով բազում յանցաւորք լինիցին»¹⁰⁰: Իշխանավորը պարտավոր է հավասարապես արդարամիտ լինել արժանավորների եւ հանցագործների հանդէպ, առա-

⁹⁸ Անդ, էջ 93ա: Հմմտ. Սրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, էջ 68–69; Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացի 1977, էջ 131:

⁹⁹ Հովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 95ա–95բ:

¹⁰⁰ Անդ, էջ 94բ: Հմմտ. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացի 1977, էջ 95:

ջիններին արժանացնելով պատիվների, իսկ մյուսներին ենթարկելով պատժի. «Պատուել արժան է իշխանացն զարժանաւորսն:... Պատժել եւ պատուհասել արժան է իշխանացն զյանցաւորս, եւ ոչ սիրել եւ մերձաւորս առնել, եւ կամ թոյլ տալ գնալ ըստ ախորժակաց»¹⁰¹:

Քազավորի պարտականությունն է վճարել արտա-
հին թշնամիների եւ իշխանության հակառակորդների դեմ. «Իշխանին պի-
տոյ (է)... յարտաքին թշնամիսն, այս է՝ զօտարսն եւ ի հակառակսն իշխա-
նութեան համարձակապէս եւ հզօրաբար զօրս կազմել եւ պատերազ-
մել»¹⁰²: Դրա հետ մեկտեղ նա պետք է ճկուն ֆաղափականություն վարի եւ
կարողանա ճիշտ ընտրել պատերազմի եւ խաղաղության ժամանակը՝
երկրի փրկության համար շխորշելով անգամ որոշ զիջումներից. «Իշխա-
նին պիտոյ (է)... զժամանակն նանաշել պատերազմի եւ խաղաղու-
թեան: Զի թէ գիտէ, թէ ոչ կարէ մարտնշել, ըստ Տեառն խրատու նստեալ
խորհիցի, թէ կարո՞ղ է ժՌ (10000)-աւ զդէմ ունել այնմ, որ գայցէ ի վե-
րայ նորա ԻՌ (20000)-աւ: Ապա թէ ոչ՝ հրեշտակութիւն առաքեալ աղա-
չեսցէ ի խաղաղութիւն, է՝ զի եւ գանձս տացէ, զի վասն այնորիկ են
գանձք, եւ ամենայնի հնարեսցի զփրկութիւն երկրի. եւ այսպէս յամե-
նայն իրս ընդ փոփոխման ժամանակին հնարել եւ զհետ գնալ ժամա-
նակին»¹⁰³: Իշխանը, նույնն է թե քազավորը, պարտավոր է գիտակցել
նաեւ, որ Աստծու կողմից սահմանված մարդկային անինքնաբավության
պատճառով ի վիճակի չէ միայնակ կառավարել երկիրը, ուստի նա պետք
է իրեն շրջապատի իմաստուն խորհրդականներով եւ չկարծի, թե ուղ-
ղություն տվողի կարիք չունի. «Պիտոյ է իշխանին խորհրդակցից.... զի
մարդ է մահկանացու եւ տկար, եւ Աստուած զմարդն ոչ ինքնաբաւ
արար, այլ խրատտուի եւ խորհրդակցի կարօտ: Պարտ է իմաստուն
խորհրդակցաւ վարել զիշխանութիւնն: Յայս խոնարհամիտքն հանա-
պագ ստիպին, իսկ վէսքն եւ անպարտաւանքն ո՛չ խոնարհին, այլ առ

¹⁰¹ *Յովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 100ա-100բ: Նման մտքերի կա-
րելի է հանդիպել նաեւ Երզնկացու խրատական բնույթի աշխատություններում.
Հմմտ. Բաղդասարյան, Հովհաննէս Երզնկացի 1977:*

¹⁰² *Յովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 96ա:*

¹⁰³ *Անդ, էջ 96ա: Հմմտ. Բաղդասարյան, Հովհաննէս Երզնկացի 1977, էջ 96-97:*

ինձեանս թագուցանեն, անկարօտ գիտելով զանձինս ուղղի»¹⁰⁴:

Այսպիսով, Վահրամ Բաբունու եւ Հովհաննես Երզնկացու ֆննության ենթարկված աշխատություններում մենք գործ ունենք իշխանության «լեզվ-տիմության» եւ արժայական գաղափարախոսության բավականին մշակ-ված մի հայեցակարգի հետ, որն արտացոլում է ինչպես այդ հարցերի ընդ-հանուր փոստոնեական ըմբռնումը, այնպես էլ հեղինակների իրավագի-տակցության եւ կենսափորձի վրա հիմնված պատկերացումները: Չնայած այդ նշանակալի հանգամանքին, նրանց երկերը մինչ այժմ նշված տես-անկյունից չեն գնահատվել: Միակ բացառությունը բրիտանացի հայա-գետ Պ. Քաուփի՝ 1992 թվականին լույս տեսած «Թագադրման արարողու-թյան եւ արժայական գաղափարախոսության սկզբնավորումը Կիլիկիա-յում» հոդվածն է, որն առանձնանում է խնդրին վերաբերող մի շարժ ար-ժեքավոր դիտարկումներով¹⁰⁵: Թեեւ ոչ ժամանակային, բայց մեթոդաբա-նական եւ տիպաբանական առումներով հիշատակության արժանի է նաեւ Գ. Սարգսյանի «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մով-սես Խորենացին» մենագրությունը, որի գլուխներից մեկը, վերնագրված՝ «Թագավորների եւ նրանց նախնիների պաշտամունքը հին Հայաստա-նում», նվիրված է արժայական գաղափարախոսության ֆննությանը¹⁰⁶:

Իսկ այժմ, նախանշված ծրագրի համաձայն, անցնելով Կիլիկիո իշ-խաններից ու թագավորներից յուրաքանչյուրի գահակալման հանգա-մանքների եւ նրանց «լեզվտիմության» հետ կապված խնդիրների ֆննու-թյանը, ավելորդ չենք համարում սկզբից եւեթ ընթերցողին զգուշացնել, որ ձգտելով խստորեն հետեւել սկզբնաղբյուրների ընձեռած տվյալների սահմաններից դուրս չգալու սկզբունքին, այնուամենայնիվ երբեմն, բավարար փաստերի պակասության պատճառով, մենք ստիպված ենք եղել առաջ քաշել հնարավոր թվացող որոշ վարկածներ՝ դրանց հիմնա-վորվածության գնահատականը թողնելով մասնագետների դատին:

¹⁰⁴ *Յովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 99բ: Բացառված չէ, որ Երզնկա-ցու ակնարկը վերաբերում է Թագավորին կից գործող Արքունական ատյանի հեղինակության բարձրացմանը:*

¹⁰⁵ *Stéu Cowe, The Inauguration, p. 49–59.*

¹⁰⁶ *Սարգսյան, Հելլենիստական Հայաստանը, էջ 23–78:*

ՌՌԻՔԵՆ Ա (՞)¹

Ռուբինյան հարստության հիմնադիրը թերեւս Կիլիկիայի պատմության ամենաառեղծվածային դեմքն է, առեղծվածային՝ գլխավորապես այն պատճառով, որ միջնադարյան աղբյուրները չափազանց անորոշ ու կցկտուր տեղեկություններ են հաղորդում նրա մասին: Այս առումով հատկանշական է մանավանդ ամենաստուգապատում հայ ժամանակագիրը համարվող Մատթեոս Ուռհայեցու սակավախոսությունը: Փաստորեն լինելով իրադարձությունների միակ ժամանակակից հայ հեղինակը, նա բավարարվում է ընդամենը Ռուբենի կյանքի երկու դրվագի արձանագրումով. առաջին, որ նա Կոստանդին իշխանի հայրն

¹ Թե՛ միջնադարյան աղբյուրները, թե՛ արդի հետազոտողները տարբեր կերպ են թվագրում Ռուբեն Ա-ի իշխանության տարիները, հաշվարկների հիմք ընդունելով Գագիկ Բ թագավորի սպանության տարեթիվը (1071, 1073, 1076, 1079), Կոստանդին Ա-ի իշխանության 5–8 տարիները, վերջինիս մահվան թվականը (1099, 1100, 1102) եւ Ռուբենի ու Կոստանդինի իշխանավարության տարիների ընդհանուր գումարը (24–26 տարի): Ամենատարածված տեսակետի համաձայն՝ Ռուբեն Ա-ն իշխել է 1080–1095 թվականներին (Ալիշան, Սիսուան, էջ 44; Պալասանյան, Պատմութիւն, էջ 329; Բակուրան, Մի տեսութիւն, էջ 10; Օրմանյան, Ազգապատում, հտ. 3, Յաւելուածք, էջ 2; Morgan, Histoire, p. 363; Grousset, L'Empire, p. 416; Մելիք-Յաննջանյան, «Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն», էջ 402; Ազըլյան, Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 273; Bedoukian, Coinage, p. 5; Զուլպյան, Կիլիկիա, էջ 677; Պողոսյան-Կատպլյան, Կիլիկիա, էջ 412; Mutaflan, La Cilicie, II, tabl. 13 եւ այլն): Գ. Միքայելյանը Ռուբեն Ա-ի իշխանությունը թվագրում է 1080–1092 (Микаелян, История, с. 88), Իսկ Ժ. Տետեյանը՝ 1073–1093 թվականներով (Dédéyan, Les Arméniens, p. 389):

էր², եւ երկրորդ, որ նա եղել էր Գագիկ Բ թագավորի գորականներից մեկը³: Ուրիշ որեւէ տեղեկություն, որը հնարավորություն կտար պարզելու Ռուբենի գործունեության ժամանակն ու աշխարհագրական միջավայրը, Ուտհայեցին չի հաղորդում: Ինչպես նշում է Նիկողայոս Ադոնցը, «Մատթէոսը Ռուբենին գիտե միայն անունով»⁴, եւ նրա համար այդ իշխանը, կարծես, ոչ թե կոնկրետ պատմական անձ է, այլ ընդամենը հեռավոր մի հուշ: Ուստի բոլորովին զարմանալի չէ, որ որոշ հետազոտողներ կասկածի տակ են առնում Ռուբենի՝ Կիլիկիայում հաստատված լինելու իրողությունն անգամ: Այսպես, օրինակ, Ղ. Ալիշանն այդ առթիվ գրում է. «Ռուբէն արտաքին բնիկն Կիլիկիոյ տիրացեալ էր» եւ Կիլիկիայի «առաջին երկրակալն» իրականում նրա որդի Կոստանդինն էր⁵:

Միանգամայն հիմնավոր համարելով Ստենլի Լէյն-Պուլի որդեգրած այն սկզբունքն, ըստ որի՝ չի կարելի հավատ ընծայել իրադարձություններից ավելի քան մեկ սերնդով հեռացած ժամանակագիրներին⁶, այնուամենայնիվ, մենք հարկադրված ենք ներկայացնել նաեւ Սամուել Անեցու վարկածը, քանի որ հետազոտողների մեծ մասն ամենայն լրջությամբ է վերաբերվում դրան: Անեցին, որի «Ժամանակագրությունն», ինչպես հայտնի է, ավարտվել է 1163 թվականին⁷, ի տարբերություն Ուտհայեցու, շատ ավելի ընդարձակ ու կոնկրետ տեղեկություններ է հաղորդում Ռուբենի մասին: 1076 թվականի տակ նկարագրելով Գագիկ Բ թագավորի մահը, Սամուելն ավելացնում է. «Իսկ իշխանն էր Հայոց եւ ամենայն զօրք նոցա լիսն եւ յամենայն տեղիս ցրուեցան: Յորոց իշխան մի արեանառու Գագկայ՝ Ռուբէն անուն, որ կալեալ ունէր զԿօսիտառայ բերդն, յորժամ լուաւ զմահն Գագկայ, յարուցեալ ամե-

² *Մատթէոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 257, 259, 269, 271, 298, 316, 318, 321, 337, 342:*

³ «Ռուբէն ի զօրացն (որոշ ձեռագրեր՝ ի գաւակացն) Գագկայ էր». *Մատթէոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 321:*

⁴ Adontz, Études, p. 181.

⁵ Ալիշան, Միսուան, էջ 47: Հմմտ. Նաեւ՝ Քասունի, Ռուբէն Ա, էջ 75, 83:

⁶ Lane-Poole, Saladin, p. 25.

⁷ *Մաթեոսյան, Սամուել Անեցի, էջ 162:*

նայն զարմօք իւրովք, եւ եկն ի կողմանս Փռիւզիոյ, դիմելով ի գիւղ մի Կօլիմօզօլօ անուն, եւ անդ բնակեալ, յորում լերինն էին բնակեալ բազումք յազգէն Հայոց: Զորս զամենեսեան զնոսա առ ինքն կալեալ մեծն Ռուբէն, եւ նոքօք զօրացեալ, էառ զլեռնային կողմանսն, զՀոռոման անտի ի բաց մերժեալ եւ զնոցա տեղիսն առեալ: Եւ եօթանասուն ամաց լեալ բարեպաշտ կենօք, վերափոխեցաւ առ Քրիստոս, եւ թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Կաստաղոն, թողեալ զիշխանութիւն յիւր հարազատ որդին ի Կոստանդին»⁸: Մի ալ հատվածում, համակարգելով Ռուբինյան իշխանների ժամանակագրությունը, Անեցին եւս մեկ անգամ անդրադառնում է Ռուբենին, նշելով. «Որոց առաջինն է Ռուբէն, որ ի ՇԻԵ թվին (= 1076), ի սպանանէն Գագկայ, եկեալ ի գիւղն Կօլմօզօլօ, եւ առեալ զլեռնային կողմանսն, եւ զկնի սակաւ ամաց մեռանի, եւ որքանն չէ յայտ: Եւ զկնի Կոստանդին որդի նորա տիրէ Վահկային եւ այլոց բազմաց, մեռանի ի ՇԽԹ թվին (= 1100), ընդ ինքն եւ ընդ հայրն կացեալք ամս ԻԴ (= 24)»⁹, եւ ապա. «Զի ըստ այլոցն Կոստանդին որդին Ռուբէնի մեռանի ի ՇԾԱ թվին (= 1102), ընդ ինքն եւ ընդ հայրն կացեալք ամս ԻԶ (= 26)»¹⁰:

Եթե փորձելու լինենք դասդասել Սամուել Անեցու հաղորդած տեղեկությունները Ռուբենի մասին, ապա Մատթեոսի նշած երկու փաստի փոխարեն կստանանք միանգամից տասներեքը, այն է՝

- Ռուբենը եղել է Գագիկ Բ թագավորի իշխաններից մեկը.
- Նա նաեւ ազգակցական կապ է ունեցել Գագիկի հետ, այսինքն սերել է Բագրատունյաց տոհմից.
- Սկզբնապես Ռուբենը տիրել է Կօսիտառայ անունը կրող բերդին.
- Հայոց թագավորի սպանությունից հետո իր զավակներով տեղափոխվել է Փոյուգիայի կողմերը եւ բնակություն հաստատել Կօլիմօզօլօ/Կօլմօզօլօ կոչվող գյուղում.
- Այդ գյուղի մոտակա լեռներում բնակվելիս են եղել բազմաթիվ հայեր.
- Ռուբենը նրանց բոլորին հավաքել է իր շուրջը, եւ նրանցով զորա-

⁸ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 116:

⁹ Անդ, էջ 135:

¹⁰ Անդ, էջ 136:

- ցած, գրավել է լեռնային շրջանները, այնտեղից դուրս բշելով հույներին եւ զբաղեցնելով նրանց բնակավայրերը.
- Ապրել է բարեպաշտ կյանքով.
 - Մահացել է յոթանասուն տարեկան հասակում.
 - Նրա մահը վրա է հասել Գագիկի սպանությունից, Կոմմոզոյո գյուղում հաստատվելուց եւ լեռնակողմերը գրավելուց քիչ ժամանակ անց.
 - Թաղվել է Կաստաղոնի վանքում.
 - Իշխանությունը թողել է իր հարազատ որդի Կոստանդինին.
 - Հայտնի չէ, թե քանի տարի է իշխել.
 - Ռուբենի եւ Կոստանդինի իշխանավարության տարիների ընդհանուր գումարը կազմել է 24 կամ 26 տարի:

Ավելի ուշ շրջանի հայ ժամանակագիրները հետեւել են կա՛մ Մատթեոս Ուռհայեցու, կա՛մ, պայմանականորեն ասած¹¹, Սամուել Անեցու ավանդույթին: Ուռհայեցուն համարյա բառացի կրկնում է Սմբատ Սպարապետը, միայն այն տարբերությամբ, որ նա Ռուբենին համարում է ոչ թե Գագիկ թագավորի զորականներից, այլ իշխաններից մեկը. «Ռուբեն յիշխանացն Գագկայ թագաւորի էր»¹², կամ «Ռուբեն յիշխանաց Գագկայ էր»¹³: Իր տվյալներն Ուռհայեցուց է փոխել նաեւ Վարդան Արեւելցին. «մեռաւ Կոստանդին մեծ իշխանն Հայոց՝ որդին Ռուբինայ, որ էր յազատաց¹⁴ Գագկայ արքայի»¹⁵, թեւեւ այստեղ «որ էր յազատաց Գագկայ արքայի» նախադասությունը փերականորեն կարող է վերաբերել թե՛ Ռուբենին, թե՛ Կոստանդինին: Այնուամենայնիվ, երկու դեպքում էլ Վարդանի աղբյուրը Մատթեոսն է, քանի որ վերջինս Կոստանդինին եւս համարում է «ի զօրացն Գագկայ»¹⁶: Այն, որ Սմբատն ու Վարդանը նախընտրել են Մատթեոսի տարբերակը, ուշագրավ է հատկապես հետեւյալ առումով. առաջինն՝ արժանապատիւ, իսկ երկրորդը՝ Հեթում Ա թա-

¹¹ Թե ինչու պայմանականորեն՝ այդ մասին ստորեւ:

¹² Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 137:

¹³ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 91:

¹⁴ Մեկ ձեռագիր՝ հարազատ:

¹⁵ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 111:

¹⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 257, 269:

գավորի մերձավորի հանգամանքով, փառաժանոք պետք է լինեին Կիլիկյան արևունիքի ավանդույթներին: Ուստի եթե նրանք տեղյակ լինեին Ռուբենի կենսագրությանը վերաբերող այլ մանրամասների, ապա դժվար թե անտեսեին դրանք¹⁷:

Եստմբատյան եւ Ետվարդանյան շրջանի, այսինքն XIII դ. վերջին փառորդի աղբյուրները՝ Վահրամ Բաբունու «Ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբենեանց»-ը¹⁸, Հեթում արքայորդու ճաշոցի հիշատակարանը¹⁹, Հեթում Կոռիկոսցու «Պատմութիւն ազգին Ռովբինանց»-ը²⁰ եւ Հեթում թագավորի «Պատմութիւն»²¹, Ռուբենի կենսագրական տվյալների ծավալով ու բովանդակությամբ, նույնանում են Սամուել Անեցու «Ժամանակագրության» բնագրին: Ինչպես արդեն առիթն ունեցել ենք նշելու²², մեր համոզմամբ, այս ավանդույթի հիմնադիրը հռչակավոր փիլիսոփա Վահրամ Բաբունին է՝ Հայոց Լեւոն Գ (II) թագավորի (1269–1289 թթ.) փառաւորը, որի «Ոտանաւոր պատմութիւնը», մասնագետների կարծիքով, գրվել է 1276–1277 թվականներին²³: Թագավորից պատվեր ստանալով լրացնել Ներսես Շնորհալու «Վիպասանութիւնը», Բաբունին, ամենայն հավանականությամբ, նախ շարադրել է Հեթում Կոռիկոսցուն վերագրված «Պատմութիւն ազգին Ռովբինանց» աշխատությունը, ապա դրա հիման վրա կազմել իր չափածո բերվածք: Պարտավորված լինելով վերաբերելու Ռուբինյան իշխանների ու թագավորների լիակատար պատմությունը, Վահրամն ստիպված է եղել՝ մասամբ ենթադրությունների, մասամբ էլ բանավոր զրույցների հիման վրա, լրացնել պատմության բացերը²⁴: Այս-

¹⁷ *Սմբատի առնչությամբ հմտ. Adontz, Études, p. 180. Իսկ Վարդանի եւ Ռուհայեցու ժամանակագրությունների բնագրական աղբյուրի մասին մանրամասն տե՛ս Անթապյան, Աղբյուրները, էջ 97–99:*

¹⁸ *Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 184–242:*

¹⁹ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 582–589:*

²⁰ *Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 100–105:*

²¹ *Անդ, հտ. 1, էջ 74–87:*

²² *Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 463–464:*

²³ *Տե՛ս Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 98:*

²⁴ *Թեեւ Ղ. Ալիշանի կարծիքով՝ «Վահրամ Բաբուն, որ յարքունիս նորին Թագաւորի կայր, ոչ կարէր խոտորել ի ստուգութենէ կամ յաւանդութենէ»:* Այի-

տեղից էլ, ահա, Ռուբեն Ա-ի կենսագրությանը վերաբերող մանրամասները, որոնք, ինչպես տեսանք, չեն հաստատվում հնագույն աղբյուրների տվյալներով:

Ռուբեն Ա-ի ինքնության խնդիրն նվիրված առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը Նիկողայոս Ադոնցի 1935 թվականին հրատարակված «Ռուբինյանների նախնին» հոդվածն է²⁵, որում, պետք է խոստովանել, առաջ է քաշված բավականին անսպասելի եւ առաջին հայացքից միանգամայն անհավանական թվացող մի վարկած: Հիմնվելով Սկիլիցեսի մի եզակի տեղեկության վրա, Ադոնցը Ռուբենին նույնացնում է 'Ρουπένης անունով բյուզանդական մի պաշտոնյայի հետ, որը հիշատակվում է Բալկաններում 1018/1019 թվականին տեղի ունեցած իրադարձությունների առիթով: Բուլղարներին ջախջախելուց հետո Հունաստանի ճանապարհով Կոստանդնուպոլիս վերադառնալիս,– գրում է Սկիլիցեսը,– Վասիլ կայսրը²⁶ «հիացավ նաեւ բուլղարների առաջն առնելու համար Թերմոպիլեում Ռուբենի կողմից կառուցված պարսպով, որն այժմ Սկելոս է կոչվում»²⁷ ('Υπερηγάσθη δὲ καὶ τὸ ἐν Θερμοπύλαις γενόμενον τεῖχος, ὃ Σκέλος ἄρτι κατονομάζεται, εἰς ἀποτροπὴν τῶν Βουλγάρων παρὰ τοῦ 'Ρουπένη)²⁸: Ադոնցի ենթադրությամբ՝ այս 'Ρουπένիս-ը Լարիսայի եւ Հունաստանի ստրատեգոսը պետք է եղած լինեւր, պաշտոն, որը նրանից առաջ զբաղեցրել են երկու ուրիշ հայազգի իշխաններ՝ Կեկավմենոսը (980–984 թթ.) եւ Գրիգոր Պատրիկը (մինչեւ 1006/1007 թ.)²⁹: Իւ պաշտոնն ինչ-որ պատճառով կորցնելուց հետո,– շարունակում է Ադոնցը,– Կոստանդին Մոնոմախոս, Կոստանդին Դուկաս եւ Ռոմանոս Դիոգենես կայսրերի օրոք սանձազերծված հակահայկական հալածանքների պատճառով, Ռուբենն, ըստ երեւոյթին, ուրիշ

շահ, Սիսուան, էջ 43:

²⁵ Adontz, Études, p. 177–195.

²⁶ Խոսքը վերաբերում է Վասիլ II Բուլղարասպան կայսրին (976–1025 թթ.):

²⁷ Բարթիկյան, Սկիլիցես, էջ 92:

²⁸ Հստ՝ Adontz, Études, p. 185.

²⁹ Անդ, էջ 186–187: Գրիգոր Պատրիկի մասին մանրամասն տե՛ս Բարթիկյան, Հետազոտություններ, հտ. 2, էջ 768–773:

հայ իշխանների նման, ծառայության է անցել Կապադովկիայում հաստատված Գագիկ Բ թագավորի մոտ, ստանձնելով Տավրոսյան լեռների ուրոշ գավառների կառավարումը³⁰։ Նա ազգակցական կապ չի ունեցել Բագրատունիների հետ, եւ նրա «լեզգիտիմության» հիմքը եղել է միայն բյուզանդական բարձրաստիճան պաշտոնյա հանդիսանալու հանգամանք³¹։ Նկատի ունենալով Ռուբինյան գերդաստանում Թորոս անվան տարածվածությունը, Ադոնցը ենթադրում է նաեւ, որ Ռուբենը հավանաբար եղել է Չորրորդ Հայքի Հաշտեանք գավառի իշխան Թորոսի որդին³²։ Այդ իշխանի մասին տեղեկացնող միակ աղբյուրի՝ Ասողիկի «Պատմութեան» համաձայն՝ նա 994 թվականին, բյուզանդական բանակի կազմում մասնակցելով եգիպտացիների դեմ Անտիոքի մերձակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտին, սպանվել կամ գերի էր ընկել մահմեդականների ձեռքը³³։ Ծնված լինելով 990-ական թթ. սկզբին³⁴, Ռուբենն, ըստ Ադոնցի, ապրել է մոտավորապես ութսուն տարի, եւ մահացել 1070-ական թվականներին³⁵, որից հետո նրան հաջորդել է նրա որդի Կոստանդինը։

Գլխավորապես ժամանակագրական անհամատեղելիության պատճառով հետազոտողներից շատերը մերժել են Ադոնցի առաջ քաշած վարկածը³⁶։ Արդի հետազոտողներից միայն Ժ. Տետեյանն է, որը մի

³⁰ Adontz, Études, p. 186–187, 191.

³¹ Անդ, էջ 188:

³² Անդ:

³³ «Որոց հետամուտ եղեալ զօրն Տաճկաց՝ զբազումս սրախողխող առնէին եւ զյուրիս ձերբակալ, որպէս զԺանակ պատրիկ, որդի Խօռասայ եւ զԹորոս բարեպաշտ եւ աստուածասէր ի գաւառէն Հաշտենից եւ զայս յաշխարհէն Հայոց յազատաց»։ Ասողիկ, Պատմութիւն, էջ 262:

³⁴ Adontz, Études, p. 187. Ադոնցն ուղղակի չի նշում Ռուբենի ծննդյան թվականը, բայց ենթադրում է, որ 1018/1019 թվականին նա 23–25 տարեկան պետք է եղած լիներ:

³⁵ Adontz, Études, p. 191. Ըստ Ադոնցի՝ Ռուբենը ողջ է եղել մինչեւ Գագիկ Բ թագավորի սպանությունը, որը նա թվագրում է շուրջ 1071 թվականով (Անդ, էջ 191, 193):

³⁶ Հմմտ. Микаелян, История, с. 87–88; Քասունի, Ռուբէն Ա, էջ 42–43; Բարթիկյան, Սկիզբես, էջ 328:

էական վերապահությամբ, ընդունել եւ փորձել է լրացուցիչ տվյալներով ամրապնդել այն³⁷։ Հաղթահարելու համար աղբյուրներում առկա ժամանակագրական անհամապատասխանությունը, Տետեյանը Սկիլիցեսի հիշատակած 'ΡΟΥΠΕΝΗΣ-ին դարձրել է Ռուբեն Ա-ի պապը³⁸, դա հիմնավորելով բացառապես Սամուել Անեցու վկայությունների հավաստիությամբ։ «Նշված իրադարձությունների համար Սամուել Անեցին ավելի նշգրիտ է, քան Մատթեոսը»,– գրում է նա, շմոռանալով ավելացնել, որ Ռուբինյանների մասին իր տեղեկությունները Անեցին փաղել է իրադարձություններին ժամանակակից մի աղբյուրից, այն է՝ Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերի (մահ. 1129 թ.) կորած «Պատմությունից»³⁹։

Թեեւ Սամուել Անեցու «Ժամանակագրության» խնդրին մենք մանրամասնորեն անդրադարձել ենք սույն գրքի առաջին հատորում⁴⁰, այնուամենայնիվ հարկ ենք համարում կրկնել այնտեղ արված մեր հիմնական եզրակացությունները։ Անեցու «Ժամանակագրության» սկզբնական բնագրում (Մատենադարան, ձեռ. Թ. 5619, 1176 թ.) իսպառ բացակայում են Ռուբինյաններին եւ ընդհանրապես կիլիկյան անցուդարձերին վերաբերող տվյալները։ Դրանք Սամուելի երկի բնագիր են մուծվել XIII դ. վերջին ֆառորդում եւ փաղված են այդ ժամանակի մի յուրահատուկ շրջանակի աղբյուրներից (Վահրամ Բաբունու «Ոտանատու պատմութիւն Ռուբինեանց», Հեթում արքայորդու Ճաշոցի հիշատակարան, Հեթում Կոռիկոսցու «Պատմութիւն ազգին Ռովբինանց» եւ Հեթում թագավորի «Պատմութիւն»)։ Ուստի, որքան էլ ցավալի լինի, Անեցու ժամանակագրությունը պետք է հանել Կիլիկիայի պատմության ստուգապատում աղբյուրների ցանկից։ Հետագա թյուրիմացություններից խուսափելու համար Մատենադարանի ընդօրինակությունն այսուհետեւ կոչում ենք Սամուել Անեցու «Բուն ժամանակագրություն», իսկ Ա. Տեր-Միքելյանի 1893 թ. հրատարակությունը՝ «Խմբագրյալ ժամանակագրություն»։

³⁷ Dédéyan, Les Arméniens, p. 365–374.

³⁸ Անդ, էջ 367։

³⁹ Անդ, էջ 375–376։

⁴⁰ Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 471–481։

Այժմ վերադառնանք Ռուբինյանների նախնու վերաբերյալ Նիկողայոս Ադոնցի առաջ ֆաշած վարկածին եւ փորձենք պարզել, թե ժամանակագրական անհամատեղելիություն կամ անհամապատասխանություն ասելով, ինչ են հասկանում նրան առարկող գիտնականները: Քննությունը ցույց է տալիս, որ վերջիններիս առարկություններն ակներեւաբար հիմնված են այն փաստի վրա, որ Ադոնցի տեսակետն իրոք հակասում է Ռուբեն Ա-ի եւ նրա որդի Կոստանդնի իշխանավարության տարիների տեւողության վերաբերյալ միջնադարյան աղբյուրներում պահպանված թվական տվյալներին: Սակայն, երբ ուշադիր զննում ենք այդ աղբյուրները, ապա պարզվում է, որ խոսքը վերաբերում է բացառապես ուշ շրջանի մի ֆանի ժամանակագրական հուշարձանների՝ Սամուել Անեցու «Խմբագրյալ ժամանակագրություն» (XIII դ. վերջին քառորդ), Սմբատ Սպարապետի Շարունակող (1331 թ.), Ներսես Պալիանենցի «Իշխանութիւնք եւ թագատո՛րք Հայոց» (1351) եւ Հովհաննես Դարդելի «Ժամանակագրութիւն» (1380-ական թթ.): Ըստ Անեցու խմբագրի՝ Ռուբենի եւ Կոստանդնի իշխանավարության շրջանի ընդհանուր տեւողությունը կազմել է ֆսանչորս կամ ֆսանվեց տարի⁴¹, հաշվարկ, որի հիմքում ականհայտորեն ընկած է Գագիկ թագավորի սպանության (1076 թ.)⁴² եւ Կոստանդնի մահվան (1100 կամ 1102 թթ.)⁴³ տարեթվերի տարբերությունը: Ներսես Պալիանենցը եւ Հովհաննես Դարդելը Ռուբենին հատկացնում են ֆսան տարվա⁴⁴, իսկ Կոստանդնին՝ համապատասխանաբար հինգ⁴⁵ եւ «ոչ բա-

⁴¹ Սամուել Անեցի, *Հաւաքմունք*, էջ 135, 136:

⁴² Անդ, էջ 116. Տպագրի ՇՀԵ (1126) թվականը ուղղելի է ՇԻԵ (1076). ճիշտ ընթերցվածը տե՛ս էջ 135:

⁴³ Անդ, էջ 121, 135, 136:

⁴⁴ Հակոբյան, *Մանր ժամանակագրություններ*, հտ. 2, էջ 205; Յովհաննէս Դարդել, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 9: Ռուբենին 20 տարվա իշխանավարություն են հատկացնում նաեւ XVII դ. Անանուն ժամանակագիրը (Հակոբյան, *Մանր ժամանակագրություններ*, հտ. 1, էջ 256) եւ Մարտիրոս Ղրիմեցին. տե՛ս Մարտիրոս Ղրիմեցի, *Կարգ եւ թիւ*, էջ 203:

⁴⁵ Հակոբյան, *Մանր ժամանակագրություններ*, հտ. 2, էջ 205: Նույնը՝ XVII դ. Անանուն ժամանակագիր (Անդ, հտ. 1, էջ 256):

գում»⁴⁶ տարիների իշխանություն: Եւ վերջապես, Սմբատ Սպարապետի շարունակողի վկայությամբ՝ Կոստանդինն իշխել է տասնչորս տարի⁴⁷: Ահա ժամանակագրական տվյալների այն ամբողջությունը, որը մեզ հայտնի է առաջին Ռուբինյանների իշխանավարության տարիների տեղության մասին:

Իրադարձություններից 200–300 տարի հետո գրված այս աղբյուրներին թերեւս կարելի էր որոշ կարեւորություն տալ, եթե նրանց հաղորդած մյուս ժամանակագրական տեղեկությունները, որոնք բարեբախտաբար այլուստ ստուգելի են, համապատասխանեին իրականությանը: Սակայն այս առումով իրերի դրությունը պարզապես ողբալի պետք է համարել: Ներսես Պալիանենցը Ռուբինյանների մուտքը Կիլիկիա թվագրում է նախ Հայոց ԵՃԽԶ (1097) եւ Քրիստոսի ՌՃԷ (1107) թվականով⁴⁸, ապա՝ Հայոց ԵՃԽԷ (1098) եւ Քրիստոսի ՌՂԸ (1098)⁴⁹: Թորոս Ա-ին նա հատկացնում է 23, Թորոս Բ-ին՝ 13, իսկ Ռուբեն Գ-ին՝ 22 տարիների իշխանավարություն⁵⁰, մինչդեռ հայտնի է, որ նրանք իշխել են համապատասխանաբար՝ 29, 23 եւ 12 տարի: Ըստ Հովհաննես Դարդեղի՝ Ռուբինյանները Կիլիկիա են թափանցել 1098 թվականին⁵¹, Թորոս Ա-ն իշխել է 19 տարի (29-ի փոխարեն), Լեւոն Ա-ն՝ 5 (13-ի փոխարեն), իսկ Լեւոն Բ-ն՝ 36 (32-ի փոխարեն)⁵²: Բազմաթիվ ժամանակագրական անճշտություններ է պարունակում նաեւ Սամուել Անեցու «Խմբագրյալ ժամանակագրությունը»: Այսպես, օրինակ, Լեւոն Ա-ի գերեվարումը Հովհաննես Կոմնենոսի կողմից նախ թվագրված է ՇՁԱ (1132)⁵³, ապա ՇՁԶ

⁴⁶ *Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 11:*

⁴⁷ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 137:*

⁴⁸ *Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 179: Այս ախալի հիմքը հավանաբար Սմբատ Սպարապետի մի տեղեկության թյուրըմբռնումն է. տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 102:*

⁴⁹ *Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 205:*

⁵⁰ *Անդ:*

⁵¹ *Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 10:*

⁵² *Անդ, էջ 12, 15:*

⁵³ *Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 130:*

(1137)⁵⁴ թվականով, Թորոս Ա-ին մեկ անգամ հատկացված է 29 տարվա իշխանավարություն⁵⁵, մի այլ անգամ 13, Թորոս Բ-ին՝ մի դեպքում 13, մյուսում 24, Ռուբեն Գ-ին՝ 22 (12-ի փոխարեն)⁵⁶ եւ այլն: Եւ վերջապես, հարցականի տակ է նաեւ Կոստանդնի մասին Սմբատ Սպարապետի շարունակողի հաղորդած տեղեկության վավերականությունը, քանի որ այն հակասում է նույն հեղինակի հետեւյալ վկայությանը. «Զկնի մահուան Գագկայ արքայի Հայոց եկին յարեւելից որդիք մեծագարմ իշխանին պարոն Ռուբէն եւ պարոն Կոստանդին, ու Աստուծոյ օգնութեամբն ի Մսլմանաց ու շատ մը ի Հոռմէն մեծ մասն աշխարհիս Կիլիկիոյ (առին), որ էր առաջին բերդ Վահկայն, ի թուին Հայոց 527 (1078)»⁵⁷: Հակասությունը կայանում է նրանում, որ նախ՝ Գագիկ Բ-ն, ըստ Սմբատի, մահացել է 1079 թվականին⁵⁸, հետեւաբար Վահկան չէր կարող գրավվել 1078-ին, եւ ապա՝ Կոստանդնին համարելով Կիլիկիայի առաջին տիրակալ, իշխած 14 տարի⁵⁹, Սմբատի շարունակողը մոռանում է նշել Ռուբենի իշխանության տարիները, թեւ, ինչպես տեսանք, հայր ու որդի իբր միասին էին եկել Կիլիկիա եւ միասին էլ գրավել Վահկան:

Վերոշարադրյալից արվելիք միակ եզրակացությունը, կարծում ենք, կարող է լինել հետեւյալը. հետնագույն շրջանի այս աղբյուրները, որոնք ա. իրադարձություններից հեռու են շուրջ երկու-երեք դարով, ք. որոնց տվյալները չեն հաստատվում ավելի վաղ ու արժանանահավատ աղբյուրների վկայությամբ, եւ գ. որոնք լի են ներքին ժամանակագրական հակասություններով ու անճշտություններով, չեն կարող վստահելի համարվել եւ այդու հաշվի առնվել Կիլիկիայի առաջին հայ տիրակալ-

⁵⁴ Անդ, էջ 135:

⁵⁵ Անդ:

⁵⁶ Անդ, էջ 136: Սամուելի նորահայտ շարունակողի տվյալներով՝ Ռուբենը իշխանության ղեկն ստանձնել է 1078 թ. եւ իշխել է 15 տարի, իսկ Կոստանդինը նրան հաջորդել է 1098 թ. եւ իշխել 5 տարի (Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները եւ հայերը*, հտ. 1, էջ 483):

⁵⁷ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 135–136:

⁵⁸ Անդ, էջ 86:

⁵⁹ Անդ, էջ 136:

ների գործունեության լուսաբանման խնդրում: Կարծում ենք նաև, որ ոչ մի պատմաբան լրջորեն չէր վերաբերվի այդ տվյալներին, եթե գոյություն չունենար Սամուել Անեցու «Ժամանակագրության» հետ կապված թյուրիմացությունը: Թեև հետազոտողներից ոմանք փորձել են այդ տվյալներն ամրապնդել լրացուցիչ հաշվարկներով, մասնավորապես Վահկայի գրավման՝ որպես Կոստանդինի առաջին գործի եւ վերջինիս մահվան թվականների տարբերությամբ⁶⁰, սակայն դրանից պատկերն, ըստ էության չի փոխվում, քանի որ հնագույն աղբյուրներին անհայտ է Վահկայի գրավման ժամանակը, իսկ ուշ շրջանի ժամանակագրություններն էլ այդ դեպքն այլեւայլ կերպ են թվագրում 1078 թ. (Սմբատի շարունակող)⁶¹, 1091 (Հեթում թագավոր)⁶², 1097 թ. (Ներսես Պալիանենց)⁶³:

Այսպիսով, մեր կարծիքով՝ առկա տվյալների բնությունից միանգամայն ակնհայտ է դառնում, որ հայկական աղբյուրները ժամանակագրական առումով որեւէ անպատեհություն չեն ստեղծում հավանական համարելու համար ն. Աղոնցի թեկուզ համարձակ, բայց բավականին հիմնավորված թեզը: Այնուամենայնիվ, որքան էլ հավանական ու հիմնավորված, այն շարունակում է մնալ ընդամենը որպես գիտական վարկած, քանի որ առայժմ չի հաստատվում որեւէ դրական փաստով: Միակ անառարկելի իրողությունն այն է, որ հնագույն աղբյուրները ոչ մի տեղեկություն չեն հաղորդում Կիլիկիայում Ռուբենի ծավալած գործունեության մասին, ինչն անբացատրելի է նրա 15 կամ 20 տարվա

⁶⁰ Հմմտ. Dédéyan, Les Arméniens, p. 390. Տեսեյանը ուշադրություն է հրավիրում նաև այն փաստի վրա, որ ըստ Սմբատի՝ Կոստանդինը Կիլիկիա է եկել 1092 թվականին: Սակայն, ակներևաբար, այստեղ մենք գործ ունենք շփոթության հետ: Ճիշտ է, Կոստանդինի Կիլիկիա մուտք գործելուն նախորդած դեպքը Սմբատի մոտ իսկապես թվագրված է այդ թվականով, սակայն հստակ նշված է նաև, որ Կոստանդինը Կիլիկիա է եկել Գագիկ թագավորի սպանությունից հետո (Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 87), որը Սմբատը նախորդ էջում թվագրել է 1079 թվականով (Անդ, էջ 86): Նույն շփոթը տես նաև՝ Քասունի, Ռուբեն Ա, էջ 81:

⁶¹ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 136:

⁶² Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 74:

⁶³ Անդ, հտ. 2, էջ 179: Թեև Պալիանենցը ուղղակի չի նշում Վահկայի գրավման թվականը, սակայն գրում է, որ Ռուբինյանները Կիլիկիա են մտել 1097-ին:

գահակալության իսկության պարագայում⁶⁴: Ուստի հուսով ենք, սրբապղծություն չի դիտվի, եթե պնդենք, որ ա. Ռուբենը երբեւէ չի իշխել Կիլիկիայում⁶⁵ եւ բ. Կիլիկիայի առաջին հայ տիրակալը եղել է Կոստանդինը⁶⁶, ինչը մենք կփորձենք հիմնավորել հաջորդ ենթագլխում: Հետեւաբար այսու հասկանալի պիտի դառնա, թե ինչու Կիլիկիո գահակալների շարքն սկզբնավորող այս ենթագլխի վերնագրում Ռուբենի անվան դիմաց դրված է հարցական նշան:

Այս ամենով հանդերձ, պետք է շեշտել, որ Ռուբեն Ա-ի կերպարը հետաfrրություն է ներկայացնում ոչ այնքան իր կենսագրությամբ ու կատարած իրական գործերով, որքան Կիլիկիայում իր անվան խաղացած նշանակալից գաղափարաբանական դերով, որը կոչված էր ապահովելու հույներից նվաճված այդ տարածքում անկախ պետականություն հիմնադրելու Ռուբինյանների ծրագրի «լեգիտիմությունը»: Խոսքը վերաբերում է Ռուբենի եւ Գագիկ Բ թագավորի ազգակցական կապի մասին շրջանառության մեջ դրված առասպելին, որի շնորհիվ Ռուբինյանները դառնում են Բագրատունյաց հարստության անմիջական ժառանգորդը: Բայց քանի որ այդ առասպելը, մեր կարծիքով, ստեղծվել է Կիլիկիայում Հայոց թագավորության վերականգնումից հետո, ուստի այդ մասին մանրամասն կխոսվի համապատասխան տեղում:

⁶⁴ Թեեւ Ե. Քասունին աղբյուրների լուծությունը բացատրում է Ռուբենի՝ Փիլարտոսի աննշան ենթականերից մեկը եղած լինելու հանգամանքով, բայց դա ընդամենը մեկնաբանություն է, եւ ոչ փաստ. տե՛ս Քասունի, Ռուբէն Ա, էջ 75: Հմմտ. Նաեւ՝ Lüders, Die Kreuzzüge, S. 18.

⁶⁵ Հմմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 47:

⁶⁶ Հմմտ. Քասունի, Ռուբէն Ա, էջ 75, 83:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա (1080°–1100 թթ.)¹

Քեւեւ աղբյուրների առումով, Կոստանդնից սկսած, մենք ուտք ենք կոխում ավելի հաստատուն գետին, սակայն միեւնոյն է, նրա իշխանության սկզբնավորման շրջանի իրադարձությունները մեզ համար մութ են մնում: Մասնավորապես պարզ չէ, թե զահաժառանգական իրավունքի ինչ հիմունքներով է իշխանությունը փոխանցվել Ռուբենից Կոստանդինին: Պարզ չէ նաեւ, թե Կոստանդինն իր հոր անդրանիկ որդին է եղել, թե՞ կրտսերներից մեկը: Որքան էլ տարօրինակ թվա, հարցական է անգամ, թե Կոստանդինն իրո՞ք Ռուբենի, թե մի այլ անձնավորության

¹ Ինչպես Ռուբեն Ա-ի պարագայում, Կոստանդնի իշխանության տարիները եւս հետազոտողները տարբեր կերպ են թվագրում, այս անգամ արդեն հաշվարկների հիմք ընդունելով Ռուբենի մահվան (1092, 1093, 1095), Վահկայի գրավման (1091, 1092, 1097) եւ Կոստանդնի մահվան (1100, 1102) թվականները, ինչպես նաեւ Ռուբենի եւ Կոստանդնի իշխանավարության տարիների ընդհանուր գումարը (24 կամ 26): Նորից, ամենատարածված տեսակետի համաձայն՝ Կոստանդինն իշխել է 1095–1100 թվականներին (Ալիշան, Սիսուան, էջ 44; Պալասանյան, Պատմութիւն, էջ 329–330; Բակուրան, Մի տեսութիւն, էջ 11; Մելիք-Թահնջանյան, «Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն», էջ 402; Bedoukian, Coinage, p. 5; Զուլպյան, Կիլիկիա, էջ 677; Պողոսյան-Կատվապյան, Կիլիկիա, էջ 412): Մյուս պատմաբանները նշում են հետեւյալ թվականները. 1095–1099 (Օրմանյան, Ազգապատում, հտ. 3, Յաւելուածք, էջ 2; Morgan, Histoire, p. 363; Grousset, L'Empire, p. 416), 1092–1100 (Tourneblize, Histoire, p. 169; Микаелян, История, с. 88), 1092–1099 (Ազրէյան, «Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ», էջ 273), 1095–1102 (Rüdt-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.); Mutaflan, La Cilicie, II, tabl. 13), 1093–1100 (Dédéyan, Les Arméniens, p. 389):

որդին էր, տարօրինակ մանավանդ այն պատճառով, որ բոլոր հայկական աղբյուրներն անխտիր նրան համարում են «որդի Ռուբենայ» կամ «որդի Ռուբենի»: Այսպիսի գայթակղեցուցիչ հարցադրումներից հետո, կարծում ենք, արժե սկսել հենց դրանց պարզաբանումից:

Ասվեց արդեն, որ չկա Կոստանդնի անձին անդրադարձած որեւէ հայկական աղբյուր, որը նրան չճանաչի որպես Ռուբենի որդի: Սակայն բանից պարզվում է, որ դա դեռևս ոչինչ չի նշանակում, քանի որ նույն այդ աղբյուրներում բազմիցս Ռուբենի որդի են կոչվում նաև Կոստանդնի ժառանգները: Այսպես, Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ **Թորոս Ա-ը** երեք անգամ հիշատակված է որպես Կոստանդնի², իսկ երկու անգամ որպես Ռուբենի որդի³: Լեւոն Ա-ը երկու անգամ Մատթեոսի եւ երկու անգամ էլ Գրիգոր Երեցի բնագրում կոչված է «որդի Կոստանդեայ»⁴, իսկ մեկ անգամ, Մատթեոսի մոտ, «որդի Ռուբենայ»⁵: Նույն Լեւոն Ա-ին Սմբատ Սպարապետը վեց անգամ հիշատակում է Կոստանդնի⁶, իսկ երեք անգամ Ռուբենի որդի⁷ անունով: **Թորոսին** եւ Լեւոնին որպես «որդիք Ռոբինի» է ճանաչում նաև անանուն մի հեղինակ⁸: Իսկ Գրիգոր Երեցի մոտ մեկ անգամ Ռուբենի որդի է կոչված նույնիսկ Լեւոնի որդի **Թորոս Բ-ը**⁹: Եւ վերջապես, առկա են նաև նույնը հաստատող որոշ իրեղեն ապացույցներ. **Թորոս Ա-ի** արճեն կնիքի վրա դրոշմված են «ΘΕΟΔΩΡΟΝ Τὸν ῬΟΥΠΕΝΙΟΝ»¹⁰, իսկ դրամի վրա՝ «**ԹՈՐՈՍԻ Է ՌԲ**»¹¹ բառերը. Լեւոն Ա-ի կնիքի հակառակ երեսին ընթերցվում է «ΛΕΩΝ ῬΟΥΠΕΝΗΣ» արձանագրությունը¹²:

² *Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 298, 316, 318:*

³ *Անդ, էջ 306, 338:*

⁴ *Անդ, էջ 337, 342, 369, 400:*

⁵ *Անդ, էջ 325:*

⁶ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 139, 145, 147, 159, 164, 189:*

⁷ *Անդ, էջ 159, 160, 161:*

⁸ *Անանուն, Պատմություն սրբոց, էջ 514–515:*

⁹ *Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 428:*

¹⁰ Шандровская, К истории, с. 37.

¹¹ Bedoukian, Coinage, p. 129.

¹² Dédéyan, Les Arméniens, p. 528.

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ «Ռուբենի որդի» արտահայտությունը տվյալ անձնավորությունների պարագայում ոչ թե հայրանուն, այլ տոհմանուն՝ այսինքն **Ռուբինեանք** է նշանակում¹³, ինչն անուղղակիորեն հաստատվում է ասորական աղբյուրներով, որոնք նույնպես Կիլիկիայի առաջին հայ իշխաններին՝ Կոստանդինին, Թորոս Ա-ին եւ Լեւոն Ա-ին կոչում են Ռուբենի որդիներ։ Միֆայել Ասորին, օրինակ, XI դ. վերջի իրադարձություններին անդրադառնալիս, գրում է. «Կային նաեւ հայեր, որոնք տարածքներ էին զբաղեցնում Կիլիկիո երկրում, եւ որոնք Ռուբենի որդիներ (bnay Ruphen)» էին կոչվում¹⁴։ Նույն ժամանակները նկատի ունենալով, Անանուն եղեսացին տեղեկացնում է. «Անարգաբայում եւ Կիլիկիայում իշխում էին հայերը՝ Ռուբենի որդիները (bnay Ruphen)¹⁵։ Իսկ մի ուրիշ անգամ, 1120-ական թվականների իրադարձությունների առթիվ, նա նշում է. «Այդ ժամանակ Ռուբենի սերնդի (bnay Ruphen) հայերը, որոնք իշխում էին Կիլիկիայի գավառներում ու երկրի բերդերում, գլուխ բարձրացրին Դանիշմենդի որդի՝ Լազիի՝ Կապադովկիայի եւ Մելիտենեի մեծ տիրակալի դեմ»¹⁶։ Բոլոր այս դեպքերում միանգամայն ակնհայտ է, որ ասորերեն bnay Ruphen բառակապակցությունը միայնումիայն տոհմանուն է նշանակում, հանդիսանալով հայերեն **Ռուբինեանք** բառի համարժեքը։ Եւ ամենեւին պատահական չէ, որ Միֆայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության մեջ այն վերադարձված է հենց **Ռուբինեանք** կամ **Ռոբինեանք** ձևով¹⁷։

Արդ, եթե Թորոս Ա-ը եւ Լեւոն Ա-ը կարող էին կոչվել «Ռուբենի որդիներ», ապա բացառված չէ, որ Կոստանդինի պարագայում եւս «Ռուբենի որդի» արտահայտությունը մատնանշում է ոչ թե նրա հայրանունը, այլ տոհմանունը, հետեւաբար ամենեւին պարտադիր չէ, որ նրա հոր անունը Ռուբեն եղած լիներ։ Ի դեպ, աղբյուրները որոշ հիմքեր տալիս են նման պնդում կատարելու համար. ուշ շրջանի յոթ ժամանակագրու-

¹³ Հմմտ. *Քարթիկյան, Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 510*։

¹⁴ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 184; IV, p. 589.

¹⁵ *Անանուն եղեսացի, Ժամանակագրություն, էջ 60*։

¹⁶ *Անդ, էջ 74*։ Մի անգամ էլ Լեւոն Ա-ին կոչում է «Ռուբենի որդի» (*Անդ, էջ 79*)։

¹⁷ *Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն 1870, էջ 417; 1871, էջ 411*։

թյուններ Թորոս Ա-ին համարում են Կոստանդնի անդրանիկ որդին¹⁸: Եթե դա իրողություն է, ապա Կոստանդնի հոր անունը նույնպես Թորոս պետք է եղած լինե: Մեծ հոր եւ անդրանիկ թոռան անունների նույնությունը փարագած ավանդույթ էր հայ միջնադարյան ազնվական զերդաստաններում: Համենայն դեպս Ռուբինյան եւ Հեթումյան ընտանիքների ազգաբանությունն այս առումով համարյա բացառություն չի ճանաչում¹⁹ բոլոր այն դեպքերում, երբ հաստատված է, որ թոռն անդրանիկն է, նա անպայման կրում է պապի անունը, իսկ հակադարձ հաշվով՝ եթե թոռը կոչված չէ մեծ հոր անունով, ուրեմն նա անդրանիկը չէ: Թորոսի՝ Կոստանդին իշխանի անդրանիկ որդին լինելու հանգամանքն անսպասելի կերպով մեծացնում է Ն. Աղոնցի առաջարկած վարկածի հավանականությունը: Եթե վերհիշենք, որ նրա ենթադրությամբ՝ Ռուբեն Ա-ի հայրը կարող էր լինել Հաշտեանի գավառի իշխան Թորոսը, ապա ուրվագծվում է հետևյալ տոհմաձառը. «Թորոս Հաշտենից – Ռուբեն ստրատեգոս – Թորոս – Կոստանդին – Թորոս»²⁰: Դժվար չէ տեսնել, որ նման պարագայում լիովին վերանում է ժամանակագրական անհամատեղելիության խնդիրը, եւ Ռուբենը դառնում է կիլիկյան իշխանների հեռավոր նախնին:

Սակայն նկատի ունենալով, որ Մատթեոս Ուտհայեցին, Սմբատ Սպարապետը եւ Վարդան Արեւելցին, այսինքն՝ կիլիկյան իրադարձությունների ամենաարժանահավատ վկաները, ծանոթ չեն Թորոսի անդրանիկության փաստին, չենք բացառում, որ հետնագույն շրջանի ժամանա-

¹⁸ Վահրամ Բաբունի, Ուտանաւոր պատմութիւն, էջ 195; Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 75; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 121; Սամուէլ Անեցի, Շարունակող, էջ 483; Անանուն, Կարգ թագաւորաց, էջ 257; Conybeare, Catalogue, p. 290. նույնը՝ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 1, էջ 390; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 71: Իսկ Լեւոն Գ (II) թագավորի 1285 թ. հիշատակարանը Թորոսին կոչում է «մեծ որդին Կոստանդեայ» (Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 569):

¹⁹ Միակ բացառությունը Լեւոն Գ (II) թագավորն է, որը քաղաքական նկատառումներով կոչված է ոչ թե հորական, այլ մորական պապի անունով. այդ մասին մանրամասն տեսն սույն աշխատության հետագա շարադրանքում:

²⁰ Ծագումնաբանական այսպիսի շղթայում, ինքնըստինքյան հասկանալի է, Կոստանդինն իր հոր անդրանիկ որդին չէր կարող լինել:

կագրություններում այն հայտնվել է ոչ թե որպես հավաստի աղբյուրներից ֆաղված տեղեկություն, այլ որպես դրանց հեղինակներից մեկի, հավանաբար Վահրամ Բաբունու, իրավագիտակցության արտահայտություն, ըստ որի՝ իշխանությունը բնականաբար պետք է փոխանցվեր անդրանիկ որդուն²¹: Առեղծվածի լուծմանը թերևս կարող էր նպաստել Թորոս Ա-ի՝ Անավարզայում հայտնաբերված հետեւյալ արձանագրությունը. «Ի կամս ամենասուրբ Երրորդութեան ես Թէորոս... Սեբաստոս, որդի Կոստ... որդոյ Ռուբենի, շինեցի զեկեղեցիս... Յիշեսցի՛ զԹէորոս, որդի իմ զԿոստանդին...»²², թեև այս դեպքում էլ բացառված չէ, որ «որդոյ Ռուբենի» խոսքերը ոչ թե Կոստանդինի հայրանունը, այլ տոհմանունն են մատնանշում:

Կոստանդինի հետ կապված հաջորդ կննդոտ խնդիրը վերաբերում է նրա իշխանավարության տարիների տեսողությանը: Ասվեց արդեն, որ հնագույն հայկական աղբյուրները՝ Մատթեոս Ուռմայեցին, Սմբատ Սպարապետը, Վարդան Արեւելցին, ինչպես նաեւ ասորական ժամանակագրությունները, բացարձակապես անտեղյակ են Կիլիկիայում Ռուբեն Ա-ի ծավալած գործունեության կամ նույնիսկ ներկայության փաստին, եւ որ նրանց մոտ որպես այդ երկրի առաջին հայ տիրակալ հանդես է գալիս Կոստանդինը: Ինչ վերաբերում է ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներին, ապա նրանցից մի ֆանիսն ուղղակի արձանագրում են, որ Կիլիկիա մուտք գործած առաջին Ռուբինյան իշխանը եղել է Կոստանդինը: Այսպես, օրինակ, Հեթում Կողիկոսցին այդ առթիվ գրում է. «Յետ մահուան Ռուբինի, Կոստանդին որդի նորա եմուտ ի նահանկս Կիլիկեցոց»²³, իսկ ըստ Հեթում թագավորի՝ «Կոստանդին էառ զՎահկայն, եւ նախ սա տիրեաց ի Կիլիկեայ, ի վերայ ազգին Հայոց»²⁴: Այս աղբյուրներին թերևս կարե-

²¹ Այս առումով պատահական չէ, որ աղբյուրներից մեկում անդրանիկ է հորջորջված նաեւ Թորոս Բ-ը, թեև տվյալ դեպքում հաստատապես հայտնի է, որ նա եղել է Լեւոն Ա-ի կրտսեր որդիներից մեկը. տե՛ս Անանուն, Կարգ թագաւորաց, էջ 257:

²² Ալիշան, Սիսուան, էջ 239:

²³ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 100:

²⁴ Անդ, հտ. 1, էջ 74: Տե՛ս նաեւ՝ Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 583; Ներսէս Գալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 179, 205; Յովհաննէս Դարգել, Ժամանակագրութիւն, էջ 10: Հմմտ. նաեւ՝ Փաստեի, Ռուբէն Ա, էջ 80:

լի էր ուշադրություն չդարձնել, եթե չունենայինք նաեւ Սմբատ Սպարապետի հետեւյալ թանկարժեք վկայությունը. «Եւ յորժամ սպանաւ Գագիկ, նա եւ զօրքն եւ իշխանքն ցիր եւ ցան եղեն: Եւ մէկ մի յիշխանացն, զոր պարոն Կոստանդին ասէին, որդի պարոն Ռուբենի, սա ետէկ ի լեառն Տօրոս, եւ քաջութեամբ խլեց զմեծ մասն լերինն, որ է առաջին բերդ Վահկայն»²⁵, կամ. «Իշխան ումն մեծագգի, յիշխանացն Գագկայ, Կոստանդին անուն, որդի Ռուբինի, որ զկնի մահուանն Գագկայ թագաւորին եկեալ էր ի լեառն Տաւրոս, եւ արիաբար քաջութեամբ տիրեալ էր բազում բերդից եւ գաւառաց»²⁶: Ինչպէս տեսնում ենք, Սմբատի «Տարեգրքի» երկու խմբագրություններում էլ հստակ նշված է, որ Կոստանդինը Կիլիկիա է եկել ու տիրել այդ երկրին Գագիկ թագավորի սպանությունից հետո: Եւ քանի որ Սմբատի մոտ, Մատթեոս Ուտհայեցու հետետողութեամբ, Գագիկի սպանությունը թվագրված է 1079 թվականով²⁷, ապա Կոստանդինի իշխանավարության սկիզբը պետք է համարել 1079/80 թվականը: Ինչ վերաբերում է նրա մահվան ժամանակին, ապա Մատթեոս Ուտհայեցին, եւ նրա հետետողութեամբ, Վարդան Արեւելցին, այն թվագրում են Հայոց Շեւր թվականով (1099 փետր. 25 – 1100 փետր. 24)²⁸, Սմբատ Սպարապետը եւ Սամուել Անեցու խմբագիրը՝ Շեւր-ով (1100 փետր. 25–1101 փետր. 24)²⁹, Հեթում թագավորը եւ Սամուելի շարունակողներից մէկը՝ ՇԾԱ-ով (1101 փետր. 24 – 1102 փետր. 23)³⁰, իսկ Սամուելի նորահայտ շարունակողը՝ ՇԾԲ-ով (1102 փետր. 24 – 1103 փետր. 23)³¹: Հետազոտողների մեծ

²⁵ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 87: Այս հատվածի հետ կապված մի թյուրմեղման մասին տե՛ս նախորդ ենթագլխի ծանոթ. 60:*

²⁶ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 102: Նույնը տե՛ս նաեւ՝ էջ 112:*

²⁷ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 86; Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 86/7. հմմտ. Մատթէոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 217/8:*

²⁸ *Մատթէոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 266, 269; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 111: Հմմտ. Dulaurier, La Chronologie, p. 386.*

²⁹ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 88; Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 112; Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 121, 135:*

³⁰ *Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 75; Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 136:*

³¹ *Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 483:*

մասը, հիմնվելով հնագույն աղբյուրների տվյալների վրա, նախապատվությունը տալիս է 1100 թվականին:

Մնում է անդրադառնալ միայն Կոստանդնի «լեգիտիմության» հարցին, նկատի ունենալով մասնավորապես այն հանգամանքը, որ նա, ակներեւաբար, հորից ոչ թե երկիր, այլ սոսկ իշխանական տիտղոս էր ժառանգել, իսկ իր իշխանությունը Կիլիկիայում կոել էր սեփական ձեռքերով, այն է՝ նվաճողի իրավունքով: Այս իրողության լավագույն ձեւակերպումը, մեր կարծիքով, տվել է Սմբատ Սպարապետը. «Սա այս Կոստանդին էր յիշխանացն Հայոց Գագկայ արքայի Բագրատունոյ, որդոյ Աշոտոյ, որպէս վերագոյն գրեցաք, եւ զկնի մահուանն Գագկայ արքայի եկեալ ի լեառն Տաւրոս՝ քաջութեամբ եւ արիութեամբ բռնակալեալ ունէր»³² զմեծ մասն լերինն Տաւրոսի, եւ տիրեալ բազում բերդից եւ գաւառաց»³³: Աղբյուրները, սակայն, հակասական տեղեկություններ են հաղորդում այն մասին, թե ումից էր Կոստանդինը խլել այդ երկիրը: Մատթոս Ուտհայեցու եւ Սմբատ Սպարապետի վկայությամբ՝ հայերը Կիլիկիան գրավել էին «ի զօրացն Պարսից»³⁴ կամ «յազգէն Մսլմանաց»³⁵, իսկ հետնագույն շրջանի ժամանակագրությունների տվյալներով՝ հույներից³⁶: Ինչպես ստորեւ կտեսնենք, իրականում երկու պնդումն էլ ճշմարտության հատիկ են պարունակում, իսկ այդ ճշմարտությունը, որքան էլ զարմանալի է, ամենանշգրիտ կերպով արձանագրված է XIV դ. առաջին կեսի երկու աղբյուրներում՝ Սմբատ Սպարապետի շարունակողի մոտ եւ 1329 թվականի մի հիշատակարանում: Ըստ առաջինի՝ «Աստուծոյ օգնութեամբն ի Մսլմանաց ու շատ մը ի Հոռմէն մեծ մասն աշխարհիս (առին)»³⁷, իսկ ըստ երկրորդի՝ «էառ պարոն Կոս-

³² Ընդգծումը՝ Լ.Տ.Պ.:

³³ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 112:

³⁴ Մատթէոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 269:

³⁵ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 112:

³⁶ Վահրամ Բաբունի, Ոստանաւոր պատմութիւն, էջ 192–193; Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն, էջ 59; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 117; Զովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 10–11:

³⁷ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 136:

տընդին զաշխարհս Կիլիկոյ ի Հոռմէն ու չափ մի³⁸ Մսլմնացն»³⁹:

Ռուբինյանների Կիլիկիա մուտք գործելու պահին, այդ երկրի մի զգալի մասին՝ *de jure* Բյուզանդական կայսեր անունից, բայց *de facto* լիովին անկախ, տիրում էր Փիլարտոս անունով հայ զորավարը: Օգտվելով Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) հետո ստեղծված խառնակ վիճակից, նա Հյուսիսային Ասորիքում ստեղծել էր մի ընդարձակ հայկական պետություն, որի կազմում, բացի Դաշտային Կիլիկիայի ֆաղափներից, ընդգրկված էին նաեւ Մելիտենեն, Մարաշը, Անտիոքը եւ Եգեսիան: Բյուզանդիան հանդուրժում էր իրերի այդ դրությունը, քանի որ մի կողմից՝ կարողություն չունեւ միջամտելու հեռավոր այդ երկրամասի գործերին, մյուս կողմից՝ թերեւս սպասելով բարեպատեհ ժամանակների, միառժամանակ իրեն բավարարված էր ձեւացնում Փիլարտոսի թեկուզ ձեւական հպատակության ցուցադրությամբ: Բացառված չէ, որ առկա էր նաեւ ֆաղափական հաշվարկը. Փիլարտոսի պետությունն այնուամենայնիվ ինչ-որ չափով թուլացնում էր թուրքերի ճնշումը կայսրության փոքրասիական տիրույթների վրա⁴⁰: Բայց թուրքական առաջխաղացումն այնքան սրընթաց էր, որ 1070-ական թթ. վերջերին նրանք արդեն հայտնվեցին Կիլիկիայի սահմանների մերձակայքում⁴¹: 1078-

³⁸ *Ջաք մի* = մի փոքր չափով կամ մասով. տե՛ս *Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան*, հտ. 2, էջ 250:

³⁹ Tisserant, *Codices Armeni*, p. 351. Նույնը հավաստում է նաեւ ուշ շրջանի մի աղբյուր, ըստ որի՝ Կոստանդինը Կիլիկիայի մի մասը գրավել է «ի Պարսից», մյուս մասն՝ «ի Յունաց»՝ ձեռնորդ է զփառս նորա որդին Կոստանդին, այդ քաջ եւ արդարագործ: Որ իրրեւ սիրեցեալ եղեւ բնակչաց աշխարհին Կիլիկեցոց, որոյ ձեռնտուութեամբն ելեալ ի ծովակողմն Տորոսի տիրեաց նահանգին այնորիկ, զոր էառ ի Պարսից: Նախ առեալ զղղեակն Վագայ, եւ ապա անտի յառաջ յուղկից տիրեալ տեղեաց՝ դաշտաց եւ ամրոցաց, զյոքունս ի Յունաց հարեալ եւ ի սուր մաշեալս. *Յակոբ Սեեցի, Պատմութիւն*, էջ 62:

⁴⁰ Փիլարտոսի մասին մանրամասն տե՛ս Dédéyan, *Les Arméniens*, p. 1-360, ինչպեւ նաեւ՝ Laurent, *Études*, p. 148-159; Laurent, *Byzance*, p. 81-89; Adontz, *Études*, p. 147-152; Կոմմազենացի, *Փիլարտոս, Դաշտային, Մարաշ*, էջ 202-205; Քասունի, *Ռուբէն Ա*, էջ 70-76; Yarnley, *Philaretos*, p. 331-353; Segal, *Edessa*, p. 221-223.

⁴¹ Թուրքերի՝ Կիլիկիա ներթափանցման ընթացքի մասին տե՛ս Laurent, *Études*, p. 87; Caban, *Turcobyzantina*, I, p. 45; Dédéyan, *Les Arméniens*, p. 338-343.

1080 թթ. ընթացքում փոքրասիական սելջուկները, Իկոնիայի սուլթանության հիմնադիր Սուլեյման իբն-Կութուլմիշի գլխավորությամբ, նվաճեցին արևմտյան Տավրոսը եւ Կիլիկիայի տարածքի մի մասը⁴²: 1084-ին Սուլեյմանը մեկը մյուսի ետեւից գրավեց Տարսուսը, Մսիսը, Անավարգան եւ երկրի մյուս ֆաղաֆները⁴³, իսկ ըստ մի այլ աղբյուրի՝ «ողջ Կիլիկիո երկիրը»⁴⁴: Նույն թվականին տիրելով նաեւ Անտիոքին, սելջուկները փաստորեն վերջ դրին Փիլարտոսի ստեղծած ընդարձակ պետությանը⁴⁵: «Եւ Սուլիման տիրեաց Անտիոքայ եւ ամենայն աշխարհին Կիլիկեցոց»,– ամփոփում է Մատթեոս Ուռհայեցին⁴⁶:

Այսպիսով, անհրաժեշտ է արձանագրել հետեւյալը: Բյուզանդիայի ռեալ տիրապետությունը Դաշտային Կիլիկիայում պահպանվել է մինչեւ 1078 թվականը, այսինքն մինչեւ երկրի կայսերական կուսակալ Ապլղարիպ Առծրունու մահը⁴⁷: Դրանից հետո այն անցել է Փիլարտոսի, 1084-ից՝ սելջուկների, իսկ 1097-ից՝ խաչակիրների ձեռքը: Ըստ երեւույթին, բավարար մարդկային ու զինական ռեսուրսների բացակայության պատճառով թե՛ Փիլարտոսը, թե՛ թուրքերը երկրամասը վերահսկում էին նրա ֆաղաֆներում տեղակայված փոքրիկ կայագրորների միջոցով: Սրանով է բացատրվում, թե ինչու Սուլեյմանն այդ ֆաղաֆներն այդքան հեշտությամբ գրավեց Փիլարտոսից, իսկ խաչակիրներն, իրենց հերթին, այդքան հեշտությամբ խլեցին թուրքերից⁴⁸: Ինչ վերաբերում է Լեոնային Կի-

⁴² Stéu Laurent, Études, p. 87.

⁴³ Stéu Michel le Syrien, Chronique, t. III, p. 179; t. IV, p. 584.

⁴⁴ Անանուն Նդեսացի, Ժամանակագրություն, էջ 31:

⁴⁵ Ըստ Կ. Կաենի՝ Բյուզանդական կայսր Ալեքսիոս I Կոմնենոսն էր, որ Սուլեյմանին թույլ էր տվել կամ զորդել Փիլարտոսից խլել Կիլիկիան, Անտիոքը եւ Մելիտինեն. տե՛ս Cahen, The Turkish Invasion, p. 150.

⁴⁶ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 225:

⁴⁷ Ապլղարիպի մահը Սամուել Անեցու նորահայտ Շարունակողը թվագրել է ՇԻՁ (1077/8) թվականով (Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 483), իսկ XVII դ. Անանուն Ժամանակագիրը՝ ՇԻէ (1078/9) թվականով (Հակոբյան, Մանր Ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 256): Հմմտ. նաեւ՝ Dédéyan, Les Arméniens, p. 318.

⁴⁸ Հարկ է ավելացնել, որ խաչակիրները նույնպես, մարդկային ռեսուրսների սղու-

իլիկային կամ ծովահայաց Տավրոսին⁴⁹, ապա այն, ակներեւաբար, դուրս էր մնացել Փիլարոսի ու թուրքերի անմիջական վերահսկողության ոլորտից, եւ մեզ հետաքրքրող ժամանակամիջոցում (XI դ. 80–90-ական թթ.) նրան, բյուզանդական կայսրության փշրամբները հանդիսացող որոշ հույն բերդականների կողմից, տիրում էին նորաբնակ հայ իշխանները՝ Կոստանդինը, Բագունին եւ Օշինը: Հենց այսպիսի հերթականությամբ են Մատթեոս Ուտայեցին եւ Սմբատ Սպարապետը հիշատակում այս անձանց՝ որպես 1097 թվականին խաչակիրներին օգնություն ցուցաբերած իշխանների⁵⁰: Ժ. Տետեյանն այս հերթականության մեջ, աշխարհագրական իմաստից ավելի, գահերեցության տարբ է ենթադրում⁵¹:

Հայտնի է, որ Օշինն իր իշխանությունն ստացել էր բյուզանդացիներից⁵² եւ այդ պատճառով, ու թերեւս նաեւ ֆաղափական նպատակահարմարության նկատառումներով, հավատարմորեն ծառայում էր կայսրությանը: Բագունու իշխանության ձեւավորման պարագան մեզ անծանոթ է⁵³: Ինչ վերաբերում է Կոստանդինին, ապա նա, ինչպես արդեն նշվեց, աղբյուրների միահամուռ վկայությամբ, իր իշխանությունը ձեռք էր բերել զենքի ուժով, հարկադրված լինելով մարտնչել նախ հույների, իսկ այնուհետեւ՝ թուրքերի դեմ: Այդ պատճառով է, անհա, որ աղբյուրների

թյան պատճառով, ստիպված էին Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքները վերահսկել փոքրաթիվ կայազորների միջոցով, ինչը մի քանի տարի անց բյուզանդացիներին հնարավորություն տվեց վերագրավել դրանք:

⁴⁹ «Մովակողմ Տաւրոսի», ինչպես գրում է Հեթում արքայորդու Ճաշոցի հիշատակարանի հեղինակը (Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 583):

⁵⁰ Մատթէոս Ուտայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 259; Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 103:

⁵¹ Dédélyan, Les Arméniens, p. 679.

⁵² Ավելի ճիշտ՝ Կիլիկիայում նրանց ներկայացուցիչ-կուսակալը հանդիսացող Ապղարիպ Արծրունուց:

⁵³ Հմմտ. Ալիշան, Միսուան, էջ 46: Որոշ հետազոտողների կարծիքով՝ Բագունին Օշինի եղբայրն էր (Պալասանյան, Պատմութիւն, էջ 329; Chalandon, Les Comnène, p. 95, 106; Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, II (H1), ինչը թյուրիմացության արդյունք պետք է դիտել. այդ մասին մանրամասն տես Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 417–418, ծանոթ. 6:

մի մասի տվյալներով՝ նա Կիլիկիան նվաճել է հույներից, իսկ ըստ մյուսների՝ մահմեդականներից: Տվյալ խնդրին հանգամանորեն անդրադարձել է Ժ. Տետեյանը, հանգելով այն եզրակացության, որ Ռուբինյան տիրույթների մեծ մասն, այնուամենայնիվ, ձեռք էր բերվել թուրքերի՝ 1084-ից փոխասիական սելջուկների, իսկ 1087-ից՝ նաեւ Դանիշ-մենդյանների դեմ վարած մարտերի արդյունքում⁵⁴:

Սակայն Կոստանդնի «լեգիտիմության» տեսակետից նույնիսկ սա չէր էականը, քանի որ եթե անգամ նրա նվաճումներն ամբողջությամբ կատարված լինեին թուրքերի հաշվին, միեւնույն է, բյուզանդացիների իրավագիտակցության մեջ Կիլիկիան դիտվում էր որպես հայերի կողմից բռնազավթված տարածք⁵⁵, որի կորստյան մտքի հետ, ինչպես ցույց պիտի տային հաջորդ հարյուր տարիների իրադարձությունները, կայսրությունը ոչ մի կերպ չկարողացավ հաշտվել: Ըստ այդմ, Կոստանդինն սկզբից եւեթ հայտնվել էր զավթիչի կամ լավագույն դեպքում կայսրության ապստամբ հպատակի իրավական կարգավիճակում, ինչի հետեւանով նրա սերունդները դեռ մի ողջ դար ստիպված պետք է լինեին համառ պայքարի գնով նվաճել Կիլիկիայում ապրելու եւ սեփական պետություն ձեւավորելու իրենց իրավունքը:

Կոստանդնի «լեգիտիմության» հարցին, վավերական լինելու պարագայում, թերեւս կարող էր առնչվել նաեւ հայկական աղբյուրներում պահպանված այն տեղեկությունը, թե իբր խաչակիրները նրան մարքիզի եւ կոմսի տիտղոսներ էին շնորհել⁵⁶: Սակայն մենք դա զանց ենք առնում,

⁵⁴ Dédéyan, *Les Arméniens*, p. 399–401.

⁵⁵ Նույնն էր, ի դեպ, նաեւ հայերի իրավագիտակցության տեսակետից, ինչի պերճախոս արտահայտությունն է մասնավորապես Մխիթար Այրիվանեցու հետեւյալ դատողությունը. «Աստ տիրեցին Կիլիկիոյ Ռուբինեանքն: Դատ արար Աստուած զրկելոցս, զի Հոռոմն երարձ զմեր թագաւորութիւնն, իսկ Աստուած զերկիր նոցա ետ Հայոց»։ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն, էջ 59:

⁵⁶ Տե՛ս Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 193; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 583; Dulaurrier, *Documents Arméniens*, p. 448; Մինաս Ամդեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 37; Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 564: Այս փաստը վավերական են համարում մասնավորապես Գ. Տեր-Գրիգորյան-Իսկենդերյանը, Ե. Քասունին եւ Ժ. Տետեյանը. տե՛ս Ter-Grigorian-Iskenderian, *Die Kreuzfahrer*, S. 33,

ֆանի որ այդ տեղեկությունն առաջին անգամ հանդիպում է Վահրամ Բաբունու մոտ⁵⁷ եւ, ամենայն հավանականությամբ, հնարված է վերջինիս կողմից. «Սա ի Ֆռանկաց ազգէն պատուեալ./ Որ ի ծովու յայսկոյս տիրեալ./ Որոց եղեւ նիզակակցեալ./ Ընդդէմ Թուրքին պատերազմեալ./ Ում կոմսութեան պատիւ շնորհեալ./ Գունտ եւ մարգիզ վերածայնեալ»⁵⁸: Գ. Հովսեփյանը, եւ նրան հետեւելով, Ժ. Տետեյանը թյուրիմացաբար մատնանշում են իբրեւ թե XI դ. վերջում կամ XII դ. սկզբում գրված մի հիշատակարան, որն առաջին հայացքից, կարծես թե, իսկապես հաստատում է Կոստանդինի շնորհված լատինական տիտղոսների իրողությունը⁵⁹: Սակայն Գ. Հովսեփյանի հրատարակած բնագիրը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Հեթում արքայորդու ճաշոցի 1286 թ. հիշատակարանի մի հատվածը⁶⁰: Հետաքրքրության համար, թերեւս, արժե նշել, որ ի տարբերություն «պարոն»-ի (baron), արեւմտաեւրոպական «մարքիզ» (մարգիզ = marchis) տիտղոսը երբեւէ չի գործածվել Կիլիկիայում, իսկ «կոմս» (գունտ/գունդ/գունթ = comte) տիտղոսն առաջին անգամ կրել է Կոռիկոսի իշխան Օշին պայլը⁶¹:

78; Քասունի, Կիլիկիա, էջ 90; Dédéyan, Les Arméniens, p. 410–411.

⁵⁷ Հմմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 47:

⁵⁸ Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 193: Հետաքրքիր է, որ ավելի վաղ (1271 թ.) գրված իր մի այլ աշխատության մեջ Բաբունին, անդրադառնալով Կոստանդինին, չի հիշատակում նրա կրած այդ տիտղոսները. տե՛ս Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն, էջ 54:

⁵⁹ Հովսեփյան, Յիշատակարանք, էջ 265–266; Dédéyan, Les Arméniens, p. 410.

⁶⁰ Հմմտ. Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 583: Գ. Հովսեփյանն այդ հատվածը քաղել է Ղ. Ալիշանի «Սիսուանից», որտեղ այն հրատարակված է որպես քաղվածք մի «Հին յիշատակագրից» (Ալիշան, Սիսուան, էջ 48):

⁶¹ Տե՛ս Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 208; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 131: Օշինի սպանությունից հետո (1329 թ.) թե՛ քաղաքը, թե՛ կոմսի տիտղոսը (եւտոն Ե (IV) Թագավորի կարգադրությամբ անցան Բոհեմունդ Լուսինյանին. տե՛ս Յովհաննէս Դարգել, Ժամանակագրութիւն, էջ 31:

ԹՈՐՈՍ Ա (1100–1129 թթ.)¹

Համարյա բոլոր աղբյուրների վկայությամբ՝ Կոստանդինն ուներ երկու որդի, որոնցից մեկի անունը Թորոս, իսկ մյուսինը՝ Լեոն էր։ Ասվեց արդեն, որ ուշ շրջանի ժամանակագրությունները Թորոսին համարում են Կոստանդինի անդրանիկ որդին, ինչն անհնար է, եթե նրա մեծ հոր անունն իսկապես Ռուբեն էր։ Տվյալ պարագայում մնում է միայն ենթադրել, որ Կոստանդինի Ռուբեն անունով առաջնեկը մահացել է մանուկ հասակում եւ այդ պատճառով որեւէ հիշատակ չի թողել։ Հակառակ դեպքում պետք է ընդունել, որ Կոստանդինի հոր անունը Թորոս էր։ Բայց ֆանի որ աղբյուրները երկու եղբայրներին սովորաբար հիշատակում են Թորոս-Լեոն հաջորդականությամբ, եւ ֆանի որ նրանց մեծ մասի տվյալներով՝ իշխանությունը սահուն կերպով փոխանցվել է Թորոսին, ուստի սրանից կարելի է եզրակացնել, որ վերջինս եթե ոչ անգամ Կոստանդինի անդրանիկ, ապա գոնե Լեոնից ավագ որդին պետք է եղած լիներ։

Միակ հայկական աղբյուրը, որը հստակորեն չի նշում, թե Ռուբենյան իշխանությունը Կոստանդինի մահից հետո անցել է Թորոսին, Մատթեոս Ուոհայեցին է։ Նա պարզապես գրում է. «Յայսմ ամի մեռաւ մեծ իշխանն Հայոց Կոստանդին՝ որդին Ռուբենայ, եւ մնաց իւր երկու որդի՝

¹ Հետազոտողներից ոմանք Թորոսի իշխանության տարիները թվագրում են այլ կերպ. 1102–1123 (Rüdt-Collenberg, *The Rupenides*, I (Rup.); Mutaflan, *La Cilicie*, II, tabl. 13); 1100–1123 (Բակուրան, *Մի տեսութիւն*, էջ 13; Ter-Grigorian-Iskenderian, *Die Kreuzfahrer*, S. 78; Մելիք-Օհանջանյան, «Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն», էջ 402; Bedoukian, *Coinage*, p. 5); 1099–1129 (Օրմանյան, *Ազգապատում*, հտ. 3, Յաւելուածք, էջ 2; Morgan, *Histoire*, p. 363):

Թորոս եւ Լեւոն»²: Ավելին, Մատթեոսի ժամանակագրության հետագա շարադրանքից այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ երկու եղբայրները հավասարապես բաժանել են իրենց հոր ժառանգությունը եւ իշխել են միմյանցից բոլորովին անկախ: Երկուսն էլ օժտված են «իշխան Հայոց»³ կամ «մեծ իշխան Հայոց»⁴ տիտղոսներով, երկուսն էլ ունեն իրենց սեփական տիրույթները, որոնք համապատասխանաբար կոչվում են «երկիր Թորոսի»⁵ եւ «երկիր Լեւոնի»⁶, եւ վերջապես, երկուսն էլ առանձին-առանձին մարտնչում են իրենց օտարագրի հարեւանների դեմ⁷: Հատկանշական է նաեւ, որ Մատթեոսն անգամ չի հիշատակում Թորոսի մահը եւ իշխանության անցումը Լեւոնին. կարծես ոչինչ չպատահած, վերջինս շարունակում է վարել երկրի գործերը: Ուռհայեցու ներկայացրած այս իրականությունը տարօրինակ կարող էր թվալ, եթե ինչ-որ շափով չհաստատվեր նաեւ այլ աղբյուրների տվյալներով:

Թեւեւ մնացյալ համարյա բոլոր հայկական ժամանակագրություններն, ի տարբերություն Մատթեոս Ուռհայեցու, հստակորեն նշում են, որ Կոստանդնին հաջորդել է Թորոսը, իսկ վերջինիս՝ Լեւոնը, սակայն նրանցից մի քանիսը, կարծես թե, հատուկ կերպով շեշտում են, որ Կոստանդինը թողել էր երկու որդի՝ «զԹորոս եւ զԼեւոն»⁸, սրանով թերեւս ինչ-որ կարեւորություն տալով վերջինիս: Այս առումով ավելի որոշակի է Սամուել Անեցու խմբագրի հետեւյալ տեղեկությունը. «Եւ զիշխանութիւն նորա (Կոստանդեայ) էառ անդրանիկ որդի նորա Թորոս, ամս ԻԹ կացեալ. եւ Լեւոն եղբայր նորա կայր առ նմա»⁹: Մոտավորապես նույնը

² Մատթեոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 269:

³ Անդ. էջ 318, 338, 342, 343:

⁴ Անդ. էջ 298, 316, 318, 334, 337:

⁵ Անդ. էջ 306:

⁶ Անդ. էջ 325:

⁷ Անդ. էջ 318—319, 342:

⁸ Սմբատ, *Տարեգիրք, Վենետիկ*, էջ 112; Վարդան Վարդապետ, *Հաւաքումն*, էջ 111; Վահրամ Բաբունի, *Ուտանաւոր պատմութիւն*, էջ 194; Հեթում Կոռիկոսցի, *Պատմութիւն*, էջ 100; Յակոբ Սսեցի, *Պատմութիւն*, էջ 71:

⁹ Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք*, էջ 121:

կարելի է ասել Վահրամ Բաբունու վկայության մասին. «էառ զիշխանութին նորա (Կոստանդինի) երէց որդի նորա Թորոս, ունելով ընդ ինքեան զեղբայր իւր կրտսեր զԼեւոն»¹⁰: Սակայն հայկական աղբյուրներից առավել, բյուզանդական եւ ասորական ժամանակագրություններն են, որ նշանակալիորեն ամրապնդում են Մատթեոս Ուռհայեցու տեսակետը: Ըստ Աննա Կոմնենայի՝ Ալեքսիոս I կայսեր եւ Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ I-ի միջեւ 1108 թ. Դեաբոլում կնքված պայմանագիրը, որոշակիացնելով վերջինիս պատկանելիք տարածքները, հատուկ ընդգծում է, որ դրանց մեջ ակներեւաբար չեն մտնում «կայսրության մարդիկ» հանդիսացող Լեւոն եւ Թորոս Ռուբինյան հայերի տիրույթները (ἀνευ δηλονότι τῆς τῶν Ῥουπενίων διακρατήσεως Λέοντος τε καὶ Θεοδώρου τῶν Ἀρμενίων γεγονότων ἀνθρώπων τοῦ κράτους ὑμῶν)¹¹: Իսկ Միխայել Ասուրին, խոսելով XII դ. սկզբում Կիլիկիայում եւ Հյուսիսային Ասորիքում տիրող հայ իշխանների մասին, գրում է. «Կիլիկիո լեռներում էին երկու եղբայրներ՝ Ռուբենի որդի Կոստանդինի որդիները»¹², ի դեպ, այս տեղեկությունը պարունակող ենթազլխի վերնագրում նշելով նաեւ նրանց անունները՝ «Թեդդորոս եւ Լեւոն»¹³: Վաղուց շրջանառության մեջ գտնվող այս վկայություններին Ժ. Տետեյանն ավելացնում է եւս երկուսը, որոնցից մեկի հեղինակը XII դ. արաբ մատենագիր Ուսամա իբն-Մունկիդն է, մյուսինը՝ նույն ժամանակի խաչակրաց պատմիչ Ալբերտ Ախենցին: Ուսաման մասնավորապես տեղեկացնում է, որ իր հայրը՝ Շայզարի էմիրը, բարեկամական հարաբերություններ էր հաստատել Թորոս եւ Լեւոն Ռուբինյանների հետ¹⁴: Իսկ Ալբերտ Ախենցին, ճանապարհորդների

¹⁰ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Ֆայտնութին Տեառն 1875, էջ 54:

¹¹ Anne Comnène, Alexiade, p. 134.

¹² Michel le Syrien, Chronique, III, p. 198; IV, p. 595.

¹³ Անդ, III, p. 198; IV, p. 594.

¹⁴ Dédéyan, Les Arméniens, p. 434. Ուսաման մասնավորապես գրում է. «Իմ հոր եւ Ռուբենի որդիները (= Ռուբինյաններ՝ Լ.Տ.Պ.) Թորոս եւ Լեւոն հայերի՝ Մսիսի, Տարսուսի, Ադանայի ու Կիրճերի տերերի միջեւ, մեծ բարեկամություն եւ նամակագրություն էր հաստատվել: Դրա գլխավոր պատճառը նրա հրապուրվածությունն էր բազեններով: Ամեն տարի հայերը նրան մոտ մեկ տասնյակ բազեններ էին ուղարկում, որոնք բերում էին հետիոտն հայ բազեպանները: Բացի այդ,

գրույցների հիման վրա, հիշատակում է «Աստեմնալուսին (= Թորոս) եւ նրա եղբայր Լեւոնին»¹⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, նշված աղբյուրներից ոչ մեկը որեւէ կերպ չի առանձնացնում Թորոսին՝ որպես Կիլիկիայի մենիշխան տիրակալի¹⁶: Ավելին, Աննա Կոմնենան Լեւոնի անունը հիշատակում է նույնիսկ Թորոսից առաջ¹⁷: Սրանք ծանրակշիռ փաստեր են, որոնք, անշուշտ, չէին կարող վրիպած լինել հետազոտողների ուշադրությունից: Թորոսի եւ Լեւոնի «երկիշխանության» հարցին թուցիկ կերպով անդրադարձել են Ղ. Ալիշանը, Ֆ. Շալանդոնը, Գ. Տեր-Գրիգորյան-Իսկենդերյանը, Գ. Միֆայեյանը եւ Ա. Բոզոյանը¹⁸, ավելի հանգամանորեն՝ Ե. Քասունին¹⁹, իսկ ամենայն մանրամասնությամբ՝ Ժ. Տետեյանը²⁰: Ֆ. Շալանդոնը բավա-

նրանք ուղարկում էին նաեւ բյուզանդական շներ: Իսկ հայրս նրանց էր ուղարկում ձիեր, օձանելիք եւ եգիպտական կերպասներ: Հայերի շնորհիվ մեր ձեռքն էին ընկնում գեղեցիկ, հազվագյուտ բազեններ»։ Усама, Книга назидания, с. 297–298. Նկատի ունենալով մեջբերված քաղվածքում առկա ակնհայտ անաքրոնիզմը (Թորոսին Մսիսի, Տարսոնի եւ Ադանայի տեր կոչելու անստույգ պարագան), Ուսամայի վկայությունը միանշանակորեն Ռուբինյան եղբայրների երկիշխանության ապացույց չի կարելի համարել, քանի որ նրա հայրը՝ Շալաարի էմիր Իզգեդզին Աբուլ Ասակիր Սուլտանը (1098–1154 թթ.), կարող էր նրանց հետ համադրոժակցել ոչ թե միաժամանակ, այլ հաջորդաբար:

¹⁵ Dédéyan, Les Arméniens, p. 434.

¹⁶ Միքայելի հետագա շարադրանքից, սակայն, պարզվում է, որ նա տեղյակ էր, որ Թորոսի մահից հետո Լեւոնը հաջորդել է նրան. «Այդ տարի (1441 = 1130 թ.) մեռավ Թորոս հայր՝ Կիլիկիո իշխանը: Նրա եղբայր Լեւոնը հաջորդեց նրան»։ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 227; IV, p. 610.

¹⁷ Ի դեպ, Լեւոնի անունը Թորոսից առաջ է հիշատակված նաեւ Միքայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության խմբագրություններից մեկում (Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 411) եւ մի անանուն գրվածքում (Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 514–515):

¹⁸ Ալիշան, Սիստան, էջ 50; Chalandon, Les Comnène, II, p. 106; Ter-Grigorian-Iskenderian, Die Kreuzfahrer, S. 79; Микаелян, История, с. 95; Բոզոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 78–80: Հմմտ. նաեւ՝ Mutafian, La genèse, p. 140.

¹⁹ Քասունի, Կիլիկիա, էջ 98–100:

²⁰ Dédéyan, Les Arméniens, p. 431–439.

րարվում է միայն արձանագրելով, որ Լեոնին «որոշ տարածքներ են հատկացված եղել»²¹, սակայն չհշտելով՝ թե ում կողմից: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Լեոնը դեռևս իր եղբոր կենդանության օրոք տիրել է երկրի արեւելյան կողմերին՝ «ընդ մէջ կալուածոց տերանց Մարաշոյ եւ Անտիոքայ»²²: Գ. Միֆայելյանի կարծիքով՝ Լեոնը հավանաբար եղել է Թորոսի իշխանակիցը (соправитель)²³: Իսկ Ե. Քասունու վերլուծության արդյունքներն ամփոփված են հետեւյալ ձեւակերպման մէջ. «Թորոս օրինականօրէն, որպէս անդրանիկ զաւակը Կոստանդինի, կը տիրանար իշխանապետութեան աթոռին. Լեոն, իր հերթին, ժամանակի աւատապետական կարգերուն հաւատարիմ, ունէր իր հողերը, ուր, ընդունելով մէկտեղ իր եղբօրը՝ Թորոսի իրաւական հեղինակութիւնը, միշտ չէ որ հլու գործակատարն էր անոր, եւ ստեպ կը փորձէր ինքնակամ կերպով վարել իր գործերը»²⁴:

Քանի որ, ինչպէս արդեն նշվեց, հարցի ամենամանրակրկիտ քննությունը կատարել է Ժ. Տետեյանը, հարկ ենք համարում հանգամանորեն անդրադառնալ նրա հիմնական թեզերին: Եւ այսպէս, ըստ Ժ. Տետեյանի՝

ա. Թորոսի եւ Լեոնի միջեւ իսկապէս տեղի է ունեցել որոշակի «տարածքային բաժանում»²⁵, եւ վերջինս իրոք տիրել է Լեոնային Կիլիկիայի արեւելյան կողմերին, ամենայն հավանականությամբ, Մարաշի եւ Ամանոսյան դռների միջեւ ընկած շրջանին²⁶:

բ. Դժվար է ասել՝ արդյո՞ք այդ տարածքները Լեոնի ժառանգական կալվածքն էին (alleu), թե՞ նրան շնորհված ավատ (fief)²⁷: Զժխտելով առաջին տարբերակի հնարավորությունը²⁸, Տետեյանն այնուամենայնիվ ենթադրում է, որ՝

գ. Այդ տարածքները Լեոնին զիջել է Թորոսը՝ եղբոր պատվասիրու-

²¹ Chalandon, Les Comnène, II, p. 106.

²² Ալիշան, Սիսուան, էջ 50:

²³ Микаелян, История, с. 95.

²⁴ Քասունի, Կիլիկիա, էջ 99–100:

²⁵ Dédéyan, Les Arméniens, p. 435.

²⁶ Անդ, էջ 436, 437:

²⁷ Անդ, էջ 435:

²⁸ Անդ:

թյունը բավարարելու եւ երկրի արեւելյան սահմանների պաշտպանության ռազմավարական խնդիրը լուծելու նպատակով²⁹:

դ. Լեւոնը, օժտված լինելով որոշակի ֆաղափական ինֆնավարությամբ³⁰, ըստ էության, հաշողությամբ իրագործել է այդ առաքելությունը:

Ե. եղբայրների նմանատիպ «համատիրությունը» սովորական երեսույթ էր այդ ժամանակներում եւ տարածված էր ինչպես սելջուկների մոտ, այնպես էլ Հյուսիսային Ասորիքի հայկական իշխանություններում Գող Վասիլ/Բագրատ, Ապլդարիպ/Կիկոս, Կոստանդին Կարկառացի/Դավթուկ³¹: Ավելին, այն նույնիսկ տեղ է գտել Բագրատունյաց Հայաստանում Հովհաննես-Սմբատի եւ նրա եղբայր Աշոտ Դ-ի գահակալության տեսքով³²:

Մենք գիտակցաբար այսֆան մանրամասնորեն ներկայացրինք Ժ. Տետեյանի տեսակետը, ֆանի որ, մեր կարծիքով, նա միակ հետազոտողն է, որն, ըստ էության, գտել է խնդրի լուծման բանալին, բայց չգիտես ինչու, կանգ է առել կես ճանապարհին, այդպես էլ չանելով վերջին փայլը: Մեր համոզմամբ, ֆանի որ մեզ հասած աղբյուրներում չկա որեւէ փաստ, որ Թորոսն իր երկրի մի մասը շնորհել է Լեւոնին, չկա նաեւ փաստ, որ Լեւոնն իր զբաղեցրած տարածքներին տիրել է գեմֆի ուժով, կամ թեկուզ որեւէ գծություն է ծագել Թորոսի ու Լեւոնի միջեւ, նշանակում է, Լեւոնային Կիլիկիայի բաժանումը տեղի է ունեցել ոչ թե եղբայրների բարի կամֆի, այլ շատ ավելի ամուր իրավական հիմֆի վրա: Ամենայն հավանականությամբ, այդ բաժանումը կատարել է ոչ այլ ոք, ֆան Կոստանդինը՝ նորաբողոքոչ հայկական իշխանությունը հավասարության սկզբունքով կտակելով իր երկու որդիներին, եւ այստեղ է ահա, որ հիրավի դրսևտրվել է սելջուկյան սովորույթի ազդեցությունը: Հոր սահմանած կարգն էր, ըստ այդմ, այն կայուն իրավական երաշխիք, որն ապահովել էր երկու եղբայրների շուրջ երեսնամյա համատեղ կառավարումը:

²⁹ Անդ, էջ 437: Հմմտ. Ter-Grigorian-Iskenderian, Die Kreuzfahrer, S. 79.

³⁰ Dédéyan, Les Arméniens, p. 438–439.

³¹ Անդ, էջ 438:

³² Անդ: Իրականում Հովհաննես-Սմբատի եւ Աշոտ Դ-ի «համատիրությունը» երեսույթը շատ ավելի նուրբ եւ բազմաշերտ էր, քան այն, ինչ նկատի ունի Ժ. Տետեյանը. այդ մասին մանրամասն տես Մաթեոսյան, Բագրատունյաց Հայաստան, էջ 169–177:

Կոստանդինի կատարած բաժանումը չի բացառում, անշուշտ, որ, ինչպես Ե. Քասունին է պնդում³³, Թորոսն ավագության կարգով ժառանգել էր նաև իշխանապետության աթոռը եւ դրա շնորհիվ իրավական գերակայություն ուներ իր եղբոր նկատմամբ: Այս եզրակացության օգտին է խոսում երեք հանգամանք՝ ա. Թորոսին բաժին է հասել իշխանության բուն տարածքը, որտեղ գտնվում էր նրա մայրաքաղաք Վահկան, – բ. Թորոսը դրամ է հատել³⁴, մինչ Լեոնի մասին նման բան հայտնի չէ³⁵, – գ. Թորոսը մեկ անգամ վճռական կերպով միջամտել է «Լեոնի երկրի» ներքին գործերին: Խոսքը վերաբերում է 1116 թվականին պատահած այն հայտնի դեպքին, երբ Թորոսը ձերբակալում եւ Եղեսիայի կոմս Բալդուին II-ին է հանձնում Քեսունի եւ Ռապանի իշխան Տղա Վասիլին, որը Լեոնի փեսան էր³⁶: Այն փաստը, որ աղբյուրները չեն նշում Լեոնի կողմից այդ դեպքի կապակցությամբ արտահայտված որեւէ դժգոհություն, կարող է ունենալ մեկ բացատրություն, այն է՝ նա հարկադրված է եղել ենթարկվել իր գերակայի կամքին³⁷: Այլ հարց է, թե ինչ նպատակ էր Թորոսը հետապնդել այդ տմարդի արարքը կատարելիս: Ղ. Ալիշանն այս առթիվ գրում է. «արժան էր գիտել զպատճառս՝ առ ի դատել արդարապէս»³⁸: Ե. Քասունին Թորոսի ֆայլը գնահատում է որպես «դաւանանութիւն իր արեւնակիցին ու ազգականին դէմ»³⁹: Իսկ Ժ. Տետեյանի կարծիքով՝ պատճառն այն էր, որ Լեոնի դստեր եւ Տղա Վասիլի ամուսնությամբ կնքված դաշինքով վտանգվում էին Թորոսի եւ Բալդուին II-ի լավ հարաբերությունները⁴⁰,

³³ Քասունի, Կիլիկիա, էջ 98–99:

³⁴ Bedoukian, Coinage, p. 67a, 129.

³⁵ Անդ, էջ 67a:

³⁶ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 337:

³⁷ Պատմագրական հիմքից բոլորովին զուրկ է Մ. Չամչյանի տեսակետն այն մասին, թե իբր այդ ժամանակ լուրջ բախում էր տեղի ունեցել Ռուբինյան եղբայրների միջեւ եւ Վասիլ Տղան զոհ էր գնացել Թորոսի ու Բալդուին II-ի կազմակերպած դավադրությանը. Չամչյան, Պատմութիւն, հտ. 3, էջ 38–39. նույնը, նրա հետեւողությամբ, տես նաեւ՝ Ter-Grigorian-Iskenderian, Die Kreuzfahrer, S. 95.

³⁸ Ալիշան, Սիսուան, էջ 49:

³⁹ Քասունի, Կիլիկիա, էջ 146:

⁴⁰ Dédéyan, Les Arméniens, p. 438.

ինչը չէր մտնում Հայոց իշխանի հաշիվների մեջ: Մեր կարծիքով, սակայն, կար մի ավելի լուրջ պատճառ. Լեւոնի եւ Տղա Վասիլի դաշինքը խորհում հնարավորություն էր պարունակում ինչ-որ պահի միավորելու նրանց իշխանությունները: Իսկ դա, ակնհայտորեն, անշափ կհզորացներ Լեւոնին եւ, ի վնաս Թորոսի, կխախտեր Կոստանդնի կողմից իր որդիների միջեւ հաստատված հավասարակշռությունը՝ մի բան, որ Թորոսն, անշուշտ, չէր կարող հանդուրժել:

Իսկ հիմա ժամանակն է անդրադառնալու Ռուբինյան եղբայրների եւ Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների իրավական կողմին, այլ կերպ ասած՝ կայսրության տեսակետից Թորոսի եւ Լեւոնի վայելած «լեգիտիմության» խնդրին: Նյութին առնչված համարյա բոլոր հետազոտողներն այդ խնդրի բանալին տեսնում են Աննա Կոմնենայի արդեն վկայակոչված ֆաղվածքում: Հիշեցնենք, որ ըստ բյուզանդական պատմիչի՝ Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ I-ը 1108 թ. Դեսբոլի պայմանագրով պարտավորվել էր հավակնություն չդրսետրել «Լեւոն եւ Թորոս Ռուբինյան հայերի» զբաղեցրած տարածքի նկատմամբ, քանի որ նրանք «կայսրության մարդիկ էին» (ἀνθρῶπων τοῦ κράτους ὑμῶν)⁴¹: Ըստ Ղ. Ալիշանի սրանից պետք է գուշակել՝ «հաշտ եւ հաւան լինել կայսերն ընդ բոռունս Ռուբինի, որպէս ընդ Հեթմեանսն եւ ընդ Ասկուռեանս»⁴²: Ա. Կաթդանի, Ե. Քասունու եւ Ժ. Տետեյանի կարծիքով՝ Աննա Կոմնենայի տեղեկությունը վկայում է, որ այդ ժամանակ Լեւոնը եւ Թորոսը եղել են Բյուզանդիայի վասալները⁴³: Գ. Միխայելյանը, նույն կերպ հասկանալով Աննա Կոմնենայի վկայությունը, այնուամենայնիվ, պատմական հանգամանքները նկատի ունենալով, պնդում է, որ այն «չի համապատաս-

⁴¹ Anne Comnène, *Alexiade*, p. 134. Քանի որ պայմանագիրը շարադրված է Ալեքսիոս I-ի առջեւ Բոհեմունդի ստանձնած պարտավորությունների տեսքով, այդ պատճառով այստեղ գործածված է կայսերն ուղղված 2-րդ դեմքի դերանվանաձեւը (ὑμῶν):

⁴² Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 49:

⁴³ Каздан, Заметки, с. 94; Քասունի, *Կիլիկիա*, էջ 99; Dédéyan, *Les Arméniens*, p. 478–479. Քասունին նաեւ ավելացնում է, որ դրանով Բյուզանդիան, փաստորեն «կը ճանշնար անոնց երկուքին իրաւասութիւնները այդ հողերուն վրա»։ Քասունի, *Կիլիկիա*, էջ 99:

խանում իրականությամբ»⁴⁴: Որպես Թորոսի եւ Լեւոնի վասալության իրողությունը հաստատող փաստարկ, Ժ. Տետեյանը ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ Ռուբինյան եղբայրներին հատկացված *ἀνθρῶποι* (մարդիկ) որակումը նույն պայմանագրում հանդիպում է նաեւ հին ֆրանսերենից փոխառված *λιζιος* (= *lige*, նորտ, վասալ) բառի զուգակցությամբ⁴⁵: Սակայն քանի որ Լեւոնի եւ Թորոսի դեպքում *λιζιος* բառը բացակայում է, մենք ավելի հակված ենք նրանց վերաբերող *ἀνθρῶπων τοῦ κράτους* բառերը հասկանալ «կայսրության հպատակներ» իմաստով, այնպես, ինչպես հասկացել են մասնավորաբար Ֆ. Շալանդոնը (*sujets de l'empire*) եւ Վ. Շանդրովսկայան (*подданные императорской власти*)⁴⁶: Շալանդոնը, մեր կարծիքով, ճիշտ է նաեւ Աննա Կոմնենայի այդ հատվածի մեկնաբանության հարցում. ըստ նրա՝ Դեպքի պայմանագրով ընդամենն արձանագրվում էր, որ Լեւոնի եւ Թորոսի զբաղեցրած հողերը կայսրության տարածքի մաս են կազմում⁴⁷: Իսկ դա նշանակում է, թե միեւնույն է, Ռուբինյան իշխաններն իրենց անկախ կհամարեին, թե վասալ կհանաչեին, բյուզանդական իրավագիտության տեսակետից՝ Կիլիկիան պատկանում էր կայսրությանը⁴⁸, ինչը մենք արդեն առիթն ունեցանք հաստատելու նախորդ ենթադրյալով:

Ստորեւ մենք կփորձենք ապացուցել, որ, որքան էլ տարօրինակ թվա, վասալության հետ կապ չունի նաեւ այն հանգամանքը, որ Թորոսն, ինչ-որ պահից սկսած, կրել է բյուզանդական *σεβαστός* (սեբաստոս) տիտղոսը⁴⁹, ինչը վկայված է երկու հնագույն վավերագրերով: Առաջինը Սանկտ-Պետերբուրգի պետական էրմիտաժում պահվող Թորոսի հայտ-

⁴⁴ Микаелян, История, с. 95–96. Ավելի նուրբ է Ա. Բողոյանի տեսակետը, որին մենք կանդրադառնանք ստորեւ:

⁴⁵ Dédéyan, Les Arméniens, p. 478. Այդ բառը, լիճ ձեւով, գործածական է նաեւ միջին հայերենում. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 306: Իսկ նրա հունարեն համարժեքը *δοῦλος* (ստրուկ, ծառա) բառն է:

⁴⁶ Chalandon, Les Comnène, II, p. 107; Шандровская, К истории, с. 39.

⁴⁷ Chalandon, Les Comnène, II, p. 107.

⁴⁸ Հմմտ. Բողոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 192:

⁴⁹ Համենայն դեպս դա պետք է տեղի ունեցած լինի 1108 թվականից հետո, քանի որ Աննա Կոմնենան այդ տիտղոսի մասին տեղեկություն չունի:

նի արճճե կնիքն է, որի հունարեն մակագրությունն ընթերցվում է. «Երկու հաղթող նահատակներ, պահպանեցեք ինձ՝ սեբաստոս Թեոդորոս Ռուբինյանին» (Δυάς με φρούρει καλλινίκων μαρτύρων σεβαστὸν Θεόδωρον τὸν Ῥουπένιον)⁵⁰: Իսկ մյուսը՝ Անավարզայի եկեղեցիներից մեկում հայտնաբերված հետեւյալ արձանագրությունն է. «Ի կամս ամենասուրբ Երրորդութեան ես Թէոթոս... սեբաստոս, որդի Կոստ... որդայ Ռուբենի, շինեցի զեկեղեցիս Յիշեսչիք զԹէոդոս, որդի իմ զԿոստանդին...»⁵¹: Ուշ շրջանի երկու աղբյուրներ էլ, այն է՝ Վահրամ Բաբունու, «Բան ի Յայտնութիւն Տեառն» ճառը եւ Հեթում արքայորդու 1286 թ. ճաշոցի հիշատակարանը, Թորոսին օժտում են մի այլ՝ պառտաւսեաւստիոս (πρωτοσεβαστός) տիտղոսով⁵²: Այս երկրորդ տիտղոսի շնորհումը Ժ. Տետեյանը դիտում է որպէս բյուզանդական նվիրապետական աստիճանակարգում Թորոսի առաջխաղացման արտահայտություն⁵³: Եթե անգամ ինչ-որ չափով կասկածելի համարենք ժամանակային առումով իրադարձություններից զգալի հեռավորության վրա գտնվող վերջին աղբյուրների արժանահավատությունը, ապա Թորոսի կնիքի եւ Անավարզայի արձանագրության պէս զորեղ իրեղեն ապացույցների պարագայում կասկածն անտեղի է: Ինչպէս կասեք ակադեմիկոս Հովսէփ Օրբելին՝ «Իրերը չեն ստում»⁵⁴:

Ինչ վերաբերում է այդ տիտղոսակրության բովանդակային իմաստին, ապա հետազոտողները հակված են դա վասալության ճանաչման իրողություն համարելու⁵⁵: Շատ ավելի նրբահայաց է Ա. Բոգոյանի տեսակետը, որը մենք հարկ ենք համարում մեջբերել ամբողջությամբ. «Մինչեւ ԺԲ դարի 30-ական թթ. Ռուբինյան հարստության ներկայացու-

⁵⁰ Шандровская, К истории, с. 37.

⁵¹ Ալիշան, Միսուան, էջ 239:

⁵² Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1869, էջ 100; 1875, էջ 56; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 583: Տե՛ս նաեւ՝ Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 71, 142:

⁵³ Dédéyan, Les Arméniens, p. 477.

⁵⁴ Шандровская. К истории, с. 36.

⁵⁵ Տե՛ս Каздан, Заметки, с. 94; Քասունի, Կիրիկիա, էջ 100; Dédéyan, Les Arméniens, p. 477.

ցիշները Բյուզանդիայի կողմից դիտվում էին որպես Կիլիկիայի իշխողներ եւ կայսրության ստորականներ, թեւէ կայսրության գերակայությունը հունական սկզբնաղբյուրներում արտացոլված է միայն Դեաբոյան հաշտության պայմանագրի մեջ, իսկ հայկական սկզբնաղբյուրներում Թորոս Ա-ը եւ Լեւոն Ա-ը երբեմն կրում են բյուզանդական սեւաստոս պատվանունը: Հիշատակված տիտղոսով պատվվում էին նաեւ Լամբրոնի տերերը մինչեւ ԺԲ դարի 80-ական թթ.: Պրոտոսեւաստոս եւ սեւաստոս տիտղոսները պատահում են հայկական սկզբնաղբյուրներում, երբ խոսքը վերաբերում է Թորոս Ա-ին: Այնուամենայնիվ, չի կարելի պնդել, որ նշված տիտղոսը կրող Ռուբինյան պայազատը այդ պահին նանաշում է կայսրության գերակայությունը եւ ենթարկվում Բյուզանդիայի ներքին վարչատնտեսական համակարգին: Մինչեւ ԺԲ դարի 30-ական թթ. Կիլիկիան փաստորեն չէր մտնում կայսրության տարածքի մեջ: Խնդիրն այլ է Բյուզանդական կայսրության արտաքին փառափառականության տեսանկյունից: Բյուզանդիայի համար իրավաբանական ապացույց էր, որ հնում Կիլիկիան մտել է նրա սահմանների մեջ. այդ իսկ պատճառով, չնայած Կիլիկիայի եւ այդ ժամանակվա բյուզանդական տարածքների կտրվածությանը, Ռուբինյան իշխողները դիտվում էին իբրեւ կայսեր ստորականներ եւ կայսրությունը չէր համաձայնում ընդունել այդ երկրամասի անկախությունը»⁵⁶:

Այնուամենայնիվ, խնդիրն, ակնհայտորեն, հստակեցման կարիք ունի: Մեր կարծիքով՝ վասալությունը եւ կայսերական տիտղոսակրությունը միմյանցից միանգամայն տարբեր իրավա-փառափառական ինստիտուտներ են, որոնց էության բացատրությունը պետք է փնտրել հողատիրական հարաբերությունների ոլորտում: Վասալը թեւէ հավատարմության երդմամբ եւ որոշակի պարտավորություններով կախված էր իր գերակայից, բայց սեփական հողին տիրում էր անօտարելի ժառանգական իրավունքով: Մինչդեռ բյուզանդական տիտղոսն ընդամենը պետական պաշտոն էր, որը տիտղոսակրին տեսականորեն լիազորում էր ժամանակավորապես կառավարելու կայսրությանը պատկանող տարածքը: Մենք պատահաբար չէ, որ օգտագործում ենք «տեսականորեն»

⁵⁶ Բոգոյան, *Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 192*:

բառը, քանի որ գործնականում այդ լիազորությունը կարող էր ձեռական բնույթ կրել, տիտղոսակրին թույլ տալով անկախորեն տնօրինելու երկրի գործերը, ինչը տեղի է ունեցել, օրինակ, Հյուսիսային Ասորիի հայկական իշխանություններում⁵⁷, կամ, հավանաբար, դրսևորվել է նաև Ռուբինյանների պարագայում: Ժամանակակից ֆաղափական լեզվով արտահայտված՝ դա կողմերի դեմքը փրկելու մի հրաշալի միջոց էր, որի շնորհիվ կայսրը բավարարում էր իր ինֆնասիրությունը, իսկ տիտղոսակիրը՝ «լեգիտիմացնում» իր փաստացի իշխանությունը⁵⁸:

Այսպիսով, Քորոս Ա-ը, առայժմ չճշտված մի թվականի, հարկադրաբար կամ կամավոր կերպով հրաժարվել է ապստամբ հպատակի կարգավիճակից եւ, առերես հնազանդվելով Բյուզանդիային, դրա դիմաց արժանացել է սերաստոսի տիտղոսի, ինչը նրան՝ որպես պետական պաշտոնյայի, իրավունք է տվել կառավարելու իրավական առումով կայսրությանը պատկանող, բայց իր փաստացի սեփականությունը հանդիսացող երկիրը: Այս նոր կարգավիճակով Քորոսն, ըստ էության, հավասարվել է Լամբրոնի Հեթումյաններին, որոնք XI դ. 70-ական թվականներից մինչև XII դ. 80-ական թվականները բյուզանդական կառավարիչների իրավասությամբ տնօրինել են կայսրության կողմից իրենց հատկացված տարածքները: Թեև, ինչպես հայտնի է, Հեթումյան բոլոր իշխաններն էլ կրել են սերաստոս տիտղոսը⁵⁹, դա չի նշանակում, սակայն, որ հաջորդներին այն փոխանցվել է ժառանգաբար: Յուրափանշյուր նոր իշխան այդ տիտղոսը վերստացել է օրվա կայսրից: Դրա փայլուն վկայությունը մենք գտնում ենք Սամուել Սկելուացու հեղինակած «Ներսես Լամբրոնացու վարժ-հիշատակարանում»։ «Իսկ Ալշինն (Ա)... մտերմացեալ Յունաց արքային, առնոյր ի նմանէ աճուն պատուոյ... Յետ սորա վաղճանին տիրեաց որդի իւր Հեթում (Բ) հայրենի աթոռոյս եւ պատուեցաւ ի Յունաց արքայէն Ալէքսէ սերաստոս անուամբ... Իսկ յետ վաղճանին Հեթմոյ պայազատեաց գճայրենի աթոռն հարազատ

⁵⁷ Հմմտ. Chalandon, Les Comnène, II, p. 97; Grousset, Histoire, I, p. XLIII, 53.

⁵⁸ Հմմտ. Garsoïan, The Byzantine annexation, p. 195.

⁵⁹ Տե՛ս մասնավորապես. Մաթևոսյան, Ե-ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 210, 213, 216, 221, 256, 261, 274, 277, 288, 289, 325:

որդի նորա Աւշին (Բ), եւ պատուեցաւ յարայէն Մանուէլի սեքաստաա անուամբ... Իսկ բարեպաշտ իշխանն Աւշինն... փոխեցաւ առ Քրիստոս, եւ եցոյց անդրանիկ որդոյն Հեթմոյ (Գ) գտէրութիւն հայրենի աթոռոյն, իսկ նուիրելոյ որդոյն... գնաց առ արայն Յունաց Մանուէլ, եւ փարթամ տրամ ա՛ռ զհայրենի պատիւ սեքաստաաութեան»⁶⁰:

Կիլիկիո իշխանության ամրապնդման տեսակետից՝ Թորոս Ա-ի ամենամեծ գործը պետք է համարել Անավարզայի գրավումը, ինչը կողմնակիորեն հաստատում են Մատթեոս Ուռհայեցին եւ Սմբատ Սպարապետը⁶¹, իսկ առանց վերապահության՝ XIII դ. վերջին ֆառուրդի հայկական աղբյուրները⁶²: Այդ իրադարձության բախտորոշ նշանակությունը լիովին պիտի բացահայտվեր միայն հետագայում, երբ Անավարզան դարձավ Ռուբինյանների առաջապահ մարտկոցը Դաշտային Կիլիկիայի աստիճանական նվաճման գործընթացում: Սակայն հակառակ տվյալ պարագայի կարեւորությանը, ժամանակագիրներն ավելի մեծ ուշադրություն են դարձրել Թորոսի մի այլ սխրանքի, այն է՝ հույներից Գագիկ Բ թագավորի սպանության վրեժը լուծելու փաստի վրա⁶³: Զգացմունքային առումով միանգամայն հասկանալի դիտելով միջնադարյան հեղինակների նման վերաբերմունքը, ավելորդ չէ նշել, որ պատմական այդ դրվագն ապագայում որոշ դեր պիտի խաղար Ռուբինյանների եւ Բագրատունիների ազգակցությանը վերաբերող հայտնի լեգենդի հորինման գործում, ինչին մենք անդրադառնալու ենք համապատասխան տեղում:

⁶⁰ Անդ, էջ 255–256:

⁶¹ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 338; Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 145:

⁶² Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն, էջ 54; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 195; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 583; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 100; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 121:

⁶³ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 318–321; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 88–91; Վենետիկ, էջ 135–137; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 194–195; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 583; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 100; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 121:

ԼԵՒՈՆ Ա (1129–1137 թթ.)¹

Խշխանության անցումը Թորոսից Լեւոնին Վ. Ռուդ-Կոլենբերգը համարում է գահաժառանգության մահմեդական սովորույթի ազդեցության արտահայտություններից մեկը հայ իրականության մեջ²: Այդ սովորույթի էությունը կայանում էր նրանում, որ գահաժառանգության հարցում եղբայրները նախապատվություն ունեին որդիների նկատմամբ³: Ստորեւ կտեսնենք, սակայն, որ Լեւոնի գահակալումն իրականում կապ չունեւ մահմեդական ազդեցության հետ եւ իրավական առումով չէր

¹ Սա Լեւոնի գահակալության տարիների համընդհանուր ճանաչում գտած թվագրումն է (Ղ. Ալիշան, Մ. Օրմանյան, Ժ. Մորգան, Գ. Միքայելյան, Մ. Զուլայան, Ս. Պոդոսյան – Մ. Կատվալյան, Կ. Մութաֆյան, Ժ. Տետեյան): Որոշ հետազոտողներ առաջարկում են այլ թվականներ՝ 1123–1138 (Մեյխ-Օհանջանյան, «Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն», էջ 402; Bedoukian, Coinage, p. 6), 1129–1139 (Tourneblize, Histoire, p. 173; Grousset, L'Empire, p. 416; Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.), 1129–1141 (Ազըլեան, «Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ», էջ 273): Վերջիններս, ակնհայտորեն Լեւոնի գահակալության տեւողության մեջ ընդգրկում են նաեւ նրա գերությունից (1137 թ.) մինչեւ մահն (1139–1141 թթ.) ընկած տարիները:

² Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, p. 28. Հստ նրա՝ այդ ազդեցության մյուս դեպքերն են իշխանության փոխանցումը Թորոս Բ-ից Մլեհին, Ռուբեն Գ-ից՝ Լեւոն Բ-ին, Հեթում Բ-ից՝ Թորոսին, Սմբատին, Կոստանդնին եւ Օշինին. տե՛ս Անդ, էջ 29:

³ Այդ իրավունքն, ի դեպ, հստակորեն սահմանված է Մխիթար Գոշի դատաստանագրքում. «Եւ որքան եղբարք իցեն նորա, որդւոց նորա ոչ է իրաւացի առնուլ թագաւորութիւն, եւ ի հատանել եղբարցն ապա նստին որդիքն». Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 28:

հակասում գահաժառանգության հայկական ավանդույթին:

Ինչպես արդեն նշվեց, իրադարձություններին վերաբերող հնագույն հայկական աղբյուրը՝ Մատթեոս Ուոհայեցու «Ժամանակագրությունը», չի հիշատակում Թորոսի մահը եւ իշխանության անցումը Լեւոնին: Հետեւելով Ուոհայեցուն, այդ մասին լուր եւ նաեւ Գրիգոր Երեցը եւ Վարդան Արեւելցին: Ժամանակով առաջին հեղինակը, որն արձանագրում է իշխանության փոփոխությունը Կիլիկիայում, Միհայել Ասորին է. «Այդ տարի (1441 = 1130 թ.),– հաղորդում է նա,– մեռավ Թորոս Հայը՝ Կիլիկիո իշխանը: Նրա եղբայր Լեւոնը հաջորդեց նրան»⁴: Հաջորդ ժամանակագրի՝ Սմբատ Սպարապետի տեղեկությունները լիովին համընկնում են Միհայել Ասորու վկայությանը⁵: Լեւոնի գահակալման հանգամանքներին նոր մանրամասներ են ավելացնում ավելի ուշ շրջանի, այն է՝ XIII դ. վերջին ֆառուրի հայկական աղբյուրները, որոնցից ամենակարեւորը Թորոսի որդուն վերաբերող տեղեկությունն է: Ըստ Վահրամ Բաբունու, Սամուել Անեցու, Հեթում Կողիկոսցու եւ Հեթում արքայորդու ճաշոցի հիշատակագրի՝ Թորոսը թողել էր Կոստանդին անունով մի որդի, որին, հոր մահից հետո, ինչ որ ստահակներ, թունավորելով սպանել էին⁶:

Դժվար է պնդել՝ հավաստի՞ են, արդյոք, հետնագույն շրջանի այս աղբյուրների վկայությունները, թե ոչ, սակայն գահաժառանգության իրավունքի ուսումնասիրման տեսակետից դա այնքան էլ կարեւոր չէ: Եթե

⁴ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 227; IV, p. 610.

⁵ «Ի թուին 578 (= 1129) մեռաւ պարոն Թորոս՝ որդին Կոստանդինի եւ թոռն Ռուբենայ, եւ էառ զիշխանութիւնն եղբայրն իւր պարոն Լեւոն» (Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 92) կամ՝ «Ի թուին 528 (= 1129) մեռաւ Թորոս որդին Կոստանդենայ, եւ ետ զիշխանութիւնն եղբօր իւրոյ Լեւոնի» (Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 159):

⁶ Վահրամ Բաբունի, Ոստանաւոր պատմութիւն, էջ 196; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 128; Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 2, էջ 100; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 583–584: Ինչպես արդեն տեսանք, Անավարդայի եկեղեցու արձանագրության մեջ Թորոսն ինքն էլ հիշատակում է Կոստանդին անունով իր որդուն (Ալիշան, Սիսուան, էջ 239): Ըստ Վ. Ռուդ-Կոլենբերգի՝ Թորոսն ունեցել է նաեւ մի այլ որդի՝ Օշին անունով, որը մահացել է 1129 թ. առաջ. տե՛ս Rüdts-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.). Մեզ հայտնի չէ այս տեղեկության սկզբնաղբյուրը:

Թորոսն անգավակ էր, ապա իշխանության աթոռն օրինական կարգով պետք է անցներ նրա մերձավորագույն արյունակցին, որը տվյալ դեպքում նրա եղբայր Լեւոնն էր։ Այս կարգը համընդհանուր էր, եւ մասնավորապես կիրառվել է ժամանակի խաչակրաց պետություններում։ Երուսաղեմի առաջին թագավոր (թեեւ ոչ տիտղոսակիր) Գողթրուա Բուլոյնացուն (1099–1100 թթ.) հաջորդել է նրա եղբայր Բալդուին I-ը (1100–1118 թթ.), սրան փոխարինել է իր զարմիկ Բալդուին II-ը (1118–1131 թթ.), իսկ Բալդուին III-ին (1143–1162 թթ.)՝ նրա եղբայր Ամուրի I-ը (1162–1174 թթ.)։ Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, Թորոսը որդի, այսինքն՝ օրինական ժառանգորդ ուներ, բայց որն սպանվել էր, ապա միեւնույն է, թափուր մնացած աթոռը պետք է փոխանցվեր ամենամերձավոր ազգականին՝ նույն ինքը Լեւոնին։ Ուշագրավ է, որ հայկական աղբյուրները հենց այդ իմաստով էլ ընկալել են վերջինիս գահակալության իրավական հանգամանքը, ինչն առավելագույն հստակությամբ արտահայտված է Սամուել Անեցու ժամանակագրության եւ Հեթում արքայորդու Ճաշոցի հիշատակարանի հետեւյալ հատվածներում. «Ի սոյն ամի մեռաւ եւ պարոն Թորոս եւ թաղեցաւ ի Դրազարկն։ Եւ էառ զիշխանութին նորա Լեւոն եղբայրն իւր, վասն զի գկոստանդին որդին նորա կալան ոմանք անբարիշտք եւ մահացու դեղօք հանին ի կենաց»⁷ եւ «(Թորոս) բարոք վարոք կենցաղավարեալ, հանգեալ ի Քրիստոս եւ թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Դրազարկն, թողեալ իւր որդի մի, որ նենգեալ սպանմամբ յամպարըշտաց ոմանց։ Վասն որոյ ընկալաւ զիշխանութին մեծին Թորոսի եղբայր նորին Լեւոն»⁸։ Մենք հատուկ ուշադրություն ենք հրավիրում «վասն զի» եւ «վասն որոյ» բառերի վրա, քանի որ դրանք պարզորոշ կերպով ցույց են տալիս, որ հայ ժամանակագիրների իրավագիտակցության տեսանկյունից՝ եթե Կոստանդինը չսպանվեր, ապա հենց նա պետք է ժառանգեր Թորոսի աթոռը, իսկ Լեւոնին այդ աթոռը բաժին է ընկել միայն այն պատճառով, որ նրա եղբոր գծով Ռուբինյանների ուղիղ սերունդն սպառվել է։ Սա լիովին տեղավորվում է գահաժառանգության հայկա-

⁷ Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 128:

⁸ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 583–584: Տե՛ս նաեւ՝ Յակոբ Սոփի, Պատմութիւն, էջ 93:

կան ավանդույթի շրջանակի մեջ, ուստի ավելորդ է այստեղ մահմեդական սովորույթի ազդեցություն փնտրել:

Աղբյուրներից ոչ մեկը Կոստանդնի սպանությունը չի կապում Լեոնի անվան հետ, իսկ մարդասպանները նրանցում որակվում են «ամպարիշտ օմանֆ» անորոշ արտահայտությամբ: Մինչդեռ, եթե այդ դեպքն իսկապես տեղի է ունեցել, դրանում ոչ ոք ավելի շահագրգռված չպիտի լիներ, քան Լեոնը: Եղբոր գերակայության ներքո շուրջ երեսնամյա համատեղ իշխանավարությունից հետո նա չէր կարող համակերպվել նույն կարգավիճակով իր զարմիկի հետ համագործակցելու մտքին, առավել եւս, որ փաղափական առումով, Լեոնի գահակալումը լուծում էր փաստացիորեն երկու մասի բաժանված Ռուբինյան իշխանության միավորման խնդիրը: Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, Լեոնի մեղսակցությունն այս խնդրում պետք է բացառել, նկատի ունենալով ոչ միայն այն հանգամանքը, որ ժամանակագիրները որեւէ ակնարկ անգամ չեն անում դրա մասին, այլեւ, ընդհակառակը, անսպառ զովեստներ են շռայլում նրա հասցեին՝ «*փաջ զօրականն Քրիստոսի*» (Մատթեոս Ուռհայեցի)⁹, «*մեծ եւ հանճարեղ որդի Կոստանդեայ*» (Գրիգոր Երեց)¹⁰, «*հայ ըստ ազգի եւ հաւատոյ*» (Ներսես Շնորհալի)¹¹, «*Նոր Աժդահակ*» (Վահրամ Բաբունի)¹², «*կացեալ յիշխանութեան կարողագոյն կենաւ եւ առաքինի վարով*» (Հեթում արքայորդու Ճաշոցի հիշատակարան)¹³ եւ այլն: Այս ամենն, իհարկե, նշանակություն ունի միայն պատմական նշմարտությունը վերհանելու առումով, իսկ գահաժառանգության իրավունքի տեսակետից՝ եթե անգամ Լեոնն սպանած լիներ օրինական ժառանգորդին ու բռնազավթած իշխանությունը, ապա այս փաստն ինքնին կժխտեր մահմեդական սովորույթի ազդեցությունը, քանի որ դրան հետեւելու պարագայում իշխանությունը բռնազավթելու կարիք չպետք է զգացվեր. այն օրինական կարգով պետք է փոխանցվեր հան-

⁹ *Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 342:*

¹⁰ *Անդ, էջ 400:*

¹¹ *Մաթեոսյան, Ե-ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 162:*

¹² *Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 197:*

¹³ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 584:*

գուցյալ իշխանի եղբորը, այլ ոչ թե որդուն:

Իշխանավարության ընթացքում Լեւոն Ա-ը բախվել է գահաժառանգության իրավունքին վերաբերող եւս մի խնդրի՝ այս անգամ կապված իր որդիների միջեւ 1136/7 թվականին ծագած գոտության դեպքի հետ: Պահպանված աղբյուրների տվյալներով՝ նա ուներ հինգ որդի եւ չորս դուստր: Ըստ Վ. Ռուդ-Կոլենբերգի՝ ավագության կարգով նրա որդիները դասավորվել են հետեւյալ հերթականությամբ՝ Կոստանդին, Ստեփաննե, Մլենհ, Թորոս եւ Ռուբեն¹⁴: Միջնադարյան որոշ հեղինակների կողմից Կոստանդինը եւ Ռուբենը համարվել են ապօրինի զավակներ կամ հարճորդներ: Ռուբենի վերաբերյալ դա հաստատում է Հեթում արքայորդու Ճաշոցի հիշատակագիրը. «Ընկալաւ զիշխանութիւն մեծին Թորոսի եղբայր նորին Լեւոն, որ եւ ծնեալ երիս որդիս՝ զԹորոս, զՍտեփաննէ եւ ի հարճէ զոմն Ռուբէն անուն»¹⁵: Իսկ Կոստանդինի պարագայում այդ մասին տեղեկացնում է Սամուել Անեցու խմբագիրը. «Որդիքն Լեւոնի յարեան հակառակ միմեանց, եւ կալեալ զհարճեղբայրն իւրեանց զԿոստանդին՝ խաւարեցուցին զաշուն»¹⁶: Այս դեպքում, սակայն, մեզ թվում է, մենք գործ ունենա՞ պարզ թյուրիմացության հետ: Անեցու խմբագրի տեղեկությունն ակնհայտորեն փաղված է Սմբատ Սպարապետի Տարեգրքի հետեւյալ հատվածից. «Եւ յարեան որդիքն Լեւոնի ի մեմեանց հակառակ, եւ կալեալ զհանճարեղ եղբայրն Կոստանդին՝ խաւարեցոյց զաշուն»¹⁷, ինչից պարզորոշ կերպով երեւում է, որ Սամուելի «զհարճեղբայրն» բառը Սմբատի «զհանճարեղ եղբայրն» բառակապակցության աղավաղումն է: Եթե մեր խնդրի համար Ռուբենի ապօրինածնության հանգամանքը որեւէ նշանակություն չունի, ապա Կոստանդինի վերաբերյալ արված այս վերջին ճշտումը, ինչպես ստորեւ

¹⁴ Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.).

¹⁵ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 584: Տե՛ս նաեւ՝ Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 93:

¹⁶ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 128–129:

¹⁷ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 160: «Հանճարեղ եղբայրն» արտահայտությունը Սմբատն, ըստ երեւույթի, կազմել է Գրիգոր Երեցի «հանճարեղ որդի» արտահայտության նմանակությամբ. տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 400:

կտեսնենք, չափազանց կարեւոր է: Սակայն մինչ այժմ ներկայացվածից զգալիորեն տարբերվում են Ա. Քոզոյանի եւ Ժ. Տետեյանի տեսակետները: Առաջինի կարծիքով՝ Կոստանդինն իսկապես ապօրինածին է եղել, եւ Սմբատ Սպարապետն է, որ իր «զհանճարեղ եղբայրն» արտահայտությամբ աղավաղել է Սամուել Անեցու «զհարճեղբայրն» բառը¹⁸: Իսկ ըստ Ժ. Տետեյանի՝ Լեւոնը թեւեւ իրոք ունեցել է հինգ որդի, բայց ոչ թե չորս, այլ հինգ-վեց դուստր¹⁹: Որդիներից երեքը՝ Թորոսը, Ստեփանեն եւ Մլեհը, ծնվել են Լեւոնի առաջին կնոջից²⁰, որը Եղեսիայի կոմս (1100–1118 թթ.), իսկ հետագայում Երուսաղեմի թագավոր (1118–1131 թթ.) Բաղդուին II Բուրգացու փայրն էր²¹: Կոստանդինը հավանաբար ծնվել է Լեւոնի երկրորդ՝ հայ կնոջից, որի հետ վերջինս ամուսնացել էր 1118 թ. հետո²²: Իսկ Ռուբենը, բացառված չէ, որ իրոք, հարճորդի էր²³: Անկախ, սակայն, այս պնդումների ճշմարտացիության աստիճանից, հարգարժան պատմաբաններն աչքաթող են անում մի կարեւոր հանգամանք, այն է՝ Կոստանդինի անունը: Անհնար է պատկերացնել, որ Լեւոնն իր հոր անունով կոչեր ապօրինի զավակին կամ չորրորդ թե հինգերորդ որդուն: Հայ ազնվականական սովորույթի համաձայն՝ այդ անունն իրավունք ուներ կրելու միայն անդրանիկ որդին: Ուստի, մեր կարծիքով, այս հարցում միանգամայն ճիշտ է Վ. Ռուդ-Կոլենբերգը:

Շարադրված մանրամասներն առաջին հայացքից կարող են ավելորդ թվալ, սակայն հավաստիացնում են, որ դրանք հույժ անհրաժեշտ են Լեւոնի որդիների հետ կապված վերոհիշյալ միջադեպը պարզաբանելու գործում: 1136 թ. վերջերին Անտիոքի նորընծա պրինց Ռայմոնդ

¹⁸ Քոզոյան, *Քյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 95*: Մեզ սա չի համոզում, քանի որ նախ՝ մեր կարծիքով, Սամուել Անեցու խմբագիրն ավելի ուշ շրջանի հեղինակ է, քան Սմբատ Սպարապետը, եւ երկրորդ՝ հայերենի օրենքներով «հարճեղբայրը» անիմաստ կազմություն է, եթե խոսքն, իհարկե, չի վերաբերում հարճի եղբորը, ինչը Սամուելի պարագայում բացառված է:

¹⁹ Dédéyan, *Les Arméniens*, p. 527.

²⁰ Անդ, էջ 526–527:

²¹ Անդ, էջ 429:

²² Անդ, էջ 527:

²³ Անդ:

Պուատիեցին (1136–1149 թթ.) խարդախությամբ ձերբակալեց Լեոն Ա-ին եւ շուրջ երկու ամիս պահեց գերության մէջ: Սակայն շուտով, փաղափական հանգամանքների թելադրանքով, նա ազատ արձակեց հայ իշխանին, քանի որ այդ ժամանակ Անտիոքի ու Կիլիկիայի գլխին արդեն կախվել էր Հովհաննէս Կոմնենոս կայսեր լայնածավալ արշավանքի վտանգը. եւ այդ պարագայում, բնականաբար, Ռայմոնդին չափազանց անհրաժեշտ էր Լեոնի բարեկամությունը՝ ընդհանուր թշնամու դեմ միասնական ճակատ կազմելու համար: Այս տեսակետը, որն, ի դեպ, հաստատվում է բյուզանդական պատմիչ Հովհաննէս Կիննամոսի հստակ վկայությամբ²⁴, պաշտպանվում է արդի հետազոտողներից շատերի կողմից²⁵: Այնուամենայնիվ, ազատության դիմաց Լեոնը հարկադրված էր պատանդ թողնել իր որդիներին, հսկայական փրկագին վճարել եւ Անտիոքի իշխանապետությանը զիջել Սարվանդիփար բերդն ու Ադանա եւ Մսիս փաղափները²⁶: Լեոնի երկամսյա գերության ընթացքում էր, անհա, որ նրա որդիները գժտվել էին իրենց ավագ եղբոր հետ ու կուրացրել նրան: Այդ մասին, բացի վերը նշված աղբյուրներից, համարյա նույն խոսքերով տեղեկացնում է նաեւ Սմբատ Սպարապետի տարեգրի մյուս խմբագրությունը: Կարծում ենք, ավելորդ չի լինի, եթե ներկայացնենք նաեւ այս աղբյուրի տվյալները, ինչպես նաեւ հիշեցնենք նախորդ երկուսի արդեն իսկ վկայակոչված հատվածները. «Որդի Պեմոնդին Պայմունդն՝ տէրն Անտափոյ, կալաւ զպարոն Լեոն: Եւ որդիքն Լեոնի յարեան միմեանց հակառակ, եւ կալեալ զեղբայրն Կոստանդին՝ հանին զաչքն: Եւ յետ երկու ամսոց էառ զորդիսն պարոն Լեոնի պատանդ, եւ զին վաթսուն հազար դեկան, եւ զՄսիս եւ զԱտանա եւ զՍարուանդիփարն, եւ արձակեաց զԼեոն»²⁷ «Տէրն Անտիոքայ Պեմունդն կալաւ զԼեոն: Եւ յարեան որդիքն Լեոնի ի միմեանց հակառակ, եւ կա-

²⁴ Kinnamos, Deeds, p. 22.

²⁵ Հմմտ. Chalandon, Les Comnène, II, p. 112; Grousset, Histoire, II, p. 53; Микаелян, История, с. 102.

²⁶ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 93; Վենետիկ, էջ 160; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 129:

²⁷ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 93: «Պայմունդն» ընթերցվածը գրչագրական սխալ է. պետք է ուղղել՝ «Ռայմունդն»:

լեալ զհանճարեղ եղբայրն Կոստանդին՝ խաւարեցոյց զաշսն: Եւ Պեմունդն յետ Բ ամսոյ առ զորդիսն Լետնի պանդանտ եւ ԿՌ դահեկան գին, զՄսիս, զԱտանա, զՍարվանդի փարն, եւ արծակեաց զԼետն ի տուն իւր»²⁸ «Տէրն Անտիոփայ Պետեւինն կալաւ զԼետնն: Իսկ որդիքն Լետնի յարեան հակառակ միմեանց, եւ կալեալ զհարճեղբայրն իւրեանց զԿոստանդին՝ խաւարեցուցին զաշսն: Իսկ Պետեւինն յետ երկուց ամսոց էառ զորդիսն Լետնի պատանդ՝ մինչեւ ետուն զՄըսիս եւ զԱտանայ եւ զՍարուանդիփարն եւ ԿՌ դեկան գին, եւ ապա արծակեաց զԼետն»²⁹:

Ինչպէս տեսնում ենք, աղբյուրներից ոչ մեկն էլ չի նշում եղբայրների գոտության պատճառը, ուստի արդի հետազոտողներին այդ առթիվ մնում է միայն գուշակություններ անել: «Այս ներառափական պայմարը ամենայն հավանականությամբ տեղի էր ունենում իշխանությունը օրինական զավակների ձեռնում պահելու համար», – գրում է Ա. Բոգոյանը³⁰: Իսկ Ժ. Տետեյանի կարծիքով՝ «Խոսքն, անկասկած, վերաբերում է առաջին ամուսնությունից ծնված զավակների մի կոալիցիայի (որոնք Բալդուին II-ի զարմիկներն էին եւ թերեւս դժգոհ իրենց հոր հակաֆրանկ ֆաղափականությունից) ընդդէմ երկրորդ ամուսնությունից ծնված մի որդու՝ Կոստանդինի (որը հայ իշխանուհու զավակ էր եւ, ծնված լինելով 1118-ից հետո, տասնհինգ-սաճ տարեկան պետք է լիներ)»³¹: Անկախ Լետնի որդիների գործողությունների դրդապատճառների մասին արված տարբեր ենթադրություններից, մեր կարծիքով, երկու պատմաբաններն էլ ճիշտ են ըմբռնել միջադեպի էությունը, այն է՝ իշխանությունը բռնազավթելու Կոստանդինի փորձը եւ դրա կանխումը նրա եղբայրների կողմից: Սակայն դժվար է համաձայնել, որ նման հավակնություն կարող էր դրսեւորել ապօրինի զավակը կամ տասնութ տարեկան պատանին: Ուստի ավելի հավանական է ենթադրել, որ օգտվելով հոր գերության առիթից, Կոստանդինը՝ անդրանիկ որդու իրավունքով, փոր-

²⁸ Մմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 160: «Պեմունդն» ընթերցվածն ուղղելի է՝ «Պեմունդն»:

²⁹ Մամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 129:

³⁰ Բոգոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 95:

³¹ Dédéyan, Les Arméniens, p. 532.

ձել է զավթել իշխանության արժույթը, իսկ նրա եղբայրները՝ թե՛ քաղաքական նկատառումներով, եւ թե՛ մանավանդ գահաժառանգության իրավագիտակցությունից մղված, վիժեցրել են այդ փորձը: Քանի դեռ ողջ էր երկրի օրինական տերը, թեկուզ գերված, ոչ ոք, ըստ այդ գիտակցության, իրավունք չուներ ոտնձգություն կատարելու նրա արժույթի նկատմամբ: Ստորեւ կտեսնենք, որ նման իրավիճակ ստեղծվել էր նաեւ Լեւոնի երկրորդ գերության ժամանակ:

Սակայն նախքան այդ հարցին անդրադառնալը, հարկ է կանգ առնել Լեւոնի եւ բյուզանդական արժույթի հարաբերությունների, կամ, որ նույնն է՝ Հայոց իշխանի իրավական կարգավիճակի վրա: Իր գահակալության սկզբնական տարիներին (1129–1130 թթ.) Լեւոնն, ըստ երեւոյթին, լավ հարաբերությունների մեջ է եղել Բյուզանդիայի հետ եւ, եղբոր նման, կայսեր կողմից արժանացել է սեբաստառու տիտղոսի: Այդ մասին վկայում է ոչ այլ ոք, քան նրա ժամանակակիցը՝ Գրիգոր Երեցը. «Ուրդի էր սա (Թորոս Բ) Լեւոնի Սեւաստիոսի՝ մեծի եւ հաննարեղ որդւոյ Կոստանդեայ՝ որդւոյ Ռուբենի»³²: Ըստ Ժ. Տետեյանի՝ Լեւոնը կրել է նաեւ բյուզանդական մի այլ տիտղոս, այն է՝ պրոտոբելիսիմոս (protonobelissimus), որը դրոշմված է նրա արձնե կնիքի հակառակ երեսին³³: Լ. Բրեյեի դասակարգմամբ՝ բյուզանդական աստիճանակարգում այդ տիտղոսը սեբաստառուից ցածր տեղ էր զբաղեցնում³⁴: Այս հանգամանքը մեզ կանգնեցնում է Լեւոնի հետ կապված մի նոր հանելուկի առջեւ: Ինքնուրույն հասկանալի է, որ գահակալումից հետո վերջինս չէր կարող հանդուրժել իր նախորդից ավելի ցածր տիտղոսի արժանանալու անպատվությունը: Նա պիտի ստանար առնվազն այն տիտղոսը, որը կրում էր իր եղբայր Թորոսը, այնպես, ինչպես Հեթումյան բոլոր պայագատները մեկը մյուսի ետեւից ստանում էին միեւնոյն

³² Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 400:

³³ Dédéyan, Les Arméniens, p. 528. 1169 թ. մի հիշատակարանի տեղեկության համաձայն՝ այդ տիտղոսին (պոռոսոնուելիսիմոս) հայ իրականության մեջ արժանացել է նաեւ Սասունի իշխան Վիգեն Թոռնիկյանը. տե՛ս Հովսեփյան, Յիշատակարանք, էջ 397; Մաթեոսյան, Ե–ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 194:

³⁴ Bréhier, Les Institutions, p. 142.

սեբաստաս տիտղոսը: Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ գահակալումից անմիջապես հետո Լեւոնին նույնպես շնորհվել է **սեբաստաս** տիտղոսը, իսկ **պրօպոստոլիոսիմոս** տիտղոսին նա արժանացել է դեռեւս գահակալումից առաջ, այսինքն՝ մինչեւ 1129 թվականը: Մեզ հավանական է թվում, որ դա տեղի է ունեցել միեւնոյն այն պահին, երբ նրա գերական՝ Թորոս իշխանը, արժանացել է ավելի բարձր՝ **սեբաստաս** տիտղոսի: Սա մի լրացուցիչ փաստարկ է հոգուտ այն տեսակետի, որ Լեւոնը, թեկուզ ստորակայի կարգավիճակով, կիսել է իշխանությունը իր եղբոր հետ:

Շուտով, սակայն, հայ-բյուզանդական հարաբերությունների վարդապոյն շրջանն ավարտվում է, եւ 1130 թվականին Լեւոնը միանում է հակաբյուզանդական մի կոալիցիայի, որի մեջ մտնում էին Դանիշմենդյան էմիր Ղազի Գյումուշտեգինը (1084–1134 թթ.), Իկոնիայի սուլթան Ռումենեղդին Մասուղը (1116–1156 թթ.), Տրապիզոնի դուքս Կոստանդին Գաբրասը³⁵ եւ Հովհաննես Կոմնենոս կայսեր եղբայր Իսահակը³⁶: Այդ դաշինքն ամրապնդելու նպատակով Լեւոնն իր դստերն ամուսնացնում է վերջինիս որդու՝ Հովհաննեսի հետ, որպես օժիտ նրան հանձնելով նաեւ Մսիս եւ Ադանա ֆաղաֆները: Այդ մասին, որոշ անճշտություններով, մանրամասն տեղեկացնում է Միֆայել Ասուրին. «Այնուհետեւ Իսահակը գնաց Լեւոնի մոտ, եւ Լեւոնն իր դստերն ու երկու ֆաղաֆ Մսիսը եւ Ադանան, տվեց կայսեր զարմիկին: Քիչ անց նրանց միջեւ գծություն ծագեց, եւ Լեւոնը հույներից խլեց (նրանց ունեցվածքը), իսկ Իսահակն իր որդու հետ (փախավ) Մասուղ սուլթանի մոտ»³⁷: 1132 թվականին, վերագրավելով Դաշտային Կիլիկիայի ֆաղաֆները³⁸, Լեւոնն

³⁵ Գաբրասների (Ղափուասների) հայկական ծագում ունեցող բյուզանդական ազնվականական ընտանիքի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Բարթիկյանի հոդվածաշարը. *Բարթիկյան, Հետազոտություններ, հտ. 2, էջ 389–428*:

³⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Микаелян, История, с. 100–101; Թողոյան, *Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը*, էջ 60–61, 64–66:

³⁷ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 230–231; IV, 613; Միքայելից օգտված Բարհերեոսի պատումն այս դրվագում բոլորովին աղավաղված է. տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 255; Barhebraeus, Chronicon, p. 290.

³⁸ Տե՛ս Մմբատ, *Տարեգիրք, Փարիզ*, էջ 92–93; Վենետիկ, էջ 159; Վահրամ Բա-

ավելի խորացրեց իր հակասությունները Բյուզանդիայի հետ, ինչը վերջիվերջո պիտի հանգեցներ կայսրության ձեռնարկած մի լայնածավալ պատժիչ գործողության³⁹:

1137 թվականին Հովհաննես Կոմնենոս կայսրը, մի ահռելի բանակի գլուխ անցած, շարժվեց դեպի արեւել՝ մեկանգամընդմիշտ լուծելու համար կայսրության ապստամբ նահանգների՝ Կիլիկիայի եւ Հյուսիսային Ասորիի խաչակրաց պետությունների հնազանդեցման խնդիրը: Դա ցույց է տալիս, որ բյուզանդական արմունիքը դադարել էր այլեւս վստահել հայ եւ լատին իշխանների հավատարմության կեղծ երդումներից, որոնք երբեմն առիթ էր չէին թողնում գլուխ բարձրացնելու Բյուզանդիայի դեմ եւ հույների հաշվին լուծելու իրենց սեփական խնդիրները: Ժամանակակից ֆաղափարական եզրութաբանությամբ արտահայտված՝ Հովհաննես Կոմնենոս կայսրն, այսպիսով, նպատակ էր դրել վերականգնել կայսրության տարածքային ամբողջականությունը, ինչը նրան հաջողվեց իրականացնել կարճ ժամանակի ընթացքում⁴⁰: Վեոական գործողությունների շնորհիվ գրավելով ողջ Կիլիկիան, գերելով Լեւոնին ու նրա որդիներին, ինչպես նաեւ իր գերիշխանությունը հաստա-

բունի, Ուտանաւոր պատմութիւն, էջ 196; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 129; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 100; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 584:

³⁹ Ի տարբերություն օտար ժամանակագիրների (Կիլիկիայի իշխանապետ Խոնիատես, Միքայել Ասորի, Անանուս Եղեսացի), որոնք միահամուռ կերպով Հովհաննես Կոմնենոս կայսրն արեւելյան արշավանքի պատճառ են համարում Լեւոն Ա-ի նվաճումները Դաշտային Կիլիկիայի ուղղությամբ, հայ հեղինակները, արձանագրելով հանդերձ արշավանքի փաստը, բոլորովին չեն անդրադառնում նրա պատճառներին, բացառությամբ Վահրամ Բաբունու, որն այդ առթիվ գրում է. «Իսկ Թորոսի եղբորն ելեալ, /Այն որ Լէոն էր անուանեալ, /Ջիշխանութիւն եղբորն առեալ, /Նւ նմանող նորին եղեալ: /ՉՄամեստիոյ եղեւ տիրեալ, /Նւ ի Տարսոն մեծըն հասեալ. /... Արդ Հռոմոց կայսր կացեալ, /Պերփեռութէնն մակադրեալ, /Ըզլէոնի գործն լուեալ, /Նւ բարկութեամբ մեծաւ լցեալ, /Իսկոյն բազում զօրօք շարժեալ, /Ի Կիլիկիա եկեալ մտեալ»: Վահրամ Բաբունի, Ուտանաւոր պատմութիւն, էջ 196–197:

⁴⁰ Հովհաննես Կոմնենոսի արշավանքի նպատակների, ընթացքի եւ արդյունքների մասին մանրամասն տե՛ս Chalandon, Les Comnène, II, p. 110–151; Բողոքյան, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 99–125:

տելով Անտիոքի իշխանապետության եւ Եդեսիայի կոմսության վրա, հաջորդ տարի կայսրը տուն դարձավ: Լեւոնն իր կնոջ եւ երկու որդիների՝ Թորոսի ու Ռուբենի հետ շղթայակապ փոխադրվեց Կոստանդնուպոլիս եւ բանտ նետվեց⁴¹: Նրա մյուս երկու որդիները՝ Ստեփանեն եւ Մլեհը, խուսափեցին գերությունից, ապաստան գտնելով իրենց հորաբնորդու՝ Եդեսիայի կոմս Ժուսլին II-ի (1131–1150 թթ.) արժանիքով⁴²: Լեւոնը եւ Ռուբենը մեռան գերության մեջ⁴³: 1143 թվականին, իր երկրորդ արեւելյան արշավանքի ընթացքում, Կիլիկիայում որսի ժամանակ ստացած վեճից մահացավ նաեւ Հովհաննես կայսրը, եւ բյուզանդական զահին բազմեց նրա որդի Մանուել I Կոմնենոսը (1143–1180 թթ.):

Հովհաննես կայսեր արեւելյան արշավանքներն աղետալի հետեւանմներ ունեցան Կիլիկիո հայկական իշխանության համար, ինչը մոայլ գոյներով արձանագրված է միջնադարյան ժամանակագրություններում: «Իսկ կայսրն զբոլոր Կիլիկիա էառ, եւ զՀայոց զօրսն ի սպառսպուռ ջնջեաց»,– գրում է Սամուել Անեցու խմբագիրը⁴⁴: «Յորժամ գնաց թագաւորն՝ մնացին անօգնական, եւ եղեն փախստական ցան եւ ցիր, եւ մնաց երկիրն Լեւոնի աւերակ»,– ավելացնում է Սմբատ Սպարապետը⁴⁵: Իսկ

⁴¹ Տե՛ս Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 198–199; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 130; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 100; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 584; Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 515: Լեւոնի, նրա կնոջ ու որդիների գերեզմարումն արձանագրում են նաեւ Գրիգոր Երեցը, Սմբատ Սպարապետը, Վարդան Արեւելցին, Միքայել Ասորին եւ Անանուն Եդեսացին, սակայն առանց նշելու որդիների անունները. տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 369; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 94; Վենետիկ, էջ 160; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 125; Michel le Syrien, Chronique, III, p. 245; IV, p. 621; Անանուն Եդեսացի, Ժամանակագրություն, էջ 80:

⁴² Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 55; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 198; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 130; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 100; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 584; Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 515:

⁴³ Լեւոնի մահը տարբեր տարիներով է թվագրված միջնադարյան աղբյուրներում: Արդի հետազոտողներն ընդունում են 1139, 1141 կամ 1142 թվականները:

⁴⁴ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 130:

⁴⁵ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 161. Նույնը՝ Փարիզ, էջ 94:

Հեթումի Ճաշոցի հիշատակագիրն ամփոփում է. «Եւ իշխանութիւն Հայոց բարձաւ ի Կիլիկիոյ, տիրելով վերստին Յունաց»⁴⁶: Հովհաննես Կոմնենոս կայսրն, ակներեաբար, խնդիր էր դրել ոչ միայն վերականգնել Բյուզանդիայի ինքնիշխանությունը Կիլիկիայում, այլեւ ջնջել երկրամասի հայկական նկարագիրը՝ այդ նպատակով ավերելով ու կողոպտելով նրա վանքերն ու եկեղեցիները, ոչնչացնելով հայագիր մատյաններն ու տերունական սրբապատկերները: Այդ մասին թանկարժեք տեղեկություն է հաղորդում ոչ այլ ոք, քան դեպքերի ականատես Ներսես Շնորհալին, իր ստացած ձեռագրերից մեկի 1143 թ. հիշատակարանում. «Յետ յո՞ումց ստացաւ ապա եւ զիս յիշեսցի՞ք ի Քրիստոս, զՆերսէս անարժան, գոլով եպիսկոպոս, եւ եղբայր կաթողիկոսին Հայոց տեառն Գրիգորի, որ ստացա զսա զնիւք յաւարէն Յունաց ի վանորէից Հայոց, յորժամ ել թագաւորն Հոռոմոց յաշխարհն Կիլիկեցոց, եւ առ զնա յիշխանէն Լեւոնայ, որ էր հայ ըստ ազգի եւ հաւատոյ: Եւ աւերեաց զբազում վանորայս եւ զեկեղեցիս, եւ զնշանս տերունականս խորտակէին, եւ անհնարին հարուածս ազգի մերում հասուցանէին քինաբար: Եւ այս եղեւ ի թուականիս ՇՁԶ (1137): Եւ երկրորդ գալ նորին արքայի եղեւ ՇՂԲ (1143), յորում եւ վաղջանի առաջի Անարգաբոյ, եւ թագաւորի կրտսեր որդի նորին Մանուիլ անուն»⁴⁷:

Ռուբինյան գերդաստանի հաջորդ պայազատին վիճակված էր, արդ, այս ավերակների վրա հայոց պետականությունը վերականգնելու անհնարին թվացող գործը:

⁴⁶ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 584: Նույնը՝ Յակոբ Սահյի, Պատմութիւն, էջ 94:

⁴⁷ Մաթեոսյան, Ե-ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 162: Տե՛ս նաեւ՝ Ալիշան, Շնորհալի, էջ 150:

ԹՈՐՈՍ Բ (1145–1168 թթ.)

Լեւոնի որդի Թորոսն էր, որ վերջիվերջո խույս տալով գերությունից, պիտի վերադառնար Կիլիկիա եւ ձեռնարկեր այդ գործի իրականացմանը: Միջնադարյան աղբյուրները տարբեր տարիներով են թվագրում Թորոսի վերադարձի եւ Հայոց իշխանության վերականգնման ժամանակը, մասնավորապես նշելով 1125, 1134, 1141, 1143, 1144, 1145, 1148 եւ 1151 թվականները¹: Մենք հարկ չենք համարում կանգ առնել այս տվյալների վրա, քանի որ նախ՝ դա դուրս է մեր խնդրի շրջանակներից, եւ երկրորդ՝ դրանց մանրակրկիտ քննությունը կատարել է Ա. Բոգոյանը²: Այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ հետազոտողների մեծամասնության կարծիքով՝ Թորոսը հայրենիք է վերադարձել Հովհաննես Կոմնենոս կայսեր մահից հետո, այն է 1143–1145 թվականներին: Միայն Ա. Բոգոյանն է, որ

¹ 1125 թ. (Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 427. սակայն ՇՀԴ-ն, ըստ երեւոյթին, գրչագրական սխալ է եւ պետք է ուղղել ՇՂԴ = 1145); 1134 թ. (Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 130. ՇՁԳ-ն, թերեւս նույնպէս գրչագրական սխալ է եւ պետք է դարձնել ՇՂԴ = 1144); 1141 թ. (Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 94); 1143 թ. (Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 201; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 101. թեեւ թվական չեն նշում, բայց տեղեկացնում են, որ Թորոսը Կիլիկիա է մտել Հովհաննէս Կոմնենոսի մահվան տարում), 1144 թ. (Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 75; Սամուէլ Անեցու խմբագիր. Հաւաքմունք, էջ 135; Սամուէլ Անեցի, Շարունակող, էջ 484; Հեթում Նղիրցի, Պատմութիւն, էջ 537); 1145 թ. (Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 164); 1148 թ. (Michel le Syrien, Chronique, III, p. 282; IV, p. 641; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 422); 1151 թ. (Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 125):

² Տե՛ս Բոգոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 173–182:

հիմնվելով Միֆայել Ասորու վկայության եւ պատմական հանգամանքների վերլուծության վրա, այդ դեպքը, կամ ավելի ճիշտ՝ Ռուբինյան իշխանության վերականգնումը Քորոսի կողմից, թվագրում է 1148 թվականով³։ Սույն մոտեցումը, սակայն, թվում է, լրացուցիչ պարզաբանման կարիք ունի։ Քորոսի վերադարձի եւ Ռուբինյան իշխանության վերականգնման մասին Միֆայել Ասորին պատմում է մի ենթագլխում, որը կրում է «Քորոս հայի կողմից Կիլիկիային տիրելու եւ այդ ժամանակներում աշխարհում ու Աստծու եկեղեցում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին» վերնագիրը եւ սկսվում է հետեւյալ խոսքերով. «Երբ Լեւոն հայը ձեռքակալվեց Հունաց կայսր Հովհաննեսի կողմից եւ փոխադրվեց Կոստանդնուպոլիս, ինչպես այդ մասին արդեն խոսվեց, Կիլիկիո երկիրը մնաց մասամբ հույների, մասամբ թուրքերի ձեռքում։ Այնուհետեւ, երբ մեռավ Հովհաննես կայսրը եւ մեռավ նաեւ իմբը Լեւոնը Կոստանդնուպոլսում, Լեւոնի որդիներից մեկը՝ Քորոս անունով, խույս տվեց ու նողոպրեց»⁴։ Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ասորի ժամանակագիրը հստակ նշում է, որ Քորոսը Կոստանդնուպոլսից փախել է Հովհաննես Կոմնենոս կայսեր մահից հետո⁵, ինչը լիովին համընկնում է հայ հեղինակների հայտնած տեղեկություններին։ Այնուհետեւ Միֆայելը մանրամասն նկարագրում է Քորոսի գործերը Կիլիկիայում, այն է՝ նրա ապաստանումը տեղի մետրապոլիտ Աթանասիոսի մոտ, վերջինիս կողմից նրան մի նժույգի գնի տրամադրումը, տասներկու զինակիցներով Ամուրա բերդի գրավումը, բազում այլ վայրերի նվաճումը, մեծ թվով հայերի ու ֆրանկների զինակցումը նրան, ամուսնությունը Ռապանի ֆրանկ տիրոջ՝ Սիմոնի դստեր հետ, Ռապան գնալու ճանապարհին երեք հազար թուրքերի կոտորումը, հույների ու թուրքերի փախուստը Կիլիկիայից, Անավարզայի ու Կիլիկյան մյուս քաղաքների նվաճումը։ Եւ միայն այս ամենից հետո է, որ Միֆայել Ասորին ավելացնում է⁶ «Այն տարում, երբ Քորոսը տիրեց (Կիլիկիային), այն է՝ 1459 (= 1148) թվականին,

³ Անդ, էջ 175, 180–181։

⁴ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 281; IV, p. 640–641.

⁵ Հմմտ. Chalandon, Les Comnène, II, p. 418.

⁶ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 282; IV, p. 641.

Անտիոքի երկիրն ավարի մատնվեց Զանգիի որդի Նուրեդդինի կողմից»:

Այսպիսով, միակ եզրակացությունը, որ կարելի է անել Միֆայել պատ-
րիարքի մեզ հասած բնագրի այս դրվագից, հետևյալն է. ըստ ասորի
ժամանակագրի՝ Թորոսը Կոստանդնուպոլսից հայրենիք է վերադարձել
Հովհաննես կայսեր մահից հետո, այն է՝ 1143–1144 թվականներին, եւ
չորս-հինգ տարվա ազատագրական պայքարի արդյունքում տիրել է հա-
մարյա ողջ Կիլիկիային, այսինքն՝ 1148-ը ոչ թե Ռուբինյան իշխանության
վերականգնման սկզբնավորման, այլ ավարտի թվականն է: Այսպիսի
մեկնաբանության պարագայում, սակայն, տարակուսելի կարող է թվալ
այն հանգամանքը, որ խնդրո առարկա ենթազվիսին նախորդող իրա-
դարձությունը, այն է՝ Եղեսիայի վերջնական անկումը, թվագրված է Սե-
լեկյան 1458 (= 1146/7) թվականով: Սակայն սա ամենեւին չպետք է
մտահոգության տեղիք տա, քանի որ այստեղ Միֆայելը, ինչպես սովո-
րաբար վարվում են բոլոր ժամանակագիրները, մտքի թելը չկորցնելու
համար ավարտին է հասցրել նախորդ էջերում լուսաբանվող իրադար-
ձությունների շարադրանքը, եւ վերադարձել էիչ ավելի վաղ ժամանակի
դեպքերին⁷: Նման հանգամանքներում ժամանակագիրները, շփոթ չառա-
ջացնելու եւ սկսվող նոր դրվագը նախորդ՝ անհամատեղելի թվականի
հետ չկապելու համար, հաճախ դիմում են հուշող խոսքերի. Միֆայելի
դեպքում այդպիսին են Թորոսի փախուստը Հովհաննես Կոմնենոս կայ-
սեր մահվան ժամանակի հետ կապող խոսքերը: Ուստի Թորոսին վերա-
բերող ենթազվիսը, որն, ի դեպ, նախորդ ենթազվիսից բաժանված է հա-
տուկ վերնագրով, ժամանակագրական առումով ոչ մի կապ չունի հիշյալ
թվականի հետ: Մանավանդ, որ Թորոսի՝ Միֆայել Ասորու կողմից
թվարկված բազմաթիվ գործերն անհնար է տեղավորել մեկ տարվա մեջ:

Այս ամենը գահաժառանգության իրավունքի եւ իշխանության «լե-
գիտիմության» խնդրի հետ կապ ունի, սակայն, միայն ընդհանուր կեր-
պով, այն է՝ այնքանով, որքանով ցույց է տալիս, որ վերականգնված Ռու-

⁷ Նման փաստերի կարելի է հանդիպել ինչպես Միֆայել Ասորու բնագրի այլ մասե-
րում, այնպես էլ Բարհեբրեոսի, Անանուս Եղեսացու ու Նաեւ հայ հեղինակների՝
Մատթեոս Ուռհայեցու, Սմբատ Սպարապետի եւ այլոց ժամանակագրություննե-
րում: Այդպիսի մի օրինակ տե՛ս սույն գրքի «Ռուբեն Ա» ենթազվիսի ծանոթ. 60:

բինյան իշխանությունը Թորոսի ձեռակերտն էր, կամ, ինչպես գրում է Ֆ. Շալանդոնը, Թորոսը «Հայաստանի անկախության հիմնադիրն էր»⁸: Սակայն կա մի հարց, որն ուղղակիորեն առնչվում է Թորոսի կողմից Հայոց իշխանության գահին տիրելու փաստի իրավական կողմին: Խոսքը վերաբերում է գահաժառանգության իրավունքում որդիների ավագությանը տրվող նախապատվության սկզբունքին: Աղբյուրներից միայն երեքն են, որոնք լեւոնի որդիներին թվարկում են ավագության կարգով: Հնագույնը Հեթում Կոռիկոսցուն վերագրվող պատմությունն է. «Սորա եղեն որդիք Դ՝ Թորոս, Ստեֆանէ, Մլեհ եւ Ռուբէն»⁹: Երկրորդը Վահրամ Բաբունու չափածո բերթվածն է. «Նախ զԹորոս՝ մեծըն կոչեալ, /Եւ զՍտեֆանէն՝ պսակադրեալ, /Ապա զՄլեհն՝ յառաջացեալ, /Եւ զՌուբէնն՝ զհետ եղեալ»¹⁰: Իսկ վերջինը Հեթում արեւմտահայկա ճաշոցի 1286 թ. հիշատակարանն է. «Որ եւ ծնեալ երիս որդիս՝ զԹորոս, զՍտեֆանէ եւ ի հարնէ՝ զոմն Ռուբէն անուն»¹¹: Ինչպես արդեն նշել ենք սույն գրքի նախորդ էջերում, այս երեք աղբյուրներն էլ կապված են Վահրամ Բաբունու անվան հետ¹², ուստի նրանց հաղորդած տեղեկություններն իրականում պետք է համարել մեկ վկայություն: Ինչեւիցե, հարկ է արձանագրել, որ ըստ այս աղբյուրների՝ լեւոնի անդրանիկ որդին Թորոսն է, իսկ այնուհետեւ ավագության կարգով գալիս են Ստեփանեն, Մլեհը եւ Ռուբենը: Նախորդ ենթադրյալում, թվում է, մենք բավարար փաստարկներով հիմնավորեցինք, որ լեւոնի անդրանիկ որդին եղել է Կոստանդինը: Եթե դա իրոք այդպես է, ուրեմն Թորոսի առաջնեկությունը հաստատող վկայությունը պետք է ընդունել ոչ թե որպես պատմական իրողություն, այլ իրավագիտակցության արդյունք, այսինքն՝ նկատի ունենալով այն, որ Թորոսը հաջորդել է

⁸ Chalandon, Les Comnène, II, p. 418.

⁹ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 100:

¹⁰ Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 197: Իր մի այլ աշխատության մէջ Բաբունին հիշատակում է լեւոնի որդիներից երեքին. «զԹորոս, զՍտեփանէ եւ զՄլեհ»։ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 55:

¹¹ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 584: Տե՛ս նաեւ՝ Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 93: Հետագայում, կարգից դուրս, Հեթումի ճաշոցի հիշատակագիրը նշում է նաեւ Մլեհի անունը:

¹² Տե՛ր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 462–464; հտ. 2, էջ 67, 70:

իր հորը, Վահրամը եզրակացրել է, որ նա պետք է նրա անդրանիկ որդին եղած լիներ, քանի որ դա էր գահաժառանգության հիմնական սկզբունքը:

Դեռ ավելին, մեր կարծիքով, լուրջ հիմքեր կան պնդելու համար, որ Թորոսը ոչ միայն Լեւոնի անդրանիկ որդին չի եղել, այլև ավագության առումով զիջել է իր մնացյալ եղբայրներից առնվազն երկուսին՝ Ստեփաննին եւ Մլենին: Այսպես, Սմբատ Սպարապետի Տարեգրքի երկու խմբագրություններն էլ նշում են, որ Կոստանդնուպոլսի գերությունից Կիլիկիա վերադառնալու ժամանակ, այն է՝ 1143–1144 թվականներին, Թորոսը չափազանց երիտասարդ է եղել. «մանուկ մի Թորոս յորդոցն Լեւոնի»¹³, կամ «մանուկ մի Թորոս անուն, յորդոցն Լեւոնի»¹⁴: Սմբատ Սպարապետի վկայությունը թերեւս կարելի էր անտեսել, նկատի ունենալով այն, որ նա իր աշխատությունը գրել է նշված իրադարձությունից շուրջ հարյուր երեսուն տարի հետո: Սակայն հատկանշական է, որ մոտավորապես նույնը կրկնում է նաեւ Թորոսի անմիջական ժամանակակիցն ու կենսագիրը՝ Գրիգոր Երեցը. «եւ եղև յաւուրս փոքր ճօւլին»¹⁵ **Երեւեցաւ ոմն պատանի Թորոս անուն**, օգնական եւ ոչ ուստե՛ք ունելով, բայց զգօրութիւն բարեխնամ Արարչին: ...Որպէս եւ առ երանելին Պօղոս արար յերկնուստ ձգելով ի կամս եւ ի գործս սպասատուութեան իւրոյ, նոյնպէս եւ առ այրս այս արար,... քանզի առ փոքր մի եւ ոչ յերկար ժամանակս տիրեաց հայրենեաց իւրոց»¹⁶: Ինչպէս նշեցինք նախորդ ենթագլխում, ըստ Ժ. Տետեյանի՝ Թորոսը, Ստեփաննէն եւ Մլենը ծնվել են 1118 թվականից առաջ, Լեւոնի առաջին ամուսնությունից¹⁷: Հետեւաբար, եթե Թորոսն իրոք եղբայրներից ավագն էր, ապա 1143–1144 թվականներին նա երեսունհինգ-հազար տարեկան պետք է եղած լիներ. չմոռանա՛մ, որ, թերեւս մեկընդ-

¹³ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 94:*

¹⁴ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 164:*

¹⁵ *Ժողիւն II, Նդեսիայի կոմս (1131–1150 թթ.):*

¹⁶ *Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 399–400: «Պատանի» բառն, ի դեպ, միանշանակորեն վերաբերելով Թորոսի տարիքին, բացառում է Սմբատի օգտագործած «մանուկ» բառը Հայկազյան բառարանի նշած «զինուոր, զօրական քաջ» երկրորդային իմաստով հասկանալու հնարավորությունը. տե՛ս «Նոր բառգիրք», հտ. 2, էջ 206:*

¹⁷ *Dédéyan, Les Arméniens, p. 526–527.*

մեջ, ծնվել էին նաեւ մի քանի բույրեր: Այդ տարիքի հասուն տղամարդուն դժվար թէ կարելի էր մանուկ կամ պատանի կոչել: Ուստի նա զոնե հիշյալ եղբայրներից կրտսեր պետք է լինէր, որպէսզի գերությունից ազատվելու ժամանակ լինելով քսանհինգ-քսանվեց տարեկան, արժանանար այդպիսի որակման, թեւէ դա էլ չափազանցություն պետք է համարել:

Սակայն առկա է նաեւ նշվածը հաստատող մի ավելի կարեւոր փաստարկ: Աղբյուրների տվյալներով՝ շնայած Թորոսի աննախադեպ սխրագործություններին, հայրենիքին ու ազգին մատուցած հսկայական ծառայություններին ու դրա շնորհիվ վայելած անսահման հեղինակությանն ու փառքին¹⁸, թե՛ Ստեփանեն, թե՛ Մլեհը փորձեր են կատարել տապալելու նրան եւ բռնազավթելու Ռուբինյան իշխանության աթոռը, ինչի իրավական հիմքը կարող էր լինել միայն նրանց ավագության հանգամանքը: Ստեփանեի ապստամբության մասին վկայում է Միխայել Ասորին. «Հունաց 1469 (= 1158) թվականին, — գրում է նա, — Ստեփանեն դավեց իր եղբոր՝ Թորոսի դեմ եւ ուզեց սպանել նրան: Զգալով դա, Թորոսը բռնեց նրան եւ տաս ամիս պահեց բանտում: Այնուհետեւ ֆրանկների միջնորդությամբ ազատեց նրան, եւ վերջինս ծառայության մտալ ֆրանկների մոտ»¹⁹: Միխայելի ժամանակագրության հայերեն թարգմանության մեջ այս հատվածը վերարտադրված է մի փոքր մեղմացված ձևով. «Զարախօսութիւն մատուցին առաջի Թորոսի, թէ Ստեփանէ խորհի սպանանել զեղբ. եւ հաւատաց նոցա, եւ կալեալ զեղբայրն, եղ ի բանտի զտասն ամիս. իսկ միջնորդութեամբ բազմաց, երդմնեցուցեալ, եհան զնա. եւ սիրէին զմիմեանս»²⁰: Իսկ Մլեհի ապստամբության մասին, որը

¹⁸ Դրա ապացույցը սփռված է XII–XIII դդ. համարյա բոլոր հայկական ժամանակագրություններում:

¹⁹ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 315. Միքայելի ժամանակագրության ասորական բնագրում այս հատվածը բացակայում է: Ժ.-Բ. Շաբոն այն ընդգրկել է իր Ֆրանսերեն թարգմանության մեջ՝ քաղելով Բարհեբրեոսից. տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 325; Bar Hebraeus, Chronography, p. 284.

²⁰ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 441: Համարյա նույնը կրկնում է նաեւ Միքայելի հայերեն թարգմանության մյուս խմբագրությունը. «Եւ եղեւ քսութիւն յոմանց առ պարոն Թորոս՝ թէ եղբայրն քո կամի սպանանել զքեզ. եւ հաւատաց նոցա, եւ կալաւ զեղբայրն եւ զնդանեաց տասն ամիս. եւ ապա միջ-

տեղի է ունեցել Ստեփանեի մահից հետո (1162 թ.), հանգամանորեն տեղեկացնում է Սմբատ Սպարապետը. «Եւ յայնմ ժամանակի յաղթողն պարոն Թորոս կայր քաջութեամբ, եւ պահէր զգաւառս լեռնակողմանց Տօրոսի, որոց տիրէր զօրութեամբն Աստուծոյ, եւ անուանեցաւ սեբաստոս Մսիսայ եւ Անաւարզոյ եւ Վահկային: Իսկ եղբայրն նորա պարոն Մլեհն էր այր չարաբարոյ, կուգէր որ սպանէր զպարոն Թորոս, եւ յարեցոյց յինքն այլս ոմանս օգնականս իւրոյ չարութեան: Եւ օր մի ելան երկուքն ի յորս, ի մէջ Մսիսայ, եւ կամէր Մլեհն զչար խորհուրդն իւր անդ կատարել եւ սպանել զեղբայրն: Եւ պարոն Թորոս գիտաց եւ կալաւ զպարոն Մլեհ, եւ առաջի իշխանացն ֆշփեց²¹ խիստ զնա: Եւ ետ նմա շատ ոսկի եւ արծաթ, ձի եւ ջորի, եւ եհան զնա յերկրէն, եւ այլ չար չարար փոխարէն նմա: Իսկ նա զնաց առ սուլտանն Հալպայ Նուրատինն, եւ եմուտ ի ծառայութիւն նորա»²²: Ուշագրավ է, որ շնայած ֆաջամարտիկ պատերազմող ու վճռական պետական այր լինելու իրողությանը, Թորոսը շատ մեղմ պատիժների է արժանացրել իր դեմ ապստամբած եղբայրներին, ինչը թերեւս նույնպես որոշակի տուրֆ է նրանց ավագության հանգամանքին: Նույնքան ուշագրավ է նաեւ այն, որ Մլեհը Թորոսի դեմ զլուխ է բարձրացրել միայն Ստեփանեի մահից հետո, ինչը, մեր կարծիքով, իր հերթին նշանակում է, որ վերջինս իրենից տարիքով մեծ է եղել: Այդ պարագայում, իր ավագ եղբոր կենդանության օրոք Մլեհի բարձրացրած ապստամբությունը նրան ոչինչ չէր տա: Եթե նրան անգամ հաջողվեր տապալել Թորոսին, միեւնոյն է, ավագության կարգով իշխանության աթոռը պետք է անցներ Ստեփանեին: Դրա լրացուցիչ ապացույցն է Հեթում Կոռիկոսցու այն դիտարկումը, որ Թորոսի մահից հետո «Ստեփանէ եղբայր իւր ոչ ժամանեաց տիրել աշխարհին Կիլիկիոյ քանզի յառաջագոյն կալան զնա իշխանք Յոյնք ի սահմանս Համուսին, եւ յեռա-

նորդութեամբ բազմաց դարձեալ եհան ի բանտէն, եւ կային սիրով ընդ միմեանս»: Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 439:

²¹ *Քշփել* = նախատել, հանդիմանել, սաստել. տե՛ս *Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան*, հտ. 2, էջ 446:

²² *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 99: Մոտավորապես նույնն է նաեւ Սմբատի մյուս խմբագրության պատումը. Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 186–187: Հմմտ. նաեւ՝ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 455:*

ցեալ պղինձ եղեալ՝ խաշեցին զնա»²³: Այսինքն, ըստ այդ ժամանակագրի՝ եթե Ստեփանեն մահացած չլինէր, ապա Թորոսից հետո իշխանությունն օրինական կարգով (իմա՝ ավագության իրավունքով) պետք է փոխանցվեր նրան, եւ ոչ թե Մլեհին²⁴:

Այսպիսով, վերոշարադրայից հետո մեզ ավելի եւս համոզիչ է թվում միջնադարյան ազգաբանության հմտագույն մասնագետ Վ. Ռուդ-Կոլենբերգի այն տեսակետը, ըստ որի՝ Լետնի որդիները ծնվել են հետեւյալ հաջորդականությամբ՝ Կոստանդին, Ստեփանե, Մլեհ, Թորոս եւ Ռուբեն²⁵: Հետեւաբար, նման պարագայում, գահաժառանգության իրավունքի տեսակետից՝ Թորոսի իշխանակալումը Կիլիկիայում անօրինական էր, քանի որ այդ իրավունքի համաձայն՝ իշխանությունը պետք է ժառանգեր Լետնի ողջ մնացած որդիներից ամենաավագը՝ Ստեփանեն: Թորոսն, արդ, իշխում էր միայնումիայն նվաճողի իրավունքով, որի հիմքը Խորենացու «սահմանք փառաց՝ զէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այնքան ունի» սկզբունքն էր²⁶: Ըստ այդմ, Թորոսը հանգամանքների բերումով հայտնվել

²³ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 102:

²⁴ Թեեւ այստեղ Հեթումը սխալվում է, մոռանալով, որ Թորոսը որդի ուներ, որը եւ պիտի լինէր իշխանության օրինական ժառանգորդը, սակայն կարեւորն այն է, որ դրանով հանդերձ, նա նշում է ոչ թե Մլեհի անունը, ինչը բնական կլինէր, քանի որ վերջինս դեռ ողջ էր, այլ Ստեփանեին, ինչը կարող է ունենալ միայնումիայն մեկ բացատրություն. նա ավագն էր:

²⁵ Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.). Ռուդ-Կոլենբերգը նույնիսկ փորձել է ճշտել նրանց ծննդյան եւ մահվան թվականները՝ Կոստանդին (ծն. անհայտ – մահ. 1138 թ.), Ստեփանե (ծն. նախքան 1110 թ. – մահ. 1165 թ.), Մլեհ (ծն. նախքան 1120 թ. – մահ. 1175 թ.), Թորոս (ծն. շուրջ 1120 թ. – մահ. 1169 թ.), Ռուբեն (ծն. 1120 թ. հետո – մահ. 1141 թ.): Թերեւս ավելորդ չէ նշել նաեւ, որ Դ. Ալիշանը Լեւոնի որդիներից «երիցագոյն» է համարում Ռուբենին, իսկ վերջինիս մահից հետո «երէջ որդի» է անվանում Թորոսին. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 51–52:

²⁶ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 29: Նվաճողի իրավունքն ավելի հստակ սահմանված է Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութեան» մեջ. «Աշխարհս այս առմամբ սրոյ եւ ձեռին՝ սեպհական կոշի ժառանգութիւն» (Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 101), կամ՝ «Թրով առածն եւ ոսկւով զնածն միապէս հայրենիք են մարդոյ» (Անդ, էջ 150): Նվաճողի իրավունքի վերաբերյալ մի այլ վկայություն էլ գտնում ենք Միքայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմա-

էր իր մեծ հոր՝ Կոստանդնի վիճակում, միայն այն տարբերությամբ, որ եթե վերջինիս դեպքում նրա իշխանակալության իրավունքը Ռուբինյան գերդաստանի ներսում խնդիրներ չէր հարուցում, ապա Թորոսի պարագան, ինչպես նշեցինք, այդ առումով խոցելի էր. փաստ՝ նրա ավագ եղբայրների իշխանական հավակնությունների շարունակական դրսևորումները²⁷:

նույն ժամանակ. «Եկն պարոն Թորոսն ի Կոստանդնուպօլսէ գերծեալ ի գերութենէն զկնի մահուան հօրն իւրոյ Լեւոնի, զոր տարեալ էին Յոյնք շարութեամբ իւրեանց տարագիրս առնել զնա ի հայրենեացն իւրոց յերկրէն Կիլիկեցոց, զոր ստացեալ էր զնա սրով եւ աղեղամբ»։ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 427:

²⁷ Հարց է ծագում, թե ինչու այն, ինչ հաջողվեց Թորոսին, չփորձեցին իրականացնել նրա ավագ եղբայրները՝ Ստեփանեն եւ Մլեհը: Չէ՞ որ նրանք խուսափել էին գերությունից եւ ապաստան գտել իրենց հորաքեռորդու՝ Եղեսիայի կոմս Ժուլիին II-ի արքունիքում, եւ դրա շնորհիվ, մոտ գտնվելով Կիլիկիային, ավելի շատ հնարավորություններ ունեին վերականգնելու իրենց հայրենի իշխանությունը: Դրա համար նրանց, կարծես թե, ոչինչ չէր պակասում: Քաջությամբ, մարտունակությամբ եւ հանդգնությամբ նրանք չէին զիջում Թորոսին, իսկ արկածախնդրական ոգով նույնիսկ գերազանցում էին նրան: Բացատրությունը կարող է լինել այն, որ Ստեփանեն եւ Մլեհը կա՛մ, քաղաքական հոտառություն չունենալով, չեն զգացել Հովհաննես Կոմնենոս կայսեր մահից հետո բյուզանդական լուծը թոթափելու համար ստեղծված հարմար պահը, կա՛մ էլ՝ նրանց զսպել է Ժուլիին՝ կայսրության հետ խնդիրներ չունենալու նպատակով: Իսկ երբ Թորոսը, նախաձեռնությունը վերցնելով իր ձեռքը, արդեն բարձրացրել էր ազատագրական պայքարի դրոշմը, եղբայրների աստեղային ժամն անցել էր, եւ նրանց ոչինչ չէր մնում անելու, քան իրենց զինական ուժերով աջակցել նրան: Այս գործում աղբյուրները մեծ դեր են հատկացնում հատկապես Ստեփանեին: Վարկածներից մեկի համաձայն՝ Թորոսը Կոստանդնուպոլսից փախչելուց հետո գալիս է Անտիոք, որտեղ Ստեփանեն միանում է նրան, եւ այնուհետեւ նրանք երկուսով սկսում են Ռուբինյան իշխանության վերականգնման գործը (Վահրամ Բաբունի, Ուսանաւոր պատմութիւն, էջ 202. քիչ այլ կերպ՝ տես Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585): Իսկ Վարդան Արեւելցին եւ Կիրակոս Գանձակեցին որպես աներկբա փաստ են արձանագրում այն, որ Ռուբինյան իշխանությունը վերականգնվել է Թորոսի եւ Ստեփանեի համատեղ ջանքերով. «Եկին որդիքն Լեւոնի՝ Թորոս եւ Ստեփանէ, եւ մեծաւ իմաստութեամբ եւ քաջութեամբ տիրեցին հայրենեաց իւրեանց Կիլիկիոյ» (Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 125). «Այս Թորոս իշխան եւ եղբայր իւր Ստեփանէ որդիք էին իշխանին Լեւոնի... Սոքա ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց քաջութեամբ՝ տիրելով բազում գաւառաց եւ քաղաքաց աշխարհին Կիլիկեցոց եւ Սուրացոց եւ այլոց բազմաց» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 109):

Սակայն եթե Թորոսի «լեզվիտիությունը» ներհաղափական տեսակետից միայն խոցելի էր, ապա նրա միջազգային իրավական կարգավիճակն ընդհանրապես կախված էր օղից: Բյուզանդացիների աչքում նա ընդամենը հերթական հայ ապստամբն էր, որը նորից փորձում էր սասանել Կիլիկիայում հազիվ վերահաստատված կայսերական գերիշխանությունը: Կոստանդնուպոլսի արքունիքը ոչ մի բանի առջեւ կանգ չառավ եւ միջոցների միջեւ խտրություն չդրեց՝ ամեն գնով զսպելու համար Թորոսի ապստամբությունը: Մանուել կայսրն այդ նպատակով Կիլիկիա ուղարկեց բազմաթիվ փորձված զորավարների, որոնք, սակայն, մեկը մյուսի ետեւից, խայտառակ պարտություն կրեցին հայկական զորքերից: Այնժամ կայսրը հաջորդաբար Թորոսի դեմ լարեց Իկոնիայի սուլթան Ռուֆնեդդին Մասուդին (1116–1156 թթ.) եւ Անտիոքի պրինց Ռեյնալդ Շատիյոնցուն (1153–1160 թթ.): Թորոսը կարողացավ հաջողությամբ դիմագրավել նաեւ այդ վտանգները, եւ դեռ ավելին, դաշինք կնքելով Ռեյնալդի հետ, վերջինիս դրդեց համատեղ ուժերով արշավել Կիպրոս եւ ավարի մատնել բյուզանդական այդ հարուստ նահանգը²⁸, ինչը տեղի ունեցավ 1157 թվականին²⁹: Ըստ երեւոյթին, այս աննախադեպ հանդգնությունն էր, որ վերջնականապես լցրեց Մանուելի համբերության բաժակը, եւ 1158 թվականին, իր հոր օրինակով, հսկայական բանակի գլուխ անցած, նա արշավեց դեպի Կիլիկիա եւ Անտիոք³⁰:

Մխիթար Այրիվանեցին էլ, իր հերթին, Ստեփանեին ընդգրկում է Կիլիկիո իշխանների գավազանացանկում. տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն, էջ 16:

²⁸ Այն մասին, որ կիպրական արշավանքը տեղի է ունեցել Թորոսի նախաձեռնությամբ, վկայում են Գրիգոր Երեցը եւ Սմբատ Սպարապետը. տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 418; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 98; Վենետիկ, էջ 176. *Նմտ. նաեւ՝ Chalandon, Les Comnène, II, p. 436–438; Dédéyan, Les Arméniens à Chypre, p. 125. Իսկ Վիլհելմ Տյուրացին պարզապես գրում է, որ Ռեյնալդ Շատիյոնցին այդ արշավանքը ձեռնարկել էր «անպարկեշտ մարդկանց խորհրդով».* տե՛ս *Guillaume de Tyr, t. 2, p. 208, ինչպես նաեւ՝ Régnier-Bohler, Croisades, p. 646.*

²⁹ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 315; Barhebraeus, Chronicon, p. 325.

³⁰ Մանուել կայսեր 1158/9 թ. արեւելյան արշավանքի մասին մանրամասն տե՛ս Chalandon, Les Comnène, II, p. 441–455. *Տե՛ս նաեւ՝ Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 180–191:*

Իրադարձությունների ամենահեղինակավոր ժամանակակիցը՝ խաչակրաց պատմիչ Վիլհելմ Տյուրացին, Մանուելի արշավանքի գլխավոր պատճառ է համարում այն, որ Թորոսն այնքան էր հզորացել, որ լեռնային շրջաններից բացի, գեների ուժով գրավել էր նաև համարյա ողջ Դաշտային Կիլիկիան՝ Տարսոն, Անավարզա, Մսիս, Ադանա եւ Սիս քաղաքներով, որտեղից վոնդելով Բյուզանդական կառավարիչներին, դարձել էր նրանց տերը. եւ միայն այս իրողությունն արձանագրելուց հետո է, որ որպես արշավանքի երկրորդական պատճառ, Տյուրացին նշում է կիպրական արկածախնդրությունը³¹:

Առանց լուրջ դժվարությունների վերանվանելով Դաշտային Կիլիկիան, կայսրը ճամբար խփեց Մսիսի մոտակայքում: Անտիոքի պրինցը, հաղթահարելով իր գոռոզությունը, գլխիկոր եկավ նրա մոտ եւ, բազմաթիվ նվաստացումների ենթարկվելուց հետո, ճանաչեց Բյուզանդիայի գերիշխանությունը, միաժամանակ պարտավորվելով զորքեր տրամադրել կայսեր բանակին ու վերականգնել Անտիոքի հունական պատրիարքությունը: Կիլիկիա ժամանած Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին III-ի (1143–1162 թթ.) միջնորդությամբ՝ Մանուելը ներեց նաև իր լեռներին ապաստանած Թորոսին, որը գալով Մսիս, նույնպես ցուցադրական նվաստացումների ենթարկվելուց հետո, հնազանդություն հայտնեց Բյուզանդիային: Սույն գրքի առաջին հատորում մենք հանգամանորեն պարզաբանեցինք, թե ինչու Մանուել կայսրը նախընտրեց հաշտվել Թորոսի հետ եւ ոչ թե գերել նրան, ինչպես 1138 թվականին իր հայրը՝ Հովհաննես Կոմնենոսը, վարվել էր վերջինիս հոր՝ Լեոն Ա իշխանի հետ³²: Այստեղ հարկ ենք համարում շեշտել միայն հետևյալը. 1158 թվականի Կիլիկյան Հայաստանն այլևս 1138-ի թույլ իշխանությունը չէր, որին կարելի էր հեշտությամբ ծնկի բերել: Թորոսին հաջողվել էր ստեղծել հոծ հայկական բնակչություն ունեցող մի կայացած պետություն, որի լեռնային շրջանների նվաճումն արդեն կապված էր մեծ դժվարությունների հետ³³, մանավանդ որ Մանուել կայսրը, ինչպես պիտի ցույց

³¹ Guillaume de Tyr, t. 2, p. 231. Նաև՝ Régnier-Bohler, Croisades, p. 651.

³² Տե՛ր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 443–444:

³³ Ինչպես Վիլհելմ Տյուրացին է գրում, «չափազանց դժվար էր գրավել լեռներում

տային հետագա իրադարձությունները, դրա համար ժամանակ չունեւ։ 1159 թ. ապրիլի 12-ին կայսրը հանդիսավոր շէրքով մտավ Անտիոք, եւ ութ օր մնալով այդ ֆաղափում, ամեն ֆայլափոխի ձգտեց ցուցադրել վեհապետի իր իրավունքներն ու մեծահոգությունը։ Այնուհետեւ նա ձեւացրեց, թե մտադիր է գրավել Հալեպը, բայց անմիջապէս բանակցությունների մեջ մտավ Նուրեդդինի հետ, եւ բավարարւելով միայն այդ ֆաղափում պահվող ֆրիստոնյա գերիների ազատ արձակմամբ, շուտափույթ կերպով վերադարձավ իր երկիրը, պատրվակ բռնելով, թե իբր այնտեղ իր դեմ խռովություն էր ծագել։ Մանուէլի անփառունակ նահանջը խոր հիասթափություն պատճառեց նրա հակամահմեդական արշավանքի հետ մեծ հույսեր կապող արեւելյան ֆրիստոնյաներին³⁴։ Սակայն, ինչպէս նկատում է Ֆ. Շալանդոնը, Մանուէլը բոլորովին մտադիր էլ չէր ծնկի բերել Զանգիդյան հզօր սուլթանին, ֆանի որ դա կխախտեր մահմեդական Սիրիայի եւ խաչակրաց պետությունների ուժերի հարաբերակցությունը եւ վերջիններիս ավելի անկախ կդարձներ բյուզանդական կայսրությունից³⁵։

Իր հնազանդության դիմաց Թորոսը Մանուէլ կայսեր կողմից արժանացավ սեբաստոս տիտղոսի³⁶, ինչի մասին վկայում են մի ֆանի հայկական աղբյուրներ, առաջին հերթին՝ Գրիգոր Երեցը³⁷։ Այդ տիտղոսի բովանդակությանը մենք անդրադարձանք սույն գրքի «Թորոս Ա» ենթագլխում, մասնավորապէս շեշտելով, որ դա հայ իշխանին ընդամենը միայն իրավունք էր տալիս որպէս բյուզանդական պաշտոնյա կառավա-

գտնվող նրա բերդերը»։ Guillaume de Tyr, t. 2, p. 234.

³⁴ Ինչի պերճախոս վկայությունն է Գրիգոր Երեցի աշխատությունը. տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 419–423։

³⁵ Sté' Chalandon, Les Comnène, II, p. 455.

³⁶ Այդ տիտղոսի մասին մանրամասն տե՛ս Bréhier, Les Institutions. p. 138–143.

³⁷ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 409, 411, 428; Ներսէս Շնորհալի, Հնդհանրական թուղթք, էջ 86; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 99; Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 179, 186; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 105, 106; Ի դեպ, Ա. Կաժդանը եւ Վ. Շանդրովսկայան շեն բացառում, որ Թորոս Ա-ի անունով հայտնի կնիքը, որի վրա նույնպէս դրոշմված է այդ տիտղոսը, կարող է պատկանած լինել Թորոս Բ-ին. տե՛ս Каздан, Заметки, с. 95; Шандровская, К истории, с. 40.

րել կայսրությանը պատկանող տարածքը³⁸: Գրիգոր Երեցը մեկ անգամ էլ Թորոսին օժտում է «Պանսեասախոս» տիտղոսով³⁹, ինչը Ա. Բողոյանի ենթադրությամբ՝ «կիլիկյան պայմաններում պետք է նշանակեր Կիլիկիայի բոլոր սեբաստոսներից առաջին, իսկ այդ պատվանվան կրողը՝ կառավարեր երկրամասը»⁴⁰: Սա, կարծես թե, հաստատվում է Բարեբեռոսի (իմա՝ Միֆայել Ասորու) եւ Սմբատ Սպարապետի տվյալներով: Ըստ առաջինի՝ Մանուելը Թորոսին «ծովափնյա բոլոր հունական ֆաղաֆների գորահրամանատար (rab hayla) էր նշանակել»⁴¹, իսկ ըստ երկրորդի՝ «Թորոս... անուանեցաւ Սեբաստոս Մսիսայ եւ Անաւարգոյ եւ Վահկային»⁴²: Այնուամենայնիվ, մեզ թվում է, որ Մսիսի հաշտության պայմանագրով կայսրը Թորոսին շնորհել էր միայն Լեոնային Կիլիկիայի կառավարման իրավունքը: Թեեւ ուշ շրջանի հայկական աղբյուրներից մեկը նույնպես տեղեկացնում է, որ Մանուելը ոսկեկնիֆ կայսերական հրովարտակով («ձեռնագրով եւ ոսկի վուլով») հայ իշխանին էր հանձնել Կիլիկիան⁴³, բայց երկու այլ աղբյուրներ ճշտում են, որ կայսրը Թորոսից պահանջել էր Բյուզանդիային վերադարձնել անգամ Անավարզան, նրա ձեռքում թողնելով միայն «զայլ երկիրն»⁴⁴, ինչի տակ կարելի է հասկանալ միայնումիային Լեոնային Կիլիկիան: Սմբատի երկու

³⁸ Վիլհելմ Տյուրացին, ըստ երեւոյթին, տեղյակ չլինելով հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունների այս նրբութեանը եւ հավատարիմ արեւմտյան ավատատիրական պատկերացումներին, պարզապես նշում է, որ Թորոսն իրեն կայսեր վասալ (lige) էր ճանաչել. Guillaume de Tyr, t. 2, p. 234.

³⁹ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 423:

⁴⁰ Բողոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականութիւնը, էջ 203:

⁴¹ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 316; Barhebraeus, Chronicon, p. 326.

⁴² Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 99: Այս տեղեկութիւնը բացակայում է Սմբատի ժամանակագրութեան մյուս՝ ավելի ընդարձակ խմբագրութեան մեջ. տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 186:

⁴³ «Ընդ որոյ քաջութիւնն եւ առատամտութիւնն զարմացեալ կոչեաց զնա իւր յորդեգրութիւնն, եւ ետ զԿիլիկիեա ձեռնագրով եւ ոսկի վուլով Թորոսին». Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585:

⁴⁴ Վահրամ Բաբունի, Ոստանաւոր պատմութիւն, էջ 205; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 102:

խմբագրություններն էլ միանշանակ ընդգծում են, որ 1160-ական թթ. կեսերին «Յաղթողն Թորոս որդին Լեւոնի, կայր Բաջութեամբ ու պահէր զլեւոնակողմն Տաւրոսի, որոց տիրեալ էր»⁴⁵:

Թեւեւ բյուզանդական պաշտոնյայի բարձր կոչումը, միգուցէ, ինչ-որ չափով բավարարում էր Թորոսի պատվասիրությունը եւ որոշ «լեգիտիմություն» հաղորդում նրա իշխանությանը, սակայն, անշուշտ, ամենեւին դա չէր նրա Բաղաբական երազանքը, եւ հոգու խորհում նա փայփայում էր շատ ավելի վեհ մի նպատակ, որ էր՝ հայկական պետականության լիակատար անկախությունը: Այդ նպատակի իրականացումը փորձությունների չենթարկելու խոր գիտակցությունն էր նաեւ, որ Թորոսին ստիպեց դեռեւս իր կենդանության օրոք կարգադրել իր հաջորդի գահաժառանգության հետ կապված խնդիրները եւ հանգիստ հրաժեշտ տալ այս անցավոր աշխարհին⁴⁶:

⁴⁵ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 186: Համարյա նույնը տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 99:

⁴⁶ Թեբեւս ավելորդ չէ նշել, որ ըստ որոշ աղբյուրների՝ Թորոսը մահից առաջ վանական կամ կրոնավոր էր կարգվել (Barhebraeus, Chronicon, p. 334; Bar Hebraeus, Chronography, p. 292. Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 455; 1871, էջ 454; Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 75; Հեթում Նղիբցի, Պատմութիւն, էջ 538): Եթե սա համապատասխանում է իրականությանը, ինչը հավանական է, քանի որ այդ մասին վկայում է իրադարձությունների ժամանակակիցը՝ Միքայել Ասորին, ապա Թորոսը սկզբնավորողն է մի ավանդույթի, որին հետագայում պիտի հետեւեին նաեւ Հայոց այլ գահակալներ: Վահրամ Բաբունու եւ Հեթում արքայորդու Ճաշոցի հիշատակագրի տվյալներով՝ Թորոսն, ուսյալ լինելով եւ «տեղեակ գոլով ամենայն իմաստասիրական արհեստից», նաեւ լուծմունքներ է գրել, որոնք, այդ հեղինակների հավաստմամբ՝ պահպանվել են մինչեւ իրենց ժամանակները, այսինքն՝ մինչեւ XIII դ. վերջին քառորդը. տե՛ս Վահրամ Բաբունի, Ուտանաւոր պատմութիւն, էջ 209; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585:

ՌՈՒԲԵՆ Բ (1169–1170 թթ.) եՒ ՄԼԵՀ (1170–1175 թթ.)

Զգալի թվով աղբյուրների վկայությամբ՝ Թորոսը Հայոց իշխանության ժառանգորդ էր կարգել իր որդուն, որը, դատելով նրան հատկացված «փոֆ տղա»¹, «տղայ»², «մատաղ որդի»³, «տղայ մի փոֆրիկ»⁴ եւ «յոյժ տղայ»⁵ մակդիրներից, պետք է չափազանց փոֆրահասակ, եթե չասենք մանուկ եղած լինեւ: Սակայն այդ աղբյուրներից միայն հինգն են, որ հիշատակում են նաեւ նրա անունը: Սմբատ Սպարապետի Տարեգրքի երկու խմբագրությունները, Ներսէս Պալիանենցի «Իշխանութիւն եւ թագաւոր Հայոց» գավազանացանկը եւ «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց» աշխատությունը Թորոսի որդուն կոչում են Ռուբեն⁶, իսկ Հեթում Կոռիկոսցուն վերագրվող «Պատմութիւնը»՝ Լետն⁷: Նկատի ունենալով Սմբատի ժամանակագրության համեմատական հնությունն ու արժանահավատությունը, արդի հետազոտողներն անվերապահորեն նախապատվությունը տալիս են նրա առաջարկած տարբերակին: Այդ

¹ Barhebraeus, Chronicon, p. 334; Bar Hebraeus, Chronography, p. 292.

² Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 100; Վենետիկ, էջ 189:

³ Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 210; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585:

⁴ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 455:

⁵ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 454:

⁶ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 100; Վենետիկ, էջ 189; Ներսէս Պալիանենց, Իշխանութիւնք, էջ 205; Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 519:

⁷ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 2, էջ 102: Հետազոտողներից միայն Վ. Հակոբյանը եւ Կ. Մութաֆյանն են, որ ավելի հավանական են համարում Հեթում Կոռիկոսցու տվյալը. տե՛ս Անդ, էջ 112 (ծ. 19); Mutaflan, La genèse, p. 158.

դեպքում Հեթում Կոռիկոսցու տեղեկությունը մեկնաբանելի է դառնում որպես հեղինակի իրավագիտակցության արտահայտություն, հիմնված այն տրամաբանության վրա, որ Թորոսին հաջորդող որդին պետք է լինե՝ նրա անդրանիկ զավակը, եւ, հետեւաբար, կրե՝ր պապի անունը:

Մանուկ պայազատին հիշատակող միեւնոյն աղբյուրների տվյալներով՝ Թորոսը նրա խնամակալ էր նշանակել Թումաս անունով մի իշխանի, որին եւ հանձնարարել էր երկրի կառավարումը: Բնագրերում Թումասն օժտված է պայլ⁸, պարոն եւ պայլ⁹, դաստիարակ¹⁰, մանկակալ¹¹ եւ կառավարիչ (mdabrānā)¹² տիտղոսներով: Իրադարձություններին բավականաչափ հանգամանորեն անդրադարձած Վիլհելմ Տյուրացուն հայտնի չեն Թորոսի՝ որդի ունենալու եւ Թումասի՝ խնամակալ լինելու հանգամանքները. նա պարզապես գրում է, որ Թորոսի մահից քիչ անց Թումասը երկրի մարդկանց կամֆով ու հրավերով եկել եւ խաղաղությամբ տիրել է Կիլիկիային¹³: Իսկ Միֆայել Ասորու ժամանակագրության հայտերեն թարգմանության խմբագիրներից մեկն, ընդհակառակը, գիտե Թորոսի որդուն, բայց անտեղյակ է Թումասի գոյությանը. ըստ նրա՝ իշխանությունը փոխանցելով իր որդուն, Թորոսը վերջինիս հանձնել է իշխանների խնամքին՝ «յանձնելով զնա յիշխանսն»¹⁴: Այսպիսով, կիլիկյան իրականության մեջ առաջին անգամ մենք հանդիպում ենք գահաժառանգության պրակտիկայում դրսևտրված մի կարեւոր նորամուծության, այն է՝ խնամակալության ինստիտուտին:

Սակայն նախքան այդ խնդրի բնությանն անցնելը հարկ ենք համարում անդրադառնալ որոշ աղբյուրագիտական հարցերի, ինչը, մեր կարծիք-

⁸ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 100; Հեթում արքայորդի, *Ճաշոց*, էջ 585; Հեթում Կոռիկոսցի, *Պատմութիւն*, էջ 102: Թումասի մասին մանրամասն տե՛ս Mutafian, *La genèse*, p. 157–158.

⁹ Վահրամ Բաբունի, *Ոստանաւոր պատմութիւն*, էջ 210:

¹⁰ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 189:

¹¹ Միխայէլ Ասորի, *Ժամանակագրութիւն 1871*, էջ 454:

¹² Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 292; Barhebraeus, *Chronicon*, p. 334.

¹³ Guillaume de Tyr, t. 2, p. 352.

¹⁴ Միխայէլ Ասորի, *Ժամանակագրութիւն 1870*, էջ 455:

հով, անհրաժեշտ է ինչպես այդ ինստիտուտի, այնպես էլ նրա հետ կապված պատմական իրադարձությունների իմաստավորման տեսակետից: Հետազոտողի համար մեծ բարեբախտություն է, որ խնդրո առարկա իրադարձությունների մասին վկայում են դրանց ժամանակակիցն ու ականատեսը հանդիսացող այնպիսի նշանավոր պատմիչներ, ինչպիսիք են՝ Վիլհելմ Տյուրացին (մահ. 1185 թ.), Միխայել Ասորի պատրիարքը (1166–1199 թթ.) եւ Իբն ալ-Ասիրը (1160–1233 թթ.): Թորոս Բ-ին հաջորդած երկու հայ իշխանների վերաբերյալ նրանք հաղորդում են բազմաթիվ եւ կարեւորագույն տեղեկություններ, որոնք ընդհանրապես հայտնի չեն հայ ժամանակագիրներին: Գահաժառանգության իրավունքին վերաբերող տվյալների եզակիության առումով, սակայն, հիշյալ աղբյուրների շարքում առանձնանում է Միխայել Ասորու ժամանակագրությունը: Մենք նկատի ունենք հատկապես վերջինիս հատվածներից մեկը, որը թեւեւ բացակայում է Միխայելի երկի հրատարակված ասորերեն բնագրում¹⁵, սակայն պահպանվել է Բարհեբրեոսի ժամանակագրության մեջ: Այս հանգամանքը չպետք է տարակուսանք առաջացնի, քանզի հայտնի է, որ մինչեւ 1195 թվականն ընդգրկող իրադարձությունների շարադրանքը Բարհեբրեոսը համարյա բառացի փաղել է Միխայել Ասորուց¹⁶: Հնարավոր կասկածները փարատելու համար միանգամից ավելացնենք, որ այդ հատվածը պահպանվել է նաեւ Միխայելի ժամանակագրության հայերեն թարգմանության երկու խմբագրություններում¹⁷: Հաշվի առնելով խնդրո առարկա հատվածի կարեւորությունը, ստորեւ մենք այն ներկայացնում ենք ուղղակի ասորերենից կատարված մեր թարգմանությամբ.

«1479 թվականի¹⁸ Քանուն¹⁹ ամսին մեռավ Կիլիկիայի տիրակալ Թորոսը, որն իր մահվան ժամանակ արդեն վանական էր:

¹⁵ Michel le Syrien, Chronique, t. IV.

¹⁶ Պատահական չէ, որ Ժ.-Բ. Շարոն Բարհեբրեոսի այդ հատվածն ընդգրկել է Միխայել Ասորու ժամանակագրության իր ֆրանսերեն թարգմանության մեջ. տե՛ս Michel le Syrien, Chronique, III, p. 331.

¹⁷ Միխայել Ասորի, ժամանակագրություն 1870, էջ 455; 1871, էջ 454–455:

¹⁸ Թվագրված է Սելեւկյան կամ Հունաց թվականով (= 1168 թ.):

¹⁹ Դեկտեմբեր:

Նա կարգադրեց, որ իր որդին՝ մի փոքր տղա, զբաղեցնի իր տեղը, եւ իր մորաբոնոջ որդի Քումասն էլ լինի նրա կառավարիչը: Իսկ իր եղբայր Մլենին լիովին զրկեց ժառանգությունից: Այնժամ վերջինս, զայրացած, գնաց Նուրեդդինի մոտ եւ, նրանից թուրքական մի զորախումբ ստանալով, մտավ Կիլիկիա: Նա գերեց տասնվեց հազար տղամների ու աղջիկների, տղամարդկանց, կանանց, ֆահանանների, վանականների ու եպիսկոպոսների եւ, տանելով Հալեպ, ծախեց վանառականներին ու դրանց հասույթով վարձատրեց իրեն միացած թուրքերին: Այնուհետեւ հայերը նրան կանչել տվեցին իրենց մոտ եւ նրան հանձնեցին երկրի կեսը: Նա երդվեց նրանց առջեւ, որ մյուս կեսը մնալու է մանկանը: Բայց հետո խախտեց երդումը եւ տիրեց ողջ երկրին, նրա բերդերի ու ֆաղաֆների հետ մեկտեղ: Եւ բազմաթիվ եպիսկոպոսների ու երեւելիների աչքեր փորեց, կտրեց նրանց ձեռքերն ու ոտները, ումանց էլ ողջ-ողջ մորթազերծ անելով, նետեց գազանների առջեւ»²⁰:

Այս հատվածին մենք դեռ բազմիցս առիթ կունենանք անդրադառնալու, իսկ այժմ ավելի մանրամասն՝ խնամակալության ինստիտուտի մասին: Եթե այն, ինչպես նշվեց, կիլիկյան իրականության դեպքում նորամուծություն էր, ապա լատին Արեւելքում կիրառության մեջ էր արդեն շուրջ յոթանասուն տարի՝ սովորութային իրավունքի հիման վրա ձեւավորված հստակ կանոնակարգով: Խնամակալ կարգվում էր երեք պարագայում՝ ա. երբ գահի ժառանգորդն անչափահաս էր, բ. երբ նախորդ գահակալի մահվան պատճառով գահը թափուր էր մնացել, եւ գ. երբ պետության օրինական տիրակալը գերության մեջ էր: Խնամակալի նշանակումը կատարվում էր կա՛մ նախորդ գահակալի կամքով, կա՛մ էլ, ավելի հաճախ, պետության Գերագույն ատյանի՝ բարոնների ժողովի որոշմամբ: Որպես կանոն՝ խնամակալի պաշտոնն զբաղեցնում էր մահացած կամ գերության մեջ գտնվող գահակալի, կամ էլ անչափահաս գահաժառանգի մերձավորագույն ազ-

²⁰ Barhebraeus, Chronicon, p. 334; Bar Hebraeus, Chronography, p. 292. *Տե՛ս նաեւ՝ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 331.*

գականը:²¹ Խնամակալը ոչ միայն պարտավոր էր ապահովել իր խնամփին հանձնված գահաժառանգի դաստիարակությունն ու անվտանգությունը, այլև իրավասու էր լիարժեք կերպով տնօրինելու պետության գործերը: Կարծում ենք, ավելորդ չէ հիշատակել սույն կանոնակարգի կիրառության մի շարք կոնկրետ դեպքեր.

— 1101–1103 թվականներին, Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ I-ի գերության ժամանակ, բարոնների ժողովի որոշմամբ իշխանապետության խնամակալ նշանակվեց վերջինիս ֆեոդոդի Տանկրեդը.

— 1119–1126 թվականներին, երբ պրինց Ռոջեր Սալերնացու մահից հետո Անտիոքի գահը թափուր էր մնացել, բարոնների կողմից իշխանապետության խնամակալ կարգվեց Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին II-ը.

— 1130–1131 թվականներին Բալդուին II-ը նորից ստանձնեց իշխանապետության խնամակալությունը, այս անգամ արդեն իր թոռան՝ Կոնստանսի անունից, որն Անտիոքի գահի անչափահաս ժառանգորդն էր.

— 1143 թվականին Երուսաղեմի Գերագույն ատյանը տասներեֆամյա թագավոր Բալդուին III-ի խնամակալ ճանաչեց նրա մորը՝ Մելիսենդին.

— 1152-ին, նույն կերպ, Տրիպոլիի կոմսության Գերագույն ատյանի որոշմամբ, տասներեֆամյա Ռայմոնդ III-ի խնամակալ կարգվեց նրա մայր Հոդիերնան.

— 1164–1172 թվականներին, Ռայմոնդ III-ի գերության ժամանակ, Տրիպոլիի կոմսության խնամակալությունը, բարոնների ժողովի որոշմամբ եւ մերձավոր ազգականի իրավունքով, ստանձնեց Երուսաղեմի թագավոր Ամորի I-ը.

— 1174-ին դերերը փոխվեցին, եւ այս անգամ արդեն Տրիպոլիի կոմս Ռայմոնդ III-ն էր, որ ստանձնեց Երուսաղեմի տասներեֆամյա թագավոր Բալդուին IV-ի խնամակալությունը, վերջինիս մերձավորագույն ազգականը լինելու իրավունքով.

— 1183 թվականին, զգալով իր մոտալուտ վախճանը, Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին IV-ը թագադրեց իր մանկահասակ ֆեոդոդուն՝ Բալդուին V-ին, նրա խնամակալ կարգելով նույն Ռայմոնդ III-ին:

Վ. Լանգլուայի եւ Է. Դյուլորիեի ժամանակներից ի վեր համընդհա-

²¹ *Le Mon. Grousset, Histoire, II, p. 612–614.*

նուր տարածում գտած տեսակետի համաձայն՝ արեւմտյան իրավա-փա-ղափական կառույցներն ու վարչա-կառավարական գործակալությունները Ասորիքի խաչակրաց պետությունների խողովակով Կիլիկիայի պետական համակարգ են թափանցել Լեւոն Բ (I) թագավորի օրոք (1198–1219 թթ.): Այդ մոտեցման լավագույն ձեւակերպումը տվել է Հովհաննես Դարդելը դեռեւս XIV դարում. «Հրեշտակաւ արծակեաց պարոն Լեւոն առ իշխանն Անտիոքայ, խնդրելով ի նմանէ զի առաքեսցէ առնա զսահմանադրութիւնս, հաստատութիւնս եւ զկարգս կանոնաց, որովք վարէին յերկիրն Անտիոքայ, զի կամ էր նմա վարել նոքումք եւ աշխարհին Հայաստանեայց. եւ արար նա զայն յօժար կամօք»²²: Սակայն, ինչպես տարածված տեսակետին իրավացիորեն առարկում է Ս. Բոունազյանը²³, Կիլիկիայի պետական կարգի բարեփոխումը չպետք է որպես միանգամայն ակտ դիտել. այն ըստ երեւոյթին, եղել է երկարատեւ գործընթաց, եւ նրա առանձին տարրեր ի հայտ են եկել դեռեւս կիլիկյան պետականության իշխանական շրջանում: Դրանցից մեկն է, ահա, խնամակալության գործակալությունը, որն, ինչպես տեսանք, XII դարում կարեւոր դեր է խաղացել լատինական Արեւելքում: Նախադեպերի վերը կատարված թերեւս տաղտկալի թվարկման նպատակն էր ցույց տալ, որ դրանք չէին կարող անհայտ լինել Ռուբինյան իշխաններին, որոնք բազմաթիվ ամուսնություններով կապված լինելով խաչակրաց պետությունների ազնվականական դասի ներկայացուցիչների հետ, անշուշտ, ծանոթ պետք է լինեին մանավանդ գահաժառանգությանն առնչվող իրավահարաբերությունների նրբություններին: Ըստ այդմ, խնամակալի գործակալության եւ նրա իրավասությունների կիրարկման կարգի փոխառումը Թորոս Բ-ի կողմից միանգամայն բնական պետք է համարել²⁴:

Սա այն դեպքերից է, երբ անչափահաս ժառանգորդի խնամակալը նշանակվում է ոչ թե բարոնների ժողովի որոշմամբ, այլ նախորդ գահակալի կամով: Մեր կարծիքով՝ հատուկ ուշադրության է արժանի

²² Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 13:

²³ Բոունազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, էջ 49:

²⁴ Կիլիկյան Հայաստանում կիրարկված խնամակալության գործակալության մասին մանրամասն տե՛ս Բոունազյան, Անդ, էջ 67–70:

խնամակալի նշանակման կապակցությամբ պատմական սկզբնաղբյուրների օգտագործած տիպային բանաձեւը: Դրանում մենք կհամոզվենք սույն աշխատության հետագա շարադրանքում, իսկ առայժմ ներկայացնենք աղբյուրների համապատասխան ձեւակերպումները.

— «(Թորոսը) կարգադրեց, որ իր որդին՝ մի փոքր տղա, զբաղեցնի իր տեղը, եւ իր մորաբոջ որդի Թումասն էլ լինի նրա կառավարիչը» (Միխայել Ասորի)²⁵

— «Իսկ ի մեռանիւն եդ պարոն Թորոս պայլ տղային իւրոյ, որ կոչէն Ռուբէն, զիշխանն պարոն Թումաս, որ կալաւ զաշխարհն պարոն Թորոսին տարի մի» (Սմբատ Սպարապետ)²⁶

— «Իսկ ի ժամ վախճանին դնէր դաստիարակ տղային իւրոյ Ռուբին՝ զիշխանն Թումաս, որ կալաւ զաշխարհն Թորոսի զամ մի» (Սմբատ, մյուս խմբագրություն)²⁷

— «Սակայն Թորոսն որ վախճանեալ,/ Մատաղ որդի մի իւր թողեալ,/ Զնա եւ զերկիրս ապաստանեալ,/ Յայն որ պարոն եւ պայլ եղեալ,/ Որ եւ աներ նմին եղեալ,/ Անուն Թումաս վերածայնեալ» (Վահրամ Բաբունի)²⁸.

— «Եւ Թորոսի մնացեալ որդի մի Լետն, զոր վստահացեալ էր Թորոս յաներն իւր Թումաս, որ էր յԱնտիոքա, նոյնպէս եւ յանձին արարեալ էր նմա զպայլութիւն աշխարհին» (Հեթում Կոռիկոսցի)²⁹

— «Եւ երկիր իշխանութեան իւրոյ եւ զմատաղ որդին իւր վստահացաւ յաներն իւր՝ Թումաս անուն, իշխան մեծ, զոր եւ պայլ իսկ եղ Հայոց՝ յետ իւր» (Հեթում արքայորդու Ճաշոց)³⁰

— «(Թորոս) եթող տղայ մի փոքրիկ՝ յանձնելով զնա յիշխանսն» (Միխայել Ասորու հայերեն թարգմանություն)³¹.

²⁵ Barhebraeus, Chronicon, p. 334; Bar Hebraeus, Chronography, p. 292. *Տե՛ս նաեւ՝ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 331.*

²⁶ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 100:

²⁷ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 189:

²⁸ Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 210:

²⁹ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 102:

³⁰ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 585:

³¹ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 455:

— «Թորոս ետ զիշխանութիւնն որդւոյ իւրոյ յոյժ տղայոյ, եւ յանձնեաց զնա յիշխանսն» (Միփայելի հայերեն թարգմանության մյուս խմբագրություն)³²:

Եթե փորձենք պատմողական բնույթի այս ձեւակերպումները վերածել ընդհանուր բանաձեւի, ապա կստանանք մոտավորապես հետեւյալը. գահաժառանգի եւ երկրի հանձնումը (վստահումը, ապաստանումը) խնամակալին, այն է՝ վերջինիս կողմից խնամարկյալի դաստիարակության եւ երկրի կառավարման իրավասության ստանձնումը:

Ինչպես նշեցինք, Ասորիքի խաչակրաց պետություններում, որպես կանոն, խնամակալ էր նշանակվում անչափահաս գահաժառանգի մերձավորագույն ազգականը, ուստի Թորոս Բ-ի խնդրո առարկա կարգադրությունը բնենկ է նաեւ այս առումով: Ուշ շրջանի հայկական աղբյուրների տվյալներով՝ Թումասը Թորոս Բ-ի աներն էր³³, ինչը չի կարող ճիշտ լինել, քանի որ հայտնի է, որ վերջինիս աները կա՛մ Ռապանի ֆրանկ իշխան Սիմոնն էր³⁴, կա՛մ էլ՝ Եղեսիայի կոմս Ժոսլին II-ը³⁵: Բարհեբրեոսը, որի աղբյուրն, ինչպես նշվեց, Միփայել Ասորին է, Թումասին համարում է Թորոսի «մորաբոջ որդին» (*bar halteh*)³⁶, թեւեւ այստեղ ասորերեն նախադասության կառուցվածքն այնպիսին է, որ կարելի է հասկանալ նաեւ «Թորոսի որդու մորաբոջ որդին»: Իսկ Վիլհելմ Տյուրացին Թումասին կոչում է Մլեհի (նույնն է՝ Թորոսի) «զարմիկներից մեկը, նրա բոջ որդին» (*uns suens niés, filz de sa sereur*), ավելացնելով նաեւ, որ վերջինս «լատին էր» (*cil estoit latins*)³⁷: Նկատի ունենալով, որ Թորոսի եւ Մլեհի

³² Միփայել Ասորի, Ժամանակագրություն 1871, էջ 454:

³³ Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 210; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 102; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 121: Մի այլ տեղում, սակայն, Հակոբ Սսեցին Թումասին համարում է Թորոսի աներձազը, գրելով. «Պարոն Թորոսն... էառ ի յԱնտիոքայ զքոյրն Թումասի» (Անդ):

³⁴ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 281–282; IV, p. 641.

³⁵ Միփայել Ասորի, Ժամանակագրություն 1871, էջ 423. հմմտ. Rüdiger-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.).

³⁶ Barhebraeus, Chronicon, p. 334; Bar Hebraeus, Chronography, p. 292. *Տե՛ս նաեւ՝* Michel le Syrien, Chronique, III, p. 331.

³⁷ Guillaume de Tyr, t. 2, p. 352.

ավագ փայրերից մեկն ամուսնացել էր անտիոքացի մի ֆրանկ ասպետի հետ³⁸, Ժ. Տետեյանը կարծում է, որ Թումասը պետք է ծնված լիներ այդ ամուսնությունից³⁹: Սա մեզ հավանական է թվում, քանի որ նախ՝ անանուն մի պատմության տվյալներով՝ Թումասը Մլենի ֆրոջ որդին էր⁴⁰, եւ երկրորդ՝ որոշ աղբյուրների տեղեկությունների համաձայն՝ Թումասը Ռուբեն Բ-ի խնամակալությունն ստանձնելու համար հրավիրվել էր Անտիոքից⁴¹, իսկ Մլենի կողմից հալածվելուց հետո ապաստան էր գտել այդ նույն ֆաղափում⁴²: Սակայն խնդիրն այն է, որ Ռուբեն Բ-ի հետ ունեցած ցանկացած ազգակցական կապի պարագայում մորական պապ, մեծմոր Բեռորդի, մորաֆրոջ կամ հորաֆրոջ որդի, միեւնույն է, Թումասը նրա ամենամերձավոր արյունակիցը չէր, քանի որ...

Քանի որ դեռ ողջ էր Մլենը՝ Հայոց գահաժառանգի հիւրավի մերձավորագույն ազգականը, նրա հարազատ հորեղբայրը: Սա նշանակում է, արդյոք, թե Թորոսն իր որոշմամբ խախտել էր խնամակալության իրավունքի նորմերը. օրենքի տառի տեսակետից՝ այո՛, իսկ ոգու տեսակետից՝ ո՛չ: Ո՛չ, քանզի 1160-ական թթ. կեսերին իր եղբոր դեմ ապստամբելու պատճառով Մլենն օրենքից դուրս էր հայտարարված եւ արտաքսված Կիլիկիայից: Պատահական չէ Միֆայել Ասորու այն տեղեկությունը, թե «(Թորոսն) իր եղբայր Մլենին լիովին զրկեց ժառանգությունից»⁴³: Ինչպես արդեն նշվեց, Կիլիկիայից արտաքսվելուց հետո Մլենն ապաստան էր գտել Հալեպի հզոր տիրակալ Նուրեդդին իբն-Ջանգիի արհուճիփում եւ ծառայության մտել նրա մոտ, ինչի մասին վկայում են Սմբատ

³⁸ *Sté'us Rüd't-Collenberg*, The Rupenides, I (Rup.).

³⁹ *Sté'us Dédéyan*, Les Arméniens, p. 534 (n.).

⁴⁰ «Իսկ իշխանք ոչ ետուն ի տեղի Մլենին, այլ նստուցին զորդի քեռն իւրոյ Թումաս». *Անանուն*, Պատմութիւն սրբոց, էջ 519:

⁴¹ Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 211; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 102; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585:

⁴² Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 101; Վենետիկ, էջ 190; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 211; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 102; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 121:

⁴³ Barhebraeus, Chronicon, p. 334; Bar Hebraeus, Chronography, p. 292. *Sté'us նաեւ՝ Michel le Syrien*, Chronique, III, p. 331.

Սպարապետի Տարեգիրքը եւ Միխայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանությունը: «Եւ Թորոս...,- գրում է Սմբատը,- կալաւ զՄլենին

եւ արտախնայ եհան զնա ի գաւառէ իւրմէ եւ այլ ոչինչ արար փոխարեն չարեաց նորա: Իսկ նա ելեալ զնաց առ տէրն Հալպայ Նուրտինն, եւ եմուտ ընդ ծառայութեամբն նորա»⁴⁴: Իսկ ըստ Միխայելի հայերեն թարգմանության՝ «Պարոն Թորոսի եղբայր մի էր Մլեն անուն, չարաբարոյ եւ վայրենամիտ, որ ոչ հաւատայր նմա Թորոս եւ ոչինչ. վասն որոյ զչարեալ նորա՝ չոգաւ առ Նորատինն»⁴⁵: Միեւնույն աղբյուրները տեղեկացնում են նաեւ, որ այդ ծառայության դիմաց Նուրեդդինը Մլենին շնորհել էր Կուրուս քաղաքն՝ իր շրջակա գավառով. «Եւ նա ետ նմա զԿիւրոս եւ զգաւառն իւր» (Սմբատ)⁴⁶, կամ պարզապէս՝ «Եւ ետ նմա զԿուրիս» (Միխայել)⁴⁷: Արաբ պատմիչներ Իբն ալ-Ասիրը եւ Քեմալեդդինը նույնպէս նշում են, որ Մլենը Նուրեդդինից կալվածք (իկթա) էր ստացել, սակայն առանց հիշատակելու նրա աշխարհագրական անվանումը⁴⁸: «Իկթա»-ն, որ հաճախ սխալմամբ թարգմանվում է հիֆ (ավատ), իսլամական հողատիրության բարդ եւ ժամանակի ընթացքում փոփոխությունների ենթարկված ինստիտուտ էր. սելջուկյան շրջանում այն սովորաբար շնորհվում էր զինվորական ծառայության դիմաց, սակայն ոչ որպէս սեփականություն, այլ ժամանակավորապէս հարկ գանձելու եւ հասույթ ստանալու իրավունք⁴⁹: Մլենը թերեւս միակ քրիստոնյա իշխանավորն էր, որ երբեքիցե արժանացել էր նման շնորհի⁵⁰: Այս հանգամանքն, ըստ երեւոյթին, որոշ տրտունջներ էր առաջացրել մահմեդական աշխարհում, եւ զանգիդյան հարստության ջատագով Իբն ալ-Ասիրը, անհարմար

⁴⁴ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 187; նույնը՝ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 99:

⁴⁵ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 455; նույնը այլ խմբագրությամբ՝ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 454:

⁴⁶ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 187; Փարիզ, էջ 99:

⁴⁷ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 455; 1871, էջ 454: Հմմտ. Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 120:

⁴⁸ Իբն ալ-Ասիր, Կիականաւար պատմութիւն, էջ 263; Камал ад-дин, Сливки, с. 215.

⁴⁹ Եզրույթի մասին մանրամասն տե՛ս Cahen, Ikṭā', p. 1088-1091; Cahen, Les peuples musulmans, p. 231-269; Али-Заде, Азербайджан XIII-XIV вв., с. 169-185.

⁵⁰ Եթե նկատի չունենանք մահմեդականացած քրիստոնյաներին:

վինակից դուրս գալու համար, ստիպված է եղել հորինել հետեյալ գեղեցիկ արդարացումը. «Երբ Նուր ալ-Դինին ասացին, թե ի՞նչ իմաստ ունի նրան ծառայության ընդունելը եւ Ասորիքում տիրույթներ շնորհելը, նա պատասխանեց՝ նրան օգտագործում եմ իր կրոնի մարդկանց դեմ պայքարելու համար եւ այդ միջոցով իմ զինվորների մի մասը ազատում եմ դրացի երկրների վրա հարձակվելու (պարտականությունից)»⁵¹: Սակայն արաբ պատմիչն ավելացնում է, որ Մլեհն ամենեւին Նուրեդդինի կույր գործիք չի եղել, այլ ինքն էլ օգտագործել է վերջինիս՝ սեփական նպատակներին հասնելու համար. «Սակայն Մլեհն էլ իր հերթին հենվում էր Նուր ալ-Դինի վրա դրացի հայերի եւ հոռոմների դեմ (պայքարելու համար)»⁵²:

Կարծում ենք, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաեւ այն իրողությունը, որ Նուրեդդինը Մլեհին շնորհել էր հենց Կուրուսի գավառը: Դրդապատճառներից մեկն, ըստ երեւոյթին, գավառի բնակչության մեծամասնության հայ լինելու հանգամանքն էր: Այսպիսի ենթադրություն կատարելու հիմք է տալիս այն փաստը, որ 1097–1117 թթ. ընթացքում Կուրուսը պատկանել էր Գոզ Վասիլ հայ իշխանի եղբայր Բագրատին: Երկրորդ դրդապատճառը Մլեհին Անտիոքի իշխանապետության եւ Կիլիկյան Հայաստանի դեմ օգտագործելու Նուրեդդինի մտադրությունն էր, ինչի մասին ակնարկում է նույն Իբն ալ-Ասիրը. «(Մլեհը) Նուր ալ-Դինի ծառայության մեջ էր, ֆրանկների դեմ նրա պատերազմների կազմակերպիչն ու ընկերակիցը»⁵³: Կուրուսի գավառն, արդ, սահմանակից էր թե՛ Կիլիկիային, թե՛ Անտիոքի իշխանապետությանը: Նրա սահմաններն էին՝ հյուսիսից Ռավանդանի գավառը, արեւելից եւ հարավից՝ Աֆրին գետը, իսկ արեւմուտից՝ Ամանոսյան լեռները⁵⁴: Կուրուսի սահմանակցությունը Կիլիկիային ակներեւաբար ձեռնտու էր ոչ միայն Նուրեդդինին, այլեւ Մլեհին, որն, ինչպես ցույց պիտի տային հետագա զարգացումները, Թուրոսին տապալելու ձախող-

⁵¹ *Իբն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմութիւն, էջ 263:*

⁵² *Անդ:*

⁵³ *Անդ: Տե՛ս նաեւ՝ Ալ-Պահարի (ըստ՝ Mutafla, La Cilicie, t. 1, p. 402; Մուքաֆյան, Կիլիկիան, էջ 396):*

⁵⁴ *Կուրուսի տեղագրության մասին մանրամասն տե՛ս Elmstedt, Nûr ad-Dîn, p. 183–186.*

ված փորձից հետո ամենեւին չէր հրաժարվել Ռուբինյան իշխանության գահին բազմելու մտադրությունից:

Եւ այսպես, Մլեհը Կուրուսում էր, երբ լսեց Թորոս Բ-ի մահվան եւ նրա մանկահասակ որդու՝ Ռուբեն Բ-ի գահակալման լուրը: Թվում էր, թե իշխանության փոխանցումը տեղի էր ունեցել միանգամայն օրինական ճանապարհով, ուստի եւ Մլեհն իր բաղձալի նպատակին հասնելու որեւէ հնարավորություն չուներ: Սակայն կար մի անսպասելի հանգամանք, որը նրան որոշ իրավական հիմք էր տալիս վերջիվերջո բավարարելու սեփական իշխանական հավակնությունները. դա անչափահաս գահաժառանգի խնամակալության խնդիրն էր: Եթե առաջին անգամ, 1160-ական թթ. կեսերին, Մլեհը փորձել էր եղբոր գահին տիրել ավագության իրավունքով, ապա այժմ կարող էր հավակնել Ռուբենի խնամակալի դերին՝ նրա մերձավորագույն ազգականը լինելու հիմունքով: Անտեղյակ իրավաբանական այս նրբություններին՝ սկզբնաղբյուրները նկարագրում են միայն իրադարձությունների արտաքին կողմը: Նրանց բոլորի տվյալներն ի մի բերելուց՝ ստացվում է մոտավորապես հետեւյալ պատկերը: Մլեհը, Նուրեդդինից ստացած թուրքական մի զորախմբի օգնությամբ, մտնում է Կիլիկիա եւ բռնությամբ ու դաժանություններով տիրում իշխանությանը⁵⁵: Թումաս խնամակալը փախչում է Անտիոք⁵⁶, իսկ Ռուբեն Բ մանուկ իշխանը, հավատարիմ մարդկանց աջակցությամբ, ապաստան է գտնում Հռոմկլայում մեկ տարի անց, սակայն, սպանվելով ամբարիշտների ձեռքով⁵⁷: Աղբյուրներից երեւը՝ Միհայել Ասո-

⁵⁵ Guillaume de Tyr, t. 2, p. 352; *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 189; Փարիզ, էջ 100; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585*:

⁵⁶ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 190; Փարիզ, էջ 101; Վահրամ Բարունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 211; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 103; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585*:

⁵⁷ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 190; Փարիզ, էջ 101 (Ըստ Սմբատի՝ Ռուբենը ոչ թե սպանվել, այլ մեռել է. «եւ անդ մեռաւ»); Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 455, 475 (Այս աղբյուրի համաձայն նույնպես Ռուբենը ոչ թե սպանվել, այլ մեռել էր. «Որդին Թորոսի տղայն մեռեալ էր ի Հռովմկլայն»); Զակար Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 121–122, 136; Վահրամ Բարունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 211; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 103; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585–586 (Վերջին*

ոին, Վահրամ Բաբունին եւ Հեթում Կոռիկոսցին փոքր-ինչ այլ կերպ են ներկայացնում իրադարձությունների ընթացքը: Նրանց տվյալներով՝ Հայոց իշխանությունը զավթելու Մլեհի առաջին փորձն անհաջող է անցնում, եւ նա վերադառնում է Նուրեդդինի մոտ: Բայց երբ հայ իշխանները լսում են, որ նա, Հալեպի էմիրից թուրքական մի նոր զորախումբ ստանալով, պատրաստվում է նորից ասպատակել Կիլիկիան, նրան խնդրում են հաշտությամբ զալ եւ տիրել երկրին, ինչը եւ տեղի է ունենում⁵⁸:

Այս ամենն, ինչպես նշվեց, իրադարձությունների միայն արտաքին կողմն է. նրանք, սակայն, ունեն նաեւ ներքին ծալքեր, որոնց բացահայտման բանալին գտնվում է Միհայել Ասորու ժամանակագրության արդեն բազմիցս վկայակոչված հատվածում: Մեզ հետաքրքրող խնդրի տեսակետից Միհայելի վկայությունն այնքան կարեւոր է, որ հարկ ենք համարում, բացի նրա ասորերեն բնագրի վերարտադրությունից, ներկայացնել նաեւ նույնի հայերեն թարգմանությունն՝ ըստ միջնադարյան երկու խմբագրությունների, մանավանդ որ վերջիններս մեկ-երկու էական լրացումներ են պարունակում.

— «Այնուհետեւ հայերը նրան (Մլեհին) կանչել տվեցին իրենց մոտ եւ նրան հանձնեցին երկրի կեսը: Նա երգվեց նրանց առջեւ, որ մյուս կեսը մնալու է մանկանը: Բայց հետո խախտեց երդումը եւ տիրեց ողջ երկրին, նրա բերդերի ու քաղաքների հետ մեկտեղ»⁵⁹

— «Յետ այսորիկ իշխանին Հայոց եւ Թումաս մանկակալ տղայոյն, առին ի նմանէ (ի Մլեհէ) երդումն՝ զի մի՛ զրկեսցէ զեղբօրորդին իւր, եւ նոքա տացեն նմա զկէս երկրին եւ դարձցի անդրէն. եւ նա երդուաւ եւ դարձաւ յերկրին, եւ ոչ եկաց յերդումն, այլ մեծամեծ շարեօք զօրացաւ եւ տիրեաց ամենայն երկրին»⁶⁰

— Իսկ զի Մլեհն ապականութիւն յոլով առնէր, երդումն առին ի

երեք աղբյուրները չեն հիշատակում Ռուբենի՝ Հոռմկլայում ապաստանելու փաստը:

⁵⁸ Barhebraeus, Chronicon, p. 334; Bar Hebraeus, Chronography, p. 292; Michel le Syrien, Chronique, III, p. 331; Վահրամ Բաբունի, Ուսանաւոր պատմութիւն, էջ 210–211; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 102–103:

⁵⁹ Barhebraeus, Chronicon, p. 334; Bar Hebraeus, Chronography, p. 292; Michel le Syrien, Chronique, III, p. 331.

⁶⁰ Միհայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 454–455:

նման է իշխանին, զի մի՛ գրկեսցէ գտղայն, եւ մուծին յերկիրն: Իսկ նա ստեաց երդմանն եւ էառ զբոլոր երկիրն»⁶¹:

Միհայել Ասորու այս եզակի եւ թանկարժեք վկայությունը, մեր կարծիքով, պետք է մեկնաբանել հետեւյալ կերպ: Առաջին անգամ Կիլիկիա մտնելով, Մլենը մերձավորագույն ազգականի իրավունքով Հայոց իշխաններից պահանջել է իրեն նանաչել մանկահասակ Ռուբենի խնամակալ: Մերժում ստանալուց հետո նա վերադարձել է Հալեպ եւ, նոր ուժեր հավաքելով, պատրաստվել է նորից արշավել Կիլիկիա: Այդ լուրի վրա՝ իշխանները ճարահատյալ համաձայնել են բավարարել Մլենի պահանջը: Երկիրը երկու կեսի բաժանելու մասին տեղեկությունն, ըստ այդմ, պետք է հասկանալ ոչ թե Կիլիկիայի տարածքի ֆիզիկական մասնատման, այլ իշխանությունը կիսելու, այն է՝ Ռուբենի եւ Մլենի համատիրության իմաստով: Իսկ դրա իրավական ձեւակերպումը կարող էր լինել միայն անչափահաս գահակալի անունից երկիրը կառավարելու՝ Մլենին շնորհված խնամակալական լիազորությունը⁶²: Այսպիսով, անկախ իր նպատակին հասնելու ճանապարհին գործադրած բռնի միջոցներից, զուտ ձեւի առումով Մլենը Հայոց իշխանների կողմից խնամակալ է կարգվել միանգամայն օրինական հիմունքներով: Ի դեպ, այստեղ մենք ականատեսն ենք գահաժառանգության իրավունքի կիլիկյան պրակտիկայում կիրառված երկրորդ նորամուծության, որի տակ նկատի ունենք իշխանների ժողովի ինստիտուտը: Սակայն քանի որ այդ ինստիտուտի գործողությունն ավելի ցայտուն կերպով դրսևորվել է Ռուբեն Գ իշխանի գահակալման պարագայում, ապա մենք դրան հանգամանորեն կանդրադառնանք հաջորդ ենթագլխում:

Հետազոտողներից շատերի կարծիքով՝ Մլենը Կիլիկիային տիրել է բացառապես Նուրեդդինի ռազմական օգնության շնորհիվ⁶³: Ավելին,

⁶¹ Միհայել Ասորի, Ժամանակագրություն 1870, էջ 455: Հմմտ. Յակոբ Սսեցի, Պատմություն, էջ 121:

⁶² Պետական ազգի ներկայացուցիչ լինելու պատճառով Միքայել Ասորու համար բարդ պետք է լիներ հասկանալ իրավաբանական այս նրբությունը, ուստի իշխանությունը կիսելու կամ համատիրության պարագան նա պատկերացրել է երկիրը ֆիզիկապես երկու մասի բաժանելու տեսքով:

⁶³ Հմմտ. Morgan, Histoire, p. 180; Grousset, Histoire, II, p. 567; Runciman, A History, II, p. 389-390.

ըստ Ռ. Գրուսեի՝ «Հայաստանի իշխան դառնալով Նուրեդդինի եւ թուրքերի աջակցությամբ՝ Մլենը նրանց շնորհիվ էլ պահպանում էր իր իշխանությունը»⁶⁴։ Սակայն մեզ թվում է, այս տեսակետը չի համապատասխանում իրականությանը։ Ուսումնասիրողներն անուշադրության են մատնել հայկական որոշ աղբյուրներում պահպանված այն տեղեկությունը, որ Մլենը, Հայոց իշխանների համաձայնությամբ Կիլիկիային տիրելուց հետո, ետ է ուղարկել թուրքական զորքերը եւ հանգիստ կառավարել երկիրը. «Ապա գՏանիկսըն դարձուցեալ, / Եւ հանութեամբ երկրին տիրեալ», – գրում է Վահրամ Բաբունին⁶⁵։ Իսկ Հեթում Կոռիկոսցին այդ մասին հայտնում է. «Այլ իշխանն Հայոց յորժամ լուան զգալն նորա՝ առաքեցին առ նա, զի սիրով եկեալ տիրեսցէ աշխարհին, եւ մի՛ ինչ վնասեսցէ ֆրիստոնէից զաւրֆն անաւրինաց։ Եւ նա լուեալ զայն՝ դարձոյց ըզաւրսն սուլտանին մեծաւ շնորհակալութեամբ»⁶⁶։ Այստեղից ինքնըստինքյան բխում է, որ եթե Մլենն ի վիճակի էր իշխել առանց թուրքական զորքերի աջակցության, ուրեմն Կիլիկիայում եթե ոչ լայն հեռանալով, ապա առնվազն լուրջ կողմնակիցներ պետք է ունենար։ Տեսանք արդեն, որ զուտ օրինապաշտների (լեզալիստների) տեսակետից՝ նրա խնամակալությունը միանգամայն օրինական էր։ Քայց կար նաեւ մի կարեւոր ֆաղափական հանգամանք։ Հայ իշխանների գոնե մի մասը չէր կարող չհասկանալ, թե Կիլիկիայի շուրջ ստեղծված միջազգային բարդ իրավիճակում, երբ հատկապես ակտիվացել էին Բյուզանդական կայսրության, Իկոնիայի սուլթանության, Դանիշմենդյան էմիրության, Հալեպի աթաբեկության եւ Անտիոքի իշխանապետության գործողությունները, ինչպիսի վտանգներ էր պարունակում երկրի կառավարումը մանուկ գահակալի եւ անտիրոջ օտարական խնամակալի ձեռքում թողնելը, մանավանդ որ հայտնի էին Անտիոքի չղաղարող նկրտումները Կիլիկիայի նկատմամբ։ Ուստի Թորոսի պես շեշտված անհատականության մահից հետո ստեղծված այդ վտանգավոր իրավիճակում ուժեղ ձեռքի անհրաժեշտությունը չէր կարող հասկացողություն չգտնել

⁶⁴ Grousset, Histoire, II, p. 567.

⁶⁵ Վահրամ Բաբունի, Ուտանաւոր պատմութիւն, էջ 211:

⁶⁶ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 103:

կիլիկյան հասարակության որոշ շերտերում:

Մլենի իրավական կարգավիճակը, սակայն, շուտով պիտի փոխվեր Ռուբեն Բ-ին վրա հասած վաղաժամ մահվան պատճառով: Աղբյուրների մեծ մասն, ինչպես տեսանք, վկայում է, որ մանուկ գահակալն սպանվել էր ամբարիշտ մարդկանց ձեռքով: Թեև նրանցից ոչ մեկն ակնարկ անգամ չունի Մլենի մեղսակցության մասին, սակայն դատելով վերջինիս նկատմամբ հայ միջնադարյան ժամանակագիրների տածած կույր ատելությունից, մենք ամենեւին չենք բացառում դրա հավանականությունը⁶⁷: Եթե նա մեկ անգամ արդեն փորձել էր ոտնձգություն կատարել հարազատ եղբոր կյանքի նկատմամբ, ինչու պիտի խորշեր նույն կերպ վարվել եղբորորդու պարագայում, մանավանդ որ դրանով, թվում է թե, նրա համար վերանում էր Հայոց իշխանությանն ամբողջապես տիրելու վերջին խոչընդոտը: Սակայն, ի դժբախտություն Մլենի, դա ընդամենը նրա առջեւ կանգնած խոչընդոտներից միայն մեկն էր, քանի որ գահաժառանգության գործող օրենքի համաձայն՝ Թորոս Բ-ի որդու մահից հետո, միեւնույն է, Հայոց գահը պետք է փոխանցվեր ոչ թե իրեն, այլ իր ավագ եղբոր՝ Ստեփանեի շառավիղներին: Ռուբեն Բ-ի սպանությունից հետո Մլենն, արդ, հայտնվել էր ոչ թե օրինական գահակալի, այլ բռնազավթի (ուզուրպատորի) կարգավիճակում: Ու թեև, շնայած այդ հանգամանքին, նա դրսևորեց պետական այրին վայել բարձր հատկություններ, Կիլիկիան վերջնականապես մաքրեց բյուզանդացիներից, ֆրանկներից ու թուրքերից, Ռ. Գրուսեի խոսքերով՝ դառնալով «իր երկրի ազատարարը»⁶⁸, միեւնույն է, իշխանության բռնազավթումը չներվեց նրան, եւ 1175 թվականին նա սպանվեց իր ազգակիցների կողմից⁶⁹: Ռ. Գրուսեի գնահատականը, սակայն, արժե մեջբերել

⁶⁷ Ղ. Ալիշանն այդ առթիվ գրում է. «Մանուկն Ռուբէն ... գաղտնապէս ի մահ վարեցաւ յամպարշտաց ոմանց, ոչ գիտեմ յանգէ՞տս Մլենի, թէ կամաւ». Ալիշան, Միսուան, էջ 56: Իսկ Կ. Մովսէսյանը կասկած չունի, որ մանուկ գահակալին սպանել է Մլենը. Mutafian, La genèse, p. 158.

⁶⁸ Grousset, L'Empire, p. 391.

⁶⁹ Հետազոտողներից շատերը պատահական չեն համարում, որ Մլենն սպանվել է իր հովանավորի՝ Նուբեդդինի մահից (1174 թ.) անմիջապես հետո. տե՛ս Grousset, Histoire, II, p. 582 (հայ. թարգմ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակրները եւ հայերը,

ամբողջությամբ. «Մլենը բացառություն է հայ ժողովրդի պատմության մեջ, գայթակղության առարկա ժամանակագիրների համար՝ ավելի քան իշխանությունը բռնազավթելու, քան թուրքերի հետ կնքած նրա բացահայտ դաշինքի պատճառով: Իրականում պետք է խոստովանել, որ միայն այդ դաշինքի շնորհիվ էր, որ նա բյուզանդական լծից ազատագրեց ցածրագույն Կիլիկիան, գրավելով դաշտի երեք մեծ ֆաղաֆները՝ Ադանան, Մսիսը եւ Տարսոնը: Միայն այդ ժամանակ էր, որ Կիլիկիան ամբողջությամբ դարձավ հայկական (1173 թ.): Անշուշտ, նրա որդեգրած հակաֆրանկ եւ իսլամամետ ֆաղաֆականությունը որոշ առումով ցնցող բացառություն էր նրա տոհմի պատմության մեջ: Բայց պակաս ճշմարիտ չէ, որ նշված ֆաղաֆականությունը հաջողությամբ պսակվեց, եւ որ այդ կես-ուրացյալը արդյունքում եղավ իր երկրի ազատագրող: Ճշմարիտ է նաեւ, որ այդ հսկայական ծառայությունը մատուցելուց հետո, այլեւս պատճառ չկար նրան հանդուրժելու»⁷⁰:

Մլենի ողբերգությունը, սակայն, այն էր, որ նա ոչ միայն դաժան վախճանի արժանացավ, այլեւ կանգնեց պատմության դատաստանի առջեւ: Որ «թուրքերի հետ կնքած նրա դաշինքը գայթակղության առարկա» պիտի լիներ մանավանդ լատին ժամանակագիրների համար, միանգամայն ակնհայտ է, քանի որ այդ դաշինքն առաջին հերթին ուղղված էր ֆրանկների, մասնավորապես Անտիոքի իշխանապետության դեմ⁷¹: Ուստի ամենեւին զարմանալի չէ, որ Վիլհելմ Տյուրացին Մլենին բնութագրում է «դաժան», «նենգ թշնամի», «անօրեն հայ», «նենգ հայ», «չարալից եւ խիստ անօրեն մարդ», որի մեջ «խաբեությունից, ստից ու

հտ. 1, էջ 279); Runciman, A History, II, p. 418–419; Der Nersessian, Cilician Armenia, p. 643 (հայ. թարգմ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 394); Atamian-Bournoutian, Cilician Armenia, p. 280; Mutafian, La genèse, p. 158.

⁷⁰ Անդ:

⁷¹ Մլենի եւ Նուբեդդինի դաշինքի հակաֆրանկ ուղղվածության մասին, ինչպես տեսանք, վկայում է Իբն ալ-Ասիրը. տե՛ս Իբն ալ-Ասիր, Կիսկատար պատմություն, էջ 263: Իր մի այլ աշխատության «Մոսուլի աթաբեկների պետության պատմության» մեջ, կրկին անդրադառնալով տվյալ խնդրին, արաբ պատմիչն արտահայտվում է ավելի հստակորեն. Անդ, էջ 362:

նենգությունից բացի այլ բան չէր կարելի գտնել» խոսքերով⁷²։ Սակայն տարօրինակն այն է, որ Մլենը համարյա նույնպիսի անողոք գնահատականների է արժանացել նաեւ հայ ժամանակագիրների կողմից. «այր շարաքարու եւ անագորոյն»⁷³, «այր գազանամիտ եւ շար եւ անողորմ»⁷⁴, «շարասիրտ»⁷⁵ եւ «աղտեղի գործովք լցեալ»⁷⁶, «այր շարասիրտ յոյժ եւ բազում աղտեղի գործովք լցեալ»⁷⁷, «շարաքարոյ եւ վայրենամիտ (որոյ) ոչ գոյր չափ պղծութեան նորա»⁷⁸։ Հայկական աղբյուրներից միայն երկուսն են, որ բարի խոսքով են հիշում Մլենին։ 1214 թվականին գրված մի հիշատակարան նրան անվանում է «իշխանաց իշխան մեծն Մլեն» կամ «բարեպաշտն մեծն Մլեն», բայց սա ունի իր առանձնահատուկ բացատրությունը. ձեռագիրն ընդօրինակվել է Կիլիկիայի Մանուտ գավառի Մեծաբառ վանքում, որը կառուցել էր ինքը Մլենը, եւ որն այդ ժամանակ պատկանում էր վերջինիս որդի Գեորգ իշխանին⁷⁹։ Իսկ «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց» աշխատությունը, նույնպես Մլենին օժտելով «մեծ» տիտղոսով, ավելացնում է նաեւ հետեւյալ հետաքրքիր բնութագրականը. «Բայց սահման վանօրայսն հաստատուն

⁷² Guillaume de Tyr, t. 2, p. 352–353.

⁷³ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 186:

⁷⁴ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 101:

⁷⁵ Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 211; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 138; Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 566:

⁷⁶ Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 211:

⁷⁷ Հեթում Կոռիկսացի, Պատմութիւն, էջ 103:

⁷⁸ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 455: Տե՛ս նաեւ՝ Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 121: Միքայելի ասորերեն բնագրում այս բնութագրումը բացակայում է, եւ ընդհանրապէս ասորի ժամանակագիրներն իրենց գնահատականներում համեմատաբար ավելի զուսպ են: Միայն Անանուն եղեսացին է, որ խստորեն դատապարտում է Մլենին, շեշտելով, որ «նա իր ամբարշտությամբ գերազանցեց ոչ միայն քրիստոնյա անօրեն իշխաններին, այլեւ նույնիսկ մահմեդական եւ հեթանոս բռնակալներին»։ Անանուն եղեսացի, Ժամանակագրութիւն, էջ 135:

⁷⁹ Տե՛ս Հովսեփյան, Յիշատակարանք, էջ 769–772; նույնը՝ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 87–89:

պահեաց, եւ խղնի դատէր վասն գերելոցն»⁸⁰: Որպէս Մլենի առաքինության արտահայտություն՝ նույն աղբյուրն արձանագրում է նաեւ նրա ջանքերով Հալեպում գտնվող գերիներին փրկագնելու փաստը⁸¹. «Եւ առաքէ զանձս բազումս եւ զնէ զգերեալսն ի Բերիայ»⁸²:

Մլենի նկատմամբ աղբյուրների համարյա միահամուռ ժխտական վերաբերմունքը եւ նրա սպանության պատճառների որոնումը զբաղեցրել են շատ հետազոտողների միտքը: Ըստ Ռ. Գրուսէի՝ Մլենն սպանվել էր «հայ ժողովրդի զգացումները վիրավորած լինելու»⁸³ կամ «գայթակեցուցիչ իսլամասիրության եւ փրստոնեության դեմ գործած դավաճանության համար»⁸⁴: Մ. Զուլայանի կարծիքով՝ Մլենի սպանության պատճառը «հայ իշխանների եւ բարձր հոգեւորականության» դժգոհությունն էր «Հալեպի սուլթանի հետ նրա համագործակցության փաղափարականությունից»⁸⁵: Կ. Մուրաֆյանն այդ ոճրագործությունը բացատրում է նրանով, որ Մլենի «երկաթյա բռունցքը եւ անհանդուրժողականությունը նրանից վանել էին ազգաբնակչության զգալի մասին»⁸⁶: Եւ վերջապէս, Բակուրանի տեսակետով՝ նրա «սպանումը, որ կատարուած է հայ իշխաններու ձեռոք, հաւանօրէն կուսակցական վրէժխնդրութեանց հետեւանքն էր»⁸⁷: Հարկ ենք համարում հատուկ կանգ առնել Ռ. Գրուսէի տեսակետի վրա, քանի որ այն հանդիսանում է առավել տարածված մտայնության արտահայտություն: Մեր կարծիքով, Մլենի «իսլամասիրության»⁸⁸ եւ փրստոնեության դեմ գործած դավաճանության» կամ

⁸⁰ Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 519–520, 521, 522:

⁸¹ Պետք է ենթադրել, որ խոսքը վերաբերում է այն հայ գերիներին, որոնց ինքը՝ Մլենը, ժամանակին վաճառել էր մահմեդականներին. տե՛ս Michel le Syrien, Chronique, III, p. 331; Barhebraeus, Chronicon, p. 334; Bar Hebraeus, Chronography, p. 292.

⁸² Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 520:

⁸³ Grousset, L'Empire, p. 391.

⁸⁴ Grousset, Histoire, II, p. 683.

⁸⁵ Զուլայան, Կիլիկիա, էջ 684:

⁸⁶ Mutaflan, La Cilicie, t. 1, p. 401; Մուրաֆյան, Կիլիկիան, էջ 396: Հմմտ. նաեւ՝ Սաատեթյան, Ներսէս Համբրոնացի, էջ 48:

⁸⁷ Բակուրան, Մի տեսութիւն, էջ 15:

⁸⁸ Որոշ հետազոտողներ Մլենի իսլամասիրության հարցում այնքան հեռուն են

«հայ ժողովրդի զգացումները վիրավորած լինելու» մասին խոսք անգամ չի կարող լինել, քանի որ հայ իշխանի վարագիծը թելադրված էր զուտ ֆաղափական պրագմատիզմով, եւ այդ ֆաղափականությունն, ինչպես ինքը Գրուսեն էլ խոստովանում է, «հաջողությամբ էր պսակվել»⁸⁹։ Մլենիի «իսլամասիրությունը» հաստատող որեւէ փաստ գոյություն չունի, իսկ նրա կողմից վերը հիշված Մեծաֆարի վանքի հիմնադրումը ճիշտ հակառակն է ապացուցում։ Ինչ վերաբերում է «ֆրիստոնեության դեմ գործած դավաճանությանը», որի տակ Ռ. Գրուսեն նկատի ունի Մլենիի եւ Նուրեդդինի միջեւ կնքված դաշինքը, ապա դա էլ մտնում էր ժամանակի ֆաղափական խաղի կանոնների մեջ եւ որեւէ արտառոց պահ չէր պարունակում⁹⁰։ Մլենիից թե՛ առաջ, թե՛ հետո բազմաթիվ ֆրիստոնյա տիրակալներ՝ բյուզանդական կայսրեր, Երուսաղեմի եւ Կիպրոսի թագավորներ, Անտիոքի պրինցներ, Եդեսիայի եւ Տրիպոլիի կոմսեր, Հյուսիսային Ասորիքի հայ իշխաններ, ժամանակ առ ժամանակ դաշնակցել են մահմեդականների հետ, եւ դա դիտվել է որպես իրենց երկրների գործնական շահերից բխող սովորական ֆաղափական վարագիծ։ Սույն գրքի նախորդ հատորում մենք տեսանք, թե ինչպես Փիլարտոս Վարաժնունին, Մելիտենեի տեր Գաբրիելը եւ Եդեսիայի կուրոպալատ Թորոսը, ընդունելով սելջուկյան սուլթանների գերիշխանությունը, միառժամանակ կարողացան պահպանել իրենց հայկական իշխանությունները, թե

գնում, որ պնդում են, թե նա անգամ, ուրանալով իր կրոնը, մահմեդականություն էր ընդունել (տե՛ս Morgan, Histoire, p. 180; Pasdermadjian, Histoire, p. 229; Runciman, A History, II, p. 389; Ellséeff, Nūr ad-Dīn, p. 656; Atamian-Bournoutian, Cilician Armenia, p. 280 եւ այլն)։ Սակայն միջնադարյան աղբյուրները ոչ միայն չեն հաստատում գրքից-գիրք թափառող այս թյուրիմացությունը, այլեւ նրանցից երկուսն ուղղակի բացառում են դա։ Վիլհելմ Տյուրացին, Մլենիի բնութագրելիս, հատուկ շեշտում է, որ նա «քրիստոնյա լինելով հանդերձ, այնպիսի մեծ ատելություն էր տածում մեր հավատակիցների նկատմամբ, որ իր կարողացածին չափ նրանց վատություն էր անում» (Guillaume de Tyr, t. 2, p. 353)։ Իսկ ըստ Իբն ալ-Ասիրի՝ Նուրեդդինը հպարտանում էր, որ Մլենիի օգտագործում է «իր կրոնի մարդկանց դեմ պայքարելու համար» (Իբն ալ-Ասիր, Կիսկատար պատմություն, էջ 263)։

⁸⁹ Grousset, L'Empire, p. 391.

⁹⁰ Հմմտ. Mutaflan, La Cilicie, t. 1, p. 400; Մուբաֆյան, Կիլիկիան, էջ 395:

ինչպես Անտիոքի պրինց Տանկրեդը եւ Եդեսիայի կոմս Բալդուին II-ը, դաշնակցած տարբեր մահմեդական էմիրների հետ, պատերազմում էին միմյանց դեմ, թե ինչպես բյուզանդական կայսր Մանուել Կոմնենոսը դրդում էր փոքրասիական սելջուկներին ասպատակելու Հայոց իշխան Թորոս Բ-ի տիրույթները, թե ինչպես Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ IV-ը Հալեպի Այուբյանների օգնությամբ փորձում էր դիմակայել Կիլիկիո թագավոր Լեոն Բ (I)-ի ճնշումներին, թե ինչպես Կիպրոսի թագավոր Հակոբ II-ը մամլյուֆյան զորքերի աջակցությամբ չեզոքացրեց իր մրցակցին եւ հաստատվեց թագավորության գահին եւ այլն: Ուստի Մլեհի վարագիծը, որը բացառություն չէր եւ լիովին տեղավորվում էր ժամանակի փառափառական մշակույթի շրջանակներում, չէր կարող լուրջ պատճառ հանդիսանալ հայերի կողմից նրա նկատմամբ դրսևորված կատաղի հակազդեցության, առավել եւս նրա սպանության համար: Նման վերաբերմունքի եւ սպանության բուն պատճառը, մեր կարծիքով, ոչ թե Մլեհի փառափառական կողմնորոշումն էր կամ նրա դաժանությունն ու անհանդուրժողականությունը, այլ այն էական հանգամանքը, որ նա «ուզուրպատոր» էր: Ռուբինյան գահաժառանգական իրավունքը կամ հայկական ավատատիրական «լեգիտիմիզմը» չէր կարող հանդուրժել իշխանության բռնազավթումը⁹¹, մանավանդ ուղեկցված գահի օրինական ժառանգորդ, մանկահասակ Ռուբեն Բ-ի դժնի սպանությամբ: Պատահական չէ, որ հետագայում Մլեհի բախտին պիտի արժանանային նաեւ Հայոց գահի երեք այլ բռնազավթիչներ՝ Ռայմոնդ-Ռուբենը՝ 1222 թվականին, եւ Սմբատ ու Կոստանդին Բ (I) թագավորները՝ 1299-ին⁹²: Այսպիսով, պետք է արձանագրել, որ Կիլիկյան Հայաստանի պատմության մեջ իշխանության բռնազավթման ոչ մի փորձ հաջողությամբ չի պսակվել, եւ «ոչ լեգիտիմ» գահակալներն, անկախ իրենց վաստակից ու ազգին մատուցած ծառայություններից, վերջիվերջո գահընկեց են արվել ու ենթարկվել չարաչար պատիժների:

⁹¹ Հմմտ. *Ներսէս Լամբրոնացի, Զինուորական օրէնք*, էջ 325:

⁹² Ճիշտ է, Սմբատն ու Կոստանդինը ոչ թե մյուս երկու «ուզուրպատորներին» նման մահապատժի ենթարկվեցին, այլ միայն աքսորվեցին իրենց մեղմաբարո եղբոր՝ Հեթում Բ թագավորի կողմից:

ՌՈՒԲԵՆ Գ (1175–1187 թթ.)

Մլեհը բողել էր մի որդի՝ Գեորգ անունով, որին հիշատակում են Սմբատ Սպարապետը եւ 1214 թվականին ընդօրինակված հայերեն մի ձեռագրի հիշատակարան¹: Նրա անձին մենք դեռ հանգամանորեն անդրադառնալու ենք սույն աշխատության հետագա շարադրանքում, իսկ առայժմ հարկ ենք համարում նշել միայն հետեւյալը: Գեորգը որեւէ իրավական հիմք չունեւ հավակնելու Հայոց իշխանության գահին, քանի որ նրա հայրն այդ գահին տիրել էր ոչ թե օրինական ճանապարհով, այլ, ինչպես տեսանք, բռնազավթման միջոցով՝ ռոմահարելով իր եղբորորդիների իրավունքները: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Մ. Օրմանյանը, «Մլեհի մը որդին չէին ուզէր Հայ իշխաններ իրենց վրայ իշխանապետ ունենալ»²: Ուստի գահաժառանգության օրինականությունն ապահովելու նպատակով՝ հայ իշխանները, բնականաբար, գահակալելու են հրավիրում Ռուբինյան գերդաստանի արական գծով վերջին երկու ուղիղ շառավիղներից մեկին՝ Ստեփաննի որդի Ռուբենին³: Հոր մա-

¹ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վնեստիկ, էջ 216; Հովսեփյան, Յիշատակարանք, էջ 769–772; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 87–89: Սմբատն, ի դեպ, չի զլանում ավելացնել, որ Մլեհի որդին ծնվել էր «ոչ յօրինաւոր ամուսնութենէ»: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Մլեհը նաեւ Ռուբեն անունով մի որդի է ունեցել (Ալիշան, Սիսուան, էջ 45), իսկ ըստ Ռուդ-Կոլենբերգի՝ մի քանի այլ որդիներ, որոնցից մեկի անունը եղել է Թորոս (Rüdt-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.):*

² *Օրմանյան, Ազգապատում, § 998:*

³ *Կամ, ինչպես Ս. Սաատեթյանն է գրում, «Մլեհի սպանմանէն յետոյ իշխանութիւնն կը մնար երիցագոյն պայազատին»։ Սաատեթյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 48:*

հից հետո (1162 թ.)⁴ վերջինս, կրտսեր եղբոր՝ Լետնի եւ մոր՝ Ռիտայի հետ, ապաստան էր գտել իր բնու՝ Պապեռոնի⁵ իշխան Բակուրանի մոտ⁶, որը սերում էր Ռուբինյանների հակառակորդ Հեթումյան տոհմից:

Գահաժառանգության իրավունքի տեսակետից կարելու է պարզել՝ արդյո՞ք Ռուբենը Մլեհի սպանության գործում մասնակցություն ունե՞ր, թե ոչ: Ս. Ռանսիմենի կարծիքով՝ ոչ միայն ուներ, այլև հենց ինքն էր գահընկեց արել իր «ուրացյալ» հորեղբորը⁷: Ե. Քասունին սա համարում է «պատմական ու պատմագրական հիմքէ զուրկ տեսակէտ»⁸: Սակայն Սմբատ Սպարապետի հետեւյալ վկայությունը, կարծես թե, չի բացառում Ռանսիմենի պնդման հավանականությունը. «Եւ օր մի արար (Ռուբէն) պատիւ իշխանացն, եւ շնորհակալեցաւ ամենեցուն վասն երախտեացն զոր արարին նմա, եւ սպանին զհօրեղբայրն իւր եւ դրին զնա ի տեղ նորա»⁹, իսկ ըստ մյուս խմբագրության՝ «Ի սկիզբն իշխանութեան իւրոյ արար (Ռուբէն) մեծագոյն պատիւս իշխանաց իւրոց, եւ շնորհակալեցաւ ամենեցուն սակա երախտեացն զոր արարին նմա եւ սպանին զհօրեղբայրն իւր եւ հաստատեցին զնա ի տեղի նախնեացն

⁴ Թվականն՝ ըստ Գրիգոր Երեցի եւ ասորական աղբյուրների. տե՛ս Մատթէոս Ուռայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 428; Michel le Syrien, Chronique, III, p. 319; Barhebraeus, Chronicon, p. 328–329; Bar Hebraeus, Chronography, p. 287. Սմբատի տվյալներով՝ Ստեփանեն սպանվել է 1164 կամ 1165 թ. տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 98; Վենետիկ, էջ 186: Համադրելով այս տվյալները՝ Ա. Բոգոյանն, արդարացիորեն, նախապատվությունը տալիս է Գրիգոր Երեցի եւ ասորական աղբյուրների նշած թվականին. տե՛ս Բոգոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 229–230:

⁵ Հստ որոշ աղբյուրների՝ Ռուբենը զահակալելու է հրավիրվել ոչ թե Պապեռոնից, այլ Տարսոնից. տե՛ս Michel le Syrien, Chronique, III, p. 361; IV, p. 710; Barhebraeus, Chronicon, p. 350; Bar Hebraeus, Chronography, p. 305; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 475; 1871, էջ 476; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 586; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 136:

⁶ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 99; Վենետիկ, էջ 187: Վահրամ Բարունի, Ոսանաւոր պատմութիւն, էջ 211; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 586; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 138; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 103:

⁷ Runciman, A History, II, p. 418–419.

⁸ Քասունի, Ռուբէն Գ, էջ 17:

⁹ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 102:

խոց»¹⁰: Նկատի ունենալով Սմբատ Սպարապետի՝ Ռուբինյան գերդաստանի պատմության խոհանոցին փառաբանող լինելու հանգամանքը, դժվար է, իհարկե, նրա այս խոսքերին գոնե որոշ հավատ չընծայել: Սակայն այստեղ, բնականաբար, հարց կարող է առաջանալ, թե ինչու այդ դեպքում Ռուբենը մահապատժի ենթարկեց Մլեհի սպանության բուն կատարողներին՝ Ջահանին եւ Ապղարիպ ներհինուն¹¹: Ասորի հեղինակները միամտաբար կարծում են, թե Ռուբենի արյունակցական զգացումները վիրավորված էին այն հանգամանքից, որ ոնրագործները Մլեհի փառատված մարմինը անարգաբար նետել էին շների աղջել¹²: Քվում է, սակայն, թե Ռուբենի վրեժխնդրությունն ուներ երկու ավելի լուրջ պատճառ: Առաջին՝ եթե նա իսկապես մեղսակից էր իր հորեղբոր սպանությանը, ապա շահագրգռված պետք է լինեւր վերացնելու դրավկաներին: Եւ երկրորդ՝ չպետք է թույլ տար տիրասպանությունը կամ հեղաշրջումը հանդուրժելու նախադեպ ստեղծել, փանգի դա հղի էր կրկնվելու եւ իր դեմ եւս գործադրվելու վտանգով¹³: Այս ամենով հան-

¹⁰ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 192:

¹¹ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 103; Վենետիկ, էջ 192; Michel le Syrien, Chronique, III, p. 361; IV, p. 711; Barhebraeus, Chronicon, p. 350; Bar Hebraeus, Chronography, p. 305; Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն 1870, էջ 475–476; 1871, էջ 476: Բարհեբրեոսը եւ Միքայել Ասորու ժամանակագրության ասորերեն եւ հայերեն բնագրերը չեն հիշատակում սպանությունն իրականացնողների անունները: Մատենադարանի Ք. 7620 ձեռագրում պահպանված «Պատմություն սրբոց հարցն մերոց» աշխատության տվյալներով՝ «Ի մեռանել Նորըտնին, որ բարեկամ էր Մլեհին, իշխանքն նորայ խոր(հ)եցան ըսպանանել զնայ՝ ըստ տիրայնսպան բարուց ազգիս: Եւ ըմբռնեալ կապեցին զնայ... Իսկ ոմն ներգնի ի զօրաց Հոռոնց փողոտեաց (զ)նա»։ Անանուն, Պատմություն սրբոց, էջ 524. հմմտ. նաեւ՝ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 112 (ծ. 21): Սրա հիման վրա Ե. Քասունին Մլեհի սպանության ետեւում «բիւզանդական դաւ» է տեսնում. տե՛ս Քասունի, Ռուբէն Գ, էջ 16–17:

¹² Michel le Syrien, Chronique, III, p. 361; IV, p. 711; Barhebraeus, Chronicon, p. 350; Bar Hebraeus, Chronography, p. 305; Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն 1870, էջ 475–476; 1871, էջ 476: Օգտվելով Միքայելի հայերեն թարգմանությունից, նույնը կրկնում է նաեւ Հակոբ Սսեցին. տե՛ս Յակոբ Սսեցի, Պատմություն, էջ 136:

¹³ Ի դեպ, ժամանակներն ու բարքերն, ըստ երեւույթին, շատ չեն փոխվել. նույնը

դերձ, ինչ էլ թափնված լինե՞ր ակնհայտ ոճրագործության ետեւում, Ռուբենն օրենքի տառի տեսակետից իշխանության էր եկել միանգամայն օրինական ճանապարհով, քանի որ Մլեհը բռնազավթիչ էր եւ, հետեւաբար, նրա սպանությունը չէր խախտում գահաժառանգության իրավունքի սկզբունքները, այլ նույնիսկ ընդհակառակը՝ հնարավորություն էր ստեղծում վերականգնելու «սահմանադրական կարգը»: Ձնայած դրան, Ռուբենը, կարծես թէ, այնուամենայնիվ սեփական մեղքը փակելու էր իր մասին նպաստավոր հասարակական կարծիք ձեւավորելու խնդիր ուներ: Այդ է ապացուցում մասնավորապէս Սմբատ Սպարապետի Տարեգրքի հետեւյալ հատվածը, որտեղ խոսվում է նրա բաժանած առատ նվերների եւ կազմակերպած ճոխ խնջույքների մասին. «Եւ սկսաւ տալ պարգէս ամենեցուն առատապէս. եւ էառ զգանձն պարոն Մլեհին, սկսաւ սփռել ի պէտս եւ յանպէտս. եւ առատ սեղանով անուշացնէր զսիրտ իշխանացն եւ զինուորացն»¹⁴, իսկ ըստ մյուս խմբագրության՝ «Եւ սկսաւ տալ պարգէս ամենեցուն առատապէս, եւ զժողովեալ գանձս Մլեհին սկսաւ սփռել ի պէտս եւ յանպէտս, եւ առատապարգէս սեղանով զամենեցուն սիրտ եւ զոգի յինն յանգոյց»¹⁵: Թերեւս հասարակական կարծիքին հանդիմանալու նույն կտրվածքով պետք է գնահատել նաեւ Ռուբենի ցուցաբերած մեծահոգությունը Մլեհի կնոջ նկատմամբ: Ըստ Անանուն եղեսացու՝ Ռուբենն այրիացած իշխանուհուն էր նվիրել Կիլիկիայի երեք հռչակավոր բերդեր՝ Սարվանդիխարը, Սիմանակլան եւ Վանավերը¹⁶: Այս փայլով նա, միգուցե, նաեւ Հայոց եկեղեցուն սիրաշահելու նպատակ էր հետապնդում, քանի որ Մլեհի կինը Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի փուրն էր¹⁷:

տեղի է ունենում նաեւ մեր օրերում:

¹⁴ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 102:*

¹⁵ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 192:*

¹⁶ *Անանուն եղեսացի, Ժամանակագրություն, էջ 135 եւ 230 (ծ. 420):*

¹⁷ Ուշագրավ է, որ հայկական աղբյուրները, կարծես թէ, գրաքննության ենթարկված, թաքցնում են ոչ միայն այս, այլեւ այն փաստը, որ Գրիգոր Տղան Հայոց կաթողիկոս էր ընտրվել նուրբգդիկի առջեւ Մլեհի կատարած բարեխոսության շնորհիվ: Դրանց մասին վկայողը միայն ասորական աղբյուրներն են եւ նրանցից օգտված հայ հեղինակները. տե՛ս Michel le Syrien, Chronique, III, p. 353; IV, p.

Ռուբենի «լեգիտիմությունն» անխոցելի էր նաեւ մեկ այլ ուշագրավ առումով. նա ընտրվել էր Հայոց իշխանների¹⁸, իսկ ըստ այլ աղբյուրների՝ Հայոց զորքի¹⁹ միահամուտ հավանությամբ: Երկրորդ տվյալն, ի դեպ, չի հակասում առաջինին, քանի որ զորք ասելով, աղբյուրներն, ակներեաբար, նկատի ունեն գորականներին, որոնք նույնպես իշխաններ էին: Իսկ որ Ռուբենի գահակալման հարցում տարածայնություններ չեն եղել եւ նա իսկապես ընտրվել է իշխանների միահամուտ որոշմամբ, փաստվում է Սմբատ Սպարապետի հետեւյալ տեղեկությամբ. «Նւ եկեալ Ռուբէն տիրեաց հայրենեաց իւրոց, եւ հնազանդեցան նմա իշխանքն Հայոց յօժարութեամբ»²⁰: Այս միաձայնությունն, ըստ երեւոյթին, պետք է բացատրել նրանով, որ Ռուբենի ընտրությունը լիովին համապատասխանում էր գահաժառանգության կիրիկյան ավանդույթին, որը հետագայում պիտի արտացոլվեր նույն Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքի» հետեւյալ հոդվածում. «Զեղբար որդիսն դնեն երկրին հաւատարիմքն յիրենց պարօնին աթոռն, որ յիրենց պարօնին սերմն է եւ ոչ աւտար սերմի ծնունդ»²¹:

Ի՞նչ էր, արդ, իրենից ներկայացնում իշխանների, գորականների եւ

705; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 471–472; 1871, էջ 472; Անանուն Եղեւսացի, Ժամանակագրութիւն, էջ 135; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 129; Ստեփանոս, Տարեգրութիւն, էջ 35; Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 521–522; Հմմտ. նաեւ՝ Օրմանյան, Ազգապատում, § 994; Բողոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 219–220; Տեր-Ղեւոնդյան, Կիրիկյան Հայաստանը, էջ 68; Mutasian, La genèse, p. 159; Maksoudian, Chosen of God, p. 45–46 (հայերեն թարգմանությունը՝ Մագսուտյան, Ընտրեալդ յԱստուծոյ, էջ 79–80):

¹⁸ Barhebraeus, Chronicon, p. 350; Bar Hebraeus, Chronography, p. 305; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 102; Վենետիկ, էջ 191–192; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 475; 1871, էջ 476; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքումնք, էջ 138; Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 76:

¹⁹ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 361; IV, p. 710–711; Անանուն Եղեւսացի, Ժամանակագրութիւն, էջ 135; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 586: Վահրամ Բաբունին եւ Հեթում Կոռիկոսցին հիշում են թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը՝ «իշխանքն եւ զօրքն». Վահրամ Բաբունի, Ոսանաւոր պատմութիւն, էջ 211; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 103:

²⁰ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 192:

²¹ Смбат Спарпет, Судебник, с. 8.

այժմ էլ, ահա, հավատարիմների համախումբը, որն իրավասու էր լուծել այնպիսի կարեւոր մի հարց, ինչպիսին պետության գլխի ընտրությունն էր: Կասկած չկա, որ խոսքը վերաբերում է երկրի Գերագույն ատյանին կամ բարոնների ժողովին, որը ժամանակագրական կարգով լատին Արեւելից կիլիկյան իրականություն ներմուծված երկրորդ պետաիրավական հաստատությունն էր, խնամակալի գործակալությունից հետո: Հիշեցնենք, որ այդ հաստատության գործունեությանն առաջին անգամ մենք հանդիպեցինք Մլենին Հայոց խնամակալ կարգելու կապակցությամբ: XII դ. երկրորդ կեսին կիլիկյան պետականության այդ նոր կառույցն, ըստ երեւոյթին, գտնվում էր ձեւավորման նախնական փուլում, եւ այդ պատճառով դեռեւս օժտված չէր հատուկ անվանմամբ: Թագավորական շրջանում էր, որ այն պիտի ստանար իր անվանումը եւ դառնար Կիլիկյան Հայաստանի ամենակարեւոր պետական մարմիններից մեկը: Լեւոն Բ-ին հղած իր հռչակավոր «Քղբում»²², ինչը համապատասխանում է Հայոց թագավորների լատիներեն եւ ֆրանսերեն հրովարտականների curia regis/regalis curia եւ roial aute cort անվանումներին²³: Արիւնական ատյանը, որը նախագահում էր ինքը թագավորը, միաժամանակ թե՛ օրենսդիր-խորհրդակցական մարմին էր, եւ թե՛ գերագույն դատարան, որում բննվում էին պետական կյանքին վերաբերող կարեւորագույն հարցերը, սկսած իշխանների միջեւ ծագած վեճերից մինչեւ գահաժառանգության հետ կապված դժվարալույծ խնդիրները²⁴:

Այսպիսի Գերագույն ատյաններ գործում էին լատինական Արեւելի բոլոր պետություններում՝ Երուսաղեմի թագավորությունում, Անտիոքի իշխանապետությունում, Եդեսիայի եւ Տրիպոլիի կոմսություններում,

²² *Ներսէս Լամբրոնացի, Ատենաբանութիւն, էջ 214: Մի քանի տեղ էլ այդ ատյանը նա հիշատակում է առանց արքունական բառի. Անդ, էջ 221, 226, 233: Հմմտ. նաեւ՝ Торосян, Суд и процесс, с. 92–93.*

²³ *Հմմտ. Langlois, Cartulaire, p. 34; Dulaurier, Documents Arméniens, p. 583n; Lüders, Die Kreuzzüge, S. 86.*

²⁴ *Կիլիկիո Հայոց Թագավորության Արքունական ատյանի գործառույթների մասին մանրամասն տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 34; Բակուրյան, Մի տեսութիւն, էջ 69–70; Բոռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, էջ 122–125:*

խսկ հետագայում նաեւ Կիպրոսի թագավորությունում²⁵։ Տվյալ դեպքում մեզ հետաբերողը այդ ատյանների՝ գահաժառանգությանը վերաբերող խնդիրների լուծման գործառույթն է։ Խաչակրաց պետությունների պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ բնագավառում Գերագույն կամ Արհունական ատյանի միջամտության անհրաժեշտությունը սովորաբար ծագում էր երկու պարագայում՝ առաջին, երբ հանգուցյալ գահակալի անգավակության պատճառով հարկ էր լինում պետության ղեկը փոխանցել նրա եղբորը կամ մերձավորագույն ազգականին, եւ երկրորդ, երբ ատյանի որոշմամբ ամուսին էր ընտրվում գահի իգական գծով ժառանգորդի համար։ Այսպես, դեռեւս 1100 թվականին, երբ մահացավ Երուսաղեմի թագավորության հիմնադիր Գոդֆրուա Բուլյոնացին, որն անգավակ էր, երկրի բարոնների ժողովի, կամ որ նույնն է՝ Վերին ատյանի, որոշմամբ թագավոր ընտրվեց նրա եղբայրը՝ Եդեսիայի նախկին կոմս Բալդուին I-ը։ 1118-ին նույն պատճառով եւ նույնպիսի կարգադրությամբ վերջինիս հաջորդեց նրա զարմիկ Բալդուին II Բուրգանցին։ 1135-ին Անտիոքի բարոնների ժողովի խնդրանքով Երուսաղեմի թագավոր Ֆուկր ամուսին գտավ իշխանապետության գահաժառանգ Կոնստանսի համար։ 1162 թվականին Գերագույն ատյանը Երուսաղեմի թագավոր հռչակեց Ամորի I-ին, քանի որ նրա եղբայրը՝ Բալդուին III-ը, նույնպես անգավակ էր։ 1210 թվականին նույն ատյանը Երուսաղեմի գահի ժառանգորդ Մարիա Մոնֆերատցու համար ամուսին փնտրելու խնդրանքով դիմեց Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ-Օգյուստին, եւ վերջինիս ընտրությունը կանգ առավ վաթսունամյա Հովհաննես Բրիենացու վրա։

Թվարկված նախադեպերն, անշուշտ, չէին կարող անհայտ լինել Կիլիկիո Հայոց պետության իշխող դասի համար, որը բազմաթիվ թելերով կապված էր Ասորիի լատին ազնվականության հետ։ Ավելին, հիմքեր կան ենթադրելու համար, որ հայերը տեղյակ էին անգամ դրանց իրավաբանական նորություններին։ Այս առումով չափազանց ուշագրավ է

²⁵ *Խաչակրաց պետությունների Գերագույն կամ Արքունի ատյանների մասին մանրամասն տե՛ս Prawer, The Crusaders' Kingdom, p. 113–122; Cahen, La Syrie du Nord, p. 441–452; Richard, Tripoli, p. 71–73; Amouroux-Mourad, Édesse, p. 113–114.*

Մատթեոս Ուոհայեցու «Ժամանակագրության» հետեւյալ հատվածը, որը վերաբերում է Բաղդուին Բուրգացի թագավորի գահակալման հանգամանքներին: Ըստ Մատթեոսի՝ զգալով իր մոտալուտ վախճանը, Բաղդուին I-ը կարգադրել էր թագավորության խնամակալ (տեղապահ) կարգել Բաղդուին Բուրգացուն, մինչեւ որ Ֆրանսիայից կժամաներ իր եղբայրը եւ կբազմեր Երուսաղեմի գահին: Սակայն Բուրգացին մերժում է բարոնների (իմա՝ Գերագույն ատյանի) կողմից արված այդ առաջարկը եւ պահանջում է իրեն թագավոր ճանաչել: Փոխզիջման արդյունքում, սակայն, նա ի վերջո համաձայնում է թագը կրել Բաղդուին I-ի եղբորը մեկ տարի սպասելուց հետո: Ուոհայեցու այս հատվածն այնքան խոսում է եւ այնքան ճշգրիտ է վերաբերում նաեւ լատինական աղբյուրներով հաստատվող պատմական փաստերը, որ արժե այն մեջբերել ամբողջությամբ. «Իսկ ի թուականութեանն Հայոց ՇԿԷ յարուցեալ Պաղտունն»²⁶ Ուոհայոյ կոմսն զնաց աղօթական ի սուրբ փաղաֆն Երուսաղէմ: Եւ մինչ լինէր աւուրֆ սուրբ աղոյհացիցն, զօրածողով արար թագաւորն Երուսաղէմայ Պաղտինն²⁷, եղբայրն Կօնդօփրէի²⁸, զնացեալ ի կողմանս աշխարհին եգիպտացոց, կամեցաւ ածել իւր ի հնազանդութիւն զազգն բարբարոսաց. եւ գտանէր զամենայն աշխարհն փախուցեալ ի մարդոյ, դարձաւ դիմօֆ ի սուրբ փաղաֆն Երուսաղէմ: Եւ ի գալն՝ ցաւ հասանէր նմա, որ եւ ի ճանապարհին մեռանէր: Եւ մինչդեռ կենդանի էր՝ պատուէր տայր ասելով. «Առաքեցէք յիւրեան եւ բերէք զկոմսն զՊաղտինն եւ կացուցէք զինքն ի փաղաֆն Երուսաղէմ տեղապահ, մինչեւ ի Փռանգաց գայցէ իմ եղբայրն, եւ զնա դիմ ձեզ թագաւոր»: Եւ յայնժամ բերին դագաղօֆ զթագաւորն յերուսաղէմ եւ թաղեցին զնա առաջի սրբոյն Գողգոթայի, զայր բարի եւ զսրբասէր եւ խոնարհ սրտիմ: Իսկ իբրեւ գտան զՊաղտինն յերուսաղէմ, հիացան յոյժ եւ դարձեալ ուրախ լինէին եւ համարեցան եթէ յԱստուծոյ եղեւ կոչն այն. եւ որպէս անդարձ

²⁶ *Բաղդուին II Բուրգացի, Եղեւսիայի կոմս (1100–1118 թթ.), Երուսաղեմի թագավոր (1118–1131 թթ.):*

²⁷ *Բաղդուին I Բուլոյնացի, Եղեւսիայի կոմս (1098–1100 թթ.), Երուսաղեմի թագավոր (1100–1118 թթ.):*

²⁸ *Գողգոթայի Բուլոյնացի, Երուսաղեմի խաչակրաց պետութեան հիմնադիր, «Սուրբ Գերեզմանի պաշտպան» (1099–1100 թթ.):*

արարեալ էր թագատուն, տան զտեղապահութիւնն Երուսաղէմայ ի Պաղտինն: Եւ նա ոչ առնոյր յանձն, այլ զաթոռ թագատուութեանն խնդրէր. եւ պայման արարեալ զամ մի ոչ դնել թագ ի զլուխն, եւ եթէ ոչ գայցէ եղբայր թագատորին՝ դիցէ զթագն: Եւ հանեցան ամենայն տունն Փռանգաց զբան նորա. եւ յաւուր Ծառզարդարին տարան զկոմսն Ուռհայոյ ի տանարն Սողոմոնի եւ դնէին զնա յաթոռ թագատուութեանն Երուսաղէմի, եւ ի կատարման տարւոյն դնեն զթագն ի զլուխն Պաղտունին»²⁹:

Միջազգային իրավունքի տեսակետից Ռուբեն Գ-ը դեռեւս գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության ապստամբ հպատակի կարգավիճակում: Նա եւ Մլենը XII դ. Հայոց իշխանների շարքում միակն էին, որ չէին արժանացել սեբաստոս տիտղոսին, ինչը նշանակում է, որ նրանք, ի տարբերություն իրենց նախորդների, անգամ ժամանակավորապես եւ թեկուզ ձեւականորեն չէին ստանձնել բյուզանդական պաշտոնյայի պարտականությունը: Ռուբենի համար մեծագույն բարեբախտություն էր, որ 1176 թվականին Բյուզանդիան սոսկալի պարտություն կրեց Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունից եւ կորցրեց Կիլիկիայի հետ ունեցած իր ընդհանուր սահմանը³⁰: Խոսքը վերաբերում է Անատոլիայի Միրիոկեֆալոն բնակավայրի մոտ տեղի ունեցած հայտնի ճակատամարտին: Վերջինս այնպիսի կործանարար հետեւանքներ ունեցավ Բյուզանդիայի համար, որ արդի հետազոտողներից շատերն այն համեմատում են 1071 թվականի Մանազկերտի ճակատամարտի հետ: Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտի նշանակությունը լիովին ըմբռնելու համար արժե ներկայացնել հայտնի բյուզանդագետ Ա. Վասիլեւի տեսակետը. «Մանազկերտի 1071 թ. ճակատամարտն արդեն իսկ մահացու հարված էր Փոփր Ասիայում Բյուզանդական տիրապետության համար: Բայց ժամանակակիցները դա չէին հասկանում եւ դեռեւս հույս էին փայփայում, որ կարող են ուշի գալ ու ազատվել սելջուկյան վտանգից: Առաջին երկու խաչակրությունները չնվազեցրին այդ վտանգը: 1176 թ. ճակատամարտը հիմնիվեր կործանեց թուրքերին Փոփր Ասիայից վտարելու Բյուզանդիայի վերջին հույսը: Դրանից հետո կայսրությունն այլևս ի վիճա-

²⁹ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 339–340:

³⁰ Հմմտ. Grousset, L'Empire, p. 391.

կի չէր որեւէ արդյունավետ հարձակողական փառափառականություն վարելու Արեւելում»³¹: Վասիլեր մեջբերում է նաեւ գերմանացի միջնադարացեալ Բ. Կուզերի գնահատականը, որը թեւէ հակիրճ, բայց ավելի դիպուկ է. «Միրիոկեֆալոնի նակատամարտը հավիտյանս վնոեց ողջ Արեւելի բախտը»³²: Նշված երկու նակատամարտերը կարելու անդրադարձ ունեցան նաեւ հայերի նակատագրի վրա. պատկերավոր արտահայտված՝ Մամազկերտի նակատամարտի հետեւանփով ստեղծվեց Կիլիկիո Հայոց իշխանությունը, իսկ Միրիոկեֆալոնի նակատամարտի հետեւանփով՝ Կիլիկիո Հայոց թագավորությունը:

Միրիոկեֆալոնի նակատամարտի շնորհիվ վերջնականապես ազատվելով բյուզանդական լծից՝ Կիլիկիո Հայոց իշխանությունը հնարավորություն ստացավ անցնելու խաղաղ շինարարական աշխատանքի, եւ Ռուբենը լիովին նվիրվեց Մլենի նվաճումների ամրապնդման ու երկրի բարգավաճման գործին: Սակայն, նկատի ունենալով Միրիոկեֆալոնի աղետից հետո բյուզանդական հովանավորությունից զրկված՝ Լամբրոնի Հեթումյանների խոցելի վիճակը, Ռուբենն, ըստ երեւոյթին, չդիմացավ գայթակղությանը եւ վնոեց միանգամից լուծել նաեւ նրանց ծնկի բերելու ու Ռուբինյան տիրապետությունը Կիլիկիայի ողջ տարածքում հաստատելու հարցը: Այդ նպատակով նա հարձակվեց Հեթումյանների անառիկ բերդի վրա, բայց լուրջ դիմադրության հանդիպելով, ստիպված եղավ երեւ տարի պաշարված պահել այն³³: Փոխանակ սովորականի պես Բյուզանդիային ապավինելու, ինչն արդեն անիմաստ էր, Հեթումյան իշխաններն այս անգամ օգնության խնդրանքով դիմեցին Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ III-ին³⁴: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ դավադրության հետեւանփով³⁵, իսկ ըստ

³¹ Vasiliev, Byzantine Empire, p. 429.

³² Անդ: Տե՛ս նաեւ՝ Куглер, История, с. 222.

³³ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 103; Վենետիկ, էջ 193; Վահրամ Բարունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 212; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 586:

³⁴ Վահրամ Բարունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 212; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 586; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 141:

³⁵ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 396; IV, p. 730; Barhebraeus, Chronicon, p. 369; Bar Hebraeus, Chronography, p. 321; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 491; Վահրամ Բարունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 212; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 586:

այլոց՝ իր վավաշոտ ցանկությունները բավարարելու համար Անտիոֆ այցելելու պատճառով³⁶, Ռուբենը 1185 թվականին³⁷ ընկավ Բռհեմունդի ձեռքը եւ բանտ նետվեց: Այնուհետեւ Անտիոֆի պրինցն ասպատակեց իր իշխանապետից զրկված Կիլիկիո երկիրը, հուսալով հեշտությամբ նվաճել այն, սակայն Ռուբենի եղբայրը՝ Լետոնը, ուժեղ դիմադրություն ցույց տալով, ետ մղեց անտիոֆացիների հարձակումը եւ նրանց վոնդեց Հայոց իշխանության սահմաններից³⁸: Լետոնն, ըստ երեւոյթին, այդ ժամանակ իր եղբոր կամֆով երկրի խնամակալ էր կարգվել, ինչի մասին վկայում են մի քանի աղբյուրներ: Միֆայել Ասորու ժամանակագրության ասորերեն բնագիրն այդ առթիվ տեղեկացնում է, որ Բռհեմունդը Կիլիկիայում որեւէ հաջողության չհասավ եւ չկարողացավ անգամ մեկ վայր գրավել, «քանի որ Ռուբենի տեղում Լետոնն էր, որը խելամտորեն խնամֆ էր տանում իրենց երկրին»³⁹: Ուշագրավ է, որ Միֆայելը ոչ թե նշում է, թե Լետոնը տիրում էր երկրին, այլ ընդամենը՝ «խնամֆ էր տանում»: Այս առումով ավելի հստակ է նրա ժամանակագրության հայերեն թարգմանությունը. «Լետոն եղբայրն Ռուբենայ իմաստնապէս խնամարկէր աշխարհին»⁴⁰: Իսկ որ Լետոնի խնամակալությունը կարգադրվել էր Ռուբենի կամֆով՝ այդ մասին էլ վկայում է Հեթում արքայորդու ճաշոցի հիշատակագիրը. «Այլ Ռուբէն յղեաց առ եղբայր իւր Լետոնի՝ նստել յաթոռ պարոնութեանն եւ պանել զերկիրն»⁴¹: Գերության

³⁶ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 104; Վենետիկ, էջ 194:*

³⁷ *Թվականն ըստ՝ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 393, 396; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 490, 492; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 133; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 104; Վենետիկ, էջ 194; Barhebraeus, Chronicon, p. 369; Bar Hebraeus, Chronography, p. 320 (1186 թ.).*

³⁸ *Michel le Syrien, Chronique, III, p. 397; IV, p. 730; Barhebraeus, Chronicon, p. 369; Bar Hebraeus, Chronography, p. 321; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 493; 1871, էջ 492; Վահրամ Բարունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 212; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 586:*

³⁹ *Michel le Syrien, Chronique, III, p. 397; IV, p. 730.*

⁴⁰ *Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 493: Տե՛ս նաեւ՝ Յակոբ Սահյի, Պատմութիւն, էջ 141:*

⁴¹ *Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 586:*

մեջ գտնվող գահակալի փոխարեն երկրի խնամակալ նշանակելու ավանդույթն, ինչպես տեսանք նախորդ ենթագլխում, չափազանց տարածված էր լատինական Արեւելի պետություններում:

Ռուբենի թեթեամտությունը շատ թանկ նստեց Կիլիկիո Հայոց իշխանության վրա: Այն, ինչին Բոհեմունդը չկարողացավ հասնել զենքի ուժով, հասավ անպարկեշտ սակարկությամբ: Ռուբենի ազատագրության դիմաց հայկական կողմն ստիպված էր պատանդ թողնել նրա մորն ու մի քանի այլ ազգականների, որպես փրկագին Բոհեմունդին վճարել հազար դահեկան ոսկի, եւ, վերջապես, Անտիոքի իշխանապետությանը զիջել Կիլիկիայի Սարվանդիֆար, Թիլ եւ Ճկեր բերդերը⁴²: Ասորական աղբյուրները խոսում են երեք կամ երեսուն հազար դահեկանի փրկագին վճարելու եւ Ադանա ու Մսիս ֆաղաֆները զիջելու մասին⁴³: Ճիշտ է, այդ աղբյուրներն ավելացնում են նաեւ, որ փրկագինը վճարելուց ու պատանդներին ազատելուց հետո Ռուբենը կարճ ժամանակի ընթացքում ետ խլեց Անտիոքին գիջած ֆաղաֆներն ու բերդերը⁴⁴, սակայն դա ամենեւին չէր մեղմացնում Կիլիկիո Հայոց իշխանությանը պատճառված բարոյական եւ ֆաղաֆական վնասը, քանի որ, մեր կարծիքով, Հայոց իշխանը կատարել էր մի շատ ավելի մեծ գիշում, որի մասին նույն աղբյուրները ֆար լուրջություն են պահպանում: Ամենայն հավանականությամբ, բացի թվարկված նվաստացուցիչ պայմաններից, Բոհեմունդ III-ը գերյալ Ռուբենին պարտադրել էր նաեւ հավատարմություն հայտնել Անտիոքի իշխանապետությանը եւ երդմամբ ճանաչել նրա գերիշխանությունը: Սա, մեզ թվում է, ապացուցվում է կողմնակի մի փաստի շնորհիվ, որի մասին տեղեկացնում են լատին աղբյուրները`

⁴² *Մմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 105; Վենետիկ, էջ 194:*

⁴³ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 397; IV, p. 730; Barhebraeus, Chronicon, p. 370; Bar Hebraeus, Chronography, p. 321. *Իսկ անանուն մի աղբյուրի տվյալներով` Ռուբենը Բոհեմունդին զիջել էր Մսիսը, Թիլ-Համդունը, Սարվանդիքարը, եւ վճարել քառասուն հազար դահեկան. Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 526: Ըստ Սամուելի` փրկագինը եղել էր 100.000 դահեկան. Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 141:*

⁴⁴ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 397; IV, p. 730; Barhebraeus, Chronicon, p. 370; Bar Hebraeus, Chronography, p. 321; *Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 493; 1871, էջ 492:*

էոնուր, Ամադին եւ «Գործ Կիպրացոց»-ը: 1193/4 թվականին տեղի ունեցած մի կարեւոր իրադարձության կապակցությամբ, որին մենք դեռ մանրամասնորեն անդրադառնալու ենք, նշված աղբյուրները միաբերան հայտարարում են, որ Լեւոն Բ Հայոց իշխանն այդ ժամանակ Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ III-ի վասալն էր⁴⁵: Ի դեպ, որ ինչ-որ ժամանակ Կիլիկիո Հայոց իշխանությունը ճանաչել էր Անտիոքի գերիշխանությունը, կողմնակիորեն հաստատվում է նաեւ հայկական աղբյուրների տվյալներով: Այսպես, Սմբատ Սպարապետը տեղեկացնում է. «Ի թուին Ուեթ (= 1193) յորժամ դարձաւ բրինձն ի Սալահատնէն, խորհեցաւ ընդ տիկինն իւր բռնել զԼեւոն. եւ նա ասէր՝ մի՛ գործեր զայդ գործ անիրաւութեան, քանզի փեսայ է իմ⁴⁶, եւ յամենայն ժամ յօժարութեամբ գայ ի ծառայութիւն քո եւ ձեռնտու է քեզ ի գործ պատերազմի»⁴⁷: Իսկ նկարագրելով 1216 թ. Անտիոքի գրավումը հայերի կողմից, Սմբատն ավելացնում է. «Իսկ թագաւորն Լեւոն հասեալ յայսպիսի գործոյ կատարումն՝ ցնծայր եւ յոյժ ուրախ էր ընդ աստուածային յաջողումնն, քանզի որում յառաջագոյն ինքեանք ծառայէին, արար զնա ի ներոյ իշխանութեան իւրոյ»⁴⁸:

Վասալության ճանաչումը սովորաբար տեղի էր ունենում ճարահատյալ վիճակներում այն է, երբ գահակալը գերի էր ընկնում, կամ երբ նրա երկիրը ենթարկվում էր կապիտուլյացիայի: Լեւոնը նման հանգամանքներում չէր հայտնվել, ուստի մնում է միայն ենթադրել, որ վասալությունը նա ծառանգել էր իր եղբորից: Այս եզրակացությանը բավականին մոտեցել է Ղ. Ալիշանը, սակայն բոլորովին այլ հիմունքով: Ըստ նրա՝ քանի որ հայերը Ռուբենի օրոք գրավել էին Կիլիկիայում Անտիոքի պրինցին պատկանող քաղաքները, ուստի նրանք կամ զավթիչ պիտի համարվեին, կամ է՝ Անտիոքի պրինցի վասալները, եւ Բոհեմունդը Ռուբենին հենց այդպիսին էլ համարում էր. «ի տիրանալն Հայոց ի վերայ սոցին՝

⁴⁵ Ernoul, Chronique, p. 319; Amadi, Chronique, p. 88–89; Gestes des Chipriots, p. 661.

⁴⁶ Լեւոնը 1189 թվականին ամուսնացել էր Անտիոքի դքսուհի Սիբիլի եղբոր դստեր՝ Իզաբելի հետ. տե՛ս Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.).

⁴⁷ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 203–204:

⁴⁸ Անգ, էջ 219:

կամ բռնատրֆ համարեալ լինէին, կամ լինէ Բրնձին Անտիոքայ. այսպէս վարկանէր ինքեան Պեմունդ գոութէն»⁴⁹: Սակայն, ըստ մեզ, Բոհեմունդն ինչպես էլ միակողմանիորեն համարեր, միեւնույն է, առանց հավատարմության երդում տալու՝ Ռուբենը նրա վասալը չէր կարող լինել: Մեզ համար, սակայն, կարեւորն այն է, որ Կիլիկիայի վասալությունն Անտիոքին Ղ. Ալիշանը նույնպես կապում է Ռուբենի անվան հետ⁵⁰:

Բյուրովին այլ է Ս. Ռանսիմենի տեսակետը. ըստ նրա՝ 1186 թվականին Հայոց իշխանության ղեկն ստանձնելուց հետո, փնտրելով Բոհեմունդ III-ի դաշինքը, Լետնն ինքն է նաճաչել վերջինիս գերիշխանությունը⁵¹: Բրիտանացի պատմաբանը, սակայն, այս պնդումը հաստատող որեւէ աղբյուր չի հղում, թեւեւ կասկածից վեր է, որ նրա հիմքը Ամադիի այն տեղեկությունն է, որի համաձայն՝ Լետնը ղեկուս Ռուբենի մահից առաջ գնացել էր Անտիոք, ծառայության մտել Բոհեմունդի մոտ եւ վերջինիս կողմից ասպետ կարգվել. «El signor de Armenia, in questo tempo, si chiamava Rubin; et un suo fratello, chiamato Livon, ando in Antiochia et servi al principe Beimonte, come cortegiano gran tempo, et pervene a tanto che Beimonte el fece cavaglier. Et poco da poi fattosi cavaglier, morite suo fratello Rubin...»⁵²: Դժվար չէ նկատել, որ Ս. Ռանսիմենը շեղվել է իր աղբյուրից եւ Ռուբենի մահվանը նախորդած իրադարձությունը թվագրել Լետնի իշխանության ժամանակով: Մեր կարծիքով՝ Ամադիի տեղեկությունը, եթե, իհարկե, այն համապատասխանում է իրականությանը, կարող է ունենալ հետեւյալ բացատրությունը: Ըստ երեւոյթին, չբավարարվելով Ռուբենի հավատարմության երդմամբ՝ Բոհեմունդը նույնպիսի երդում է պահանջել նաեւ Կիլիկիո պոտենցիալ իշխան Լետնից, որն իր եղբորը գերությունից փրկելու համար հարկադրաբար կատարել է այդ պահանջը:

Այսպիսով, Բյուզանդիայից հագլիվ ազատված Կիլիկիո Հայոց իշխանությունը Ռուբենի անխոհեմության կամ թեթեւամտության պատճառով⁵³,

⁴⁹ Ալիշան, Սիսուան, էջ 439:

⁵⁰ Այդ մասին ավելի հստակ տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 454:

⁵¹ Runciman, A History, III, p. 87.

⁵² Amadi, Chronique, p. 88.

⁵³ Պետական այրի համար անխոհեմություն էր, եթե միամտաբար ընկել էր հակա-

միջազգային իրավունքի տեսակետից, հայտնվել էր Անտիոքի իշխանապետությունից կախված վասալ-պետության երկրորդական կարգավիճակում: Երկրի համար այս ծանր անպատվությունը չէր կարելի ներել, ուստի շուտով Ռուբենը, հասարակական կարծիքի ճնշման տակ⁵⁴, ստիպված էր հրաժարական տալ եւ, իշխանության կառավարման ղեկը փոխանցելով եղբորը, վանք փախվել, որտեղ էլ նա պիտի կնքեր իր մահկանացուն 1187 թվականին: Թորոս Բ-ից հետո սա Կիլիկիայի պատմության մեջ տեղ գտած արդեն երկրորդ դեպքն էր, երբ գահից հրաժարված իշխանը վանական էր դառնում⁵⁵: Մեզ թվում է, չպետք է անգամ բացառել, որ Ռուբենի հրաժարումը հարկադրական էր եղել, քանի որ գահաժառանգության հայկական ավանդույթը պարունակում էր այդպիսի լուծման հնարավորություն: Դա հստակորեն արձանագրված է Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքի» հետեւյալ հոդվածում. «Ջայն ոք, որ մարդիկք դնեն, նա թէ յայնց պիղծ լինին, որ չկարէ հանդուժել աշխարհն, նա այլվայ իրենք եկեղեցովն եւ ամէն բնակչամ երկրին կարեն ախորել»⁵⁶: Ինչպես արդեն նշվեց սույն աշխատության «Նախագիտելիք» ենթագլխում, սա նշանակում է, որ մարդկանց կողմից ընտրված գահակալը կարող էր նրանց կողմից էլ գահընկեց արվել: Մենք տեսանք, որ Ռուբենն ընտրվել էր Հայոց իշխանների ժողովի կողմից, ուստի նույն այդ ժողովը կարող էր նրան հրաժարական պարտադրել:

ռակորդի լարած թակարդը, եւ թեթեւամտություն էր, եթե իսկապես գերվել էր պոռնիկների հետ զվարճանալու համար Անտիոք գնալու պատճառով, ինչպես գրում է Սմբատ Սպարապետը. «Իսկ պարոն Ռուբէն կայր պարապեալ վաճաշոտ ցանկութեանց եւ պոռնկական խորհրդոց. եւ վասն այնր գնաց յԱնտաք ուտել եւ ըմպել ընդ պոռնիկ կանայս». Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 104. մոտավորապես նույնը՝ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 194:

⁵⁴ Դա հաստատվում է մասնավորապես «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց» աշխատության վկայությամբ. «Եւ թողեալ զՌուբէն, եւ եկն ի տուն իւր: Եւ կացեալ ամ մի, կորացեալ անձամբ եւ բեկեալ սրտիւ, ոչ կարէր հանդուրժել նախատանաց, որ այնպէս անկաւ ի ձեռս նոցա, թափուր եղեւ ամենայնէ, հիվանդացաւ»: Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 526:

⁵⁵ Կյանքի վերջում գահակալների վանական դառնալու սովորույթն, ըստ Երեւույթին, փոխառված է բյուզանդական իրականությունից:

⁵⁶ Смбат Спарпет, Судебник, с. 81.

ԼԵՒՈՆ Բ ԽՆԱՄԱԿԱԼ-ԻՇԽԱՆ (1187–1198 թթ.)

Ռուբենի հրաժարականը, որքան էլ հարկադրական, այնուամենայնիվ, ըստ երեւոյթին, եղել էր որոշ փոխզիջման արդյունք, եւ Հայոց իշխանների ժողովը կամ Գերագոյն ատյանը հաշվի էր առել նաեւ իր երկրի ու ժողովրդի առջեւ համենայն դեպս հսկայական վաստակ ունեցող իշխանի պայմաններն ու իրավական փաստարկները: Դատելով առկա աղբյուրներից՝ փոխզիջման էությունը կայանում էր նրանում, որ Հայոց գահի օրինական ժառանգորդ էին ճանաչվել Ռուբենի դուստրերը, իսկ Լեւոնն ընդամենը կարգվել էր անչափահաս պայագատների ու երկրի խնամակալ, ինչը հաստատվում է մատենագրական բազմաթիվ տվյալներով: Մի քանի հայկական աղբյուրներում Լեւոնի վերաբերյալ օգտագործված է խնամակալի նշանակման ճիշտ նույն բանաձեւը, որը կիրառված է Թումաս իշխանին Թորոս Բ-ի որդու խնամակալ կարգելու պարագայում: Այսպէս, Հեթում արքայորդու ճաշոցի հիշատակագիրը գրում է. «Եւ (Ռուբէն) վախճան մահու հասեալ, խրատեաց զեղբայրն իւր բագում իմաստութեամբ եւ բարութեան խրատով, թողեալ ի նա զիշխանութիւնն եւ զդստերս իւր, ինքն հանգաւ ի Քրիստոս»¹: Հեթում Կոռիկոսցին նույնը ձեւակերպում է հետեւյալ բառերով. «Իսկ ի հասանել վախճանին Ռովբինայ, կացոյց յաթոն զեղբայր իւր զԼեւոն, յանձն արարեալ նմա զերկոսին դստերսն իւր»²: Վահրամ Բաբունին ավելացնում է եւս մեկ մանրամասն. «Եւ ի վախճան կենացն հասեալ/ Կրօնատր

¹ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 586:

² Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 2, էջ 103:

ինքն եղեալ./ ԶԼեւն բագում բանի խրատեալ./ եւ ի յաթօն նախնեացն եղեալ./ Զիւր զդստերսն ի նա տուեալ./ եւ պատուիրան զայս աւանդեալ./ Ոչ արտափուստ փեսայ ածեալ./ Զի մի՛ Հայոց լիցին տիրեալ»³: Ինչպէս տեսնում ենք, բերված բնագրերում օգտագործված է՝ հանգուցյալ գահակալի ժառանգների խնամքն ու իշխանության կառավարումը մեկին հանձնարարելու/թողնելու բանաձեւը: Ինչ վերաբերում է Ռուբենի վերջին խրատին, որ իր դուստրերին շամուսնացնեն օտարների հետ, որպեսզի նրանք չտիրեն Հայաստանին, ապա եթե մի կողմ դնենք նրա զգացական շեշտադրումը, կտեսնենք, որ այն լուրջ տեղեկատվություն է պարունակում, այն է՝ Հայաստանին պիտի տիրեն Ռուբենի փեսաները, ինչը նշանակում է՝ նրա դուստրերն էին Հայոց գահի օրինական ժառանգորդները, եւ հետեւաբար, Լեւոնը միայն նրանց խնամակալն էր:

Այս առումով չափազանց ուշագրավ են նաեւ իրադարձությունների ժամանակակից Վարդան Մաշկետուրցի գրչի հետեւյալ երկու հիշատակարանները. «Եւ արդ գրեցաւ գիրքս սուրբ Աւետարանս, ձեռամբ Վարդանա կրանաւորի մեղապարտ եւ փցուն գրչի, ի վանքս Մաշկետուրիս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Կարապետիս, ի սահմանս Սիսովն քաղաքիս, ի դիտապետութեան տեառն Գրիգորի որ Տղայն կոչիւր եւ ի վերայկացութեանն իշխանութեան պատրոն Լեւոնի, ի թուականիս Հայոց ՈԼՁ (1187)»⁴ եւ «Եւ այս եղեւ ի դիտապետութեան Հայոց տեառն Գրիգորի որ Տղայն կոչիւր, եւ ի վերայկացութեանն իշխանութեամբ քաղցր եւ բարեպաշտ պատրոն Լեւոնի եւ յաղթող ամենայնի, զոր պահեսցէ Աստուած խաղաղութեամբ: Եւ ի ՌեւԱ (1192) գրեցաւ գիրքս այս»⁵: Հայկական հիշատակարաններում «ի վերայկացութեանն իշխանութեան» արտահայտությունը որեւէ այլ իշխանի դեպքում (Ռուբինյան թե Հեթումյան) կիրառված չէ, այլ միշտ օգտագործվում է «յիշխանութեան այսինչի կամ այնինչի» բանաձեւը, ինչպէս, օրի-

³ Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 212–213: Ի դեպ, իր դուստրերին օտարների հետ շամուսնացնելու Ռուբենի թախանձանքը կրկնում է նաեւ Սամուել Անեցին. տես Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 142:

⁴ Մաթեոսյան, Ե–ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 252:

⁵ Անդ, էջ 266–267:

նակ՝ «ի կաթողիկոսութեան տեառն Գրիգորի եւ իշխանութեան Հեթմոսեաստոսի» (1177 թ.)⁶, «եւ իշխանութեան այսմ գաւառի Ռոբենի բարեպաշտ իշխանի» (1181 թ.)⁷, «եւ ընդ իշխանութեամբ մեծագաւր եւ բարեպաշտ պատրոնին Ռաբինայ» (1183 թ.)⁸, «յիշխանութեան մեծահաննար եւ աստուածասէր սեւաստաւսին Հեթմոյ» (1190 թ.)⁹, «յիշխանութեան բարեպաշտ իշխանին Լեւոնի (1193 թ.)¹⁰, «յիշխանութեան մեծանուն սեբաստաւսի Հեթմոյ» (1195 թ.)¹¹: Ուստի ակնհայտ է, որ Վարդան Մաշկետուրցու օգտագործած բանաձեւն «իշխանությունից» տարբեր իմաստ է ակնարկում այն է, որ Լեւոնը ոչ թե Կիլիկիո իշխանն էր, այլ իշխանության վերակացուն (= խնամակալ):

Եւ վերջապէս, գոյություն ունի մի թանկարժեք աղբյուր, որն արդեն ուղղակի վկայում է, որ Լեւոնը Ռոբենի դստեր ու երկրի խնամակալ էր կարգվել: Դա Ամադիի՝ իտալերենով գրված ժամանակագրությունն է. «Մեռավ նրա (Լեւոնի) եղբայր Ռոբենը եւ ժառանգորդ չթողեց, բացի մի դուստրից, որի խնամակալ եւ երկրի պահապան պիտի լիներ Լեւոնը» (Morite suo fratello Rubin et non lasso heredi, eccetto una figlia, de la quale Livon dovea esser bailio et esser [custode] de la terra)¹²: Ի դեպ, ժամանակագրության շարունակության մեջ Ամադին ավելացնում է նաեւ, որ հետագայում Լեւոնն իր զարմուհուն զրկեց գահաժառանգությունից եւ իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը (la dishereditò et retenne la signoria)¹³: Այսպիսով, այլեւս որեւէ տարակույս չի մնում, որ 1187–1198 թթ. ժամանակամիջոցում Լեւոնը Կիլիկիան կառավարել է խնամակալի կար-

⁶ Անդ, էջ 221:

⁷ Անդ, էջ 231:

⁸ Անդ, էջ 235:

⁹ Անդ, էջ 261:

¹⁰ Անդ, էջ 272:

¹¹ Անդ, էջ 288:

¹² Amadi, Chronique, p. 88. Ի դեպ, Ամադի-ն հեղինակի պայմանական անունն է: Նրա անանուն իտալերեն աշխատությունը «Ամադիի ժամանակագրություն» է կոչվել այդ երկրի միակ պահպանված ձեռագրի տիրոջ անունով:

¹³ Amadi, Chronique, p. 89.

գավիճակով, իսկ Հայոց իշխանության *de jure* գահակալը եղել է Ռուբենի ավագ դուստր Ալիսը (հայկական աղբյուրներում Ալիծ)¹⁴: Որքան մեզ հայտնի է, արդի հետազոտողներից միայն Վ. Ռուդ-Կոլենբերգն ու Մ. Հարդվիկն են, որ Լեւոնին Ալիսի խնամակալ են ճանաչում, սակայն, չգիտես ինչու, Ռուդ-Կոլենբերգն այդ խնամակալությունը սահմանափակում է 1186–1190 թվականներով¹⁵:

Մինչ այժմ ընդունված տեսակետի համաձայն՝ իգական գծով գահաժառանգության առաջին եւ միակ դեպքը կիլիկյան իրականության մեջ եղել է Զապել թագուհու գահակալումը (1219 թ.)¹⁶, եւ այդ նորամուծությունը, ինչպես դեռեւս XIV դարում նկատել է Հովհաննէս Դարդելը, կատարվել է խաչակրաց պետություններում գործող օրենքի ազդեցությամբ. «Արքայն Լեւոն Առաջին վարեալ զիշխանութիւն իւր քաջութեամբ եւ խաղաղութեամբ ընդ ամս երեսուն եւ վեց, փոխեցաւ յաշխարհէ եւ եթող դուստր Զապէլ անուն, որում անկանէր թագաւորսիւնն ըստ օրինացն Անտիոքայ, որովք վարէր պետսիւնն ստորին Հայոց»¹⁷: Ալիսի հանգամանքը պարզելուց հետո, կարծում ենք, այս տեսակետը վերանայման կարիք ունի: Սակայն այն, որ իգական գծով գահաժառանգության իրավունքը Կիլիկյան Հայաստանում ձեւավորվել է լատինական Արեւելքի ազդեցությամբ, իհարկե, կասկածից վեր է: Մինչեւ Ալիսի գահակալումը, այն է՝ մինչեւ 1180-ական թվականները, այդ կարգը երեք անգամ կիրառվել է Ասորիքի խաչակրաց պետություններում: Այսպես, 1130 թվականին Անտիոքի իշխանապետության գահն անցավ Բոհեմունդ II-ի դուստր Կոնստանսին: 1131-ին Երուսաղեմի թագավորության գահի օրինական ժառանգորդ հռչակվեց Մելիսեղե թագունին: Իսկ 1186 թվականին նույն իրավունքով Երուսաղեմի գահին տիրեցին Բալդուին IV թագավորի փոքր Սիբիլն ու նրա ամուսին Գի Լու-

¹⁴ Հմմտ. Halfter, Das Papsttum, S. 232.

¹⁵ Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, p. 23; Hardwicke, The Crusader States, p. 527, 540. Հստ երեւոյթիւն, 1190-ը Ռուդ-Կոլենբերգը համարել է Ալիսի շափահաս դառնալու ժամանակը:

¹⁶ Հմմտ. Сукнясян, История, с. 211.

¹⁷ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 15:

սինյանը: Կարծում ենք, այս նախադեպերը կարետու դեր պետք է խաղացած լինեին՝ Կիլիկիայում տվյալ իրավունքը կիրառելու խնդրում: Լատինական Արեւելքում իզական գծով գահաժառանգության կարգն ամենայն նրբերանգներով եւ մինչեւ վերջին մանրամասնը մշակված իրավական ինստիտուտ էր: Ամուսնանալուց հետո թագուհին շարունակում էր մնալ գահի օրինական ժառանգորդը, իսկ նրա ամուսինը թագավոր էր օծվում ոչ թե ժառանգական իրավունքով, այլ միայն գործակցի հանգամանքով: Այդ ամուսնությունից զավակ ծնվելու դեպքում թագավորը կորցնում էր միապետի իր կարգավիճակը եւ վերածվում նորածնի խնամակալի: Իսկ երբ թագուհին անզավակ էր մեռնում, ամուսինը միանգամից զրկվում էր գահից: Այդ կերպ, օրինակ, Երուսաղեմի թագավոր Գի Լուսինյանը, իր կնոջ՝ Սիրիլի մահից (1190 թ.) հետո, կորցրեց գահը:

Երկրի կառավարման դեկը Լեւոնն ստանձնել էր Կիլիկիայի համար ստեղծված միջազգային բարենպաստ պայմաններում¹⁸: Ինչպես արդեն նշվեց, Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտից հետո Բյուզանդական կայսրությունը դադարել էր Արեւելքում ռազմաֆաղափական գործոն լինելուց: Եղբայրասպան պատերազմներից ու ներքին երկպառակություններից վերջնականապես արյունաքամ եղած՝ վերացել էին Սեբաստիայի եւ Մելիտենեի Դանիշմենդյան էմիրությունները: Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունը, Իզզեդդին Քիլիջ-Արսլան II սուլթանի (1156–1192 թթ.) գահակալության վերջին տարիներին, բաժանված էր նրա որդիների միջեւ: Բացի այդ, սելջուկների ուշադրությունն այդ ժամանակ գամված էր երրորդ խաչակրաց արշավանքի սպառնալիքի վրա. 1190 թվականին խաչակիրները նույնիսկ ժամանակավորապես գրավեցին սուլթանության մայրաքաղաք Իկոնիան: Իսկ Ասորիքի կողմերում շուտով Սալահեդդինի հարվածների տակ կործանման եզրին պիտի հասնեին, առանց այդ էլ զգալիորեն թուլացած, խաչակրաց պետությունները: Ինչպես տեսանք սույն աշխատության առաջին հատորում, Երուսաղեմը գրավելուց եւ Պաղեստինի նվաճումն ավարտելուց հետո, 1188 թվականին Այուբյան հաղթական սուլթանը վճռականորեն շարժվեց դեպի հյուսիս եւ, առանց դիմադրության հանդիպելու, մեկը մյուսի ետեւից

¹⁸ Հմմտ. Atamian-Bournoutian, Cilician Armenia, p. 280.

գրավեց Տրիպոլիի կոմսությանն ու Անտիոքի իշխանապետությանը պատկանող գրեթե բոլոր ֆաղաֆներն ու բերդերը: Անտիոքը մասնավորապես կորցրեց Զաքալա, Լաթաֆիա, Սահյուն, Բալատոնոս, Ֆիհա, Բակաս, Շուդր, Բուրզեյ, Պաղրաս եւ Դարապակ բերդաֆաղաֆներն ու ամրոցները: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այսպիսի ծանր տարածֆային կորուստներից հետո, որոնք հիմնովին ֆայֆայել էին երկրի պաշտպանական համակարգը, Անտիոքի իշխանապետությունն այլես չէր կարող չափվել Կիլիկիո հայկական իշխանության հետ, որն այդ ժամանակ ապրում էր իր վերելքի շրջանը:

Լեւոնն առավելագույնս օգտվեց Կիլիկիայի համար ստեղծված միջազգային այս հույժ բարենպաստ իրավիճակից: 1187 թվականին, իշխանության ղեկն ստանձնելուց ընդամենը մի ֆանի ամիս անց, նա ջախջախեց հսկայական բանակով Կիլիկիա ներխուժած թուրքմեն զորավար Ռոստոմին¹⁹: Մեկ տարի հետո փոքրասիական սելջուկներից գրավեց Իսավրիայում գտնվող Պոականա ամրոցը²⁰: Նույն թվականին հաջողությամբ վանեց Սալահեդդինի՝ Կիլիկիա թաֆանցելու փորձը²¹: Իսկ 1191-ին զբաղեցրեց վերջինիս կողմից լված Պաղրաս ամրոցը²², որը մինչ այդ պատկանել էր Անտիոքի իշխանապետությանը եւ գտնվել Տանարական ասպետների տնօրինության տակ: Տեղադրված լինելով ռազմավարական կարեւոր նշանակություն ունեցող դիրքում, Կիլիկիան Ասորիքին կապող ամանոսյան ամենակարճ լեռնանցքի հարավ-արեւել-

¹⁹ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 105; Վենետիկ, էջ 200: Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք*, էջ 143; Վահրամ Բաբունի, *Ռտանաւոր պատմութիւն*, էջ 213; *Հեթում արքայորդի, Ճաշոց*, էջ 586: Ռոստոմի մասին լրացուցիչ տե՛ս Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 110–111; Cahen, *The Turks*, p. 680.

²⁰ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 105; Վենետիկ, էջ 200–201: Պոականայի տեղագրությունը տե՛ս Hild-Hellenkemper, *Kilikien*, S. 385.

²¹ Տե՛ս Мнкаяян, *История*, с. 142–143. Սալահեդդինը մեկ անգամ էլ փորձեց Կիլիկիան նվաճել 1193 թվականին. տե՛ս Մաթեոսյան, *Ե–ԺԲ դդ. հիշատակարաններ*, էջ 272; Սմբատ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 204: Երկու աղբյուրներն էլ, սակայն, ավելացնում են, որ այդ փորձը նույնպես ապարդյուն անցավ:

²² Տե՛ս Barhebraeus, *Chronicon*, p. 389; Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 336–337; *Իրնալ-Ասիր*, *Կիականար պատմութիւն*, էջ 373; Հմմտ. Cahen, *La Syrie du Nord*, p. 582.

յան մուտքի մոտ, այդ բերդն այնուհետև կովախնձոր պիտի դառնար Հայոց իշխանության եւ Անտիոքի իշխանապետության միջեւ²³: Հայերի ձեռնում գտնվելով՝ Պաղրասը լուրջ անհանգստություն պիտի պատճառեր նաեւ Սիրիայի Այուբյաններին, ինչի մասին մասնավորապես վկայում է Իբն ալ-Ասիրը. «սրանից շատ տուժեց Հալեբի շրջակայքի ժողովուրդը»²⁴: Նշված ձեռքբերումները, սակայն, Հայոց իշխանի հաջողությունների միայն նախերգանքն էին. նրա բուն մեծագործությունները դեռ առջեւում էին: Իսկ մինչ այդ Լեւոնը կանգնած էր իր «լեզգիտիմությանն» առնչվող երկու կարեւոր իրավական խնդիրների հրատապ լուծման անհրաժեշտության առջեւ: Առաջինն Անտիոքի գերիշխանությունից ազատվելու, իսկ երկրորդը՝ խնամակալի կարգավիճակը թոթափելու եւ երկրի օրինական տերը դառնալու խնդիրն էր:

Առաջին խնդիրը Լեւոնը շատ արագ լուծեց՝ օգտվելով 1193 թվականին²⁵ Բոհեմունդ III-ին խորամանկաբար գերելու հարմարագույն առիթից: Հայերի եւ խաչակիրների հարաբերությունների այս հետաքրքիր դրվագը հանգամանորեն նկարագրված է հայկական, լատինական, ասորական եւ արաբական աղբյուրներում²⁶, իսկ նրա մանրակրկիտ գիտական փննդությունը կատարել են Ղ. Ալիշանը, Ռ. Գրուսեն, Կ. Կահենը եւ Ս. Ռանսիմենը²⁷: Այդ հրաշալի ուսումնասիրությունների առկայու-

²³ Պաղրասի մասին մանրամասն տե՛ս Lawrence, Baghras, p. 34–84; Edwards, Baghras, p. 415–455; Հովհաննեսյան, Կիլիկիոյ բերդերը, էջ 295–302:

²⁴ Իբն ալ-Ասիր, Կիսկատար պատմություն, էջ 273: Հմմտ. Riley-Smith, The Templars, p. 99.

²⁵ Թեեւ աղբյուրներում նշվում են նաեւ այլ թվականներ (1194, 1195), մենք հետեւում ենք Կ. Կահենի առաջարկած թվագրմանը. հմմտ. Cahen, La Syrie du Nord, p. 583.

²⁶ Մմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 108; Վենետիկ, էջ 203–204, 206–207 (Այս խմբագրությունն անհամեմատ ավելի ընդարձակ է եւ, ըստ երեւոյթին, ազդված լատինական աղբյուրներից); Michel le Syrien, Chronique, III, p. 411; IV, p. 738–739; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 506; 1871, էջ 501; Barhebraeus, Chronicon, p. 397–398; Bar Hebraeus, Chronography, p. 343–344 (Բարհեբրեոսն այս դրվագում լրիվ անկախ է Միքայել Ասորուց); Guillaume de Tyr, Continuation, p. 164–171, 176–177; Ernoul, Chronique, p. 319–323; Gestes des Chiprois, p. 661–662; Amadi, Chronique, p. 88–89; Boustani al-Djami, p. 587 (Հստ՝ Cahen, La Syrie du Nord, p. 54, 583).

²⁷ Ալիշան, Սիսուան, էջ 454–456; Grousset, Histoire, III, p. 127–133; Cahen, La Syrie

թյունը, մեր կարծիքով, ավելորդ է դարձնում Բոհեմունդի գերեվարման հանգամանքների վերաբարձումը, ուստի մենք այստեղ կսահմանափակվենք միայն մեր խնդրին առնչվող հարցերի շրջանակով, գլխավորապես կանգ առնելով միջադեպի պատճառների եւ արդյունքների պարզաբանման վրա: Միջնադարյան այլալեզու աղբյուրները համարյա միահամուտ կերպով Լեւոնի արարքի պատճառ են համարում նրա վրեժխնդրությունը Բոհեմունդից՝ Ռուբեն Գ-ի նկատմամբ վերջինիս կատարած նույնպիսի ոտնձգության փոխարեն²⁸: Զմիստելով ավատատիրական հասարակություններում «վենդետայի»²⁹ ունեցած կարեւոր նշանակությունը՝ արդի հետազոտողները, սակայն, հակված են մատնանշելու Հայոց իշխանի ֆայլը բացատրող ավելի լուրջ պատճառներ: Ըստ Ռ. Գրուսեի՝ «վենի առարկան, թվում է, սահմանային գավառների պատկանելության խնդիրն էր, որոնք տարածվում էին Ալեքսանդրեթի ծոցի շուրջ՝ Ալեքսանդրեթի եւ Սակալթութանի միջեւ գտնվող Գաստոն (Կալաթ-Պաղրաս) ամրոցից ու Պորտելայի լեռնանցքից մինչեւ Այասի ծովախորշը, Զիհունի գետաբերանից արեւելք»³⁰: Ս. Ռանսիմենի կարծիքով՝ պատճառը Լեւոնի զայրույթն էր Բոհեմունդի դեմ, որը հանդգնել էր օգնության խնդրանքով դիմել Սալահեդդինին՝ Պաղրասը հայերի ձեռքից ետ խլելու նպատակով³¹: Սակայն մեզ թվում է, պատմականորեն ամենահիմնավորվածը Կ. Կաենի տեսակետն է, որի համաձայն՝ «Հյուսիսային Ասորիքում Սալահեդդինի նվաճումները շրջել էին ուժերի հա-

du Nord, p. 582–586; Runciman, A History, III, p. 87–90; տե՛ս նաեւ՝ Օրմանյան, Ազգապատում, § 1032; Микаелян, История, с. 149–150; Prawer, Histoire, II, p. 110–111.

²⁸ Մանրամասն տե՛ս սույն ենթագլխի ծանոթ. 26:

²⁹ «Վենդետան» հաճախ կրում էր նենգությանը նենգությամբ կամ խարդախությանը խարդախությամբ պատասխանելու բնույթ: Ինչպես գրում է Ղ. Ալիշանը. «Նենգութիւն իշխանաց եւ իշխանասիրաց համարէր հնարագիտութիւն՝ ոչ անմասն ի գովութենէ, եւ երբեմն կարեւոր իսկ: Ոչ ինչ խղճեաց եւ Լեւոն նենգաւ զնենգն լուծանել, եւ յորոգայթն պատրաստեալ՝ զնոյն ինքն զորոգայթադիրն խարդաւանել»։ Ալիշան, Միստուան, էջ 455:

³⁰ Grousset, Histoire, III, p. 123–129. Համարյա նույնն է նաեւ Գ. Միքայելյանի տեսակետը. տե՛ս Микаелян, История, с. 150.

³¹ Runciman, A History, III, p. 87. Հմմտ. նաեւ՝ Der Nersessian, Cilician Armenia, p. 646.

վասարակշռությունը Անտիոքի եւ Կիլիկիայի միջեւ... Այժմ արդեն Կիլիկիան էր, որ ավելի հզոր էր... Ուստի Լեւոնը վճռել էր օգտվել այդ իրավիճակից... ու լիովին ազատվել ֆրանկների գերիշխանության վերջին նշույներից, եւ ինչու չէ, հաստատել իր գերակայությունը (Անտիոքի) իշխանապետության վրա»³²: Մեր կարծիքով, սա էր Լեւոնին այդ հուսահատ հայլին մղող գլխավոր, եթե ոչ միակ պատճառը, քանզի նա, Բոհեմունդին գերելուց բացի, Անտիոքի գերիշխանությունից ազատվելու այլ հնար չուներ: Վասալը, որը հրապարակայնորեն տրված ու գրով հաստատված երդմամբ հավատարմություն էր հայտնել իր գերակային, չէր կարող միակողմանիորեն չեղյալ հայտարարել այդ երդումը: Քանի դեռ գերական ինքը ուժը կորցրած չէր ճանաչել իր վասալի երդումը, «միջազգային իրավունքի» տեսակետից վերջինս շարունակում էր պահպանել ստորակայի իր կարգավիճակը: Ինչպես գրում է Ղ. Ալիշանը, «Յայսմ հարկի կայր եւ Լեւոն ի յաջորդելն զՌուբէն»³³ եւ թէպէտ ինքնիշխանաբար եւ տիրաբար գործէր եւ ընդարձակէր զսահմանս տէրութեանն, մինչեւ միջամուխ լինել ի կալուածս իսկ վեհագունին իւրոյ Բրնձին, սակայն ըստ քաղաքական օրինաց եւ յաչս այլոց քրիստոնեայ տերանց երկրին Ասորոց՝ տակաւին Բրնձն Անտիոքայ համարիւր վեհագոյն Պարոնին Հայոց»³⁴: Գերակային միայն երկու բան կարող էր ստիպել ազատություն շնորհել իր վասալին. մեկը երկրի Գերագոյն ատյանի որոշումն էր, մյուսն՝ իր իսկ ազատագրկումը: Իսկ քանի որ Լեւոնը չէր կարող դիմել Անտիոքի իշխանապետության Գերագոյն ատյանին, նրան այլ ընտրանք չէր մնում, քան Բոհեմունդի գերեվարումը:

Եւ այսպես, 1193 թ. հոկտեմբերին³⁵, խնջույքի պատրվակով Բոհեմունդին հրավիրելով Պաղրաս, Լեւոնը դարանակալների օգնությամբ գե-

³² Cahen, *La Syrie du Nord*, p. 582. Նույն տեղում Կ. Կանեն ավելացնում է նաեւ մի երկրորդական պատճառ, այն է՝ 1188-ին Լեւոնի կողմից Բոհեմունդին փոխ տրված պարտքի հատուցման պահանջը: Հմմտ. նաեւ՝ Der Nersessian, *Cilician Armenia*, p. 646.

³³ «Յայսմ հարկի կայր եւ Լեւոն ի յաջորդելն զՌուբէն» բառերը ցույց են տալիս, որ Ղ. Ալիշանի կարծիքով եւս՝ Լեւոնը ոչ թէ ինքն է իրեն Անտիոքի պրինցի վասալ ճանաչել, այլ այդ վասալությունը ժառանգել է իր եղբայր Ռուբենից:

³⁴ Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 454:

³⁵ Հմմտ. Cahen, *La Syrie du Nord*, p. 583.

րեց նրան³⁶ եւ պահանջեց անմիջապէս իրեն հանձնել Անտիոք փառաբեր: Պրինցը, ճարահատյալ, հրահանգեց ներկա գտնվող իր ենթականերին՝ կատարել այդ պահանջը: Այդ նպատակով Պաղարասից Անտիոք մեկնեցին իշխանապետության կողմից՝ մարաշախտ Բարթողիմէոս Տիրեւացին ու նշանավոր բարոն Ռիշեր Էրմինեցին, իսկ հայկական կողմից՝ Մսիսի իշխան Հեթում Սասունցին, մի փոքրիկ զորախմբի ուղեկցությամբ³⁷: Այս անձնավորությանը մենք դեռ հանգամանորեն պիտի անդրադառնանք, իսկ առայժմ շարունակենք հետեւել դեպքերի ընթացքին: Ի պատասխան փառաբերի հայերին հանձնելու պահանջի՝ Անտիոքի բնակիչները, պատրիարք Էմերի Լիմոժացու (1141–1196 թթ.) գլխավորությամբ, փառաբային ինքնավարություն կամ կոմունա ձեւավորեցին եւ, զենքի դիմելով, վանեցին հայկական ուժերին: Հեթումին այլեւ ոչինչ չէր մնում անելու, քան փութալ Պաղարաս եւ եղբայրությունը ներկայացնել իր տիրոջը: Լեւոնը, տեսնելով Անտիոքը գրավելու առաջին փորձի ձախողումը, իր տարաբախտ գերայլին վերցրած, վերադարձավ Սիս, հավանաբար արդեն որոշած լինելով իր նպատակին հասնել դիվանագիտական ճանապարհով: Շուտով Անտիոքի բարոնների թախանձանով խնդրին միջամտեց Երուսաղեմի (Ալֆայի) թագավոր Հենրի Շամպայնացին (1192–1197 թթ.), որը 1194 թ. գարնանն³⁸ այցելելով Կիլիկիա, կարողացավ հաշտություն կայացնել Լեւոնի եւ Բոհեմունդի միջեւ: Բանակցությունների արդյունքում ծնված հաշտության պայմանագիրը Սմբատ Սպարապետը կոչում է «Ուխտ սիրոյ»³⁹ եւ ավելացնում, որ այն հաստատված էր «գրով»⁴⁰ կամ «գրով եւ երդմամբ»⁴¹: Իսկ մի այլ տեղում Սմբատն արդեն այդ փաստաթուղթը ուղղակի հիշատակում է «Գիր պայմանի» անունով⁴²:

³⁶ Ըստ որոշ աղբյուրների՝ ընդհակառակը, Բոհեմունդն էր դավադիր մտքով կազմակերպել այդ հանդիպումը, սակայն Լեւոնը, նախազգուշացված լինելով, կանխել էր դավադրությունը եւ Անտիոքի պրինցին գցել ծուղակը:

³⁷ *Sté u Guillaume de Tyr*, Continuation, p. 166–167.

³⁸ Հմմտ. Cahen, *La Syrie du Nord*, p. 585.

³⁹ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 108; Վենետիկ, էջ 206:

⁴⁰ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 108:

⁴¹ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 207:

⁴² Անդ, էջ 214:

Քեւ պայմանագրի բնագիրը մեզ չի հասել, սակայն զանազան աղբյուրներում պահպանված առանձին հոդվածների համադրումը թույլ է տալիս բիշ թե շատ ամբողջական պատկերացում կազմել նրա բովանդակության մասին: Պայմանագրի վերականգնման առաջին փորձը կատարել է Ղ. Ալիշանը դեռեւս 1885 թվականին, որը, սակայն, մեր կարծիքով բավականին թերի է⁴³: Ուստի ստորեւ ներկայացնում ենք պատմական այդ կառուցադրւյն վավերագրի մեր կողմից վերականգնված բնագիրը, ձգտելով նրանում առավելագույնս ընդգրկել բոլոր առկա աղբյուրների տվյալները.

«Սսի 1194 թ. հաշտության պայմանագիրը Հայոց իշխանության եւ Անտիոքի իշխանապետության միջեւ.

ա – Ընդառաջելով երուսաղեմի թագավորի խնդրանքին՝ Լեւոնն առանց փրկագնի ազատ է արձակում Բոհեմունդ III-ին⁴⁴

բ – Բոհեմունդը չեղյալ է հայտարարում Հայոց իշխանության վասալական կախվածությունը Անտիոքի իշխանապետությունից⁴⁵

գ – Բոհեմունդ III-ը հավատարմության երդմամբ իրեն ճանաչում է Լեւոն Բ Հայոց իշխանի վասալ⁴⁶

դ – Անտիոքի իշխանապետությունը Կիլիկիո Հա-

⁴³ Ալիշան, Սիսուան, էջ 456:

⁴⁴ Հետազոտողներն այդպես են կարծում, քանի որ աղբյուրներում փրկագնի մասին խոսք չկա. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 456; Cahen, La Syrie du Nord, p. 586; Runciman, A History, III, p. 89.

⁴⁵ S^h Ernoul, Chronique, p. 321.

⁴⁶ S^h Gestes des Chiprois, p. 662; Ernoul, Chronique, p. 321. Կ. Կաներ, սա համարելով հեղինակների հայասիրության արդյունք, կասկածի տակ է առնում նրանց հավաստիությունը, նշելով, որ պրիսցը, դժվար թե կարողանար սովորական բարոնի վասալ դառնալ. տե՛ս Cahen, La Syrie du Nord, p. 586 (n. 15). Իսկ Ս. Ռանսիմենը, առանց որեւէ աղբյուրագիտական հիմքի, պնդում է, որ իբր համաձայնություն էր կայացվել առ այն, որ իշխաններից ոչ մեկը մյուսի գերական չէր լինելու. տե՛ս Runciman, A History, III, p. 89.

յոց իշխանությանն է զիջում Պորտելայից մինչեւ Այաս ընկած տարածքը⁴⁷

Ե – Լեւոնի զարմուհին՝ Ռուբեն Գ-ի ավագ դուստր Ալիսը, ամուսնանում է Անտիոֆի իշխանապետության գահաժառանգ Ռայմոնդի՝ Բոհեմունդ III-ի ավագ որդու հետ⁴⁸

Գ – Այդ ամուսնությունից ծնված արու զավակը դառնում է Լեւոն իշխանի ժառանգորդը⁴⁹

Է – Ռայմոնդի մահից հետո նրա այդ նույն որդին դառնում է նաեւ Անտիոֆի տերը⁵⁰

Ը – Ռայմոնդը պատանդ է պահվում Լեւոն իշխանի արհմունքում⁵¹

Ք – Կիլիկիայի եւ Անտիոֆի ընդհանուր գահաժառանգի անշափահասության շրջանում նրա խնամակալ է կարգվում Լեւոնը»⁵²:

⁴⁷ *Տե՛ս Amadi, Chronique, p. 89; Ernoul, Chronique, p. 321 (ավելի անորոշ ձեւակերպմամբ):*

⁴⁸ *Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 108; Վենետիկ, էջ 206–207; Guillaume de Tyr, Continuation, p. 170, 176, 177; Ernoul, Chronique, p. 321.*

⁴⁹ *Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 108; Վենետիկ, էջ 207:*

⁵⁰ *Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 108; Վենետիկ, էջ 207; Guillaume de Tyr, Continuation, p. 176; Ernoul, Chronique, p. 321.*

⁵¹ *Ձնայած աղբյուրներում դա հաստատող ուղղակի տեղեկություն չկա, սակայն Սմբատ Սպարապետը նշում է, որ Ռայմոնդը մինչեւ իր մահը գտնվել է Լեւոնի մոտ. «Եւ էր որդի բրնձին առ պարոն Լեւոն. եւ կացեալ ժամանակ ինչ՝ մեռաւ» (Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 108), կամ՝ «Եւ էր որդի բրնձին առ Լեւոն, եւ մտանէր եւ ելանէր ընդ նմա, եւ կացեալ ժամանակս ինչ՝ մեռաւ» (Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 207): Ղ. Ալիշանը, հիմնվելով այս փաստի վրա՝ արդարացիորեն եզրակացնում է, որ «Ռեմունդ՝ կայր առ Լեւոնի, իբրեւ ի պատանդի»։ Ալիշան, Սիսուան, էջ 456: Հմմտ. նաեւ՝ Պողոսյան-Կատվալյան, Կիլիկիա, էջ 409:*

⁵² *Թեեւ սա նույնպես չի հաստատվում աղբյուրների ուղղակի վկայությամբ, սակայն նույն Սմբատ Սպարապետը տեղեկացնում է, որ նորածնի դաստիարակության հոգսն ընկած էր Լեւոնի վրա. «Եւ ուրախացաւ Լեւոն եւ ետ սնուցանել զնա զգուշութեամբ, եւ մկրտեաց զնա յանուն եղբորն Ռուբէն»։ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 108. հմմտ. Վենետիկ, էջ 207: Լատին աղբյուրները նույնպես*

Նախքան սույն պայմանագրի ընդհանուր պատմական նշանակության ամփոփումը, հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել պարզաբանում պահանջող հետեւյալ երկու խնդրահարույց կետերի վրա: Ինչպես տեսանք, պայմանագրի ե–զ հոդվածներում արձանագրված է, որ Ռուբեն Գ-ի դուստր Ալիսն ամուսնանում է Բոհեմունդի որդի Ռայմունդի հետ, եւ այդ ամուսնությունից ծնված արու զավակը դառնում է Լեոն իշխանի ժառանգորդը. «Եւ ետ Լեոն զդուստր եղբօրն իւրոյ Ռովբինի զԱլիծն... աւագ որդւոյն բրնձին Ըոեմնդին, այս պայմանաւ, որ թէ լինէր ի նմանէ որդի արու՝ լինէր ժառանգ Լեոնի»⁵³: Այստեղ անմիջապես հարց է առաջանում իսկ ինչո՞ւ Լեոնի կամ, ավելի ճիշտ, Հայոց գահի ժառանգորդը պիտի դառնար Ռուբեն Գ-ի թոռը: Սմբատ Սպարապետը, կարծես թէ, զգալով վիճակի անհարմարությունը, սա բացատրում է նրանով, որ Լեոնն անզավակ էր՝ «*բանգի տղայ չունէր որ լինէր ժառանգ հայրենեաց իւրոց*»⁵⁴ կամ «*բանգի ոչ գոյր որդի Լեոնի՝ լինել ժառանգ հայրենեաց իւրեանց*»⁵⁵: Ճիշտ է, Լեոնն այդ ժամանակ իսկապես անզավակ էր⁵⁶, բայց դա չէր նշանակում, թէ հետագայում չէր կարող երեխա ունենալ⁵⁷: Ուստի անհասկանալի է, թէ ինչու նա պիտի այդպիսի թեթեւամտությամբ իր ապագա սերունդներին զրկեր գահաժառանգության իրավունքից: Այս հանելուկի պատասխանը մեկը կարող է լինել. Կիլիկիո իշխանության Գերագոյն ատյանի 1186/7 թ. որոշմամբ՝ Հայոց գահը պետք է փոխանցվեր Ռուբեն Գ-ի ուղիղ շառավիղների գծով: Եթե դա հաստատող ուրիշ տվյալներ չունենայինք անգամ, ապա նրա թոռանը Հայոց գահի ժառանգորդ նանաչելու փաստն ինքնին բավական էր այդ իրողությունը ապացուցված համարելու համար:

նշում են, որ հանգուցյալ Ռայմունդի կնոջն ու որդուն պահում էր (les garda) Լեոնը. տե՛ս Guillaume de Tyr, Continuation, p. 176; Ernoul, Chronique, p. 321.

⁵³ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 206–207. հմմտ. Նաեւ՝ Փարիզ, էջ 108:*

⁵⁴ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 108:*

⁵⁵ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 207:*

⁵⁶ *Լեոնի առաջին դուստրը՝ Ստեֆանին, ըստ Ռուդ-Կոլենբերգի, ծնվել է 1195 թ. հետո. Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.).*

⁵⁷ *Ռուդ-Կոլենբերգի հաշվարկների համաձայն՝ Լեոնն այդ ժամանակ ընդամենը 44 տարեկան էր. տե՛ս Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.).*

Պարզաբանում պահանջող մյուս կետը կրկին վերաբերում է Ալիսին. խնդիրն այն է, որ մինչև Ռայմոնդին կնության տրվելը՝ վերջինս ամուսնացած էր եղել Հեթում Սասունցի իշխանի հետ, որին մենք հիշատակեցինք Անտիոքի գրավման առաջին փորձի կապակցությամբ: Հեթումը Սասունի իշխան Զորտուանել Մամիկոնյանի (մահ. 1165 թ.) որդին էր, որը 1188/9 թվականին իր եղբոր՝ Շահնշահի հետ եկել էր Կիլիկիա եւ, ամուսնանալով Ալիսի հետ, Լեւոնից ստացել էր Մսիս ֆաղափը⁵⁸: Իսկ Շահնշահին Լեւոնը շնորհել էր կիլիկյան մի ուրիշ ֆաղափ՝ Սելեկիան⁵⁹: Մայրական կողմից սասունցի եղբայրները սերում էին Պահլավունյաց տոհմից. նրանց մայրը՝ Վանինեն⁶⁰, Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի փույրն էր: Նշված եզակի տեղեկությունների հեղինակն, ինչպես միշտ, Սմբատ Սպարապետն է. «Ջայս ժամանակաւս եկին որդիքն ճորտուանելի ի Սասնոյ՝ փույրորդիք Տէր Գրիգորկաթողիկոսի Հայոց, առ պարոն Լեւոն, արքա Բաբետեմ: Որ աւագին երեստ (Լեւոն) զդուստր եղբօրն իւրոյ Ռուբենի զանուանեալն Ալիծ, եւ ետ նմա զՄսիս, որոյ անունն էր Հեթում. եւ Շահնշահին երեստ զՍելեկիա»⁶¹: Այսպիսով, Հայոց իշ-

⁵⁸ Սասնո Մամիկոնյանների ազգաբանությունը տե՛ս Ալիսյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 402–407; Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, IV (SP).

⁵⁹ Ըստ Ռուդ-Կոլենբերգի՝ Շահնշահն էլ ամուսնացել էր Ռուբենի մյուս դստեր՝ Ֆիլիպայի հետ, ինչը սակայն, ըստ երևույթին, թյուրիմացություն է. տե՛ս Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, IV (SP). Շահնշահի մասին տե՛ս նաեւ՝ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 133:

⁶⁰ Նրա մասին տե՛ս Հովսեփյան, Յիշատակարանք, էջ 400; Մաթեոսյան, Ե–ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 195, ինչպես նաեւ՝ Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. 5, էջ 36:

⁶¹ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 105. համարյա նույնը տե՛ս նաեւ՝ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 201: Թերեւս ավելորդ չէ ներկայացնել նաեւ Շահնշահի Հեթում կոչված անձնավորությանը վերաբերող հետեւյալ ուշագրավ, բայց մանվածապատ տեղեկությունը, որը պահպանված է «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց» գրվածքում. «Շահնշահի Հեթում, զոր ունէր բազում մեծարանք, եւ զի կաթողիկոսըն տէր Գրիգորիոս տիրացաւ Հոսմկլային, որպէս Աղամ փառայսիրեալ կամեցաւ աստուածանալ, զորս Տէր ետս ընկեց: Մինչի ինքն աստուածայցոց ի դէպ ժամու այսպէս: Քվեր որդի տեառն Գրիգորիոսի տեսեալ զկաթողիկոսարանն փարթամ, կամեցաւ թագայորել, զոր եւ մեծ կաթողիկոսըն ետս ընկեց զկամս նորա: Այլ ի դէպ ժամու թագայորեցոց ի Սասունս: Եւ զՎասակ որդին Վենկայ, որ

խանության գահաժառանգ Ալիսն ամուսնացել էր Մեծ Հայքի ամենահին եւ փառավոր նախարարական տների շառավղի հետ, եւ թվում էր, թէ Հեթումն այն արժանավորագույն անձն էր, որին իրավամբ բաժին էր ընկել Կիլիկիայի բախտի տնօրինումը: Օրինական գահաժառանգի ամուսնու հանգամանքով՝ նա էր, որ պիտի զբաղեցներ Հայոց իշխանության աթոռը, սակայն շուտով իրերը դասավորվեցին բոլորովին այլ կերպ: 1193 թ. վերջում, Բոհեմունդի գերեվարումից փչ ժամանակ անց, Հեթումն ու իր եղբայրն անսպասելի կերպով մահացան բավականին մութ հանգամանքներում: Արձանագրելով այդ փաստը, Սմբատն ավելացնում է. «Եւ զոր լուաք վասն մահուանն՝ չկարեմ աստ գրել, զի ասեն թէ պարոն Լեւոն եղեւ պատնառ. այլ զնշմարիտն Աստուած գիտէ»⁶²: Նշվածից ակնհայտորեն երեւում է, որ Սմբատն ավելին գիտէ, քան գրում է, սակայն կաշկանդված է Ռուբինյան տոհմի կուռքը հանդիսացող Լեւոն Մեծագործի հեղինակությունը չվնասելու մտահոգությամբ: Լեւոնին ամենեւին պատիվ չբերող այդ դժնի արարքը պիտի ունենար լուրջ պատնառ: Այդպիսին կարող էր լինել, օրինակ, այն, որ Հեթումը ձախողել էր Անտիոքը գրավելու Լեւոնի առաջին փորձը, մանավանդ որ, լատին աղբյուրների վկայությամբ, նա անգամ չէր համարձակվել ֆաղափ մտնել⁶³: Բացառված չէ նաեւ, որ նա փորձել էր բանեցնել Հայոց գահաժառանգի ամուսնու իր իրավունքները, ինչը, բնականաբար, Լեւոնը չէր կարող հանդուրժել: Սակայն ավելի հավանական է ենթադրել, որ Լեւոնն այդ ֆայլին դիմել էր, արդեն մտնում ունենալով Ալիսի եւ Ռայմունդի ամուսնությամբ իր առջեւ բացվող հեռանկարը, որը մի կողմից

վասն իշխանութեան տկարացաւ ի հավատս, ետս կացուց զնա հորեղբայր սորայ: Որ եւ զամենայն տունս նորայ լցուց զանձիւ, եւ քաղաքն ամրայցուց պարսպօք: Եւ այսպէս թագայորեացն, մեռաւ իսողաղութեամբ Շահնշահի Հեթում: Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 506: Շահնշահի կողմից Հռոմկլան գրավելու փորձի մասին տե՛ս նաեւ՝ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 395–396; IV, p. 728, 730; Barhebraeus, Chronicon Ecclesiasticum, t. I, p. 595. Շահնշահի վերաբերյալ տե՛ս նաեւ սույն աշխատության «Հավելվածի» առաջին ենթագլխում:

⁶² Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 106. համարյա նույնը տե՛ս նաեւ՝ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 205:

⁶³ Տե՛ս Guillaume de Tyr, Continuation, p. 169, 170.

նրա համար ապահովում էր նորածին գահաժառանգի խնամակալի կարգավիճակով երկիրը եւս շուրջ երկու տասնամյակ կառավարելու հնարավորություն, իսկ մյուս կողմից՝ հիմք էր հանդիսանում մի ավելի նշանակալից քաղաքական ծրագրի իրագործման, որի էությունը Կիլիկիայի եւ Անտիոքի իշխանապետության միավորումն էր:

Այսպիսով, Բռնեմունդի գերեվարմամբ ու դրա հետեւանքով կնքված հաշտության պայմանագրով Լեւոնը լուծեց իր «լեզիտիմությանն» առնչվող երկու իրավական խնդիրներից մեկը, այն է՝ հիմնովին թոթափեց իր վասալական կախվածությունն Անտիոքի իշխանապետից⁶⁴: Դրա հետ մեկտեղ, նա հնարամտորեն երկարածգեց խնամակալի կարգավիճակով երկիրը կառավարելու իրեն վերապահված ժամկետը. Ալիսի ամուսնությամբ կորցնելով նրա խնամակալը լինելու իրավունքը, Լեւոնն անմիջապես խնամակալ կարգվեց վերջինիս դեռեւս չծնված որդու համար: Այնուամենայնիվ, չնայած Լեւոնի համար բարեհաջող դասավորված այս հանգամանքներին, 1194 թ. Սսի պայմանագիրը նաեւ դանդաղ գործողության ականի տարրեր էր պարունակում: Հաշտության կոչված այդ «Սիրո ուխտը» ճակատագրի հեզմանքով շուրջ երեսնամյա թշնամանքի աղբյուր պիտի հանդիսանար Կիլիկիո իշխանության եւ Անտիոքի իշխանապետության համար⁶⁵: Իսկ բացի այդ, նրա բացասական հետեւանքները պիտի զգացվեին նաեւ Լեւոնի մահից հետո Հայոց գահի ժառանգության հարցի շուրջ ծավալված պայքարի հորձանուտում:

Ինչ վերաբերում է Լեւոնի առջեւ ծառացած մյուս եւ, թերեւս ավելի դժվարին, իրավական կննդին, այն է՝ խնամակալի կարգավիճակից ազատվելու եւ երկրի օրինական տերը դառնալու խնդրին, ապա գործնականում դրա լուծման միայն մեկ հնարավորություն գոյություն ուներ, որին կանդորադառնանք պատմական մի կարեւոր փաստի վերաբերյալ որոշ պարզաբանումներ կատարելուց հետո: Մենք նկատի ունենք Լեւոնի թագակալման եւ Կիլիկիո Հայոց թագավորության հիմ-

⁶⁴ Հստ ժ. Ռիշարի՝ դա էր, որ Լեւոնին, ի վերջո, հնարավորություն տվեց արժանանալու Թագավորի տիտղոսի. տե՛ս Richard, Les Arméniens, p. 169.

⁶⁵ Պատահական չէ, որ Կ. Մութաֆյանն այդ պայմանագիրը կոչում է «կեղծ հաշտություն». Mutafian, La Cilicie, I, p. 409; Մութաֆյան, Կիլիկիան, էջ 403:

նադրման փաստը, որը լայնորեն լուսաբանված է ինչպես միջնադարյան աղբյուրներում⁶⁶, այնպես էլ արդի պատմագիտության մեջ⁶⁷: Նպատակ չունենալով հանգամանորեն ներկայացնել Կիլիկիայի պատմության համար շրջադարձային նշանակություն ունեցող այդ դրվագը, մենք կկամենայինք ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել միայն մեկ իրողության վրա, որն, ինչպես կփորձենք ապացուցել, սերտորեն կապված է մեր բնության առարկան հանդիսացող իրավական խնդրի հետ: Խոսքը վերաբերում է հետազոտողների կողմից վաղուց ի վեր նկատված այն իրողությանը, որ Լեւոնը սեւեռուն փութաջանությամբ է հետապնդել արհայական թագ ձեռքբերելու իր նպատակադրությունը՝ օգտագործելով դրան հասնելու բոլոր հնարավոր միջոցները:

Այդ գաղափարն առաջին անգամ նրա մտքում ծնվել է, ըստ երեւույթին, 1189 թվականին, երբ Կղեմես III պապը հատուկ նամակներով Լեւոնից ու Գրիգոր Տղա կաթողիկոսից խնդրել էր օգնություն ցուցաբերել դեպի Արեւելք շարժվող երրորդ խաչակրաց արշավանքի մասնակիցներին. «Ձի տեսեալ զԲեզ յայս փոյթ ամենայն ժողովք Հայաստանեայց

⁶⁶ *Մաթեոսյան, Ե-ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 292, 302; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 108–109; Վենետիկ, էջ 207–208; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 136; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 506, 512–513; 1871, էջ 503–504; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 155–158; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 144–145; Վահրամ Բարունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 214–215; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 586; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 103–104; Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 180; Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 13–15; Անանուն Սեբաստացի, Տարեգրութիւն, էջ 136; Guillaume de Tyr, Continuation, p. 176, 195; Ernoul, Chronique, p. 322–323; Amadi, Chronique, p. 90.*

⁶⁷ *Ալիշան, Միսուան, էջ 463–476 (Առայժմ ամենաընդարձակ եւ ամբողջական քննությունն է); Օրմանյան, Ազգապատում, § 1023, 1050–1052, 1054–1055, 1063–1065; Բակուրյան, Մի տեսութիւն, էջ 16–17; Tournebize, Histoire, p. 184–186; Morgan, Histoire, p. 187–196; Iorga, L'Arménie, p. 102–104; Grousset, Histoire, III, p. 144; Grousset, L'Empire, p. 394; Cahen, La Syrie du Nord, p. 586–590; Pasdermajian, Histoire, p. 233–235; Микаелян, История, с. 152–158; Runciman, A History, III, p. 90–91; Der Nersessian, Cilician Armenia, p. 645–649; Bedoukian, Coinage, p. 8–9; Mutafian, La Cilicie, I, p. 409–410; Մութաֆյան, Կիլիկիան, էջ 403–404; Mutafian, Recherches, p. 69–71.*

որք ընդ ինքն են, փութացեալ պատրաստեսցին գալ յօգնականութիւն սուրբ տեղեացն. ո՛րք զինում, ո՛րք ընչիւմ, ո՛րք անձամբ ի սուրբ երկրին դիմեսցին յազատութիւն»⁶⁸: Մեզ թվում է, բնական կլինեւ, եթե այդ օգնության դիմաց Լեւոնն Արեւմուտքից թագ պահանջեւ⁶⁹, նկատի ունենալով մանավանդ այն հանգամանքը, որ Երուսաղեմի թագավորութիւնն այդ ժամանակ փաստորեն վերացած էր, եւ միայն Կիլիկիան Հայաստանն էր, որ կարող էր ինչ-որ կերպ փոխարինել նրան⁷⁰: Այն մասին, որ Լեւոնի եւ արեւմտյան տիրակալների միջեւ այդպիսի սակարկություն համեմայն դեպս տեղի ունեցել է, վկայում է Վարդան Արեւելցին: Ըստ նրա՝ 1190 թվականին Իկոնիայում ստանալով Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի նամակը, Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը պատասխան նամակում գրում է. «ահա ունիմ թագ եւ զգեստ, զի օծցես թագաւոր Հայոց՝ զով ընտրես»⁷¹: Նույնը հաստատում է նաեւ Ներսէս Լամբրոնացին. «խոստումն էր ինքնակալին ոսկի կնքեալ գրով Հայոց թագաւոր դնել»⁷²: Պատահական չէ, որ այդ թվականին Լամբրոնացին նաեւ լատիներենից հայերեն է թարգմանում «Թագավորի օրհնության կարգը»⁷³:

⁶⁸ Անանյան, Ներսէս Շնորհալի, «Բազմավէպ», 1996, էջ 220: Կղեմես III-ի հիշյալ նամակների մասին մանրամասն տե՛ս Halfter, Das Papsttum, S. 172–177.

⁶⁹ Կղեմես պապի խնդրանքի եւ Լեւոնի թագադրման փաստերի առնչակցութեան մասին տե՛ս Բակուրյան, Մի տեսութիւն, էջ 16:

⁷⁰ Հմմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 446:

⁷¹ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 136:

⁷² Հովսեփյան, Յիշատակարանք, էջ 538: Այս առումով, առաջին հայացքից թվում է, ավելի հստակ է Կիրակոս Գանձակեցու հետեւյալ վկայությունը. «Եւ առաքեաց (Լեւոն) ի տիեզերահռչակ քաղաքն Հռոմայեցոց առ ինքնակալ կայսրն եւ առ պապն, զի տացեն նմա հրաման եւ թագ թագաւորական» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 156): Կ. Մովսէսյանի կարծիքով՝ «ինքնակալ կայսրն» բառերի տակ Գանձակեցին նկատի ունի Ֆրիդրիխ I Շիկամորուսին (Mutafian, Recherches, p. 67): Սակայն Կիրակոսի բնագիրն այդպիսի կտրուկ պնդման հիմք չի տալիս, ուստի չի բացառվում, որ Լեւոնի նամակը կարող էր հասցեագրված լինել Գերմանական կայսր Հենրի VI-ին (1190–1197 թթ.): Այդպես են կարծում, մասնավորապես Ղ. Ալիշանը եւ Գ. Միքայելյանը. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 463–464; Микаелян, История, с. 154–155.

⁷³ Տե՛ս Ալիշան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 303, 307; Cowe, The Inauguration, p. 55.

Ու թեև Գերմանական կայսեր հանկարծահաս մահվան պատճառով Լեոնի թագրնկալման առաջին փորձը խափանվեց, դա ամենեւին չհուսալեց Հայոց իշխանին, որն այնուհետև ավելի մեծ եռանդով շարունակեց հետապնդել իր գերագույն նպատակը: 1190-ից մինչև 1198 թվականը այդ խնդրի առնչությամբ նամակների, դեսպանների ու ամբողջ պատվիրակությունների բազմաթիվ փոխանակումներ տեղի ունեցան մի կողմից Լեոն իշխանի ու Հայոց կաթողիկոսների, մյուս կողմից՝ Հռոմի պապերի եւ Գերմանական ու Բյուզանդական կայսրերի միջև⁷⁴: Այդ ամենի արդյունքը եղավ այն, որ Լեոնը, մեկի փոխարեն, միանգամից արժանացավ երկու թագի, որոնցից մեկն ուղարկել էր Սրբազան Հռոմեական կայսր Հենրի VI-ը (1190–1197 թթ.), իսկ մյուսը՝ Բյուզանդական կայսր Ալեքսիոս III Անգելոսը (1195–1203 թթ.): Լամբրոնացու պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «վերապատուեցաւ թագաւոր Հայոց Լեոն, որ յմոքինեանց, բարեպաշտ եւ յաղթաւղ Աստուծով, որոյ հոչակ արութեան շարժեաց զմեծ ինքնակալն հին Հռոմա զՀեոի եւ զնոր Հռոմա զԱլէքս, որ պսակեցին զսա քաւամբ պատուական յեկեղեցի Տարսոնի, որ իմ անարժանութեամբ հովուի»⁷⁵: Լեոնի թագադրության պաշտոնական արարողությունը տեղի ունեցավ 1198 թ. հունվարի 6-ին Տարսոնի Մայր եկեղեցում⁷⁶:

Կիլիկիո Հայոց իշխանության վերածումը թագավորության, անշուշտ, առաջին հերթին նրա անող հզորության եւ միջազգային վարկի

⁷⁴ Այդ խնդիրը Լեոնն, ըստ երեւույթին, քննարկել է նաեւ Երուսաղեմի թագավոր Հենրի Շամպայնացու հետ, Սսի 1194 թ. հայ-անտիոքյան պայմանագրի կնքման ժամանակ (հմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 463; Cahen, La Syrie du Nord, p. 587): Լատին աղբյուրներից մեկը նույնիսկ տեղեկացնում է, թե իբր Լեոնը Հենրիին նաեւ խնդրել էր թագադրել իրեն, ինչը եւ վերջինս սիրով կատարել էր. Guillaume de Tyr, Continuation, p. 176. Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ հեղինակը թերեւս անունների նույնություն պատճառով Հենրի Շամպայնացուն շփոթել է Գերմանական կայսր Հենրի VI-ի հետ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 463: Հմտ. նաեւ՝ Ավգերյան, Հայկական նշխարք, էջ 295:

⁷⁵ Մաթեոսյան, Ե–ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 302:

⁷⁶ Թագադրության թվականի վերաբերյալ գոյություն ունեցող այլ տեսակետների մասին տե՛ս Der Nersessian, Cilician Armenia, p. 648; Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 399:

բարձրացման արտահայտությունն էր: Օգտվելով Քիլիշ-Արսլանի (1192 թ.) եւ Սալահեդդինի (1193 թ.) մահից հետո Սելջուկյան եւ Այուբյան սուլթանություններում ծագած երկպառակություններից ու ֆաղաֆաղական պատերազմներից, Լեւոնն զգալիորեն ընդարձակել էր Հայոց իշխանության սահմանները՝ տալավորիչ հաղթանակներ տանելով թե՛ փոքրասիական, թե՛ սիրիական ճակատներում, ինչի մասին մասնավորապես տեղեկացնում են ասորական աղբյուրները: «Սուլթանի»⁷⁷ մահից հետո, — գրում է Միֆայել Ասուրին, — Լեւոնը Հռոմոց երկրում տիրեց յոթանասունեկու բերդի՝ մի մասը գրավելով թուրքերից, մյուս մասը՝ հույներից: Թուրքերի դեմ նա միշտ հաղթող դուրս եկավ, ինչի հետեւանալով սուլթանի որդիներն սկսեցին փնտրել նրա հովանավորությունը»⁷⁸: Ավելի ընդարձակ ու բովանդակալից է Միֆայել Ասուրու «Ժամանակագրության» հայերեն թարգմանության շարունակողի վկայությունը. «Իսկ պարոն Լեւոն որդին Ստեփանէ օր ըստ օրէ երթայր եւ զօրանայր Աստուծով յաջողեալ եւ յամենեցունց փառատրեալ: Եւ յայնժամ յորժամ տկարացոյց Աստուած շուրջանակի զքչնամիս նորա եւ ի կոր կործանեաց զամենայն հակառակորդս նորա, տիրեաց նա լիով երկուց Կիլիկիից, լեւամբ եւ դաշտօք, ֆաղափօք եւ ամրական դղեկօք: Եւ ա՛ռ ֆաջութեամբ իւրով եւ զհասարակն Սուրացոց եւ մասունս ոչ սակաւս յերկրորդ Կապադոկացոց, յերրորդ Հայոց, զոր ոմանք Առաջին անուանեն Հայք: Գրաւեաց ընդ իւրով իշխանութեամբ եւ յԱսորեստանեաց գաւառաց: Եւ ցուցաւ ինքնագլուխ եւ ճոխ իշխանութեամբ, զի ոչ ոք տիրէր ի վերայ նորա, եւ համբաւ արիութեան նորա թուլացուցանէր զքիլս անօրինաց եւ պարզէր զերեսս ֆրիստոնէից եւ լնոյր խնդութեամբ եւ ուրախութեամբ, վասն որոյ փութային պատուել զնա թագիւ թագաւորն Յունաց՝ վասն պատճառին զի թերեսս հնար լիցի նովաւ յաղթել Թուրքացն որ բռնացեալ կալան զիշխանութիւն նորա, իսկ թագաւորն Փռանգաց՝ վասն

⁷⁷ *Նկատի ունի Իկոնիայի Սելջուկյան սուլթան Իզզեդդին Քիլիշ-Արսլան II-ին (1156–1192 թթ.):*

⁷⁸ Michel le Syrien, *Chronique*, III, p. 411; IV, p. 739. Հմմտ. նաեւ՝ Barhebraeus, *Chronicon*, p. 398; Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 344. Քիլիշ-Արսլան II-ի որդիներից մեկի՝ Ալբիստանի էմիր Մուգիսեդդին Տուզրիլշահի կողմից Լեւոնի վասալ ճանաչվելու մասին տե՛ս Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 115.

դաշանց սիրոյն զոր ունէին ընդ Հայք ուխտիւմ ի հին ժամանակաց. եւ վասն այսորիկ երկոքին առաքեցին նմա թագ ոսկիակազմ, եւ պսակեցին զնա յաղթութեան պսական ըստ վայելման եւ պատշանի արժանաւորութեան իւրում: Եւ այսպէս վերստին նորոգեցաւ թագակալութիւն Արամեան զաւակին, եւ թագն Հայկազանց եւ Սենեքերիմանց եղաւ ի գլուխ արժանաժառանգ զարմին Լեւոնի»⁷⁹:

Սակայն բացի Կիլիկիո իշխանության ռազմա-ֆաղափական կշռի արտացոլումը հանդիսանալուց, Հայոց թագավորության հիմնադրումը հետազոտողների կողմից արդարացիորեն դիտվում է նաեւ որպէս Լեւոնի թափած ահռելի անձնական ջանքերի արգասիք: Լեւոնի այդ անօրինակ փութաջանությունը նրանք բացատրում են կա՛մ նրա իշխանատենչությամբ⁸⁰, կա՛մ Կիպրոսի թագավորության ստեղծման նախադէպը կրկնելու ձգտումով⁸¹, կա՛մ է՛ իր կարգավիճակով Արեւելի լատին ինքնակալներին հավասարվելու ցանկությամբ⁸²: Սակայն մեզ թվում է, որ եթէ Լեւոնն իսկապէս ուներ որեւէ անձնական շահագրգռություն, ապա դա առաջին հերթին իր իշխանությունը «լեզիտիմացնելու», այսինքն՝ խնամակալի կարգավիճակը թոթափելու եւ երկրի լիիրավ տերը դառնալու նպատակադրումն էր: Այդ խնդիրը նա կարող էր հաղթահարել միայն օծյալ թագավոր դառնալու միջոցով, քանի որ օծյալին, կամ, ինչպէս Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքն» է նշում, «Աստծու կողմից կարգված թագավորին», մարդիկ չէին կարող զահագուրկ անել. «Թագաւորն յԱստուծոյ են կարգած, որպէս Իսրայելի Աստուած

⁷⁹ Միխայէլ Ասորի, *Ժամանակագրութիւն 1871*, էջ 503–504:

⁸⁰ Հմմտ. Morgan, *Histoire*, p. 187–188; Օրմանյան, *Հայոց եկեղեցին*, էջ 85; Սյուրմեյան, *Հայ-Լատին հարաբերությունները*, մասն Ա, էջ 23; Runciman, *A History*, III, p. 90.

⁸¹ Հմմտ. Runciman, *A History*, III, p. 90. *Կարծում ենք*, այս պնդումը հիմնադրել է քանի որ, ինչպէս վերը տեսանք, Լեւոնը թագընկալման հայտ էր ներկայացրել դեռեւս 1190 թվականին, երբ Կիպրոսի խաչակրաց պետությունը գոյություն իսկ չուներ:

⁸² Հմմտ. Der Nersessian, *Cilician Armenia*, p. 649; Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները եւ հայերը*, հտ. 1, էջ 400: Տէ՛ս նաեւ՝ Bundy, *The Trajectory*, p. 75; Cowe, *The Inauguration*, p. 51, ըստ որի՝ Լեւոնն իր թագադրությամբ նաեւ նպատակ էր հետապնդում ամրապնդել Կիլիկիայի ձեռքբերումներն Անտիոքի իշխանապետության հետ ունեցած մրցավեճում:

ցուցնէր ի ձեռն մարգարէից ամօթեան. նա հրամայէ արէնքս, որ այնպիսիքն, որ յԱստուծոյ լինին՝ նա Աստուած մէն կարէ զինք ամսորել, թէ լաւ է ու թէ վատ»⁸³: Օծյալ լինելու հանգամանքը կարեւորագոյն փաստարկ էր գահաժառանգութեան շուրջ ծագած վեճերի պարագայում⁸⁴: Նման մի վիճակ ստեղծվել էր 1190 թվականին, երբ մահացել էին Երուսաղեմի թագուհի Սիբիլն ու իր երկու դուստրերը: Գի Լուսինյանը, որը Երուսաղեմի թագը կրում էր միայն Սիբիլի ամուսինը լինելու հանգամանքով, հայտնվել էր գահագուրկ լինելու վտանգի առջեւ, քանի որ ըստ ֆեոդալական իրավունքի՝ գահի օրինական ժառանգորդ էր դարձել Սիբիլի կրտսեր քույր Իզաբելը: Մարիզ Կոնրադ Մոնֆերատցին՝ Տյուրոսի փառաբան պաշտպանության կազմակերպիչը, անմիջապես ամուսնացել էր վերջինիս հետ եւ ներկայացրել Երուսաղեմի գահին տիրելու իր հայցը: Այս վիճակից դուրս գալու համար, 1191 թ. հուլիսին Ալֆայում գումարված բարոնների եւ երրորդ խաչակրաց արշավանքի առաջնորդների ժողովը կայացնում է հետեւյալ փոխգիշումային որոշումը. Գի Լուսինյանը, որպէս օծյալ թագավոր, պահպանում է Երուսաղեմի գահը մինչեւ իր մահը, որից հետո այն անցնում է Կոնրադին: Ու թէեւ 1192 թ. ապրիլին Ասկալոնում տեղի ունեցած նույնատիպ ժողովը փառաբանական նկատառումներով շեղյալ է հայտարարում այդ որոշումը, կարեւորն այն է, որ օծյալ լինելու հանգամանքն, այնուամենայնիվ, ծանրակշիռ փաստարկ է դիտվել տվյալ վիճահարույց խնդրում: Այսպիսով, օծության շնորհիվ Լեւոն թագավորը Հայոց գահին ցմահ տիրելու իրավունք էր ձեռք բերել՝ իրավունք, որը սակայն, ինչպէս կտեսնենք ստորեւ, չէր տարածվում նրա ուղիղ ժառանգների վրա:

⁸³ Смбат Спарамет, Судебник, с. 81.

⁸⁴ Թագավորի օծության նշանակության մասին տե՛ս Prawer, The Crusaders' Kingdom, p. 95, ինչպէս նաեւ՝ Cowe, The Inauguration, p. 49–50.

ԼԵՒՈՆ Բ (I)՝ ԹԱԳԱՎՈՐ ՀԱՅՈՑ (1198–1219 թթ.)

Լեւոնի թագադրությամբ վերջապես լուծվել էր ոչ միայն նրա անձնական «լեզդիտիւթյան» հարցը, այլեւ էականորեն փոխվել էր Կիլիկյան Հայոց պետության միջազգային իրավական կարգավիճակը: Ինչպես տեսանք, նրան թագ էին ուղարկել թե՛ Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալ Հենրի VI-ը, եւ թե՛ Բյուզանդական կայսր Ալեքսիոս III Անգելոսը: Այս հարցում վերջիններիս միջեւ, կարծես թե, նույնիսկ որոշակի մրցակցություն էր առաջացել, եւ նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր շահել Լեւոնի առանձնահատուկ բարեկամությունը: Դրա պերճախոս արձագանքն է մասնավորապես Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութեան» հետեւյալ հատվածը. «Եւ լուեալ կայսերն յունաց, եթէ ֆռանկք ետուն թագ Լեւոնի, առաքեաց եւ նա ընծայս եւ թագ գեղեցիկ՝ ոսկւով եւ ակամբք պատուականօք ընդելուզեալ, եւ ասէ. «Զթագն հռոմայեցոց մի՛ դիցես ի զլուխ քո, այլ զմերդ, զի առ մեզ հուպ ես քան թէ ի Հռոմ»¹: Այդ մրցակցությունը բացատրվում էր երկու կայսրերի հետապնդած որոշակի նպատակներով: Արաբական թագեր շնորհելով Կիպրոսի եւ Կիլիկիայի իշխաններին՝ Հենրի VI-ը ձգտում էր, իր ծրագրած խաչակրաց արշավանքի նախօրյակին, հավատարիմ վասալներ ձեռք բերել Արեւելքում², կամ էլ դրանով հակակշռել Ֆրանսիայի ազդեցությունը Լեւանտի երկրներում³: Ինչ վերաբերում է Ալեքսիոս III-ին, ապա

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 158:

² Հմմտ. Runciman, A History, III, p. 85; Dédéyan, Histoire, p. 310.

³ Հմմտ. Mutaflan, Recherches, p. 67.

նրա շահագրգռությունը կայանում էր Կիլիկիայում թեկուզ չնչին ազդեցություն ունենալու⁴, եւ թերեւս նաեւ հանձին Լեւոնի՝ փոքրասիական սելջուկների դեմ ուժեղ դաշնակից ձեռքբերելու մեջ, քանի որ վերջինիս տարած փայլուն հաղթանակները Ռումի սուլթանության նկատմամբ չէին կարող Բյուզանդիայում տպավորություն գործած չլինել: Ալեքսիոսի քայլը մասնավորապէս այդ դրդապատճառով է բացատրում Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» հայ թարգմանիչը՝ Վարդան Արեւելցին. «Վասն որոյ փութային պատուել գնա թագի՝ թագաւորն Յունաց, վասն պատճառին, զի թերեւս հնաւ լիցի նովաւ յաղթել Թուրացն, որ բռնացեալ կալան զիշխանութիւն նորա, իսկ թագաւորն Փռանգաց՝ վասն դաշանց սիրոյն, զոր ունէին ընդ Հայք ուխտիմ ի հին ժամանակաց»⁵: Ի դեպ, այս հատվածում, հայ միջնադարյան գաղափարաբանության ուսումնասիրման տեսակետից, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաեւ Վարդանի դատողությունը Գերմանական կայսերն առաջնորդած դրդապատճառի, այն է՝ «Դաշանց թղթի» նկատմամբ ցուցաբերած հավատարմության մասին⁶:

Աղբյուրների վկայությամբ՝ Լեւոնը սիրով ընդունեց թե՛ Գերմանիայից, թե՛ Բյուզանդիայից ստացված թագերը եւ, ըստ այդմ, պսակվեց (= թագադրվեց) միանգամից երկու կայսրերի կողմից: Այդ մասին առաջին տեղեկությունը տալիս է Լեւոնի ժամանակակից Ներսես Լամբրոնացին, որն, ինչպէս արդեն վերը տեսանք, իր «Յայտնութիւն Յովհաննու մեկնութեան» հեղինակային հիշատակարանում գրում է. «Վերապատուեցաւ թագաւոր Հայոց Լեւոն, որ յմոքինեանց, բարեպաշտ եւ յաղթաւղ Աստուծով, որոյ հոչակ արութեան շարժեաց զմեծ ինքնակալն հին Հռոմա գՀեղի եւ գնոր Հռոմա գԱլէս, որ պսակեցին զսա քաւամբ պատուական յեկեղեցի Տարսոնի որ իմ անարժանութեամբ հովուի»⁷: Նույնը հաստատում է 1204 թվականին Հռոմկալայում գրված հետեւյալ հի-

⁴ Հմմտ. Runciman, A History, III, p. 90.

⁵ Միքայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 513:

⁶ «Դաշանց թղթի» մասին տե՛ս սույն աշխատության «Առաջաբանի» տողատակ, ծանոթ. 28:

⁷ Մաթեոսյան, Ե-ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 302:

շատակարանը. «Որ ըստ բարեխնամ կամացն Աստուծոյ պսակեալ եղեւ յերկուց թագաւորացն Յունաց եւ Հռոմայեցոց»⁸: Ավելի հստակ ու միանշանակ է Կիրակոս Գանձակեցու վկայութիւնը. «Իսկ թագաւորն Լեւոն այր իմաստունն էր, ոչ խոտեաց եւ ո՛չ զմի ո՛ր յերկոցունց թագաւորացն զՀռոմայն եւ զԿոստանդնուպօլսեայն, այլ ըստ կամաց նոցա⁹ արար պատասխանի եւ սիրով ընկալաւ զեկեալսն, ետ տուրս մեծամեծս բերողաց թագին եւ եղեւ պսակեալ յերկոցունցն»¹⁰: Նշենք, որ բերված փառաբանումներն փիլ թե շատ համահունչ են նաեւ հայ միջնադարյան մի քանի այլ աղբյուրների տվյալները¹¹: Մինչդեռ ստորեւ կտեսնենք, որ բոլորովին այլ է Սմբատ Սպարապետի վարկածը, ըստ որի՝ թեւէ Լեւոնն, իսկապես, ուրախությամբ ընդունել էր Ալեքսիոսի ուղարկված թագը, բայց թագադրվել էր միայն արեւմտյան կայսեր շնորհածով¹²:

Իսկ մինչ այդ, վերադառնալով Լամբրոնացու եւ Գանձակեցու հաղորդած տեղեկություններին, ավելորդ չենք համարում նշել, որ Կիլիկիայի պատմության հմուտ ուսումնասիրող Գ. Միխայելյանը դրանց հիման վրա հանգել է հետեւյալ եզրակացության. «Երկու կայսրերից Լեւոն Բ-ի թագ ընդունելու փաստն, ակնհայտորեն, բացատրվում է իր իշխանությանն ավելի մեծ հեղինակություն հաղորդելու եւ Կիլիկիայի ինքնիշխանության նկատմամբ գերմանական ու բյուզանդական կայսրերի հնարավոր ոտնձգությունները չեզոքացնելու ձգտումով»¹³: Սկզբունքորեն տարբեր է Ս. Տեր-Ներսեսյանի տեսակետը, ըստ որի՝ թեւէ «հայ պատմիչներն ու դեպքերին ժամանակակից ձեռագրերի գրիչները նաեւ բյուզանդական կայսր Ալեքսիոս III Անգելոսի կողմից ուղարկված մի

⁸ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 39:*

⁹ *Ի տարբերություն Գանձակեցու «Պատմութեան» հրատարակիչ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի՝ մենք նախընտրել ենք բազմաթիվ ձեռագրերում առկա «նոցա» ընթերցվածը փխ «նորա»:*

¹⁰ *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 158:*

¹¹ *Հմմտ. Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 138–139: Սամուէլ Անեցի, Հաւաքումունք, էջ 144: Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 55: Ստեփանոս, Տարեգրութիւն, էջ 36: Մարտիրոս Ղրիմեցի, Կարգ եւ թիւ, էջ 204:*

¹² *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 108–109: Վենետիկ, էջ 207–208:*

¹³ *Михаэлян, История, с. 158.*

թագ են հիշատակում, բայց հավանական չի թվում, որ թագադրման մի առանձին արարողություն էր տեղի ունեցել, քանզի Բյուզանդիայից ուղարկված թագերը, ինչպես, օրինակ, Հունգարիայի թագավորների կամ մանր իշխանավորների դեպքում, խորհրդանշական ու պատվավոր բնույթ էին կրում, նպատակ չհետապնդելով ցույց տալու, որ ինչ-որ իշխան արժանանում էր թագավորի աստիճանի»¹⁴:

Մեր կարծիքով, սակայն, Հենրի VI-ի եւ Ալեքսիոս III-ի շնորհած թագերի տարբերությունն ավելի էական ու խորհային էր, քան այն, ինչ մատնանշում է Ս. Տեր-Ներսեսյանը: Վաղուց ի վեր նկատված է, որ Լեւոնն ավելի շահագրգռված էր թագադրվելու Գերմանական, քան Բյուզանդական կայսեր կողմից, ինչը հաստատվում է նաեւ միջնադարյան աղբյուրների տվյալներով: «Ոչ կամեցաւ նա, թէ այլում ումեք երեւեսցի նա հնազանդ վասն թագի, բայց թէ ազգին ֆրանկաց»,- այդ առթիվ գրում է Կիրակոս Գանձակեցին¹⁵: Իսկ Սմբատ Սպարապետը, որին թեւէ նույնպես հայտնի է, որ Լեւոնին թագ էր ուղարկել նաեւ Բյուզանդական կայսրը¹⁶, հստակորեն արձանագրում է, որ նա Հայոց թագավոր էր օծվել «ի հնազանդութիւն եկեղեցոյն Հռոմայ եւ ըմբռուին Ալամնաց»¹⁷: Գերմանական եւ Բյուզանդական կայսրերի ուղարկած թագերի բովանդակային տարբերությունը պետք է փնտրել, ահա, Գանձակեցու եւ Սմբատի գործածած **հնազանդ/հնազանդութիւն** բառի մեջ, ինչից միանգամայն ակնհայտ է դառնում, որ Լեւոնն իրեն ճանաչել էր Սրբազան Հռոմեական կայսրության, եւ ոչ Բյուզանդիայի վասայ: Դա, ի դեպ, հաստատվում է նաեւ Կիլիկիո արհմեծական դիվանի մի ֆանի թանկարժեք վավերագրերով, որոնցում Լեւոնն իրեն հորջորջում է «Թագավոր Հայոց՝ շնորհիվ (կաթողիկէ եկեղեցու) եւ

¹⁴ Der Nersessian, Cilician Armenia, p. 648; *Տեր-Պետրոսյան, Խաչակրիները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 400*: Հրաչ Բարթիկյանի կարծիքով՝ Ալեքսիոսի ուղարկածը ոչ իսկ թագ, այլ ընդամենը գիագեմա պետք է եղած լիներ՝ նախատեսված Հայոց թագուհու համար: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս նրա 2001 թվականին լույս տեսած «Առաջին երեք Բագրատունի թագավորների այսպես կոչված «բյուզանդական» թագի մասին» հոդվածը. *Բարթիկյան, Հետազոտություններ, հտ. 1, էջ 781–810*:

¹⁵ *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 156*:

¹⁶ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 207; Փարիզ, էջ 108*:

¹⁷ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 208; Փարիզ, էջ 109*:

Հռոմեական կայսրության» կամ «Քազավոր Հայոց՝ շնորհիվ Աստծո և Հռոմեական կայսրության» տիտղոսներով («per eandem et Romani Imperii gratiam Rex Armenorum» և «Dei et Romani Imperii gratia Rex Armenie»)¹⁸:

Այստեղից բխում է, որ Լեւոնը, դիվանագիտական նկատառումներով չմերժելով Բյուզանդական կայսեր մատուցած շնորհը, հնարամտորեն խուսափել է պսակվել նրա ուղարկած թագով և, ըստ այդմ, չի նանաչել նրա գերիշխանությունը, քանի որ ո՛չ ինքը, ո՛չ էլ Հայոց թագավորությունը փառապաշտական առումով դրանից ոչինչ չէին շահի: Միջին դարերի ճակատամարտի (1176 թ.) և Մանուել կայսեր մահվանը (1180 թ.) հաջորդած գահակալական կոիվների արդյունքում Բյուզանդիան կորցրել էր իր երբեմնի հզորությունը և հայտնվել փլուզման եզրին: Հետեւաբար Լեւոնը չէր կարող իր երկրի բախտը կապել ռազմա-փառապաշտական տեսակետից այդպիսի թույլ ու անարժեք դաշնակցի հետ¹⁹: Որ Հայոց թագավորի հաշվարկները ճիշտ դուրս եկան, պիտի ապացուցվեր ընդամենը մի փանի տարի անց, 1204 թվականին, երբ խաչակիրներն, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, մեկ հարվածով նվաճեցին Բյուզանդիայի եւրոպական տիրույթներն ու հիմնադրեցին Կոստանդնուպոլսի լատինական կայսրությունը:

Նշվածից բացի, Բյուզանդական կայսրության գերիշխանության նանաչումն, ակնհայտորեն, կհակասեր նաեւ Լեւոնի որդեգրած փառապաշտական ռազմավարությանը, որի էությունն էր.

¹⁸ Հմմտ. Mutaſian, Recherches, p. 130. *Խնչպես նշում է Նույն հեղինակը, 1214 թվականից հետո արձակած իր հրովարտականքներում Լեւոնը դադարում է հիշատակել պապի և Գերմանական կայսեր անունները և բավարարվում «Քազավոր Հայոց՝ շնորհիվ Աստծո» (Dei gratia Rex Armenie) տիտղոսով. տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 122, 124, 126.*

¹⁹ Փ. Մորգանի կարծիքով, ընդհակառակը, սկզբում Լեւոնը փնտրել է Բյուզանդիայի դաշնակցությունը և ձգտել թագադրվել Հունաց կայսեր ձեռքով, և միայն այն բանից հետո, երբ Հույն ուղղափառ եկեղեցին նրա առջեւ դրել է լուրջ դավանաբանական խնդիրներ, նա հրաժարվել է այդ մտքից ու թեքվել Արեւմուտքի կողմը. տե՛ս Morgan, Histoire, p. 187–188. *Խնչպես իրավացիորեն գրում է Արտավազդ արքեպիսկոպոս Սյուրմեյանը, «Լեւոն Ա. Թագավոր խաչակրաց Կ. Պոլիսը գրավելեն 1204 տասնեակ մը տարիներ առաջ իսկ համոզված էր, որ արեւմտյան եւրոպա շատ ավելի զորավոր էր, քան Բյուզանդական կամ Արեւելյան կայսրությունը». Սյուրմեյան, Հայ-Լատին հարաբերությունները, մասն Բ, էջ 23:*

ա. Հայոց թագավորության ինտեգրումը արեւմտյան տերությունների ֆաղափական համակարգում.

բ. Արեւելքում հիմնադրված խաչակրաց պետությունների հետ հավասար պայմաններում հայտնվելու ձգտումը.

գ. Անտիոքի իշխանապետության նկատմամբ 1194 թ. Սսի պայմանագրով ձեռքբերված գերիշխանության ամրապնդումը:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Բյուզանդական կայսեր գերիշխանության ճանաչումը ոչ միայն որեւէ նպաստ չէր կարող բերել նշված նպատակների իրականացման գործին, այլեւ, ընդհակառակը, լուրջ զրգոթյուն կառաջացներ լատինների միջավայրում, որոնք առանց այդ էլ խիստ լարված էին Բյուզանդիայի հանդեպ: Այս ամենով հանդերձ, Ալեքսիոս III-ի ուղարկած թագը բոլորովին անարժեք եւ խոտելի չպետք է դիտվեր Լեւոնի աչքում, քանի որ դրանով Բյուզանդիան, իր ավելի քան հարյուրամյա մերժողական կեցվածքից հետո, վերջապես ճանաչում էր Կիլիկիո Հայոց պետության անկախությունը²⁰: Հիշեցնենք, որ մինչեւ 1196 թվականը Բյուզանդական կայսրությունը Կիլիկիան համարում էր իր անբաժանելի տարածքը, իսկ Ռուբինյան իշխաններին դիտում որպես բռնազավթիչներ: Ինչպես այդ մասին գրում է Լեւոնդ Ալիշանը, «երկիրն կալուած գրուէր կայսերաց, եւ ասոնց առջեւ՝ Ռուբէնի որդիքն՝ բռնաւորք եւ յափշտակողք»²¹:

Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային իրավական նոր կարգավիճակի լիարժեքությունն ապահովելու տեսակետից չափազանց կարեւոր, եթե չասենք՝ վճռորոշ էր նաեւ Հռոմի պապի դիրքորոշումը²²: Մենք տեսանք արդեն, որ Լեւոնը ճանաչել էր ոչ միայն Գերմանական կայսեր, այլեւ Կաթողիկե եկեղեցու գերիշխանությունը, ինչի մասին վկայում են մասնավորապես Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրությունը²³ եւ Հռոմի պապերին հասցեագրված Լեւոնի նամակները²⁴: Դրա բացատ-

²⁰ Հմմտ. Պալասանյան, Պատմութիւն, էջ 349; Mutaflan, Recherches, p. 70.

²¹ Ալիշան, Շնորհալի, էջ 101:

²² Հմմտ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին, էջ 84–85; Օրմանյան, Ազգապատում, § 1055:

²³ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 208; Փարիզ, էջ 109:

²⁴ Mutaflan, Recherches, p. 130. Հմմտ. նաեւ՝ Halfter, Das Papsttum, S. 265–269. Այս առու-

րություներ պետք է փնտրել այն իրողության մեջ, որ արեւմտյան թագը Լեւոնը ձեռք էր բերել Կեղեստինոս III պապի հավանությամբ՝ ծառայություն, որի դիմաց վերջինս պայման էր դրել ճանաչել իր գերիշխանությունն ու որոշ փոփոխություններ կատարել Հայոց եկեղեցու ծիսակարգում, նրբանկատորեն շրջանցելով Հռոմեական եւ Հայոց եկեղեցիները բաժանող հիմնական դավանաբանական խնդիրները: Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Հռոմի կողմից հայերի առջեւ դրված պայմանները հետեւյալ երեքն էին. «[ա]. Տօնել գտօն Տեառն եւ ամենայն սրբոց, յորում ատուր եւ հանդիպի, [բ]. եւ միշտ յեկեղեցւոյն կատարել զաղօթսն տուրնջեան եւ գիշերոյ..., [գ]. եւ ո՛չ լուծանել զճրագալոյցսն ծննդեան եւ յարութեանն, բայց միայն ձկամբ եւ ձիթով»²⁵:

Լեւոնի համար Հայոց թագավորության վերականգնումն այնքան կարեւոր էր, որ նա, կոտրելով հայ բարձրաստիճան հոգեւորականության դիմադրությունը, հատուկ գումարված եկեղեցական ժողովի համաձայնությամբ, առերես բավարարեց պապի պահանջները: Նույն Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ Լեւոնը ժողովականներից չէր իսկ թափցրել, որ այդ ֆայլին դիմում է զուտ ձեւականորեն. «Դուք մի՛ հոգայ՛ վասն այդորիկ, ես հանեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ»²⁶: Սակայն անկախ անգամ Կիրակոսի այս տեղեկության հավաստիությունից, ինչը, բնականաբար, կարող է Լեւոնի կատարած գիշումը հետին թվով արդարացնելու միտում նկատվել, ակնհայտ է, որ

մով ուշագրաւ է նաեւ ժամանակի կաթողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատի նամակն՝ ուղղված Իննոկենտիոս III պապին, որում մասնավորապէս ասված է. «Ծաներութեք, Տէր մեր, եթէ եկն եհասա առ մեզ Մագոնտիացւոց արքեպիսկոպոսն՝ այր ազնուական, իմաստուն եւ հոյակապ, եւ երբեք առ մեզ յանուն Աստուծոյ եւ Հռոմէական բարձր եկեղեցւոյդ եւ յանուն մեծի Հռոմայեցւոց Ինքնակալի զթագ արքունական եւ պսակեաց զթագաւորն մեր զԼեւոն, եւ ետ մեզ զթագն, զոր ի վաղ ժամանակաց կորուսեալն էաք, եւ հեռացեալ գտանէաք ի ձէնջ, ընկալաք զայն յօժարամիտ եւ մեծաւ խնդութեամբ. վասն այնորիկ խորին մեծարանօք շնորհս մատուցանեմք Աստուծոյ, սրբոյ Հռոմէական եկեղեցւոյդ եւ Հռոմայեցւոց Ինքնակալի». Պալճյան, Պատմութիւն, էջ 53:

²⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 156–157:

²⁶ Անգ, էջ 157: Ըստ Ս. Կոզյանի՝ տվյալ դեպքում կեղծողը ոչ թե Լեւոն թագավորն է, այլ Կիրակոսն ինքը. տե՛ս Գոգյան, Հայոց եկեղեցին, էջ 440:

հայ-հռոմեական եկեղեցական միության դրդապատճառը ոչ թե կրոնական, այլ գուտ փաղափական էր: Ինչպես արդարացիորեն գրում է Ռ. Գրուսեն, «Ամենեւին չպետք է խաբվել այդ, այսպես կոչված, կրոնական միությունից: Կիլիկիո հայ հոգեւորականությունը կամ իշխող հարստությունը ոչ մի պահ չկամեցան ուրանալ իրենց յուրահատուկ հանգանակը եւ ընդունել «երկու բնությունները»: Այդ հարցում, ինչպես նաեւ պապի գերակայությունը ճանաչելու առումով, նրանք ընդամենը բանավոր զիջումներ կամ, ավելի ճիշտ, հմտորեն կազմված երկիմաստ ձեւակերպումներ կատարեցին, որոնք թույլ տվին պահպանել լատինների հետ կնքված փաղափական դաշինքը, առանց սակայն առանձնապես բխվելու կրոնական խոչընդոտների»²⁷: Նշված զիջումների հետ մեկտեղ, Լեւոնը հարկադրված էր նաեւ հաշվի առնել Հայոց եկեղեցու սպասավորների տրամադրությունները եւ ինչ-որ կերպ մեղմել նրանց հակազդեցությունը²⁸: Այս առումով հատկանշական է, որ իր երդման արարողության ժամանակ նա խոստանում է հավատարիմ մնալ ազգային դավանանքի ավանդներին եւ պաշտպանել Հայոց եկեղեցու շահերը. «Ես Լեւոն՝ թագաւոր Հայոց, որ կամաւն Աստուծոյ լինելոց եմ թագաւոր Հայոց, խոստանամ, ուխտեմ եւ երդնում առաջի Աստուծոյ եւ երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, որ լինիմ ես յայսմհետէ պահապան եւ զերծանող՝ փահանայապետին եւ սուրբ եկեղեցոյն Հայոց եւ ամենայն կղերիկոսաց նորայ, ի յամենայն կարիս եւ ի յաւգոտսս իւր, պահելով եւ խնամելով զհայրենիս, զպատիւս, որչափ կարողացայց աւգնութեամբն Աստուծոյ, ըստ գիտութեան եւ կարողութեան իմոյ ուղել յստակ հաւատով, այնպէս Աստուած աւգնէ ինձ եւ այս սուրբ Աւետա-

²⁷ Grousset, L'Empire, p. 394; Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 338: Հմմտ. Լաեւ՝ Morgan, Histoire, p. 193–195; Bundy, The Trajectory, p. 85. Տվյալ խնդրի առնչությամբ լավագույնց խորաթափանց է Բակուրանի հետեւյալ ձեւակերպումը, որի համաձայն՝ Լեւոնը Հռոմի պապին ճանաչել էր ոչ թե որպես հոգեւոր առաջնորդի, այլ աշխարհիկ գերակայի. «Ճշմարիտ է, որ Լեւոն որդիական հնազանդութիւն կ'ընծայէր Պապին: ...Սակայն նոյնչափ եւս ճշմարիտ է, որ այդ հնազանդութիւնը կ'ուղղուէր Պապին ոչ քահանայապետական, այլ վեհապետական հեղինակութեանը»։ Բակուրան, *Մի տեսություն, էջ 19:**

²⁸ Հմմտ. Օրմանյան, *Հայոց եկեղեցին, էջ 85:*

րանս Աստուծոյ»²⁹: Ի դեպ, Լեւոնի երդումը լիովին համապատասխանում է Երուսաղեմի թագավորների երդման բնագրին, որում նույնպես նորընծա գահակալը հավաստում է իր հավատարմությունը Հոռմեական եկեղեցուն եւ խոստանում իր պաշտպանության տակ վերցնել Սուրբ Երկրի պատրիարհաւանը³⁰:

Կեղեստինոս III-ն, իհարկե, այնքան միամիտ չէր, որ հավատար հայերի անկեղծությանը, սակայն նա գերադասեց աչք փակել Լեւոնի երկակի խաղի վրա, քանի որ նրա համար գլխավորը ոչ թե ակնկալված դավանաբանական զիջումներն էին, այլ նորաստեղծ թագավորության կողմից իր գերիշխանության ճանաչումը: Սա այն բնութագրական դեպքն է, երբ Հոռմի պապը եւ Հայոց թագավորը, կարծես թե, լուռ համաձայնությամբ որդեգրել էին միեւնոյն խաղի կանոնները եւ, եկեղեցական միություն ձեւացնելով, առաջնորդվել ոչ թե կրոնական, այլ բացառապես քաղաքական նկատառումներով: Կեղեստինոսը շահագրգռված էր Հոռմի Աթոռի միջազգային հեղինակության բարձրացմամբ, իսկ Լեւոնը՝ պապի կողմից իր թագավորական իշխանության եւ Հայոց պետության անկախության պաշտոնական ճանաչմամբ³¹:

Այսպիսով, ճանաչվելով միաժամանակ Գերմանական ու Բյուզանդական կայսրերի, ինչպես նաեւ Հոռմի պապի կողմից, Կիլիկիո Հայոց թագավորությունը, ժամանակակից քաղաքագիտական լեզվով արտահայտված, դարձել էր միջազգային իրավունքի լիարժեք սուբյեկտ, որի

²⁹ *Պանիրեյան, Յուզակ, էջ 97*: նույնը՝ *Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 154-155*: Ղ. Ալիշանը, ծանոթ լինելով միայն երկրորդ աղբյուրին, Լեւոնի երդման մասին գրում է հետեւյալը. «եթէ ոչ ըստ ամենայն բառից այսմ շարաքանութեան՝ արտասանեալ իցէ Լեւոնի, այլ հարկ է թէ եւ ոչ հեռի յայսմանէ»: *Ալիշան, Սիսուան, էջ 548*:

³⁰ *Richard, Jérusalem, p. 63.*

³¹ Այս առումով ուշագրավ է Մ. Օրմանյանի հետեւյալ դիտողությունը. «Լեւոն, որ թագը չստացած այնչափ նախանձայուզութեամբ պաշտպանած էր Լատիններուն կողմը, թագաւորութենէն ետքը սկսաւ բնաւ կարեւորութիւն չտալ այն պայմաններուն, որոնք հաստատուած էին իբրեւ միութեան հիմնակէտեր». *Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին, էջ 85*: Հակաճառելով Օրմանյանին, Ս. Կոզյանը Լեւոնի միաբանումը Հոռմեական եկեղեցուն միանգամայն անկեղծ է համարում. *Կոզյան, Հայոց եկեղեցին, էջ 440-441, 446-449*:

հետ հարկադրաբար հաշվի պիտի նստեին նաեւ մահմեդական երկրները, իսկ հետագայում անգամ մոնղոլները: Ներսէս Ակինյանի կարծիքով՝ լսելով, որ Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը Հայոց իշխանին թագ էր խոստացել, մի թագ էլ ուղարկել էր Սալահեդդինը³²: Սակայն, թվում է, վաստակաշատ բանասերը թյուրիմացության մեջ է. նրա աղբյուրն, ամենայն հավանականությամբ, Ղետնոյ Ալիշանի այն տեղեկությունն է, ըստ որի՝ Բաղդադի խալիֆը, եւ ոչ թէ Սալահեդդինը, Լեւոնին թանկարժեք ընծաներ էր ուղարկել³³, ինչն ինքնին, անշուշտ, նույնպէս նշանակալից փաստ է:

Կիլիկիոյ Հայոց պետության իրավական կարգավիճակի շեշտակի փոփոխության հետեւանալով միջազգային ասպարեզում անչափ մեծացել էր նաեւ Լեւոնի անձնական հեղինակությունը, որն առանց այդ էլ բարձր էր մահմեդականների դեմ տարած նրա տպավորիչ հաղթանակների շնորհիվ: Թագադրությունից հետո նա մշտական նամակագրական կապ էր հաստատել Հռոմի Աթոռի հետ, իրավաբարի դեր ստանձնել Անտիոքի իշխանապետության գահաժառանգական խնդիրներում եւ սկսել էր իր անունով ոսկե ու արծաթե դրամ հատել, ինչը Կիլիկիայի առջեւ ճանապարհ էր հարթում ներգրավվելու տարածաշրջանային եւ համաշխարհային առեւտրում³⁴: Միջազգային ասպարեզում Լեւոնի

³² Տե՛ս Ակինյան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, էջ 53:

³³ Տե՛ս Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 465. հմմտ. նաեւ՝ *Օրմանյան*, *Ազգապատում*, § 1063:

³⁴ Կիլիկյան իշխանների մինչ այդ հատված բոլոր դրամները պղնձյա էին՝ նախատեսված հիմնականում ներքին շրջանառության համար. տե՛ս Bedoukian, *Coinage*, p. 67a–67b. Լեւոնի հատած արծաթադրամների եւ նրա հիմնադրած դրամահատարանի (տարապխանա) մասին ուշագրավ տեղեկություն է պահպանվել Հակոբ Սսեցու պատմության մեջ. «Սա ետ տալ զ(տ)արպս արծաթոյ ի կլայն Սսու, որ տունն այժմ նովին անուամբն տարապխանայ կոչի, եւ է աւերակ: Եւ դրամն ուրեք ուրեք ի մօտն տեսանի, եւ գիր դրամին՝ մին երեսն «Լեւոն թագաւոր», եւ միւսն՝ «կարողութեամբն Աստուծոյ»: Յակոբ Սսեցի, *Պատմութիւն*, էջ 157: Այս փաստը, եւ հատկապէս Լեւոնի դրամներից մեկի ճշգրիտ նկարագրութիւնը, հեղինակին են վերապահում Կիլիկիոյ դրամագիտութեան առաջին հետազոտողը լինելու պատիվը, մանաւանդ որ իր աշխատութեան հետագա շարադրանքում նա նույնպիսի ճշգրտութեամբ նկարագրում է նաեւ Հեթում Ա թագավորի դրամները:

վայելած բարձր հեղինակության պերնախոս վկայություններից է, ի դեպ, նաեւ այն մասնավոր փաստը, որ Կոստանդնուպոլսի առաջին լատինական կայսր Բալդուին Ֆլանդրիացին հարկ էր համարել անմիջապես նամակով նրան տեղեկացնել խաչակիրների կողմից Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի գրավման հանգամանքների մասին: Այդ թանկարժեք տեղեկությունը պահպանվել է 1204 թվականին Հոռմկլայում գրված մի ձեռագրի հետեւյալ հիշատակարանում. «Յայսմ ամպրոպամած եւ ի վրդովուտ ժամանակի ի կամաց ողորմութեան բարերարին Աստուծոյ, շարժեալ եղեն զաւրբ արիական ազգին Հոռմայեցւոց եւ եկեալ հասին ի Բիւզանդիոն, որ կոչի Կոստանդինուպալիս... եւ եղեալ թագաւոր Բաղաւորութիւն յազգէն Յունաց: Իսկ նորընծա թագաւորն հրովարտակ աւետաբեր առաքէր առ մերս ազգի թագաւոր Լեւոն, տեղեակ առնելով զնա եղելոցն»³⁵:

Ակներեաբար, Լեւոնի անձնական հեղինակության բարձրացմանն ու նրա «լեգիտիմության» լրացմանն էր միտված նաեւ իր իսկ կողմից շրջանառության մեջ դրված «թագաւոր ամենայն Հայոց» տիտղոսը³⁶, որի բովանդակած պատգամն ուղղված էր միաժամանակ թե՛ արտաքին աշխարհին, թե՛ ներհայկական միջավայրին: Դրանով նա օտարների առջեւ հավակնում էր հանդես գալ որպէս ողջ հայության ներկայացուցիչ, իսկ հայերի աչքում ձգտում էր ընդգծել նրանց միակ թագավորը լինելու իր հանգամանքը³⁷: Ամենայն հավանականությամբ, այդ տիտղոսն ստեղծվել է Հայոց կաթողիկոսների նույնաբնույթ տիտղոսի նմանողությամբ, հետեւելով այն տրամաբանությանը, որ եթե գոյություն ունեն «ամենայն Հայոց կաթողիկոս», ապա ինչու չպետք է նաեւ «ամենայն Հայոց թագաւոր» լինեն³⁸: Ընդունված տեսակետի համաձայն՝

³⁵ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 40:

³⁶ «Թագաւոր ամենայն Հայոց» տիտղոսի մասին մանրամասն տե՛ս Ալիշան, Սիւսուան, էջ 482; Mutaſſian, Recherches, p. 131–132.

³⁷ Հմմտ. Kouymjian, Armenia, p. 33.

³⁸ Թեեւ Կ. Մութաֆյանը փորձում է «թագաւոր ամենայն Հայոց» տիտղոսի գործածության այլ նախադեպեր մատնանշել, մասնավորապէս Թովմա Արծրունու եւ Մատթեոս Ուռհայեցու քնազրերում (Mutaſſian, Recherches, p. 131), բայց դրանք

«ամենայն Հայոց կաթողիկոս» տիտղոսը պաշտոնապես սկսել է կիրառվել XV դարում³⁹։ Սակայն, ինչպես նկատել է Ա. Բոգոյանը, այն ստեղծվել է ավելի վաղ, այն է՝ XI–XII դարերում⁴⁰, երբ մի շարք հակաթոռ կաթողիկոսությունների առաջացման պատճառով հարկ էր զգացվել շեշտելու Հայոց գլխավոր հայրապետի առանձնահատուկ իրավագորությունը։ Դրա ապացույցը մենք գտնում ենք, մասնավորապես, Ներսես Շնորհալու «Նամականիում», որում այդ տիտղոսն օգտագործված է երկու անգամ. «տեառն Գրիգորի սուրբ սիրեցելոյ պատուական կաթողիկոսի ամենայն Հայոց»⁴¹ եւ «Ներսիսի ծառայի Քրիստոսի, ողոր-

աՎելի շուտ տեղեկատվական բնույթի արտահայտություններ, քան տիտղոսներ պետք է համարել։ Համոզվելու համար արժե մեջբերել այդ հեղինակների համապատասխան ձեւակերպումները. «Թագաւորեցուցանէ զնա ի վերայ ամենայն Հայոց» (Քովմա Արծրունի, Պատմութիւն, էջ 314), «Նստուցին զԱշոտ դրուց աշխարհին՝ Թագաւոր ամենայն տանն Հայոց» (Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 10), «Եւ եթէ մեռցի Յովհաննէս, Աշոտ լիցի Թագաւոր ամենայն տանն Հայոց» (Անդ), «Օծին զԳագիկ Թագաւոր ի վերայ ամենայն տանն Հայոց» (Անդ, էջ 86)։ Որ նշված արտահայտությունները կապ չունեն տիտղոսի հետ, պարզորոշ կերպով երեւում է այն բանից, որ Մատթեոս Ուռհայեցին երբեմն նույն ձեւակերպումները գործածում է Հայոց կաթողիկոսների եւ նույնիսկ օտար միապետների գահակալության պարագայում։ Այսպես, «Ձեռնադրեցին զՏէր Բարսեղ կաթողիկոս ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց» (Անդ, էջ 221), «Ձեռնադրեցին զՏէր Գրիգորիս եպիսկոպոս ի վերայ ամենայն տանն Հայոց» (Անդ, էջ 330), «Եւ նստուցին յաթոռ նորա զԲագարատ, Թագաւորեալ ի վերայ ամենայն աշխարհին Վրաց» (Անդ, էջ 56), «Թագաւորեաց Կոստանդին եղբայր Վասիլն ի վերայ ամենայն աշխարհին Հոռոմոց» (Անդ), «Կացուցանեն զնա (զՊարկիարոսիս) սուլտան ամենայն Պարսից» (Անդ, էջ 243)։ «Ամենայն տունն Հայոց» արտահայտության մի ինքնատիպ մեկնաբանություն տես *Մաթեոսյան*, *Բագրատունյաց Հայաստան*, էջ 195–201։

³⁹ Հմմտ. *Անթապյան*, *Կաթողիկոս*, էջ 164; *Maksoudian*, *Chosen of God*, p. 73 (հայերեն թարգմանությունը՝ *Մագսուտյան*, *Հնտրեալոյ յԱստուծոյ*, էջ 122)։ Ինչ վերաբերում է, ընդհանրապես, *Կաթողիկոսի ինստիտուտին*, ապա դրա մասին մանրամասն տես Ժ. Պ. Մահեի եւ Ա. Բոգոյանի՝ *վերջերս լույս ընծայված արժեքավոր աշխատությունները*. *Mahé*, *L'Église arménienne*, p. 497–505; *Բոգոյան*, «Կաթողիկոս Հայոց», էջ 80–85։

⁴⁰ *Բոգոյան*, «Կաթողիկոս Հայոց», էջ 84; *Բոգոյան*, *Կիլիկիա*, էջ 160–161։

⁴¹ *Ներսէս Շնորհալի*, *Հնդհանրական թուղթք*, էջ 175–176։

մութեամբ նորին կաթողիկոսի ամենայն Հայոց»⁴²: Մեկ անգամ էլ այդ հուշարձանում նույն տիտղոսը վերարտադրված է «կաթողիկոս ամենայն Հայաստանեայց» ձեւով⁴³: Իսկ եթե հավատալու լինենք Ստեփանոս Օրբելյանին, ապա տիտղոսի գործածության առաջմ մեզ հայտնի հնագույն վկայությունը պետք է համարել Հայոց Սարգիս Ա կաթողիկոսի 1006 թվականի շրջաբերականը, որում մասնավորապես ասված է. «Այս գիր հրամանի եւ օրհնութեան է իմ նուաստ ծառայի Աստուծոյ Տէր Սարգսի, եւ ողորմութեամբ նորին կաթողիկոսի ամենայն Հայոց»⁴⁴:

Ուշադրության արժանի է այն իրողությունը, որ «թագաւոր ամենայն Հայոց» (Rex omnium Armeniorum) տիտղոսը Լեւոնն օգտագործել է Իննոկենտիոս պապին ուղղված իր առաջին իսկ նամակում, որը թվագրված է 1199 թ. մայիսի 23-ով⁴⁵: Դա նշանակում է, որ նա իր թագակալության սկզբնական տարիներին արդեն գիտակցել է այդ տիտղոսի կարեւորությունը, ինչը նրան դրդել է այն դրոշմել նաեւ իր հատած դրամների վրա: Պ. Պտուկյանի «Կիլիկյան Հայաստանի դրամները» գրքում նկարագրված է Լեւոնի «թագաւոր ամենայն Հայոց» մակագրությունը կրող 59 դրամ⁴⁶: Հատկանշական է, որ Լեւոնի կատարած նորամուծությունը ոչ միայն ընդունվեց ժամանակակիցների կողմից, այլեւ, ավանդույթի վերածվելով, շարունակվեց ընդհուպ մինչեւ Կիլիկիո Հայոց թագավորության անկման տարին (1375 թ.): Նույն հմտագույն դրամագետի տվյալներով՝ մեզ են հասել «թագաւոր ամենայն Հայոց» մակագրությամբ դրոշմված՝ Լեւոն Գ (II) թագավորի (1269–1289 թթ.) 58, Հեթում Բ-ի (1289–1306 թթ.)՝ 16 եւ Լեւոն Զ (V)-ի (1374–1375 թթ.)՝

⁴² Անդ, էջ 218:

⁴³ Անդ, էջ 157:

⁴⁴ Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 52: Նույն հեղինակը բացահայտում է նաեւ «կաթողիկոս ամենայն Հայոց» տիտղոսի տարրողությունը՝ Գրիգոր Անավարզեցուն կոչելով. «Հայր հանուրց սեռից Հայկայ, եւ կաթողիկոս տիեզերական ի դրանէ Հոնաց եւ Լինաց, ի ծովէ Կասպից եւ ի լեռնէ Կովկասեաց մինչ ի սահմանս Եգիպտական եւ ի ծովն Արեւմտային»։ Անդ, էջ 198:

⁴⁵ Տե՛ս Mutaflan, Recherches, p. 131. Նամակի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 477–478:

⁴⁶ Bedoukian, Coinage, p. 131–134, 144–147.

3 դրամ⁴⁷: Դա չի նշանակում, անշուշտ, որ Հայոց մյուս թագավորները նման դրամներ չեն թողարկել. առավել քան հավանական է, որ այդպիսի պարզապես չեն պահպանվել կամ դեռևս չեն հայտնաբերվել:

Բացի դրամներից՝ «թագաւոր ամենայն Հայոց» տիտղոսն ու նրա հին ֆրանսերեն եւ լատիներեն համարժեքները (roy de tote Hermenie/Ermenie, roy de tous les Armens, rex omnium Armenorum/Heremenorum) գործածված են նաեւ Հայոց Լեւոն Գ (II), Լեւոն Դ (III) եւ Լեւոն Ե (IV) թագավորների արքայական հրովարտակներում ու պաշտոնական նամակներում⁴⁸, ինչպես նաեւ վերջինիս ինֆնագիր հիշատակարաններից մեկում⁴⁹: Ի դեպ, ձեռագրական հիշատակարաններում երեք անգամ «թագաւոր ամենայն Հայոց» տիտղոսով օժտված է նաեւ Հեթում Ա թագավորը⁵⁰, ինչը հատկանշական է, քանի որ, ինչպես տեսանք, նրանից տվյալ մակագրությամբ դրամներ կամ այլ պաշտոնական վավերագրեր մեզ չեն հասել: Թերեւս ավելորդ չէ նշել, որ հիշատակագիրները երբեմն Կիլիկիո գահակալներին, այդ թվում՝ Հեթում Ա-ին, մեծարում են նաեւ «թագաւոր (կամ արքայ) Հայոց Մեծաց» տիտղոսով⁵¹, ինչը թեւ

⁴⁷ Անդ, էջ 290–298, 314–315, 409:

⁴⁸ Տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 151, 154, 166, 167, 182, 186, 193, 194, 196.

⁴⁹ Տե՛ս Պողարյան, Ցուցակ, հտ. 6, էջ 194:

⁵⁰ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 317, 321, 329: Հեթում Ա-ը «թագաւոր ամենայն Հայոց» է կոչված նաեւ Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսի 1248 թ. «Թղթում», գրված Վարդան Արեւելցի վարդապետի ձեռքով. տե՛ս «Գիրք Թղթոց», էջ 657 (Ի դեպ, Լ. Խաչիկյանն այդ «Թուղթը» համարում է «հայ դաւանաբանական գրականութեան գլուխգործոցը»): Խաչիկյան, Աշխատութիւններ, հտ. 1, էջ 158): Հիշատակարաններում երկու անգամ էլ այդ տիտղոսը հատկացված է Լեւոն Գ (II) թագավորին (Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 445, 718) եւ յեկական անգամ՝ Հեթում Բ-ին (Անդ, էջ 657) ու Կոստանդին Դ (III)-ին (Օրմանյան, Ազգապատում, § 1290): Հետաքրքրական է, որ թագավորներից բացի, երբեմն «ամենայն Հայոց» են կոչված նաեւ Կեռան թագուհին (Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 420), Օշին սենեշալը (Անդ, էջ 630) եւ Կոստանդին Պայլը (Անդ, էջ 641), սակայն սույն դեպքերում, մեր կարծիքով, այդ կոչումները ոչ թէ տիտղոս, այլ սովորական պատվանուն են նշանակում:

⁵¹ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 85, 99, 103, 115, 608, 645; Խաչիկյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 24, 166:

պատմականորեն անհեթեթ, բայց որոշ առումով հավասարագոր է «թագաւոր ամենայն Հայոց» տիտղոսին:

«Թագաւոր ամենայն Հայոց» տիտղոսի միջոցով ողջ հայությանն ուղղված Լեւոնի պատգամն անարձագանք չմնաց իր հայրենակիցների հոգիներում: Ժամանակակիցների կողմից նրա թագադրման փաստը գնահատվեց որպես Հայոց հինավուրց թագավորության վերականգնում ու նորոգում⁵², ինչը հասարակական կարծիքի իմաստով, լրացուցիչ «լեգիտիմություն» էր հաղորդում նրա առանց այդ էլ օրինական իշխանությանը: Այսպես, Լեւոնի թագադրման առթիվ Սմբատ Սպարապետը գրում է. «Եւ եղեւ ուրախութիւն Հայոց, զի յաւուսս յետինս զանկեալ տէրութիւն իւրեանց տեսին կանգնեալ եւ նորոգեալ յերեսս Լեւոնի՝ արքայի Հայոց»⁵³: Սմբատից օգտվելով՝ մոտավորապես նույնը կրկնում է Վահրամ Բաբունին. «Եւ օրինօք զնա օծեալ՝ /Տան Թորգոմայ թագաւորեալ... /Զանկեալ Հայոց ազգս կանգնեալ՝ /Եւ զտէրութիւնն նորոգեալ»⁵⁴: Սրան, ինչպես միշտ, համահունչ է Հեթում արքայորդու 1286 թ. ճաշոցի հիշատակարանը. «Եւ նա... պսակեցաւ թագաւոր Հայոց, եւ նորոգեաց զաթոռ եւ զգաւազան թագաւորութեան Թորգոմայ»⁵⁵: Մի այլ հիշատակարան, գրված 1274 թվականին, Լեւոնին կոչում է «զմերս սպառեալ իշխանութիւն եւ թագ նորոգող»⁵⁶: Իսկ Լեւոն Գ (II) թագավորն իր պապին մեծարում է հետեւյալ խոսքերով. «Բարեշնորհն եւ բարենշանն Լեւոն յերկուց կայսերացն ընկալեալ թագ, նորոգեաց զխափանեալ աթոռ եւ արքունիս թագաւորութեան մերոյ»⁵⁷: Ավելի վերամբարձ է Միհայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանությունը. «Եւ այսպէս վերստին նորոգեցաւ թագակալութիւն Արամեան զաւակին, եւ թագն Հայկազանց

⁵² Հմմտ. Runciman, A History, III, p. 91; Der Nersessian, Cilician Armenia, p. 648; Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 400; Halfter, Das Papsttum, S. 237–238.

⁵³ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 109:

⁵⁴ Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 215: Հմմտ. Նաեւ՝ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 55:

⁵⁵ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 586:

⁵⁶ Անդ, էջ 440:

⁵⁷ Անդ, էջ 569–570:

եւ Սենեֆերիմանց եղաւ ի գլուխ արժանաժառանգ զարմին Լեւոնի ի Ոհե»⁵⁸: Ամենադիպուկը, սակայն, Մխիթար Այրիվանեցու գնահատականն է, որը Հայոց պետականության վերականգնումը Կիլիկիայում դիտում է որպէս Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ իրականացված արդար դատաստան. «Աստ տիրեցին Կիլիկիոյ Ռուբինեանին: Դատ արար Աստուած զրկելոցս, զի Հոռոմն եբարձ զմեր թագաւորութիւնն, իսկ Աստուած զերկիր նոցա ետ Հայոց, որք եւ այժմ թագաւորեն ի նմա»⁵⁹:

Ընդ որում, Հայոց թագավորության վերականգնումը ոչ միայն ոգետւորության եւ ազգային հպարտության աղբյուր էր հանդիսացել ժամանակակիցների, այլ թվում Մեծ Հայքի հեղինակների համար, այլեւ, կարծես թե, վերջիններիս մոտ հույսեր էր արթնացրել, որ մի օր Կիլիկիո թագաւորների իշխանությունը կարող է տարածվել նաեւ բուն Հայաստանի վրա: Այսպէս, Վարդան Արեւելցին, Միֆայել Ասորու «Ժամանակագրության» իր կատարած թարգմանության մեջ, օրհնաբանելով Հեթում Ա-ին եւ Զապել թագուհուն, գրում է. «Եւ լիցի հայցուած ի մէջ եւ աղաչանք ի սրբոց Տեառն բարերարի եւ ամենակալի եւ մարդասիրի՝ յերկարել եւ յաւելուլ ի ժամանակս նոցա, եւ ի պատիւ փառաց իշխանութեան նոցա ընդարձակեալ եւ տարածեալ ընդ բնաւ Հայաստանեայս»⁶⁰: Մոտավորապէս նույն միտքը նա կրկնում է նաեւ իր թարգմանությանը կցված ընդարձակ հիշատակարանում. «Աւրդ ի ՈՂԷ (= 1248) թուականութեանս Հայոց թարգմանեցաւ գիրքս այս յասորոց ի հայս, ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Կոստանդեայ, եւ ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ Բրիստոսապսակի եւ զգուշակենցաղ թագուհոյն իւրոյ Զապելի դստեր Լեւոնի արքայի, ըստ Աստուծոյ փառաբանելոց հնգից եղելոյ նոցա զաւակաց ծիրանածնեաց՝ երկուց ուստերաց եւ երից դստերաց, որոց անուանմն Լեւոն եւ Թորոս, անուամբ հաւուն իւրեանց, որոց հովանի լիցի ամենակալ Բագուկն հայրենի, ածելով ի զան հայրենի արքայութեանն եզերօք Հայաստանեայցս»⁶¹:

⁵⁸ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 504:

⁵⁹ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն, էջ 59:

⁶⁰ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 511:

⁶¹ Անդ, էջ 611–612: Ի դեպ, Մ. Օրմանյանը կասկած չունի, որ առնվազն Լեւոն Բ (I)

Հայոց հիմնավորց թագավորությունը վերականգնողի ու նորոգողի դերի համընդհանուր ճանաչումից հետո ընդամենը մի քանի տարիներ անց մինչև Ռուսիայի արևելյան ծագման մասին լեգենդի հորինումը: Ինչպես հայտնի է, հայկական միջնադարյան բազմաթիվ աղբյուրների տվյալներով՝ Ռուսիայան իշխանները սերում էին Մեծ Հայքի վերջին թագավորական հարստության, այն է՝ Բագրատունյաց տոհմից: Տվյալ ավանդույթի առաջացմանն, անկասկած, նպաստել է այն հանգամանքը, որ Ռուբեն Ա-ը եղել է վերջին Բագրատունի թագավորի՝ Գագիկ Բ-ի զորականներից կամ իշխաններից մեկը⁶², իսկ նրա թոռը՝ Կիլիկիո Թորոս Ա իշխանը, հույներից լուծել է Գագիկի սպանության վրեժը⁶³: Սակայն վաղուց նկատված է, որ Ռուսիայանների ու Բագրատունիների ազգակցական կապի մասին վկայում են ոչ թե իրադարձությունների բուն ժամանակակիցները (ինչպես, օրինակ, Մատթեոս Ուռհայեցին), այլ շատ ավելի ուշ շրջանի, այն է՝ XIII դարի երկրորդ կեսի կամ հետագա դարերի հայ ժամանակագիրներն ու գրիչները⁶⁴: Մինչև

և Լեոն Գ (II) թագավորներն, իսկապես, ձգտել են իրենց տիրապետությունը տարածել Հայաստանի վրա. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին, էջ 84; Օրմանյան, Ազգապատում, § 1088, 1162:

⁶² Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 321; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 91; Վենետիկ, էջ 137; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 111:

⁶³ Այդ գրվագի ընդարձակ նկարագրությունը տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 318–321: Իսկ Ռուսիայանների՝ Բագրատունյաց տոհմից սերված լինելու լեգենդի առաջացման գործում Թորոսի սխրագործության խաղացած դերի մասին տե՛ս Adontz, Études, p. 193. Հմմտ. նաեւ՝ Cowe, The Inauguration, p. 53; Atamian-Bournoutian, Cilician Armenia, p. 280.

⁶⁴ Ռուսիայանների եւ Բագրատունիների ազգակցական կապը հավաստում են հետևյալ աղբյուրները. Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 54, 56; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 192; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 116; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 417; 1871, էջ 411; Լեոն Գ (II)-ի «Ներսիսի Համբրոնացոյ Սաղմոսաց մեկնութեան» 1285 թ. հիշատակարան (Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 569); Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 583; Հեթում Բ-ի 1295 թ. չափածո հիշատակարան (Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 745); Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 100; Հովհաննէս Երզնկացու «Յայտնութիւն նշխարաց Ս. Ներսիսի Պարթեի» (Ալիշան, Հայապատում, էջ 478); Անանուն Սեբաստացի, Տարեգրու-

վերջին ժամանակներս բացառություն էր դիտվում Սամուել Անեցու «Ժամանակագրությունը», որի գրությունն ավարտվել է 1163 թվականին⁶⁵։ Սակայն, մեր կարծիքով, արդեն վերջնականապես ապացուցված պետք է համարել, որ Սամուելի տեղեկությունները Ռուբինյանների ծագման եւ ընդհանրապես Կիլիկիո անցուդարձերի մասին, հետագայի ընդմիջարկություններ են⁶⁶։ Հետեւաբար, առկա տվյալներով, Ռուբինյանների եւ Բագրատունիների ազգակցական կապի մասին տեղեկացնող հնագույն աղբյուրը Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» հայերեն թարգմանությունն է, որն, ինչպես հայտնի է, ասորի ֆահանա Իշոխի օգնությամբ, 1248 թվականին իրականացրել է նշանավոր վարդապետ Վարդան Արեւելցին⁶⁷։

Քննության առարկա խնդրի վերաբերյալ XII դարի աղբյուրների պահպանած հատկանշական լուծությունից պետք է ենթադրել, որ հիշյալ լեզենդն, ամենայն հավանականությամբ, հորինվել է Լեւոնի թագադրությունից հետո, ինչը միանգամայն բնական է, որովհետեւ ֆանի դեռ

թիւն, էջ 136; Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 9; Ներսէս Պալիանեց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 179, 205; XIV դ. անանուն ժամանակագրություն (Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 385); Անանուն, Յիշատակք հանգուցելոց, էջ 543, 544; XVII դ. անանուն ժամանակագրություն (Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 256); Մարտիրոս Դրիմեցի, Կարգ եւ թիւ, էջ 203; Tisserant, Codices Armeni, p. 184; Անանուն, Կարգ թագաւորաց, էջ 256; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 60, 61, 142; Մինաս Ամդեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 36; Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 564: Որոշ աղբյուրներ էլ Ռուբինյաններին վերագրում են միաժամանակ Բագրատունյաց եւ Արծրունյաց ծագում. տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 102, 109; Լեւոն Գ (II)-ի Սաղմոսարանի 1283 թ. հիշատակարան (Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 549); Հովհաննէս Երզնկացու «Քերականի մեկնութեան» հիշատակարան (Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 709); Դաւիթ Բաղիշեցի, Մաղկաքաղ, էջ 342, 343:

⁶⁵ Տե՛ս Մաթեւոսյան, Սամուել Անեցի, էջ 159, 162:

⁶⁶ Հմմտ. Микаелян, История, с. 81–82; Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 471–474:

⁶⁷ Տե՛ս Անթապյան, Վարդան Արեւելցի, հտ. 1, էջ 325–348; Տեր-Պետրոսյան, Ասորիների դերը, էջ 35–36:

Ռուբինյանները սոսկ իշխաններ էին՝ նրանց արքայական ծագում վերագրելու հասարակական պահանջ չպիտի զգացվեր: Լեւոնի թագադրման իրողությունն էր այն ազդակը, որը ժամանակակիցների հոգիներում պիտի արթնացներ Հայոց կորուսյալ թագավորության հիշատակները եւ նրանց մղել կամուրջներ որոնելու՝ Բագրատունյաց եւ Ռուբինյանց տոհմերն իրար կապելու համար: Լեզենդը, վերջին հաշվով, կոչված էր սպասարկելու այն գաղափարախոսությանը, որ Կիլիկիայում հաստատված նոր թագավորական հարստությունը Հայաստանի նախորդ թագավորական հարստության իրավաժառանգն էր: Լեզենդի զարգացման զագաթնակետը պետք է համարել Վահրամ Բաբունու «Բան ի Յայտնութիւն Տեառն» նառը, որում Ռուբինյանները, Բագրատունիների հրեական ծագման խորենացիական ավանդույթի հիման վրա, համարվում են Դավիթ թագավորի շառավիղները⁶⁸: Իշխանության «լեգիտիմացման» այս հնարքն, ի դեպ, հատուկ էր համարյա բոլոր նորընծա թագավորական հարստություններին, ինչը հաստատվում է համաշխարհային եւ Հայոց պատմության բազմաթիվ փաստերով⁶⁹: Հեռուն չգնալու համար, նշենք, որ 1226 թվականին Կիլիկիո գահին տիրած Հեթումյան հարստությունը ոչ միայն համարվում էր Ռուբինյան հարստության իրավահաջորդը, այլեւ նույնացվում էր նրա հետ⁷⁰:

Ռուբինյան թագավորական հարստության «լեգիտիմությունն» ամրապնդելու այս գործառական նշանակությունից բացի, լեզենդն, ակնհայտորեն, նպաստել է նաեւ որոշակի հասարակական կարծիքի ձեւավորմանը: Այն ուղղված էր մի կողմից՝ ժամանակակիցների աչքում ազնվացնելու Ռուբինյանների տոհմը, մյուս կողմից՝ նրանց դիտելու որպես ոչ

⁶⁸ Վահրամ Բաբունի, *Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875*, էջ 56. հմմտ. Cowe, The Inauguration, p. 53.

⁶⁹ Այս առումով հիշատակման արժանի է, մասնավորապես, Բյուզանդական կայսրության Հայկական կամ Մակեդոնական հարստության հիմնադիր Վասիլ I-ի (867–886 թթ.) Հայոց Արշակունիներից սերված լինելուն վերաբերող հայտնի առասպելը. այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հովհաննիսյան, Դրվագներ, հտ. 1, էջ 37–38, 40, 50:

⁷⁰ Այդ մասին տե՛ս Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 456–457, իսկ ավելի մանրամասն՝ հտ. 2, էջ 257–261:

միայն Կիլիկիայի, այլև ամենայն Հայոց թագավորներ: Պետք է ասել, որ լեգենդն այս առումով լիովին հասավ իր նպատակին, ինչի մասնավոր, բայց խոսուն վկայությունն է Լեւոնի թագադրությունից հետո հայկական ձեռագրերի թվագրման բանաձևի կառուցվածքում տեղի ունեցած էական փոփոխությունը: Եթե մինչև 1198 թվականն ընդօրինակված ձեռագրերը թվագրվում էին հայկական թվականությամբ եւ Հայոց կաթողիկոսների ու օտար տիրակալների ժամանակով, ապա դրանից հետո, որպես կանոն, այդ բանաձևում օտար տիրակալների անունը փոխարինվում է Կիլիկիո թագավորների անունով: XII–XIV դարերում ընդօրինակված հայկական ձեռագրերում բանաձևն ստանում է մոտավորապես հետևյալ տեսքը. «Ասարտեցաւ աստուածախաւս մատեան ի թուականութեանս Հայոց ՈՂԳ, ի յառաջնորդութեանս երջանիկ հովվուապետին տեառն Կոստանդեա, եւ ի թագաւորութեանն Հայոց Հեթմոյ ֆրիստոսապսակ թագաւորի»⁷¹, կամ «Գրեցաւ ի թվին Հայոց ՁԻԵ, ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի, ի հայրապետութեանն Հայոց Յակովբայ»⁷²: Ընդ որում, ինչպես երեւում է բերված օրինակներից իսկ, թագավորի եւ կաթողիկոսի անունների հիշատակման կարգը փոխանցված ձեռագրերի մի մասում նախ նշվում է թագավորի, իսկ մյուսներում կաթողիկոսի անունը: Հետաքրքիր է, որ բուն Կիլիկիայում ընդօրինակված ձեռագրերում նախապատվությունն ավելի հաճախ տրվում է թագավորին, ինչը կիլիկեցիների շեշտված պետական մտածողության արտահայտությունը պետք է համարել:

Ձեռագրերի թվագրման այս ավանդույթը, որն, ի դեպ, տարածված էր ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Մեծ Հայքի եւ հայկական գաղթօջախների գոյության կենտրոններում, շարունակվեց ընդհուպ մինչև Հայոց թագավորության անկումը, (1375 թ.)⁷³: Բավական է նշել, որ XIII–XIV դարերից մեզ հասած ձեռագրերի մեծագույն մասը թվագրված է վերոհիշյալ բանաձևով. Ա. Մաթեոսյանի եւ Լ. Խաչիկյանի կազմած հիշատակարանների ժողովածուներում հաշվվում է շուրջ 500 այդպիսի հի-

⁷¹ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 234:*

⁷² *Անդ, էջ 465:*

⁷³ *Հմմտ. Kouymjian, Armenia, p. 2.*

շատակաւան: Դրանցում Կիլիկիո գահակալները սովորաբար հորջորջվում են «թագաւոր Հայոց» տիտղոսով, իսկ ավելի հազվադեպ, ինչպես արդեն տեսանք, «թագաւոր ամենայն Հայոց» եւ «թագաւոր Հայոց Մեծաց» տիտղոսներով: Մի քանի տասնյակ հիշատակարաններում է միայն, որ հատուկ շեշտվում է նրանց՝ Կիլիկիայում գահակալած լինելու հանգամանքը⁷⁴: Դա նշանակում է, որ ժամանակակիցների մեծամասնության աչիւմ կետեր եւ իր հաջորդներն իսկապես դիտվում էին ոչ թէ սոսկ Կիլիկիայի, այլ համայն հայության թագավորներ⁷⁵:

Նշված տիտղոսներից բացի, հիշատակագիրները Կիլիկիո թագավորներին օժտում են նաեւ բազմապիսի պատվանուններով, որոնցից ամենատարածվածը «բարեպաշտ»-ն է, ինչը միանգամայն բնական է, քանի որ միջնադարի հասկացողությամբ բարեպաշտությունը թագավորի գլխավոր առաքինությունն էր⁷⁶: Այնուհետեւ, ըստ հաճախականության,

⁷⁴ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 71, 80, 220, 233, 287, 331, 396, 410, 551, 557, 682, 696, 704, 726, 801, 851; Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 41, 81, 98, 105, 182, 199, 202, 234, 241, 296, 321; Մաթեոսյան-Ղազարոսյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ (անտիպ), 1306 թ., 1316 թ., 1324 թ., 1331 թ., 1338 թ.:

⁷⁵ Լեւոնի վայելած համահայկական հեղինակության ամենացայտուն արտահայտությունը, թերեւս, նրա եւ Զաքարե ամիրսպասալարի թղթակցության դրվագն է, որը հանգամանորեն ներկայացված է Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմության» մեջ (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 166–178): 1204–1206 թթ. ժամանակահատվածում Զաքարեն, բանակին ուղեկցող շարժական եկեղեցիների հարցի շուրջ տարաձայնություններ ունենալով Արեւելյան Հայաստանի հոգեւորականների հետ, նամակով դիմում է Լեւոնին ու Հայոց կաթողիկոսին, խնդրելով նրանց հեղինակավոր կարծիքը: Ստանալով իրեն բավարարող պատասխանը, ամիրսպասալարը փորձում է պարտադրել իր կամքը, ինչից դժգոհ եկեղեցականներին Մխիթար Գոշը հորդորում է հետեւյալ խոսքերով. «Հրաման ունի ի կաթողիկոսէն եւ ի թագաւորէն Լեւոնէ առնել զայս. եւ մեք թէ կամիմք եւ թէ ոչ, սա ոչ դադարէ զայս առնելոյ» (Անդ, էջ 177): Այս ուշագրավ փաստից, ըստ այդմ, պետք է եզրակացնել, որ Լեւոնի հրամանն արենքի ուժ է ունեցել ոչ միայն Կիլիկիայում, այլեւ բուն Հայաստանում: Հմմտ. Թոգոյան, Կիլիկիա, էջ 164, 167:

⁷⁶ «Նախ իբրեւ զհիմն ինչ պիտանի է թագաւորի բարեպաշտութիւն, որ առաւել թագապաճոյճ կազմէ զնա քան զականս պատուականս, շքեղագոյն քան զտէրութիւն բազում աշխարհաց... Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն, էջ 36:

գալիս են՝ «*ֆրիստոսասէր*», «*ֆրիստոսասպսակ*», «*աստուածասէր*», «*աստուածասպսակ*», «*մեծն*», «*յաղթող*», «*սուրբ*» եւ «*աւծեալ*» պատվանունները: Իսկ հատուկեմտ օգտագործվող պատվանուններից են՝ «*ամենաբարի*», «*առաքինի*», «*աստուածագարդ*», «*աստուածակարգ*», «*աստուածահանոյ*», «*աստուածունակ*», «*աստուածապաշտ*», «*արժանապսակ*», «*արի*», «*բարեհամբաս*», «*բարեմիտ*», «*բարեյաղթ*», «*բարենշան*», «*բարեշնորհ*», «*բարերար*», «*բարի*», «*իմաստախոհ*», «*իմաստասէր*», «*իմաստուն*», «*խաղաղարար*», «*կորովամիտ*», «*հանճարաշատ*», «*հեզ*», «*հեզահոգի*», «*հեզանագ*», «*հզաւ*», «*նշմարտասէր*», «*մեծապսակ*», «*մտախոհ*», «*ուղղափառ*», «*պայծառահաւատ*», «*պսակատր*», «*վսեմախոհ*», «*փաջ*» եւ «*ֆրիստոսագաւ*»: Պետք է նկատի ունենալ, որ թվարկված պատվանուններից ոչ մէկն էլ անհատականացված չէ, հետեւաբար կարող է շնորհվել, եւ իրոք շնորհվում է, ցանկացած թագավորի⁷⁷: Քերես անհատականացման որոշ երանգ կարելի է նկատել միայն՝ Լեւոն Բ (I)-ին հաճախակի հատկացվող «*մեծն*» եւ «*յաղթող*» պատվանունների մէջ⁷⁸, թեւէ դրանցով հիշատակագիրները երբեմն օժտում են նաեւ այլ թագավորների: Հայոց թագավորներին գանազան տիտղոսներով եւ պատվանուններով մեծարելու հարցում հիշատակագիրները ժամանակ առ ժամանակ ընկնում են նաեւ չափազանցությունների գիրկը: Այսպես, օրինակ, 1270 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարան Հեթում Ա-ին կոչում է «*մեծ թագատուն Հեթում ամենայն ֆրիստոնէից*»⁷⁹: Մի այլ հիշատակարանում, գրված 1287 թվականին, նրա որդին՝ Լեւոն Գ (II) թագավորը, հորջորջվում է «*արքայից արքայ Հայոց Մեծաց*» տիտղոսով⁸⁰: Իսկ 1296 թվականով թվագրված ձեռագրերից մեկի հիշատակագիրը Հեթում Բ-ի մասին պարզապէս գրում է. «*Հայոց սուրբն Հեթում*,

⁷⁷ Ավելին, դրանց մի մասն ակնհայտորեն պատճենված է Բյուզանդական կայսրերի հունարեն պատվանուններից:

⁷⁸ «*Յաղթող*» պատվանունը Լեւոն Բ (I)-ի առնչությամբ երբեմն գործածվում է նաեւ պատմագրական աղբյուրներում, ինչպես, «*Յաղթողն ամենայնի Լեւոն*» (*Գիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն*, էջ 188), կամ «*Յաղթագգեաց արքայն Հայոց Լեւոն*» (*Անդ*, էջ 187):

⁷⁹ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 384:

⁸⁰ Անդ, էջ 608:

որում ոչ ոք համեմատ ի թագաւորս, բայց Քրիստոս միայն»⁸¹:

Այսպիսով, կարող ենք վստահաբար արձանագրել, որ Կիլիկյան թագավորության հիմնադիր Լետոն Բ(1)-ի արքայական հրովարտականութիւնը, պաշտօնական նամակների ու դրամների միջոցով շրջանառության մէջ դրված «թագաւոր Հայոց» եւ «թագաւոր ամենայն Հայոց» տիտղոսները, որոնք սկզբում սոսկ ինքնանվանումներ էին, պարարտ հող գտան Մեծ Հայքում ու հայկական սփյուռքում բնակվող իր հայրենակիցների միջավայրում համահունչ լինելով սեփական պետականություն ունենալու նրանց վաղեմի բաղձանքին: Երախտապարտ ժամանակակիցները նրան ճանաչեցին ոչ միայն որպէս Հայոց կործանված թագավորության վերականգնողի ու նորոգողի, այլեւ մեծաբեղին «Յաղթող», «Մեծ», «Բարեյաղթ» եւ բազմաթիվ այլ պատվանուններով: Նրանց երախտագիտության պսակը հանդիսացավ Ռուբինյանների արքայական ծագման վերաբերյալ հորինված եւ համընդհանուր ճանաչման արժանացած լեզենդը, ինչը ժամանակագիրներից մեկին կարող էր, օրինակ, հիմք տալ հանգիստ կերպով արձանագրելու՝ «Ի ԶԺԽԶ թվին թագաւորեաց Լետոն Բագրատունեաց ի Կիլիկիա»⁸²:

Հարկ է նշել, որ Լետոնը լիովին փոխհատուցեց իր հայրենակիցների անհուն երախտագիտությունը, ընդ որում ոչ միայն իր երկարատեւ գահակալության ընթացքում կատարած մեծագործություններով, այլեւ պետականության իր հաստատած մնայուն ավանդույթներով, որոնք պիտի դառնային Կիլիկիո Հայոց թագավորության կենսունակության հիմնական գործոններից մեկը: Հայոց պետության միջազգային իրավական կարգավիճակի սահմանումը, երկրի շահերից բխող անկախ եւ ճկուն դիվանագիտության որդեգրումը, Կիլիկիայի տարածքների ընդարձակումն ու պաշտպանունակության ամրապնդումը, ինչպէս նաեւ պետական համակարգի արդիականացմանը միտված բարեփոխումների իրականացումը՝ Լետոնի այն նվաճումներն էին, որոնց ազդեցությունը շարունակաբար զգացվեց թագավորության ողջ հետագա գոյության ընթացքում: Սակայն

⁸¹ Անդ, էջ 772:

⁸² XIV դ. անանուն ժամանակագրութիւն (Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 1, էջ 385):

պետական շինարարության այս կարեւորագույն խնդիրների կողքին կար նաեւ մի ուրիշ, թերեւս ոչ պակաս կարեւոր հարց, որը, հանգամանքների բերմամբ, պիտի դառնար նրա մշտական հոգացողության առարկան: Խոսքը վերաբերում է Հայոց թագավորության գահաժառանգության խնդրին, որն զբաղեցրեց Լեւոնի միտքը նրա կյանքի վերջին փուլում տարիների ընթացքում:

Դժբախտաբար, հայտնվելով 1194 թվականի Սսի պայմանագրին հավատարիմ մնալու եւ երկրի ապագան լավագույնս տնօրինելու երկընտրանքի առջեւ՝ նա այդպես էլ չկարողացավ պատշան լուծում տալ այդ խնդրին եւ վերջիվերջո թագավորության ղեկը հանձնեց իր մանկահասակ դստերը, ինչի պատճառով Լեւոնի մահից հետո Կիլիկիան տաս տարի շարունակ ենթարկվեց լուրջ ներքին ցնցումների: Այդ ժամանակ Կիլիկիայում տիրած մթնոլորտի մասին կարող է պատկերացում տալ թեկուզ միայն 1221 թվականին Տարսոնում գրված հետեւյալ հիշատակարանը. «Յետ մահուան աստուածասէր թագաւորին մերոյ Լեւոնի՝ վշտատէս ազգս Հայոց վշտանայր, եւ շարն տեղի տայր: Որոշեցան ոմանք ի սուրբ ուխտէս եւ ի միմեանց միաբանութենէ, եւ որպէս է ազգիս սովորութիւն՝ ամենայն ոք զինքն յառաջ կոչէր, եւ չհաւանեալ միմեանց՝ լինէր արեան ճապախիս ի բազում տեղիս, եւ գաւառք եւ գեաւոք քանդէին, եւ եկեղեցիք աւերէին»⁸³: Սակայն, ի պատիվ իրեն, Լեւոնն այնպիսի ամուր հիմքերի վրա էր դրել իր ստեղծած թագավորությունը, որ երկիրը ոչ միայն կարողացավ դիմանալ այդ ծանր փորձությանը, այլեւ ի վերջո վերագտավ իր նախկին կայունությունն ու հզորությունը: Այս փոթորկալից շրջանի իրադարձություններին են նվիրված, ահա, սույն գրքի հաջորդ մի ֆանի ենթագլուխները:

⁸³ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 125:

ՌԱՅՄՈՆԴ-ՌՈՒԲԵՆ՝ ԳԱՀԱԿԻՑ-ԹԱԳԱՎՈՐ ՀԱՅՈՑ
(1211–1216 թթ.) եւ ԱՆՏԻՈՔԻ ՊՐԻՆՑ (1216–1219 թթ.)

Կիլիկիո Հայոց պետության գահաժառանգության իրավունքի ուսումնասիրման տեսակետից, թերեւս, ոչ մի այլ իրողություն այնքան նյութ չի մատակարարում, որքան Լեւոն Բ (I)-ի անմիջական հաջորդների (Զապել, Փիլիպոս, Հեթում Ա) եւ Հայոց գահի մյուս հավակնորդների (Ռայմոնդ-Ռուբեն, Հովհաննես Բրիենացի, Անդրաշ) հետ կապված անցուղարձերը:

Ինչպես տեսանք, Կիլիկիո Հայոց իշխանության եւ Անտիոքի իշխանապետության միջեւ 1194 թվականին Սսում կնքված պայմանագրի համաձայն՝ Լեւոնի զարմուհին՝ Ռուբեն Գ իշխանի դուստր Ալիսը, պետք է ամուսնանար Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ III-ի ավագ որդու՝ Ռայմոնդի հետ, եւ այդ ամուսնությունից ծնված արու զավակը պետք է հռչակվեր միաժամանակ Կիլիկիայի եւ Անտիոքի գահաժառանգ: Ռայմոնդի եւ Ալիսի ամուսնությունը տեղի ունեցավ 1195 թվականին եւ տեւեց ընդամենը երկու տարի: 1197 թվականին Ռայմոնդը հանկարծամահ եղավ, իսկ որոշ ժամանակ անց ծնվեց նրա որդին, որին, ի պատիվ իր մորական պապի, կոչեցին Ռուբեն անունով¹: Այս ամենի մասին ման-

¹ Քանի որ աղբյուրները ճշգրիտ թվականներ չեն նշում, հետազոտողները Ռայմոնդի ամուսնությունն ու մահը թվագրում են զանազան տարիներով: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ նրա ամուսնությունը տեղի է ունեցել 1194 թվականին (Ալիշան, Սիսուան, էջ 456), իսկ հետազոտողների մեծամասնության կարծիքով՝ 1195-ին (Grousset, Histoire, III, p. 132, 246; Cahen, La Syrie du Nord, p. 586; Rüdiger-Collenberg, The Rupenides, I (Rup); Hardwicke, The Crusader States, p. 527; Riley-Smith, The Templars,

րամասնորեն, թեև առանց թվականները ճշտելու, տեղեկացնում է Սմբատ Սպարապետը. «Եւ հաստատեցին ուխտ սիրոյ խնամութեան ընդ միմեանս, եւ ետ Լեւոն զդուստր եղբօրն իւրոյ Ռովբինի զԱլիծն... աւագ որդւոյն բրնձին Ընեմնդին՝ այս պայմանաւ, որ թէ լինէր ի նմանէ որդի արու՝ լինէր ժառանգ Լեւոնի, եւ զկնի մահուան հօրն իւրոյ Ընեմնդին լինէր տէր Անտիոֆու, եւ հաստատեցին զայս գրով եւ երդմամբ: Եւ էր որդի բրնձին առ Լեւոն, եւ մտանէր եւ ելանէր ընդ նմա, եւ կացեալ ժամանակս ինչ մեռաւ, եւ կինն նորա մնաց յղի ի նմանէ, եւ ծնաւ որդի արու վայելուչ եւ գեղեցիկ տեսեամբ, քանզի ոչ գոյր որդի Լեւոնի՝ լինել ժառանգ հայրենեաց իւրեանց, եւ տայր սնուցանել զնա մեծաւ զգուշութեամբ. եւ մկրտեաց զնա եւ կոչեաց զանուն նորա Ռովբէն»²:

Պետք է ընդգծել, որ Ալիսի եւ Ռայմոնդի որդուն Կիլիկիայի եւ Անտիոֆի գահաժառանգ հռչակելու որոշումը ոչ թե կախված էր Լեւոն Բ (I)-ի եւ Բոհեմունդ III-ի կամֆից, այլ թելադրված էր գահաժառանգության ֆեոդալական իրավունքի պահանջներով: Ալիսն, ինչպես տեսանք, Ռուբեն Գ-ի ավագ դստեր իրավունքով՝ Հայոց գահի ժառանգորդն էր, իսկ Ռայմոնդը Բոհեմունդ III-ի անդրանիկ որդու հանգամանքով՝ Անտիոֆի գահի իրավահաջորդը: Հետեւաբար, նրանց որդին ֆեոդալական օրենքներով, եւ ոչ թե ինչ-որ մեկի ցանկությամբ էր, որ պետք է ժառանգեր այդ գույզ գահերը: Հիշեցնենք նաեւ, որ Հայոց իշխանության Գերագույն ատյանի որոշմամբ Լեւոնը կարգվել էր Ալիսի խնամակալ՝ պաշտոն, որը նա զբաղեցրեց մինչեւ վերջինիս որդու՝ Ռուբենի ծնունդը (1197 թ.): Դրանից հետո նա Ալիսի խնամակալից ինքնաբերաբար վերածվեց նորածնի խնամակալի, ինչը, պատմագրական աղբյուրներից բացի, հաստատվում է նաեւ պաշտոնական վավերագրերի տվյալներով: Այսպես, Ռուբենը, Անտիոֆի պրինցի անունից հրապարակած իր հրո-

ը. 99): *Ռայմոնդի մահվան տարվա համար արդի պատմագիտության մեջ նշվում են չորս տարբեր թվականներ՝ 1196/1197 (Ալիշան, Սիսուան, էջ 456), 1197 թ. (Runciman, A History, III, p. 99; Riley-Smith, The Templars, p. 99; Mutaşian, La Cilicie, I, p. 413), 1198 թ. (Ալիշան, Սիսուան, էջ 490; Morgan, Histoire, p. 191; Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, I (Rup) էւ 1200 թ. (Tourneblize, Histoire, p. 187):*

² Սմբատ, *Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 206–207: Մոտավորապես նույնը տե՛ս նաեւ՝ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 108:*

վարտակներից մեկում (17 մարտի 1207 թ.), Լեոնին կոչում է «իմ մորեղբայր եւ խնամակալ» (avunculus et balius meus)³, իսկ Լեոնը, 1214 թ. ապրիլի 23-ին արձակած իր երկու արքայական հրովարտակներում, Ռուբենին անվանում է «իմ զարմիկ եւ ժառանգորդ» (nepos et heres meus)⁴:

Նախքան Ալիսի եւ Ռայմոնդի որդու զահաժառանգության հետ կապված բուն խնդիրների քննությանն անցնելը, հարկ ենք համարում կանգ առնել նաեւ նրա անվան վրա, որը մեր կարծիքով, որոշ իմաստով առնչվում է մեր հետազոտության առարկային: Ինչպես տեսանք, Սմբատ Սպարապետի վկայությամբ, մկրտելով իր զարմիկին, Լեոնը նրան կոչում է Ռուբեն անունով: Հակառակ դրան՝ Վ. Լանգլուան եւ Ղ. Ալիշանը կարծում են, որ մկրտության ժամանակ նորածինը միանգամից ստացել է երկու անուն՝ Ռայմոնդ եւ Ռուբեն⁵: Սակայն, ըստ երեւույթին, այս կարծիքը զուրկ է պատմագրական հիմքից, քանի որ հայկական, լատինական եւ ասորական աղբյուրները նրան ճանաչում են բացառապես Ռուբեն անունով (Ռուբեն, Ռովբեն, Ռոբին, Հուսիբեն, Rubin, Rupin, Ruppinus)⁶: Այդ անունով է նա կոչված նաեւ Լեոն Բ (I)-ի պաշտոնական հրովարտակներում (Rupinus)⁷: Ավելին, Ռուբենն ինքն էլ,

³ Langlois, Cartulaire, p. 130. Պետք է նկատի ունենալ, որ լատիներեն avunculus (մորեղբայր) բառը միջնադարում ունեցել է նաեւ ավելի ընդհանուր՝ «ազգականի» իմաստ:

⁴ Անդ, էջ 122, 125: Որոշ հետազոտողների կարծիքով՝ Լեոնը նույնիսկ որդեգրել էր Ռայմոնդ-Ռուբենին. Պալասանյան, Պատմութիւն, էջ 356; Օրմանյան, Ազգապատում, § 1088; Cowe, The Inauguration, p. 52.

⁵ Տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 129; Ալիշան, Սիսուան, էջ 456:

⁶ Տե՛ս Մաթեոսյան, Ժ Գ. հիշատակարաններ, էջ 76; Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 207, 216, 217, 219, 220: Փարիզ, էջ 108; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 218; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 523; 1871, էջ 515; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 102; Հեթում Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 63, 64; Հեթում Թազաւոր, Պատմութիւն, էջ 79; Willbrandt, Peregrinatio (Ըստ՝ Ալիշան, Սիսուան, էջ 476); Guillaume de Tyr, Continuation, p. 169; Gestes des Chiprois, p. 665; Lignages d'Outremer, p. 66, 90, 91; Amadi, Chronique, p. 89; Barhebraeus, Chronicon, p. 430, 431, 442, 449 (է. Բաշը ասորերեն բնագրի Rupin անունը տառադարձել է Rufin ձեւով, որ սխալ է. տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 370, 371, 380).

⁷ Langlois, Cartulaire, p. 125, 131.

հետագայում հրապարակած իր հրովարտականերում ներկայանում է Rupinus կամ Ropinus անունով⁸: Միայն 1210 թ. սեպտեմբեր ամսով թվագրված հրովարտական է, որ նա օգտագործում է Ռայմոնդ-Ռուբեն (Raymundus Rupinus) կրկնանունը⁹: Նշված փաստերը, մեր կարծիքով, հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Ռուբենը եղել է մանկան մկրտության անունը, որը նրան տրվել է նշանավորելու համար իր պապի ուղիղ շառավիղն ու այդու՝ Հայոց գահի ժառանգորդը լինելու նրա հանգամանքը: Իսկ Ռայմոնդ-Ռուբեն անունը նա ստանձնել է ավելի ուշ՝ հավանաբար Անտիոքի իշխանապետության իր ապագա հպատակներին հանդյանալու եւ Անտիոքի գահի օրինական ժառանգորդ Ռայմոնդի որդին հանդիսանալու իրողությունն ընդգծելու նպատակով¹⁰: Նույն այդ նկատառումով նա իր հետագա հրովարտականերում ներկայանում է ավելի պաշտոնական հետեյալ տիտղոսով. «Ես՝ Ռուբենս, շնորհիվ Աստծու պրինցն Անտիոքի, որդին Ռայմոնդ պրինցի» (ego, Rupinus, Dei gratia princeps Antiochie, Raimundi principis filius)¹¹: Ինչեւէ, հակառակ հետսամուտ լինելուն, Ռայմոնդ-Ռուբեն անունը, հարմարության նկատառումով, համատարած ընդունելություն է գտել արդի պատմագիտության մեջ, ուստի մենք էլ, շփոթությունների տեղիք չտալու համար, մեր հետագա շարադրանքում հետեւում ենք այդ ավանդույթին:

Իսկ այժմ, վերադառնալով մեր բուն նյութին, այն է՝ Ռայմոնդ-Ռուբենի գահաժառանգությանը վերաբերող խնդիրների ֆննդությանը, հետեւենք նրա հոր մահվանը հաջորդած իրադարձությունների ընթացքին¹²: 1198 թ. սկզբում, Լետոնին թագադրելուց հետո, Մայնցի արքեպիս-

⁸ Անդ, էջ 130, 134, 135, 136, 138:

⁹ Անդ, էջ 132:

¹⁰ Այդ գաղափարն, ըստ երեւույթի, նրան հուշել է Լետոնը, որը նույն տարում գրված իր մի նամակում (1210 թ. ապրիլ) եւ արքայական հրովարտական (1210 թ. օգոստոս) երկու անգամ գործածել է Ռայմոնդ-Ռուբեն (Raimondus Rupinus, Reymundus Rupinus) կրկնանունը. տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 113, 115.

¹¹ Անդ, էջ 135, 136, 138:

¹² Ձեռքի տակ անհրաժեշտ աղբյուրներ չունենալու պատճառով այս պարբերությունը շարադրել ենք Կլոդ Կանենի «Հյուսիսային Ասորիքը...» գրքի տվյալների հիման վրա. տե՛ս Cahen, La Syrie du Nord, p. 591-594, 599. Հմմտ. նաեւ՝ Ալիշան,

կոպոս Կոնրադը հորդորեց Բոհեմունդ III-ին՝ Անտիոքի իշխանապետության բարոնների լիազումար ժողով հրավիրել եւ վերահաստատել Ռայմոնդ-Ռուբենի գահաժառանգության իրավունքը¹³։ Մերունի պրինցը, հավատարիմ մնալով 1194 թ. Սսի պայմանագրով ստանձնած իր պարտավորությանը, ենթարկվեց արքեպիսկոպոսի կամֆին եւ ժողովականներին երդվեցրեց ճանաչել իր թոռան այդ իրավունքը։ Այնժամ Բոհեմունդ III-ի մյուս որդին՝ Բոհեմունդ կրտսերը, որը 1189 թվականից ի վեր տիրում էր Տրիպոլիի կոմսությանը, ապահովելով Տանարական եւ Հիվանդախնամ ասպետների, ինչպես նաեւ Հալեպի սուլթան Մելիֆ ալ-Ջահիրի աջակցությունը, փութաց Անտիոք, գահընկեց արեց իր հորը եւ ֆաղափ ինֆնավար մարմնի՝ կոմունայի կողմից հռչակվեց Անտիոքի պրինց։ Կ. Կաենի կարծիքով՝ իր այդ ֆայլով Բոհեմունդ կրտսերը ֆեոդալական ժառանգական իրավունքին հակադրեց ընտրության իրավունքը¹⁴, մանավանդ որ Ռայմոնդ-Ռուբենի՝ Անտիոքի իշխանապետության գահին տիրելու իրավունքը նույնպես բացարձակ չէր, քանի որ նրա հայրն իր կենդանության օրոք պրինց չէր կարգվել¹⁵։ Ինչեւիցե, ավագ Բոհեմունդը, ստեղծված վիճակից այլ ելք չգտնելով, օգնության խնդրանքով դիմեց Լեոն թագավորին՝ իր գերակային ու երբեմնի ախոյանին, որը, սակայն, տվյալ պահին զբաղված լինելով Կիլիկիայի դեմ Մելիֆ ալ-Ջահիրի ձեռնարկած հարձակումը վանելու գործով, չկարողացավ անմիջապես արձագանքել այդ խնդրանքին։ Բայց շուտով, չեզոքացնելով այդ վտանգը եւ սիրաշահելով Հիվանդախնամներին, Լեոնը, ֆրանկո-հայկական մի գորախմբի գլուխ անցած, արշավեց դեպի Անտիոք, վճռեց բռնազավթչին, եւ Բոհեմունդ III-ին վերաբաղմեցրեց իր սասանված գահին։ Բացի ուժի ցուցադրումից, Հայոց թագավորը նաեւ

Սիսուան, էջ 456, 490–492; Riley-Smith, The Templars, p. 99; Mutaflan, Recherches, p. 72–73; Hardwicke, The Crusader States, p. 527–528. Ի դեպ, վերջինս նույնպես այս դրվագում հիմնականում կրկնում է Կ. Կաենին։

¹³ *Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Լեոնը հեռատեսորեն նույն արքեպիսկոպոսի ձեռքով, այսինքն՝ լատինական ծեսով էր կատարել տվել նաեւ Ռայմոնդ-Ռուբենի մկրտությունը. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 456: Հմմտ. նաեւ՝ Cowe, The Inauguration, p. 52.*

¹⁴ *Shu Cahen, La Syrie du Nord, p. 593. Հմմտ. նաեւ՝ Hardwicke, The Crusader States, p. 528.*

¹⁵ *Shu Cahen, La Syrie du Nord, p. 591.*

եռանդուն դիվանագիտական ֆայլեր ձեռնարկեց՝ Հոռմի ատյանի առջեւ իր զարմիկի դատը պաշտպանելու ուղղությամբ, ինչի մասին վկայում են նրա եւ Իննոկենտիոս III պապի միջեւ այդ ժամանակ փոխանակված նամակները¹⁶։ Պապը բավարարվեց Լեւոնին ուղղված խաղաղասիրական խրատներով ու երկու նվիրակ նշանակեց՝ հարցը տեղում ֆննելու եւ համապատասխան վճիռ կայացնելու լիազորությամբ։

Անտիոքի գահաժառանգության խնդիրն ամենայն սրությամբ վերաժարծվեց 1201 թվականին, երբ, շուրջ ֆառասնամյա գահակալումից հետո, մահացավ Բոհեմունդ III պրինցը։ Արդի պատմագիտության մեջ այդ թվականը համարվում է Անտիոքի իշխանապետության եւ Կիլիկիո Հայոց թագավորության միջեւ ծագած ռազմական հակամարտության սկիզբը, որը հայտնի է «Անտիոքի գահաժառանգության պատերազմ» (Guerre de succession d'Antioche) անունով։ Շուրջ տասնհինգ տարի տեւած այդ պատերազմի ընթացքն ու գլխավոր հանգրվանները հանգամանորեն ուսումնասիրված են Ղ. Ալիշանի, Ռ. Գրուսեի, Կ. Կաենի, Մ. Հարդվիկի եւ Զ. Ռայլի-Սմիթի կողմից¹⁷ ուստի ավելորդ համարելով նրանց ձեռքբերած արդյունքների կրկնությունը, մենք ստորեւ կսահմանափակվենք բացառապես Ռայմոնդ-Ռուբենի ժառանգական իրավունքի իրացմանը վերաբերող հարցերի շրջանակով։ Նշենք միայն, որ պատերազմի բոլոր հանգրվաններում նախահարձակը համարյա միշտ Հայոց թագավորն էր։

Եւ այսպես, 1201 թվականին, ստանալով Բոհեմունդ III-ի մահվան լուրը, Լեւոնը, Ռայմոնդ-Ռուբենին վերցրած, փութաց Անտիոք՝ նրան բազմեցնելու իշխանապետության թափուր մնացած գահին։ Սակայն մինչեւ նա տեղ կհասներ, անտիոքացիները Տրիպոլիից հրավիրեցին կրտսեր Բոհեմունդին եւ իշխանապետության ղեկը հանձնեցին նրա ձեռքը։ «Երբ (անտիոքացիները) տեսան,— գրում է Վիլհելմ Տյուրացու

¹⁶ Տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 491–492; Cahen, La Syrie du Nord, p. 599; Mutaflan, Recherches, p. 72–73; Halfter, Das Papsttum, S. 233–234.

¹⁷ Տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 490–503; Grousset, Histoire, III, p. 246–270 (հայերեն թարգմանությունը՝ Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 291–311); Cahen, La Syrie du Nord, p. 596–623; Hardwicke, The Crusader States, p. 532–540; Riley-Smith, The Templars, p. 99–107.

պատմության ֆրանսերեն թարգմանության շարունակողը,– որ Բոհեմունդ պրինցը մեռնում է, նրանք անմիջապես կանչեցին նրա որդի Բոհեմունդին՝ Տրիպոլիի կոմսին, որը Անտիոք հասավ այն օրը, երբ նրա հայրը հողին հանձնվեց: Նա հնչեցրեց կոմունայի զանգերը, հավաքեց բոլոր ասպետներին ու պատվական մարդկանց եւ խնդրեց ու պահանջեց, որ իրեն տեր ճանաչեն»¹⁸: Լեոնն, այսպիսով, հայտնվելով կատարված փաստի առջեւ, թեեւ փորձեց զենքի ուժով տիրել Բաղաֆին, բայց արդյունքի չհասնելով, ձեռնումայն վերադարձավ իր երկիրը: Ինչպես գրում է Ռ. Գրուսեն, «Անտիոքի ֆրանկների դիրքորոշումն ակներեւաբար հակասում էր ժառանգական իրավունքի նորմերին, բայց այն թելադրված էր ազգային եւ մշակութային նկատառումներով: Նրանք, ըստ երեւոյթին, վախենում էին, որ կիսահայ մանուկի գահակալությունը, մանավանդ Լեոն Բ-ի հովանավորության ներքո, կարող էր հանգեցնել երկրի ապալատինականացմանը եւ Հայոց թագավորության կողմից Անտիոքի բռնազավթմանը»¹⁹: Երկրորդելով նույն միտքը, Կ. Կաները նշում է, որ ֆրանկների համար «այդ մանկան գահակալումն այլ բան, բան հայկական պրոտեկտորատ, չէր կարող կանխատեսել»²⁰:

Սա չի նշանակում, սակայն, որ բոլոր անտիոքացիները կողմ էին Բոհեմունդ IV-ի գահակալությանը: Աղբյուրների վկայությամբ՝ Անտիոքի ազնվականության բարձր դասի ներկայացուցիչների մի զգալի մասն, ընդհակառակը, պաշտպանում էր Ռայմոնդ-Ռուբենի թեկնածությունը: Դրանց թվում էին՝ իշխանապետության սենեկապետ Օլիվիեն, գունդստապլ Ռոջեր Մոնտացին, ինչպես նաեւ երեւելի բարոններ Բոհեմունդ Լերը (կամ Բայէն Պուդլերը), Թոմաս Մալբերոնը եւ Գիյոմ Իլացին, որոնք, մեծ թվով զինվորականների հետ, խույս տալով Բոհեմունդ IV-ի հալածանքներից, 1201 թվականից հետո ապաստան էին գտել Կիլիկիայում եւ ծառայության մտել Լեոն թագավորի մոտ. «Եւ յետ Պեմունտ բռնծին մահուանն՝ բազում զինուորք եկին ի ծառայութիւն թագաւորին Լեւոնի, եւ իշխանք ընդ նոսա՝ որոց անուանքն են այսոքիկ.

¹⁸ *Sh'ú Shér-Պատրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 291–292:*

¹⁹ Grousset, Histoire, III, p. 246–247.

²⁰ Cohen, La Syrie du Nord, p. 591. Հմմտ. *Isaiah` Halper, Das Papsttum, S. 232.*

Ուլիվեր ջամբուլայն, Ռոնել Տմունթն, Ջուարտն, Թումաս Մալըպրունն, Բայլեն Պուդլերն, Կիլամ Տլիւն. եւ այսպիսի խոհեմ իշխանօք եւ քաջամարտիկ զինուորօք քաջապէս սղէր զհոյս թշնամեացն»²¹: Թվարկված անձնավորություններին աստիճանաբար միացել էին նաեւ բազմաթիվ այլ անտիոքացի բարոններ, ինչի հետեւանալով Կիլիկիայում, փաստորեն, ձեւավորվել էր Անտիոքի իշխանապետության մի յուրատեսակ վտարանդի կառավարություն, որի ամբողջական կազմը ներկայացված է Ռայմոնդ-Ռուբենի 1215 թ. մարտի 31-ի հրովարտակում. «Factum est autem et confirmatum hoc privilegium, in presentia... fidelium baronum meorum: domini Othonis de Tiberiade; domini Aharie, senescalci Antiochie; domini Willelmi de Insula; domini Gauteri de Laitor; domini Eschivardi; domini Guillelmi de Hasart; domini Thome, marescalci; domini Simonis, camerarii; domini Poncii Lumbardi; domini Bauduini de Maimendon; domini Thome Malebrun; domini Bartolomei de Iaune»²²: Հարկ է ավելացնել, որ որոշ տատանումներից հետո Ռայմոնդ-Ռուբենի դատի պաշտպանությանը միացել էր նաեւ Անտիոքի պատրիարք Պետրոս Անգուլեմացին, ինչն, անշուշտ, ստեղծված իրավիճակում անչափ ուժեղացնում էր Հայոց թագավորի դիրքը:

Ինչպես ցույց պիտի տային հետագա իրադարձությունները, Լեւոնը թելաթափ չէր եղել առաջին անհաջողությունից եւ ամենեւին չէր հրաժարվել ցանկացած գնով իր նպատակին հասնելու մտադրությունից: 1203 թվականի աշնանը նա ձեռնարկեց Անտիոքը գրավելու հաջորդ փորձը, բայց քաղաքի պարիսպների մոտ հանդիպելով Տաճարականների կատաղի դիմադրությանը եւ լսելով, որ Հալեպի սուլթանը Բոհեմունդ IV-ի խնդրանալով մի ուժեղ զորաբանակ էր ուղարկել իր դեմ, կրկին նահանջեց իր երկրի սահմանները²³: Ավելի հաջող էր Անտիոքի դեմ

²¹ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 211:

²² Langlois, *Cartulaire*, p. 134.

²³ Որոշ աղբյուրների տվյալներով՝ Լեւոնին հաջողվել էր գրավել Անտիոքը եւ երեք օր մնալ քաղաքում. տե՛ս *Gestes des Chlprois*, p. 663; *Հեթում Կոռիկոսցի*, *Խրոնիկոն*, էջ 61; *Հեթում Թագաւոր*, *Պատմութիւն*, էջ 78; *Մաշտոցի անվ. Մատենադարան*, ձեռ. Բ. 2037 (*Մարտիրոս Լեհացու Գալազանազրբի՝ Ներսես Պալիանենցի կատարած Թարգմանությունը*), էջ 122բ: Սակայն մեզ թվում է, նշված աղբյուրներն այս դեպքը շփոթում են հինգ տարի անց տեղի ունեցած իրադարձության հետ:

ձեռնարկված նրա երրորդ հարձակումը, որը տեղի ունեցավ 1208 թվականին: Այս անգամ նա կարողացավ գրավել Բաղաբը, սակայն նրա միջնաբերդը մնաց Բոհեմունդի եւ Տանարական ասպետների ձեռքում: Պետրոս Անգուլեմացի պատրիարքը, Սուրբ Պետրոսի տաճարում տեղի ունեցած հանդիսավոր արարողությամբ, Ռայմոնդ-Ռուբենին հռչակեց Անտիոքի պրինց: Թվում էր, թե Լեոնը վերջապես հասել էր իր բաղձալի նպատակին: Սակայն մի փանի օր անց Բոհեմունդն ու Տանարականները, իջնելով միջնաբերդից, անակնկալի բերին հայկական զորքերին եւ նրանց դուրս մղեցին Բաղաբից: Ի դեպ, այս անգամ եւս Անտիոքի պրինցն օգնության խնդրանքով դիմել էր Հալեպի սուլթան Մելիք ալ-Ջահիրին, եւ վերջինս կրկին զորաշարժի էր ենթարկել իր բանակը: Երկու բանակների արանքում չհայտնվելու համար, Լեոնը ետ փախեց, իր անհաջողության վրեժը լուծելով իշխանապետության գավառական բնակչությունից, ինչի մասին վկայում են Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրության հետեւյալ տողերը. «Եւ աւարեալ այրէր զամենայն գեղորայսն, եւ կոտորէր ոչ զմարդ, այլ զայգիս եւ զծառս նոցա, եւ զայս առնէր ի բազում ամս եւ ի ժամանակս»²⁴: Այնուամենայնիվ, ընկրկելով Բոհեմունդ IV-ի ջանքերով գոյացած Անտիոք-Հալեպ-Իկոնիա հակահայկական կռաւիցիայի առջեւ, նա միառժամանակ դադարեցրեց Անտիոքի դեմ ուղղված ռազմական գործողությունները եւ վճռեց Ռայմոնդ-Ռուբենի դիրքերն ամրապնդել բոլորովին այլ նախապահով:

Ըստ Սմբատ Սպարապետի՝ 1209 թվականին Լեոնը Ռայմոնդ-Ռուբենին պաշտոնապես հռչակեց Հայոց թագավորության գահաժառանգ. «Իսկ ի ժամանակի յայնմիկ թագաւորն Լեոն թելադրութեամբ մօր իւրոյ Ըոթթային, եցոյց ամենայն հնազանդեցելոց իւրոց, մեծամեծաց եւ փոքունց, յայտնի ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ զմովբէն զորդի դստեր եղբօրն իւրոյ Ըոթվբինի, վասն զի ի ծերութիւն եհաս, եւ էր անձամբ տկար վասն ցաւոյն զոր ունէր ի ձեռսն եւ յոտսն, որ կոչէր թագաւորացաւ, եւ ոչ զոյր նորա զաւակ յերանաց իւրոց արու. վասն որոյ միանգամ եւ երկիցս եւ երիցս, յայլ ժամանակս երդմնեցոյց տղային Ըոթվբինի զամենեսեան զի նմա ծառայեսցեն յետ մահուանն

²⁴ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 217:

խրոյ»²⁵: Այս հատվածի առնչությամբ հարկ ենք համարում ուշադրություն հրավիրել գահաժառանգության իրավունքի ուսումնասիրման տեսակետից հետաքրքրություն ներկայացնող երկու կետի վրա: Դրանցից մեկը Լեոնի մոր՝ Ռիտայի թելադրանքի պարագան է, ինչը, մեր կարծիքով, ոչ թե սոսկ թոռան հանդեպ տաժած ազգակցական հոգածության արտահայտություն, այլ Ռուբինյան գերդաստանի օրինական հաջորդականության երաշխավորի դերակատարություն պետք է համարել, հիշելով, որ դեռևս 1187 թվականին, Կիլիկիո Գերագույն ատյանի որոշմամբ, Հայոց գահի ժառանգորդ էին ճանաչված ոչ թե Լեոնի, այլ նրա ավագ եղբոր՝ Ռուբենի շառավիղները: Ուշադրության արժանի մյուս կետը վերաբերում է Սմբատի այն տողերին, որտեղ խոսվում է Կիլիկիո իշխանների կողմից Ռայմոնդ-Ռուբենին տրված հավատարմության երդման մասին, ինչն այլ բան, քան Կիլիկիո թագավորության Արփունի ատյանի որոշում, չի կարող նշանակել:

Դեպի Հայոց գահ Ռայմոնդ-Ռուբենի ճանապարհը հարթելու համար Լեոնը շխորչեց նաեւ մի դժնի արարքից: Նույն կամ նախորդ թվականին նա, բյուզանդական ավանդույթով, կուրացրեց Մլենի որդի Գեորգ իշխանին, որը լինելով արական գծով Ռուբինյանների վերջին ուղիղ շառավիղը, Լեոնի մահից հետո կարող էր դառնալ Կիլիկիո թագավորի ամենահավանական թեկնածուն: Այդ մասին մեզ տեղեկացնում է իրադարձությունների բուն ժամանակակիցն ու ականատեսը՝ 1214 թվականին Կիլիկիայի Մեծաբար վանքում ընդօրինակված ձեռագրի Գրիգոր գրիչը. «Գրեցաւ սա յանապատիս որ կոչի Մեծաբար... յառաջնորդութեան ուխտիս տէր Աստուածատրոյ՝ սուրբ եւ ընտրեալ եպիսկոպոսի, ի գաւառիս որ Մանուտ կոչի, եւ բարեպաշտ իշխանիս մերոյ Գեորգեա՛ իշխեցողի անապատիս: Բայց սակաւ բանիմ պատմեցից վասն իշխանիս այսմիկ: Սա որդի էր իշխանաց իշխանին մեծին Մլենի, հաւրեղբարորդի թագատրին Լեոնի: Եւ էր սա քաջ եւ յաղթող ի պատերազմի, առատաձեռն, առատասէղան, բաշխաւ աղֆատաց, պարգեւատու զինուորեալ մարդոց: Ապա աստանաւ ամաչեմ ասել զազգիս մերոյ զնենգութիւն եւ զչար կարծիս առ իրեարս, որ ի սկզբանէ նախանձոտք եւ ընկե-

²⁵ Անդ, էջ 216:

րատեացք լեալ են: Եւ մարդիկ ոմանք շարք եւ քսմոսք մտեալ առ թագաւորն ասեն՝ եթէ ազգային քո Գեորգ հակառակ է թագաւորութեան քո: Մինչ զի աստուածասէր եւ բարեպաշտ թագաւորն ի ցասումն շարժեալ կալաւ զազգայինն իւր զմեծն Գեորգ, յափշտակեաց զամենայն ինչս նորա եւ եղ զնա ի բանդի ի դղեակ եւ յանառիկ բերդին Սիսոյ թագաւորաբնակ քաղաքին, եւ ի նմին ատուր խաւարեցոյց զաչս նորա, ի թուականին Հայոց ի ՌԾԷ: Իսկ նա եկեալ խաւարեալ աշաւ ի հայրենաշէն վանս իւր, զոր հայրն իւր բարեպաշտն մեծն Մլեհ շինեալ էր՝ զհոշակաւոր անապատս Մեծաբար եւ զմեծ եկեղեցին յանուն Տիրամարն, որում ողորմեսցի նմա Տէր բարեխաւութեամբ Սրբոյ Աստուածածնին եւ սրբոց վկայիցս»²⁶: Լեւոնի արարքի դրդապատճառը շատ ավելի հստակ է ներկայացված Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրության համապատասխան հատվածում. «Եւ կալաւ զիշխանն Գորգ, զորդի Մլեհին ոչ յօրինաւոր ամուսնութենէ, եւ ետ խաւարեցուցանել զաչս նորա, քանզի էր այր զոռոգամիտ եւ ի զինուորութիւնս արիագոյն, եւ սեղանով առատ, եւ բազումք յարեալ էին ի նա եւ սիրէին զնա, յորս եւ կասկածէր թագաւորն յաղաքս հակառակ յառնելոյ ժառանգութեան, սպասելով դիպող ժամու. եւ զայս այսպէս արարեալ ի քու ոմանց»²⁷: Դժվար է ասել, թե որքան հիմնավոր էր Լեւոնի կասկածը, բայց որ հարմար առիթի դեպքում (դիպող ժամու) Գեորգը կարող էր բացահայտել Հայոց գահին տիրելու իր հավակնությունը, չի բացառվում, մանավանդ, որ նա, ինչպէս Սմբատն է նշում, բազում համակիրներ ուներ²⁸: Իսկ Լեւոնն այն մարդը չէր, որ թեթեւամտորեն անտեսէր սեփական գահին կամ իր ժառանգորդի իրավունքին սպառնացող ամենաչնչին վտանգն անգամ: Հիշենք, թեկուզ, թե 1193 թվականին նա ինչպիսի դաժանությամբ վարվեց Հայոց գահի մի այլ հավակնորդի՝ Հեթում Սասունցու եւ նրա եղբոր հետ:

Ըստ երեւոյթին, Ռայմոնդ-Ռուբենին Հայոց գահի ժառանգորդ հռչա-

²⁶ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 88:*

²⁷ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 216–217:*

²⁸ «Եւ բազումք յարեալ էին ի նա եւ սիրէին զնա»։ *Անդ, էջ 216: Լեւոնի արարքի դրդապատճառի մասին տե՛ս նաեւ՝ Օրմանյան, Ազգապատում, § 1088; Metaflan, La genèse, p. 163.*

կելը բավարար չհամարելով, Լեւոնը որոշեց նաեւ իր կենդանության օրոք թագադրել նրան: Ավելին, այդ նախաձեռնությանը պատշաճ միջազգային վարկ հաղորդելու եւ Ռայմոնդ-Ռուբենի «լեգիտիմությունն» առավելագույնս ամրապնդելու նկատառումով, նա վերջինիս համար թագ խնդրեց Գերմանական կայսր Օտոն IV-ից (1198–1218 թթ.) եւ Հռոմի պապ Իննոկենտիոս III-ից (1198–1216 թթ.): Այդ նպատակով 1210 թվականին նա Եւրոպա գործուղեց Ներսես Լամբրոնացու եղբորը՝ Հեթում-Հեղին, որը հաջողությամբ իրականացնելով իր առաքելությունը, մեկ տարի անց վերադարձավ Կիլիկիա²⁹: Թեւեւ այս մասին եւս թոռացիկ կերպով տեղեկացնում է ամենիրազեկ Սմբատ Սպարապետը³⁰, սակայն, բարեբախտաբար, պահպանվել է նաեւ բուն հանձնակատարի՝ Հեթում-Հեղինի թանկարժեք վկայությունը, որը շատ ավելի ծավալուն ու բովանդակալից է: Խոսքը վերաբերում է վերջինիս ձեռքով լատիներենից հայերեն թարգմանված երկու հուշարձանների հիշատակաբաններին, որոնցից առաջինում Հեթումը նկարագրում է Հռոմի պապի, իսկ երկրորդում՝ Գերմանական կայսեր մոտ կատարած իր ճանապարհորդությունը: Մեր խնդրի համար ավելի կարեւոր նկատելով երկրորդ հիշատակարանը, հարկ ենք համարում այն մեջբերել ամբողջությամբ. «Ի սոյն ամի սպանա Ֆիլիպն յիշխանէ ումեմնէ եւ մնաց ինքնակալութիւն Աւդին, առ որ ճանապարհորդեմ ես՝ նուաստ Հեղի հրեշտակութեամբ ի թագաւորէն մերմէ Լեւոնէ, առ վերոյգրեալ կայսրս Աւդ: Եւ ի վերայ ծովո՝ ի նաւարկութեանս մերոյ թարգմանեցի զսա ի հռովմէականէն ի մերս՝ ի թուին Հայոց ՈԾԹ (1210): Իսկ արարեալ մեր առ ոտս նորա ամ մի եւ ամիս երեք, դարձոյց զմեզ հարկօք առ թագաւոր մեր, արձակելով ընդ մեզ եւ թագ արքայական բազմաձախ եւ բազմագին՝ յականց պատուականաց եւ մեծագին մարգարտից ընդելուզեալ: Զոր բերեալ մեր մեծաւ ուրախութեամբ՝ ընկալաւ թագաւորն մեր եւ պսակեաց ընդիր պսական գեղեցիկ գիոբին, որդի դստերն եղբօր իւրոյ եւ որդի բրինձին Անտիոքայ Ռէմնդին՝ ի թուին Հայոց ՈԿ (1211), ի տօն Սուրբ Աստուածածնին, յաւգոստոսի ԺԵ: Եւ թագաւորէ ընդ իւր՝ Հայոց, ի կամս Աստու-

²⁹ Հեթում-Հեղինի մասին մանրամասն տե՛ս *Ավինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 116–130:*

³⁰ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 217:*

ծոյ»³¹: Ինչպես ցույց են տալիս սույն հիշատակարանի վերջին նախադասության «եւ թագաւորէ ընդ իւր» բառերը, այդ ժամանակից սկսած՝ Ռայմոնդ-Ռուբենը, փաստորեն, դարձել էր Հայոց գահակից-թագավոր, ինչը հավաստում է նաեւ իրադարձությունների մի այլ ժամանակակից՝ գերմանացի ճանապարհորդ Վիլբրանդ Օլդենբուրգցին³²: 1211–1212 թվականներին Կիլիկիա կատարած այցելության ժամանակ, ներկա գտնվելով Հայտնության տոնի առթիվ Սսում կազմակերպված հանդիսավոր շփերթին եւ մանրամասն նկարագրելով այն, նա նշում է, որ թափորը գլխավորում էին՝ Հայոց արքան, Տելտոնական օրդենի մագիստրոսը, Սելեկիայի Հիվանդախնամ ասպետների բերդապահը եւ կրտսեր-թագավոր (junior rex) Ռուբենը, «որին Հռոմեական կայսր Օտոնը, ավագ-թագավորի (senior rex) խնդրամով, թագադրել էր որոշ ժամանակ առաջ» (Dominus Rex hoc ordine descendebat: alto equo insidebat; et Magistrum domus Alemannorum, et Castellatum de Seleph Hospitalarium, cum eorum sociis, viris religiosis millibus, suo lateri adjungebat: quem Dominus Ruppinus junior rex, quem, ante dixi, Otto Romanorum Imperator, ad petitionem senioris Regis nuper coronaverat)³³: Հատկանշական է, որ Սմբատ Սպարապետը, տեղյակ լինելով հանդերձ Գերմանական կայսեր եւ Հռոմի պապի կողմից ուղարկված թագի մասին, լուրջան է մատնում Ռայմոնդ-Ռուբենի բուն թագադրության եւ այդու Հայոց գահակից-թագավոր դառնալու իրողությունը, ամենայն հավանականությամբ, հաշվի առնելով վերջինիս հետագա շարագործությունները³⁴:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ Ռայմոնդ-Ռուբենի գահակցությունը զուտ խորհրդանշական էր եւ ամենեւին Լեւոնի հետ իշխանությունը կիսելու բնույթ չէր կրում ուղղված լինելով բացառապես նրա գահաժառանգական իրավունքի ապահովագրման եւ միջազգային

³¹ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 76–77. տե՛ս նաեւ՝ Tlsserant, Codices Armeni, p. 209.*

³² *Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Halfter, Wilbrand von Oldenburg, S. 402–421.*

³³ *Willbrandt, Peregrinatio (ըստ՝ Ալիշան, Սիսուան, էջ 476). Տե՛ս նաեւ՝ Halfter, Wilbrand von Oldenburg, S. 420, n. 110.*

³⁴ *Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 217:*

վարկի ամրապնդման նպատակին: Համենայն դեպս, մեզ հայտնի չէ Հայոց գահակից-թագավորի հանգամանքով նրա իրականացրած որեւէ գործառույթ: Մինչդեռ Անտիոֆի պրինցի թեկուզ անվանական պարագայում Ռայմոնդ-Ռուբենը հանդես էր գալիս որպես հիրավի այլընտրանքային իշխանություն: Նա գլխավորում էր իշխանապետության՝ Կիլիկիայում ապաստանած վտարանդի կառավարությունը, Անտիոֆին վերաբերող պաշտոնական հրովարտակներ արձակում եւ դրանցով կանխապես զանազան արտոնություններ շնորհում իր ապագա հպատակներին: Բավական է նշել, որ մեզ են հասել 1207–1215 թվականների ընթացքում Ռայմոնդ-Ռուբենի անունից հրապարակված այդպիսի չորս հրովարտակներ՝ բոլորն էլ, ի դեպ, վավերացված Լեոն թագավորի կողմից՝ նրանց ավելի մեծ կշիռ տալու նպատակով³⁵:

Բացի նշված եղանակներով Ռայմոնդ-Ռուբենի դիրքերն ամրապնդելուց, Լեոնը նաեւ շարունակում էր եռանդուն դիվանագիտական ջանքեր գործադրել՝ Անտիոֆի գահաժառանգության խնդրում Հռոմի պապի ու նրա նվիրակների աջակցությունն ստանալու ուղղությամբ³⁶: Ըստ երեւոյթին, որոշ առումով նույն նպատակին էին միտված նաեւ այդ ընթացքում Լեոնի կնքած միջազգային ամուսնական դաշինքները: 1210 թվականին նա Ռայմոնդ-Ռուբենին ամուսնացրեց Կիպրոսի թագավոր Ամորի I-ի դստեր՝ Հելվիսի հետ, ինքն էլ, իր հերթին, կնության առնելով վերջինիս բռնը՝ Սիբիլին: 1214-ին Լեոնն իր զարմուհուն՝ Ռուբեն Գ-ի դուստր Ֆիլիպային կնության տվեց Բյուզանդական կայսր Թեոդորոս Լասկարիսին³⁷, իսկ սեփական դստերը՝ Ստեֆանի-Ռիտային ամուսնացրեց Նուսադեմի թագավոր Հովհաննես Բրիենացու հետ³⁸: Իմիջիայլոց,

³⁵ *Sté's Langlois, Cartulaire*, p. 130–136.

³⁶ *Խնդրի այս կողմն ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրված է Ղ. Ալիշանի կողմից. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 497–501:*

³⁷ *Այդ ամուսնության քաղաքական դրդապատճառների, ինչպես նաեւ այդ առթիվ Թեոդորոսի կողմից Լեոն Բ-ին հղված, ամուսնական պայմանագրի բնույթ կրող, «Ժողովական թղթի» մասին մանրամասն տե՛ս Բարթիկյան, Հետազոտություններ, հտ. 1, էջ 51–55:*

³⁸ *Ամուսնական այս կապերի մասին տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 217–218; Հեթում Կոսեկոսցի, Պատմութիւն, էջ 103–104; Lignages d'Outremer, p. 90–*

այն, որ Լետոն, իր դստեր փոխարեն Հայոց գահի ժառանգորդ էր նանաչել Ռայմոնդ-Ռուբենին, կրկին ապացուցում է, որ նա կաշկանդված էր Հայոց իշխանության Գերագույն ատյանի 1187 թվականի որոշմամբ, որի համաձայն՝ Հայաստանի գահը պատկանում էր նրա եղբոր՝ Ռուբենի շառավիղներին: Սակայն, ինչպես ստորեւ կտեսնենք, Կիլիկիո գահի ժառանգության հարցում Ստեֆանի-Ռիտայի հանգամանքն, այդուհանդերձ, հետագայում որոշ բարդություններ պիտի ստեղծեր:

Այսպիսով, թե՛ իր երկրի ներսում, թե՛ միջազգային ասպարեզում, հիմնավորապես նախապատրաստելով հողը, 1216 թվականի գարնանը Լետոն անցավ վճռական գործողությունների եւ, գործի դնելով բոլոր հնարավոր միջոցները՝ ուժի ցուցադրում, դիվանագիտություն, կաշառք եւ այլն, մեկ գիշերվա ընթացքում գրավեց Անտիոքն ու Ռայմոնդ-Ռուբենին բազմեցրեց իշխանապետության գահին: Այս դրվագի լավագույն նկարագրությունը, թերեւս, պատկանում է մեր մշտական ուղեկից Սմբատ Սպարապետի գրչին, ուստի եւ նպատակահարմար ենք գտնում ամբողջությամբ ներկայացնել եղելության նրա վարկածը. «Ի թուին ՈԿԵ (1216) յամսեանն փետրուարի ԺԴ Տեառնընդառաջին էառ թագաւորն Լետոն զԱնտիոք արուեստիւ եւ իմաստութեամբ, քանզի զոր յառաջագոյն մեծաւ պատերազմաւ ոչ կարաց ածել ի հաւանութիւն, յետոյ առատատուր պարգեւօք եւ խոստմամբ հաւանեցոյց զոմանս յիշխանացն, եւ նոքա բացին նմա զորոնս ի գիշերի, յոր եմուտ բազում զօրութեամբ, եւ էառ զորոնսն եւ զամենայն աշտարակս պարսպին շուրջանակի, եւ ելից զփողոցամէջս քաղաքին զօրօք բազմութեամբ, եւ բնակիչք քաղաքին ոչ գիտէին: Եւ յորժամ եղեւ առաւօտ՝ տեսին զքաղաքն լցեալ զօրօք եւ ապշեալ յիմարեցան եւ ոչինչ վնաս եղեւ ումեք, եւ ոչ ինչս յափշտակեալ. այլ պատրիարզն եւ ամենայն մեծամեծքն առին զթագաւորն Լետոն եւ զմովբէն եւ զնացին ի տանար սրբոյն Պետրոսի, եւ պատրիարզն ձեռնադրեաց զԸռովբէն բրինձ Անտիոքայ, եւ ամենեւեան երդուան նմա Երպէս իւրեանց հայրենի տեառն: Եւ որք ի կլայն էին՝ կացին ատուս ինչ եւ տուեալ զայն եւս, եւ եկին յերկրպագութիւն բրնձին Ըռովբինի»³⁹: Այ-

92; Ernoul, Chronique, p. 410. Հմմտ. Խաւե՝ Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, I (Rup).

³⁹ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 219:

նուհետեւ ժամանակագիրն անսահման ոգետւոյթյամբ վերարտադրում է իր կյանքի մեծագոյն գործերից մեկի հաջողոյթյան առթիւ Լեւոնի ապրած զգացումները, որոնց փառափառ խորհրդ մեզ համար հասկանալի կդառնա սույն ենթագլխի հետագա շարադրանքում. «Իսկ թագաւորն Լեւոն հասեալ յայսպիսի գործոյ կատարումն՝ ցնծայր եւ յոյժ ուրախ էր ընդ աստուածային յաջողումնն, քանզի որում յառաջագոյն ինքեանք ծառայէին՝ արար զնա ի ներքոյ իշխանութեան իւրոյ, եւ զուարճանայր ի վերայ Ընդփինի, քանզի էր պատանի գեղեցկատեսիլ, հասակաւ երկայն, հերով խարտեաշ, որպէս թել ոսկոյ, ձիավարժ գովելի, իշխանական ձեւօք պատկառելի եւ անձամբ սուրբ»⁴⁰:

Վերջին տողերն ընթերցելուց հետո դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչպիսի դառը հիասթափոյթոյն պիտի ապրեր Լեւոնը, երբ մի քանի ամիս անց Ռայմոնդ-Ռուբենը նրան վտարեց Անտիոքից: Նորընծա պրինցի այս անակնկալ փայլն, անշուշտ, միայն նրա երախտամոռոյթյան արտահայտոյթոյնը չպետք է համարել: Դրանով Ռայմոնդ-Ռուբենն, ամենայն հավանականությամբ, ձգտում էր ընդգծել իր անկախութիւնը եւ անտիոքացիներին ապացուցել, որ ինքը Հայոց թագավորի խամանիկն ու հլու կամակատարը չէ⁴¹: Ի դեպ, երեսույթը շատ տարածված էր միջնադարում, եւ նման վարմունքը հատուկ էր համարյա բոլոր խնամարկյալ գահաժառանգներին, որոնք, չափահաս դառնալուց հետո, տիրելով իշխանութեանը, առաջին հերթին ձգտում էին ազատվել իրենց խնամակալի ճնշող հովանավորութիւնից: Օրինակ, համապատասխանաբար 1152 եւ 1252 թվականներին իրենց խնամակալ-մայրերի նկատմամբ այդ կերպ վարվեցին Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին III-ը եւ Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ VI-ը: Իսկ հետագայում, ինչպես դեռ կտեսնենք, իր խնամակալներին շատ ավելի դաժան դատաստանի պիտի ենթարկեր Հայոց Լեւոն Ե (IV) թագավորը: Ասորի ժամանակագիր Բարհեբրեոսը նշում է Ռայմոնդ-Ռուբենի արարքի մի այլ, ի դեպ՝ ոչ բացառելի դրդապատճառ. ըստ նրա՝ փորձելով ձերբակալել Լեւոնին, նա ձգտում

⁴⁰ Անդ, էջ 219–220:

⁴¹ Հմմտ. Grousset, Histoire, III, p. 263; Տե՛ր-Պետրոսյան, Խաչակրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 305:

էր միանգամից տիրել նաեւ Կիլիկիո գահին. «Այնժամ այդ անմիտը, տեսնելով, որ հասել է իշխանության, մեծամտացավ եւ ուզեց ձերբակալել Լեւոնին՝ իրեն գահ բարձրացնողին, որպեսզի տիրի նաեւ Կիլիկիային: Բայց Ֆրեր-եղբայրները⁴², տեղեկանալով դավադրությանը, իմաց տվին Լեւոնին, որն անվնաս խույս տվեց»⁴³: Այնուամենայնիվ, ինչ էլ եղած լինէր Ռայմոնդ-Ռուբենի արարքի իրական պատճառը, հետագա իրադարձությունները ցույց պիտի տային, որ նրա հաշվարկը սխալ դուրս եկավ, քանի որ Լեւոնի օտարումը ոչ թե ամրացրեց, այլ, ընդհակառակը, թուլացրեց նրա դիրքերն Անտիոքում:

Բնականաբար, Լեւոնը չէր կարող ներել այս անպատվությունը, մանավանդ որ դրա հետեւանում մի ակնթարթում ջուրն էր թափվում նրա տասնյակ տարիների տնաջան աշխատանքը: Ուստի վերադառնալով Կիլիկիա, նա անմիջապես Արփունի ատյանի նիստ գումարեց, չեղյալ հայտարարեց Ռայմոնդ-Ռուբենի գահաժառանգության վերաբերյալ նախկինում կայացված որոշումը եւ Հայոց գահի ժառանգորդ հռչակեց իր մանկահասակ դստերը՝ Զապելին, այդ ամենն, իհարկե, ներկայացնելով որպես Հայոց իշխանների կամքի արտահայտություն. «Զայսու ժամանակաւ եղեւ թագաւորին Լեւոնի դուստր, եւ անուանեաց զանուն նորա Զապել. եւ յայնմհետէ խորհէր զդուստրն իւր առնել ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ, զոր եւ իշխանքն իւր նոյնպէս տային նմա խորհուրդ, թէ յորժամ ետ տէր Աստուած զաւակ յերանաց րոց՝ արա զնա տէր ժառանգութեան րո եւ լոյծ զերդումն մեր զոր արարեալ եմք Ընդլքինի, եւ կապեա ընդ դստեր րո, եւ մեք ծառայեմք նմա որպէս արու զաւակի, եւ բաւական է Ընդլքինի զոր արարեր եւ հաստատեցեր զնա յաթոռ հայրենեաց իւրոց: Եւ թագաւորն հաւանեցաւ ի բանս իշխանաց իւրոց»⁴⁴: Այսպիսով, Ռայմոնդ-Ռուբենի դավաճանությունը, եթե ոչ իրավական, ապա գոնե բարոյական կամ քաղաքական առումով, օրակարգից հանում էր Հայոց իշխանության Գերագույն ատյանի 1187 թվականի որոշմանը ենթարկվելու Լեւոնի պարտավորությունը, դրանով

⁴² Այսինքն՝ Հիվանդախնամ ասպետները:

⁴³ Barhebraeus, Chronicon, p. 430. Տե՛ս նաեւ՝ Bar Hebraeus, Chronography, p. 370.

⁴⁴ Մմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 220:

խակ հիմք ստեղծելով Զապելի ապագա գահակալությունը «վեգիտիմ» նանաչելու համար:

Իր թեթևամտության պատճառով զրկվելով Հայոց թագավորության աջակցությունից եւ դրա հետ մեկտեղ շկարողանալով շահել ֆրանկների համակրանքը, Ռայմոնդ-Ռուբենը երկար չդիմացավ Անտիոքի գահին: 1219 թվականի գարնանն անտիոքացիները, Վիլյամ Ֆարաբելցու գլխավորությամբ, ապստամբեցին նրա դեմ եւ իշխանապետության դեկր կրկին հանձնեցին Անտիոքի նախկին պրինց Բոհեմունդ IV-ի ձեռքը⁴⁵: Ռայմոնդ-Ռուբենը, Հիվանդախնամ ասպետների օգնությամբ, հագիվ կարողացավ ազատել իր գլուխը եւ ճողոպրել Կիլիկիա, թերեւս հույս փայփայելով՝ արժանանալու Լեւոնի ներողամտությանն ու վերականգնելու Հայոց գահաժառանգի իր կարգավիճակը: Սակայն այստեղ սառն ընդունելություն գտնելով, նա մեկնեց Եգիպտոս՝ օգնություն խնդրելու պապի նվիրակ կարդինալ Պելագիոսից, որն այդ ժամանակ, հինգերորդ խաչակրաց արշավանքի առաջնորդի հանգամանքով, գլխավորում էր Դամիատ ֆաղաֆի պաշարումը: Պետք է ասել, որ Ռայմոնդ-Ռուբենը ճիշտ հասցեով էր դիմել, քանի որ Հռոմեական եկեղեցին որքան էլ բարձր գնահատեր հայերի դաշնակցությունը, միեւնոյն է, մինչեւ վերջ չէր հավատում նրանց եւ այդու շահագրգռված պետք է լիներ Հայոց գահին տեսնելու թեկուզ կիսաֆրանկ մի անձի: Ինչ էլ լիներ, սակայն, Պելագիոսը, տվյալ պահին զբաղված լինելով Եգիպտոսը նվաճելու դժվարին գործով⁴⁶, շկարողացավ անմիջական օգնություն ցուցաբերել Ռայմոնդ-Ռուբենին:

Տարաբախտ պրինցի ողիսականի վերջին տարիների մասին մեզ մանրամասն տեղեկացնում են Սմբատ Սպարապետը, Միխայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության շարունակողը, Հեթում Կոռիկոսցին, եւ մանավանդ Բարհեբրեոսը⁴⁷: Որոշ ժամանակ երուսա-

⁴⁵ *St'us Gestes des Chiprois*, p. 665.

⁴⁶ Հինգերորդ խաչակրաց արշավանքի ընթացքը հրաշալի կերպով նկարագրված է 1222 թվականին Սսում ընդօրինակված մի ավետարանի հիշատակարանում. տե՛ս Պալյան, Յուզակ, էջ 63–64:

⁴⁷ *St'us Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ*, էջ 223–224; *Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն 1870*, էջ 523, *Barhebraeus, Chronicon*, p. 442; *Bar Hebraeus, Chronogra-*

ղեմի թագավոր Հովհաննես Բրիենացու արժունիքում ապրելուց հետո, Ռայմոնդ-Ռուբենը վերադարձավ Կիլիկիա եւ ապաստանեց Կոռիկոսի իշխան Վահրամ մարաշխտի մոտ: Ըստ Բարհեբրեոսի եւ Հեթում Կոռիկոսցու՝ այդ դեպքը տեղի է ունեցել Լեւոնի մահից (1219 թ.) եւ Կիլիկիո խնամակալ Սիր Ատանի սպանությունից (1221 թ.) հետո, երբ արդեն Հայոց թագավորության խնամակալ էր կարգվել Կոստանդինը⁴⁸: Ռայմոնդ-Ռուբենը Վահրամին խնդրեց օգնել իրեն՝ նվաճելու Հայոց թագավորության գահը: Վերջինս համաձայնեց, սակայն միայն նրա մոր՝ Ալիսի հետ ամուսնանալու պայմանով⁴⁹ թերեւս, հոգու խորքում հույսեր փայփայելով, որ այդ ամուսնության շնորհիվ ինքն էլ երբեւիցե կարող է տիրել Հայոց գահին: Մեր կարծիքով, նման հավակնությունը չպետք է բոլորովին հիմնադուրկ համարել, քանի որ Վահրամը Կիլիկիո թագավորության ամենաազդեցիկ իշխաններից մեկն էր, ինչի մասին մասնավորապես վկայում է այն փաստը, որ նրա անունը, վկայի հանգամանքով, բազմիցս հիշատակվում է Լեւոն թագավորի եւ Ռայմոնդ-Ռուբենի հրովարտակներում⁵⁰: Երբ Ալիսի բուռն դիմադրությունից հետո ամուսնության խնդիրն, այնուամենայնիվ, կարգավորվեց, Վահրամն ու Ռայմոնդ-Ռուբենը բարձրացրին ապստամբության դրոշը: Նրանց միացան նաեւ այլ իշխաններ՝ ազգությամբ հայ եւ հույն⁵¹, որոնցից երեքի՝ Ժոսլին մարաշխտի, Լեւոն Կապանցու եւ Կեոսակի⁵² անունները հիշատակում է Միխայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմա-

phy, p. 380; *Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104: Հմմտ. նաեւ՝ Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 79: Հեթում Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 64: Վահրամ Բարեւելի, Ուտանաւոր պատմութիւն, էջ 217–218:*

⁴⁸ *Sté̄u Barhebraeus, Chronicon, p. 442; Bar Hebraeus, Chronography, p. 380; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104:*

⁴⁹ *Sté̄u Barhebraeus, Chronicon, p. 442; Bar Hebraeus, Chronography, p. 380. Հմմտ. նաեւ՝ Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104:*

⁵⁰ *Sté̄u Langlois, Cartulaire, p. 116, 123, 125, 134, 136.*

⁵¹ *Sté̄u Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 223:*

⁵² Ի դեպ, Կեոսակը, որին Սմբատ Սպարապետը մի այլ առիթով կոչում է «իշխան Մաղվայոյ եւ Սիկոյ եւ Պալապօլին» (Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 210), նույնպես Կիլիկիայի ազդեցիկ բարոններից մեկն էր:

նության շարունակողը⁵³: Ապստամբները, որոնց հաջողվեց շուրջ հինգ-հազարանոց բանակ կազմել⁵⁴, կարճ ժամանակի ընթացքում գրավեցին Տարսոն եւ Ադանա ֆաղաֆները, ապա շարժվելով դեպի Մսիս, ճամբար խփեցին նրա մոտակայքում⁵⁵: Այդ օրհասական պահին, երբ Դաշտային Կիլիկիայի մոտ կեսը գտնվում էր ապստամբների ձեռքում, իր վճռական խոսքն ասաց նորընտիր պալլ Կոստանդին Պապեռոնցին, որը, թեեւ սակավաթիվ զորքով, կարողացավ վանել նրանց ու շրջափակել Տարսոն ֆաղաֆում: Ապա հնարամտությամբ, եւ ոչ թե գրոհով, գրավելով ֆաղաֆը, նա ձերբակալեց ապստամբության պարագլուխներին ու բանտ նետեց: Նրանցից ոմանֆ, Սմբատի վկայությամբ, հետագայում ազատ արձակվեցին, ոմանֆ էլ բանտում գտան իրենց վախճանը⁵⁶: Ըստ Բարհեբրեոսի՝ այս վերջինների թվում էին Վահրամ մարաշախտը, Ռայմոնդ-Ռուբենը եւ նրա մայրը⁵⁷: Սրանով փակվեց Հայոց չկայացած գահաժառանգի եւ խաչակրաց ժամանակաշրջանի ամենադրամատիկ ճակատագրի տեր անձնավորություններից մեկի կյանքի պատմությունը, որն այդպես էլ ի վիճակի չեղավ, մինչեւ վերջին շունչը, պետական այրին վայել որեւէ գործ կատարել:

⁵³ *Տե՛ս Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 523: Հեթում Կոռիկոսցին դավադիրներին միացած իշխաններին հիշատակում է «զՄալեւոնցիք եւ զԱլլահասնանք եւ զայլսն», ընդհանուր անվանումով. տե՛ս Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104:*

⁵⁴ *Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 223:*

⁵⁵ *Տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 443; Bar Hebraeus, Chronography, p. 380; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104:*

⁵⁶ *Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 224:*

⁵⁷ *Տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 443; Bar Hebraeus, Chronography, p. 380. Տե՛ս նաեւ՝ Lignages d'Outremer, p. 66, ըստ որի՝ Ռայմոնդ-Ռուբենին սպանել էր տվել Կոստանդին Պալլը: Ինչ վերաբերում է Ռայմոնդ-Ռուբենի մորը՝ Ալիսին, ապա նա, ըստ Կ. Կաննի, իրականում որոշ ժամանակ անց Հոնորիոս III պապի միջնորդությամբ ազատ էր արձակվել եւ մահացել 1231 թվականից հետո Տորոնի տիրուհու կարգավիճակում. տե՛ս Cahen, La Syrie du Nord, p. 632n. Ռուդ-Կոլենբերգը Ալիսի մահը դնում է 1234 թվականից հետո. տե՛ս Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.).*

Ռայմոնդ-Ռուբենին նվիրված այս ենթագլուխն ավարտելուց առաջ, հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել լրացուցիչ մեկնաբանություն պահանջող մի կարեւորագույն խնդրի վրա, որը որոշ հետազոտողների կարծիքով, եղել է Լեւոն թագավորի կյանքի գլխավոր մտահոգության առարկան⁵⁸: Ինչպես նշեցինք, Կիլիկիո թագավորության եւ Անտիոքի իշխանապետության տասնյակ տարիներ տեւած հակամարտությունը մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի է «Անտիոքի գահաժառանգության պատերազմ» անունով⁵⁹: Մեզ թվում է, սակայն, որ այս ձեւակերպումը, փորձալ առումով ճիշտ լինելով հանդերձ, չի արտահայտում հակամարտության բուն էությունը: Նկատի ունենալով Լեւոնի կողմից այդ ուղղությամբ թափված ահռելի ջանքերը, հետետղական դիվանագիտական նախաձեռնությունները, ռազմական գործողությունների դիմելու մշտական պատրաստակամությունը, դժվար է պատկերացնել, որ նրա նպատակը սոսկ գահաժառանգության ֆեոդալական իրավունքի հետապնդումն ու իր զարմիկին Անտիոքի գահին բազմած տեսնելն էր: Հայոց թագավորը չէր կարող չհասկանալ, որ Անտիոքի դեմ ուղղված երկարատեւ պատերազմը քամում էր իր երկրի կենսական հյութերը, որից չպետք է հապաղելին օգտվելու հարեւան մահմեդական պետությունները⁶⁰: Սակայն, եթե Լեւոնն, այս ամենը գիտակցելով հանդերձ, մտասեւեռության հասնող համառությամբ շարունակում էր այդ պայքարը, պետք է ենթադրել, որ նա իր առջեւ շատ

⁵⁸ Հմմտ. Iorga, L'Arménie, p. 56; Der Nersessian, Cilician Armenia, p. 649; Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 400; Mutaflan, Recherches, p. 72; Atamian-Bournoutian, Cilician Armenia, p. 281.

⁵⁹ Հմմտ. Grousset, Histoire, III, p. 265; Cahen, La Syrie du Nord, p. 596; Runciman, A History, III, p. 100; Der Nersessian, Cilician Armenia, p. 649; Hardwicke, The Crusader States, p. 532; Mutaflan, La Cilicie, I, p. 413; Mutaflan, Recherches, p. 72. Ս. Պալասանյանն այդ հակամարտությունը կոչում է՝ «Անտիոքի ժառանգութեան վէճ». Պալասանյան, Պատմութիւն, էջ 351:

⁶⁰ Այդ հակամարտությունն ավելի ծանր հետեւանքներ պիտի ունենար Անտիոքի իշխանապետության համար, դառնալով նրա կործանման պատճառներից մեկը. հմմտ. Cowe, The Inauguration, p. 52.

ավելի լուրջ եւ ռազմավարական նշանակություն ունեցող խնդիր էր դրել: Դա, մեր կարծիքով, Կիլիկիո Հայոց թագավորության եւ Անտիոքի իշխանապետության միավորման, կամ ավելի նիշտ, վերջինիս նվաճման գաղափարն էր⁶¹, որը հիմնված էր ոչ թե Լեւոն թագավորի սին հավակնության, այլ նշգրիտ աշխարհափառական հաշվարկի վրա:

XII դարի վերջին եւ XIII դարի առաջին երկու տասնամյակները Կիլիկիո Հայոց պետության հզորության զագաթնակետն էին: Դա այն հազվադեպ ժամանակաշրջանն էր, երբ նրա բոլոր հարեւաններն անխտիր հայտնվել էին համարյա կաթվածահար վիճակում: Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտում կրած ծանր պարտության հետեւանով Բյուզանդիան զրկվել էր Արեւելքում որեւէ դերակատարություն ունենալու հնարավորությունից, իսկ 1204 թվականին կայսրության մայրաքաղաքն ու եւրոպական տիրույթները կորցնելուց հետո ամփոփվել էր փոքրասիական Նիկիա քաղաքի շրջակայքում: Պատմության թատերաբեմից վերջնականապես հեռացել էին Կիլիկիայի երբեմնի ամենավտանգավոր ախոյանները՝ Սեբաստիայի եւ Մելիտենեի Դանիշմենդյան էմիրությունները: Սալահդդինի հարվածների տակ գրեթե կործանման եզրին էին հասել Ասորիքի խաչակրաց պետությունները: Ներքին գահակալական կոիվներից սաստիկ թուլացել էին Իկոնիայի եւ Հալեպի սուլթանությունները: Հմտորեն օգտվելով Կիլիկիայի համար ստեղծված միջազգային այս բարենպաստ իրավիճակից, Լեւոնն առավելագույնս ընդարձակեց իր երկրի սահմանները եւ ծավալապաշտությունը դարձրեց Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմնաքարը: Որ Լեւոնը հիրավի վարում էր ծրագրված նվաճողական քաղաքականություն, ապացուցվում է, մասնավորապես, հետեւյալ բնութագրական փաստերով: 1201 թ. մարտին հրապարակած արքայական հրովարտակով առեւտրային արտոնություններ շնորհելով Ճենովական հանրապետությանը, նա հարկ է համարում ավելացնել, որ այդ արտոնություններն ուժի մեջ են լինելու ոչ միայն իրեն պատկանող, այլեւ հետագայում իր կողմից նվաճվելիք տարածքներում⁶²: Իսկ 1210 թ. օգոստոսի հրովարտակով Լեւոնը խոստանում է՝

⁶¹ Հմմտ. Richard, Les Arméniens, p. 169.

⁶² St' u Langlois, Cartulaire, p. 106.

Հիվանդախնամ ասպետներին նվիրել Իկոնիայի սուլթանության Լա-
րանդա ֆաղաֆը, երբ, ինչպես ինքն է գրում, Աստծու կամֆով իրեն կամ
իր հաջորդներին հաջողվի այն ազատագրել անհավատների ձեռքից⁶³։
Ուստի նման ֆաղաֆականություն որդեգրելու պարագայում միանգա-
մայն բնական էր, որ Լետոնը նվաճողական նկրտումներ դրսևորեր նաեւ
Անտիոքի իշխանապետության նկատմամբ։ Հիշեցնենք, որ դեռեւս 1193
թվականին, երբ զահաժառանգական խնդիր իսկ գոյություն չուներ, Լե-
տոնը, գերելով Բոհեմունդ III պրինցին, նրանից պահանջել էր իրեն հանձ-
նել Անտիոք ֆաղաֆը, ինչը նշանակում էր պարզապես վերջ դնել նոր-
մանական իշխանապետության գոյությանը։ Ու թէեւ այդ գործը զլուխ
չէր եկել, նա համենայն դեպս կարողացել էր Անտիոքից կորզել Պաղ-
րաս ամրոցը եւ Պորտելայից մինչեւ Այաս ընկած ծովափնյա տարածքը։

Որքան մեզ հայտնի է, արդի հետազոտողներից միակը, որ ճիշտ է
ըմբռնել Կիլիկիո թագավորության եւ Անտիոքի իշխանապետության զին-
ված հակամարտության էությունը, ռումինացի մեծ պատմաբան եւ պե-
տական գործիչ Նիկոլայե Յորզան է⁶⁴։ Ըստ նրա՝ Կիլիկիան եւ Անտիոքը,
թէեւ ֆաղաֆականորեն բաժանված, իրականում, որպես աշխարհագրա-
կան եւ տնտեսական ամբողջություն, շարունակ ձգտել են միասնու-
թյան՝ մերթ ֆրանկների, մերթ հայերի նախաձեռնությամբ⁶⁵։ Ուստի իր
հզորության զագաթնակետին գտնվող Լետոն թագավորը կա՛մ պետք է
շարունակեր այդ ավանդույթը, կա՛մ լինէր պատմական իր դերը⁶⁶։ Ավելի
հեռուն գնալով, Յորզան ավելացնում է, որ Հայոց թագավորի վերջնա-
կան նպատակը Կիլիկիայից, Անտիոքից եւ Կիպրոսից կազմված բյու-
զանդական մի հին վարչական միավորի վերականգնումն էր⁶⁷։ Տվյալ
դեպքում հեղինակն, ըստ երեւոյթին, նկատի ունի բյուզանդացի ժա-

⁶³ Անդ, էջ 115: Հետաքրքիրն այն է, որ որոշ ժամանակ անց Լեոնն իսկապես գրա-
վեց այդ, ինչպես նաեւ Իկոնիայի սուլթանության Կեսարիա եւ Հերակլեա քա-
ղաքները. տե՛ս Ամբաստ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 117:

⁶⁴ Iorga, L'Arménie, p. 26–28, 56–57.

⁶⁵ Անդ, էջ 26:

⁶⁶ Անդ:

⁶⁷ Անդ, էջ 26–27:

մանակագիր Կիննամոսի այն տեղեկությունը, որի համաձայն՝ Հովհաննես Կոմնենոս կայսրը ժամանակին միտք էր հղացել՝ Կիլիկիայից, Ատալիայից, Անտիոքից եւ Կիպրոսից կազմված մի առանձին փոխարայություն ստեղծել եւ այն հանձնել իր որդի Մանուելին⁶⁸։ Անտիոքի նվաճումն, այսպիսով, ըստ Յորգայի՝ այդ ծրագրի իրականացմանն ուղղված առաջին փայլն էր, որից հետո Լեւոնը հեշտությամբ կարող էր տիրել նաեւ Կիպրոսին⁶⁹։ Այս կապակցությամբ ռումինացի պատմաբանը կատարում է եւս մի ուշագրավ դիտարկում, որի համաձայն՝ Անտիոքի նվաճման նպատակադրումով էր պայմանավորված նաեւ Լեւոնի որդեգրած արեւմտականացման, այսինքն՝ Կիլիկիո օրենքների, բարբերի, սովորույթների լատինականացման փառաբանությունը։ Անտիոքը նվաճելու համար, գրում է նա, Կիլիկիան ինքը որոշ առումով պետք է «անտիոքանար»⁷⁰։ Եւ վերջապես, ավելացնում է Յորգան, Լեւոնի հավակնոտ ծրագրի իրականացումը կարող էր փոխել պատմության ընթացքը եւ նույնիսկ փրկել Նրուսաղէմը⁷¹։ Մենք դիտավորյալ այսպես հանգամանորեն կանգ առանք Յորգայի տեսակետների վրա, քանի որ Կիլիկիո եւ խաչակրաց պատմությանը նվիրված ծովածավալ գրականության մեջ ընթերցողը ոչ մի այլ տեղ նման մտքերի չի հանդիպի։ Արդար լինելու համար պետք է նշենք, սակայն, որ Գ. Միֆայելյանը եւս, թեւ առանց հիմնավորումների, Անտիոքի դեմ մղած Լեւոնի պայքարը համարում է ոչ թե գահաժառանգական, այլ նվաճողական պատերազմ⁷²։ Խնդրին թեթեւակի անդրադարձել է նաեւ Ս. Տեր-Ներսեսյանը, որի կար-

⁶⁸ *Տե՛ս* Kinnamos, Deeds, p. 26. Հմմտ. Chalandon, Les Comnène, II, p. 184–185; *Բողոքյան*, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 124։ Զ. Հարրիսը կասկածում է Կիննամոսի տեղեկության արժանահավատությանը՝ նկատի ունենալով բյուզանդացիների գիտակցության մեջ արմատացած կայսերական իշխանության անբաժանելիության ըմբռնումը. տե՛ս Harris, Byzantium, p. 85.

⁶⁹ *Տե՛ս* Iorga, L'Arménie, p. 56. Ըստ Ժ. Տետեյանի՝ Լեւոնի ամուսնությունը Կիպրոսի արքայազուտեր՝ Սիբիլի հետ (1210 թ.), արդեն իսկ միտված էր կղզու վրա իր ազդեցությունը տարածելուն. Dédéyan, Histoire, p. 310.

⁷⁰ Iorga, L'Arménie, p. 56–57.

⁷¹ Անդ, էջ 57։ Հմմտ. Նաեւ՝ Der Nersessian, The Armenians, p. 48.

⁷² *Տե՛ս* Микаелян, История, с. 166. Հմմտ. Նաեւ՝ Bozoyan, Les documents, p. 57.

ծիֆով՝ «Լեւոնը հավակնում էր, Անտիոքի վրա վերահսկողություն հաստատելու միջոցով, ֆրանկո-հայկական մի պետություն հիմնադրել»⁷³:

Մեր կարծիքով՝ Լեւոնն այդ ժամանակ, իրոք, այնքան հզոր էր, որ ցանկության դեպքում ի վիճակի էր Կիլիկիայի եւ Անտիոքի միավորման խնդիրը լուծել զուտ ռազմական ճանապարհով: Ճիշտ է, Անտիոքի իշխանապետությունն ուներ լուրջ դաշնակիցներ՝ հանձինս Տաճարական ասպետների եւ Իկոնիայի ու Հալեպի սուլթանների, սակայն Կիլիկիան նույնպես զուրկ չէր նրանց հավասարակշռող ուժերի աջակցությունից, որոնց թվում էին՝ Հիվանդախնամ ասպետները, Անտիոքի ազնվականության մի զգալի մասը, ինչպես նաեւ եգիպտոսի սուլթան ալ-Ադիլը եւ Կարնո էմիր Տուղրիլշահը⁷⁴: Այնուամենայնիվ, եթե Լեւոնը, Անտիոքի իշխանապետությունը զենքի ուժով նվաճելու կարողություն ունենալով հանդերձ, իր նպատակին հասնելու համար ընտրել էր Ռայմոնդ-Ռուբենի գահաժառանգական իրավունքն օգտագործելու, այսպես կոչված, «սահմանադրական ճանապարհը», բացատրվում է նրանով, որ նա չէր ուզում իր դեմ հանել ողջ Արեւմուտքը, եւ Հայոց թագավորությունը դատապարտել հավերժ մեկուսացման, իր մահմեդական հարեւանների վտանգավոր միջավայրում: Դարաշրջանի մտայնությամբ՝ ցանկացած պատերազմ պետք է իրավական պատճառ ունենար⁷⁵, իսկ ավելի հիմնավոր պատճառ, քան գահաժառանգության իրավունքն էր, դժվար էր

⁷³ Der Nersessian, *The Armenians*, p. 47. Իսկ ըստ Մ. Օրմանյանի՝ Կիլիկիայի եւ Անտիոքի միավորման վերջնական նպատակն էր Լեւոնի տիրապետության տարածումը բուն Հայաստանի վրա. *Օրմանյան, Ազգապատում*, § 1088:

⁷⁴ Հմմտ. Mutaslian, *Recherches*, p. 73. Տուղրիլշահի եւ Լեւոնի բարեկամության մասին տե՛ս Սմբատ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 212: Մուգիսեդդին Տուղրիլշահը մինչ այդ Ալբիստանի էմիրն էր (1192–1201 թթ.) եւ Լեւոնի վասալը:

⁷⁵ Ըստ Հեթում պատմիչի՝ պատերազմի ձեռնարկման մյուս պայմաններն էին՝ սեփական կարողությունների հաշվառումը, հակառակորդի վիճակի գնահատականը եւ ճիշտ պահի ընտրությունը. «Բանն պահանջէ, զի որ կամիցի սկսանել զպատերազմ, ունիցի զշորս պայմանս զայսոսիկ. նախ՝ զիրաւացի պատճառս, երկրորդ՝ զկարեւորս ի պէտս սկսանելոյ եւ յանգ հանելոյ զպատերազմ, երրորդ՝ պարտի հետազօտել զվիճակ եւ զկարողութիւն թշնամոյն, չորրորդ՝ պարտի սկիզբն առնել մարտի ի դէպ ժամուս». Հեթում, *Պատմութիւն Բաթարաց*, էջ 71: Տե՛ս նաեւ՝ Hayton, *La Fleur* (Régnier-Böhler, *Croisades*, p. 859–860).

հորինել: Սակայն որպիսի նուրբ «լեզվաբանական» բողաժածկույթով էլ Լեւոնը պատած լիներ իր ծրագիրը, նույնիսկ ժամանակակիցների աչից չէր վրիպել, որ նրա բուն նպատակը ոչ թե Ռայմոնդ-Ռուբենի իրավունքի պաշտպանությունն էր, այլ Անտիոքի իշխանապետության բռնակցումը Կիլիկիային⁷⁶: Այսպես, 1216 թվականին Հայոց թագավորի կողմից Անտիոքի գրավումը նկարագրելուց հետո Սմբատ Սպարապետն ավելացնում է. «Իսկ թագաւորն Լեւոն հասեալ յայսպիսի գործոյ կատարումն՝ ցնծայր եւ յոյժ ուրախ էր ընդ աստուածային յաջողումնն, քանզի որում յառաջագոյն ինքեանք ծառայէին, արար զնա ի ներոյ իշխանութեան իւրոյ»⁷⁷: Ավելի դիպուկ է 1217 թվականին գրված մի հիշատակարանի գնահատականը, որի համաձայն՝ Անտիոքում Ռայմոնդ-Ռուբենի հաստատումից հետո Լեւոնը փաստորեն համարվում էր Կիլիկիայի եւ Անտիոքի միավորված պետության թագավորը. «Կատարեցաւ սա ի թուականութեանս Հայկազնեան տոմարի ՌԿԶ, ի հայրապետութեան տեառն Յովհաննիսի Հայոց հեղինակի եւ իմաստուն դիտապետի, եւ ի թագաւորութեան Բրիստոսապսակ արքայիս մերոյ Ղեւտվնի որ է որդի Ստեփանէի, եղբայր մեծին Ռուբէնայ, որ միապետեալ ունի թագաւորական իշխանութեամբ զամենայն նահանգս Կիլիկեցոց եւ զմեծն Անտաք»⁷⁸:

⁷⁶ Ավելորդ է, թերեւս, նշել, որ գահաժառանգական իրավունքի օգտագործմամբ նվաճողական նպատակներ հետապնդելու երեւույթը չափազանց տարածված էր ողջ միջնադարում, ինչի ամենացայտուն արտահայտությունը Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի միջեւ ընթացած հարյուրամյա պատերազմն էր:

⁷⁷ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 219:

⁷⁸ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 107: Պատահական չէ, որ ուշ շրջանի հայկական ժամանակագրությունները, թվարկելով Լեւոնի տիրույթները, դրանց շարքում ընդգրկում են նաեւ Անտիոքը, բացառված չլինելով, սակայն, որ խոսքը վերաբերում է իսավրական Անտիոքին. «Սա տիրեաց ազգին Իսմայէլի Բուսթէմի, եւ Սավրիոյ, էրէկիւոյ, Անտիօքու, Փայասու մինչեւ ցԱտանիլ» (Մինաս Ամդեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 41–42); «Սա տիրեաց ՀԲ (72) Բերդից, եւ Ռուստամ ազգին Իսմայէլի, եւ Սավրիոյ, Ղայսերու, էրէկլու, Անտիօքու՝ մինչ յԱտալիա» (Անտիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 566–567):

ԶԱՊԵԼ ԹԱԳՈՒՀԻ (1219–1222, 1225–1226 թթ.) ԵՒ ՓԻԼԻՊՈՍ ԹԱԳԱՎՈՐ (1222–1225 թթ.)

Ինչպես տեսանք, 1216 թվականին, Ռայմոնդ-Ռուբենի հետ գծովելուց հետո, Լեոնը Հայոց գահի ժառանգորդ հռչակեց իր դստերը՝ Զապելին¹, որն այդ ժամանակ ընդամենը չորս տարեկան էր²: Կիլիկիո թագավորության Արֆունի ատյանը վավերացրեց Լեոնի կայացրած որոշումը եւ հավատարմության երդում տվեց Հայոց նոր գահաժառանգին³: Այսպիսով, Կիլիկիո պատմության մեջ երկրորդ անգամ կիրառվեց իգական գծով գահաժառանգության՝ Արեւմուտքից փոխառված իրավունքը: Երկու տարի անց, երբ Հունգարիայի թագավոր Անդրաշ II-ը (1205–1235 թթ.), հինգերորդ խաչակրաց արշավանքից տուն դառնալու ճանապարհին ջերմորեն հյուրընկալվեց Կիլիկիայում, նրա եւ Լեոն թագավորի միջեւ համաձայնություն կայացավ՝ Զապելին ամուսնացնել իր որդիներից մեկի՝ Անդրաշ կրտսերի հետ⁴, վերջինիս Հայոց գահի ժառանգորդ ճանաչելու պայմանով, եւ այդ համաձայնությունը հաստատվեց

¹ *Տե՛ս Մաթատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 220:*

² *Ըստ Ռուդ-Կոլենբերգի՝ Զապելը ծնված պետք է լիներ 1212 կամ 1213 թվականին. տե՛ս Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.).*

³ *Տե՛ս Մաթատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 220:*

⁴ *Ըստ էռնուլի՝ V խաչակրաց արշավանքին մասնակցել է նաեւ Լեոնը (Ernoul, Chronique, p. 410–411. հմտտ. նաեւ՝ Ավգերյան, Հայկական նշխարք, էջ 294–295): Եթե սա համապատասխանում է իրականությանը, ապա Հայոց թագավորը պետք է Անդրաշի հետ ծանոթացած լիներ դեռեւս Սուրբ Երկրում:*

համապատասխան փաստաթղթով⁵ «Խսկ յորժամ զօրքն Բրիտանից ելին յԱֆայոյ եւ կամէին զնալ յեգիպտոս,– գրում է Սմբատ Սպարապետը,– թագաւորն Ունգուաց դարձաւ զնալ ի տուն իւր, եւ եկն յաշխարհն Կիլիկեցոց: Եւ թագաւորն Լեւոն ընկալաւ զնա մեծաւ պատուով եւ տաւ զնա ի Տարսոն բազում սէր եցոյց նմա, եւ ապա արարին կապակցութիւն սիրոյ ընդ միմեանս խնամութեամբ, զի տացէ զորդին իւր փեսայ թագաւորին Լեւոնի՝ լինել ժառանգ աթոռոյն նորա. եւ հաստատեցին գրով եւ երդմամբ»⁶: Խնդիրը տեղում կարգավորելու համար Լեւոնն Անդրաշի հետ Հունգարիա ուղարկեց իւր սենեկապետ Ժոսլինին. «Եւ առաքեաց Լեւոն թագաւորն զշամբուլայն իւր զՃօսլինն, զտէւն Համտնոյ Թլին, հետ Ունգուաց թագաւորին՝ ի խնդիր ուղւոյ նորա»⁷:

Բացի դրանից, Հայոց եւ Հունգարաց թագավորներն առանձին նամակներով դիմեցին Հռոմի Հոնորիոս III պապին (1216–1227 թթ.), խնդրելով վավերացնել Զապելի եւ Անդրաշ կրտսերի նշանադրության պայմանագիրը: Դժբախտաբար, մեզ է հասել միայն Անդրաշ II-ի գրած նամակը, որում վերջինս, ծանուցելով եղելությունը, փահանայապետից խնդրում է հոգ տանել իւր մանկահասակ որդուն եւ նրան դնել Հիվանդախնամ եւ Տանարական ասպետների պաշտպանության տակ: Պատասխան նամակում, որը նույնպէս պահպանվել է, պապն Անդրաշին տեղեկացնում է, որ հավանություն է տալիս կնքված նշանադրությանն

⁵ Հայկական իրականությանը վերաբերող այդ տիպի վավերագրերից միակը, որ մեզ է հասել, Հեթում Ա-ի դուստր Եւֆիմիայի եւ Սիդոնի կոմս Յուլիանի ամուսնական պայմանագիրն է՝ կնքված 1252 թվականին եւ ստորագրված Հայոց թագավորի ձեռքով. տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 146–147.

⁶ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 221: Այս իրադարձության ժամանակը ճշտվում է 1218 թվականին գրված հետեւյալ հիշատակարանի շնորհիվ. «Եւ գրեցաւ սա ի հայրապետութեան աստուածապատիւ տեառն Յովհաննիսի, եւ ի թագաւորութեանս աստուածապսակ արքային Լեւոնի, յորում էր թուական Հայոց Ռկէ, ի դառն եւ ի նեղ ժամանակի, յորում թագաւորն Ունկուաց եկեալ եհաս ի քաղաքս կիւղիկեցոց ի Տարսոն առ թագաւորս մեր եւ երդմամբ սիրոյ եւ խնամութեան ուխտ հաստատեալ ի միջի իւրեանց՝ նա զառաջի եղեալ ճանապարհն ուղեւորեալ յաշխարհ իւր»։ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 111:

⁷ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 221:

ու հատուկ կոնդակով վավերացնում այն⁸: Գահաժառանգության իրավունքի ուսումնասիրման տեսակետից մեզ չափազանց կարևոր են թվում Անդրաշի եւ պապի նամակների այն տողերը, որոնցում նշվում է, որ Հայոց եւ Հունգարաց թագավորների միջեւ ձեռքբերված պայմանավորվածության համաձայն՝ Անդրաշ կրտսերը Կիլիկիայի գահին ցմահ տիրելու իրավունքը չպիտի կորցնեւ անգամ այն պարագայում, եթե Զապելը հանկարծ մահանար ամուսնությունից առաջ (*Cum sicut tam ex tuis, quam Charissimi in Christo filii nostri Leonis Armeniae Regis Illustris literis intelleximus, quod inter te et Regem praedictum convenerit, ut natus tuus ipsius filiam accipiat in uxorem, ita ut eidem Regi ratione filiae suae prout haeres succedat in regnum, habiturus illud toto tempore vitae suae, si etiam contingat eam decedere ante quam reducat ab illo*)⁹: Այս աննախադեպ պայմանն, ակներեաբար, հակասում էր գահաժառանգության կիլիկյան եւ արեւմտյան իրավունքի հայեցակարգին, որի գլխավոր սկզբունքը դինաստիայի արյունակցական հաջորդականության ապահովումն էր: Ուստի դժվար է պատկերացնել, որ Լեոնը կարող էր համաձայնել դրան եւ նույնիսկ, ինչպես Անդրաշ թագավորն է գրում, Կիլիկիո Արևունի ատյանի միջոցով վավերացնել այն (*juxta plenum suorum Baronum consensum atque juramentum*)¹⁰: Որքան էլ, նույն Անդրաշի վկայությամբ, Լեոնն ու իր ատյանը շահագրգռված լինեին այդ ամուսնության միջոցով գորացնելու Կիլիկիո դիրքն այլազգիների դեմ¹¹, միեւնույն է, մեր համոզմամբ, նրանք չէին կարող այդպիսի անխոհեմ զիջում կատարել, որը հղի էր Հայոց թագավորության ապագային սպառնացող լուրջ վտանգներով: Հետեւաբար, բոլորովին չի բացառվում, որ Անդրաշ թագավորը կարող էր խորամանկաբար թյուրիմացության մեջ գցել Հռոմի պապին եւ նրանից կորզել մի փաստաթուղթ, որն իրեն հիմք կտար, փահանյապետի հեղինակությունն օգտագործելով, հետագայում իրա-

⁸ Ձեռքի տակ չունենալով այդ նամակների բնագրերը, օգտվում ենք Ղ. Ալիշանի «Սիսուան» գրքում (էջ 513) նրանցից կատարված ընդարձակ քաղվածքներից:

⁹ Ալիշան, Սիսուան, էջ 513: Մեջբերումը կատարված է Հոնորիոս III-ի նամակից:

¹⁰ Ալիշան, Սիսուան, էջ 513:

¹¹ Անդ:

վունճներ բանեցնել Հայոց թագավորության նկատմամբ:

Սմբատ Սպարապետի վկայությամբ՝ 1219 թվականին, մահվան անկողնում գտնվող Լեւոն թագավորը հավաքում է երկրի իշխաններին եւ անում իր վերջին կարգադրությունները. «Կոչէր զամենեսեան եւ խրատէր զնոսա անֆակտելի մնալ ի սէր միմեանց եւ արիագոյն ի պահ աշխարհին, եւ անարատ հաւատ պահել տղայ դստերն իւրոյ Զապիլի, զոր թողոյր ժառանգ տէրութեան իւրոյ. դնէր եւ դաստիարակս տղային իւրոյ զմեծ իշխանն Սիր Ատան»¹²: Իսկ մի ֆանի տող հետո Սմբատն ավելացնում է. «Եւ որպէս յառաջագոյն պատմեցաք զորդոյն Ունգուաց թագաւորին, որ հանդերձեալ էր գալ եւ փեսայանալ նմա, զոր պատուէր տայր իշխանաց իւրոց կատարել զեղեալ պայմանս իւր եւ պսակել զդուստրն իւր Զապել ընդ որդի թագաւորին յորժամ գայցէ, եւ անյապաղ թագաւորեցուցանել զնա ի վերայ ինձեանց»¹³: Ըստ Միխայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության շարունակողի՝ նույնը նա երդմամբ պարտադրում է նաեւ իր դստեր խնամակալ Սիր Ատանին. «Թողլով ժառանգ թագաւորութեանն դուստր մի Զապել անուն, յանձնելով զնա մեծ իշխանին Սիր Ատանայ սոսկալի երդմամբ՝ տալ զնա որդոյ թագաւորին Ունկուաց, մկրտելով զնա Հայ դասանութեամբ, զի դեռ երեխայ էր»¹⁴: Բայց այդ գործն այդպէս էլ զլուխ չեկավ, ֆանի որ Անդրաշ թագավորն ինչ-ինչ պատճառներով փոխել էր իր միտքը եւ չեղյալ հայտարարել նշանադրության պայմանագիրը. «Ունգուաց թագաւորին որդին ոչ եկն յորժամ լուաւ զմահ թագաւորին Լեւոնի», – լակոնիկ կերպով դրվագն ամփոփում է Սմբատը, հարկ չհամարելով կամ մոռանալով նշել անգամ, թե ինչով ավարտվեց ժոպլին սենեկապետի Հունգարիա կատարած դեսպանագնացությունը¹⁵:

Այսպիսով, երկրի տնօրինման լուծը բաժին ընկավ յոթնամյա թագուհուն եւ նրա խնամակալ Սիր Ատանին՝ Լեւոն թագավորի ամենահավատարիմ իշխաններից մեկին, «որ էր տէր բազում բերդից եւ գաւա-

¹² Սմբատ, *Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 222*:

¹³ Անդ, էջ 223:

¹⁴ Միխայել Ասորի, *Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 513–514*:

¹⁵ Սմբատ, *Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 225*:

ռաց, ի Սելեկիոյ մինչեւ մերձ ի Կայսնօրօս, որ անուամբ նորա կոչի մինչեւ ցայսօր՝ աշխարհ Սիրատնայ: Եւ էր սա աշտինանաւ սենեսկալ Հայոց»¹⁶: Նկատի ունենալով Սիր Ատանին պատկանած տարածքների ընդարձակությունը, Ղ. Ալիշանը նրան համարում է «զլուխ եւ առաջին ամենայն աւագորերոյ պետութեանն կամ պարոնայց նորին»¹⁷: Ատանի անձի նշանակալիության մասին է խոսում նաեւ այն փաստը, որ Լեւոնը 1191 թվականին նրան էր հանձնել Սալահեդդինի կողմից լքված եւ հայերի ձեռքն անցած ամանոսյան կարետը Պաղրաս բերդը¹⁸: Որոշ աղբյուրների տվյալներով Սիր Ատանը հույն էր՝ ազգությամբ («Հոռոմ էր ազգաւ») ¹⁹, կամ դավանանքով («Եւ Հոռոմ դաւանութեամբ») ²⁰: Սրանից Ղ. Ալիշանն իրավացիորեն եզրակացնում է, որ նա հունադավան հայ պետ է եղած լինելը²¹: Ավելին, բազմահմուտ պատմաբանն Ատանի անունը բխեցնում է հայկական Ատոմ անունից, եւ նրան համարում Սենեֆերիմ Արծրունի թագավորի ժառանգների շառավիղը²²:

Հետազոտողներից ոմանք կարծում են, որ Լեւոնը Սիր Ատանից բացի միաժամանակ իր դստեր խնամակալ էր կարգել նաեւ Պապեռունի եւ Բարձրբերդի իշխան Կոստանդին Գունդստապլին²³, տեսակետ, որը հիմնված է Կիրակոս Գանձակեցու հետեւյալ տեղեկության վրա. «Եւ ետ զնա ի ձեռս կաթողիկոսին եւ երկու մեծամեծ իշխանացն՝ Կոս-

¹⁶ Անդ, էջ 222: Բարհեբրեոսը հաստատում է Սիր Ատանի՝ ընդարձակ երկրի իշխան լինելու պարագան, նրան «ծովափնյա բերդերի տեր» կոչելով. տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 437; Bar Hebraeus, Chronography, p. 375.

¹⁷ Ալիշան, Սիսուան, էջ 313: Տե՛ս նաեւ՝ Dédéyan, La chronique, p. 75n.

¹⁸ Հմմտ. Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 209, որտեղ նա հիշատակվում է «իշխանն Պաղրոսայ Ատանն» անունով:

¹⁹ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն 1870, էջ 514; 1871, էջ 515:

²⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն, էջ 187; Մամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 148:

²¹ Տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 314:

²² Անդ, էջ 314–315: Ի դեպ, Ատոմ-Ատան անունների նույնության վարկածը, կարծես թե, հաստատվում է հայկական մի աղբյուրի տվյալներով. «Եւ Ատոմայ, որ է Ատանն, որ պալլ եղ յետ իւր զնա». Յակոբ Սեցի, Պատմություն, էջ 168:

²³ Տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 313; Պալասանյան, Պատմություն, էջ 356; Grousset, L'Empire, p. 405; Dédéyan, La chronique, p. 93n.

տանդնի ազգականին իւրոյ, եւ սիր Ատանա, որ էր հոռոմ դաւանութեամբ»²⁴: Կիրակոսի աղբյուրն, ակնհայտօրէն, Սմբատ Սպարապետն է, որը թեւեւ հստակ կերպով նշում է, որ Լեւոնն իր դստեր խնամակալ էր կարգել Ատանին («դնէր եւ դաստիարակս տղային իւրոյ զմեծ իշխանն Սիր Ատան»), սակայն մի քանի տող հետո ավելացնում է հետեւյալ անորոշ նախադասութիւնը. «Եւ էր սա աշտինանաւ սենեսկալ Հայոց, յորում յանձն առնէր թագաւորն զդուստրն իւր, հանդերձ պայլին (= Կոստանդին – Լ.Տ.Պ.), հայրապետին եւ իշխանացն ամենեցուն»²⁵: Սմբատի վկայութիւնը, մեր կարծիքով, պետք է հասկանալ հետեւյալ կերպ. խնամակալ կարգելով Սիր Ատանին՝ Լեւոնը միաժամանակ խնդրել էր Հայոց կաթողիկոսին, Կոստանդին Գունդստապլին եւ իր մյուս իշխաններին՝ հոգատարութիւն եւ հավատարմութիւն ցուցաբերել Զապելի նկատմամբ, այլապէս ստացվում է, որ վերջինիս խնամակալ էին նշանակվել Հայոց բոլոր իշխանները, ինչն անհեթեթութիւն է: Երկու կամ նույնիսկ ավելի թվով խնամակալների նշանակումը արտառոց երեւոյթ չէր միջնադարում, ինչն արձանագրված է նաեւ Երուսաղեմի ասիզներում²⁶: 1229 թվականին Սրբազան Հոռմեական կայսր Ֆրիդրիխ II-ը հինգ բարոններից կազմված խնամակալական խորհուրդ ստեղծեց՝ նրանց հանձնելով Կիպրոսի Հենրի I անչափահաս թագավորի ճակատագիրը: Իսկ 1320 թվականին, ինչպէս դեռ առիթ կունենանք անդադառնալու, Հայոց Օշին թագավորն իր տասնամյա որդու՝ Լեւոն Ե (IV)-ի խնամակալ կարգեց միանգամից չորս իշխանների: Այնուամենայնիվ, Զապելի պարագան այլ է, քանի որ մյուս բոլոր աղբյուրները միանշանակ կերպով վկայում են, որ Կոստանդինը նրա խնամակալ էր կարգվել միայն Սիր Ատանի մահից հետո, այն է՝ 1221 թվականին: Ավելորդ համարելով մեջբերել բոլոր այդ վկայությունները, բավարարվենք ներկայացնելով միայն նրանցից երկուսը. «Այդ ժամանակ իսմայելացիները նետվեցին Հայոց թագավորության խնամակալ Սիր Ատանի վրա... ու սպանեցին նրան, եւ նրա փոխարեն պալլ կարգվեց պարոն Կոստան-

²⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 187:

²⁵ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 222:

²⁶ Հմմտ. Dédéyan, La chronique, p. 93n.

դինը»²⁷ եւ «Իսկ յետ մահուան թագաւորին Լեւոնի եկաց պալլ աշխարհին Ատան, տէրն Մանիանին, որ յետ ատուց ինչ սպանաւ ի Հաշիշեցն ի Բաղաֆն Սիս. եւ եղեւ պալլ Կոստանդին Գունդստապլն»²⁸:

Սիր Ատանի խնամակալության ընթացքում հայտնվեց Հայոց գահի եւս մի հավակնորդ՝ հանձին Երուսաղեմի յոթանասուներեքամյա թագավոր Հովհաննես Բրիենացու, որը Լեւոն Բ (I)-ի մյուս դստեր՝ Ստեֆանի-Ռիտայի ամուսինն էր: Այդ հավակնությունն, ի դեպ, զուրկ չէր իրավական հիմքից, քանի որ նախ՝ նրա կինը Լեւոնի ավագ դուստրն էր, եւ երկրորդ՝ նրանց ամուսնությունից արու զավակ էր ծնվել, որն այդ ժամանակ չորս տարեկան էր, եւ որի անունից էլ Բրիենացին պահանջում էր Հայոց գահը: Ըստ արեւմտյան աղբյուրների²⁹, Լեւոնի մահից հետո Հովհաննես Բրիենացին, վերցնելով կնոջն ու որդուն, մեկնեց Կիլիկիա՝ տեղանգնելու իր իրավունքին³⁰, ընդ որում, նախապէս ստանալով Հոնորիոս III պապի հավանությունը (1220 թ. փետրվար)³¹: Սակայն այստեղ հասկացողություն չգտնելով՝ նա վերադարձավ տուն, նախապատրաստվելով զենքի ուժով հասնել իր նպատակին: Այս անգամ արդեն, իր երկրորդ նամակով, Հոռմի Բահանայապետը խստորեն սաստեց նրան (1220 թ. օգոստոս), եւ վերջինս, զայրացած, ծեծի տակ սպանեց իր կնոջը³²: Մի քանի օր անց մահացավ նաեւ նրա որդին, եւ Հովհաննես Բրիենացու Կիլիկիայում գահակալելու խնդիրն, ինքնըստինքյան, դուրս եկավ օրակարգից: Իսկ 1225 թվականին կորցնելով նաեւ Երուսաղեմի թագավորության գահը, Բրիենացին վերադարձավ Եւրոպա, եւ մի քանի տարի անց արժանացավ Կոստանդնուպոլսի լատինական կայսեր թագին (1231–1237 թթ.):

²⁷ Barhebraeus, Chronicon, p. 442. Անգլերեն թարգմանությունը մի փոքր աղավաղված է. տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 379–380.

²⁸ Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104: Տե՛ս նաեւ՝ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 522–523; 1871, էջ 515; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 148; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 217; Հեթում արքայորդի, Ճշոշոյց, էջ 587; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 168–169:

²⁹ Դրանց ցանկը տե՛ս Mutaflan, Recherches, p. 81n.

³⁰ Տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 511:

³¹ Անդ, էջ 525:

³² Անդ, էջ 511:

Շուտով, սակայն, Սիր Ատանն ինքն էլ Հայոց գահին տիրելու հավակնություններ դրսևորեց, ինչի մասին վկայող միակ աղբյուրը Միֆայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանությունն է։ «Եւ այսպէս դրուատիմ թագատրեալ ամս Բսան երեք,– գրում է Միֆայելի հայ շարունակողը,– հանգեալ (Լեւոն) ի Քրիստոս բարի անուամբ եւ ուղղափառ հաւատով կենցաղավարեալ, թողլով ժառանգ թագատրութեանն դուստր մի Զապէլ անուն, յանձնելով զնա մեծ իշխանին Սիր Ատնայ սոսկալի երդմամբ՝ տալ զնա որդոյ թագատրին Ունկոաց, մկրտելով զնա Հայ դաւանութեամբ, զի դեռ երեխայ էր։ Որոյ նենգեալ ուխտին ըստ բնական ատելութեանն Յունաց ընդ ազգիս Հայոց, Բանգի Հոռոմ էր ազգաւ, խառնէր ի միտս՝ յինքն առնուլ զիշխանութիւնն, վասն որոյ փութապէս ի խնամոցն Աստուծոյ առեալ զարժանն պատուհաս, սպանաւ ի Հաշիշեանցն, սակաւ ժամանակս ինչ կալեալ զպալլութիւնն»³³։ Հայոց խնամակալի՝ Հաշիշեանների կամ Իսմայելիտների կողմից սպանված լինելու փաստը հաստատում են խնդրին անդրադարձած մնացյալ բոլոր աղբյուրները³⁴, բացի Սամուել Անեցու ժամանակագրությունից, որի համաձայն՝ «Սիր Ատանն սպանեալ եղեւ խորհրդով իշխանացն»³⁵։ Սակայն, կարծում ենք, այստեղ որեւէ հակասություն չկա, քանի որ հայ իշխաններն, իրենց մեղսակցությունը փոխադրելու համար, կարող էին ոճրագործությունը պատվիրել այդպիսի սպանությունների հարուստ փորձ ունեցող Իսմայելիտներին³⁶։ Ուշադրություն պետք է դարձնել այն հան-

³³ Միֆայել Ասորի, *Ժամանակագրութիւն 1870*, էջ 513–514։

³⁴ *Se'u Barhebraeus, Chronicon*, p. 437, 442; *Bar Hebraeus, Chronography*, p. 376, 379; Միֆայել Ասորի, *Ժամանակագրութիւն 1871*, էջ 515; *Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն*, էջ 104; *Հեթում արքայորդի, Ճաշոց*, էջ 587; *Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն*, էջ 168։

³⁵ Սամուել Անեցի, *Հաւաքմունք*, էջ 148։ Իսկ ըստ Ս. Ռանսիմենի՝ Հաշիշեաններն Ատանին սպանել են Հիվանդախնամ ասպետների դրդմամբ. տե՛ս *Runciman, A History*, III, p. 171.

³⁶ Իսմայելիզմը մահմեդական շիա ճյուղի ծայրահեղ աղանդներից մեկն էր, որն, սկսած XI դ. երկրորդ կեսից, մեծ տարածում էր գտել Իրանում եւ Ասորիքում։ Պարսից Իսմայելիտների կենտրոնն էր Ղազվինից հյուսիս-արեւմուտք գտնվող Ալամուտ ամրոցը, որը հռչակվեց նրանց նշանավոր առաջնորդ Հասան իբն-Մաքբահի օրոք (1090–1124 թթ.), եւ որը 1256 թվականին կործանվեց մոնղոլական

գամանքի վրա, որ Սամուելը ոչ թե գրում է՝ «սպանեալ եղեւ յիշխանացն» կամ «նեոֆ իշխանացն», այլ՝ «խորհրդով իշխանացն»:

Ինչպես տեսանք, Սիր Ատանի սպանությունից հետո Զապելի խնամակալ կարգվեց Կոստանդին Գունդստապլը: Թեեւ աղբյուրները չեն նշտում, բայց մեզ թվում է, որ նրա նշանակումն այդ պաշտոնում պետք է տեղի ունեցած լինե՝ Հայոց իշխանների ժողովի, այն է՝ Արփունի ատյանի որոշմամբ: Այս հարցում մեզ նորից օգնության է գալիս Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողը, որը նշում է. «Ապա յետ աուրց ինչ Սիր Ատանն սպանեալ եղեւ խորհրդով իշխանացն, եւ եղին զԿոստանդին պայլ Հայոց»³⁷: Իսկ մի քանի տող հետո նա ավելի որոշակիորեն արձանագրում է հետեւյալը. «Եւ իշխանն երդմամբ հնազանդեցան Կոստանդեայ, որ պայլ եղին եւ աւագ պարոն կարգեցին»³⁸:

խան Հուլափուի կողմից: Սիրիական Իսմայելիտները մի փոքրիկ իմամություն էին ստեղծել սիրիա-լիբանանյան լեռների հյուսիսում, որի կենտրոնը Մասիաֆ բերդաքաղաքն էր, Համայից մի փոքր հարավ-արեւմուտք: Նրանց առաջնորդներից ամենահայտնին Սինանն էր՝ ժամանակի լատինական աղբյուրներում հիշատակված «լեռների ծերունի» անունով (1164–1193 թթ.): Իսմայելիտների գործունեության հիմնական եղանակներից մեկն անհատական ահաբեկչությունն էր, որն իրականացնում էին համայնքի հասարակ անդամները՝ ֆիդայիները (անձնագոհները): Բազմաթիվ մահմեդական սուլթաններ, էմիրներ, ինչպես նաեւ մի քանի ֆրանկ բարոններ զոհ են գնացել Իսմայելիտների զավերին, այդ թվում՝ Սելջուկյան սուլթանության մեծ վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքը (1092 թ.), Մոսուլի աթաբեկ Մավդուդը (1113 թ.), Բաղդադի խալիֆ Մուստաբշիդը (1135 թ.) եւ Երուսաղեմի թագավոր Կոնրադ Մոնֆերատցին (1192 թ.): Իսմայելիտները միջնադարյան եւրոպացիներին հայտնի էին assassins (մարդասպան) անունով, որը ծագում է արաբերեն *ḥašīṣiyyūn* (հաշիշամուլ) բառից: Իսկ իրանում նրանք ճանաչված էին *muhiḍ* (հերետիկոս, հերձվածող) անունով (տե՛ս Петрушевский, Ислам, с. 298; Encyclopaedia of Islam, v. 7, p. 546), որը մուհհեդ/մահեդ/մահեդ ձեւով արձանագրված է նաեւ որոշ հայկական աղբյուրներում (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 227, 264, 275, 369, 376; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 97, 149): Աղանդի մասին տե՛ս հետեւյալ նորագույն ուսումնասիրությունները. Lewis, The Assassins, 1967 (repr. 2003); Madelung, Ismaʿiliyya, 1990; Ahmad-Mirza, Syrian Ismailism, 1997; Bartlett, The Assassins, 2002. Հմմտ. նաեւ՝ Петрушевский, Ислам, 1966, с. 276–309.

³⁷ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 148:

³⁸ Անդ:

«Եղին» եւ «կարգեցին» բառերը միանշանակ կերպով ցույց են տալիս, որ Կոստանդինը ոչ թե Հայոց ինքնակոչ պալլն էր, որպիսի տպավորություն կարելի է ստանալ հայկական մյուս աղբյուրներից, այլ Կիլիկիո իշխանների (իմա՝ Արփունի ատյանի) կողմից ընտրված օրինական խնամակալը: Ակնհայտ է նաեւ, որ Կոստանդինն այդ պատվին արժանացել էր Լեւոն թագավորի մորեղբոր որդին լինելու եւ այդու՝ Զապելի մերձավորագույն ազգականը հանդիսանալու հանգամանքով: Պատահական չէ, որ Կոստանդինի՝ պալլ կարգվելու փաստն արձանագրելիս բոլոր աղբյուրներն անխտիր շեշտում են, որ նա Լեւոն թագավորի «հետորդին»³⁹ կամ «ազգականն»⁴⁰ էր:

Իւ նոր պաշտոնում Կոստանդին Պալլի առաջին նշանակալից գործն, ինչպես արդեն տեսանք, եղավ Ռայմոնդ-Ռուբենի եւ Վահրամ մարաշախտի ապստամբության ճնշումը: Բայց դա որոշ առումով պուռոսյան հաղթանակ էր, քանի որ Կիլիկիան այդ ժամանակ տակնուվրա էր եղել գահակալական անդադար հակամարտությունների պատճառած ավերներից, եւ Լեւոնի հոյակապ ձեռակերտը գտնվում էր փլուզման եզրին: Երկրի այդ օրհասական վիճակի լավագույն նկարագրությունն, ինչպես արդեն առիթն ունեցել ենք նշելու, տալիս է 1221 թվականին Տարսոնում գրված մի ձեռագրի հետեւյալ հիշատակարանը. «Արդ, գրեցաւ լուսաւոր եւ կենսունակ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ի ՈՀ, ի մայրաքաղաքս Տարսոն, յորում ամենայն ոք տատանէր, եւ մեղքն բազմանայր, եւ բարին ի յետկոյս ուղղէր: Յետ մահուան աստուածասէր թագաւորին մերոյ Լեւոնի՝ վշտատէս ազգս Հայոց վշտանայր եւ չարն տեղի տայր. որոշեցան ոմանք ի սուրբ ուխտէս եւ ի միմեանց միաբանութենէ, եւ որպէս է ազգիս սովորութիւն՝ ամենայն ոք զինքն յառաջ կոչէր, եւ չհաւանեալ միմեանց՝ լինէր արեան ճապախիս ի

³⁹ *Տե՛ս Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 523; 1871, էջ 515; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 148; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 169; Barhebraeus, Chronicon, p. 442; Bar Hebraeus, Chronography, p. 380.*

⁴⁰ *Տե՛ս Վահրամ Բաբունի, Ոստանաւոր պատմութիւն, էջ 217; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 510; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 187; Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 587:*

բազում տեղիս, եւ գաւառք եւ գեաւղք քանդէին եւ եկեղեցիք անէրէին: Ի յայսմ դառն եւ ի շփոթման ժամանակի աւարտեցի զգիրս սուրբ»⁴¹: Բայց սա դեռ ակեկոծությունների վերջը չէր, եւ գահակալական հակամարտությունները Կիլիկիայում պիտի շարունակվեին եւս մի քանի տարի:

* * *

Ռայմոնդ-Ռուբենի եւ Վահրամ մարաշախտի ապստամբության ջախջախումից հետո երկրի ճակատագրով մտահոգված իշխանները, խորհրդակցելով իրար հետ, որոշեցին վերջ տալ առկա անորոշությանն ու Զապելի համար հարմար ամուսին գտնել՝ դրանով մեկանգամընդմիշտ փակելու համար Հայոց գահաժառանգության ցավոտ խնդիրը⁴²: Միֆայել Ասորու հայ շարունակողի վկայությամբ՝ այդ հարցում Հայոց իշխանների միջեւ լուրջ տարաձայնություններ էին առաջացել եւ նրանց խորհրդակցությունն, ըստ երեւույթին, հարթ ու հանգիստ չէր անցել. «Իսկ իշխանացն Հայոց բազում անմիաբանութիւն լինէր վասն դնելոյ թագաւոր, զի ոչ հաւանէին միմեանց»⁴³: Այս առիթով մի ուրիշ կարեւոր մանրամասն է հաղորդում Սմբատ Սպարապետը: Ըստ նրա՝ Կոստանդինն ինքն էր նախաձեռնել Հայոց Արփունի առյուծի ժողովի գումարումը եւ, պարծենալով Ռայմոնդ-Ռուբենի ու Վահրամ մարաշախտի դեմ տարած իր հաղթանակով, իշխաններից պահանջել էր շտապ կերպով լուծել Զապելի ամուսնության խնդիրը. «Զի պարոն Կոստանդին պայլս ժողովեաց զամէն եկեղեցականքն եւ զօրքն Հայոց եւ ասաց թէ՝ «պարոնայք, դոք գիտէք, թէ յի՛նչ նեղութեան գտի զաշխարհս ու զմեր պարոնին յետամնացքն, ու Աստուծով ինչվի յայս բերի: Ու մեր պարոնի դուստրս կարգման եղաւ. ամէնդ թապտիրվեցէք»⁴⁴ որ մեզ պարոն բե-

⁴¹ *Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 125:*

⁴² *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 188; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104; Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 15:*

⁴³ *Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 524; 1871, էջ 517:*

⁴⁴ *Թապտիրվել բայը, որը նշանակում է խորհրդակցել, կազմված է արաբերենից փոխառված taḍbir (խորհուրդ, միջոց, ճար) բառից. տե՛ս Աճառյան, ՀՀԳ, հտ. 2, էջ 192; Նազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 268:*

ռեմբ, զի ես ուզեմ որ իմ տան եւ իմ որդւոցն անդորրութիւն առնեմ»⁴⁵: Կոստանդնի նախաձեռնության բուն իմաստը, սակայն, պարզվում է Բարեբրեոսի ժամանակագրության շնորհիվ, որի համաձայն՝ Ռայմոնդ-Ռութենի եւ Վահրամ մարաշախտի ապստամբության ջախջախումից հետո Պայը կարծում էր, որ Հայոց իշխանները, գնահատելով իր վաստակը, կառաջարկեն՝ Զապելին ամուսնացնել իր որդիներից մեկի հետ. «Այդ ժամանակից ի վեր»⁴⁶, – գրում է ասորի ժամանակագիրը, – Պայն սպասում էր, որ Հայոց մեծամեծներն իրեն կառաջարկեն Լեւոն թագավորի դստերը կնության տալ իր որդիներից մեկին ու թագավորեցնել նրան, քանզի նա հինգ որդի ուներ: Բայց քանի որ դա նրան չսպվեց, նա, հոգու խորքում սրտնեղելով, նրանց հետ մի (ուրիշ) լուծում գտավ»⁴⁷:

Ինչեւէ, շատ օրեր խորհրդակցելուց⁴⁸ եւ բուռն վիճաբանություններից⁴⁹ հետո, Հայոց իշխանները որոշեցին Զապելին ամուսնացնել Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ IV Միակնանու⁵⁰ որդի Փիլիպոսի (Ֆիլիպ) հետ՝ առաջին հայացքից տարօրինակ թվացող մի ընտրություն, եթե նկատի ունենանք Բոհեմունդի եւ Լեւոն թագավորի տասնյակ տարիներ տեւած թշնամությունը⁵¹: Աղբյուրներից միակը, որ փորձում է բացատ-

⁴⁵ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 120–121:

⁴⁶ Հեղինակը նկատի ունի Ռայմոնդ-Ռութենի եւ Վահրամ մարաշախտի ապստամբության ավարտը:

⁴⁷ Barhebraeus, Chronicon, p. 443; Bar Hebraeus, Chronography, p. 380.

⁴⁸ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 121:

⁴⁹ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 524; 1871, էջ 517:

⁵⁰ Հայկական աղբյուրներում հաճախ կոչված՝ «Կոյր բրինձ». տե՛ս Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 148; Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 80; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104; Անանուն, Կարգ Թագաւորաց, էջ 257:

⁵¹ Ինչպես գրում է Ղ. Ալիշանը, «ընտրեցին խօսել Զապելի փեսայ զայն՝ որ ըստ նախ եղելոց անցիցն յաւուրս Լեւոնի, անհաւատալի իմն թուէր». Ալիշան, Սիւտան, էջ 527: Վերջերս լույս տեսած մի հոդվածում Ֆիլիպի մայրը թյուրիմացաբար հայ է համարվում (Bundy, The Trajectory, p. 75): Այնինչ հայտնի է, որ նրա մայրը Զիբեյլի տեր Հուգո III-ի (1184–1187 թթ.) դուստր Պլեզանսն էր (Rüdt-Collenberg, The Rupenides, VI (A), X (G): Շփոթությունն առաջացել է նրանից, որ Հայոց Լեւոն Բ (I) Թագավորի քույրը՝ Տալիթան, ամուսնացած էր Զիբեյլի մի այլ տիրոջ՝ Բերտրան I-ի (1193–1217 թթ.) հետ (Անդ, X (G):

րել տվյալ որոշման դրդապատճառը, Սմբատ Սպարապետն է, ըստ որի՝ Հայոց իշխանները Ֆիլիպ Անտիոքացուն ընտրելիս առաջնորդվել են այն նկատառումով, «զի ի մօտս է, եւ լաւ կարէ օգնել մեզ ի մեր ամէն կարիք»⁵², այսինքն՝ այդ ամուսնությամբ նրանք ձգտել են փաղափական դաշինք կնքել Կիլիկիո թագավորության եւ Անտիոքի իշխանապետության միջեւ: Ինչ վերաբերում է նորագույն շրջանի հետազոտողներին, ապա նրանք այդ առթիվ արտահայտել են տարբեր տեսակետներ: Այսպես, ըստ Ղ. Ալիշանի եւ Կ. Մուրաֆյանի՝ Ֆիլիպի ընտրության նպատակն էր վերջակետ դնել հայ-անտիոքյան թշնամանքին⁵³: Իսկ Ռ. Գրուսեն Հայոց իշխանների կայացրած որոշումը բացատրում է «Ռայմոնդ-Ռուբենի մահվան հետեւանով ֆրանկների մոտ առաջացած վրեժխնդրության զգացումը» զսպելու ցանկությամբ⁵⁴: Մեզ, սակայն, ավելի հավանական է հիմնավոր է թվում Կ. Կաենի տեսակետը, որը պաշտպանում են նաեւ Ս. Ռանսիմենը եւ Մ. Հարոզիկը⁵⁵: Կաենի կարծիքով՝ Ֆիլիպի ընտրության անհրաժեշտությունը թելադրված էր Կիլիկիայի աշխարհափաղափական վիճակի վատթարացմամբ, ինչը հետեւանք էր Լետոնի մահից հետո Հայոց թագավորության եւ Ռումի սուլթանության միջեւ ուժերի հարաբերակցության կտրուկ փոփոխության: 1221 թվականին, օգտվելով Կիլիկիայում տիրող խառնակ դրությունից, Ռումի սուլթան Ալաեդդին Քեյ-Կոբադը հայերի ձեռքից խլել էր Իսավրական ծովափերի՝ Կալոնոռոսից մինչեւ Կոռիկոսի մոտակայքն ընկած ողջ տարածքը, որն, ինչպես տեսանք, հայտնի էր «Սիր Ատանի աշխարհ» անունով: Ուստի այս վտանգավոր իրավիճակում Հայոց իշխանները, բնակա-

⁵² Սմբատ, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 121: *Քերես* ավելորդ չէ մեջբերել նաեւ արաբ ժամանակագիր Իբն ալ-Ասիրի մեկնաբանությունը, որի համաձայն՝ հայերը Զապել թագուհուն Անտիոքի պրինցի որդու հետ ամուսնացրել էին միայն այն բանից հետո, երբ համոզվել էին, որ «թագավորությունը չի կարող կնոջ ձեռքով կառավարվել»։ Իբն ալ-Ասիր, *Կիսկատար պատմություն*, էջ 332:

⁵³ *Տե՛ս Ալիշան, Սիսուան*, էջ 527; Mutaflan, *Recherches*, p. 81. *Հմմտ. նաեւ՝ Adalian*, *Historical Dictionary*, p. 336.

⁵⁴ Grousset, *Histoire*, III, p. 268. *տե՛ս նաեւ՝ Nessimian*, *Zabel*; p. 212.

⁵⁵ *Տե՛ս Cahen*, *La Syrie du Nord*, p. 632; Runciman, *A History*, III, p. 172; Hardwicke, *The Crusader States*, p. 541. *Հմմտ. նաեւ՝ Atamian-Bournoutian*, *Cilician Armenia*, p. 285.

նաբար, պետք է ձգտեին բարեկամանալ Անտիոքի իշխանապետության հետ՝ եթե ոչ անգամ նրանից օգնություն ստանալու ակնկալիքով, ապա գոնե Կիլիկիայի թիկունքն ապահովելու նպատակով: Այս խնդիրը փակելուց առաջ նշենք նաեւ, որ Արֆունի ատյանի կողմից գահաժառանգ արայադստեր համար ամուսին գտնելու պրակտիկան տարածված էր նաեւ խաչակրաց Արեւելքում: Այսպէս, 1135 թվականին Անտիոքի բարոնները խնդրեցին Երուսաղէմի թագավոր Ֆուկին՝ հարմար ամուսին փնտրել իշխանապետության գահաժառանգ Կոնստանսի համար: Իսկ 1210 թվականին Երուսաղէմի իշխանների Գերագոյն ատյանը նույնպիսի խնդրանքով դիմեց Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ-Օգյուստին՝ գահաժառանգ արայադուստր Մարիա Մոնֆերատցուն ամուսնացնելու նպատակով:

Փիլիպոս Անտիոքացին Կիլիկիա ժամանեց 1222 թվականին եւ, ամուսնանալով Զապելի հետ, թագադրվեց նույն տարվա հունիս ամսին⁵⁶: Հիշեցնենք, որ արեւմտյան իրավունքի համաձայն՝ իգական գծով գահաժառանգության դեպքում, արայադստեր ամուսինը երկիրը կառավարում էր ոչ թե լիարժեք թագավորի, այլ թագակիր-գործակցի (prince consort) կարգավիճակով, այն է՝ համատիրության իրավասությամբ⁵⁷: Այս առումով մեզ ուշագրավ են թվում Հովհաննէս Դարդելի «Եւ թագատրեցին Ֆիլիպ եւ տիկինն Զապել ի միասին» խոսքերը⁵⁸: Սմբատ Սպարապետի տվյալներով՝ նախքան ամուսնությունը, հայ իշխանների կողմից Փիլիպոս Անտիոքացու առջեւ դրվել էր երեք պայման, այն է՝ կենցաղավարել հայկական բարեբանով («որ հայենակ կենայր»), ընդունել հայկական դավանանքը («զեկեղեցին եւ զսեղանն հայենակ տանէր») եւ հարգել բոլոր մարդկանց (իմա՝ Հայոց իշխանների) իրավունքները («զամէն մարդ յիւր իրաւունքն պահէր»)⁵⁹: Վարդան Արեւելցին հիշատակում է այս պայմաններից միայն առաջին երկուսը՝ «հայադաւան եւ հայասէր լինել»⁶⁰:

⁵⁶ *Sh'v Cahen*, *La Syrie du Nord*, p 632.

⁵⁷ *Հմմտ. Թաւմաշյան, Լեւոն Ե, էջ 19:*

⁵⁸ *Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 16:*

⁵⁹ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 121:*

⁶⁰ *Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 141: Տե՛ս նաեւ՝ Յակոբ Սոսցի, Պատմութիւն, էջ 171:*

Բնականաբար, չափազանց թանկ գնահատելով երկնից իրենց բաժին ընկած Հայոց թագավորության գահը, Փիլիպոսն ու իր հայրը «ուխտով եւ երդմամբ» ընդունեցին այդ պայմանները⁶¹:

Գահակալձւմից շատ ժամանակ շանցած, Փիլիպոս թագավորը, Բոհեմունդ IV-ի օգնությամբ, վանեց սելջուկների ձեռնարկած մի հարձակում դրանով, կարծես թե, մասամբ արդարացնելով հայ-անտիոքյան դաշինքից Հայոց իշխանների փայփայած ակնկալիքը⁶²: Բայց շուտով, ինչպես Վարդան Արեւելցին է գրում, «երդմնագանց եղեալ ի յեղեալ ուխտէն»⁶³, Փիլիպոսն սկսեց կոպտորեն ոտնահարել Հայոց իշխանների եւ եկեղեցու իրավունքները: Միջնադարյան ժամանակագիրներն այդ առթիվ Փիլիպոսին ներկայացնում են հետեւյալ ծանր մեղադրանքները.

ա. նա արհամարհում, նվաստացնում եւ ծաղրի էր ենթարկում հայ իշխաններին⁶⁴

բ. ուզում էր վերացնել Կիլիկիո բոլոր երեսիներին եւ նրանց փոխարինել ֆրանկ բարոններով⁶⁵

գ. կողոպտում էր Հայոց թագավորության արքունի գանձերը եւ դրանք ուղարկում Անտիոք⁶⁶

դ. ցանկանում էր «խապառ ջնջել» Հայոց եկեղեցիները⁶⁷

ե. հայերին մտավախություն էր ներշնչում, «որ ֆրանկները կարող են գրավել իրենց երկիրը»⁶⁸:

Այս ամենն արդեն իսկ բավական էր Կիլիկիայում Փիլիպոսի դեմ

⁶¹ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 141: Հմմտ. Cahen, La Syrie du Nord, p 632.

⁶² Հմմտ. Cahen, La Syrie du Nord, p 632.

⁶³ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 141:

⁶⁴ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 225; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 148; Barhebraeus, Chronicon, p. 443; Bar Hebraeus, Chronography, p. 380.

⁶⁵ Տե՛ս Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104; Barhebraeus, Chronicon, p. 443; Bar Hebraeus, Chronography, p. 380; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 121:

⁶⁶ Տե՛ս Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 141; Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 225; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 189:

⁶⁷ Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104:

⁶⁸ Իրն ալ-Ասիր, Կիսկատար պատմություն, էջ 332:

համատարած դժգոհություն եւ զայրույթ առաջացնելու համար: Սակայն Հայոց իշխանների համբերության բաժակն, ըստ երեւույթին, լցվեց միայն այն բանից հետո, երբ անտիոքացի թագավորն, իր հոր խորհրդով, փորձեց ձեռքակալել Կոստանդին Պալլին եւ Կոստանդին Լամբրոնացուն՝ Հայոց ապագա թագադիր իշխանին. «Փիլիպ թագաւորն թպտրով հօր իւրոյ կամեցաւ ըմբռնել զերկուս մեծամեծ իշխանսն՝ զպարոն Կոստանդին, որ էր թագատրահայրն, եւ զպարոն Կոստանդին Լամբրունին տէրն»⁶⁹: Սակայն Հայոց իշխանները, Կոստանդին Պալլի գլխավորությամբ, կանխեցին Փիլիպոսին ու, բռնելով նրան Անտիոք փախչելու ճանապարհին, Թիլ-Համդուն բերդում, տարան Բարձրբերդ եւ արգելափակեցին այդ բերդափառքի բանտում: Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ IV-ն սկզբում փորձեց ֆաղցրությամբ խոսել հայերի հետ եւ, գալով Թիլ-Համդուն, խնդրեց ազատ արձակել իր ուրդուն, դրա դիմաց խոստանալով ձեռք փաշել Հայոց գահից, սակայն, երբ իմացավ, որ Փիլիպոսը մահացել է թունավորումից, անեծքներ ու սպառնալիքներ կարդալով, ետ դարձավ⁷⁰: 1225 թվականին նա փորձեց իրականացնել այդ սպառնալիքները եւ, դաշինք կնքելով Ռումի սուլթան Ալանդդին Քեյ-Կոբադի հետ, պատրաստվեց հարձակվելու Կիլիկիայի վրա: Այդ նպատակով Բոհեմունդը դիմեց նաեւ Հոռմի պապին՝ ստանալու համար նրա համաձայնությունը: Ու թեեւ ֆահանայապետը սաստեց նրան, վերջինս այդուհանդերձ չհրաժարվեց իր մտքից⁷¹: Այդ ընթացքում սելջուկները, Անտիոքի հետ ձեռքբերված պայմանավորվածության համաձայն, հյուսիսից ներխուժելով Կիլիկիա, գրավեցին Ճաննի, Կանչի եւ Մազոտ-խաչ բերդերը⁷²: Դրանից հետո Բոհեմունդն ինքը շարժվեց դեպի Հայոց երկիր, գրավեց ձկեր գավառը, հասավ մինչեւ Թիլ-Համդուն, բայց հաջողության չհասնելով, ետ դարձավ⁷³: Արաբ ժա-

⁶⁹ Միխայել Ասորի, *Ժամանակագրություն 1871*, էջ 517–518; 1870, էջ 525:

⁷⁰ *Sté Barbhebraeus*, *Chronicon*, p. 443; *Bar Hebraeus*, *Chronography*, p. 381. *Sté նաեւ՝ Lignages d'Outremer*, p. 67, ըստ որի՝ Ֆիլիպին անձամբ սպանել էր Կոստանդին Պալլը:

⁷¹ *Sté նաեւ Իբն ալ-Ասիր*, *Լիակատար պատմություն*, էջ 332:

⁷² *Sté նաեւ Միխայել Ասորի*, *Ժամանակագրություն 1870*, էջ 525; 1871, էջ 518: Սելջուկյան այդ արշավանքի մասին տե՛ս նաեւ՝ *Cahen*, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 124–125.

⁷³ *Sté նաեւ Միխայել Ասորի*, *Ժամանակագրություն 1870*, էջ 525; 1871, էջ 518:

մանակագիր Իբն ալ-Ասիրը Բոհեմունդի ձախողումը բացատրում է նրա-
նով, որ նախ՝ Հիվանդախնամ եւ Տանարական ասպետները չէին միացել
նրան, եւ երկրորդ՝ Կոստանդին Պալլն, իր հերթին, դաշինք էր կնքել Հալե-
պի աթաբեկ Շիհաբեդդինի հետ⁷⁴:

Նկատի ունենալով հայ-անտիոքյան այս նոր պատերազմի պատ-
նառած աղետները, հարց է ծագում, թե ինչու Կոստանդինն, այնուամե-
նայնիվ, նախընտրեց սպանել տալ Փիլիպոսին եւ ոչ թե ազատ արձա-
կել նրան՝ այդպիսով խուսափելով Կիլիկիայի համար առաջացած
վտանգավոր զարգացումներից: Մեզ թվում է, Հայոց պալլի դժնի
արարքը ոչ թե սոսկ ատելության կամ թշնամանքի դրսևորում էր, այլ
գահաժառանգության իրավունքի տրամաբանությամբ թելադրված հա-
կադրական բայլ: Օծյալ թագավոր լինելու հանգամանքով՝ ազատության
կամ թեկուզ վտարանդիության վիճակում հայտնված Փիլիպոսը հետա-
գայում կարող էր լուրջ խնդիրներ հարուցել Կիլիկիայի առջեւ, իրավա-
կան հիմնավորմամբ վիճարկելով Հայոց գահը: Այդպիսի մի նախա-
դեպ արձանագրվել է Երուսաղեմի թագավորության պատմության մեջ:
1190 թվականին, երբ մահացել էին Սիբիլ թագուհին ու նրա երկու
դուստրերը, Գի Լուսինյանը, որը Երուսաղեմի թագը կրում էր միայն
թագակիր-գործակից (prince consort) լինելու հանգամանքով, հայտնվել
էր գահագուրկ լինելու վտանգի առջեւ, որովհետեւ ըստ ֆեոդալական
իրավունքի՝ գահի օրինական ժառանգորդ էր դարձել Սիբիլի բույր Իզա-
բելը: Կոնրադ Մոնֆերատցին անմիջապես ամուսնացել էր վերջինիս
հետ եւ միանգամից ներկայացրել Երուսաղեմի գահին տիրելու իր հայ-
ցը: Երուսաղեմի թագավորության Գերագույն ատյանը, հաշվի առնե-
լով Գի Լուսինյանի օծյալ լինելու պարագան, 1191 թվականին հա-
կադրված կայացրել էր հետեւյալ փոխզիջումային որոշումը. Գին մինչեւ
իր մահը պահպանում է Երուսաղեմի գահը, որից հետո միայն այն
անցնում է Կոնրադ Մոնֆերատցուն:

Մեր կարծիքով՝ ուշադրության արժանի է եւս մեկ հանգամանք: Ինչ-
պես տեսանք, միջնադարյան ժամանակագրությունները Փիլիպոս թա-
գավորի տապալումը ներկայացնում են որպես նրա շահատակություն-

⁷⁴ Տե՛ս Իբն ալ-Ասիր, *Կիսկատար պատմություն*, էջ 332–333:

ներից դժգոհ հայ իշխանների միահամուռ ըմբոստության արդյունք, թափցնելով այդ գործում Կոստանդին Պալլի ունեցած գլխավոր դերակատարությունը, ինչի մասին ակնարկում են միայն հատուկենտ աղբյուրներ⁷⁵։ Տեսանք նաեւ, որ բոլոր հայ եւ ասորի ժամանակագիրներն էլ, որոնք իրենց աշխատությունները գրել են դեպքերից առնվազն երեսուն-հազար տարի հետո, միաձայնորեն ծանրագույն ամբաստանություններ են ուղղում Փիլիպոսի հասցեին։ Սակայն, նկատի ունենալով, որ միաձայնությունն ամենեւին էլ նշմարտացիության չափանիշ չէ, մենք չենք բացառում, որ այդ ամբաստանությունները կարող էին հորինված կամ չափազանցված լինել Կոստանդին Պալլի անձի պաշտամունքի⁷⁶ ձեւավորման շրջանում վերջինիս իրականացրած պետական հեղաշրջումն արդարացնելու նպատակով։ Դժվար չէր, օրինակ, Փիլիպոսի կողմից մեկ-երկու իշխանի իրավունքների ոտնահարումը ներկայացնել որպես բոլոր հայ իշխանների դեմ ուղղված քաղաքականություն, մի քանի ֆրանկ պաշտոնյաների նշանակումը դիտել որպես երկրի ֆրանսականացմանն ուղղված միտում կամ արհմիջնադարի պալատից իր հորն ուղարկված մի փոքրիկ նվերը համարել Հայոց գանձարանի կողոպուտ եւ այլն։ Այսպիսի ենթադրության հիմք է տալիս այն փաստը, որ ի տարբերություն հետագա հեղինակների, իրադարձությունների բուն ժամանակակիցները նույնիսկ դրվատական խոսքեր են ուղղում Փիլիպոս թագավորի հասցեին։ 1222 թ. մի հիշատակարանում նրա գահակալման մասին ասվում է. «Աստուած կամեցաւ եւ թագաւոր ետ, եւ սակաւ մի խաղաղացաւ յայս դառն ամբս»⁷⁷, իսկ 1223 թվականին գրված հիշատակարանում Փիլիպոսը հորջորջվում է անգամ «մեծն» տիտղոսով. «ի ժամանակս մեծի արքային Փիլիպոսի»⁷⁸։

⁷⁵ *Տե՛ս Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 525; 1871, էջ 518; Barhebraeus, Chronicon, p. 443; Bar Hebraeus, Chronography, p. 380–381; Gestes des Chiprois, p. 665–666, 671; Lignages d’Outremer, p. 67.*

⁷⁶ *Այդ մասին մանրամասն տե՛ս հաջորդ ենթագլխում։*

⁷⁷ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 129։*

⁷⁸ *Անդ, էջ 139։*

ՀԵԹՈՒՄ Ա ԹԱԳԱՎՈՐ (1226–1269 թթ.), ԶԱՊԵԼ ԹԱԳՈՒՀԻ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՊԱՅԼ

Փիլիպոսի մահից հետո Հայոց Արփունի աստյանը նորից կանգնած էր Զապել թագուհուն ամուսնացնելու բարդ խնդրի առջև: Բնականաբար, Կոստանդին Պալլը կրկին պիտի փորձեր իրականացնել մեկ անգամ արդեն ձախողված իր ծրագիրը եւ Հայոց գահին բազմեցնել իր որդիներից մեկին՝ դրա համար ունենալով երկու նոր ծանրակշիռ փաստարկ: Առաջին՝ Հայոց իշխանների նախորդ որոշումն ակնհայտորեն սխալ էր դուրս եկել, եւ երկրորդ՝ Փիլիպոսի տապալման գործում ներդրած մեծ ավանդի շնորհիվ Կոստանդինի դիրքերն անհամեմատ ամրապնդվել էին: Բայց հակառակ այդ պարագային, եւ հակառակ ժամանակագիրների այն հավաստիացումներին, որ Հայոց իշխանները միաբանությամբ որոշել են Զապելին ամուսնացնել Կոստանդինի որդի Հեթումի հետ¹, հիմքեր կան պնդելու, որ այդ որոշումն, այնուամենայնիվ, կայացվել է Արփունի աստյանի անդամների լուրջ դիմադրությունը հաղթահարելուց հետո: Դրա միակ վկան Միխայել Ասուրու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության շարունակողն է, ըստ որի՝ «յետ բազում ժխորմանց եւ ամբոխից եւ վիճմանց ընտրեցաւ որդին պարոն Կոստանդեայի թագաւորութիւն»²: Հայոց իշխանների դիմադրությունը բացատրվում

¹ Տե՛ս Մմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 225; Փարիզ, էջ 121; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 141; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 148; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 105; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 220:

² Միխայել Ասուրի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 514–515; 1871, էջ 506:

է նրանով, որ նրանք շատ լավ էին հասկանում, թե իրենց համար ինչ հետեւանքներ կունենար տասնմեկամյա մանկան գահակալումը: Դա նշանակում էր, որ առնվազն ինը տարի, այսինքն՝ մինչեւ Հեթումի չափահաս դառնալը³, երկրի կառավարման ղեկը մնալու էր Կոստանդին Պալի երկաթե բռունցքում, ինչը, բնականաբար, բոլորովին չէր մտնում հայ ավատատերերի հաշիվների մեջ: Ուստի կարելի է պատկերացնել, թե Կոստանդինից ինչպիսի ջանքեր պիտի պահանջվեին, չբացառելով անգամ սպառնալիքները, Հայոց իշխանների դիմադրությունը կոտորելու եւ իր նպատակին հասնելու համար, որի մասնակի վկայությունն է, թերեւս, Կիրակոս Գանձակեցու հետեւյալ տեղեկությունը. «Եւ իշխանն մեծ Կոստանդինն հաւանեցոյց զկաթողիկոսն եւ զայլս ոմանս ի մեծամեծացն թագաւորեցուցանել զորդի իւր Հեթում»⁴: Ուշադրություն պետք է դարձնել այն բանին, որ ըստ Կիրակոսի՝ կաթողիկոսն ու Հայոց մեծամեծները ոչ թե իրենք «հաւանեցան» այդ գաղափարին, այլ Կոստանդինը «հաւանեցոյց» նրանց, այն էլ ոչ բոլորին (ոմանս): Իսկ թե նա ինչպես կհավանեցներ, մենք արդեն գիտենք: Այս առիթով ավելի ուղղախոս է Հեթում արքայորդու ճաշոցի հիշատակագիրը, որն անտեսելով նույնիսկ Արփունի ատյանի գոյությունը, գրում է, որ Սիր Ատանի սպանությունից հետո «ամբարձեալ ազգական թագաւորին Լեւոնի պարոն Կոստանդին՝ էառ յինքն զիշխանութիւնն Հայոց, եւ զդուստր թագաւորին Լեւոնի զՋապել ամուսնացոյց որդի իւր ի Հեթում»⁵:

Ձեռք բերելով հանդերձ Արփունի ատյանի հավանությունը, Կոստանդինի առջեւ ծագեց մի նոր բարդություն: Փիլիպոսի սպանությունից հետո Զապել թագունին փախել էր Սելեւկիա եւ ապաստան գտել իր հոր բարեկամների՝ Հիվանդախնամ ասպետների մոտ⁶: Պայլն, ստիպ-

³ Ի տարբերություն Լատին Արեւելքի, որտեղ թագավորը կամ գահաժառանգը չափահաս էր համարվում 15 տարեկանում, Կիլիկիայում չափահասությունն սահմանը 20 տարին էր: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն հատորի «Լեւոն Ե (IV)» ենթագլխում:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 189:

⁵ Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 587:

⁶ Տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 444; Bar Hebraeus, Chronography, p. 381; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 121–122; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 189:

ված, դիմեց Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրբերդյուն եւ Հակոբիկ ասորիների պատրիարք Իզնատիոս II-ին՝ նրանց խնդրելով գնալ Սելեւկիա ու, համոզելով Զապելին, բերել Տարսոն, բայց պատվարժան հայրապետները, հաջողության չհասնելով, ձեռնունայն ետ դարձան⁷։ Մանկամարդ թագուհին նույնիսկ համարձակություն էր ունեցել կշտաբել Հայոց կաթողիկոսին եւ Ասորոց պատրիարքին՝ նրանց կոչելով մարդասպանների եւ անմեղ արյուն հեղողների բարեկամ⁸։ Այնժամ Կոստանդին Պայլն անձամբ գնաց Հիվանդախնամների մոտ եւ խնդրեց իրեն հանձնել Զապելին։ Անպարկեշտ սակարկություններից հետո Հիվանդախնամներն, իրենց խիղճը հանգստացնելու համար, փարիսեցիաբար Սելեւկիա ֆաղաբը վաճառեցին Կոստանդինին, եւ այդպիսով Զապելն ընկավ վերջինիս ձեռքը⁹։ Այնուհետեւ Կոստանդինը տասնչորսամյա թագուհուն բռնությամբ ամուսնացրեց իր տասնմեկամյա որդու հետ եւ փութով կազմակերպեց Հեթումի եւ Զապելի թագադրման հանդիսավոր արարողությունը, որը տեղի ունեցավ Տարսոն ֆաղաբում, 1226 թվականի գարնանը¹⁰։ Կարող է հարց ծագել, թե ինչու պայլը նախընտրեց Զապելին ամուսնացնել Հեթումի եւ ոչ թե իր ավագագույն որդու՝ Հայոց ապագա սպարապետ Սմբատի հետ։ Մեր կարծիքով՝ դա կարող է ունենալ երեք բացատրություն. կա՛մ այն է, որ վերջինս արդեն ամուսնացած էր, կա՛մ, որ նա իր բարեմասնություններով զիջում էր Հեթումին, կա՛մ էլ, որ ավելի հավանական է, դա Կոստանդինին ձեռնտու չէր, քանի որ տասնութամյա թագավորին՝ միջնադարի չափանիշներով հասուն տղամարդուն, շատ ավելի դժվար կլիներ կառավարել, քան մանկանը։

Ինչեւիցե, Զապել թագուհին, նույնիսկ թագադրվելուց հետո չհաշտվեց իր դրության հետ, քանի որ խորապես սիրահարված լինելով Փիլիպոսին՝ ֆանամյա փառահեղ տղամարդուն¹¹, նա չէր կարող պատկե-

⁷ *Տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 454; Bar Hebraeus, Chronography, p. 389.*

⁸ *Անդ.*

⁹ *Տե՛ս Մյթաւ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 122; Barhebraeus, Chronicon, p. 454; Bar Hebraeus, Chronography, p. 389.*

¹⁰ *Տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 455; Bar Hebraeus, Chronography, p. 390.*

¹¹ *Տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 444; Bar Hebraeus, Chronography, p. 381.*

րացնել, թե ինչպես պիտի կենակցի երեխայի հետ: Ուստի 1230 թվականին նա նորից փախավ Սելեկիա եւ Կիպրոսից ժամանած իր մոր հետ ապստամբեց Կոստանդնի դեմ, նրան անպատվությամբ դուրս բշտելով ֆաղափից, ինչի մասին վկայում է իրադարձությունների ժամանակակից հիշատակագիրը. «Ի թուին Հայոց ՈՀԹ (1230), յամիս աւգոստոս ԻԵ (25) աւրն, յաւուր կիրակէի եկն առ մեզ Սարգիս հայրն եւ երբեմեզ վատ զրոյց, որ եկեալ Լեւոն թագաւորին թագունի ի Կիպրաւսա ի Սելեկիա, որ տենայր զիր դուստրն, որ էր Հեթում թագաւորին թագունի: Եւ տարան զթագունին ի Սելեկիա, եւ անդ ետես զմայրն իւր, եւ խաբեց զթագաւորին հայրն զպարոն Կոստանդին եւ մտաւ ի Սելեկիա, եւ մոտեց¹² հետ իր մաւրն, եւ զպարոնն հանին ֆաշնաւ¹³ բերդէն: Այս այսպէս գործեցաւ, եւ ենք յահի եւ յերկեղի, այլ յառաջկայն Աստուծոյ է գիտելի»¹⁴: Աստուծոյ գիտեցածը մենք էլ չգիտենալով, մնում է ենթադրել, որ խնդիրն ինչ-որ կերպ լուծելուց հետո Կոստանդին Պալլը Զապելին կրկին բռնությամբ բերել էր իր ամուսնու մոտ: Սակայն, ըստ երեւութիւն, դրանից հետո էլ թագունին դեռ երկար ժամանակ չէր համակերպվել իր վիճակին, քանի որ ըստ Բարհեբրեոսի՝ նա տաս տարի խուսափել էր կատարել իր ամուսնական պարտքը¹⁵: Ի դեպ, այս տեղեկությունն անհավանական չպետք է համարել, հաշվի առնելով, որ Հեթումի եւ Զապելի առաջնեկը ծնվել է 1236 թվականին, զարմանալի զուգահիշությամբ՝ նրանց ամուսնությունից ուղիղ տաս տարի հետո:

Այսպիսով, Կոստանդին Պալլի իրականացրած պետական հեղաշրջման հետեւանմով¹⁶ Կիլիկիոյ թագավորության գահն անցավ Ռուբին-

¹² Մոտել = ապստամբել, ըմբոստանալ. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 155: Մեր կարծիքով՝ փոխառված է ասորերէն *mrād* բառից, որն ունի նույն նշանակությունը:

¹³ Քաշանք = անպատվություն, նախատինք. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 432:

¹⁴ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 166: Մեզ թվում է, Սմբատ Սպարապետը շփոթմամբ իրար է խառնել 1225 եւ 1230 թվականներին տեղի ունեցած տարբեր դեպքերը. տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 121–122:

¹⁵ Տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 444–445; Bar Hebraeus, Chronography, p. 390.

¹⁶ Բնորոշումը Գ. Միքայելյանինն է. տե՛ս Микаелян, История, с. 293. Հմմտ. նաեւ՝

յանների երբեմնի ախոյանների՝ Հեթումյան գերդաստանի ներկայացուցիչների ձեռք: Այս փաստն, ինչպես արդեն առիթ ունեցել ենք նշելու¹⁷, հետազոտողներից շատերին, բնականաբար, հիմք է տվել պնդելու, որ Կիլիկյան Հայաստանն ունեցել է երկու թագավորական հարստություն՝ Ռուբինյան եւ Հեթումյան¹⁸: Սակայն զուտ իրավական տեսակետից սա արհեստական բաժանում է, քանի որ Հեթումի հաջորդները զահր ժառանգել են ոչ թե որպես նրա, այլ Զապել թագուհու, այսինքն՝ Ռուբինյան զարմի սերունդներ: Ոչ այլ ոք, քան հենց իրենք՝ «Հեթումյան» թագավորներն, իրենց գիտակցել են որպես Ռուբինյան հարստության ներկայացուցիչներ՝ փաստ, որն արձանագրված է նրանց պաշտոնական հրովարտականում¹⁹

Ատմ Գ-ի (II) 1271 թ. հունվարի հրովարտակը. «Lion, en Christ Deu feel, roy de tote Hermenie, fiz dou Deu amant e bien aorant sant roy d'Armenie Hayton, en Christ reposé, de puisanz et haus Ropinanz»²⁰

Ատմ Գ-ի (III) 1307 թ. մայիսի 20-ի հրովարտակը. «Lyon, en Christ feable, roy de tote Ermenie, fis dou Christ amant et bien creable seignor d'Ermenie Thoros, et en nom du segont roy amant et bien aorant roy de toute Hermenie, Lyon en Christ repose, des puisans et haus Ropinans»²¹

Ատմ Ե-ի (IV) 1321 թ. մարտի 1-ի հրովարտակը. «Nous Lion, feel de Jesu Crist, par la grâce et la misericordie de Dieu, roy de tous les Armens, fis

Բոռնադյան, Կիլիկիա, էջ 697:

¹⁷ *Տե՛ս Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 456-457:*

¹⁸ *Տե՛ս Grousset, Histoire, III, p. 269; Grousset, L'Empire, p. 396; Բոռնադյան, Կիլիկիա, էջ 698; Dédéyan, Histoire, p. 310; Mutaflan, La Cilicie, I, p. 417; Mutaflan, Recherches, p. 82; Adalian, Historical Dictionary, p. 226-231. Թերեւս ավելորդ չէ նշել, որ պատմաբաններից ոմանք ընդունում են նաեւ երրորդ՝ Լուսինյան հարստության գոյությունը:*

¹⁹ *Թեեւ այդ հրովարտականների համապատասխան հատվածները բերված են սույն աշխատության առաջին հատորում (Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 456-457), սակայն նյութի ամբողջականությունն ապահովելու նկատառումով, հարկ ենք համարում այստեղ կրկնել դրանք:*

²⁰ *Langlois, Cartulaire, p. 151-152.*

²¹ *Անգ, էջ 166-167:*

dou devot et feel en Christ roy Ossim, fils de bone memoire roy Lion, **haut et puissant des Ropignans**»²²

Լեւոն Ե-ի (IV) 1331 թ. նոյեմբերի 24-ի հրովարտակը. «Լեւոն ի Քրիստոս Աստուած հաւատացեալ, շնորհամբն եւ ողորմութեամբ նորին, թագաւոր ամենայն Հայոց, որդի ի Քրիստոս հանգուցեալ արքային Հայոց Աւշնի առաջնոյ, կարող եւ բարձր ի պա(յ)ծառ եւ բարի արմատոյն Ըռաբինաց»²³

Լեւոն Ե-ի (IV) 1333 թ. նոյեմբերի 10-ի հրովարտակը. «Leo, Dei gratia adjutorioque ejus, rex omnium Armenorum, filius in Christo quiescentis regis Armenorum Ossini, **potens et sublimis de Rubinis**»²⁴

Ռուբինյան է կոչված նույնիսկ գտարյուն «Հէթումյան» առաջին թագավորը, այն էլ ոչ պատահական մարդու, այլ իր եղբոր՝ Սմբատ Սպարապետի կողմից. «Յորս թագ(ւոր) ի Հայաստան/ Հէթում եղբայրս իմ պանծական.../ Ի մեծ թվականս Զ եւ Ե/ ի Ռուբինեան զարմէն տենչական»²⁵: Բազմաթիվ են նաեւ նույն ընկալումը հավաստող միջնադարյան հեղինակների եւ հիշատակագիրների վկայությունները²⁶: Այս առումով ուշագրավ է մանավանդ այն փաստը, որ Վահրամ Բաբունու հայտնի չափածո գրվածքը եւ Հէթում Կողիկոսցուն վերագրվող ազգաբանությունը, որոնց շարադրանքը մասամբ ծածկում է նաեւ «Հէթումյան» հարստության ժամանակաշրջանը, համապատասխանաբար վերնագրված են «Պատմութիւն Ռուբինեանց» եւ «Պատմութիւն ազգին Ռովբինանց»: Եթե նկատի առնենք, որ Վահրամ Բաբունին եղել է Լեւոն Գ (II) թագավորի ֆարտուղարը եւ իր երկն էլ գրել է վերջինիս պատվերով, ապա նշված փաստն

²² Անդ, էջ 182:

²³ Անդ, էջ 186:

²⁴ Անդ, էջ 193:

²⁵ Կրիկիկայի Զանտրըր-բերդի եկեղեցու 1256 թ. արձանագրությունը. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 73:

²⁶ Տե՛ս Յովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 88ա; Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 56, 58; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 181; Հէթում Կողիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 100; Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 65; Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 631, 706, 718, 726:

առավել ուշագրավ է դառնում²⁷: Ավելի հանգամանորեն, այն է՝ ազգաբանության տվյալներով, Վահրամը Ռուբինյանների եւ Հեթումյանների նույնությունը հիմնավորում է Լեւոն Գ (II) թագավորի օծման արարողության ժամանակ արտասանած «Բան ի Յայտնութին Տեառն» ճառում²⁸:

Ակնհայտ է, այսպիսով, որ Հեթումյաններին Ռուբինյան տոհմի շահավիղներ համարելու ավանդույթը լայնորեն տարածված էր միջնադարում: Սակայն նույնքան ակնհայտ է, որ այդ գիտակցությունը սերմանվում էր հենց Հեթումյան զարմի թագավորների կողմից՝ իրենց «լեգիտիմությունն» ամրապնդելու նպատակով: Դրա մի կողմնակի վկայությունը կարելի է համարել նաեւ այն, որ Հեթում Ա թագավորն իր որդիներին կնքել էր Ռուբինյան տոհմի ավանդական Լեւոն, Թորոս եւ Ռուբեն անուններով²⁹, որոնք մինչ այդ չեն հանդիպում Հեթումյան տոհմի ազգաբանության մեջ³⁰: Չկարողանալով խուսափել եւս մի հետաքրքիր փաստ արձանագրելու գայթակղությունից, ավելացնենք, որ հիշատակարաններից մեկում Ռուբինյան է հորջորջված նույնիսկ Կոստանդին Պայլը, որը որեւէ ուղղակի արյունակցական կապ չունեւ այդ գերդաստանի հետ՝ հետաքրքիր նաեւ այն առումով, որ տվյալ հիշատակարանը գրված է նրա որդի Հովհաննես արքեպիսկոպոսի ձեռքով. «Դատապարտ այցելու եւ անիմաստ բաբուն արհաեղքայր Հայոց Յովհաննէս, որ երբեմն Պաղտոյն, որդի Բրիստոսարեալ եւ ամենաընտիր, երջանիկ եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին եւ թագապահին՝ պարոնին ամենայն Հայոց Կոստանդեա, մականուն Մոզոն կոչեցեալ, յՌուբինեանց տոհմէ՝ որոց յիշատակն արհնեալ յԱստուծոյ եւ յաստուածայնոցդ լիցի, ամէն»³¹: Հեթումյանների օրոք Ռուբինյան կոչումն, ըստ այդմ, դուրս էր եկել զուտ ազգաբանական հարաբերություն նշանակելու սահմաններից, վերածվելով մի տեսակ պատվանվան, որը կարող էր շնորհվել իշխող ընտանիքի հետ կապ ունեցող որեւէ անձի:

²⁷ Հմմտ. Cowe, The Inauguration, p. 53.

²⁸ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութին Տեառն 1875, էջ 55–56:

²⁹ Հմմտ. Պողոսյան-Կարամյան, Կիլիկիա, էջ 410:

³⁰ Հմմտ. Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, II (H1), III (H2).

³¹ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 641:

Այս ամենը, սակայն, Հեթումյան գահակալների կողմից Ռուբինյանների տոհմանվան յուրացման սոսկ արտաքին, փառաշահական կողմն էր: Ինչպես ցույց պիտի տալին հետագա զարգացումները, այդ հորջորջումն իմաստավորվեց նաեւ բովանդակային, այն է՝ Ռուբինյանների հիմնադրած ֆաղափական ավանդույթների պահպանման առումով: «Կարելի է երկյուղ կրել,– այդ առթիվ գրում է Ռ. Գրուսեն,– որ նրա (Հեթումի) գահակալումը կարող էր խախտել հայկական ֆաղափական ավանդույթները: Բայց նման բան տեղի չունեցավ: Վաղուցվա մրցակից այդ երկու տների շարունակականությունը չխախտվեց, ֆանգի Հեթումի եւ Զապելի ամուսնությամբ, նրանց զավակները միաժամանակ դառնում էին թե՛ Ռուբինյանների, թե՛ նոր հարստության օրինական ժառանգները»³²: Ուստի եթե անպայման անհրաժեշտ է 1226 թվականին Հայոց գահին բազմած Հեթում Ա թագավորի շառավիղներին կոչել դիմաստիական հատուկ անվանմամբ, ապա ավելի ճիշտ է օգտագործել «Ռուբինյան-Հեթումյան հարստություն» արտահայտությունը, ինչպես առաջարկում է Գ. Միխայելյանը³³:

Որքան էլ տարօրինակ հնչի, Հեթումի գահակալումը չխախտեց նաեւ Ռուբինյանների հաստատած ամենահիմնական ֆաղափական ավանդույթը, այն է՝ Լամբրոնի Հեթումյանների դեմ պայքարի շարունակականությունը, թեեւ կան նաեւ հակառակը պնդող որոշ պատմաբաններ: Ս. Տեր-Ներսեսյանն, օրինակ, այդ առթիվ գրում է. «Վեռական դիմադրությունից հետո Զապելն ամուսնացավ խնամակալի որդու՝ Հեթումի հետ, եւ Ռուբինյանների ու Լամբրոնի Հեթումյանների երկու հզոր ֆեոդալական տների երկարատեւ հակառակությունն այսպիսով վերջ գտավ»³⁴: Համարյա նույնը կրկնում է Ս. Բոռնազյանը. «Մահանով վերջացավ Հեթումյանների եւ Ռուբինյանների պայքարը իշխանության համար, ֆանի որ Հեթումի եւ Զապելի ամուսնությամբ այդ իշխանական

³² Grousset, L'Empire, p. 396. *Թարգմանությունը տե՛ս Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 340–341*:

³³ Микаелян, История, с. 293–294. Հմմտ. նաեւ՝ Ковчумян, Armenia, p. 33.

³⁴ Der Nersessian, Cilician Armenia, p. 651–652. Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 403:

տները միավորվեցին»³⁵: Իսկ Պ. Պտուկյանի կարծիքով՝ «Այդ ամուսնությունը միացրեց երկու ընտանիքները եւ կայունացնող ազդեցություն ունեցավ թագավորության վրա»³⁶: Սակայն Ռուբինյան-Հեթումյան հակամարտությունը զուտ ներազգային կննիո կամ միջգերդաստանային տարածայնություն չէր, որպեսզի մեկ խնամությամբ վերջ գտներ: Այն խոր արմատներ ուներ եւ արտացոլում էր երկու հզոր իշխանական տների փառափառական կողմնորոշումների սկզբունքային տարբերությունը: Հակամարտության բոլոր հանգրվաններում Հեթումյանները հանդես էին գալիս Բյուզանդիայի հավատարիմ, իսկ Ռուբինյաններն՝ ապստամբ հպատակների դերում, ինչի մասին արդեն ֆանիցս առիթ ունեցել ենք նշելու:

Ողջ XII դարն ընդգրկող այդ անհաշտելի դիմակայության էությունը լավագույնս բացահայտված է Ներսես Լամբրոնացու կազմած «Պատնառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուի հեղինակային առաջաբանում գերխտացված տեղեկատվությամբ եւ խոր վերլուծությամբ աչֆի ընկնող մի հակիրճ գրվածքում, որին, թերեւս, կնախանձեր միջնադարյան ցանկացած պատմագիր: Նկատի ունենալով Ռուբինյան Թորոս Բ (1145–1168 թթ.) եւ Հեթումյան Օշին Բ (1143–1170 թթ.) իշխանների ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, Լամբրոնացին գրում է. «Յատուրսն յայնոսիկ յառնէր խոռվութիւն ի մէջ երկուց իշխանաց հայաստանից այսպիսի օրինակաւ: Քանզի էին պատուով ի Յունաց արքայէն սեւաստոսութեամբ, եւ էին ընդ ծառայութեամբ եւ հնազանդութեամբ նորա: Իշխանն՝ որոյ անունն Թէոդորոս, տէր գոլով լեռնային կողմանց Փոխիգացոց եւ բազում գաւառաց, եւ թեկն ածէր ընդդէմ թագաւորին Հոռոմոց պէսպէս պատնառաւ, մոռացեալ զերդմնակաւոյ դաշինսն՝ որ ի միջի, եւ զհնազանդութիւն նորա: Իսկ բարեպաշտ իշխանն Օշին, որ եւ սա տէր գոլով լեռնային կողմանց Փոխիգացոց եւ բազում գաւառաց՝ որ ի գահ Կիլիկիոյ, ունելով զանառիկ դղեակն ի թիկունս Տօրոս լեռինն վերադիտակ մայրաքաղաքին Տարսոնի, հաւատարմապէս մնացեալ ի հնազանդութիւն արքային Հոռոմոց: Իսկ ամբարտաւան իշխանն Թէոդորոս ի խոռվութիւն շարժէր ընդ բարեպաշտ իշխանին Օշինն վասն

³⁵ *Թոռնազյան, Կիլիկիա, էջ 698:*

³⁶ *Bedoukian, Coinage, p. 11.*

անբիծ հաւատոցն հաւատարմութեան՝ զոր ունէր առ թագաւորն Հոռոմոց, եւ վասն այսր պատճառի ոչ սակաւ խոտվութիւնք լինէր եւ հեղմունք արեան ի մէջ երկուց իշխանացն»³⁷: Թեւ գրված Հեթումյան ընտանիքի ջատագովի կողմից, ինչի վկայությունն են, թեկուզ, Օշինին շնորհված «բարեպաշտ» եւ Թորոսին հատկացված «ամբարտաւան» մականունները³⁸, այս մեջբերումն, այնուամենայնիվ, նիշտ է արտահայտում Ռուբինյան-Հեթումյան հակամարտության էությունը³⁹:

Հատկանշական է, որ Ռուբինյան եւ Հեթումյան գերդաստանների հակամարտությունը խնամությամբ լուծելու մի փորձ կատարվել էր հենց Լամբրոնացու նկարագրած իրադարձությունների նախօրյակին: 1152 թվականին Թորոսը, Մսիսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախիչ պարտության մատնելով Հեթումյաններին, սպանել էր Պապեռոնի տեր Սմբատին, իսկ Լամբրոնի իշխան Օշին Բ-ին, Բարձրերդի տեր Վասիլին եւ Պռականայի բերդակալ Տիգրանին՝ գերի վերցրել: Շուտով, սակայն, Օշինը ֆառասուն հազար դահեկանի փրկագնով ազատ էր արձակվել՝ վճարելով դրա կեսը, իսկ մյուս կեսի դիմաց պատանդ թողնելով իր որդի Հեթումին: Այնումետեւ, վերջինիս առաքինու-

³⁷ Ներսէս Շնորհալի, *Ընդհանրական թուղթք*, էջ 86: Ռուբինյան-Հեթումյան հակամարտության պատճառը ճիշտ է գիտակցել նաեւ ուշ շրջանի մի ժամանակագիր. «Ընդ այն ժամանակն Թորոս եւ Օշին մախային ընդ միմեանս: Եւ այս էր պատճառն. զի Թորոսն թեկն ածէր ընդդէմ թագաւորացն Հոռոմոց, եւ Օշինն... հաւտարմապէս մնացեալ ի հնազանդութիւն արքային Յունաց: Եւ կամէր Թորոս զի ընդ յինքեան լինիցի, այլ նա Յունացն օգնէր»։ Յակոբ Սսեցի, *Պատմութիւն*, էջ 114:

³⁸ Հատկանշական է, որ Լամբրոնացու այս գրվածքից օգտված Գրիգորիս գրիչը՝ Ներսէս Շնորհալու վարքի հեղինակը, Թորոսի «ամբարտաւան» մականունը փոխարինել է «քաջագոր»-ով, իսկ Օշինին զրկել «բարեպաշտ» պատվանունից. «Ընդ այն ժամանակս ունէր գտէրութիւն լեառնային կողմանց Փոռիգեցոց քաջագոր իշխանն Թէոդորոս: Տիրէր եւ իշխանն Աշին անառիկ դղեկին Լամբրունի... Գրիգորիս, Վարք Ներսեսի, էջ 48-49: Շնորհալու վարքի հեղինակի հարցի պարզաբանումը տե՛ս Հովսեփյան, Յիշատակարանք, էջ 944-946; Тер-Давтян, Памятники, с. 72-73.

³⁹ Հատվածի հանգամանալից մեկնաբանությունը տե՛ս Բոզոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 225-227; Բոզոյան, Նկեղեցական բանակցություններ, էջ 137-138: Հմմտ. նաեւ՝ Bozoyan, *Les documents*, p. 55.

թյուններով հիացած Թորոս իշխանը, նրան ամուսնացրել էր իր դստեր հետ, թերեւս, միամտաբար հավատալով, որ դրանով կարող է վերջ տալ կիլիկյան երկու հզոր ընտանիքների վտանգավոր դիմակայությանը⁴⁰։ Բայց այդ ամուսնության հետ կապված հույսերն այդպես էլ չարդարացան, քանի որ 1168/9 թվականին, Թորոսի մահից հետո, Հեթումը տնից վտարեց իր կնոջը, ինչը պատճառ դարձավ եւս մեկ անգամ սրելու Հեթումյանների եւ Ռուբինյանների հարաբերությունները. «Եւ որդի պարոն Օշնի պարոն Հեթում, որ ունէր զդուստր պարոն Թորոսի ի կնութիւն, նա ատէր զնա, եւ յահէն պարոն Թորոսի ի կենդանութեանն իր չիշխէր առնել, իսկ զկնի մահուան հօրն եհան ի տանէն իւրմէ։ Յաղագս որոյ զայրացեալ պարոն Մլեհն՝ զնաց պաշարեաց զօրօք զԼամբրոն, եւ շատ նեղութիւն հասոյց ի բնակիչս նորա։ Քանզի վաղուց հետէ Ռուբենեանք եւ Հեթումեանք մախային ընդ միմեանս. եւ եղեւ այս կրկին խռովութեան պատճառք»⁴¹։

Հեթումյանների զորությունը կտրուկ կերպով նվազեց, երբ Միրիոկեֆալոնի նակատամարտում (1176 թ.) Բյուզանդիայի կրած ծանր պարտությունից հետո նրանք զրկվեցին կայսրության հովանավորչությունից ու պաշտպանությունից⁴²։ Օգտվելով այդ հանգամանից, Կիլիկիո Ռուբեն Գ իշխանը 1180-ական թվականներին փորձեց զրավել Լամբրոնը, բայց Հեթումյաններն, այս անգամ արդեն դաշնակցելով Անտիոքի իշխանապետության հետ, կարողացան, այնուամենայնիվ, չեզոքացնել այդ վտանգը⁴³։ Դրանից հետո Լամբրոնի իշխան Հեթում III-ը ջանաց այլեւս չգրգռել Ռուբինյաններին եւ հաշտ կեցվածք որդեգրեց Կիլիկիո նոր գահակալ Լեւոն Բ-ի նկատմամբ, 1194/5 թվականին նույնիսկ այցելեց վերջինիս արքունիք⁴⁴, իսկ 1198-ին ներկա գտնվեց նրա

⁴⁰ Տե՛ս Սմբատ, *Տարեգիրք, Վենետիկ*, էջ 170–171։

⁴¹ Սմբատ, *Տարեգիրք, Փարիզ*, էջ 101–102։

⁴² Հմմտ. Adalian, *Historical Dictionary*, p. 227. Պատահական չէ, որ Ներսես Լամբրոնացին խոր ցավ է արտահայտում Բյուզանդիային վրա հասած այդ աղետի առթիվ. տե՛ս Ներսէս Շնորհալի, *Ընդհանրական թուղթ*, էջ 168։

⁴³ Տե՛ս Վահրամ Բաբունի, *Ոտանաւոր պատմութիւն*, էջ 212; Հեթում արքայորդի, *Ճաշոց*, էջ 586։

⁴⁴ Տե՛ս Ներսէս Լամբրոնացի, *Ատենաբանութիւն*, էջ 209։

թագադրման արարողությանը⁴⁵, դրանով, ըստ էության, վերջիվերջո ճանաչելով Ռուբինյանների գերիշխանությունը: Իմիջիայլոց, այն, որ մինչև Լեոն Բ-ի թագադրությունը Հեթումյանները չեն ճանաչել Ռուբինյանների գերիշխանությունը, հաստատվում է Հեթումյան ոլորտի վանքերում ընդօրինակված ձեռագրերի թվագրման բանաձևի փնտրյալ տվյալներով: Եթե նախկինում այդ բանաձևում Հայոց կաթողիկոսի կողմից պարտադիր կերպով հիշվում էր Լամբրոնի իշխանի, իսկ մեկ անգամ՝ նույնիսկ Բյուզանդական կայսեր անունը⁴⁶, ապա 1198-ից հետո ընդօրինակված ձեռագրերն արդեն թվագրվում են Լեոն թագավորի եւ Հայոց կաթողիկոսի ժամանակով⁴⁷: Ռուբինյանների գերիշխանության ճանաչումը, սակայն, չփրկեց Հեթումյաններին: Թագադրությունից միշտ ժամանակ անց Լեոնը Հեթումյանների հետ մի նոր խնամություն հաստատելու, այն է՝ իր զարմուհուն՝ Ռուբեն Գ-ի դուստր Ֆիլիպային Հեթում III-ի որդի Օշինի հետ ամուսնացնելու պատրվակով, նրանց հրավիրեց Տարսոն եւ, բոլորին ձերբակալելով, առանց կովի գրավեց Լամբրոն բերդը⁴⁸: Կարճատեւ բանտարկությունից հետո Հեթումը Լեոնի ողորմածությամբ ազատ արձակվեց եւ կարգվեց Դրազարկի վանահայր, ընդունելով կրոնավորական Հեղի անունը⁴⁹:

Թեւ Սմբատ Սպարապետը Հեթումյանների հանդեպ Լեոնի տեսած հաշվեհարդարը բացատրում է երկու ընտանիքների միջեւ գոյություն ունեցած նախկին թշնամանքով⁵⁰, մեզ թվում է, Հայոց թագավորն այդ

⁴⁵ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 112:

⁴⁶ Տե՛ս Մաթեոսյան, Ե-ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 221, 260–261, 267, 273, 288:

⁴⁷ Անդ, էջ 300, 302, ինչպես նաեւ՝ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 60, 99, 101, 111 եւ այլն: Միջանկյալ տեղ է զբաղեցնում 1198 թվականին Լամբրոնի մոտակայքի Գեմրոձգեր վանքում ընդօրինակված մի ձեռագիր, որի թվագրման բանաձևում թեւեւ արդեն հիշվում է Լեոն թագավորը, սակայն իներցիայով ավելացված է նաեւ Լամբրոնի իշխան Հեթում սեւաստոսի անունը. տե՛ս Մաթեոսյան, Ե-ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 305:

⁴⁸ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 113–114: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 286:

⁴⁹ Հեթում-Հեղիի մասին մանրամասն տե՛ս Ակիսյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 116–130:

⁵⁰ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 113:

ֆայլին դիմելու ավելի լուրջ պատճառ պիտի ունենաւ: Ըստ երեւոյթին, կասկածելով Հեթումյանների արտահայտած հավատարմության հավաստիքներին, նա մտավախություն ուներ, որ հարմար պահին նրանք նորից կարող են բացահայտել իրենց կենտրոնախույս ձգտումները: Ի պատիվ Լեւոնի, պետք է նշել, որ այդ կասկածները լիովին արդարացան՝ թեկուզ տասնյակ տարիներ հետո, երբ արդեն Հայոց գահին բազմել էր հենց Հեթումյան տոհմի շառավիղը: Կոստանդին Պալլը, ձգտելով սիրաշահել իր ազգականներին, Հեթում III-ի որդուն՝ Կոստանդին իշխանին վերադարձրեց Լեւոնի կողմից հարձակումիս գրավված Լամբրոն ամրոցը, միաժամանակ նրան շնորհելով Հայոց թագադրի պաշտոնը⁵¹ եւ, ըստ այդմ, վերականգնելով Արշակունյաց Հայաստանում Բագրատունիներին վերապահված պետական գործակալությունը⁵²: Հաստատվելով իր հայրենի անառիկ բերդում, Կոստանդին Լամբրոնացին անմիջապես դաշինք կնքեց Ռումի սելջուկյան սուլթան Ալանդդին Քեյ-Կոբադի հետ եւ 1220-ական թթ. վերջում ապստամբեց Հեթում թագավորի դեմ⁵³: Իսկ 1245 եւ 1246 թվականներին նա երկու անգամ սելջուկյան բանակներն առաջնորդեց Կիլիկիո խորհերը եւ նրանց օգնությամբ պաշարեց Տարսոնն ու ավարի մատնեց շրջակա գավառները⁵⁴: Հեթում թա-

⁵¹ *Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 286–287:*

⁵² *Թագադրի տիրողոսի մասին մանրամասն տե՛ս Բոռնաղյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, էջ 61–63:*

⁵³ *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 287: Ղ. Ալիշանն այդ դեպքը թվագրում է 1228 թվականով. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 553: Իսկ մի հիշատակարանի տվյալներով՝ Կոստանդին Լամբրոնացու ապստամբության դրվագներից մեկը տեղի է ունեցել 1235 թվականին. տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 190: Ուշագրավ է նաեւ, որ Կոստանդինը, որպես սելջուկների դաշնակից, ներկա է եղել Քյոսե-Դադի ճակատամարտից հետո (1243 թ.) մոնղոլների եւ Ռումի սուլթանության միջեւ Սեբաստիայում կնքված պայմանագրի ստորագրման արարողությանը. տե՛ս Mutasian, Le siècle Mongol, p. 177.*

⁵⁴ *Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 122–123: Հմմտ. նաեւ՝ Barhebraeus, Chronicon, p. 479; Bar Hebraeus, Chronography, p. 410. Կ. Կանեի էնթադրությամբ՝ այդ արշավանքը ձեռնարկելիս սելջուկներն, ըստ երեւոյթին, ստացել էին մոնղոլների լուռ համաձայնությունը, որոնք այդ ժամանակ դեռեւս անտարբեր էին տվյալ հակամարտության նկատմամբ, եւ միայն դրանից հետո ամրապնդված*

գավորին, Կոստանդին Պալլին եւ Սմբատ Գունդստապլին մեծ դժվարությունների գնով միայն հաջողվեց վանել թուրքերին⁵⁵, իսկ ապստամբ իշխանին շրջափակել իր ամրոցում⁵⁶, որտեղ էլ նա մեռավ կամ սպանվեց 1250 թվականին⁵⁷: Այսպիսով, ճակատագրի հեգնանքով, վերջին հարվածը Հեթումյաններին հասցրին հենց իրենց ազգակիցները, ինչը ցույց է տալիս, որ Ռուբինյան-Հեթումյան դարավոր հակամարտությունը ոչ թե արյունակցական թշնամանքի կամ միջտոհմային մրցակցության դրսևորում էր, այլ կենտրոնամետ եւ կենտրոնախույս ուժերի միջև ընթացող անհաշտ փառափառ պայքար, որում Ռուբինյանները կամ «ռուբինյանականացած» Հեթումյանները հանդես էին գալիս որպես Հայոց անկախ պետականության գաղափարակիրներ, իսկ նրանց հակառակորդները՝ որպես օտար երկրների աջակցության վրա հենվող անջատողականներ: Ըստ այդմ, Կոստանդին Լամբրոնացու ապստամբության դրվագը ջնջում է Ս. Տեր-Ներսեսյանի, Ս. Բոռնազյանի եւ Պ. Պտուկյանի այն տեսակետը, որ Զապելի եւ Հեթումի ամուսնությունը վերջ դրեց Ռուբինյան-Հեթումյան հակամարտությանը կամ կայունացնող ազդեցություն ունեցավ Հայոց թագավորության վրա:

* * *

Իսկ այժմ, վերադառնալով գահաժառանգության իրավունքի լուսաբանման մեր հետապնդած խնդրին, հարկ ենք համարում սկզբից եւեթ

հայ-մոնղոլական դաշինքն էր, որ թույլ էր տվել կանխել նմանօրինակ ձեռնարկների վերսկսումն ու հայերին հնարավորություն ընձեռել ետ նվաճելու իրենց կորցրած տարածքները. տե՛ս Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 271.

⁵⁵ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 123: Հմմտ. նաեւ՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 288:

⁵⁶ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 288:

⁵⁷ Տե՛ս Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 81, որի «կատարեցաւ ի սորայ» բառերն, ըստ երեւույթին, պետք է ուղղել «կատարեցաւ ի սրոյ». հմմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 85: Նույն Հեթում Բ թագաւորն իր հիշատակարաններից մեկում արդեն ավելի հստակ գրում է. «Ի թվին Հայոց ԶՃՂԹ (1250), ի յունիս ԻԹ (29) սպանին զպարոն Հեթումն տէր Լամբրոնին՝ պապն իմ». տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 705:

նշել, որ այն ինչ ասվեց Փիլիպոսի մասին, հավասարապես վերաբերում է նաեւ Հեթում Ա-ին, այսինքն՝ վերջինս նույնպես երկրի կառավարման ղեկն ստանձնել էր ոչ թե լիիրավ թագավորի, այլ թագակիր-գործակցի (prince consort) կարգավիճակով: Ընդ որում, եթե Փիլիպոսի պարագայում դա հաստատող պատմական փաստերը պակասում էին, ապա Հեթումի գահակալության շրջանն աչքի է ընկնում նմանատիպ փաստերի նշանակալի առատությամբ: Այն, որ Հեթումը եւ Զապելը երկիրը de jure կառավարել են գահակից-թագավորների հավասար իրավունքով, ապացուցվում է նախ եւ առաջ նրանց համատեղ հրապարակած հրովարտականքի առկայությամբ: Հեթումի գահակալության շրջանից մեզ է հասել երկու այդպիսի արքայական հրովարտակ, երկուսն էլ արձակված իր եւ Զապել թագուհու անունից.

22 նունվար, 1236 թ. «Ես՝ Հեթում, ի Քրիստոս Աստուած հաւատացեալ թագաւոր Հայոց, որդի Կոստանդնի թագաւորազնի, եւ Եղիսաբեթ⁵⁸, թագուհի նորին, դուստր ի Քրիստոս հանգուցեալ Լեւոնի թագաւորի...» (ego Eythou, Christi Dei fidelis rex Armenie, filius Constantini stirpis regie, et Ehelisabeth regina ejusdem, filia quiescentis in Christo Leonis regis)⁵⁹:

Մարտ, 1245 թ. «Ես՝ Հեթում, շնորհամ Աստուծոյ թագաւոր Հայոց, որդի Կոստանդնի առն ազնուազարմի, եւ ես՝ Եղիսաբեթ, դուստր Լեւոնի նախկի Հայոց թագաւորի, ի կարող ազգէ Ռուբինեանց, եւ թագուհի-ամուսին վերոյասացեալ Հեթում թագաւորի...» (ego Hetom, Dei gracia rex Armenie, filius Constantini nobilis viri, et ego Helisabeth, filia Leonis, quondam regis Armenie, de potenti genere Rupinorum, et regina uxor predicti regis Hetonis)⁶⁰:

⁵⁸ Զապել թագուհուն ծղիսաբեթ անունով հիշատակում են նաեւ հետեւյալ հայկական աղբյուրները. Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 141; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 511; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 365; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 705; Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 568:

⁵⁹ Langlois, Cartulaire, p. 141. Մեր թարգմանության մեջ որոշ չափով օգտագործել ենք Կիլիկիո թագավորների 1288 եւ 1331 թվականների հայերեն հրովարտականքի բանաձեւերը. տե՛ս Անդ, էջ 154, 186:

⁶⁰ Անդ, էջ 143:

Ավելորդ է, թերեւս, նշել, որ Կիլիկիո պատմության մէջ ոչ մի այլ թագուհի նման պատվի չի արժանացել, ինչն ընդգծում է Զապելի առանձնահատուկ իրավական կարգավիճակը: Զապել թագուհու առանձնահատուկ իրավական կարգավիճակը հաստատվում է նաեւ «իրեղեն ապացույցներով», այն է՝ դրամագիտության տվյալներով: Ի տարբերություն Կիլիկիո մնացյալ բոլոր գահակալների դրամների, որոնց երեսի կողմում դրոշմված են թագավորի պատկերն ու անունը, Հեթում Ա-ի հատած արծաթե դրամների վրա պատկերված է ոչ միայն Հեթումն ինքը, այլեւ Զապել թագուհին: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Կիլիկիո դրամագիտության հմտագույն մասնագետ Պ. Պտուկյանը, դա արտացոլումն է պատմական այն իրողության, որ Զապելը գահաժառանգ թագուհի էր, իսկ Հեթումը՝ նրա թագակիր-գործակիցը (prince consort)⁶¹: Հետաքրքիր է, որ նույն դրամագետի տվյալներով, Հեթումը նման դրամների հատումը շարունակել է անգամ Զապելի մահից հետո (1252 թ.), ընդհուպ մինչեւ իր գահակալության ավարտը (1270 թ.)⁶²: Անհարկի չենք համարում նաեւ ավելացնել, որ Պ. Պտուկյանի «Կիլիկյան Հայաստանի դրամները» գրքում նկարագրված է Հեթումի եւ Զապելի պատկերը կրող 451 արծաթե դրամ⁶³: Այսպիսով, Հայոց պետականության երկու կարեւորագույն «ատրիբուտներ»՝ արհայական հրովարտականքի եւ դրամահատության ընձեռած տվյալներն անառկելի են դարձնում Հեթում թագավորի եւ Զապել թագուհու համատեղ գահակալության իրավական բովանդակության ուրույնությունը:

Այդ ուրույնությունն, իմիջիայլոց, ցայտուն կերպով արտահայտվում է եւս մի ուշագրավ հանգամանքով: Որոշ ձեռագրերի թվագրման բանաձեւում կաթողիկոսի եւ Հեթում թագավորի անունների կողքին հիշատակվում է նաեւ Զապել թագուհու անունը, ինչը նույնպես վերջինիս առանձնացնում է մնացյալ բոլոր Հայոց թագուհիներից: Այսպես.

1244 թ. հիշատակարան. «Ի ժամանակս աստուածասէր եւ բարե-

⁶¹ Տե՛ս Bedoukian, Coinage, p. 60, 82. Պ. Քաուին այդպիսի դրամների հատումը բացատրում է գահակալության սկզբնական շրջանում իր «լեգիտիմության» պակասի պատճառով Հեթումի դրսեւորած զգուշավորությամբ. Cowe, The Inauguration, p. 53.

⁶² Bedoukian, Coinage, p. 82.

⁶³ Անդ, էջ 235–276:

պաշտ տերանց մերոց փրստոսապսակեալ արքայիս Կիլիկեցոց նահանգիս Հեթմոյ եւ փրստոսաւէր թագոմիւն իւրոյ Զապէլի ես՝ նուաստ եւ յետին ծառայ ծառայից Քրիստոսի Գրիգորիս մեղսասէր գրիչ... աշխատասիրեալ գրեցի զմատեանս»⁶⁴:

1247 թ. ճիշատակարան. «Ի թուականիս ՈՂԶ, ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Կոստանդեայ, եւ թագաւորութեան Հեթմայ բարեպաշտի, որ յերկրորդ է ի Լէոն թագաւոր(է), որ ի Ըռուպենիանց, եւ աստուածասէր թագոմիւն իւրոյ Զապիլի, որ դուստր էր թագաւորին Լեոնի գրեցի աշխատասիրաբար սուրբ Աւետարանս»⁶⁵:

1248 թ. ճիշատակարան. «Ի ՈՂԷ թուականութեանս Հայոց թարգմանեցաւ գիրքս այս յասորոց ի հայս, ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Կոստանդեայ, եւ ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ փրստոսապսակի եւ զգուշակենցաղ թագոմիւն իւրոյ Զապէլի դստեր Լեոնի արքայի»⁶⁶:

1249 թ. ճիշատակարան. «Բայց գրեցաւ յանմատչելի դղեակս Հռոմկլայ ի թուականութեանս Հայոց ՈՂԸ, ի յառաջնորդութեան տեառն Կոստանդեայ ստացողի զսա, եւ ի թագաւորութեան փրստոսապսակ թագաւորին Հեթմոյ եւ աստուածասէր թագոմիւն իւրոյ Զապիլի, եւ որդոց նոցին Լեոնի եւ Թորոսի»⁶⁷:

1249 թ. ճիշատակարան. «Եւ աւարտեցի զսա ի սուրբ եւ յաշխարհամուտ յաթոռս Հռոմկլայ... ի թուականութեանս Հայոց ՈՂԸ, ի թագաւորութեանս Հայոց Հեթմոյ բարեպաշտի, եւ որդոց նորա բարի շառաւելաց Լեոնի եւ Թորոսի, եւ սրբահոգի թագոմիւն իւրոյ Զապիլի»⁶⁸:

1250 թ. ճիշատակարան. «Գրեցաւ ի հայրա(պետու)թեան տեառն Կոստանդեա, եւ ի թագաւորութեանս Հայոց փրստոսապսակ թագաւորին Հեթմոյ եւ աստուածասէր թագոմիւն Զապէլի, որ է դուստր Լեոնի թագաւորին»⁶⁹:

⁶⁴ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 233:

⁶⁵ Անդ, էջ 238:

⁶⁶ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 611–612:

⁶⁷ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 250:

⁶⁸ Անդ, էջ 251:

⁶⁹ Անդ, էջ 256:

Բացի ձեռագրերի թվագրման բանաձևում Հայոց թագուհու անունը նշելու ինքնին արդեն խոսում փաստից, ուշադրության արժանի է նաև առաջին հիշատակարանում Հեթումի եւ Զապելի վերաբերյալ օգտագործված «տերանց մերոց» արտահայտությունը, ինչը ցույց է տալիս, որ հասարակական գիտակցության մակարդակում եւս ճիշտ է ընկալվել նրանց իրավահավասար գահակիցներ լինելու հանգամանքը: Ավելին, Վահրամ Բաբունու համոզմամբ, Լեւոնից հետո իրականում թագավորել է Զապելը, իսկ Հեթումն ընդամենը նրա լծակիցն է եղել. «Եւ յետ նորա դուստր նորա Զապել թագուհի, լծակցեալ ընդ բարեպաշտի Հեթմոյ, թագաւորեալ, եւ բազում բարութիւնս եւ ուղղութիւնս Հայոց ցուցեալ»⁷⁰:

Հասարակական գիտակցության մակարդակում Զապել թագուհու ուրույն տեղի գնահատման մի ուրիշ արտահայտությունն էլ պետք է համարել հիշատակագիրների կողմից նրա հասցեին շոայլված հետեւյալ պատվանունները. «ամենագով», «ամենապարկեշտ», «առաքինաջան», «առաքինի», «աստուածասէր», «բարեպաշտ», «մարդասէր», «ողջախոհ», «սուրբ», «սրբահոգի», «բիստոսասէր»⁷¹: Միջնադարյան գրիչներն ու ժամանակագիրները չեն զլանում նաև նրան ավելի ընդարձակ ու գեղապանույն գովեստներ ձոնել, ինչպես՝ «գարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ եւ բարեգործութեամբ» (Սմբատ Սպարապետ)⁷², «իմաստուն եւ բարեպաշտօն եւ պարկեշտ» (Սամուել Անեցու շարունակող)⁷³, «ի բարի գործս յառաջեալ, զպարկեշտութիւն նախապատուեալ» (Վահրամ Բաբունի)⁷⁴, «պարկեշտ կենօք, եւ երկիւղած ի Տեառնէ, հաճոյ Աստուծոյ, եւ գովելի ի մարդկանէ, բարեսէր կամօք, եւ զգոյշ փաղափարութեամբ» (Միքայել Ասորու շարու-

⁷⁰ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 55–56:

⁷¹ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 204, 233, 235, 238, 250, 251, 256, 315, 318, 320, 335, 440, 570, 571, 705, 709: Այս իմաստով Զապելի հետ կարելի է համեմատել, Թերեւս, միայն Կեռան Թագուհուն (1269–1285 թթ.), ինչի մասին մենք դեռ առիթ կունենաք խոսելու համապատասխան տեղում: Հմմտ. Mutaşian, Recherches, p. 136.

⁷² Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 229:

⁷³ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 150:

⁷⁴ Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 219:

նակող)⁷⁵: Իսկ նույն հեղինակի աշխատության մի այլ հատված արդեն Զապելին նվիրված ներքող է հիշեցնում. «Շառաւելն օրհնութեան ազատութիւն Զապել, անթերին ի գովելութենէ աստուածապաշտ եւ երկիւղած կնոջ, ողջախոհ եւ ցածուն, եւ անզարդասէր եւ լոին, լիահաւատ եւ մեծայոյս, փրկատոյսսէր եւ սրբասէր, աղօթասէր եւ ծերունի հանճարով ի տղայութեան հասակի»⁷⁶: Սակայն ամենապերճախօսը Կեռան թագուհու նշանավոր ավետարանի հիշատակարանի՝ Զապելին նվիրված հատվածն է. «Զողորմածն, զհեզանագն, բարեբարոյ, զաղբատասէրն, զբազմաբաշխն, զլցեալն ամենայն բարութեամբ, զնշմարիտ ժառանգն Հայաստան աշխարհիս Զապիլ թագուհի՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոս, յիշեցէ՛ յաղաթս մաքուրս, զի եւ նա բազում հոգեբարձութեամբ նախախ(նա)մեաց զաշխարհս, նաեւ զեկեղեցիս եւ զվանատրեայս, եւ ի վերա ամենայն բարեացն զոր գործեաց, յաւել եւ զայս, զի ետ Հայաստան աշխարհիս ժառանգ, զի ոչ շրջեցա՛մ անտերունչս եւ կամ վարատեալս, այլ զբնակութիւնս մեր կալա՛մ: Տացէ՛ սմա Աստուած սեփական հայրենի՛ք զորախոն եղեմական, զուարճանալ եւ բարգավաճիլ ընդ Հեղինեանսն, եւ ընդ այլ սրբոց թագուհեացն»⁷⁷: Այսպիսով, Զապելն, իր գահաժառանգության հանգամանքների կարեւորության, իրավական կարգավիճակի յուրահատկության եւ հասարակական ընկալման տարողության առումով, տարբերվելով Հայոց բոլոր մնացյալ թագուհիներից, եզակի բացառություն է հանդիսանում ոչ միայն Կիլիկիո, այլև ընդհանրապես հայ ժողովրդի ողջ պատմության մեջ⁷⁸:

⁷⁵ *Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 511:*

⁷⁶ *Անդ, էջ 515: Նույնը նաեւ՝ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 506:*

⁷⁷ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 417: Զապել թագուհու գովքն անում է նաեւ ասորի ժամանակագիր Բարհեբրեոսը. տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 490; Bar Hebraeus, Chronography, p. 418.*

⁷⁸ *Տե՛ս Nassibian, Zabel, p. 211–217. Այս առումով Զապելի կերպարը համեմատելի է Երուսաղեմի թագուհի Մելիսենդեի կերպարի հետ. վերջինիս մասին մանրամասն տե՛ս Mayer, Queen Melisende, p. 93–182; Hindley, The Crusades, p. 117–118. Մելիսենդեի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս նաեւ՝ Hintlian, History, p. 25–28; Mutaflan, Recherches, p. 54–55.*

* * *

Հեթում Ա թագավորի գահակալության շրջանի մասին խոսելիս, անհնար է չանդրադառնալ նաեւ նրա հոր՝ Կոստանդին Պայլի տիրապետող կերպարին, որի նշանակալիությունը պիտի զգացվեր Կիլիկիո պատմության այդ շրջադարձային ժամանակահատվածի համարյա բոլոր հանգրվաններում: Կոստանդինը, ծնված շուրջ 1180 թվականին⁷⁹, Լեոն թագավորի մորեղբոր՝ Վասակի որդին էր⁸⁰, գտարյուն Հեթումյան, որն աղբյուրներում հիշվում է որպես Կիլիկիայի երկու նշանավոր բերդերի՝ Պապեռոնի եւ Բարձրբերդի տեր⁸¹: Առաջինին նա, անկասկած, տիրում էր ժառանգական իրավունքով, իսկ երկրորդը, լինելով «բնիկ» Ռուբինյան տիրույթներից մեկը, մեր կարծիքով, նրան էր շնորհվել Լեոն թագավորի կողմից: Հայոց բերդակալ իշխանների՝ Սմբատ Սպարապետի կազմած հայտնի ցանկում, որն արտացոլում է 1198/9 թվականի վիճակը, որպես Բարձրբերդի տեր հիշատակվում է ում Գեորգ իշխան. «իշխան Բարձրբերդոյ Գեորգ»⁸² կամ «պարոն Գեորգ՝ տէր Բարձրբերդոյ»⁸³: Մենք չենք բացառում, որ այս Գեորգը կարող էր Մլեհ իշխանի նույնանուն որդին եղած լինել, որին, ինչպես արդեն տեսանք, 1208/9 թվականին Լեոնը ձերբակալել եւ կուրացնել էր տվել⁸⁴: Այդպիսի ենթադրություն անելու հիմք է տալիս Մլեհի որդու կենսագրի՝ Գրիգոր գրչի այն տեղեկությունը, որ Լեոնը վերջինիս կուրացնելուց բացի, նրան զրկել էր նաեւ իր սեփականություններից՝ «յափշտակեաց զամե-

⁷⁹ Հմմտ. Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, III (H2).

⁸⁰ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 116; Վենետիկ, էջ 214; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 486: Բարհեբրեոսը եւ Աբուլֆիզան Կոստանդինի հորը ճանաչում են Basil (= Վասիլ) անունով. տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 442; Bar Hebraeus, Chronography, p. 380; Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 236:

⁸¹ Տե՛ս Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 148; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 511:

⁸² Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 210:

⁸³ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 112:

⁸⁴ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 88; Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 216–217:

նայն ինչս նորա»⁸⁵: Այդ հափշտակված կամ հարժուհիս գրավված սեփականություններից մեկն էլ, թերեւս, Բարձրբերդն էր, որն այնուհետեւ Լեւոնը որպէս ավատ շնորհել էր Կոստանդինին՝ դրանով վարձահատույց լինելով իրեն մատուցած նրա ծառայությունների դիմաց⁸⁶: Ամենայն հավանականությամբ, Կոստանդինը, Բարձրբերդից ու Պապեռոնից բացի, տիրել է նաեւ Ճաննի բերդին, ինչի վկայությունն են հետեւյալ երկու փաստերը. առաջին՝ այդ բերդը հետագայում պատկանել է նրա որդի Վասակին⁸⁷, եւ երկրորդ՝ Հայոց բերդակալների վերոհիշյալ ցանկում հիշատակվում է ում «պարոն Կոստանդին՝ տէր Ճաննոյն»⁸⁸ կամ «իշխան Ճաննոյն Կոստանդին»⁸⁹:

Ըստ երեւոյթին, պատահական չէ, որ Մլեհի որդի Գեորգ իշխանին բաժին ընկած դժբախտության ժամանակին է համընկնում նաեւ Կոստանդինի՝ Հայոց թագավորության գունդստապլի կամ սպարապետի պաշտոնին արժանանալու փաստը: Ռայմոնդ-Ռուբենի 1207 թ. մարտի 17-ի հրովարտակը հաստատող վկաների շարքում որպէս Հայոց գունդստապլ հիշատակվում է Ապլղարիպ իշխանը (Eburgarib, regni Armenie comestabulis)⁹⁰: Իսկ Լեւոն թագավորի 1210 թ. օգոստոս ամսով թվագրված հրովարտակում արդեն նրա փոխարեն ի հայտ է գալիս Կոստանդին Գունդստապլի անունը (Constantius comestabulus)⁹¹, ինչը նշանակում է, որ վերջինս

⁸⁵ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ*, էջ 88:

⁸⁶ Կոստանդինի կողմից Բարձրբերդին տիրելու փաստը հիշատակելիս, Ղ. Ալիշանը բավարարվում է գրելով հետեւյալը. «Թագաւորահայրն այն առեալ էր, ոչ գիտեմ յորմէ հետէ, իբրեւ յիւր սեփական կալուած եւ նստոց»։ Ալիշան, Սիսուան, էջ 148:

⁸⁷ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ*, էջ 250; *Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Բ. 4188*, էջ 112:

⁸⁸ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ*, էջ 111:

⁸⁹ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ*, էջ 210:

⁹⁰ Langlois, Cartulaire, p. 131. Ապլղարիպի մասին եւս մի հիշատակութիւն, որը վերաբերում է 1198/9 թվականին, պահպանվել է Սմբատ Սպարապետի՝ Հայոց բերդակալ իշխանների ցանկում. «Պարոն Ապլղարիպ գունդստապլն՝ տէր Կուտայ»։ *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ*, էջ 111; «Իշխան Կուտաֆոյն Ապլղարիպ գունդուստապլն»։ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ*, էջ 209:

⁹¹ Langlois, Cartulaire, p. 116.

Հայոց թագավորության նվիրապետական աստիճանակարգի բարձրագույն պաշտոնն ստանձնել է 1207–1210 թթ. միջև⁹²։ Ի դեպ, Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրությանը կցված՝ Հայոց սպարապետների ցանկ-հավելվածում եւս նշված է, որ Կոստանդինն այդ պաշտոնում հաջորդել է Ապլղարիպին⁹³։ Կոստանդինի կողմից Հայոց պետության կարեւորագույն գործակալությունը գլխավորելու հանգամանքը ցույց է տալիս, որ նա վայելում էր Լեւոն թագավորի լիակատար վստահությունը եւ մտնում վերջինիս մտերիմների նեղ շրջանակի մեջ՝ իր ազդեցությամբ, թերեւս, գիջելով միայն Սիր Ատանին։ Դրա վկայություններից մեկն էլ այն է, որ Կոստանդին Գունդստապլի անունը մշտապես հիշատակվում է Լեւոնի եւ Ռայմոնդ-Ռուբենի 1207–1215 թթ. միջև հրապարակված հրովարտակները հաստատող վկաների շարքում⁹⁴, ինչպիսի պատվի հայ իշխաններից ֆչերն են միայն արժանացել։ Կոստանդինի նկատմամբ Լեւոնի տածած առանձնահատուկ գուրգուրանքի ամենացայտուն արտահայտությունը պետք է համարել, սակայն, այն փաստը, որ երբ Հայոց գունդստապլը մի ֆանի այլ իշխանների հետ գերի էր ընկել Ռումի սուլթան Իզգեդդին Քեյ-Քավուսի ձեռքը (1216 թ.) եւ տասնչորս ամիս պահվել բանտում, Լեւոնը չէր զլացել թեկուզ ծանր պայմանների, այն է՝ տարածֆային զիջումների ու սուլթանի գերակայությունը ճանաչելու զնով ազատել նրան, մյուս գերիների հետ միասին⁹⁵։ Նկատի ունենալով այս կապակցությամբ Կոս-

⁹² Ինչպես գրում է Ղ. Ալիշանը, թե՛ Կիլիկիո, թե՛ Ֆրանկ արքունիքներում գունդստապլը համարվում էր պետական պաշտոնյաներից առաջինը. «Յ՛իրական եւ ի մշտակայ պաշտօնեայս՝ նախադասի յարքունիս Սիսուանայ, որպէս եւ ի Փռանկացն, Գունդստապլն, որ է ընդհանուր Սպարապետ»։ Ալիշան, Սիսուան, էջ 484; Հմմտ. Caben, La Syrie du Nord, p. 452–453; Mayer, Kreuzzüge, S. 149; Amouroux-Mourad, Édesse, p. 114. Մինչդեռ Ժ. Ռիշարի կարծիքով՝ խաչակրաց պետությունների աստիճանակարգում ամենաբարձրը սենեշալի պաշտոնն էր. տե՛ս Richard, Jérusalem, p. 75; Richard, Tripoli, p. 48.

⁹³ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 137:

⁹⁴ Տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 116, 123, 125, 131, 134, 136.

⁹⁵ Այդ դրվագի մասին մանրամասն տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 101; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 117–118; Վենետիկ, էջ 221–222; Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն 1870, էջ 519–520; 1871, էջ 511–513; Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 79; Հեթում Կոռեկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 63: Որոշ աղբյուրների

տանդնի մոտ առաջացած երախտապարտության զգացումը՝ Սմբատ Սպարապետը գրում է. «Յետ մահուան թագաւորին Լեւոնի արար իւր փոխարէն Կոստանդին Գունդստապլն հարիւրապատիկ եւ իւր դստերն. զի լա՛ւ է թագաւորի աղէկ ճորտ պահել, քան զայլ հարստութիւն»⁹⁶:

Մենք արդէն տեսանք, թէ Լեւոնի մահից հետո Կոստանդին Գունդստապլն ինչպիսի դաժանությամբ մեկը մյուսի ետեւից վերացրեց Հայոց գահի բոլոր հավակնորդներին՝ Սիր Ատանին, Ռայմոնդ-Ռուբենին, Վահրամ մարաջախտին եւ Փիլիպոս թագավորին, իսկ ապա, Զապել թագունուն բռնությամբ ամուսնացնելով իր մանկահասակ որդու հետ, փաստորեն դարձավ Կիլիկիո թագավորության առաջին դեմքն ու լիիրավ տերը, ինչը, բնականաբար, չի վրիպել անգամ ժամանակակիցների աչքից: Ինչպես, օրինակ, գրում է Միխայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության շարունակողը, Հեթումի գահակալումից հետո «հայրն նորա կարգաւորէր զթագաւորութիւնն»⁹⁷: Այդ առթիվ ավելի ընդարձակ ու բովանդակալից է Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը. «Իսկ մեծ իշխանն Կոստանդին իբրեւ առ զիշխանութիւնն թագաւորութեանն որդոյ իւրում Հեթմոյ, զամենայն հոգս արհայութեան յանձն առեալ՝ իմաստաբար կարգաւորէր. զկէսն հնազանդէր սիրով, եւ զոչ հնազանդսն բառնայր ի միջոյ՝ զոմանս փախստական առնելով եւ զայլս մահուամբ»⁹⁸: Իր պատմության մի այլ հատվածում Կիրակոսը Կոստանդինին հորջորջում է նույնիսկ «արհա» անունով. «Կոստանդինն հայրն արհայի, եւ ինքն իսկ արհայ»⁹⁹:

Հետեւելով մոնղոլական ավանդույթին, որի համաձայն՝ «կայսրությունը համարվում էր ողջ խանական տոհմի սեփականությունը»¹⁰⁰, Կոս-

համաձայն՝ Լեւոնը գերյալ հայ իշխաններին ազատել է ոչ թէ զիջումների գնով, այլ ուժի ցուցադրությամբ. տե՛ս Վահրամ Բաբունի, Ոստանաւոր պատմութիւն, էջ 216; Հեթումը արքայորդի, Ճաշոց, էջ 586–587: Միջանկյալ տեղ է զբաղեցնում Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը. տե՛ս Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 146–147:

⁹⁶ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 118:

⁹⁷ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 526; 1871, էջ 518:

⁹⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 190:

⁹⁹ Անդ, էջ 287:

¹⁰⁰ Бартольд, Чингиз-хан, с. 843. տե՛ս նաեւ՝ Владимирцов, Общественный строй, с. 98–99.

տանդինն ստեղծել էր կառավարման մի յուրահատուկ կլանային համակարգ¹⁰¹, պետության կարեւորագույն գործակալությունների գլխավորումը հանձնարարելով իր որդիներին ու ազգականներին¹⁰²: Որդիներից Սմբատին նա շնորհել էր գունդատապլի, Օշինին՝ Հայոց պալլի, Բասիլին՝ Սսի արհեստակցոսի (այդու՝ ջանցների կամ ատենադպրի), Լետնին՝ մարաջախտի¹⁰³, Լիկոսին՝ սենեշալի (սեղանապետի)¹⁰⁴, իսկ աներծագին՝ Կոստանդին Լամբրոնացուն՝ թագադրի պաշտոնը¹⁰⁵: Եթե սրան ավելացնենք նաեւ, որ Կոստանդին Գունդատապլը 1221 թվականին Հայոց կաթողիկոսի գահին բազմեցրել էր իր մարդուն՝ Կոստանդին Բարձրբերդցուն, ինչպես այդ մասին միանշանակորեն տեղեկացնում է Կիրակոս Գանձակեցին¹⁰⁶, ապա կարելի է ասել, որ նա, ըստ էության, իր ձեռնում էր կենտրոնացրել պետության կառավարման բոլոր լծակները: Կլանային այդ համակարգի հասարակական գիտակցության արտահայտությունը պետք է համարել Կոստանդինն ու նրա որդիներին հանախակի հատկացված **թագաւորանայր/արհայանայր**¹⁰⁷ եւ **թագաւ-**

¹⁰¹ Հմմտ. Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, p. 28. Մոնղոլական միապետությունում խանական տոհմի համատեղ կառավարման մասին տե՛ս Бартольд, Туркестан, с. 529, 533–534; Владимирцов, Общественный строй, с. 99–101; Массэ, Ислам, с. 145; Soucek, Inner Asia, p. 107–108.

¹⁰² Հմմտ. Adalian, Historical Dictionary, p. 224.

¹⁰³ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 343, 593:

¹⁰⁴ Տե՛ս Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, III (H2), p. 62. Լիկոսը, սակայն, հավանաբար ոչ թե Կոստանդինի որդին, այլ փեսան էր, նրա դստեր՝ Ակացի ամուսինը. այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության էջ 430, ծանոթ. 21:

¹⁰⁵ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 287:

¹⁰⁶ «Եւ նստուցանէ մեծ իշխանն հանդերձ թագաւորան զտէր Կոստանդին յաթոռ սրբոյն Գրիգորի». Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 190: Հստ Սմբատ Սպարապետի նույնպէս՝ Բարձրբերդցու ընտրության հարցում Կոստանդին Գունդատապլը վճռական դեր է խաղացել. տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 224–225: Հմմտ. Նաեւ՝ Օրմանյան, Ազգապատում, § 1101:

¹⁰⁷ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 198, 201, 315, 318, 328, 397, 487, 571, 590: Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 230, 233, 237, 238, 250: Փարիզ, էջ 123: Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 151: Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 525; 1871, էջ 517: Գրիգոր Անեցի, Պատմութիւն, էջ 34:

րեղբայր/արհաղեղբայր¹⁰⁸ պատվանունները, որոնք սկզբում լինելով, թե-
րեւս, զուտ ազգակցական հարաբերություն նշանակող հասկացություն-
ներ, աստիճանաբար վերածվել են յուրատեսակ տիտղոսների¹⁰⁹: Դա
ակնհայտ է դառնում մանավանդ այն դեպքերում, երբ նշված պատվա-
նունները գործածվում են «թագաւորահայր/արհայաճայր Հայոց»¹¹⁰ կամ
«թագաւորեղբայր/արհաղեղբայր Հայոց»¹¹¹ բառակապակցություններում¹¹²:
Ի դեպ, խիստ ընդգծված տոհմակլանային բովանդակություն ունեն
նաեւ Կոստանդին Գունդատապլի ռոդիների՝ Սմբատ Սպարապետի եւ

Mistrih, Trois biographies, p. 107; Գիլիսէ պողազը եկեղեցու արձանագրություն. Ալի-
շան, Սիսուան, էջ 75: Թագաւորահայր կոչումը Յ. Կարստը համարում է խնամակա-
լի համարժեքը. տե՛ս Karst, Armenisches Rechtsbuch, Bd. 2, S. 3. Ըստ Ժ. Տետեյանի՝
կիրիկյան այդ տիտղոսը փոխառված է Բյուզանդիայից. Dédéyan, Histoire, p. 314.

¹⁰⁸ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 592, 593, 594, 639, 641, 647;
Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 234, 238; Mistrih, Trois biographies, p. 32, 107;
Հեթում Նդիրցի, Պատմութիւն, էջ 542:

¹⁰⁹ Կիրիկիո իրականության մեջ «թագաւորահայր» տիտղոսը, բացի Կոստանդին
Գունդատապլից, շնորհվել է նաեւ Թորոս Գ Հայոց պարոնին եւ Հեթում Բ Թագա-
վորին: Սակայն այդ փաստին մենք անդրադառնալու ենք սույն աշխատության
«Հեթում Բ Թագավոր եւ եղբայրք նորին» ենթագլխում:

¹¹⁰ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 281, 322, 328, 511, 644; Հե-
թում Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 71; Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն, էջ 51; Մի-
խայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 612; Հեթում Թագաւոր, Պատմու-
թիւն, էջ 82; Հեթում Նդիրցի, Պատմութիւն, էջ 541:

¹¹¹ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 486, 512, 590, 591, 592 (արքա-
եղբայր ամենայն Հայոց), 641, 644, 645 (արքաեղբայր Կիրիկոյ), 648; Հեթում
Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 70, 73; Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 82, 83;
Սամուէլ Անեցի, Շարունակող, էջ 484; Պողոսյան, Յուցակ, հտ. 11, էջ 399;
Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Թ. 4188, էջ 112:

¹¹² Բոլորովին այլ նշանակությամբ «արքայահայր» տիտղոսը մեկ անգամ հատ-
կացված է նաեւ XIV դարում ապրած ոմն Վասիլ, որը հիշատակվում է Լեւոն Ե
(IV) Թագավորի 1331 թ. նոյեմբերի 24-ի հրովարտակում. «Գրեցաւ ...ի ջանե-
րութեան Յանէս Իրիցանց եւ արքայհայրութեան Վասիլ ծառայի Աստուծոյ».
Langlois, Cartulaire, p. 190. Վ. Լանգլուան «արքայհայրութեան» բառը թարգմա-
նել է *ministre dirigeant*, սակայն մեզ թվում է, որ ավելի ճիշտ է այն հասկանալ
«արքայի խոստովանահայր» իմաստով:

Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կողմից իրեն շնորհված «նահապետ երկրին Կիլիկոյ», «նոր նահապետ», «մեծ նահապետ Հայոց» եւ «աբահամեան ծերունի» պատվանունները¹¹³:

Ինչ վերաբերում է Կոստանդնի բուն տիտղոսներին, ապա դրանք արտացոլում են պետական կառավարման ասպարեզում նրա իրականացրած երկու գլխավոր գործառույթները, այն է՝ սպարապետությունը եւ խնամակալությունը: Առաջին խմբին պատկանում են հետեւյալ տիտղոսները.

Գունդստապլ (Comestabulus)¹¹⁴ Ինչպես արդեն նշեցինք, Կոստանդինը Հայոց բանակի գլխավոր հրամանատար էր կարգվել 1207–1210 թթ. միջև: Հետազոտողների կարծիքով՝ Կիլիկիո թագավորության այդ կարեւորագույն գործակալությունը նա ղեկավարել է մինչեւ 1226 թվականը, դրանից հետո գունդստապլի պաշտոնը փոխանցելով իր որդի Սմբատին¹¹⁵:

Սպարապետ¹¹⁶. Նախորդ տիտղոսի հին հայկական համարժեքն է, որը Կոստանդնի պարագայում շատ քիչ է գործածված: Անհրաժեշտ է նշել, որ եթե «գունդստապլը» Հայոց բանակի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնական տիտղոսն էր՝ արձանագրված արժունական վավերագրերում, ապա «սպարապետ» կոչումն ուներ ոչ պաշտոնական բնույթ՝ հանդիպելով միայն պատմագրական երկերում եւ ձեռագրերի հիշատակարաններում:

¹¹³ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 238, 239; Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 322, 323, 410, 590:

¹¹⁴ Տե՛ս Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 101; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 118; Վենետիկ, էջ 221; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 147, 148; Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 512; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104; Հեթում Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 63; Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 79; Langlois, Cartulaire, p. 116, 123, 125, 131, 134, 136; Lignages d'Outremer, p. 66, 92.

¹¹⁵ Տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 484; Բոռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնները, էջ 65; Կատվալյան, Կոստանդին, էջ 612:

¹¹⁶ Տե՛ս Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 144; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 117:

Կոստանդին խնամակալական գործառույթին վերաբերող հետևյալ կոչումները կազմում են նրա տիտղոսների երկրորդ խումբը.

Պայլ (bail/baill)¹¹⁷ Այս տիտղոսի տակ նկատի է առնված 1221 թվականից Ջապել թագուհու, իսկ 1226-ից նաեւ Հեթում թագավորի խնամակալ կարգվելու Կոստանդինի հանգամանքը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Ռուդ-Կոլենբերգը, Կոստանդինը Ջապելի եւ Հեթումի խնամակալությունը շարունակել է իրականացնել նույնիսկ նրանց չափահաս դառնալուց հետո¹¹⁸:

Պայլ Հայոց (baill d'Ermenie)¹¹⁹ Նախորդից տարբերվում է նրանով, որ բովանդակում է նաեւ Կոստանդինին վերապահված երկրի խնամակալության կամ կառավարման լիազորությունը: Միֆայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության շարունակողն այդ լիազորությունը կոչում է «հոգաբարձութիւն աշխարհին», իսկ Կիրակոս Գանձակեցին՝ «հոգս աշխարհին» եզրույթով¹²⁰: Ղ. Ալիշանը Հայոց պայլի պաշտոնը նույնացնում է Արշակունյաց Հայաստանի հազարապետի գործակալության հետ¹²¹:

Աազ պարոն¹²² «Պայլ» եւ «Պայլ Հայոց» տիտղոսների համար-

¹¹⁷ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 119, 120, 121; Վենետիկ, էջ 222, 224 (3 անգամ); Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 118; Վահրամ Բաբունի, Ուտանաւոր պատմութիւն, էջ 217; Gestes des Chiprois, p. 671; Lignages d'Outremer, p. 67; Barhebraeus, Chronicon, p. 442, 443, 444, 454, 476; Bar Hebraeus, Chronography, p. 379, 380, 381, 389, 408. Հետաքրքիր է, որ Բարհեբրեսը «պայլ» բառը տառադարձում է հայերենից փոխառված Pali ձեւով:

¹¹⁸ Տե՛ս Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, p. 23.

¹¹⁹ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 223, 224 (3 անգամ), 225; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 148; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 104, 105; Հեթում Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 64 (2 անգամ); Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 79; Gestes des Chiprois, p. 655; Lignages d'Outremer, p. 66 (baill de la terre), 92.

¹²⁰ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 523; 1871, էջ 515; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 190:

¹²¹ Տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 484:

¹²² Տե՛ս Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 147, 148, 150, 151; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 137; Վենետիկ, էջ 187; Հեթում Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 63, 71; Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 79, 80 (աւազ պարոն Հայոց); Սարգիս Պիժակ, Ժամա-

Ժեֆն է՝ գործածության մեջ դրված XIII դ. երկրորդ կեսում: Լեոն Դ (III) քազավորի խնամակալ Հեթումի 1307 թ. հին ֆրանսերեն լեզվով գրված հրովարտական «աւագ պարոն» տիտղոսը վերադարձրված է «grant seignor» ձևով¹²³: Անկարեւոր չէ նշել, որ որոշ հայկական աղբյուրներում նույնաբնույթ «մեծ պարոն» տիտղոսով օժտված են նաեւ եգիպտոսի վեզիրները¹²⁴, ինչը նշանակում է, որ Կիլիկիո «աւագ պարոնի» կամ երկրի կառավարչի պաշտոնը նույնական էր մահմեդական պետությունների այդ գործակալությանը:

Տիտղոսների մի երրորդ խումբ էլ կազմում են անորոշ բովանդակություն ունեցող կամ պատվանուն հիշեցնող հետեւյալ կոչումները.

Իշխանաց իշխան¹²⁵ Բագրատունյաց ժամանակներից եկող եւ Հայաստանի՝ արաբական տիրապետության շրջանում գործառության շրջանակություն ունեցող այս տիտղոսը¹²⁶, մեր կարծիքով, տվյալ պարագայում, ընդամենն արտացոլում է այն իրողությունը, որ Կոստանդինը Հայոց իշխաններից առաջինն էր կամ գլխավորը:

Պարոն Հայոց¹²⁷ Այս կոչումը կա՛մ «աւագ պարոն» կա՛մ էլ «իշխանաց իշխան» տիտղոսների տարբերակն է, որի բովանդակության հավելյալ հստակեցումը, դժբախտաբար դժվարանում է նրա գործածության կոնտեքստների հակիրճության պատճառով:

նակագրութիւն, էջ 105; Անանուն, Յիշատակք հանգուցելոց, էջ 543; Tisserant, Codices Armeni, p. 99; Սամուէլ Անեցի, Շարունակող, էջ 484 (աւագ պարոն Հայոց):

¹²³ Langlois, Cartulaire, p. 169. Հանգլուան, սակայն, այդ տիտղոսը սխալմամբ նույնացնում է «գունդստապլի» պաշտոնի հետ: Իսկ ըստ Ժ. Տեսեյանի՝ դա թագածառանգի տիտղոսն էր. Dédéyan, Histoire, p. 314.

¹²⁴ Անանուն, Ժամանակագրական գրառումներ, էջ 558; Բրիտանական Փրադարանի ձեռագիր Or.5458-Arm.116, էջ 131ա:

¹²⁵ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 144, 175, 190, 229, 236, 410, 487, 590, 591, 593, 639 (իշխանաց իշխան Հայոց), 641, 645; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 278, 286, 365; Պողարյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 261: Մի քանի անգամ էլ այդ տիտղոսը վերադարձրված է «իշխանաց իշխող» ձևով. տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 281, 511, 644:

¹²⁶ Մանրամասն տե՛ս Юзбашян, Армянские государства, с. 66-69, 84-86.

¹²⁷ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 590, 593, 641 (պարոն ամենայն Հայոց):

Քազապան¹²⁸ Կարող է ունեցած լինել երկու նշանակություն՝ մեկն արտացոլելով երկրի խորհրդանշական ապավենը կամ երաշխավորը լինելու Կոստանդնի պարագան, մյուսը՝ թագավորի բացակայության ժամանակ Հայոց գահը պահպանելու նրա ստանձնած պարտավորությունը: Նկատի ունենալով, որ նշված տիտղոսն առաջին անգամ նրան շնորհվել է 1255 թվականին գրված մի հիշատակարանում, երբ Հեթում Ա թագավորը գտնվում էր Մոնղոլիայում, այս մեկնաբանությունն անհավանական չպետք է համարել¹²⁹:

Մոզոն. Այս կոչումը որպես Կոստանդնին վերագրված մականունն երեք անգամ գործածված է նրա որդու՝ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի հիշատակարաններում. «որդի Կոստանդեայ՝ Մոզոն կոչեցելոյ», «որդի Կոստանդեա՝ մականունն Մոզոն» եւ «որդի Կոստանդեա՝ մականունն Մոզոն կոչեցեալ»¹³⁰: Բառարաններից ոչ մեկում չգտնելով տվյալ անվան բացատրությունը, մեզ մնում է ենթադրել, որ այն փոխառված է հունարեն *μειζων* (= մեծ, հզոր) բառից¹³¹, ուստի ոչ թե տիտղոս, այլ պատվանունն է նշանակում¹³²:

Նշված տիտղոսներից բացի, հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները Կոստանդնին օծտում են նաեւ բազմաթիվ պատվանուններով, որոնք սովորաբար հատկացվում են թագավորներին ու թագունի-

¹²⁸ Անդ, էջ 281, 322, 511, 641, 645:

¹²⁹ Ավելի վաղ գրված մի հիշատակարանում (1244 թ.) Կոստանդինն օծտված է նույնաբնույթ «աթոռապահ» տիտղոսով, ինչը, մեր կարծիքով, համապատասխանում է «Քազապահ» տիտղոսի առաջին խորհրդանշական իմաստին. տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 229:

¹³⁰ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 590, 639, 641:

¹³¹ Քերականորեն *μείζων*-ը հունարեն *μέγας* ածականի համեմատական աստիճանն է՝ «ավելի մեծ» նշանակությամբ: Կողմնակիորեն «Մոզոն»-ի մեր առաջարկած ստուգաբանության օգտին է խոսում այն իրողությունը, որ Հայկազյան բառարանում առկա է հունարեն նույն արմատից կազմված «մոզանամ» բայը՝ «մեծանալ, առաւելուլ, զօրանալ» իմաստով. տե՛ս *Նոր բառգիրք*, հտ. 2, էջ 292:

¹³² Մենք դիտավորյալ կանգ չառանք հիշատակարաններում եւ պատմագրական աղբյուրներում Կոստանդնին բազմիցս շնորհված «պարոն» տիտղոսի վրա, քանի որ այն զուրկ է կոնկրետ գործառութային նշանակությունից եւ հատկացվում է կրիկյան հասարակության ազնվական ծագում ունեցող բոլոր անձանց:

ներին, ինչպես, օրինակ՝ «ամենաընտիր/ամենընտիր», «ամեներջանիկ», «աշխարհաշէն», «առաքինի», «աստուածասէր», «աստուածարեալ», «բարեպաշտ», «երջանիկ», «իմաստուն», «հաննաբեղ», «մեծն», «վեհ», «փրիստոսամեծար», «փրիստոսասէր», «փրիստոսասիրեալ»¹³³: Իսկ եթե սրան ավելացնենք, որ որոշ ձեռագրերի թվագրման բանաձեւում, թագավորների օրինակով, հիշատակվում է նաեւ Կոստանդին Պալլի անունը¹³⁴, ապա պարզ կդառնա, որ մենք, ըստ էության, գործ ունենք նրա անձի պաշտամունքի մի յուրահատուկ դրսեւորման հետ, որը բացառիկ երեւոյթ է միջնադարյան Հայաստանի պատմության մէջ: Զբաղարարվելով միայն բազմազան տիտղոսներով ու արայա-վայել պատվանուններով՝ ժամանակագիրներն ու գրիչները հաճախ Կոստանդինն ձոնում են նաեւ ընդարձակ ու շռայլ գովեստներ՝ դրանցում ճոխությամբ ներկայացնելով նրա կարծեցյալ եւ իրական բարեմասնություններն ու առաքինությունները: Կոստանդինի անձի պաշտամունքի ձեւավորման գործում մեծ ավանդ են ներդրել հատկապէս նրա ընդարձակ գերդաստանի գիտուն անդամները՝ որդիներից Հովհաննեսը եւ Սմբատը, իսկ ծոռներից՝ Թորոսը¹³⁵, ինչն, ակներեւաբար, արայահոր ստեղծած վերոհիշյալ կլանային համակարգի արտահայտություններից մեկն է: Դա չի նշանակում, անշուշտ, որ մյուս հայ ժամանակագիրներն ու հիշատակագիրները մասնակցություն չեն ունեցել այդ գործին¹³⁶: Այդ պաշտամունքի բնույթի եւ տարողության մասին իրական պատկերացում տալու նպատակով՝ հարկադրված ենք ընդարձակ փառվածքներ կատարել միջնադարյան աղբյուրներից. «Իսկ մեծ իշխանն Կոստանդին իբրեւ ա՛ռ զիշխանութիւնն թագատրոսթեանն որդւոյ իւրում

¹³³ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 144, 201, 229, 236, 280, 322, 389, 410, 487, 511, 590, 591, 593, 639, 641, 644, 645, 647; Tisserant, Codices Armeni, p. 99.

¹³⁴ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 143–144, 175, 190, 201, 229, 239:

¹³⁵ Հմմտ. Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 281, 322, 343, 410, 487, 511, 590, 593, 639, 641, 644, 645, 717; Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 237–238:

¹³⁶ Հմմտ. Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 612; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 190; Վահրամ Բաբունի, Ուսանաւոր պատմութիւն, էջ 218; Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն, էջ 35, 51:

Հեթմոյ, զամենայն հոգս արհայուքեան յանձն առեալ՝ իմաստաբար կարգաւորէր. զկէսն հնազանդէր սիրով, եւ զոչ հնազանդսն բառնայր ի միջոյ՝ զոմանս փախստական առնելով եւ զայս մահուամբ: Արար սէր եւ միաբանութիւն ընդ սուլտանին Հոռոմոց, որում անուն էր Ալադին, որ ունէր զբազում աշխարհս ընդ ձեռամբ իւրով: Այսպէս առնէր ընդ ամենայն շրջակայ ազգսն, եւ յամենայն կողմանց խաղաղացոյց զաշխարհս» (Կիրակոս Գանձակեցի)¹³⁷ «Դատապարտ այցելու եւ անիմաստ ռաբուն արհաեղբայր Հայոց Յովհաննէս, որ երբեմն Պաղտուն, որդի Բրիստոսասիրեալ եւ ամենաընտիր, երջանիկ եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին եւ թագապահին՝ պարոնին ամենայն Հայոց Կոստանդեա, մականուն Մոզոն կոչեցեալ, յՌուբինեանց տոհմէ, որոց յիշատակն արհնեալ յԱստուծոյ եւ յաստուածայնոցդ լիցի, ամէն» (Հովհաննէս արհաեղբայր)¹³⁸ «Ի թուին ԶԺԲ (1263) սուգ անբերելի ժամանեաց աշխարհին Կիլիկոյ, զի ամենայն ոք մարգարէական հոգով խօսէր թէ շինութիւն այսմ աշխարհի ի կենդանութեան արհայահօրն Կոստանդեայ է, որ եւ ի սոյն ամի յամսեանն փետրուարի ԻԴ, յատուր կիւրակէի թագաւորահայրն Կոստանդին փոխեցաւ ի կենցաղոյս բարիոք խոստովանութեամբ առ Քրիստոս: Եւ եւ նա իբրեւ զնահապետ երկրին Կիլիկոյ եւ նորին խառնով անդրդուելի մնային եւ հաստատուն» (Սմբատ Սպարապետ)¹³⁹ «Թորոս, ի շնորհացն Աստուծոյ որդի արհային Հայոց բարեպաշտին Լեւոնի երկրորդի՝ ի Քրիստոս Աստուած հանգուցելոյ, որ է որդի զնացելոյն առ Աստուած Բրիստոսասիրին Հեթմոյ արհայի առաջնոյ, որ եւ նա որդի տեառն Կոստանդեայ՝ շինողի երկրիս Կիլիկեցոց եւ սեպհականողի զերկիրս զայս Հայկազեան սեւոխս, որոց ողորմեսցի Քրիստոս եւ հանգուցէ զնոսա ընդ սուրբս իւր» (Թորոս արհայորդի)¹⁴⁰ «Յատուս յայսոսիկ փոխեցաւ մահուամբ ի Քրիստոս թագաւորահայրն Հայոց պարոն Կոստանդինն ալեւորեալ եւ լի ատուրբ, եւ եթող սուգ մեծ բարեպաշտ թագաւորին Հեթմոյ եւ այլ ամենայն որդ-

¹³⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 190:

¹³⁸ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 641:

¹³⁹ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 237–238:

¹⁴⁰ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 717:

տոն է աշխարհիս Հայոց: Վասն զի պարոն Կոստընդինն էր պատճառ շինութեան աշխարհիս Հայոց¹⁴¹ եւ հաստատութիւն թագաւորութեան որդոյ իւր Հեթմոյ» (Գրիգոր Ակնեցի)¹⁴²:

Ուշադրություն դարձնելով այս մեջբերումների ընդգծված հատվածներին՝ կարելի է վերականգնել Կոստանդինի անձի պաշտամունքի բովանդակությունը կազմող հիմնական տարրերը, որոնք են.

ա. Հեթումի գահակալության տարիներին Կոստանդինն էր Հայոց թագավորության իրական կառավարիչը («գամենայն հոգս արհայութեան յանձն առեալ՝ իմաստաբար կարգատրէ») ¹⁴³: Մի հիշատակագիր էլ Կոստանդինն պարզապես կոչում է «իշխեցողն ամենայն Հայոցս զարմից»¹⁴⁴:

բ. Նա էր հարեւան ազգերի հետ հաշտություն կնքողը եւ Կիլիկիայի համար խաղաղություն ապահովողը («այսպէս առնէր ընդ ամենայն շրջակայ ազգսն, եւ յամենայն կողմանց խաղաղացոյց զաշխարհս»):

գ. Նա էր Հայոց երկրի շենության ու բարօրության խորհրդանիշը («շինութիւն այսմ աշխարհի ի կենդանութեան արհայափօրն Կոստանդեայ է») կամ «Կոստընդինն էր պատճառ շինութեան աշխարհիս Հայոց»):

դ. Նա էր երկիրը կառուցողն ու այն հայ ժողովրդի սեփականությունը դարձնողը («շինող երկրիս Կիլիկեցոց եւ սեպհականող զերկիրս զայս Հայկազեան սեռիս»):

ե. Նա էր իր որդու՝ Հեթում թագավորի իշխանության հաստատուն հենարանը («հաստատութիւն թագաւորութեան որդոյ իւր Հեթմոյ»):

զ. Նա էր Կիլիկիո ժողովրդի նահապետը, որի խորհուրդները մարդկանց վստահություն եւ հաստատակամություն էին ներշնչում («էր նա իբրեւ զնահապետ երկրին Կիլիկոյ եւ նորին խրատով անդրդուելի մնային եւ հաստատուն») ¹⁴⁵:

¹⁴¹ Այս բնութագրման տարբերակն է հիշատակարաններից մեկում Կոստանդինն շնորհված «աշխարհաշէն» պատվանունը. Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 410:

¹⁴² Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն, էջ 51:

¹⁴³ Հմմտ. Նաեւ՝ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 526; 1871, էջ 518:

¹⁴⁴ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 198:

¹⁴⁵ «Նահապետ» հորջորջման մասին տե՛ս Նաեւ՝ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ

է. Ի լրումն այս ամենի՝ Կոստանդինն իբր ծագում էր Ռուբինյան փառապանծ տոհմից («յՌուբինեանց տոհմէ») ¹⁴⁶, մի վերագրում, որն, ինչպես արդեն նշեցինք, ճշմարտության հետ որեւէ կապ չունի:

Հարկ է նշել, որ որքան էլ չափազանցված թվացող՝ այս բնութագրումների մեծագույն մասը լիովին համապատասխանում է իրականությանը: Սկսած 1221 թվականից, երբ Կոստանդինն ստանձնեց Զապել թագուհու խնամակալությունը, մինչեւ 1236 թվականը, այն է՝ Հեթում թագավորի չափահաս դառնալու ժամանակը, նա, ըստ էության, Հայոց թագավորության միահեծան տերն էր, բացառությամբ, թերեւս, Փիլիպոս թագավորի գահակալության կարճատեւ շրջանի: Այդ տասնհինգ տարիների ընթացքում Կոստանդինը, թեւեւ հաճախ բռնի մեթոդների կիրառմամբ, իրականացրեց հիրավի «աշխարհաշեն» ¹⁴⁷ գործեր՝ հաղթահարելով Լեւոն թագավորի մահից հետո Կիլիկիո թագավորությունում ստեղծված անիշխանական վիճակը, չեզոքացնելով Հայոց պետության գոյությանն սպառնացող ներքին եւ արտաքին վտանգները եւ վերջնականապես լուծելով Զապելի գահաժառանգության հետ կապված բարդագույն խնդիրը: Միայն այսօրինակ արդեն իսկ բավական էր՝ նրան ազգի փրկիչ, պետականություն կերտող եւ երկիր շենացնող կոչելու համար: Սակայն Կոստանդինն իր եռանդուն գործունեությունը շարունակեց նաեւ Հեթումի չափահաս դառնալուց հետո՝ նրա հետ կիսելով երկրի կառավարման պատասխանատվությունը, թիկունք կանգնելով իր որդու ֆաղափական նախաձեռնություններին, վտանգի պահին անձամբ գլխավորելով Հայոց բանակը՝ ըստ այդմ վերածվելով պետության կայունության եւ անվտանգության երաշխավորի: Հետեւաբար, մեկնելով այս ամենից, պարտավոր ենք արձանագրել, որ հակառակ ֆրիստոնեական առաքինություններով օժտված շլինելու իրողությանն ու դաժանաբարո խառնվածքին, հանձին Կոստանդինի՝ մենք գործ ունենք Կիլիկիայի պատմության մեծագույն պետական այրերից մեկի հետ,

239; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 322, 323:

¹⁴⁶ Տե՛ս նաեւ՝ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 486:

¹⁴⁷ Բնորոշումը Հովհաննես արքաեղբորն է. տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 410:

որի վաստակը, թերեւս, գիշում է միայն Թորոս Բ իշխանի եւ Լեւոն Բ (I) թագավորի մեծագործություններին: Հայոց թագավորության համար երկնաշնորհ բարեբախտություն էր, որ նրա պատմության ամենանակատագրական ժամանակամիջոցներից մեկում երկրի կառավարման դեկը գտնվում էր այդպիսի մի հզոր անհատականության երկաթե ձեռքում: Կոստանդինի խնամակալության պարագան, իր բախտորոշ եւ տպավորիչ արդյունքներով, թերեւս, գահաժառանգության իրավունքի հետ կապված այդ ինստիտուտի ամենալուրջ ֆնեությունն էր ոչ միայն Կիլիկիո, այլեւ համաշխարհային պատմության մեջ:

* * *

Բարոյական կերտվածքով, մարդկային նկարագրով, աշխարհաբանական մտածողությամբ եւ ավելի շատ դիվանագիտությամբ, քան առնականատմանն ապավինելու հակվածությամբ իր հոր հակապատկերն էր Հեթում Ա թագավորը: Նրա անվան հետ են կապված Կիլիկիո թագավորության արտաքին քաղաքականության երեք նշանակալից հաջողություններ՝ ձեռնարկած ենթակայության ճանաչման գնով իր վերելքի շրջանն ապրող Ռումի սուլթանության չեզոքության ապահովումը¹⁴⁸, մոնղոլների հետ կնքված ռազմավարական դաշինքը եւ Անտիոքի իշխանապետության նկատմամբ փաստացի հայկական պրոտեկտորատի հաստատումը: Սակայն մենք հարկ չենք համարում կանգ առնել այս հարցերի վրա, քանի որ դրանք, որքան էլ կարեւոր, ուղղակի առնչություն չունեն գահաժառանգության իրավունքի եւ իշխանության «լեգիտիմության» ուսումնասիրման մեր հետապնդած խնդրի հետ: Նկատելի է, որ երկրի կառավարման գործում Կոստանդինն ու Հեթումը, որքան էլ խառնվածքով ու գործելակերպով տարբեր, շահեկանորեն լրացնում էին միմյանց՝ առաջինը լինելով պետության ուժի եւ կարգավորիչ դերի մարմնավորումը, իսկ երկրորդը՝ նրա բարոյական արժեքների կրողը: Ընդ որում, բարոյական այդ արժեքները Հեթումի մտապատկերում դուրս էին գալիս Կիլիկյան իրականության նեղ շրջանակից եւ ընդգրկում ողջ ֆրիստոնեական ընկերակցությունը:

¹⁴⁸ Թեւեւ այդ գործընթացն սկսվել էր դեռեւս Հեթումի գահակալումից առաջ, 1219–1221 թվականներին. հմմտ. Mutafian, Recherches, p. 82–83.

Այս առումով չափազանց բնութագրական է Հեթում Կոռիկոսցի պատմիչի ֆրանսերենով գրված «Արեւելի պատմության ծաղկափառ» գրքի այն տեղեկությունը, որ մոնղոլական կայսրության մայրաքաղաք Կարակորումում Հայոց թագավորն, ըստ էության, հանդես էր գալիս ոչ միայն սեփական երկրի շահերի պաշտպանի, այլև՝ քրիստոնեության դեսպանի դերում¹⁴⁹։ Թվարկելով Հեթում թագավորի կողմից Մանգու խանին ներկայացված խնդրանքները, պատմիչը դրանց շարժում նշում է նաեւ հետեւյալ երեքը. «որ հավիտենական խաղաղություն հաստատվի թաթարների եւ քրիստոնյաների միջեւ, ապա՝ որ թաթարների կողմից նվաճված եւ նվաճվելիք բոլոր երկրներում քրիստոնյաների եկեղեցիները, ֆահանսները, սպասավորներն ու կրոնավորները լինեն ազատ ու ոչ ենթակա որեւէ տեսակի ստրկության, իսկ այնուհետեւ՝ որ Մանգու խանը բարեհաճի օգնություն եւ խորհուրդ տալ Սուրբ երկիրը մահմեդականների ձեռքից ազատելու եւ այն քրիստոնյաներին վերադարձնելու համար»¹⁵⁰։ Իհարկե, Կոռիկոսցու այս տեղեկությունը բացարձակ նշմարտություն չի կարելի համարել, քանի որ իր գիրքը գրելով ֆարգյական նպատակով, այն է՝ Հոռմի պապին եւ արեւմտյան հասարակությանը նոր խաչակրաց արշավանքի դրդելու մտադրությամբ, նա շահագրգռված պետք է լիներ Հայոց թագավորին ներկայացնել որպես համաքրիստոնեական մտածողության տեր մի անձնավորություն։ Սակայն Հեթում Կոռիկոսցու տեղեկության հավաստիությունը որոշ չափով ամրապնդում է նաեւ Գրիգոր Ակնեցին, գրելով. «Քրիստոսապասկ եւ բարեպաշտ թագատրն Հեթում, իբրեւ լսեաց զայս ամենայն բարկութիւնս, որ գործեցաւ ի վերին աշխարհն արեւելից, ապա վասն սիրոյ քրիստոնէից, եւս առաւել վասն իւր սեփական երկրիս, գնաց բազում զանձիւք առ Մանգու Ղանն, եւ հոգաց չորոգուլ յերկիրս իւր զայսպիսի բարկութիւնս»¹⁵¹։ Իսկ մի քանի

¹⁴⁹ Հմմտ. Grousset, Histoire, III, p. 529.

¹⁵⁰ Régnier-Bobler, Croisades, p. 835. Հմմտ. Հեթում, Պատմութիւն Թաթարաց, էջ 43: 3. Պրավերի կարծիքով՝ Հեթում թագավորի եւ նրա փեսա, Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ VI-ի կողմից այսպիսի վարկածի տարածումը նպատակ էր հետապնդում հավատակիցների առջեւ արդարացնել «հեթանոս» մոնղոլների հետ կնքած իրենց դաշինքը. տե՛ս Prawer, Histoire, II, p. 423.

¹⁵¹ Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն, էջ 37:

այլ աղբյուրներ, ուղղակիորեն չհաստատելով Հեթում Կոռիկոսցու վարկածը, լիովին համապատասխանում են նրա ոգուն: Այսպես, հիշատակարաններից մեկը Հեթում Ա-ին կոչում է «մեծ թագաւորն Հեթում ամենայն փրստոնէից»¹⁵²: Մի ուրիշը նշում է, որ նա «գերազանց գտաւ բարէպաշտութեամբ ամենայն թագաւորացն առաջնոցն, միջնոցն եւ վերջնոցս»¹⁵³: Իսկ ըստ Վարդան Արեւելցու՝ 1259 թվականին Հեթումը, մասնակցելով Հոլավոյ խանի սիրիական արշավանքին, ամենուրեք իր պաշտպանության տակ է վերցրել փրստոնյա հոգեւորականներին եւ աշխարհականներին. «Յեօքն հարիւր եւ ութ թուին շոգաւ Հոլաւուն յաշխարհն Միջագետաց, եւ ա՛ռ զփաղափսն եւ զգաւառսն զայնոսիկ:… Ընդ նմա էր ի յառնովն զամենայն աշխարհն Շամայ՝ եւ մեր պսակաւորն Հեթում, ազատելով ի մահուանէ զփրստոնեայսն զեկեղեցականս եւ զաշխարհականս, յամենայն տեղիս լինելով»¹⁵⁴: Հեթումի փրստոնեական առաքինությունները շէշտում է նաեւ նշանավոր մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինը. «Աւարտեցաւ մատենան այս աստուածախաւս… հրամանաւ եւ ծախիւք աստուածասէր եւ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ, որ եւ ըստ մեծ յուսոյն իւրոյ զոր ունէր առ Աստուած, յաւել եւ զայն՝ զրասէր եւս լինել, եւ սիրող կարգաց եւ կրանից եկեղեցւոյ եւ նորին խորհրդոց, տանից տերունականաց եւ սրբոց վկայից»¹⁵⁵: Մի այլ հիշատակարանում, նկատի ունենալով Հեթումի կերպարի համամարդկային կշիռը, նույն Ռոսլինը նրան կոչում է «մեծ երախտաւոր»¹⁵⁶ ամենայն սէռից Հայոց եւ ազգաց բազմաց»¹⁵⁷: Ավելորդ չէ, թերեւս, նշել նաեւ, որ ըստ Հովհաննէս Դարդելի՝ Հեթում թագավորը նույնիսկ դասվել է սրբերի շարքը. «Սոյն այս արքայ Հեթում հրաժարեալ ապա յաթոռոյ, եղեւ կրօնաւոր, եւ դասեցաւ ընդ սուրբս, եւ կոչեցաւ Սուրբ Մակար»¹⁵⁸: Թեւեւ սա

¹⁵² Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 384:

¹⁵³ Անդ, էջ 320:

¹⁵⁴ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 151:

¹⁵⁵ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 334:

¹⁵⁶ Ձեռագրում՝ երեխտեւոր:

¹⁵⁷ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 335:

¹⁵⁸ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 16:

ականայտ թյուրիմացություն է, բայց որպես այդպիսին իսկ վկայում է Հեթումի սրբակենցաղության համընդհանուր ընկալման մասին:

Մենք հարկ չենք համարում հատուկ կանգ առնել միջնադարյան հիշատակարաններում եւ ժամանակագրություններում Հեթումին շնորհված բազմապիսի պատվանունների վրա՝ «աստուածասէր», «բարեպաշտ», «բարի», «մեծն», «փրստոսասէր», «փրստոսապսակ» եւ այլն, քանի որ դրանք, ընդհանուր բնույթ կրելով, հատկացվում են համարյա բոլոր հայ գահակալներին: Սակայն չենք կարող շրջանցել այն հանգամանքը, որ Հեթումի պատվանունների շարքում ամենատարածվածը «բարեպաշտն» է¹⁵⁹, ինչով նա առանձնանում է մնացյալ բոլոր հայ թագավորներից, եւ ինչը եւս մեկ անգամ հաստատում է նրա սրբակենցաղության մասին ձեւավորված պատկերացումը: Հետեւաբար, եթե Կիլիկիո առաջին թագավորը հայտնի է «Լետն Մեծ» կամ «Լետն Մեծագործ» անունով, ապա ճիշտ կլինեւ երրորդ թագավորին էլ կոչել «Հեթում Բարեպաշտ» անունով: Համենայն դեպս, Հեթումի առնչությամբ մեզ հայտնի է միջնադարյան աղբյուրներում «բարեպաշտ» բառի ետադաս գործածության տաս դեպք¹⁶⁰, ինչն ականայտ է դարձնում նրա մականվանային իմաստը: «Բարեպաշտն Հեթում» եւ «Հեթում Բարեպաշտ» բառակապակցությունների տարբերությունը, կարծում ենք, բացատրության կարիք չունի: Ի դեպ, այդ պատվանվան ասորական համարժեքով է Հեթումին մեծարում նաեւ Բարհեբրեոսը՝ նրան կոչելով *malikā mhaymōnā* (բարեպաշտ կամ հավատացյալ թագավոր)¹⁶¹:

¹⁵⁹ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 186, 201, 203, 214, 220, 233, 236, 238, 239, 251, 287, 288, 289, 296, 301, 315, 318, 320, 322, 324, 327, 328, 329, 334, 335, 343, 350, 364, 380, 389, 393, 396, 409, 411, 440, 548, 551, 645; Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 31, 32, 35, 37, 45, 51, 55, 56, 59, 62; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 278, 364, 370; Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 88; Գրիգորիս, Վարք Ներսեսի, էջ 83; Բաղդասարյան, Գեորգ Սկեւացու վարքը, էջ 412:

¹⁶⁰ Տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 238, 239, 251, 287, 324, 350, 364, 396, 551; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 278: Ըստ երեւութիւն, այս դեպքերի ազդեցությամբ «բարեպաշտ» բառը երբեմն ետադաս է գործածված նաեւ Լետն Գ (II) թագավորի պարագայում. տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 438, 439, 508, 608, 706, 709, 717, 719, 793:

¹⁶¹ Barhebraeus, Chronicon, p. 526; Bar Hebraeus, Chronography, p. 449.

Այս ամենից, թերեւս, կարող է ստեղծվել այն միակողմանի տպավորությունը, որ Հեթումը սոսկ փիստոնեական առաքինություններով օժտված բարոյական կերպար էր, այնինչ անժխտելի է, որ դրանով հանդերձ, նա նաեւ դրսեւորել է պետական մեծ գործշին վայել բազմաթիվ ունակություններ, ընդ որում, թե՛ տնտեսական, թե՛ ռազմական, եւ թե՛ դիվանագիտական ասպարեզներում: Նրա օրոք էր, որ Այասը դարձավ միջազգային առեւտրի կարեւոր կենտրոններից մեկը, նրա շնորհիվ էր, որ զենքի ուժով չեզոքացվեց Կիլիկիայի արեւմտյան սահմանների մերձակայքում հայտնված թուրքմենական Կարամանների ցեղից սպառնացող վտանգը, նրա վարած ռազմական արշավանքների արդյունքում էր, որ Կիլիկիո Հայոց պետությունը հասավ իր տարածքային ընդարձակման բարձրակետին՝ ընդգրկելով ժամանակին Գող Վասիլի իշխանության մաս կազմած համարյա բոլոր գավառները, եւ վերջապէս, նրա փայլուն դիվանագիտության պսակն էր հայ-մոնղոլական դաշինքի կոտմը, ինչի շնորհիվ Կիլիկիո թագավորության կյանքը երկարաձգվեց տասնյակ տարիներով¹⁶²: Հետազոտողների կողմից հատկապէս բարձր է գնահատված Հեթում թագավորի ռազմավարական նշանակություն ունեցող այս վերջին ձեռքբերումը: Ինչպէս գրում է Ռ. Գրուսեն, Հեթումը «կարողացավ իր հաշիվների մեջ ընդգրկել ողջ Ասիան՝ Պեկինից մինչեւ Սեն-Ժան դ'Աֆր, եւ մոնղոլական հսկայական հորձանուտի մեջ տեսնել Արեւմուտքի փրկությունը»¹⁶³, ապա՝ «այդ հարցում նա ավելի մեծ փառափառական պայծառաստեղծություն ցուցաբերեց, եւ հեռանկարի ավելի խոր ընկալում, քան, ասենք Ֆրիդրիխ II-ը կամ Լյուդովիկոս IX-ը»¹⁶⁴, իսկ մի այլ տեղ՝ «պատմությունը պարտավոր է նրան մեծարել որպէս միջնադարի ամենապայծառ եւ ամենագորեղ փառափառական հանճարներից մեկին»¹⁶⁵:

Կարծում ենք, հատուկ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ մոնղոլների հետ դաշինքը Հեթում թագավորը կնքել էր Խաչենի իշ-

¹⁶² Հմմտ. Grousset, Histoire, III, p. 529.

¹⁶³ Անդ. էջ 636:

¹⁶⁴ Grousset, L'Empire, p. 397.

¹⁶⁵ Grousset, Histoire, III, p. 636. Իսկ Կ. Մուրաֆյանը Հեթում Ա-ին համարում է «Հայոց պատմության ամենամեծ միապետը». Mutaflan, Léon V Lusignan, p. 208.

խան Հասան Զալալ-Դոլայի միջնորդությամբ¹⁶⁶, ինչը Կիլիկիո Հայոց թագավորության եւ Մեծ Հայքի հայ իշխանների համագործակցության ամենանշանակալի դրվագներից մեկը պետք է համարել: Առիթից օգտվելով, տեղին է նշել, որ այդ համագործակցության մյուս հիշարժան իրողություններն են՝ Զաֆարե ամիրսպասալարի գրած նամակը Լեւոն Բ (I) թագավորին, Հեթում Ա-ի Մեծ Հայք կատարած երկու այցելությունները, Հայաստանի նշանավոր վարդապետներ Մխիթար Գոշի, Հովհաննես Վանականի, Վարդան Արեւելցու, Կիրակոս Գանձակեցու, Հովհաննես Երզնկացու, Մովսես Երզնկացու, ինչպես նաեւ Սյունյաց եպիսկոպոսներ Տեր Սարգսի, Տեր Հայրապետի եւ Ստեփանոս Օրբելյանի փոխադարձ այցելությունները Կիլիկիա, Լեւոն Գ (II) թագավորի ուխտագնացությունը Սուրբ Թադէի վանք, վերջինիս անդամագրումը Տաթևի վանական միաբանությանը, Կիլիկիո գահակալների կողմից Մեծ Հայքի վանքերին նվիրված ձեռագրերը, Հյուսիսային Հայաստանի վանքերում կիլիկեցի վարդապետների ուսումնառությունն ու ծավալած մանկավարժական գործունեությունը, բնիկ հայաստանցի հեղինակների կողմից Կիլիկիո թագավորների պատվերով գրված երկասիրությունները, Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի եւ Հայաստանի հոգեւոր կենտրոնների մշտական թղթակցությունը եւ այլն: Այս ամենը, վկայելով Կիլիկիո թագավորության եւ Մեծ Հայքի սերտ փառապանակ, հոգեւոր եւ մշակութային համագործակցության մասին¹⁶⁷, միեւնոյն ժամանակ ակնհայտ է դարձնում խնդրի լուրջ մասնագիտական ֆննդության անհրաժեշտությունը, ինչն սպասում է իր հետազոտողին:

Չնայած հայ-մոնղոլական դաշինքի շնորհիվ ձեռքբերված նշանակալից հաջողություններին՝ Հեթում թագավորին, իր կյանքի վերջում, լուրջ հիասթափություն էր սպասում: 1266 թվականին, Մառիի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայկական բանակը, որը գլխավորում էին Հեթումի որդիներ Լեւոնն ու Թորոսը, ծանր պարտություն կրեց մամլուքներից¹⁶⁸:

¹⁶⁶ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն*, էջ 285:

¹⁶⁷ Հմմտ. Миквелян, История, с. 289–290; *Թովմատյան, Քրեական իրավունք*, էջ 160:

Mutafian, Recherches, p. 132–133.

¹⁶⁸ Մառիի ճակատամարտի եւ նրա հետեւանքների մասին մանրամասն տե՛ս Սմբատ,

Դրանից հետո վերջիններս ասպատակեցին Դաշտային Կիլիկիան, ավարի մատնեցին Այաս, Ադանա, Մսիս եւ Սիս քաղաքները¹⁶⁹, իսկ այնուհետեւ, կոտորելով ու գերեվարելով տասնյակ հազարավոր մարդկանց, թերեւս, մոնղոլների ահից վերադարձան իրենց երկիրը: Սա, միգուցե, կիլիկիահայերի կրած ամենածանր պարտությունն էր Բյուզանդական կայսր Հովհաննես Կոմնենոսի 1137/8 թվականի հայտնի արեւելյան արշավանքից հետո¹⁷⁰: Ի լրումն երկրին պատճառված մեծ վնասների ու ավերումների՝ Հեթում թագավորին նաեւ անձնական ողբերգություն էր բաժին ընկել. նրա որդիներից Թորոսն սպանվել էր մարտի դաշտում, իսկ Լեւոնը՝ շղթայակապ գերի տարվել Եգիպտոս: Հասկանալի է, որ դրանից հետո Հեթումի ուշֆնումիտը գամված պետք է լիներ իր որդուն գերությունից ազատելու վրա: Եգիպտոսի սուլթանը Լեւոնին ազատ արձակելու դիմաց պահանջել էր մամլուֆներին զիջել Կիլիկիայի Ամանոսյան երկրամասի որոշ բերդեր¹⁷¹ եւ մոնղոլական գերությունից վերադարձնել իր մտերիմ մարդկանցից մեկին՝ Սոնկուրալ-Աշկարին¹⁷²: Հեթումի համար ավելի դժվար եղավ կատարել այս

Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 246–251; Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 52–61; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 162–163; Վահրամ Բաբունի, Ուտանաւոր պատմութիւն, էջ 223–224; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 342–343, 351, 355, 362; Barhebraeus, Chronicon, p. 522–523; Bar Hebraeus, Chronography, p. 445–446; Աբու-Ֆիդա (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 236–237): Հարցի լավագույն ուսումնասիրությունը տես Canard, Arménie-Cilicie, p. 228–237.

¹⁶⁹ Barhebraeus, Chronicon, p. 523; Bar Hebraeus, Chronography, p. 446.

¹⁷⁰ Ս. Ռանսիմենի կարծիքով՝ այդ պարտությունից հետո Հայոց թագավորությունն այդպես էլ այլեւս ուշքի չեկավ. տես Runciman, A History, III, p. 323. Իսկ ըստ Յ. Պրավերի՝ դրա անմիջական հետեւանքը եղավ նաեւ Անտիոքի իշխանապետության անկումը (1268 թ.). տես Prawer, Histoire, II, p. 482. Հմմտ. նաեւ Richard, Histoire des Croisades, p. 431.

¹⁷¹ Տես Աբու-Ֆիդա (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 237): Ըստ Գրիգոր Ակներցու՝ Բայբարսը պահանջել էր զիջել միայն Շիհ բերդաքաղաքը. տես Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 59:

¹⁷² Տես Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 248–249; Barhebraeus, Chronicon, p. 523; Bar Hebraeus, Chronography, p. 446; Աբու-Ֆիդա (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 237); Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 60–61; Յովհաննէս Դարդեկ, Ժա-

վերջին պահանջը. նա ճանապարհվեց Թավրիզ, Աբաղա խանի մոտ¹⁷³, բայց ֆանի որ մոնղոլները շկարողացան անմիջապես գտնել Սոնկուրին, ձեռնունայն ետ դարձավ: Որոշ ժամանակ անց նա Աբաղայի մոտ ուղարկեց Սմբատ Սպարապետի որդի Լեւոնին¹⁷⁴: Այս անգամ Սոնկուր ալ-Աշկարը հայտնաբերվեց Խորասանի խորհրում¹⁷⁵ եւ, բերվելով Կիլիկիա, հանձնվեց Հեթում թագավորին: Գերիների փոխանակումը տեղի ունեցավ Մաոփի ճակատամարտից շուրջ մեկուկես տարի հետո, եւ Լեւոնը վերջապես վերադարձավ իր երկիրը:

Որդուն ազատագրելու նպատակով Հեթումի թափած ահռելի ջանքերն ու զոհողությունները բացատրվում էին ոչ միայն նրա հայրական զգացումներով, այլեւ, մեր կարծիքով, ունեին մի այլ, թերեւս, ոչ պակաս կարեւոր դրդապատճառ: Դա Լեւոնի գահաժառանգ լինելու հանգամանքն էր՝ նախ անդրանիկության իրավունքով, եւ ապա՝ այն պարզ պատճառով, որ նա Հեթումի միակ ողջ մնացած արու զավակն էր: Թորոսն, ինչպես տեսանք, սպանվել էր Մաոփի ճակատամարտում, իսկ Հեթումի երրորդ որդին՝ Ռուբենը, մահացել էր դեռեւս մանուկ հասակում¹⁷⁶: Լեւոնի գերեվարմամբ, ըստ այդմ, վտանգվել էր Հայոց թագավորության բնականոն հաջորդականության ապահովումը, եւ նրան շփոթելու պարագայում Հեթումն ստիպված պետք է լինեւր Հայոց գահը հանձնել իր հինգ դուստրերից մեկին՝ բոլորն էլ, բացի Ռիտայից, ամուսնացած օտարների հետ¹⁷⁷: Ամենայն հավանականությամբ, նրա ընտրությունը պիտի կանգ առնեւր Անտիոքի պրինց եւ Տրիպոլիի կոմս Բոհեմունդ VI-ի վրա, որը Հեթումի փեսաներից ամենատիտղոսավորն

ձանակագրութիւն, էջ 21; Hayton, La Fleur (Régner-Bohler, Croisades, p. 842).

¹⁷³ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 249; Barhebraeus, Chronicon, p. 524; Bar Hebraeus, Chronography, p. 447; Աբու-Ֆիդա (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 237); Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն, էջ 61:

¹⁷⁴ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 249; Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն, էջ 61:

¹⁷⁵ Կամ՝ Սամարղանդի երկրում, ինչպես գրում է Բարհեբրեսը. տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 524; Bar Hebraeus, Chronography, p. 447.

¹⁷⁶ Տե՛ս Վահրամ Բարուենի, Ուտանաւոր պատմութիւն, էջ 220; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 105:

¹⁷⁷ Հմմտ. Rüdiger-Collenberg, The Rupenides, III (H2).

մորա նմանիցիմ»¹⁸¹: Այս միտքն ավելի հստակ է արտահայտված մի այլ հիշատակարանում գրված 1285 թվականին. «Վասն որոյ աղաչեմք զամենեսեան յիշել զսոյն բազմափրտն զաշխատեալ ի վերայ ազգիս մերոյ զթագաւորս Լեւոն, որ մնաց զաւակ արձանագրութեան Հայկազանց տոհմիս: Զոր թէ ոչ Տեառն զաւրութեանց թողեալ եւ մեզ զաւակն»¹⁸², իբրեւ զՍողոմ լինէաք եւ Գոմորայ նմանէաք»¹⁸³: Հետեւաբար, որպեսզի երկիրն անտերության չմատնվեր եւ Սողոմ-Գոմորի չվերածվեր, Հայոց թագավորը ջանք չպիտի խնայեր իր որդուն շուտափույթ կերպով ազատելու համար¹⁸⁴: Ինչեւէ, 1268 թվականին, Լեւոնի գերությունից վերադառնալուց հետո, Հեթումն անմիջապես նրան հանձնեց Հայոց գահը եւ, ընդունելով կրոնավորական Մակար անունը¹⁸⁵, քաշվեց վանք, որտեղ էլ մահացավ 1270 թվականին: Մնում է ավելացնել միայն, որ Լեւոնը լիովին փոխհատուցեց իր հոր երախտիքը՝ դառնալով Կիլիկիայի վերջին մեծ թագավորը:

¹⁸¹ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 343:

¹⁸² Զեռագրում՝ զաւակը:

¹⁸³ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 571: Հմմտ. Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 56:

¹⁸⁴ Ի դեպ, Լեւոնի գահաժառանգ լինելու հանգամանքի կարեւորությունը գիտակցվել է նաեւ մամլուքների կողմից, ինչը, Ալ-Մաքրիզիի վկայությամբ, վերջիններիս հիմք է տվել ավելի ծանրացնել նրա փրկագնման պայմանները. տե՛ս Բալկուրան, Մի տեսութիւն, էջ 56:

¹⁸⁵ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 252; Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 62; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 151; Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 227; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 105; Հեթում Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 75; Hayton, La Fleur (Régnier-Bohler, Croisades, p. 842). Տե՛ս նաեւ Հեթում, Պատմութիւն Թաթարաց, էջ 52:

ԼԵՒՈՆ Գ (II) ԹԱԳԱՎՈՐ (1269–1289 թթ.)¹

Լեւոնի գահակալության հանգամանքները ճիշտ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում նախեւառաջ, թեկուզ համառոտակի, ներկայացնել Կիլիկիո Հայոց թագավորության միջազգային իրավական կարգավիճակում նրա նախորդի՝ Հեթում Ա-ի օրոք տեղի ունեցած էական փոփոխությունը՝ վասալական կախվածությունը Մոնղոլական խանությունից, որին նախորդել էր նույնպիսի կախվածությունը Ռումի Սելջուկյան սուլթանությունից: Սելջուկների գերակայության ճանաչումն, ինչպես արդեն նշեցինք, սկզբնավորվել էր դեռեւս Լեւոն Բ (I) թագավորի ժամանակներում: 1218/9 թվականին, գերյալ հայ իշխաններին Իզմեդդին Քեյ-Քավուս սուլթանի ձեռքից ազատելու համար, նա, տարածֆային զիջումներից բացի, պարտավորվել էր նաեւ հնազանդվել նրան ու տարեկան երեք հարյուր զինվոր տրամադրել սելջուկյան բանակին, ինչի մասին մանրամասն տեղեկացնում է Միխայել Ասուրու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության շարունակողը. «Եւ յետ սակաւ ատուրց արարեալ սէր ընդ միմեանս, ետ թագաւորն Հայոց Լեւոն զբերդն Կուայ², եւ թափեաց զիշխանսն որ ըմբռնեալ էին, եւ խոստացաւ տալ Հոռոմոց սուլտանին յամենայն ամի երեք հարիւր այր ի ծառայութիւն, եւ հնազանդեցաւ նմա»³: Մինչ այդ սել-

¹ 1269-ը Լեւոնի իրական իշխանակալութեան սկզբնավորման տարին է. նրա թագադրությունը տեղի է ունեցել 1271 թվականին:

² Հստ այլ աղբյուրներին՝ Լեւոնը, Լուլուա բերդից բացի, սելջուկներին էր զիջել նաեւ Լոզատինը. տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 222; Փարիզ, էջ 118; Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 79; Հեթում Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 63:

³ Միխայել Ասուրի, Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 512–513; 1870, էջ 520:

ջուկների նկատմամբ տպավորիչ հաղթանակներ տարած փառահեղ թագավորի այդ ֆայլը նույն ժամանակագիրը պատճառաբանում է նրա ծերությամբ ու վատառողջությամբ, ինչպես նաև Հայոց իշխանների անողզամտությամբ. «Եւ այս լինէր ի ծերութենէ եւ յանկարութենէ մարմնոյն, եւ իշխանքն ոչ էին ընդ նմա ուղիղ»⁴:

Սակայն, ինչպես ցույց պիտի տային հետագա իրադարձությունները, հայ-սելջուկյան այդ հաշտությունը հաստատված էր խախուտ հիմքերի վրա, եւ կողմերը չէին խորշում հարմար առիթին դավել միմյանց դեմ: Այսպես, 1219 թվականին Լեւոնը խորամանկաբար վիժեցրեց սելջուկներին՝ Հալեպի սուլթանության ուղղությամբ ծավալվելու փորձը⁵: Իսկ 1221-ին, օգտվելով Լեւոնի մահից հետո Հայոց թագավորությունում ստեղծված անիշխանական վիճակից⁶, Իզգեդդինին հաջորդած Ալաեդդին Քեյ-Կոբադ սուլթանը հսկայական զորքով ներխուժեց Կիլիկիա եւ գրավեց Կալոնոռոսից (Ալայա) մինչեւ Սելեւկիա ընկած նրա գավառները. «Իսկ յետ մահուան թագաւորին եւ սպանման պարոն Ատանի մեռաւ սուլտան Ազըտին, եւ նստաւ իւր եղբայրն Ալատին՝ այր իմաստուն եւ աստղաբաշխ: Երբ զօրացաւ սա բազում զօրօք յամենայն ազգաց Քրիստոնէից եւ Տանկաց՝ էաւ յԱտոմայ թոռնէն ի Կիւ Վարդէն զբերդն Կալոնոռոս:... էաւ զԽաւրիոյ երկիրն մինչ ի Սելեւկիոյ դոտն. բայց զՍելեւկիա Ուսպիթլուն Ֆրեբէն⁷ պահեն օգնականութեամբ Հայոց»⁸: Կոստանդին Պալլին այլ բան չէր մնում, քան վերահաստատել Կիլիկիոյ թագավորության վասալությունը Ռումի սուլթանությանը եւ պարտավորվել տարեկան արդեն չորս հարյուր զինվոր տրամադրել սելջուկյան բանակին⁹.

⁴ Միխայել Ասորի, *Ժամանակագրութիւն 1871, էջ 513; 1870, էջ 520*:

⁵ Տե՛ս Միխայել Ասորի, *Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 520–522; 1871, էջ 513–515*:

⁶ Հմմտ. Barhebraeus, *Chronicon*, p. 454; Bar Hebraeus, *Chronography*, p. 389.

⁷ «Ուսպիթլուն Ֆրեբէն» = Հիվանդախնամ եղբայրները:

⁸ Սմբատ, *Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 118–119*: Ըստ Կ. Կանեհ՝ Ալաեդդին Քեյ-Կոբադի այս նվաճումները կատարվել էին կիլիկիահայ կամ հունահայ իշխանների հաշվին, որոնք նախկինում կախված էին Բյուզանդիայից, իսկ այժմ, անկասկած, այս կամ այն չափով գտնվում էին Կիլիկիոյ հայ թագավորների տիրապետության ներքո. տե՛ս Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 124.

⁹ Միքայել Ասորու հայ շարունակողը նորից, ինչպես Լեւոն Բ (I)-ի պարագայում,

«Իսկ պարոն Կոստանդին պայլն զի խելօք էր՝ իմաստութեամբ անցոյց զաւուրքն, եւ իւր թապտրովն¹⁰ էառ ի վերայն հարկ՝ որ տայ ամէն տարի հեծեալ ի ծառայութիւն չորս հարիւր մարդ»¹¹: 1226 թվականին, Հեթում Ա-ի թագադրութիւնից անմիջապէս հետո, Կոստանդին Պայլը, երկրի վիճակը կայունացնելու նպատակով, վերստանձնեց Կիլիկիո չայոց թագավորության միջազգային պարտավորութիւնները՝ հավատարմութիւն հայտնելով Հռոմի պապին, Գերմանական կայսերն ու Ռումի սուլթանին. «Եւ եղին մեծ սէր ընդ Հռոմայ պապն, եւ ընդ Ալամանաց օմբրունն, եւ ընդ Ալատին սուլտանն Հռոմոց»¹²: Միեայել Ասորու շարունակողն այդ առթիվ հիշատակում է միայն Կոստանդին Պայլի կողմից Ռումի սուլթանութեանը հայտնած հավատարմութեան փաստը. «Որ եւ արար սէր ընդ Ալադին սուլտան, եւ հնազանդեցաւ նմա, տալով նմա յամենայն ամի երեք հարիւր այր ի ծառայութիւն»¹³:

Եթե այդ վասալութիւնը սահմանափակվեր միայն երեք-չորս հարյուր զինվոր տրամադրելով¹⁴, ապա դա առանձնապէս ծանր լուծ չպետք է լիներ չայոց թագավորության համար¹⁵: Մինչդեռ սելջուկյան պատմիչ Իբն-Բիբիի տվյալներով՝ Կիլիկիան պարտավորվել էր նաեւ տարեկան հարկ վճարել Իկոնիային¹⁶: Ճիշտ է, Իբն-Բիբին Ռումի սուլթանութեան ջատագովն էր¹⁷,

խոսում է երեք հարյուր զինվորի մասին. տե՛ս Միեայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 526; 1871, էջ 519:

¹⁰ *Թապտիր/Թատպիր* = խորհուրդ, ճար, հնար. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 268:

¹¹ *Մճրատ*, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 119: Կիլիկիո թագավորության վասալութիւնը Սելջուկյան սուլթանութեանը հաստատում են նաեւ Իբն-Բիբին, Ժուանվիլը եւ Սիմոն Սենկուենտինցին. տե՛ս Mutaflan, Recherches, p. 82n.

¹² *Մճրատ*, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 121:

¹³ Միեայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 526; 1871, էջ 518–519:

¹⁴ Վ. Գորդլեւսկին, առանց աղբյուր նշելու, գրում է, որ Լեւոնը պարտավորվել էր սելջուկներին տրամադրել տարեկան հազար հեծյալ եւ հինգ հարյուր քարածիգ. տե՛ս Гордлевский, Государство, с. 150.

¹⁵ Հմմտ. Микаелян, История, с. 173.

¹⁶ Բակուրյան, Մի տեսութիւն, էջ 55; Микаелян, История, с. 170.

¹⁷ Հմմտ. Гордлевский, Государство, с. 7; Микаелян, История, с. 173.

ուստի կարող էր ընկնել չափազանցությունների գիրկը, սակայն Հեթում Ա թագավորի և սելջուկյան սուլթանների անունից հատված երկլեզվյան դրամների գոյության փաստը վկայում է, որ Կիլիկիայի կախվածությունը Ռումի սուլթանությունից, այնուամենայնիվ, ավելի էական էր: Վ. Գորդլևսկին այդ առթիվ գրում է. «Գերակայից կախվածության ամենավերին արտահայտությունն այն էր, երբ որեւէ տիրակալ, նվազեցնելով իր իրավունքները, դրամ էր հատում սուլթանի անունից, ինչպես վարվում էին, օրինակ, Մարդինի Արտուխյանները և Սսի Ռուբինյանները»¹⁸: Մինչդեռ Պ. Պտուկյանի կարծիքով՝ երկլեզվյան դրամների հատումն ընդամենը Հեթումի կողմից սելջուկյան սուլթանների գերակայության անվանական ճանաչման նշան էր¹⁹: Կիլիկիո դրամագիտությանը նվիրված վերջինիս գրքում նկարագրված է Հեթում Ա-ի և Ռումի սուլթաններ Ալանդդին Քեյ-Կոբադի (1219–1237 թթ.) ու Գիյասեդդին Քեյ-Խոսրովի (1237–1246 թթ.) անունները կրող 66 այդպիսի դրամ²⁰, հատված Սսում, 1228–1245 թթ. միջև²¹: Պ. Պտուկյանը նաեւ, ուշադրություն դարձնելով այդ դրամների փոքր քանակի²² ու հատուկ խնամքով պատրաստված լինելու հանգամանքի վրա, ենթադրում է, որ դրամն որոշակի պայմանավորվածությունների հիման վրա հատված հուշադրամներ պետք է եղած լինեին²³, այսինքն՝ նախատեսված չէին լայն շրջանառության համար: Պտուկյանի պնդումը հիմնավորելու առումով, կարծում ենք, ուշադրության արժանի է Ռումի Սելջուկյան սուլթանության պատմության ամենահեղինակավոր հետազոտողի՝ Կ. Կաենի այն տեսակետը, որի համաձայն՝ Քեյ-Կոբադին ընդամենը հաջողվել էր «հարեւան փոքր քանակությամբ պետություններին» Կիլիկիային, Վրաստանին ու

¹⁸ Гордлевский, Государство, с. 82. Հմմտ. նաեւ՝ Հովհաննիսյան, Դրամագներ, հտ. 1, էջ 172:

¹⁹ See Bedoukian, Coinage, p. 84.

²⁰ Անդ, էջ 227–235:

²¹ Անդ, էջ 11:

²² Համեմատության համար նշենք, որ նույն զրքում նկարագրված է Լեւոն Բ (I) թագավորի 776 եւ Հեթում Ա-ի՝ 581 դրամ, չհաշված երկլեզվյանները (Անդ, էջ 129–226, 235–289):

²³ Անդ, էջ 84:

Տրապիզոնին վասալական որոշ կարգավիճակ պարտադրել կամ առնվազն նրանց իր դաշնակիցը դարձնել»²⁴։ Կիլիկիայի եւ Իկոնիայի հարաբերությունները նիշտ գնահատելու համար կարեւոր է ընդգծել նաեւ հետեւյալը։ Առերես հավատարմություն հայտնելով Ռումի սուլթանությանը՝ Կիլիկիան միեւնոյն ժամանակ, վերջինիս դեմ միասնական ճակատ ստեղծելու նպատակով, ակտիվ դիվանագիտական ֆայլեր է ձեռնարկել Բյուզանդական կայսրության հետ մերձենալու ուղղությամբ, ինչի վկայությունն են Կոստանդնուպոլսի պատրիարքներ Գերմանոս II-ի (1222–1240 թթ.) եւ Մանուել II-ի (1244–1255 թթ.) նամակներն՝ ուղղված Հեթում Ա թագավորին եւ Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսին²⁵։

Քե՛ Կիլիկիո թագավորության, թե՛ Ռումի սուլթանության համար, տարբեր առումներով, շրջադարձային եղավ 1243 թվականը, երբ սելջուկները Երզնկայի եւ Սեբաստիայի միջակայքում գտնվող Քյոսե-Դաղի ճակատամարտում ջախջախիչ պարտություն կրեցին մոնղոլներից։ Դրանից հետո Ռումի սուլթանությունը բաժանվեց մի ֆանի մասի ու թեւեւ մոտ վաթսուն տարի շարունակեց իր գոյությունը, բայց իրականում վերածվեց մոնղոլ պաշտոնյաների կողմից կառավարվող գավառի։ Քյոսե-Դաղի ճակատամարտից հետո Հայոց թագավորությունը, բնականաբար, ազատվեց Ռումի սուլթանության վասալությունից, բայց, այլընտրանք չունենալով, նույնժամայն կամովին ճանաչեց մոնղոլների գերակայությունը։ Իր այդ ֆայլով, ինչպես իրավացիորեն եզրակացնում են իրադարձությունների ժամանակակիցները, Հեթում Ա թագավորը Կիլիկիան գերծ պահեց վերջիններիս անխուսափելի ասպատակությունից, ինչը կարող էր ուղղակի կործանաբար լինել Հայոց թագավորության համար. «Իսկ բարեպաշտ եւ փրկատուսապասկ թագաւորն Հայոց Հեթում,— գրում է Գրիգոր Ակնեցի վարդապետը,— հանդերձ ամենայն իմաստութեամբ լցեալ, հարբն իւրով եւ աստուածապահ եղբարբն եւ իշխանաւն, ի խորհուրդ մտեալ՝ հաստատեցին ի միտս իւրեանց հնազանդել Տաթարին եւ տալ հարկս եւ խա-

²⁴ Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 133.

²⁵ Այդ նամակների հայերեն թարգմանությունն ու գիտական վերլուծությունը տես Բարթիկյան, Հետազոտություններ, հտ. 3, էջ 27–63։

լան²⁶, եւ ոչ թողուլ զնոսայ յաստուածաշէն եւ ի ֆրիստոնայժողով յերկիրն իւրեանց, զոր եւ արարին իսկ»²⁷: Նույնը նկատի ունի Գրիգորիս անունով սսեցի մի գրիչ՝ 1244 թվականին գրելով հետեւյալը. «Ի ժամանակս աստուածասէր եւ բարեպաշտ տերանց մերոց ֆրիստոսապսակեալ արքայիս Կիլիկեցոց նահանգիս Հեթմոյ եւ ֆրիստոսասէր թագուհւոյն իւրոյ Զապէլի, ի դառն եւ յանբարի ժամանակի, յորում անծանաթ ազգն խուժադուժ, որ կոչին Թաթարք, յելիցն արեւու մինչեւ ի Դամասկոս եւ ի մեծն Անտիոք եւ մինչեւ յԻկոնիա առին զտիեզերս յաւար եւ ի գերութիւն ասպատակաւ... արդ, ի սոյն այս բազմավրդով ժամանակի, ի ձեռն վերոյ նշանակեալ թագաւորին Հեթմոյ խորագէտ իմաստութեան եւ նախահոգակ հանճարեղութեան, մեք մնամք ի խաղաղութեան՝ որպէս կղզի ինչ ի յալեաց մնացեալ յանդորր»²⁸:

Այդ մասին բոլորովին այլ վարկած է առաջ ֆաշում XIII-XIV դդ. Ֆրանսիացի ժամանակագիր Ժուանվիլը: Ըստ նրա՝ Հեթումն իրեն մոնղոլների վասալ էր ճանաչել այն նպատակով, որպէսզի այդու կարողանա ազատվել Ռումի Սելջուկյան սուլթանութեան վասալութիւնից: Այսինքն՝ նա նախընտրել էր մոնղոլների վասալի վասալը լինելու փոխարեն անմիջականորեն ենթարկվել վերջիններիս: «Իկոնիայի սուլթանի ենթակայութիւնից ազատվելու համար, — գրում է Ժուանվիլը, — Հայոց թագավորը զնաց Թաթարների թագավորի մոտ, եւ նրանից օգնութիւն ստանալու ակնկալիքով, դարձավ նրա վասալը: Հայաստան վերադառնալիս թագավորն իր հետ այնքան մեծաքանակ զորք բերեց, որ ի զորու եղավ պատերազմելու Իկոնիայի սուլթանի դէմ: Նրանց պայքարը շատ երկար տեւեց, բայց ի վերջո Թաթարներն այնքան շատ մարդ կոտորեցին սուլթանի զորքերից, որ նրանց տիրակալն այլեւս կորցրեց իր ազդեցութիւնը: Միեւնույն ժամանակ, սպասվող մարտերի մասին Կիպրոսում այնպիսի ոգետրիչ լուրեր էին պտտվում, որ մեր զինվորներից ոմանք,

²⁶ *Խալան* = պատերազմի հարկ. փոխառութիւն թուրքերէնից կամ մոնղոլերէնից (qalan). տե՛ս Blake-Frye, History, p. 387, n. 32; Աճառչան, ՀԼՊ, հտ. 2, էջ 276; Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 317: Հմմտ. Morgan, The Mongols, p. 101.

²⁷ Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն, էջ 31:

²⁸ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 233: Տե՛ս նաեւ՝ Անդ, էջ 238:

հրապուրված կովելու հնարավորությամբ եւ ավար ձեռքբերելու հույսով, գնացին Հայաստան, բայց նրանցից ոչ ոք այդպես էլ ետ չեկավ»²⁹:

Մոնղոլների հետ լեզու գտնելու բարենհաջող ավարտի հասած գործը, սակայն, մթազնվել էր Հեթումին պատիվ չբերող մի ցավալի դիպվածով: Վերջինս, խախտելով հյուրընկալության կանոնները, ստիպված էր եղել մոնղոլների պահանջով նրանց հանձնել Գիյասեդդին Քեյ-խոսրով սուլթանի մորը եւ բռնջը, որոնք Քյոսե-Դաղի ճակատամարտից հետո ապաստան էին գտել Սսի արքունիքում³⁰: Նկարագրելով այդ առթիվ Հեթում թագավորի ապրած տվայտանքները՝ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Եւ իբրեւ լուաւ արեայ Հեթում, յոյժ տրտմեցաւ եւ ասէ. «Լա՛ւ էր ինձ, եթէ զորդի իմ զԼեւոն, խնդրեալ էին յինէն, քան թէ զնոսա»: Այլ քանզի երկնչէր ի նոցանէ, զի մի՛ մեծ շարեաց պատճառ լիցի այն, յականայ կամաց ետ ի ձեռս նոցա»³¹: Բարոյական մի այնպիսի նկարագրի տեւ մարդու համար, ինչպիսին Հեթումն էր, իհարկեւ, չափազանց դժվար պիտի լինէր նման քայլի դիմել, որն ասորի ժամանակագիր Բարեբրեկոսը կոչում է «ամոթաբեր, պախարակելի ու անվայել արարք»³²: Սակայն նույն ժամանակագիրը ցրում է դրա հետ կապված բոլոր տարակուսանքները՝ ողջ մեղքը բարդելով Հեթումի հոր՝ Կոստանդին Պայլի վրա: Ըստ նրա՝ 1243 թվականին, երբ արդեն հայտնի էր, որ մոնղոլների եւ սելջուկների վճռական բախումն անխուսափելի է, Կոստանդինը գնացել էր Կեսարիա եւ զինական աջակցություն առաջարկել վերջիններս, սակայն վերադառնալով Կիլիկիա, միառժամանակ հապաղել էր, սպասելով հակամարտության ելքին: Իսկ երբ նույն թվականին, Քյոսե-Դաղի ճակատամարտում սելջուկների կրած պարտությունից հետո, Գիյասեդդին Քեյ-խոսրով սուլթանի մայրը եւ բույրը ապաստան էին գտել Սսի արքունիքում, Կոստանդին Պայլն ինքն էր մոնղոլներին տեղե-

²⁹ Joinville, The Life of Saint Louis, p. 200.

³⁰ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 122; Barhebraeus, Chronicon, p. 476; Bar Hebraeus, Chronography, p. 407–408. Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Կիլիկիայում ապաստան էին գտել Քեյ-խոսրովի մայրը, կինը եւ դուստրը. տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 285:

³¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 285:

³² Տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 476; Bar Hebraeus, Chronography, p. 408.

կացրել այդ մասին ու նրանց հանձնել դժբախտ տարագիրներին³³:

Ինչպես արդեն նշեցինք, հայ-մոնղոլական դաշինքը Հեթում թագավորը կնքել էր Խաչենի իշխան Հասան Զալալ-Դուլայի միջնորդությամբ³⁴, որը Մեծ Հայքի մի ֆանի այլ հայ իշխանների՝ Ավագի, Շահնշահի, Վահրամի, Աղբուղայի եւ Գրիգոր Դոփյանի հետ, մասնակցել էր մոնղոլների 1242–1243 թթ. իկոնիական արշավանքին³⁵ եւ, ըստ երեւոյթին, այդ ընթացքում էլ, գտնվելով Կիլիկիայի սահմանների մոտակայքում, կապի մեջ էր մտել Հեթումի հետ³⁶: Կարծում ենք, տեղին է հիշեցնել, որ դաշինք Բաղը մենք, մյուս հետազոտողների պես, գործածում ենք պայմանականորեն, ֆանի որ մոնղոլների մոտ, ինչպես տեսանք սույն աշխատության «Առաջաբանում», նման հասկացություն գոյություն չունեւ, եւ նրանք լավագոյն դեպքում ճանաչում էին միայն գերակա-ստորակա հարաբերությունը: Ինչեւէ, ազատվելով սելջուկյան լծից, Կիլիկիո Հայոց թագավորությունն իր Բախտն ականա կապեց մոնղոլական տիեզերակալ կայսրության հետ՝ դրա շնորհիվ խուսափելով հարեւան երկրներին բաժին ընկած ծանր փորձություններից: Հայ-մոնղոլական դաշինքն ամրապնդվեց դիվանագիտական երկու նշանակալից ֆայլով՝ Սմբատ Սպարապետի եւ Հեթում թագավորի՝ համապատասխանաբար 1247–1250 եւ 1254–1256 թվականներին Մոնղոլիա կատարած այցելություններով, որոնց արդյունքում պաշտոնական փաստաթղթերով հաստատագրվեց Կիլիկիո Հայոց թագավորության միջազգային նոր իրավական կարգավիճակը: Այդ փաստաթղթերը Գույուկ եւ Մանգու խաների՝ Սմբատին ու Հեթումին շնորհած հայտնի «յաուլիկներն» էին, որոնք հայկական աղբյուրներում հայտնի են «խաուլախ»³⁷, «հրովարտակ նշանատու»³⁸

³³ Տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 475–476; Bar Hebraeus, Chronography, p. 407–408.

³⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 285:

³⁵ Անդ, էջ 284: Տե՛ս նաեւ՝ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 228–229:

³⁶ Մեծ Հայքի հայ իշխաններն իշխանների արքունիքում Կիլիկիո թագավորությանը ծառայություններ պիտի մատուցեին նաեւ հետագայում. հմմտ. Գրիգոր Ալեքսերցի, Պատմութիւն, էջ 59–60:

³⁷ Անդ, էջ 32:

³⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 367:

եւ «մուրհակ կնքով»³⁹ անուններով:

Կիլիկիո Հայոց թագավորության միջազգային նոր իրավական կարգավիճակն, իհարկե, ոչ այլ ինչ էր, քան վասալական կախվածություն Մոնղոլական կայսրությունից, որը միջնադարյան աղբյուրներում վերարտադրված է «հնազանդութիւն»⁴⁰ եւ «*tešmešta*» (ծառայութիւն)⁴¹ բառերով⁴²: Թեւեւ 1258 թվականին Հայոց թագավորության կախվածությունը Մոնղոլական կայսրությունից փոխարինվեց Հուլավու խանի հիմնադրած Իլ-խանության գերակայության ճանաչմամբ, բայց դրանից նրա միջազգային իրավական կարգավիճակի էությունը չփոխվեց: Ինչպես գրում է Գրիգոր Ակներցին, «Իսկ յուեալ զայս բարեպաշտ թագատուն Հայոց Հեթում, թէ Հուլատունն դան նստաւ, եւ այնպէս բարէսէր է եւ րիստոնասէր, ապա եւ ինքն Հայոց թագատունն գնաց յարեւելք բազում ընծայիւք, եւ ետես զՀուլատու Ղանն: Եւ տեսեալ Ղանն զՀայոց թագատուն՝ յոյժ սիրեաց եւ պատուեաց զնա, եւ կրկին ազատութիւն գրեաց թագատուութեանն նորայ, եւս առաւել եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց եւ ամենայն րիստոնէից երկրիս»⁴³: Ինչ վերաբերում է այդ կարգավիճակի բուն բովանդակությանը, ապա, դատելով առկա աղբյուրներից, դա հայկական կողմի համար սահմանում էր հետեւյալ պարտավորությունները.

ա. **Տարեկան ճարկի վճարում**⁴⁴. Ըստ երեւույթին, դա հաստատագրված եւ ոչ այնքան ծանր հարկ էր, այլապես հայկական աղբյուրները չէին զլանա գանգատվել նրա անտանելիությունից: Պարսիկ պատմիչ Համդալլահ Ղազվինիի տվյալներով՝ Կիլիկիո Հայոց թագավորությունը

³⁹ *Դաւիթ Բաղիշեցի, Մաղկաքաղ, էջ 346:*

⁴⁰ *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 285; Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 31; Դաւիթ Բաղիշեցի, Մաղկաքաղ, էջ 346:*

⁴¹ Barhebraeus, Chronicon, p. 490; Bar Hebraeus, Chronography, p. 418.

⁴² Վասալական կախվածությանը վերաբերող եզրաբանությունն ավելի բազմազան է Բագրատունյաց շրջանում՝ «ծառայութիւն», «հարկ ծառայութեան», «ծառայական սպասաւորութիւն», «վարձ ծառայութեան», «մտերմական ծառայութիւն», «միամիտ հնազանդութիւն». տե՛ս Մաթեոսյան, Բագրատունյաց Հայաստան, էջ 52:

⁴³ *Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 45–46:*

⁴⁴ «Հաստատեցին ի միտս իւրեանց հնազանդել Տաթարին եւ տալ հարկս եւ խալան». *Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 31: Հմմտ. Der Nersessian, The Armenians, p. 48.*

տարեկան ընդամենը երեսուն հազար դինարի հարկ էր մուծում Իրանի Իլ-խանության գանձարան⁴⁵: Կիլիկիայի վրա, ակներեաբար, չէր տարածվել 1251–1254 թվականներին Մանգու խանի կողմից Իրանում եւ Այսրկովկասում իրականացված հարկային բարեփոխումը, որի նպատակն էր աշխարհագրի, այսինքն՝ ընդհանուր մարդահամարի վրա հիմնված գլխահարկի կիրառումը: Վերջինիս էությունը հստակորեն ձեւակերպված է Գրիգոր Ակներցու պատմության հետեւյալ տողերում. «Եւ համարեաց զերկիրն Արեւելից վասն հարկի. եւ առնուին այնուհետեւ զհարկն ի գլխաթուոյ մարդկանն»⁴⁶: Արդի հետազոտողների կարծիքով՝ Իրանի մոնղոլ կառավարիչ Արղուն-աղայի (1243–1255 թթ.) ձեռնով գործադրված այդ բարեփոխումը կոչված էր հարկատուներին ազատելու պետական մանր պաշտոնյաների չարաշահումներից⁴⁷, սակայն հայ ժամանակագիրներն, ընդհակառակը, ընդգծում են, որ դա ավելի էր ծանրացրել նրանց վիճակը⁴⁸: Ի դեպ, նույն Գրիգոր Ակներցու տվյալներով՝ հենց այդ հարկից Կիլիկիան փրկելու նպատակով էր, որ Հեթում թագավորը ձեռնարկել էր Մոնղոլիա կատարած իր ճանապարհորդությունը. «Իսկ քրիստոսապսակ եւ բարեպաշտ թագաւորն Հեթում, իբրեւ լսեաց զայս ամենայն բարկութիւնս, որ գործեցաւ ի վերին աշխարհն արեւելից, ապա վասն սիրոյ քրիստոնէից, եւս առաւել վասն իւր սեփական երկրիս, գնաց բազում գանձիւք առ Մանկու Ղանն, եւ հոգաց չթողոյ յերկրս իւր զայսպիսի բարկութիւնս»⁴⁹: Ինչպես տեղեկացնում է Ռուբրուկը, Մանգուն, ընդառաջելով Հեթումի խնդրանքին, նույնիսկ

⁴⁵ Տե՛ս Микаелян, История, с. 316.

⁴⁶ Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 37: Տե՛ս նաեւ՝ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 148: Հմմտ. Մանանդյան, Քննական տեսութիւն, հտ. 3, էջ 259–261; Алм-Заде, Азербайджан XIII–XIV вв., с. 117–119; Morgan, The Mongols, p. 100; Blake-Frye, History, p. 388, п. 40. Ընդ որում, Մանգու խանի հռչակած աշխարհագիրը տարածվում էր ոչ միայն Իրանի եւ Այսրկովկասի, այլեւ մոնղոլական խանության մյուս մասերի, այդ թվում՝ Ոսկե Հորդայի վրա. տե՛ս Греков-Якубовский, Золотая Орда, с. 221.

⁴⁷ Տե՛ս Grousset, L'Empire des steppes, p. 425; Roux, L'Empire Mongol, p. 306.

⁴⁸ Տե՛ս Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 37; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 361–363; Անանուն Սեբաստացի, Տարեգրութիւն, էջ 141:

⁴⁹ Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 37:

զգալիորեն թեթևացրել էր Կիլիկիայի հարկային պարտավորությունը, եւ դեռ ավելին՝ խանը Հայոց թագավորին շնորհել էր այն առավելությունը, որ ոչ մի մոնղոլ պաշտոնյա (բառացի՝ դեսպան) ոտք չպետք է դնէր նրա երկիր⁵⁰։ Հարկ է ավելացնել, որ Արղուն-աղայի աշխարհագիրը, բացի հարկահանության կարգավորումից, նպատակ էր հետապնդում նաեւ ապահովել նվաճված ժողովուրդների պարտադիր զինվորագրման կազմակերպումը⁵¹, պարտավորություն, որից, սակայն, Կիլիկիայի Հայաստանն ազատված էր։

բ. **Թանկարժեք ընծաների մատուցում.** Գերակային զանազան առիթներով նվերներ մատուցելու սովորույթը միջնադարյան Արեւելքում ստորակայի պարտադիր եւ որոշ առումով կանոնակարգված պարտականություններից մեկն էր⁵², ինչը, բնականաբար, տարածվում էր նաեւ Կիլիկիո գահակալների վրա։ Հայկական աղբյուրները լի են Սմբատ Գունդստապլի եւ Հեթում թագավորի կողմից մոնղոլ խաներին մատուցված թանկարժեք նվերների վերաբերյալ առատ տեղեկություններով, ինչպես, օրինակ. «Նա յառաջագոյն առաքեաց զեղբայր իւր զՍմբատ, որ զօրավարն էր նորին, առ դանն Գիւղ ընծայիւմ եւ պատարագօք»⁵³, «Իսկ

⁵⁰ Рыбрук, Путешествие, с. 192–193. Սմբատ Սպարապետը տեղեկացնում է միայն երկու մոնղոլ պաշտոնյաների մասին, որոնք Հեթում Ա-ի հետ Կարակորումից ժամանել էին Կիլիկիա, սակայն հայտնի չէ՝ այնտեղ հաստատվելու, թե պարզապես Հայոց թագավորին ապահով կերպով հայրենիք ուղեկցելու նպատակով. «Եւ խանն ուրախութեամբ ընկալաւ զթագաւորն Հեթում, եւ զինչ եւ խնդրեաց ի նմանէ՝ շնորհեաց նմա, եւ եղ ի սպասաւորաց իւրոց ընդ թագաւորին զալ յաշխարհ իւր Կիլիկիա՝ զՄարկատեա, որ էր միականի, եւ զՊաշոյ». Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 230։ Բարսեբրեոսն, իր հերթին, 1269 թ. տակ հիշատակում է Կիլիկիայում լիազորված Կուրդեկա անունով մի մոնղոլ պաշտոնյայի (Barhebraeus, Chronicon Ecclesiasticum, t. I, p. 765. հայերեն թարգմանությունը՝ Տեր-Պետրոսյան, Ասորիների դերը, էջ 75–76)։ Սա ցույց է տալիս, որ համենայն դեպս, մոնղոլները Կիլիկիո արքունիքում ինչ-որ ներկայացուցիչ ունեցել են։

⁵¹ Հմմտ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հտ. 3, էջ 262; Բարսեբրեոս, Հայաստանը XIII–XIV դդ. էջ 249–250։

⁵² Հմմտ. Гордлевский, Государство, с. 89–90. Տե՛ս նաեւ՝ Բարսեբրեոս, Հայաստանը XIII–XIV դդ., էջ 313։

⁵³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 364։

աստուածասէր թագաւորն Հեթում յառաջագոյն առաջեաց եւ ետ նոցայ դաշինս հաշտութեան եւ ընծայիւմ»⁵⁴, «Ապա գունդստապլը գնաց Թաթարների տիրակալի՝ Մանգու խանի մոտ, նրան մատուցելով հարուստ նվերներ»⁵⁵, «Եւ յայնժամ թագաւորն առեալ զամենայն ցանկալի տեսողաց ընծայսն, գնաց առ խանն Մանգոյ եւ մատոյց նմա»⁵⁶, «Թագաւորն Հեթում գնաց բազում գանձիւմ առ Մանկու Ղանն»⁵⁷, «Տեսին զՄանգու ղանն՝ երեւելի փառօք նստեալ, եւ մատուցեալ զընծայսն, մեծաբեցաւ ի նմանէ ըստ արժանւոյն»⁵⁸: Ընծաների արժեքի մասին կարող է պատկերացում տալ թելուզ այն փաստը, որ Հեթում թագաւորը, Մոնղոլիա գնալու ճանապարհին, որոշ ժամանակ դադար էր առել Արագածոտնում, Քուրդ իշխանի մոտ, մինչեւ որ իր հայրը՝ Կոստանդին Պայլը, կողարկեր Մանգու խանի համար նախատեսված ծանրաբեռն նվերները⁵⁹: Այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ, օրինակ, Ռումի սուլթանների կողմից մոնղոլ խաներին մատուցված նվերների արժեքը հավասար էր նրանց վճարած տարեկան հարկին⁶⁰: Ավելորդ չէ, թերեւս, նշել, որ ընծաների մատուցման պարտավորությունը Կիլիկիո գահակալները պիտի շարունակեին կատարել նաեւ Իլ-խանների հանդեպ⁶¹:

գ. Մասնակցություն մոնղոլների ռազմական արշավանքներին. Հակառակ պատմագրական ուղղակի վկայությունների բացակայությանը, կասկածից վեր է, որ սա եղել է մոնղոլների առջեւ Կիլիկիո գահակալների ստանձնած հիմնական պարտականություններից մեկը⁶², եթե չա-

⁵⁴ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 238:

⁵⁵ Hayton, La Fleur (Régnier-Bohler, Croisades, p. 835). Հեթում Կոռիկոսցին սխալմամբ Գույուկի փոխարեն նշել է Մանգուի անունը:

⁵⁶ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 230:

⁵⁷ Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 37:

⁵⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 367:

⁵⁹ Տե՛ս Անդ. էջ 365; Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 230:

⁶⁰ Հմմտ. Grousset, L'Empire des steppes, p. 423.

⁶¹ Տե՛ս Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 46, 61; Վարդան Վարդապետ, Հաւարումն, էջ 156; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 573:

⁶² Հմմտ. Микаелян, История, с. 316; Der Nersessian, The Armenians, p. 48.

սեն՝ ամենագլխավորը: Դրա անժխտելի ապացույցն է մոնղոլների պահանջով Հեթում Ա, Լեոն Գ (II) եւ Հեթում Բ թագավորների մասնակցությունը նրանց ձեռնարկած ռազմական արշավանքներին: Ընդ որում, այդ պահանջը կարող էր բխել ոչ միայն խաներից, այլեւ մոնղոլական բանակի դաշտային հրամանատարներից: Դրանում համոզվելու համար բավական է նշել, թեկուզ, միայն Հեթում Ա-ին վերաբերող համապատասխան փաստերը. «Ի թուին ԶԹ» (1260) խանն Հուլայուն բազմութեամբ զօրօք իւրով՝ եկեալ եհաս ի վերայ Հալպայ եւ պատեաց զնա շուրջանակի, յղեաց եւ առ թագաւորն Հեթում զնալ առ ինքն, եւ նա վաղվաղակի եհաս առ խանն զօրօք իւրով»⁶³, «Բիւրապետն Քիթպուղա... ժողովեաց զօրս, եւ յերկրէն կիլիկեցւոց արս ԵՃ (500) յղեալ էառ ի թագաւորէն, եւ դէմ եղեալ զնայր մտանել յեգիպտոս»⁶⁴, «Ի սոյն ամի (= 1260) արքայն Հայոց Հեթում ժողովեաց զօրս եւ զնացեալ որպէս թէ արշամամբ էանց ընդ մէջ Գամրաց եւ յիկոնիոյ, եւ երթայր առ ազգն նետողաց, յերկիրն Գաղատիոյ, ի Գանգր, սահմանակից Զմիւռնիոյ եւ Լասֆարէ, զի յառաջագոյն յղեալ էին առ թագաւորն զնալ առ նոսա»⁶⁵, «Ի թուին ԶԺԳ (1264) Հուլայուն խանն առաքեաց ի բիւրապետաց իւրոց եւ բազում զօրս ընդ նմա, որք եկեալ հասին յանառիկ բերդն Պիր, որ էր ընդ ձեռամբ անօրինացն՝ եւ առաքեալ բիւրապետն այն Տուրպա եւ կոչեաց զթագաւորն Հեթում զալ առ նմա՝ եւ զկնի ատուրց ինչ թագաւորն Հեթում առեալ զզօրս իւր զնայր առ Տուրպայն»⁶⁶:

դ. Երթելեկի ծախսեր. Խոսքը վերաբերում է նվաճված երկրների կամ վասալ-պետությունների տարածքով երթելեկող մոնղոլ պաշտոնյաների, հարկահանների, փոստային սուրհանդակների եւ նրանց ուղեկցող հեծ-

⁶³ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 235: Տե՛ս նաեւ՝ Վարդան Վարդապետ, Հաւարումն, էջ 151; Hayton, La Fleur (Régnier-Bohler, Croisades, p. 838).*

⁶⁴ *Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 236:*

⁶⁵ *Անդ, էջ 237:*

⁶⁶ *Անդ, էջ 243: Ինչ վերաբերում է մոնղոլների ձեռնարկած արշավանքներին՝ Լեոն Գ (II)-ի եւ Հեթում Բ-ի բերած մասնակցությանը, ապա դրանց մասին մասնավորապես տե՛ս Hayton, La Fleur (Régnier-Bohler, Croisades, p. 844–845, 848, 850–851, 852–854); Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 180, 183–188; Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 19–21:*

յալ պահակախմբերի պարենավորմանը⁶⁷: Այդ պարտավորության մասին, բազմաթիվ օտար աղբյուրների կողմից, վկայում են նաև որոշ հայկական գրավոր հուշարձաններ, ինչպես, օրինակ. «Եւ ապա սկսան հարկապահանջութեամբ եւ երթեւեկութեամբ եւ զինուորութեամբ նեղել զնոսա»⁶⁸, կամ «Իսկ նա (Հասան-Ջալալ) խոհեմաբար կարգաւորեաց զաշխարհ իւր, որ ինչ մարթ էր առնուլ ի պէտս երթեւեկացն, որ գային առ նոսա, թէ կերակուր եւ թէ այլ ինչ, ինքն առնոյր եւ պահէր եւ յիւրմէն յաւելուածով տայր նոցա, յորժամ գային առ նա»⁶⁹: Իսկ ըստ մի հիշատակագրի՝ երթեւեկի ծախսերը հոգալու պարտավորությունն այնքան ծանր էր ժողովրդի համար եւ այնպիսի չարաշահումների տեղիք էր տալիս, որ Ղազան խանը հարկադրված է լինում կարգուկանոն մտցնել այդ հարցում. «Առնէր սա իրաւունս այրեաց, եբարձ զտոկոսիս պարտուց եւ դարձոյց զգրկանս զրկելոց: Եբարձ սայ զերթեւեկութիւն դեսպակաց, ելչեաց»⁷⁰ եւ արդուչեաց⁷¹ եւ կարգեաց յամենայն տեղիս սուրհանդակս, որ են շրիկէ⁷², եւ սակս արդար իրաւանցն, զոր առնէր, փակեաց տէր աստուած զամենայն թշնամիս սորայ ի ձեռս սորայ»⁷³: Երթեւեկի ծախսերից բացի, ըստ երեւոյթին, նվաճված երկրների եւ վասալ-պետությունների վրա էր դրված նաև իրենց տարածքներով անցնող մոնղոլական զորաբանակների մատակարարման ու պարենավորման պարտականությունը: Դա ծանրագույն բեռ էր հատկապես այն երկրների ժողովուրդների համար, որոնց տարածքով անցնում էին Ատրպատականից դեպի Ոսկե Հորդա, Անատոլիա եւ Սիրիա արշավող մոնղոլական զորքերի հիմնական երթուղիները: Կիլիկիան, աշխարհագրականորեն

⁶⁷ *Տե՛ս Греков-Якубовский, Золотая Орда, с. 55, 224–225; Մանանդյան, Քննական տեսություն, հտ. 3, էջ 259, 291–292; Բարայան, Հայաստանը XIII–XIV դդ., էջ 488–493:*

⁶⁸ *Կիրակոս Քանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 263:*

⁶⁹ *Անդ, էջ 269:*

⁷⁰ *Ելչ = սուրհանդակ. փոխառություն մոնղոլերենից. տե՛ս Blake-Frye, History, p. 389, n. 48.*

⁷¹ *Արդուչ = դատավոր. փոխառություն մոնղոլերենից. տե՛ս Blake-Frye, History, p. 389, n. 48; Али-Заде, Азербайджан XIII–XIV вв., с. 269.*

⁷² *Շրիկ = սուրհանդակ. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 226–227:*

⁷³ *Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 24:*

դուրս լինելով նշված երթուղիներից, ըստ էության, զերծ էր թե՛ երթելեկի ծախսերը եւ թե՛ մոնղոլական զորքերի մատակարարումը հոգալու պարտավորությունից: Հայ-մոնղոլական հարաբերությունների շուրջ հարյուրամյա պատմության մեջ հայտնի է միայն երկու դեպք, երբ Կիլիկիո թագավորությունը հարկադրված է եղել պարենավորել իր տարածքով անցնող մոնղոլական զորքերին: 1256 թվականին Հեթում թագավորը Կիլիկիայում հյուրընկալում եւ մատակարարում է դեպի Իկոնիայի կողմերն արշաված Բայջու նոյինի զորքերին⁷⁴, իսկ 1260-ին՝ Այն-Ջալուդում պարտված Կիտբուղայի զորքերի մնացորդներին⁷⁵:

Այնուամենայնիվ, չնայած առաջին հայացքից բավականին ծանր թվացող այս պարտավորություններին⁷⁶, հարկ է նշել, որ Կիլիկիո Հայոց թագավորության վասալական կախվածությունը Մոնղոլական խանությունից առանձնապես չէր սահմանափակում նրա անկախությունը, մանավանդ ներքին ֆաղափականության բնագավառում⁷⁷: Դա ակնհայտ է

⁷⁴ «Գնաց ընդ նոսա եւ թագաւորն Հայոց Հեթում... եւ էր առ Բաշու-նուինին, զոր բազում զօրօք առաքեաց նա յերկիր իւր ի Կիլիկիա, ի քաղաքն Սիս, որ եւ բազում ընծայիւք եւ զօրօք սպասաւորութիւն կատարէր Բաշու-նուինին եւ զօրացն՝ որ ընդ նմա»։ Կիրակոս Փանծակեցի, Պատմութիւն, էջ 375–376:

⁷⁵ «Եւ էին որք ցրուեցան թաքեան եւ ապրեալ եկին առ թագաւորն Հայոց. եւ ի նմանէ յուով գտեալ մարդասիրութիւն, հանդերձ եւ երիվարս եւ ոռճիկս, եկին գոհութեամբ առ տէրն իւրեանց»։ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 152:

⁷⁶ Ի դեպ, ուշ շրջանի հայկական մի աղբյուրի վկայությամբ, իր վասալական կախվածությունը շեշտելու նպատակով, Հեթում Ա թագավորն իբր նաեւ հայ-մոնղոլական երկլեզվյան դրամներ էր հատել. «Եւ ի վերայ դրամին իւր ունէր գիր զայս օրինակ՝ Հեթում թագաւոր Հայոց, ի միւս թիհն՝ Շինեալ ի քաղաքն Սիս: Եւ յետ գալուն ի Մանգու խանէն, վասն զի զհնազանդութիւն ցուցանելոյ, ի միւս թիհն գիսանին անունն ետ գրել այլազգի գրով»։ Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 200: Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, հեղինակն այդպիսիք է համարել Հեթումի հայ-սելջուկյան դրամները:

⁷⁷ Հմմտ. Микаелян, История, с. 316; Der Nersessian, The Armenians, p. 48. Լ. Բարսեղյանը, նկատի ունենալով Հուլավուիդների ժամանակաշրջանը, այդ առթիվ գրում է հետեւյալը. «Հուլավուի նորաստեղծ պետության կազմի մեջ մտնում էին ամբողջ Իրանը, Ադրբեջանը, Արեւելյան Վրաստանը, Հայաստանը, Ռումը, Քուրդստանը: Բացի նշված երկրներից, Հուլավյանների վասալ պետություններն էին Արեւմտյան Վրաստանը, Տրապիզոնը, Ռումը եւ Կիլիկյան Հայկական պետությունը:

դառնում, երբ Հայոց թագավորության վիճակը համեմատում ենք մոնղոլների նկատմամբ միեւնույն իրավական հարթության վրա գտնվող Ռումի սելջուկյան սուլթանության վիճակի հետ: Քյոսե-Դաղի նակատամարտում կրած պարտությունից հետո վերջինս նույնպես հարկադրաբար ճանաչել էր Մոնղոլական խանության գերակայությունը, սակայն շատ ավելի ծանր պայմաններով, քան Կիլիկիան: Մոնղոլներին վճարվող տարեկան հարկը կազմում էր սուլթանության պետական եկամուտների մեկ երրորդը⁷⁸, ավելի կոնկրետ՝ «1.200 000 ոսկեդրամ, 500 մետաքայա ոսկեթել կերպաս, 500 ձի, 500 ուղտ, 5000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն, բացի դրանից՝ ընծաներ, որոնք կրկնապատկում էին հարկի չափը»⁷⁹: Ընդ որում, հարկերն ուղղակի գանձելու նպատակով, մոնղոլները Ռումի սուլթանությունում ընդհանուր մարդահամար էին անցկացրել⁸⁰: Բացի այդ, երկրի ողջ տարածքում տեղակայված էին մոնղոլական կայազորներ⁸¹, իսկ ֆաղաֆներում նշանակված էին մոնղոլ ֆաղաֆազուխներ՝ կոչված «շահնա» (= şahna)⁸²: Պետությունն իրականում կառավարում էին ոչ թե սուլթանները, այլ մոնղոլների դրածո մեծ վեզիրները⁸³, որոնցից ամենանշանավորը Մուրինեղդին Փարվանան էր (1244–1277 թթ.)⁸⁴: 1277

նշված երկրներից ամենից արտոնյալ վիճակում էր Կիլիկյան Հայկական թագավորությունը, որը դարձավ մամլուքների դեմ պայքարում Հուլավյանների վատահելի հենարանը». Բաբայան, Հայաստանը XIII-XIV դդ., էջ 307:

⁷⁸ Տե՛ս Гордлевский, Государство, с. 39.

⁷⁹ Grousset, L'Empire des steppes, p. 423.

⁸⁰ «Եւ զմարդիկն համարեալ՝ եդին հարկս ի վերայ նոցայ, ըստ սովորութեանն իւրեանց՝ մալ եւ թաղար»։ Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 31:

⁸¹ Տե՛ս Roux, L'Empire Mongol, p. 308.

⁸² Տե՛ս Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 30, 31. Եզրույթի մասին տե՛ս Гордлевский, Государство, с. 39, 142; Բաբայան, Հայաստանը XIII-XIV դդ., էջ 239–240: Կիրակոս Փանձակեցի «շահնայի» փոխարեն գրում է «վերակացուս կացուցեալ»։ Կիրակոս Փանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 283: Ըստ Կ. Կաննի՝ շահնա տիտղոսը պարզապես նշանակում էր կայազորի հրամանատար. տե՛ս Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 238.

⁸³ Հմմտ. Гордлевский, Государство, с. 39; Bosworth, Seldjūkids, p. 949.

⁸⁴ Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 280–292; Cahen, The Mongols, p. 727–728; Hillenbrand, Mu'in al Dīn, p. 479–480. Թերեւս ավելորդ չէ

թվականին մոնղոլները, պետական դավանանության մեղադրանքով վերջինիս մահապատժի ենթարկելուց հետո, ցրեցին սելջուկյան զինված ուժերը եւ, վերացնելով Ռումի սուլթանության կիսանկախ դրոթյունը, անցան ուղղակի կառավարման⁸⁵: Իսկ 1299-ին նրանք դադարեցրին Ռումի սուլթանների անունով թողարկվող դրամների հատումը, դրանք փոխարինելով Ղազան խանի անունով դրոշմված դրամներով⁸⁶:

Կար եւս մի կարեւոր հանգամանք, որը Կիլիկիո թագավորության եւ Մոնղոլական խանության հարաբերությունները տարբերում էր մոնղոլ-սելջուկյան հարաբերություններից: Դա մոնղոլների կողմից հայերին ցուցաբերված ռազմական աջակցությունն էր, ինչի շնորհիվ Հայոց պետությունն զգալիորեն ընդարձակեց իր տարածքները, մանավանդ մերձեփրատյան երկրամասի ուղղությամբ⁸⁷: Կարող է հարց ծագել, թե ի՞նչն էր մոնղոլների կողմից այդ «երկակի ստանդարտի» կիրառման պատճառը: Գլխավորն, իհարկե, այն էր, որ Սելջուկյան սուլթանությունը եւ Կիլիկիո թագավորությունը մոնղոլների գերակայությունը ճանաչել էին տարբեր եղանակներով՝ առաջինը կատաղի դիմադրությունից հետո, իսկ երկրորդը՝ կամովին: Մոնղոլական օրենքն ի սկզբանե տարբեր մոտեցում էր նախատեսում այս երկու դեպքի համար, ինչն արտացոլված է նաեւ հայկական աղբյուրներում⁸⁸: Սակայն, ակներեւաբար,

նշել, որ 1267 թվականին Փարվանան նշանվել էր Հեթում Ա թագավորի դստեր՝ Իզաբելի հետ, բայց վերջինիս մահը (1268/9 թ.) խափանել էր նրանց ամուսնությունը. տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 524; Bar Hebraeus, Chronography, p. 447. Հմմտ. նաեւ՝ Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, III (H2).

⁸⁵ Sbe՛u Cahen, The Mongols, p. 728; Bosworth, Saljuks, p. 949. Մոնղոլների կողմից Ռումի սուլթանության ուղղակի կառավարման շրջանի մասին մանրամասն տե՛ս Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 292–303.

⁸⁶ «Ի սոյն ամի (9հԸ = 1299) հանին նոր դրամ յաշխարհին Հոռոմոց յանուն Խազանին, եւ զսուլտանի դրամն խափանեցին». Անանուն Սեբաստացի, Տարեգրութիւն, էջ 151:

⁸⁷ Sbe՛u Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 587; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 162; Hayton, La Fleur (Régner-Bohler, Croisades, p. 839).

⁸⁸ Ըստ Վարդան Արեւելցու՝ մոնղոլական օրենքը (Յասախը) պահանջում էր «զկամաւ հնազանդեալսն ապրեցուցանել՝ զերկիր եւ զքաղաք». Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 160, ինչպես նաեւ՝ էջ 145, 147: Sbe՛u նաեւ՝ Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն, էջ 43: Հմմտ. Cahen, The Mongols, p. 716; Mutaflan, Le siècle Mongol, p. 174.

առկա էին նաեւ այլ, մասնավորապէս, քաղաքական պատճառներ: Կիլիկիո Հայոց թագավորության բարեկամությունը մոնղոլներին անհրաժեշտ էր մի կողմից՝ մահմեդական Ասորիքի դէմ նրանց ծրագրած նվաճողական քաղաքականության տեսակետից, իսկ մյուս կողմից՝ Մոնղոլական խանության եւ Արեւմուտքի հարաբերություններում Կիլիկիային վերապահված միջնորդական առաքելության նկատառումով⁸⁹: Բավական է, թեկուզ, նշել, որ Հեթում Ա թագավորի շնորհիվ էր, որ Անտիոքի իշխանապետությունն, ի տարբերություն Ասորիքի մյուս խաչակրաց պետությունների, հայտնվեց մոնղոլների շուրջ ձեւավորված հակամարտության կոալիցիայի կազմում⁹⁰: «Երկակի ստանդարտի» կիրառման հարցում, ըստ երեւոյթին, որոշ դեր է խաղացել նաեւ այն հանգամանքը, որ մոնղոլներն ընդհանուր առմամբ ավելի վատ էին տրամադրված մահմեդականների, քան քրիստոնյաների նկատմամբ:

Այս ամենը նկատի ունենալով՝ դժվար է, ըստ էության, չհամաձայնել այն հետազոտողների հետ, ովքեր Կիլիկիո Հայոց թագավորության եւ Մոնղոլական խանության հարաբերությունները նախընտրում են բնութագրել «դաշինք» բառով: Իմիջիայլոց, հայկական միջնադարյան աղբյուրները եւս դրանք բնութագրելու համար երբեմն գործածում են «դաշն»⁹¹, «դաշն միաբանութեան»⁹², «ուխտ»⁹³ եւ «ուխտ խաղաղութեան»⁹⁴ բառե-

⁸⁹ Հմմտ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հտ. 3, էջ 306: Մոնղոլների, մասնավորապէս, Իլ-խանական Իրանի եւ Արեւմուտքի դիվանագիտական հարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս Boyle, The Mongol Empire, p. XIII. 554–563.

⁹⁰ Հմմտ. Runciman, The Crusader States, p. 572; Cahen, The Mongols, p. 717; Der Nersessian, The Armenians, p. 49; Dédéyan, Histoire, p. 310; Nassibian, Zabel, p. 214. Այս առումով հատկանշական է «Գործք Կիպրացւոց»-ի հետեւյալ դիտարկումը. «Բոհեմունդն արժանացաւ հզոր տիրակալ Հուլավուի բարեհաճութեանը, քանի որ այդ պրինսը Հայոց թագավորի փեսան էր»։ Gestes des Chiprois, p. 751. Ի դեպ, անհավատների հետ կնքած այդ դաշինքի պատճառով Բոհեմունդը նույնիսկ բանադրանքի ենթարկվեց Հռոմի պապի կողմից. տե՛ս Boyle, The Mongol Empire, p. XIII. 556; Bundy, The Trajectory, p. 76.

⁹¹ Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 17:

⁹² Անդ, էջ 18:

⁹³ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 587:

⁹⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 285:

որ: Ամենանշգրիտ գնահատականն, այնուամենայնիվ, տվել է Գրիգոր Ակներցին, որը հայ-մոնղոլական հարաբերությունները կոչում է «դաշինք սիրոյ եւ հնազանդութեան», այսինքն՝ ընդգծելով թե՛ բարեկամության, եւ թե՛ վասսալական կախվածության հանգամանքը⁹⁵: Մենք դիտավորյալ շանդրադարձանք Հեթում Կոռիկոսցու «Արեւելի պատմության ծաղկափառ» գրքում ընդգրկված, այսպես կոչված, «Հայ-մոնղոլական պայմանագրին»⁹⁶, քանի որ այն, որոշ պատմական ճշմարտություններ պարունակելով հանդերձ, ընդհանուր առմամբ արդյունք է հեղինակի անսահման երեւակայության եւ հետապնդում է զուտ փառաշահական նպատակներ⁹⁷:

Իսկ այժմ ժամանակն է վերադառնալու մեր բուն նյութին՝ Լեւոն Գ (II) թագավորի գահաժառանգության հետ կապված հարցերի փնտրությանը, նախքան այդ, սակայն, ուշադրություն հրավիրելով մի վերջին կարեւոր իրողության, այն է՝ նրա գահակալության նախօրյակին Կիլիկիո թագավորության միջազգային դրության մեջ տեղի ունեցած նոր փոփոխության վրա: 1268 թվականին, վերացնելով Անտիոքի իշխանապետությունը, եգիպտոսի մամլյուֆյան սուլթանությունը դարձել էր Հայոց պետության անմիջական հարեւանը, ինչը հղի էր նրա գոյությանն սպառնացող լրջագույն վտանգներով:

* * *

Թեւ Հեթումը Հայոց գահը Լեւոնին փոխանցել էր 1268 թվականին, բայց վերջինս, որդիական երախտագիտության զգացումից ելնելով, չէր

⁹⁵ Գրիգոր Ակներցի, *Պատմութիւն*, էջ 31: Հմմտ. Նաեւ՝ *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն*, էջ 285:

⁹⁶ Sbe' Hayton, *La Fleur (Régner-Bohler, Croisades, p. 835-836)*; Հեթում, *Պատմութիւն Քաթարաց*, էջ 43-44:

⁹⁷ Այդ պայմանագրի աշխարհաբար թարգմանությունն ու վերլուծությունը տե՛ս *Պալատյան, Մոնղոլական շրջան*, էջ 49-60: Հմմտ. Նաեւ՝ Галестян, *Армянские источники*, с. 67-70, 124-126; Grousset, *Histoire*, III, p. 527-529; Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1*, էջ 316-317: Հեթում Կոռիկոսցու աշխատության գաղափարախոսական ուղղվածության մասին տե՛ս *Հովհաննիսյան, Դրվագներ, հտ. 1*, էջ 174-175; Bundy, *Hetum's La Flor*, p. 233-235.

համաձայնել թագադրվել իր հոր կենդանության օրոք. «Եւ իսկոյն հայր նորա եւ ամենայն աշխարհն եղին զնա յաթոռ պարոնութեան, քանզի ոչ առ յանձն լինել թագաւոր յաւուսս հաւր իւրոյ»⁹⁸: «Յաթոռ պարոնութեան» բառերը ցույց են տալիս, որ Լեւոնն ընդամենն ստանձնել էր Հեթում թագավորի անունից երկիրը կառավարելու պարտավորությունը: Սա, ի դեպ, երեւում է նաեւ 1269–1270 թվականներին գրված ձեռագրերի թվագրման բանաձեւից, որում Հեթումի կողմին հիշատակվում է նաեւ Լեւոնը, ընդ որում, առաջինը թագավորության, իսկ երկրորդը՝ պարոնության կամ իշխանության հանգամանքով: Այսպես, «ի թագաւորութեանն Հեթմոյ, եւ յառաջին ամի իշխանութեան որդւոյ նորա Լեւոնի»⁹⁹, «ի թագաւորութեան բարեպաշտ արքային Հեթմոյ, եւ յիշխանութեան որդոյ իւրոյ Լեւոնի, այն ինչ նորընծա ի պարոնութիւն»¹⁰⁰, «ի թագաւորութեան Հեթմոյ, եւ յիշխանութեանն անդրանիկ որդւոյ նորա Լեւոնի աստուածասիրի»¹⁰¹, «ի թագաւորութեան Կիլիկեցւոյ նահանգիս Հեթմոյ բարեպաշտի, եւ ի պարոնութեանն Հայոց Լեւոնի որդւոյ Հեթմոյ արքայի»¹⁰²: Այսպիսով, 1269–1270 թվականներին Լեւոնը եղել է Հայոց թագավորության կառավարիչը՝ կրելով «Պարոն Հայոց» տիտղոսը, ինչը հստակ կերպով երեւում է վերջին հիշատակարանի «ի պարոնութեանն Հայոց Լեւոնի» բառերից, ինչպես նաեւ որոշ այլ աղբյուրներից, որոնցում Լեւոնն ուղղակի հիշվում է «Պարոն Հայոց» տիտղոսով¹⁰³:

Վահրամ Բաբունու տվյալներով՝ Լեւոնը հրաժարվել էր Հայոց գահին բազմել անգամ Հեթումի մահից հետո: Ըստ պատմիչի՝ նա երեք ամիս սուգ էր պահել եւ տեղի տվել միայն Աբաղա խանի, սուլթան Բայբարսի ու դրացի մյուս երկրների տիրակալների թախանձանքներին

⁹⁸ Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 588: Տե՛ս նաեւ՝ Վահրամ Բաբունի, Ուտանաւոր պատմութիւն, էջ 227:

⁹⁹ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 374:

¹⁰⁰ Անդ, էջ 380:

¹⁰¹ Անդ, էջ 381:

¹⁰² Անդ, էջ 396:

¹⁰³ Անդ, էջ 393; Մժբառ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 252; Հեթում Նզիրցի, Պատմութիւն, էջ 542:

անսալով. «Բայց պարոնն այնքան սուգ առեալ./ Մինչ մահու շափ հիւանդացեալ./ Որ յամենից աղաչեցեալ./ Փութով լինել թագաւորեալ./ Սա առ ժամայն ոչ հաւանեալ./ Եւ յումեմէ ոչ սփոփեալ./ Զերիս ամիսս սուգ տարեալ./ Տկար անծամբ եւ վշտացեալ./ Ապա նոքա որ բռնացեալ./ Եւ աշխարհի էին տիրեալ./ Որ յեզիպտոս սուլտան կացեալ./ Եւ այն որ Խանն էր անուանեալ./ Եւ այլ դրացիք որ մերձ եղեալ./ Եւ ի յազգաց զլուխ նստեալ./ Սիրոյ պատգամ առ նա յղեալ./ Զի եղիցի թագաւորեալ./ Յորոց հարկեալ եւ հաւանեալ»¹⁰⁴: Համարյա նույնը կրկնում է նաեւ Հեթում արքայորդու Ճաշոցի հիշատակագիրը. «Եւ մեծն Լեւոն սուգ պահեալ զերիս ամիսս ցաւագին անծամբ, եւ ապա մեծարեալ ի Ղանէն եւ յամենայն թագաւորաց մերձակայից եւ հեռաւորաց, միաբանութեամբ ամենայն աշխարհի աւծաւ թագաւոր ի վերայ ամենայն Հայոց»¹⁰⁵: Լեւոնի թագադրության արարողությունը տեղի ունեցավ 1271 թվականի հունվարի 6-ին, Տարսոնի Մայր տաճարում, բազմաթիվ հայ եւ օտար երեսելիների մասնակցությամբ ու նոխ հանդիսություններով. «Ի թուին ԶԻ, յամսեանն յունուարի Զ-ն, օծին թագաւոր Հայոց զԼեւոն որդի թագաւորին Հեթմոյ, ի մայրաքաղաքն Տարսոն ի սուրբն Սոփի, եւ յամենայն ազգաց քրիստոնէից անդ հաւաքեալ կային առ ի տեսանել զարժանի տեսանելոյ ուրախութիւնն»,— գրում է Սմբատ Սպարապետը¹⁰⁶: Ավելի հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում նույն թվականին ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակագիրը. «Եւ ար հանդիսի արհնութեան նորա եղև ի սուրբ Յայտնումն Քրիստոսի»¹⁰⁷, ի մայրաքաղաքն Տարսոնի Կիլիկիոյ, ի մեծ եկեղեցին Սուրբ Սոփի: Եւ եղև ժողով մեծ յամենայն ազգաց՝ վերադիտողան Հայոց տեառն Յակոբայ, եւ բազում եպիսկոպոսաւ եւ վարդապետաւ, եւ բազումք ի Յունաց պատրիարքաց եւ յԱսորոց եւ Ֆռանկաց, եւ յիշխանաց մեծամեծաց ի Հայոց, ի

¹⁰⁴ Վահրամ Բաբունի, Ոստանաւոր պատմութիւն, էջ 228:

¹⁰⁵ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 588: Տե՛ս նաեւ՝ Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 200:

¹⁰⁶ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 252:

¹⁰⁷ Հստ Բարհեբրեոսի նույնպէս՝ Լեւոնի թագադրությունը տեղի է ունեցել «Քրիստոսի Հայտնության տոնի օրը». տե՛ս Barhebraeus, Chronicon, p. 526; Bar Hebraeus, Chronography, p. 449.

Ֆռանկաց եւ ի Հոռոմոց, յորս եղեւ մեծ հանդէս եւ ուրախութիւն ազգիս Հայոց»¹⁰⁸: Իսկ Գրիգոր Ակներցին շեշտում է Լեւոնի թագադրության հետ կապված որոշ այլ հանգամանքներ. «Աւհնեցին եւ ամօն եղովն սրբութեան զթագաւորորդին Լեւոն՝ թագաւոր ի վերայ ամենայն Հայոց, եւ եղեւ ցնծութիւն եւ ուրախութիւն մեծ ամենայն աշխարհիս Հայոց, եւ եղեւ նոր նորոգումն եւ նոր ուրախութիւն ազգին Ռորինեանց»¹⁰⁹: Այս համազգային ցնծությունն ու ուրախությունն¹¹⁰, իհարկե, պետք է բացատրել 1266 թվականի աղետից հետո հայերի հոգում Լեւոնի թագադրման առիթով արթնացած նոր հույսերով:

Առաջին հայացքից թվում է, թէ Լեւոնի զահակալումը հակասում է Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքի այն դրույթին, ըստ որի՝ իգական գծով զահի փոխանցման դեպքում ժառանգության իրավունքը չէր տարածվում թագուհու եւ թագակիր-գործակցի զավակների վրա. «Բայց թէ աննարկութենէ լինի՝ որ բնաւ որդի չկենայ թագաւորին, այլ դուստր, նա կարէ հայրն թագել զինք ի պոման»¹¹¹, որ հետ իր մահուն չլինի ժառանգ աթոռոյն այն թագած դստերն որդիքն»¹¹²: Խորհրդահայ իրավագետ Ա. Սուֆիասյանն այդպես էլ հասկացել է Սմբատի ձեւակերպումը՝ իր կողմից ավելացնելով հետեւյալը. «Կիլիկիո պետության պրակտիկան շրջանցել է այդ սահմանափակումը, եւ (զահը) ժառանգել են ոչ միայն դուստրը, այլեւ նրա որդիները. Լեւոն Բ-ը զահաժառանգ էր կարգել իր դուստր Զապելին, որի մահից հետո զահը ժառանգեց Հեթում Ա-ից ծնված նրա որդին»¹¹³: Եթե, իրոք, Սմբատ Սպարապետը նկատի է ունեցել այն, ինչ նրան վերագրում է Ա. Սուֆիասյանը, ապա դրանով, ըստ էության, ջնջվում է իգական գծով զահաժառանգության ինստի-

¹⁰⁸ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 393:

¹⁰⁹ Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 65:

¹¹⁰ Վահրամ Բաբունու տեղեկությանը՝ Լեւոնի թագադրության արարողությանը հետեւած պաշտոնական խնջույքները տեսել են ամբողջ մեկ ամիս. տե՛ս Վահրամ Բաբունի, Ոստանաւոր պատմութիւն, էջ 229:

¹¹¹ Պոման = պայման. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 283:

¹¹² Смбат Спарамет, Судебник, с. 8.

¹¹³ Сукнясян, История, с. 211.

տուտի ողջ իմաստը, այն է՝ իշխող հարստության արյունակցական հաջորդականության ապահովումը: Այլ կերպ ասած, եթե գահաժառանգ դուստրերի որդիներն իրավունք չունենային ժառանգելու գահը, ապա թագուհու մահով այդ հարստությունը պիտի սպառվեր: Մինչդեռ ոչ միայն Կիլիկիո թագավորության, այլև խաչակրաց բոլոր պետությունների պրակտիկայում տեղի է ունեցել նիշտ հակառակը. ամենուրեք գահաժառանգ դուստրերին հաջորդել են նրանց որդիները: Մայրական գծով են գահին բազմել, օրինակ, Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ III-ը (1163–1201 թթ.), Երուսաղեմի թագավորներ Բալդուին III-ը (1143–1162 թթ.), Ամորի I-ը (1162–1174 թթ.), Բալդուին V-ը (1185–1186 թթ.), Կոնրադ Հոհենշտաուֆենը (1228–1254 թթ.) եւ Կիպրոսի թագավոր Հուգո Անտիոքացին (1267–1284 թթ.)¹¹⁴:

Սակայն Սմբատի աշխատության ուշադիր ընթերցումից պարզվում է, որ իրականում ոչ մի հակասություն էլ գոյություն չունի: Ա. Սոմֆասյանը պարզապես անտեսել է Կիլիկյան դատաստանագրքի վերոհիշյալ հոդվածի շարունակությունը, որը տալիս է ակամա առաջացած հանելուկի սպառիչ պատասխանը: Խնդիրն ընթերցողի համար ընկալելի դարձնելու նպատակով հարկադրված կրկնում ենք նաեւ Դատաստանագրքի համապատասխան հատվածի մեկ անգամ արդեն մեջբերված սկզբնամասը. «Բայց թէ աննարկութենէ լինի՝ որ բնաւ որդի չկենայ թագաւորին, այլ դուստր, նա կարէ հայրն թագել զինք ի պուման, որ յետ իր մահուն շլինի ժառանգ աթոռոյն այն թագած դստերն որդիքն. քան¹¹⁵ զեղբաւր որդիսն դնեն երկրին հաւատարիմքն յիրենց պարոնին աթոռն, որ յիրենց պարոնին սերմէն է եւ ոչ աստար սերմի ծնունդ»¹¹⁶: Տվյալ հոդվածն, ըստ էության, պարունակում է իրավական երեք դրույթ՝ ա. Թագավորն, արու զավակ չունենալու պարագայում, կարող է գահը հանձնել իր դստերը, բ. Գահաժառանգ թագուհու մահից հետո վերջինիս որդիները զրկվում են նրան հաջորդելու իրավունքից, գ. երկրի իշխանների որոշմամբ՝ գահը փոխանցվում է նրա հորեղբորորդիներից

¹¹⁴ Մանրամասն տե՛ս Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները եւ հայերը*, հտ. 1, էջ 64–118:

¹¹⁵ *Ըստ Կարստի՝ ապա փխ քան. տե՛ս Karst, Armenisches Rechtsbuch, Bd. 1, S. 16.*

¹¹⁶ Смбат Спарамет, Судебник, с. 8.

մեկին: Այստեղից ինքնըստինքյան բխում է, որ Լեւոն Գ (II)-ի գահակալումը միանգամայն օրինական էր, քանի որ նրա մայրը՝ Զապել թագուհին, հորեղբորորդիներ չունեւ:

Ի դեպ, այն, որ Լեւոնը Հայոց գահը ժառանգել էր մայրական գծով, գիտակցվել է նաեւ միջնադարում: Այսպես, օրինակ, Վահրամ Բաբունին Լեւոնի ծննդաբանության մեջ, հայրական գիծն ամենեւին անտեսելով, շեշտում է միայն նրա՝ Զապելի որդին լինելու պարագան. «Ըստ ծննդենէ սա որդի Զապելի, դստեր Լեւոնի արքայի, որդւոյ Ստեփանէի, որդւոյ Լեւոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբէնի»¹¹⁷: Զեռագրերից մեկի թվագրման բանաձեւում եւս Լեւոնը կոչված է ոչ թէ Հեթումի, այլ Զապելի որդի. «Ի թագաւորութեանն Հայոց Լեւոնի որդի Զապել թագուհոյ՝ դստեր Լեւոն թագաւորի»¹¹⁸: Մի քանի այլ հիշատակարաններում շեշտված է նրա՝ թէ՛ Հեթումի եւ թէ՛ Զապելի որդի լինելու հանգամանքը. «Յարքայութեան հզաւր եւ աստուածասէր ժառանգաւորին իշխանութեանս Հայոց՝ ծիրանածին արժանապսակ թագաւորին երկրորդին Լեւոնի, թողին Առաջնոյն Մեծին Ռուբենեանց՝ զմերս սպառեալ իշխանութիւն եւ թագ նորոգողի, եւ որդւոյ արժանեացն յիշատակի բարեաց բարեպաշտի Հեթմոյ եւ Բրիստոսասիրին Զապիլի»¹¹⁹, «Հրամանաւ եւ ծախիմ Բրիստոսապսակ բարեպաշտին եւ աստուածունակ արքային Հայոց Լեւոնի՝ որդւոյ Հեթմոյ՝ որդւոյ Կոստանդեայ, եւ մայրենի ազգաւ որդի Զապել թագուհոյ, որդւոյ Լեւոնի թագաւորին Հայոց առաջնոյ յՌուբինանց»¹²⁰: Ոչ մի այլ թագավորի առնչությամբ ձեռագրերի թվագրման բանաձեւում նման փաստ արձանագրված չէ, ինչը կրկին հաստատում է Լեւոնի գահաժառանգության առանձնահատուկ հանգամանքը: Կարծում ենք, պատահական չէ նաեւ, որ միջնադարյան աղբյուրներում ամենաշատը Լեւոն Գ (II)-ի պարագայում է շեշտված Հեթումյան գահակալների՝ Ռուբինյան զարմից սերված լինելու գաղափարը¹²¹, որը

¹¹⁷ Վահրամ Բաբունի, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875, էջ 56: Տե՛ս նաեւ՝ էջ 58:

¹¹⁸ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 462:

¹¹⁹ Անդ, էջ 440:

¹²⁰ Անդ, էջ 442. Նույնը նաեւ՝ Անդ, էջ 573:

¹²¹ Տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 152; Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն, էջ 65; Մաթեոս-

կոչված էր ամրապնդելու նրանց իշխանության «լեզհիտիմությունը»: Դա լուսաբանելու համար արժե նշել, թեկուզ, միայն հետեւյալ երկու օրինակները. «Աւրհնեցին եւ ամին եղովն սրբութեան զթագաւորորդին Լետն՝ թագաւոր ի վերայ ամենայն Հայոց, եւ եղեւ ցնծութիւն եւ ուրախութիւն մեծ ամենայն աշխարհիս Հայոց, եւ եղեւ նոր նորոգումն եւ նոր ուրախութիւն ազգին Ռոբինեանց»¹²² եւ «Այս ամենունակ բարեաց զանձարանի սիրեցող եղեալ բարեպաշտ եւ աստուածասէր արքայն Հայոց, թագաւորն Լէոն, պայազատ եւ ժառանգաւոր թագի թագաւորութեանս Հայկազեան զարմի, սերեալ ծննդեամբ յՌոբինա իշխանէ, որ յազգականութենէ Բագրատունի, ի տանէ եւ ի տոհմէ Արծրունի»¹²³:

Լեւոնի գահակալման հանգամանքներին վերաբերող մյուս կարեւոր խնդիրը կապված էր Կիլիկիո Հայոց թագավորության գահաժառանգության պրակտիկայում ի հայտ եկած մի նոր երեւոյթի հետ, որը բխում էր մոնղոլական խանության նկատմամբ վասալական կախվածության մեջ գտնվելու նրա իրավական կարգավիճակից: Խոսքը վերաբերում է մոնղոլ խաների կողմից «ինվեստիտուրայի» (իշխանության տվչության) ինստիտուտի կիրառմանը, ինչն այնուհետ պարտադիր պիտի դառնար Հայոց թագավորության յուրաքանչյուր նոր գահակալի «լեզհիտիմությունն» ապահովելու համար¹²⁴: Բարհեբրեոսի վկայությամբ՝ դեռեւս 1268 թվականին Հեթումը գնացել էր Աբաղա խանի մոտ եւ նրանից թույլտվություն ստացել՝ երկրի կառավարման ղեկը Լեւոնին փոխանցելու համար. «Հեթում թագավորը գնաց Բաղդադ՝ հարգանքի տուրք մատուցելու արքայից արքային ու շնորհակալություն հայտնելու իր որդու փրկության համար: Եւ նա հրաման (puqdānā) ստացավ, որ իր որդին կառավարի թագավորությունը, իսկ ինքը հանգստյան կոչվի, ֆանգի ծեր էր ու տկար: Եւ արքայից արքան խոստացավ, որ երբ նա

յան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 440, 442, 549, 569, 571, 573, 577, 706:

¹²² Գրիգոր Ակեբեցի, Պատմութիւն, էջ 65:

¹²³ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 549:

¹²⁴ Հմմտ. Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, p. 27. Թերեւս ավելորդ չէ նշել, որ Բագրատունյաց շրջանում Հայոց թագավորները միեւնոյն պատճառով տվչություն էին ստանում Արաբական խալիֆից. տե՛ս Юзбашян, Армянские государства, с. 69–71.

ներկայանա իրեն, ինքը նրան կշնորհի թագավորությունը»¹²⁵: Ուշադրություն պետք է դարձնել մանավանդ վերջին նախադասության վրա. Աբաղան, չբավարարվելով Հեթումի խնդրանքով, փաստորեն պահանջում է, որ Լեւոնն անձամբ ներկայանա իրեն ու ստանա այդ իրավունքը: Նույն ժամանակագրի տվյալներով՝ հաջորդ տարի Լեւոնն իսկապես գնում է Աբաղայի մոտ եւ ձեռք բերում վերջինիս հավանությունը. «Հուլիս ամսին պարոն»¹²⁶ Լեւոն արքայորդին գնաց հարգանքի տուրք մատուցելու արքայից արքային եւ, սիրալիք ընդունելության արժանանալով, թույլտվություն ստացավ տնօրինելու իր հոր թագավորությունը»¹²⁷: Այդ այցի մասին տեղեկացնում է նաեւ Սմբատ Սպարապետը, սակայն առանց հիշատակելու Լեւոնի կողմից Աբաղայի թույլտվությունն ստանալու հանգամանքը. «Ի սոյն ամի (= 1269 թ.) պարոնն Հայոց Լեւոն գնաց յարեւելս առ խանն Ապաղա, եւ նա ընկալաւ զնա մեծարանօք, եւ բազում պարգեւօք դարձոյց յաշխարհն իւր Կիլիկիա»¹²⁸: Ուստի կարող է տպավորություն ստեղծվել, որ ասորի ժամանակագիրն, ինչ-ինչ պատճառներով, չափազանցում է մոնղոլների խաղացած դերը տվյալ հարցում: Սակայն Գրիգոր Ակներցի հայ պատմիչը միանշանակ կերպով հաստատում է Բարհեբրեոսի վկայությունը, թեպետ Լեւոնի այցը տեղադրելով 1271 թվականին. «Իսկ պարոն Լեւոն, որդի Հայոց թագաւորին, գնաց առաջի Աբաղայ Ղանին, եւ պատմեաց զմահ թագաւորին: Եւ յոյժ սիրեալ եւ պատուեալ ի ղանէն, եւ առեալ հրաման վասն թագաւորելոյ իւր՝ ի տեղի հաւր իւրոյ, ապա դարձաւ եւ եկն յերկիրս իւր»¹²⁹:

¹²⁵ Barhebraeus, Chronicon, p. 525–526; Bar Hebraeus, Chronography, p. 448.

¹²⁶ Ասորական բնագրում՝ māre agrā, որը բառացի նշանակում է գանձապահ, տա՛նուտեք: Ժ.-Բ. Շաբոն այդ տիտղոսը թարգմանել է «dominus mercedis». Michel le Syrien, Chronique, III, p. 304n. հմմտ. Բողոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը, էջ 203 ծ.: Մեր կարծիքով՝ դա հայկական աղբյուրներում գործածվող «Իշխան Հայոց» կամ «Պարոն Հայոց» տիտղոսի համարժեքն է:

¹²⁷ Barhebraeus, Chronicon, p. 526; Bar Hebraeus, Chronography, p. 448. Տե՛ս նաեւ՝ Barhebraeus, Chronicon Ecclesiasticum, t. I, p. 765 (հայերեն թարգմանությունը՝ Տեր-Պետրոսյան, Ասորիների դերը, էջ 75):

¹²⁸ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 251–252:

¹²⁹ Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 65:

Սակայն, նկատի ունենալով նաեւ հաջորդ հայ թագավորների գահակալման հանգամանքները, պետք է նշել, որ մոնղոլների կողմից կիրառության մեջ դրված «ինվեստիտուրայի» կարգն ուներ ոչ թե վճռորոշ, այլ ընդամենը վավերացնող լիազորության բնույթ, այսինքն՝ ոչ թե մոնղոլներն իրենք էին որոշում, թե ով պիտի թագավորի Կիլիկիայում, այլ վավերացնում էին Հայոց օրինական թագաժառանգի գահակալման իրավունքը: Զի եղել դեպք, երբ նրանք օրինական թագաժառանգի փոխարեն Հայոց գահին բազմեցնեն մի ուրիշ հավակնորդի: Անգամ որոշ առումով բռնազավթման ճանապարհով իշխանության հասած Սմբատ թագավորի պարագան, որի մասին մանրամասն կխոսվի համապատասխան տեղում, չի հակասում այս պնդմանը¹³⁰: Հետեւաբար, բոլոր հիմքերը կան եզրակացնելու համար, որ Հայոց թագավորների գահակալման վավերացումը պարզապես հանդիսացել է խորհրդանշական մի արարողություն՝ կոչված ընդգծելու մոնղոլ խաների գերակա լինելու հանգամանքը:

Մոնղոլական շրջանում Կիլիկիո Հայոց թագավորության միջազգային իրավական կարգավիճակի էությունն ըմբռնելու եւ մոնղոլների համար նրա ունեցած նշանակությունը նիշտ գնահատելու առումով, մեր կարծիքով, կարեւոր է Լեւոն Գ (II) թագավորի եւ Աբաղա խանի հարաբերությունների հետեւյալ դրվագը¹³¹: Հեթում Կոռիկոսցի պատմիչի տվյալներով՝ 1277 թվականին, Ռումի սուլթանությունում եգիպտական մամլույթների կողմից հրահրված ապստամբությունը դաժանորեն ճնշելուց հետո, Աբաղան Լեւոնին առաջարկում է ստանձնել սելջուկյան պետության կառավարումը, ինչն, ըստ էության, նշանակում էր այն կցել Կիլիկիո թագավորությանը. «Երբ Աբաղան վերագրավեց բոլոր ապստամբ վայրերն ու Թուրքիայում ամեն ինչ կարգավորեց իր ուզածի պես, նա իր մոտ հրավիրեց Հայոց թագավորին եւ նրան առաջարկեց տնօրինել ու պահպանել Թուրքիայի թագավորությունը, քանի որ Հա-

¹³⁰ «Որոշ առումով» վերապահությունն արված է, նկատի ունենալով այն, որ Հեթում Բ թագավորը համենայն դեպս Սմբատին Հայոց թագավորության տեղապահ էր նշանակել օրինական կարգով:

¹³¹ Այդ դրվագի մասին մանրամասն տե՛ս Grousset, Histoire, III, p. 695–696; Տե՛ր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 324–325:

յաստանի թագավորն ու նրա նախնիները միշտ էլ հավատարիմ էին եղել Թաթարների հանդեպ»¹³²: Մենք նշեցինք արդեն, որ Հեթում պատմիչը, Արեւմուտֆի վրա տպավորություն գործելու նպատակով, հակված է չափազանցելու հայ-մոնղոլական հարաբերությունների իրական դրությունը: Սակայն այս դեպքում, մեզ թվում է, հիմքեր չկան կասկածելու նրա արժանահավատությանը, քանի որ Իլ-խանական Իրանը, հարատեւ պատերազմի մեջ գտնվելով Ոսկե Հորդայի եւ Միջինասիական Ջաղաթայների դեմ, իրոք, շահագրգռված կարող էր լինել ազատվելու Ռումի սուլթանությունը կառավարելու ծանր հոգսից՝ այն փոխանցելով մի այնպիսի հավատարիմ դաշնակցի, ինչպիսին Հայոց թագավորն էր:

Սակայն եթե սելջուկյան սուլթանության կառավարումը ծանր բեռ էր Մոնղոլական խանության համար, ապա առավել ծանր բեռ պիտի լիներ Հայոց թագավորության համար, որն առանց այդ էլ շարունակ ենթարկվում էր եգիպտական մամլյուֆների ավերիչ ասպատակություններին, որոնցից վերջինը տեղի էր ունեցել նկարագրված իրադարձություններից երկու տարի առաջ¹³³: Ուստի Լեւոնը, ճիշտ գնահատելով իր երկրի հնարավորությունները, հրաժարվեց ընդունել Աբաղայի առաջարկը, միայն թե, իր կողմից նրան խորհուրդ տալով՝ Ռումի սուլթանությունում այլեւս մահմեդական կառավարիչ չնշանակել. «Հայոց թագավորը, խելամտություն ցուցաբերելով, շնորհակալություն հայտնեց Աբաղային այդպիսի մեծ նվիրատվության համար, բայց նաեւ հայտարարեց, որ ինքն ի վիճակի չէ երկու թագավորություն կառավարելու, քանի որ եգիպտոսի սուլթանը ջանում է նեղը զցել Հայաստանի թագավորությանը: Հայոց թագավորն Աբաղային խորհուրդ տվեց Թուրքիայի թագավորության տնօրինումը չհանձնարարել որեւէ մահմեդականի: Խորհուրդը դուր եկավ Աբաղային, եւ նա որեւէ մահմեդականի Թուրքիայում իշխանություն չտվեց»¹³⁴: Լեւոնի խորհրդով, թե ոչ, հայտնի է, որ 1277

¹³² Hayton, La Fleur (Régner-Bohler, Croisades, p. 843). *Տե՛ս նաեւ՝ Հեթում, Պատմութիւն Թաթարաց, էջ 54:*

¹³³ *Եգիպտոսի սուլթան Բայբարսի 1175 թ. կիլիկյան արշավանքի մասին մանրամասն տե՛ս Canard, Arménie-Cilicie, p. 238–241.*

¹³⁴ Hayton, La Fleur (Régner-Bohler, Croisades, p. 843–844). *Տե՛ս նաեւ՝ Հեթում, Պատմութիւն Թաթարաց, էջ 54:*

թվականին Աբադա խանը Ռումի սուլթանությունում իսկապես ուղղակի մոնղոլական կառավարում հաստատեց¹³⁵: Ինչեւէ, անկախ արդյունքից, Աբադայի կողմից Լեւոնին արված առաջարկի փաստն ինքնին վկայությունն էր Հայոց թագավորի ունեցած միջազգային կշռի, որի մեծացմանը պիտի նպաստեր նաեւ նրա բերած նշանակալի մասնակցությունը 1280/1 թվականին մոնղոլների ձեռնարկած սիրիական արշավանքին¹³⁶:

Դատելով աղբյուրներից, մոնղոլների աշխում Լեւոնի անձի նշանակալիությունը բարձրացրել էր նրա հեղինակությունը նաեւ համահայկական միջավայրում: Մոնղոլական տիրապետության շրջանում Հայաստանը եւ Կիլիկիան, թեպետ տարբեր կարգավիճակներով, առաջին անգամ հայտնվել էին մեկ տերության կազմում: Այս հանգամանքը հեշտացնում էր հայության երկու հատվածների հաղորդակցությունը եւ ամրապնդում նրանց ընդհանրության գիտակցությունը: Լեւոնն իր կողմից անում էր ամեն ինչ՝ ավելի եւս ամրապնդելու այդ գիտակցությունը եւ արդարացնելու ամենայն Հայոց թագավորի իր կոչումը¹³⁷: Որ դա ոչ թե տարերայնորեն դրսևորված, այլ Լեւոնի կողմից ծրագրված հստակ փառապաշտություն էր, ապացուցվում է հետեւյալ փաստերով: Հիշատակարաններից մեկը հատուկ ընդգծում է այն մեծ սերը, որ Լեւոնը տաժում էր իր նախնիների հայրենիքի նկատմամբ. «Արդ, սոյն ամենաբարի եւ պայազատ թագաւորս մեր Լեւոն... առաւել տենչմամբ սրտի սիրելով զհայրենի եւ պարծելի բնիկ Հայկազանց աշխարհն՝ զՏունն Արեւելից, որ առաջին է մասն եւ զլուխ արինակ իմն բոլոր աշխարհին»¹³⁸:

¹³⁵ *Stéu Bosworth*, *Seldjūkids*, p. 949; *Cahen*, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 293; *Cahen*, *The Mongols*, p. 728.

¹³⁶ Այդ արշավանքի մասին մանրամասն տե՛ս *Grousset*, *Histoire*, III, p. 699–701; *Տեր-Պետրոսյան*, *Խաչակիրները եւ հայերը*, հտ. 1, էջ 325–327; *Canard*, *Arménie-Cilicie*, p. 244–245.

¹³⁷ Պ. Պտուկյանի՝ Կիլիկիո դրամագիտությանը նվիրված գրքում նկարագրված Լեւոն Գ (II)-ի 198 դրամներից 58-ը կրում է «թագաւոր ամենայն Հայոց» մակագրությունը (*Bedoukian*, *Coinage*, p. 290–298): Այդ տիտղոսը Լեւոնի առնչությամբ հանդիպում է նաեւ գրավոր հուշարձաններում. տե՛ս *Մաթեոսյան*, *ԺԳ դ. հիշատակարաններ*, էջ 445, 718; *Գրիգոր Ակնեցի*, *Պատմութիւն*, էջ 65:

¹³⁸ *Մաթեոսյան*, *ԺԳ դ. հիշատակարաններ*, էջ 570:

Ընդ որում, այդ սերն արտահայտվում էր ոչ միայն զգացմունքների, այլև Լեոնի ձեռնարկած կոնկրետ փայլերի միջոցով:

1282 թվականին, օգտվելով Սյունյաց եպիսկոպոս Տեր Հայրապետի Կիլիկիայում հյուրընկալվելու առիթից, Լեոնը դառնում է Տաթևի վանքի միաբան. «Յեպիսկոպոսութեան Սիւնեաց Տէր Հայրապետայ եւ Տէր Յովհաննիսի, հօր եւ բարեպաշտ արքայն Հայոց Լեոն, տիրապետեալ արեւմտական նահանգին Կիլիկիոյ, մեծագոյն յուսով եւ առատ պարգեւօք միաբանեցաւ ի սուրբ ուխտս միեղէն եղբայրութեանս»¹³⁹: 1284-ին, Իլ-խանների արժունիք կատարած իր հերթական այցելության ժամանակ, Լեոնն ուխտի է գնում Արտազի Սուրբ Թադէի վանք, ինչի մասին տեղեկացնում է դրանից ութ տարի անց գրված հետեւյալ հիշատակարանը. «Եւ ութ ամաւ յառաջ եկեալ սուրբ արքայն Հայոց Լեոն՝ բարի եւ սնուցող եւ երախտաւոր տէրն իմ, յայս սուրբ ուխտս, եւ բազում սէր գտեալ արքային Հայոց ի սիրոյ եպիսկոպոսէս տէր Տիրացուէ»¹⁴⁰: Հաջորդ տարի Լեոնը Հաղպատի վանքին է նվիրում Ներսէս Լամբրոնացու «Սաղմոսաց մեկնության» մի շէնդ ընդօրինակություն, որի հիշատակարանն, ի դեպ, ընդգծում է, որ դա ընդամենը մեկն էր Մեծ Հայքի վանքերին կատարած նրա բազմաթիվ նվիրատվություններից. «Ճշմարտապէս քան զբազումս առաւել սիրելով եւ անմոռաց բաղձանամ միշտ ի մտի ունելով արքայս Լեոն զվանորայս եւ զեկեղեցիս եւ զբարեձեւ կրանաւորս, եւ զկարգս արեւելեան կողմանցն որ ի Մեծ Հայք, որով հանապազ պարծէր առ ամենայն ազգս եւ լեզուս քրիստոնէից, եւ միշտ գովէր եւ տենչէր իբրու հարազատ ժառանգ, եւ մանաւանդ քան զբազում տեղիս զմեծ եւ զհոշակաւոր երկնահաւասար սուրբ ուխտն զմայրավանքն զՀաղբատ, յորում կամէր անմոռաց արձանացուցանել զինքեանն յիշատակ բարի ի Քրիստոս նուիրամ եւ պատարագամ, վասն որոյ եւ ընդ այլոց թագաւորական ընծայից, զոր միշտ առաջէր, եւ զգիրքս զայս Մեկնութեան Սաղմոսաց Դաւթի... պարգեւեաց սուրբ ուխտին Հաղբատայ»¹⁴¹: Ուստի զար-

¹³⁹ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 183: Պատմիչը նաեւ մեջբերում է այդ առթիվ Լեոնի գրած չափածո դիմում-խնդրագիրը (Անդ, էջ 182):

¹⁴⁰ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 692:

¹⁴¹ Անդ, էջ 570–571: Բուն Հայաստանի հոգեւոր կենտրոնների վրա իր հովանա-

մանալի չպետք է թվա, որ ժամանակակիցները Լեւոնին մեծարում են հետեւյալ բնույթի բազմաթիվ պատվանուններով ու տիտղոսներով՝ «բարեպաշտ եւ բարձր ի վերայ թշնամեաց իւրոց»¹⁴², «սուրբ թագաւոր ամենայն Հայոց»¹⁴³, «բրիստոսազաւր եւ իմաստախոհ, հեզանազ եւ բարեմիտ, քաջ եւ արի, աստուածասէր արքայ»¹⁴⁴, «արքայից արքայ Հայոց Մեծաց»¹⁴⁵ եւ այլն:

Մեծ Հայքի եւ Կիլիկիո Հայոց թագավորության հարաբերությունների յուսաբանման տեսակետից առանձնակի ուշադրության է արժանի Լեւոն Գ (II) թագավորի եւ Սյունյաց թեմի առաջնորդ, նշանավոր պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի սերտ համագործակցությունը: 1285 թվականին դեռեւս քահանայ Ստեփանոս Օրբելյանը գալիս է Կիլիկիա՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ստանալու Հակոբ Ա Կլայեցի կաթողիկոսից: Սակայն Սիս հասնելով, նա լսում է վերջինիս մահվան լուրը եւ հարկադրված լինում սպասել հաջորդ կաթողիկոսի ընտրությանը: Այնժամ Լեւոն թագավորը, մեծ պատիվներ մատուցելով ազնվազարմ սյունեցուն, նրան առաջարկում է զբաղեցնել Հայոց կաթողիկոսի թափուր մնացած աթոռը: Հատկանշական է, որ այս ամենի մասին տեղեկացնողը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ ինքը՝ Ստեփանոս Օրբելյանը. «Որ եւ ի հասանելն անդ, վախճանեալ էր կաթողիկոսն, եւ բազում պատիւ եւ մեծամեծ փառս ընդունէր ի թագաւորէն Հայոց Լեւոնէ, որ եւ յովով թախանձանս առնէր նմա մնալ անդէն եւ նստել յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց»¹⁴⁶: Երբ Ստեփանոսը մերժում է թագավորի առաջարկը, Հայոց եկեղեցական ժողովը 1286 թվականին կաթողիկոս է ընտրում Կոստանդին Բ Կատուկեցուն,

վորութիւնը տարածելու Լեւոնի վարած քաղաքականութեան մասին տե՛ս Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացի, էջ 55:

¹⁴² Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 438:

¹⁴³ Անդ, էջ 445:

¹⁴⁴ Անդ, էջ 486:

¹⁴⁵ Անդ, էջ 608: Բացի նմանատիպ պատվանուններից ու տիտղոսներից, ձեռագրական հիշատակարաններում Լեւոնին երբեմն նվիրված են նաեւ ամբողջական ներբողներ. Անդ, էջ 570–571, 573–574: Հմմտ. նաեւ՝ Միսաւ Ամդեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 44–45:

¹⁴⁶ Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 174:

որն էլ կատարում է նրա ձեռնադրությունը: Սակայն չբավարարվելով այդքանով, կաթողիկոսն, անկասկած կետնի հավանությամբ, վերականգնում է Սյունյաց մետրապոլիտությունը¹⁴⁷ եւ Ստեփանոսին լայն իրավասություններ շնորհում տնօրինելու Վայոց ձորի եւ Տաթևի եպիսկոպոսական աթոռները. «Եւ ի մեծի ատուր Զատկին ձեռնադրեն զՍտեփաննոս մետրապոլիտ մեծ աթոռոյն Սիւնեաց ի վերայ այլոց եպիսկոպոսացն որ կային աստ եւ անդ. ոմանք ի Վայոց ձոր եւ ոմանք ի Տաթև, որք եւ միաբան թղթովք եւ ընծայիմ յուղարկեալ էին զնա առ կաթողիկոսն վասն նորոգման սուրբ աթոռոյն հին պատուոյ եւ աստիճանին, որ բարձեալ էր ի վաղնջոց վասն անեման եւ կործանման աշխարհիս»¹⁴⁸: Ի դեպ, Ստեփանոսի օծման արարողության ժամանակ մի թագ նրա գլխին դնում է Հայոց կաթողիկոսը, իսկ մի ուրիշը՝ կետն թագավորը. «Եւ դնեն թագ պատուական ի գլուխ նորա՝ զայս կաթողիկոսն, իսկ թագատուն... դնէ կրկին անգամ թագ պատուական ի համակ ոսկոյ ի գլուխն»¹⁴⁹:

Սյունյաց մետրապոլիտության վերականգնումն, անշուշտ, առաջին հերթին Օրբելյանների իշխանության հզորության եւ դրա շնորհիվ վայելած հեղինակության արտահայտությունն էր: Սակայն դա, ըստ երեւույթին, ուներ նաեւ այլ դրդապատճառներ: Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմության» մի այլ հատված բացահայտում է եկեղեցա-վարչական այդ միավորի էությունը, այն է՝ Սյունյաց թեմի նախաթոռության հաստատումը Մեծ Հայքի մյուս եպիսկոպոսությունների նկատմամբ. «Եւ ի վաղուեան ատուրն զմեզ իսկ ձեռնադրեցին եւ պսակեցին ընդ սուրբ եւ առաքելական եկեղեցւոյն Սիւնեաց, եւ պատուեցին մեծամեծ պարգեւօք եւ կրկին թագիւ կարգեալ յաստիճան մետրապոլտութեան, եւ կոչիլ պաւտաւֆրանդէս»¹⁵⁰ պատրիարքին Հայոց, այսինքն նախաթոռ լինել եւ գլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց

¹⁴⁷ Սյունյաց մետրապոլիտության վերականգնման հանգամանքների մասին մանրամասն տե՛ս Օրմանյան, Ազգապատում, § 1164–1165, 1171–1174:

¹⁴⁸ Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 174:

¹⁴⁹ Անդ, էջ 175:

¹⁵⁰ «Պաւտաւֆրանդէս» = πρωτοφροντιστής (գլխավոր հանձնակատար, հոգաբարձու, խնամատար):

Հայոց»¹⁵¹: Ինչպես սրանից իրավացիորեն եզրակացրել է Մ. Օրմանյանը, «աւելի բացայայտ խօսուով, Հայաստանի վրայ կաթողիկոսական ներկայացուցիչ մը կը հաստատուէր, քանի որ Կիլիկիոյ աթոռին դժուար էր հեռատուր վիճակներու վրայ անմիջական հսկողութիւն ընել»¹⁵²: Մենք չենք բացառում, որ վարչական այդ ստորաբաժանման ստեղծման վրա որոշ ազդեցություն կարող էր ունեցած լինել Հակոբիկյան եկեղեցում գործող մափրիանության ինստիտուտը, որն սկիզբ է առնում VII դարից: Մափրիանի պաշտոնը հիմնադրվել էր 629 թվականին՝ Անտիոքի պատրիարքի անունից կառավարելու համար Ասորական Մայր եկեղեցուց բյուզանդա-պարսկական սահմանով անջատված նրա Միջագետքյան թեմերը¹⁵³: Հայերը քաջ ծանոթ պետք է լինեին այդ կառույցին, քանի որ օրվա մափրիանը, նշանավոր ասորի մատենագիր Գրիգորիոս Բարհեբրեոսը 1264 թվականին օծվել էր Սսի Մայր եկեղեցում, իսկ դրանից հետո, 1268 եւ 1273 թվականներին, եւս երկու անգամ այցելել Կիլիկիա¹⁵⁴: Բացի այդ, բազմիցս լինելով Իլ-խանների մայրաքաղաքում, նա չէր կարող շփումներ չունենալ նաեւ այդտեղ հաճախող Սյունյաց առաջնորդների հետ:

Եթե Սյունյաց մետրապոլիտության հաստատման խնդրում Հայոց կաթողիկոսի նպատակը պարզ էր, այն է՝ Մեծ Հայքի եկեղեցական թեմերի կառավարման դյուրացումը, ապա Լեւոն թագավորն Ստեփանոսին այդպիսի պատվի արժանացնելիս¹⁵⁵ նույնպես, հավանաբար, ել-

¹⁵¹ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 228:

¹⁵² Օրմանյան, Ազգապատում, § 1172: Հմմտ. նաեւ՝ Մկրտչյան, Սյունյաց Աթոռ, էջ 53–54:

¹⁵³ Մափրիանության մասին մանրամասն տե՛ս Kawerau, Die Jakobitische Kirche, S. 23–24; Fiey, “Maphrianat”, 1974, p. 133–164; 1977/8, p. 347–378; Ավելի համառոտ՝ Assfalg-Krüger, Petit Dictionnaire, p. 336; Séllis, Les Syriens, p. 215.

¹⁵⁴ Տե՛ս Barhebraeus, Chronicon Ecclesiasticum, t. I, p. 751–752, 769–770; t. II, p. 441–443. Հմմտ. Տեր-Պետրոսյան, Ասորիների դերը, էջ 11:

¹⁵⁵ Այն մասին, որ իր ձեռնադրման հարցում կաթողիկոսի կողքին հավասար դերակատարություն է ունեցել Լեւոն թագավորը, վկայում է ինքը՝ Ստեփանոս Օրբելյանը. «Եւ ժողովեալ մերոց եպիսկոպոսաց առ հայրն իմ՝ հրաւիրեցին զիս ընթանալ ի թագաւորական աշխարհն Կիլիկիա, առ երջանիկ կաթողիկոսն եւ աստուածապսակ թագաւորն Հայոց՝ առնուլ ձեռնադրութիւն մետրապօլիտութեան ի վերայ աթոռոյս Սիւնեաց»։ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 227:

նում էր որոշ գործնական նկատառումներից: Ըստ երեսույթին, հաշվի առնելով Օրբեյանների իշխանության աշխարհագրական ու ֆաղափական մերձավորությունն Իլ-խանների արհմիջին, նա շահագրգռված էր վայելել նրանց համակրանքը եւ հանձինս նրանց մշտական ու հուսալի բարեխոսներ ունենալ մոնղոլների առջեւ¹⁵⁶: Նշված իրադարձություններից ընդամենը մի ֆանի տարի առաջ որոշ մարդիկ՝ հայ թե օտար, Լեւոնի մասին ծանր չարախոսություններ էին կատարել Աբաղայի առջեւ, եւ Հայոց թագավորից մեծ ջանքեր ու հսկայական կաշառքներ էին պահանջվել մոնղոլ խանի բարեհաճությունը վերանվաճելու համար. «Իսկ ի վերայ այս ամենայնի յարեան ոմանի յամենայն կողմանց յիրայոցն եւ յաւտարաց եւ յայլագագաց անարինաց ազգի ազգիք ի յարկածից Արուսակին անկելոյ, խորհուրդ չար ի մտի եղին, եւ ընթացան առ թագաւոր ազգիմն նետողաց, ի բարէպաշտ խանն Ապաղա, որդի մեծի խանին Հոլպայունի, եւ բազում նենգաբանութեամբ մատնեալ զարայն ամենայն Հայոց՝ չարաչար սուտ եւ բասիր բանիւ: Վասն որոյ եւ ամենասուրբ արայն Հայոց թէպէտ եւ բազում անգամ ընթացեալ եւս էր առ մեծ խանն վասն փրստոնէից, եւս առաւել սակս այս պատճառի, զանազան եւ անբաւ բազմութեամբ ընծայից ամենայն արեւելայնոցն իշխանաց արայազանց, նա եւս առաւել խանին եւ ամենայն բազմութեան զաւրաց իւրոց մատուցեալ, մինչեւ զվաղընջուց բանսարկուեալ նենգաբանութիւնսն ի թշնամեաց իւրոց կարողութեամբ անեղին Աստուծոյ սուտ արարեալ, եւ զիւրն ամենայնջմարիտ հաւատս եւ զգործս անարատ ընդդէմ Աստուծոյ եւ խանին յայտնի կացուցեալ, որ եւ բազում գովութիւնս ընկալեալ ի նմանէն, եւ պարգեւաւ թագաւորականաւ դարձուցեալ յաշխարհ իւր...»¹⁵⁷: Բացառված չէր, որ հայ-մոնղոլական հարաբերություններում նման լարվածություններ կարող էին ծագել

¹⁵⁶ Ինչպես նշում է Աբրահամ եպս. Մկրտչյանը, Լեւոնի նպատակն էր «թե՛ սիրաշահել արեւելյան վարդապետներին, թե՛ սերտ կապեր ունենալ մոնղոլների մոտ մեծ դիրքի հասած եւ օրավուր հզորացող Սյունյաց Օրբեյանների հետ»։ Մկրտչյան, Սյունյաց Աթոռ, էջ 52: Ակնհայտորեն նույն նկատառումներով Սյունյաց Օրբեյանների բարեկամությունը ձգտում էին շահել նաեւ Վրաց թագավորները. հմմտ. Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 168-173:

¹⁵⁷ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 573:

նաեւ հետագայում: Ճիշտ Ստեփանոս Օրբելյանի Կիլիկիա այցելելու տարում, 1285 թվականին, կնկվել էր հայ-եգիպտական հայտնի պայմանագիրը¹⁵⁸, որը, բնականաբար, չէր կարող չգրգռել մոնղոլներին: Դրանով է բացատրվում այն, որ պայմանագրի կնքումից հետո Լեւոնը հարկադրված է լինում շուտափույթ կերպով մեկնել նորընծա խան Արղունի արժունի¹⁵⁹, ամենայն հավանականությամբ, բացատրություններ տալու համար այդ առթիվ¹⁶⁰:

Հետեւաբար, Հայոց թագավորի անձի շուրջ ստեղծված այսպիսի անվստահության մթնոլորտում Իլ-խանների արժունիի մերձակայքում Ստեփանոս Օրբելյանի պես հեղինակավոր բարեկամի ներկայությունն, անշուշտ, հույժ օգտակար կարող էր լինել նրա համար: Այս առումով, կարծում ենք, կարելու է նշել, որ մետրապոլիտական ձեռնադրությունից հետո Ստեփանոսն անմիջապես այցելում է Արղուն խանին եւ նրան ներկայացնում իր պաշտոնակալման առթիվ արձակած շրջաբերականը. «Դարձեալ ի գալն մեր ի Կիլիկիոյ՝ յետ աւուրց ինչ գնացաք առաջի աշխարհակալ արքային Արղունին, եւ հանդիպեալ նմա՝ ընկալաւ զմեզ եւ յոյժ յարգեաց եւ սիրեաց. եւ մեք ծանուցաք զվիշտս մեր եւ ցուցաք զշրջաբերականն մեր, զոր ետ թարգմանել եւ ընթեռնուլ առաջի իւր»¹⁶¹: Օրբելյանը հետագայում նույնպիսի ջերմ հարաբերություններ է հաստատում նաեւ Քելյաթու եւ Ղազան խանների հետ¹⁶²: Ինչպես տեսնում ենք, Սյունյաց մետրապոլիտն, իսկապես, ելումուտ ուներ Իլ-խանների արժունիի եւ այդու ի վիճակի էր, որպես անպաշտոն դեսպան, կատարել Լեւոնի հուսացած առաքելությունը: Ստեփանոս Օրբելյանն, անկասկած, չպիտի

¹⁵⁸ Պայմանագրի արաբերեն բնագիրը՝ հանդիպադիր ֆրանսերեն թարգմանությամբ տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 217–231. Ֆրանսերեն մի այլ թարգմանություն տե՛ս Canard, Arménie-Cilicie, p. 249–258. Պայմանագրի կնքման հանգամանքների եւ բովանդակության մասին տե՛ս Անդ, էջ 247–249, 258–259; Stewart, Armenian Kingdom, p. 55–61. Հմմտ. նաեւ՝ Микаелян, История, с. 414–415; Mutaflan, Recherches, p. 96.

¹⁵⁹ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 572; Hayton, La Fleur (Régnier-Bohler, Croisades, p. 847); Անանուն Սեբաստացի, Տարեգրութիւն, էջ 148:

¹⁶⁰ Հմմտ. Mutaflan, Recherches, p. 96.

¹⁶¹ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 230:

¹⁶² Անդ, էջ 231:

զլանար մատուցել այդ ծառայությունը, քանի որ նա երբեք չմոռացավ Լեւոնի երախտի՛ր, ինչի ապացույցն է այն, որ թագավորի մահից հետո Սյունյաց մետրապոլիտը եկեղեցական տոնացույցում հատուկ օր սահմանեց նրա հիշատակը հավերժացնելու համար. «Յաղագս այսր յուսոյ եւ սիրոյ աստուածագօր թագաւորին եղբայրութեամբս»¹⁶³ կարգեցա՛վ գօր սրբոյ Զատկի Յարութեան միաշաբաթուն յիշատակ նմա, որ կատարեն զպատարագն յամենայն եկեղեցիս անխափան մինչ ի վախնան»¹⁶⁴: Նկատի ունենալով, որ Կիլիկիո ոչ մի ուրիշ հայ գահակալ նման պատվի չի արժանացել, հարկ է ընդունել, որ հանգամանքների բերմամբ, Լեւոն Գ (II) թագավորը հիրավի համահայկական «լեզիտիմություն» է վայելել, այս առումով գերազանցելով անգամ իր փառավոր նախորդներին՝ Լեւոն Բ (I)-ին եւ Հեթում Ա-ին: Ավելի հեռուն գնալով, Մ. Օրմանյանը նույնիսկ պնդում է, որ Տաթևի աթոռի նկատմամբ վարած իր փառապաշտութեամբ Լեւոնը նպատակ է հետապնդել Կիլիկիո թագավորությունը տարածել բուն Հայաստանի վրա¹⁶⁵:

Լեւոնի վայելած փառքն ու համբավը տարածվել էին նաեւ նրա կնոջ՝ Կեռան¹⁶⁶ թագուհու վրա, որին շոյալված մեծարանմանքներ չեն զիջում Զապել թագուհուն շնորհված գովաբանություններին¹⁶⁷: Այսպես, ձեռագրական հիշատակարաններում եւ ժամանակագրություններում Կեռանը կոչվում է՝ «մեծագգի եւ սրբասէր կենակից», «բարեպաշտ տիկին», «բարեպաշտուհի թագուհի Հայոց», «թագուհի ամենայն Հայոց», «մեծափառ թագուհի Հայոց», «ամենատոհմալ թագուհի», «ատրինեալն ի կանայս թագուհի», «ամենագովելին հոգով եւ գեղեցիկն մարմնով»¹⁶⁸, «հաւատով

¹⁶³ «եղբայրութեամբս» բառի տակ Օրբելյանը նկատի ունի Տաթևի վանքի միաբանության անդամներին:

¹⁶⁴ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 183:

¹⁶⁵ Օրմանյան, Ազգապատում, § 1162:

¹⁶⁶ Կեռան անունը փոխառված է հունարեն κυρά Ἄννα-ից, որը նշանակում է «տիրուհի Աննա»:

¹⁶⁷ Կեռան թագուհու մասին մանրամասն տե՛ս Կյոդ Մուրաֆյանի «Կեռան Լամբրոնացի՝ Հայոց վերջին մեծ թագուհին» հոդվածը. Mutařian, Guérane de Lampron, p. 39–42.

¹⁶⁸ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 335, 339, 360, 420, 538, 571, 574, 705: Վերջին քաղվածքը տե՛ս նաեւ՝ Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 85:

պայծառացեալ եւ մաքրութեան գործով լցեալ»¹⁶⁹ եւ այլն: Իսկ Կեռան թագուհու հայտնի ավետարանի հիշատակարանը նրան նվիրված ներքող է հիշեցնում, որի մասին պատկերացում կարող է տալ թեկուզ հետեւյալ համառոտ հատվածը. «գոր է տեսանել յերանուհիս այս բամբիշ, ի մաքուր արիորդ փեսային սուրբ, ի թագուհին Կեռան, որ գյուղով մասունս առափնութեան կրելով յինճեան, փութա այս ի վերայ այլոց բարդել, զի համայնիւմն պսակ բիրականեա յարինեսցէ ինճեան, եւ զանկապուտն թագ ի վերայ այսր կալցի, զի ամենագեղ վայելչութեամբ հաճոյացի Որդոյն Աստուծոյ»¹⁷⁰: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ հասարակական գիտակցության մեջ, Զապելի ժամանակից սկսած, ձեւավորվել էր «թագուհու ինստիտուտի» կարեւորության ըմբռնումը, որն արժայական ընտանիքի «լեզվատիմության» տարրերից մեկն էր դառնում: Կեռան թագուհու «պաշտամունքի» ձեւավորումն, անտարակույս, տեղի էր ունեցել Զապել թագուհու մեծարման ավանդույթի հետետողությամբ, թեւէ վերջինիս պարագան, ինչպես արդեն նշեցինք, բոլորովին այլ էր՝ պայմանավորված նրա առանձնահատուկ իրավական կարգավիճակով ու քաղաքական կշռով:

«Լեզվատիմության» խնդրից կրկին անցում կատարելով մեր բուն նյութին՝ զահաժառանգության իրավունքի փոփոխությունը, կարեւոր ենք համարում ուշադրություն հրավիրել Լեւոն թագավորի անվան հետ կապված մի վերջին հարցի վրա: Խոսքը վերաբերում է վերջինիս թողած անթիվ զավակներին, որոնք նրա մահից հետո, միմյանց հաջորդելով, տասնյակ տարիներ պիտի տնօրինեին Հայոց զահի ճակատագիրը: Հույժ կարեւորություն է ներկայացնում հատկապես նրանց ծննդյան թվականների հերթագայության նշումը, քանի որ դա որոշիչ նշանակություն ուներ զահաժառանգության հարցում: Կիլիկյան արքայատոհմերի ազգաբանության հմուտ հետազոտող Ռուդ-Կոլենբերգը Լեւոնի զավակներին ըստ ավագության դասակարգում է հետեւյալ հաջորդականությամբ.

1. Զապել – ծնված 1263 թ., մահացած մանուկ հասակում.
2. Կոստանդին – ծնված 1264 թ., մահացած մանուկ հասակում.

¹⁶⁹ Վահրամ Բարունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 236:

¹⁷⁰ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 415:

3. Հերոս – ծնված 1266 թ., սպանված 1307 թ.
4. Սիպիլ – ծնված 1269 թ., մահացած մանուկ հասակում.
5. Թորոս – ծնված 1271 թ., սպանված 1298 թ.
6. Սմբատ – ծնված 1277 թ., մահացած 1310/1 թ.
7. Զապել – ծնված 1277 թ., սպանված 1323 թ.
8. Ստեփանի – ծնված 1278 թ., մահացած 1296 թ.
9. Կոստանդին – ծնված 1278 թ., մահացած 1308 թ.
10. Ռիտա – ծնված 1278 թ., մահացած 1333 թ.
11. Ներսէս – ծնված 1279 թ., մահացած 1301 թ.
12. Ստեփանն – ծնված 1281 թ., մահացած մանուկ հասակում.
13. Օշին – ծնված 1282 թ., մահացած 1328 թ.¹⁷¹
14. Ալինախ – ծնված 1282 թ., մահացած 1310 թ.¹⁷²:

Այս կարգից դուրս Ռուդ-Կոլենբերգը հիշատակում է նաեւ Լեոն թագավորի երկու անանուն ապօրինածին դուստրերի, որոնցից մեկը (ծնվ. 1268/9 թ., մահ. շուրջ 1296 թ.) ամուսնացած էր Ռումի սուլթանության վեզիր Փարվանայի որդու¹⁷³, իսկ մյուսը (ծննդ. եւ մահ. թթ. անհայտ)՝ մոնղոլ զորավար Խուլուիլչահի հետ¹⁷⁴: Աղբյուրները հնարավորություն են տալիս Ռուդ-Կոլենբերգի ցանկը լրացնել եւս երեք անուններով՝ Յիմի, ծնված 1266 թ.¹⁷⁵, Ռուբէն, ծնված

¹⁷¹ Սա վրիպակ է. Օշինը մահացել է 1320 թ.:

¹⁷² Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, III (H2). *Քնքնըստինքյան հասկանալի է, որ ա. միեւնույն թվականին ծնված երեխաները երկվորյակ են եւ բ. նույն անունը կրող զավակներից երկրորդն այդպես է կոչվել ի հիշատակ մահացած առաջին համանուն երեխայի:*

¹⁷³ Լեոնի այս դստեր մասին տես Barhebraeus, Chronicon, p. 527, 539; Bar Hebraeus, Chronography, p. 450, 459.

¹⁷⁴ Տես Ստեփաննոս Օրբէլեան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 223: Հմմտ. Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, III (H2). Նկատի ունենալով Սյունյաց պատմագրի տեղեկության որոշ երկիմաստութիւնը, մեր կարծիքով, դժվար է անվերապահորեն համաձայնել Խուլուիլչահի եւ Լեոնի դուստրերից մեկի ամուսնությանը վերաբերող տվյալ պնդմանը:

¹⁷⁵ Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 83:

1272 թ.¹⁷⁶, մահացած 1274 թ.¹⁷⁷ եւ Սիպիլ, ծնված 1276 թ.¹⁷⁸: Ժամանակագրությունների եւ ձեռագրական հիշատակարանների ընձեռած տվյալների հիման վրա Ռուդ-Կոլենբերգի ցանկում կարելի է կատարել նաեւ այլ տիպի ճշտումներ, ինչպես, օրինակ, Սմբատի ծնունդը դնել 1274 թվականին¹⁷⁹ կամ Ստեֆանիի անունը դարձնել Թեֆանո¹⁸⁰:

Սակայն մեզ հետաքրքրող խնդիրը տվյալ պարագայում ոչ թե այդ ցանկի ճշգրտումն է, այլ Լեւոնի մահվան պահին նրա ողջ մնացած զավակների տարիֆային հերթագայությունը: Աղբյուրներից երկուսն, ակնհայտորեն նկատի ունենալով Լեւոնի մահվան պահին նրա ողջ մնացած զավակներին, նշում են, որ Հայոց թագավորն ունեցել է յոթ որդի եւ երեք դուստր՝ նրանց անունները թվարկելով հետեւյալ հաջորդականությամբ՝ Հեթում, Թորոս, Սմբատ, Կոստանդին, Ներսէս, Աւշին, Ռուբեն (= Ալինախ), Զապել, Ռիտա եւ Թեֆանո¹⁸¹: Եւս երեք աղբյուր, զանց առնելով դուստրերին, հիշատակում է միայն որդիներին, ընդ որում, համարյա նույն հաջորդականությամբ¹⁸²: Եթե սրանց գումարենք նաեւ Ռուդ-Կոլենբերգի նշած ապօրինածին դուստրերին, ապա կստանանք 1289 թվականի դրությամբ Լեւոնի ողջ մնացած որդիների եւ դուստրերի հետեւյալ ցանկերը.

¹⁷⁶ Անդ, էջ 84: Տե՛ս նաեւ՝ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 411: Աղբյուրներում հիշատակվում է նաեւ մի այլ Ռուբէն, որը սակայն, ամենայն հավանականությամբ, Ալինախի մկրտության անունն է. այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Օշին թագավոր» ենթագլխում:

¹⁷⁷ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 418:

¹⁷⁸ Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 84:

¹⁷⁹ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 418:

¹⁸⁰ Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 84; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 105; Lignages d'Outremer, p. 92 (Thefanon).

¹⁸¹ Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 105; Lignages d'Outremer, p. 92 (Ռուբենի եւ Օշինի անունների փոխատեղությամբ, ինչը դեր չի խաղում, քանի որ նրանք երկվորյակ էին):

¹⁸² Hayton, Flor, p. 206–207, 326; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 153 (Ներսեսին հիշելով ցանկի վերջում): Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 657 (Ներսեսի փոխարեն դնելով Ստեֆանի անունը):

Որդիներ

Դուստրեր

Հերոս – ծնվ. 1266 թ.¹⁸³Զապել – ծնվ. 1273 թ.¹⁸⁴Թորոս – ծնվ. 1271 թ.¹⁸⁵

Թեֆանո – ծնվ. 1278 թ.

Սմբատ – ծնվ. 1274 թ.¹⁸⁶

Ռիտա – ծնվ. 1278 թ.

Կոստանդին – ծնվ. 1277 թ.¹⁸⁷

Ապօրինածին – ծնվ. 1268/9 թ.

Ներսէս – ծնվ. 1279 թ.

Ապօրինածին – ծննդ. թ. անհայտ.

Օշին – ծնվ. 1282 թ.¹⁸⁸

Ալինախ/Ռուբէն – ծնվ. 1282 թ.

Որդիների եւ դուստրերի բաժանումը ոչ թե մահահաճության արդյունք է, այլ բացատրվում է այն պարզ պատճառով, որ գահաժառանգության իրավունքը նախ տարածվում էր որդիների եւ ապա միայն, նրանց բացակայության դեպքում, դուստրերի վրա: Լեւոնի որդիներից վեցը (բացի Ներսէսից, որը հոգեւորական էր) եւ դուստրերից մեկը՝ Զապելը, հաջորդ տասնամյակներին ուղղակի կամ անուղղակի դերակատարություն պիտի ունենային Հայոց գահի ճակատագրի տնօրինման գործում:

¹⁸³ Աղբյուրներից մեկը Հեթումի ծնունդը դնում է 1265 թ.: Տե՛ս Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 83:

¹⁸⁴ Թվականը վերցրել ենք Հեթում Թագավորի պատմությունից (Անդ, էջ 84): Ռուդ-Կոլենբերգի մոտ նշված է 1277 թ., բայց քանի որ այդ թվականին ծնվել է Կոստանդինը, մենք հավանական ենք համարում Հեթումի տվյալը:

¹⁸⁵ Նույն աղբյուրի տվյալներով՝ Թորոսը ծնվել է 1270 թ. (Անդ, էջ 84): Սմբատ Սպարապետի շարունակողը, ակնհայտորեն սխալվելով, Թորոսի ծնունդը դնում է 1288 թ. (Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 125):

¹⁸⁶ Խաչատր տեսանք, Սմբատի ծնունդը Ռուդ-Կոլենբերգը թվագրում է 1277 թվականով, իսկ Հեթում Թագավորը նշում է 1276 թ. (Անդ, 84):

¹⁸⁷ Ռուդ-Կոլենբերգի մոտ՝ 1278 թ.: Սակայն, նկատի ունենալով, որ այդ թվականին ծնվել են Թեֆանո եւ Ռիտա երկվորյակ քույրերը, մենք ավելի հավանական ենք համարում Կոստանդինի ծննդյան 1277 թվականը, որը տալիս է Հեթում Թագավորը (Անդ, էջ 84):

¹⁸⁸ Ըստ Հեթում Թագավորի պատմության՝ Օշին եւ Ալինախ երկվորյակները ծնվել են 1283 թվականին (Անդ, էջ 85):

ՀԵԹՈՒՄ Բ ԹԱԳԱՎՈՐ (1289–1306 ԹԹ. ԸՆԴՀԱՏՈՒՄՆԵՐՈՎ) ԵՒ ԵՂԲԱՅՐՔ ՆՈՐԻՆ

Լեւոն Գ (II)-ի մահից հետո, 1289 թվականին, Հայոց գահը, ավատատիրական օրենքի համաձայն, ժառանգեց նրա ավագագույն որդին՝ Հեթում Բ-ը: Հարցի իրավական կողմին մասնավորապես անդրադարձել է Հեթում Կոռիկոսցին, գրելով հետևյալը. «(Լեւոնի առաջին որդին), որ կոչվում էր Հեթում, ինչպես իրավունքն ու բանականությունն են պահանջում, հաջորդեց իր հորն ու տիրեց թագավորությանը»¹: Այնուհետև պատմիչն ավելացնում է մի ուրիշ կարեւոր մանրամասնություն. «Եւ իր բոլոր մարդիկ երդվեցին ու հնազանդություն հայտնեցին նրան՝ որպես իրենց տիրոջ»²: Կոռիկոսցու աշխատության լատիներեն թարգմանությունն «իւր բոլոր մարդիկ» բառերի փոխարեն դնում է՝ «թագավորության բոլոր զորավարներն ու պարոնները»³, ինչն այլ բան չի կարող նշանակել, քան այն, որ Հեթումի գահակալումը վավերացվել է Հայոց Արփունի ատյանի կողմից: Մենք հատուկ կարեւորություն ենք տալիս Կոռիկոսցու հաղորդած այս տեղեկություններին, քանի որ նրա աշխատությունը, Հեթում թագավորի ժամանակաշրջանի իրողությունների ընդգրկմամբ եւ մանավանդ գահաժառանգության իրավունքի նրբությունների իմացությամբ, առանձնանում է հայկական եւ օտար աղբյուրների շարքում, ինչում դեռ բազմիցս հնարավորություն կունենանք համոզվելու հետագա շարադրանքում:

¹ Hayton, Flor, p. 207.

² Անդ:

³ Անդ, էջ 326:

Միջնադարյան աղբյուրներում Հեթումը հաճախ կոչվում է անդրանիկ որդի⁴, որ սխալ է, քանի որ հայտնի է, որ անդրանիկը վաղամեռիկ Կոստանդինն էր: Այդ թյուրիմացությունն, իհարկե, առաջացել է նրանից, որ Հեթումը կրում էր իր պապի անունը, ինչը սովորական էր անդրանիկ որդու պարագայում: Այնուամենայնիվ, սխալն ինքնին հետաքրքիր է այն առումով, որ վկայում է ժամանակի իրավագիտակցության մասին, ըստ որի՝ գահի օրինական ժառանգորդը անդրանիկ որդին պետք է լիներ: Սակայն չենք բացառում, որ տվյալ դեպքում «անդրանիկ» հորջորջումը կարող էր օգտագործված լինել ոչ թե առաջնեկի իմաստով, այլ նշանակել ողջ մնացած եղբայրներից ավագագույնը, ինչի մասնավոր ապացույցն է, քերես, 1292 թվականին գրված մի հիշատակարանի հետևյալ հատվածը. «Հեթում որդի Լեւոնի արքայի, անդրանիկ ամենայն եղբարցն եւ ժառանգաւոր քազին»⁵: Ըստ երևույթին, Հեթումն ինքն էլ իր լատինագիր կնիքի վրա այդ իմաստով է իրեն անդրանիկ կոչել՝ «Կնիք եղբայր Յովհաննու⁶ անդրանիկ որդւոյ Լեւոն Հայոց թագաւորի»⁷: Գահաժառանգության իրավունքի տեսակետից, սակայն, անդրանիկի եւ ավագագույնի միջեւ որեւէ տարբերություն գոյություն չուներ, ուստի Հեթումի գահակալումը լիովին բխում էր Կիլիկիայում գործող օրենքի տառից:

Հեթումն առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում հայ թագավորների շարքում, լինելով միակը, որ ո՛չ ամուսնացած էր, ո՛չ էլ թագադրված. «Թագաւորն նոցա Հեթում,— գրում է Ներսես Պալիանենցը,— որ ոչ երբեք լծեալ ընդ կին, այլ թագաւորէր զկնի մահու հօրն իւրոյ Լեւոնի

⁴ Տե՛ս Վահրամ Բաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 236; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 153; Սամուէլ Անեցի, Շարունակող, էջ 484; Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 85; Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 105; Հեթում Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 78; Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 538, 572, 617, 701, 718; Հեթում Նղիբցի, Պատմութիւն, էջ 544; Hayton, Flor, p. 326 (primogenitus). Հովհաննէս Երզնկացիի Հեթումին կոչում է «նախածին եւ անդրանիկ զօրաւոր զաւակ». Յովհաննէս Երզնկացի, Ի բանն Առաքելոյ, էջ 88ա:

⁵ Մաթեւոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 701:

⁶ Յովհաննէսը Հեթումի կրոնավորական անունն էր:

⁷ Կնիքը պահվում է Սուրբ Ղազարի Մխիթարյան թանգարանում:

Բ-ին... ոչ երբեք էսո թագ արհայական»⁸: Հեթում Կոռիկոսցին նորընծա գահակալի այս արտառոց պահվածքը բացատրում է այն հանգաման-
 քով, որ նա մտադրվել էր իրեն նվիրել կրոնական կյանքի (son
 entendement estoit d'entrer en religion)⁹: Իսկ հիշատակարաններից մեկը
 Հեթումի շրագադրվելու փաստը պատճառաբանում է նրա ստացած հո-
 գեւոր դաստիարակությամբ. «Արդ այս Հեթում զկնի մահուան հօր
 իւրոյ՝ թագաւորին Լեւոնի յաջորդեաց զաթոռ հայրենի եւ նախնի, այլ ոչ
 պսակեցաւ թագիւ: Սակս որոյ ոչ է պատշան զանց առնել զպատճա-
 րան, զի ի մանկական տիոց հետէ վարժեալ կրթութեամբ յաստուա-
 ծային օրինացն ընթերցումն... փափագմամբ եւ ըղձաւետ տենչանօք
 խոկայր միշտ գտանել զերկնաւորն թագաւորութիւն»¹⁰: Ժամանակա-
 կիցների իրավագիտակցության մասին պատկերացում կազմելու առու-
 մով հետաքրքիր է նաեւ Կոռիկոսցու այն տեղեկությունը, որ Հեթումի
 եղբայրներն ու երկրի իշխանները նրան բազմիցս թախանձել են
 ամուսնանալ՝ ժառանգ թողնելու եւ այդու Հայոց գահի բնականոն հա-
 ջորդությունն ապահովելու նպատակով¹¹: Հեթումի ամուսնացած եւ թա-
 գադրված չլինելու հանգամանքը հաստատում են նաեւ մի քանի այլ
 հայկական եւ օտար աղբյուրներ¹²: Ըստ երեւոյթին, Հեթումի թագա-
 դրված չլինելու հանգամանքով է բացատրվում նաեւ այն, որ որոշ հի-
 շատակարաններում նա կոչված է ոչ թե «թագաւոր», այլ «թագա-
 պահ»¹³, «թագակալ»¹⁴ կամ «աթոռապահ»¹⁵, տիտղոսներ, որոնք գոր-
 ծածված չեն ոչ մի այլ թագավորի պարագայում:

⁸ Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 182: Անստույգ է Գ. Միքայելյանի այն պնդումը, թե Հեթումն իբր ամուսնացած էր Կիպրոսի թագա-
 վոր Հուզո III-ի դստեր՝ Մարգարիտի հետ. տե՛ս Микаелян, История, с. 416.

⁹ Hayton, Flor, p. 207.

¹⁰ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 788–789:

¹¹ Hayton, Flor, p. 207.

¹² Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 153; Դաւիթ Բաղիշեցի, Մաղկաքաղ, էջ 347 (թեւե-
 օծված, բայց չամուսնացած); Gestes des Chiprois, p. 833; Lignages d'Outremer, p. 92.

¹³ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 660:

¹⁴ Անդ, էջ 714, 722, 762; Պողարյան, Յուշակ, հտ. 2, էջ 322:

¹⁵ Մաթեոսյան, Ե-ԺԲ դդ. հիշատակարաններ, էջ 336: Իսկ ըստ մի այլ աղբյուրի՝

Հայտնի չէ, թե Հեթումն իր հոր՝ Լեւոնի օրինակով, մոնղոլներից իշխանության տվչություն (ինվեստիտուրա) ստացել էր, թե ոչ: Առկա աղբյուրների տվյալներով՝ նա առաջին անգամ Իլ-խանների արժունիք է այցելել իր գահակալումից միայն վեց տարի հետո, 1295 թվականին, հարգանքի տուրք մատուցելու եւ հնազանդություն հայտնելու Բայդու խանին, ինչի մասին թուրքիկ կերպով տեղեկացնում է Հեթումն ինքը, իսկ ավելի ընդարձակ՝ Բարհեբրեոսի ժամանակագրության շարունակողը¹⁶: Այդ հապաղումն, ըստ երեւոյթին, ուներ երեք պատճառ. ա. Հեթումը դեռ վերջնականապես չէր որոշել՝ ստանձնելու՞ է, արդյոք, Հայոց գահը, թե ոչ, բ. Արդուն խանի մահից հետո Իլ-խանական Իրանում տեւական խառնակություններ էին ծագել եւ գ. Արդունին հաջորդած Քեյ-խաթու խանը լավ չէր տրամադրված ֆրիստոնյաների նկատմամբ: Մինչդեռ Բայդուն, ընդհակառակը, հայտնի էր իր ընդգծված ֆրիստոնեասիրությամբ, այն աստիճան, որ որոշ աղբյուրներում նա նույնիսկ ֆրիստոնյա է կոչվում¹⁷: Հեթումի՝ երկու ամիս տեւած այդ ճանապարհորդության մասին Բարհեբրեոսի շարունակողը գրում է. «Երբ Կիլիկիայի բարեպաշտ, արդար ու առաքինի թագավոր Հեթումը լսեց, որ հաղթել է Բայդուն ու հաստատվել մոնղոլների թագավորության գահին, եւ որ նա ֆրիստոնյաների բարեկամն է ու հակված ավելի նրանց, քան այլ դավանությունների կողմը, ցանկացավ անձամբ ծառայություն մատուցել ու դեմ առ դեմ հանդիպել նրան՝ միմյանց միջեւ շատ հարցեր կարգավորելու համար»¹⁸: Բայց մինչ Հեթումը տեղ կհասներ, Բայդուն սպանվում է, եւ նրա փոխարեն գահակալում մահմեդականություն ընդունած Ղազան խանը: Հեթում թագավորն ինքը, իր «Պատմության»

Հեթումն իր հոր մահից հետո ոչ թե թագավոր, այլ «Պարոն Հայոց» էր կարգվել. տե՛ս Հեթում Նդիրցի, Պատմութիւն, էջ 544:

¹⁶ Տե՛ս Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 87; Barhebraeus, Chronicon, p. 594–595; Bar Hebraeus, Chronography, p. 505–506. Հմմտ. նաեւ՝ Ստեփաննոս Օրբէլեան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 222; Gestes des Chiprois, p. 833.

¹⁷ «Վասն զի քրիստոնեայ էր Պայիսուն»,– այդ մասին գրում է հիշատակագիրներից մեկը. Մաթեոսյան, ԺԺ դ. հիշատակարաններ, էջ 773: Տե՛ս նաեւ՝ Marco Polo, The Travels, p. 328; Hayton, La Fleur (Régnier-Bohler, Croisades, p. 848).

¹⁸ Barhebraeus, Chronicon, p. 594; Bar Hebraeus, Chronography, p. 505.

մեջ, հումորով թե դառնությամբ այդ մասին գրում է. «Գնաց թագաւորն Հեղոմ առ Պայտունն, եւ գտաւ զԽազանն, եւ զՊայտունն սպանեալ»¹⁹: Այնժամ Հեթումը, հարկադրված, ընծաներով ներկայանում է Ղազան խանին եւ հնազանդություն հայտնում նրան: Նորընծա խանն սկզբում սառն ընդունելություն է ցույց տալիս Հայոց թագավորին, ասելով՝ «Բայց դու եկել էիր Բայդուի, եւ ոչ թե մեզ մոտ», ինչին Հեթումը դիվանագիտորեն պատասխանում է. «Ես պարտավոր եմ հնազանդություն հայտնել Ձինգիզ խանի բոլոր զարմերին եւ ծառայություն մատուցել զահին բազմած ցանկացած մեկի»: Այս խոսքի վրա, ըստ Բարհեբրեոսի շարունակողի, Ղազանը փափկում է եւ մեծ պատիվների արժանացնում Հեթումին. «Այնժամ արքայից արքան ջերմորեն ողջունեց նրան եւ պանունեց արքայական զգեստներով, ապա կարգադրեց նրա համար հրովարտակ գրել ու կատարել նրա բոլոր խնդրանքները»²⁰: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ նույնպես ուղղակի խոսք չկա ինվեստիտուրայի մասին: Սակայն, թվում է, «արքայական զգեստներով պանունելն» ու հրովարտակ արձակելն այլ բան չեն կարող խորհրդանշել, քան դա:

Գահաժառանգության իրավունքի ուսումնասիրման տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաեւ Հեթում թագավորի բազմակի հրաժարականների խնկված հարցը, որը բացառիկ երեւոյթ է հայ իրականության մեջ: Ինչպես այդ առթիվ գրում է Ա. Դ. Ստյուարտը, «Հեթումի զանազան հրաժարականների եւ գահակալումների նշգրիտ թվագրումը դժվար ու, թերեւս, անհնարին գործ է, որը բարդանում է աղբյուրների հակասականությամբ եւ թվականների շփոթով, ինչպես, օրինակ, հայկականից սովորական թվականության վերածելու դեպքում»²¹: Այդ հարցն, իր հոդվածներից մեկում, փորձել է լուծել Կ. Մութաֆյանը²²: Նրա կարծիքով՝ առաջին անգամ Հեթումը գահից հրաժար-

¹⁹ *Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 87:*

²⁰ Barhebraeus, Chronicon, p. 594–595; Bar Hebraeus, Chronography, p. 506.

²¹ Stewart, Armenian Kingdom, p. 96. «Այս անկայուն ազնվազարմի ժամանակագրութիւնը դեռեւս մշուշապատ է ու հակասական»,— նույն առիթով նկատում է Ռուդ-Կոլենբերգը. Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, p. 71, n. 153.

²² Mutafian, Hét'oum II, p. 263–282. *Հեթումի համառոտ մի կենսագրութիւն տեսնաւե՝ Օղլուգյան, Մովսէս երզնկացի, էջ 202–205:*

վել է 1293 թվականին՝ հոգուտ իր եղբայր Թորոսի եւ, վանական դառնալով, ընդունել է Հովհաննես անունը²³։ Մեկ տարի անց, սակայն, նա կրկին զբաղեցրել է Հայոց թագավորության գահը։ Հեթումի երկրորդ հրաժարականը, այս անգամ արդեն հոգուտ իր մյուս եղբոր՝ Սմբատի, տեղի է ունեցել 1296 թվականին, իսկ վերստին գահակալումը՝ 1299-ին։ Ըստ Կ. Մուրաֆյանի՝ Հեթումը վերջին անգամ գահից հրաժարվել է 1306 թվականին, թագադրելով իր սպանված եղբայր Թորոսի որդուն՝ Լետինին²⁴։ Ստորեւ կտեսնենք, որ Հեթումը Թորոսի օգտին հրաժարվել ու իշխանության է վերադարձել ոչ թե մեկ, այլ երկու, եւ բացառված չէ, նույնիսկ երեք անգամ։

«Թագի եւ վանի»²⁵ միջեւ Հեթումի այս անընդմեջ տատանումները հետազոտողները բացատրում են տարբեր պատճառներով։ Ըստ Կ. Մուրաֆյանի՝ Հեթում թագավորն առաջին անգամ գահից հրաժարվել է, հավանաբար, 1293 թվականին մամլյոմներին կատարած ծանր տարածքային զիջումների հետեւանալով ու, թերեւս, իր շրջապատի ճնշման տակ²⁶։ Իսկ 1296-ի հրաժարականի պարագայում, նրա կարծիքով, դեր է խաղացել որոշ հայ իշխանների կողմից Հեթումի դեմ կազմակերպված դավադրությունը²⁷, որի պարագլուխը Օշին սենեշալն էր՝ նշանավոր Սմբատ Սպարապետի որդին²⁸։ Հեթումի բազմակի հրաժարական-

²³ *Մուրաֆյանի կարծիքով՝ Հեթումն այդպես է կոչվել, հավանաբար, ի պատիվ իր ուսուցչի՝ ֆրանցիսկյան միաբան Հովհաննես դե Մոնտե Կորվինոյի*. Mutaſian, Le royaume, p. 71; Mutaſian, Franciscains, p. 249. *Նույն տեղում (էջ 238–240) մանրամասն տես նաեւ Հովհաննես դե Մոնտե Կորվինոյի գործունեության մասին*։

²⁴ *Տե՛ս Mutaſian, Hét'oum II*, p. 279. *Հմմտ. Stewart, Armenian Kingdom*, p. 104, 106.

²⁵ *Հմմտ. Mutaſian, Le royaume*, p. 70.

²⁶ *Տե՛ս Mutaſian, Hét'oum II*, p. 267. *Հմմտ. նաեւ՝ Stewart, Armenian Kingdom*, p. 98. *Հրաժարականի պատճառներից մեկն էլ, թերեւս, այդ թվականին Հեթումի դեմ ծագած ապստամբությունն էր. «Զեհ (1293). Դաւ եղեւ Հեղոմոյ թագաւորն իւր իշխանացն, որք էին գլխաւորք պարոնայք Հեղոմ Կողիկոսոյ տէրն եւ եղբայր իւր Օշին Կանչոյն տէրն եւ բազումք յիշխանացն Հայոց»*. *Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն*, էջ 86։

²⁷ *Այդ դավադրության մասին տես Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն*, էջ 87։

²⁸ *Տե՛ս Mutaſian, Hét'oum II*, p. 269. *Ըստ երեւույթին, Օշինը գոռոզամիտ մեկն է եղել. 1289 թվականի ինքնագիր հիշատակարանում նա իրեն կոչում է ոչ այլ կերպ,*

ներն ու վերստին գահակալումները Ա. Դ. Ստյուարտը հակված է բացատրելու ավելի անձնական դրդապատճառներով. «Հնարավոր է, – գրում է նա, – որ թագավորությանը բաժին ընկած աղետներն ու հիասթափություններն են, որ ազդել են վանքի ֆաշվելու նրա մտադրության վրա, բայց հավանական է թվում նաեւ, որ նա առաջնորդվել է կրոնական դառնալու անկեղծ հավատով՝ խառնված, թերեւս, իր գահաժառանգական պարտքը կատարելու մեղքի զգացման հետ, ինչը նշանակում է, որ նա ի վիճակի չէր լիովին ձեռնից բաց թողնելու պետության ղեկը»²⁹։ Սակայն, մեր համոզմամբ, Հեթումի տատանումների հիմնական պատճառն, այնուամենայնիվ, պետք է փնտրել նրա անկայուն խառնվածքի եւ թագավորի իր պատասխանատու դերի գիտակցության իսպառ բացակայության մեջ, ինչին մենք դեռ հանգամանորեն կանդրադառնանք սույն ենթագլխի ամփոփիչ մասում։ Իսկ այժմ, կարծում ենք, ժամանակն է առանձին-առանձին ներկայացնելու Հեթումի օրոք նրա երեք եղբայրների՝ Թորոսի, Սմբատի, Կոստանդինի եւ եղբորորդիներից մեկի՝ Լետնի խաղացած դերը Հայոց թագավորության կառավարման գործում։

Թորոս Գ՝ Պարոն Հայոց (1293–1294, 1296 թթ.)

Ինչպես արդեն ակնարկեցինք, հիմքեր կան պնդելու համար, որ Հեթումը Թորոսին իշխանությունը հանձնել ու ետ է վերցրել մի փանի անգամ։ Դրա վկաներից մեկը Ներսես Պալիանենցն է, որը մասնավորապես տեղեկացնում է. «Արդ զկնի մոլորութեան նոցա ի Զատկէն, յամին հետագայ»³⁰ թագատուն նոցա Հեթում զտէութիւնն տայր ի յեղբայրն իւր Թորոս, որ էր ծննդեամբ երկրորդ զկնի իւր... եւ ինքն լինէր կարգատու ի կարգէ սրբոյն Զրանցիսկոսի, եւ կոչէր եղբայր Զոհաննէս։ նոյն Զոհաննէս Մնուռն»³¹

քան «սէնէհջալ ամենայն Հայոց»։ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 630։

²⁹ Stewart, Armenian Kingdom, p. 94.

³⁰ Քանի որ ծագատիկը պատահել է 1292 թվականին, ուստի «յամին հետագայ» ասելով, Ներսեսը նկատի ունի 1293 թվականը։ 1292 թ. ծագատիկի մասին մանրամասն տե՛ս Թրմանյան, Ազգապատում, § 1191; Օղլուգյան, Մովսէս Երզնկացի, էջ 202–211։

³¹ Մնուռը լատիներեն minor (կրտսեր) բառի աղավաղված վերարտադրությունն է։

թողոյր զկրօնաւորութիւնն, եւ դարձեալ առնոյր զիր թագաւորութիւնն ի նոյն ամին:... Իսկ զկնի այսմ, իբր անցանէր ամ մի, դարձեալ Հեթումն այն տայր զթագաւորութիւնն յիր եղբայրն ի Թորոսն ասացեալ, եւ ինքն դարձեալ կրօնաւորէր»³²: Ներսէսի հաղորդած տեղեկությունն անուղղակիորեն հաստատվում է 1295 թվականին գրված մի հիշատակարանի վկայությամբ, որի համաձայն՝ մինչեւ այդ թվականը Հեթումը գահից հրաժարվել է «յուով», այսինքն՝ առնվազն մեկից ավելի անգամ³³: 1293 թվականի հրաժարականի մասով Պալիանենցի տեղեկությանը համընկնում է նաեւ իր իսկ՝ Հեթում թագավորի վկայությունը. «Չեմ (թուականին),– գրում է նա,– Հեղոմ թագաւորն Հայոց ետ զթագաւորութիւնն յեղբայրն իւր Թորոս եւ ինքն կրօնաւորեաց ի Քրիստոս», իսկ մի քանի տող հետո, նույն թվականի տակ, ավելացնում է. «Դարձեալ էառ Հեթում, զիր թագն եւ թագաւորութիւնն Հայոց»³⁴: Ինչ վերաբերում է Թորոսի օգտին տված իր երկրորդ հրաժարականին, հեղինակն, ի տարբերություն Պալիանենցի, այն թվագրում է 1296-ով. «Չեմ. Հեղոմ թագաւորն ետ զթագաւորութիւնն իւր ցեղբօրն իւրոյ պարոն Թորոսին»³⁵: Հարցի վերաբերյալ միջնադարյան ժամանակագրությունների ու

Ֆրանցիսկյան միաբանության անդամները կոչվում էին Frati minori, այսինքն՝ «կրտսեր (կամ՝ նվաստ) եղբայրներ», անվանում, որը ծագում է միաբանության հիմնադիր սուրբ Ֆրանցիսկոսի «Թող եղբայրները միշտ նվաստ լինեն բոլոր մյուսներից» հրահանգից. հմտ. Blishop, The Middle Ages, p. 166.

³² Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 182–183:

³³ «Ի թուականութեանս Հայկազեան տաւմարիս Չեմ (1295), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, եւ ի թագաւորութեանն Հայոց Հեթումը բարեպաշտի, որ ճշմարտի թագաւորեաց ի վերայ մարմաբեցուցանաւ եւ գունակ-գունակ հեշտակարծ ախտից առաթուր կոխելով, եւ գրեթէ զամենայն աշխարհական փառս նանիր եւ ունայն վարկանելով, որպէս եւ է: Նա եւ զանուն թագաւորութեանն ծանր կրէր, եւ նուիրէր զանձն Աստուծոյ, եւ յուով անգամ հրաժարէր ի հայրենական աթոռոյն՝ զնայր յաղթատանաւ, զոր հազիւ հազ մեծաջան տենչի ոչ կարէին յեղաշրջել զկամն նորա»։ Մաթեւոսյան, ԺՊ դ. հիշատակարաններ, էջ 751:

³⁴ Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 86–87:

³⁵ Անդ, էջ 87: Մի այլ հանելուկ է առաջագրում Հեթում թագավորի 1293 թվականին գրված հետեւյալ հիշատակարանը. «Ի Ձլէ (1288/9), ի փետրվար Զ, փոխեցաւ առ ի Քրիստոս բարեպաշտ թագաւորն Հայոց Լեւոն եւ ինձ աւանդեցին ժառան-

հիշատակարանների ընձեռած տվյալներն ամբողջացնելու նպատակով նշենք նաեւ, որ մյուս հայկական աղբյուրները տեղյակ են Թորոսի օգտին Հեթումի տված միայն մեկ հրաժարականի, որը նրանք միահամուռ կերպով թվագրում են 1294 թվականով³⁶, իսկ ըստ «Գործք Կիպրացոց»-ի՝ դա տեղի է ունեցել Հայոց թագավորի՝ Իլ-խանների արքունիք կատարած այցելության նախօրյակին, այսինքն՝ 1295-ին³⁷:

Եթե մեխանիկորեն համադրելու լինենք նշված աղբյուրների, մանավանդ Հեթում թագավորի եւ Ներսես Պալիանենցի ժամանակագրությունների հաղորդած տեղեկությունները, ապա կստացվի, որ Թորոսը Հայոց թագավորությունը կառավարել է՝ մի ֆանի ամիս 1293 թվականին, մեկ տարի 1293–1294-ին ու եւս մի ֆանի ամիս 1296-ին: Սակայն ֆանի որ մեխանիկական համադրումը կարող է հանգեցնել սխալ եզրակացությունների, ուստի չենք կարող խուսափել Ա. Դ. Ստյուարտի հետ համաձայնելու գայթակղությունից, խոստովանելով, որ ժամանակի իրադարձությունների ճշգրիտ թվագրումն, իսկապես, անհնարին, գուցեւ անիմաստ պարապմունք է: Դա, իմիջիայլոց, կարելու է չէ գահաժառանգության իրավունքի ուսումնասիրման մեզ հետաfrհող խնդրի տեսակետից: Էականը Հեթումի կողմից իշխանության փոխանցման եւ վերստանձնման ինքնին փաստն է, որն անժխտելի է: Այս առումով մեզ կարելու է թվում Ներսես Պալիանենցի վերը նշված այն նկատառումը, որ Թորոսը «ծննդեամբ երկրորդ»-ն էր Հեթումից հետո³⁸: Ի դեպ, նույնը

գուրին թագաւորութեանս Հայոց: Եւ իմ Հեթումոյս տեսեալ զիմ անարժանութիւն, յառաջ քան զկոչելն զիս, հրաժարեցի եւ զձեւ թագաւորական փոխեցի ընդ ձեւ կրանաւորական, որ եւ զՀեթում անուն Յովանէս վերայփոխեցի» (Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 705): «Յառաջ քան զկոչելն զիս» բառերը ցույց են տալիս, որ Հեթումը կրօնավոր է դարձել դեռեւս իր գահակալությունից առաջ:

³⁶ Տե՛ս Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 163; Սարգիս Պիճակ, Ժամանակագրութիւն, էջ 106; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 742:

³⁷ Տե՛ս Gestes des Chiprois, p. 833. Ա. Դ. Ստյուարտը եւ Կ. Մուրաֆյանը նույնպես հավանական են համարում, որ Հեթումը Թորոսին իր տեղապահ կարգած լինելը մոնղոլների մոտ ուղեւորվելու առիթով. տե՛ս Stewart, Armenian Kingdom, p. 98; Mutafian, Hét'oum II, p. 268.

³⁸ Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 182:

շեշտում են նաև Հեթում Կոռիկոսցին եւ «Գործք Կիպրացոց»-ի հեղինակը³⁹։ Դա ցույց է տալիս, որ Հեթումը հարգել է գահաժառանգության իրավունքի գլխավոր սկզբունքը՝ իշխանությունը հանձնելով իր եղբայրներից ավագագույնին⁴⁰։ Ընդ որում, Հեթումն իր կայացրած որոշումը նաև վավերացրել է Արփունի ատյանի միջոցով. «Նա հավաքեց իր բոլոր իշխաններին ու կաթողիկոսին եւ նրանց ներկայությամբ հրաժարվեց պարոնությունից, ապա պահանջեց, որ նրանք հավատարմություն հայտնեն ու երդում տան իր եղբայր Թորոսին»,– այդ առթիվ գրում է Հեթում Կոռիկոսցին⁴¹։ Ստորեւ կտեսնենք, սակայն, որ իշխանության հանձնումն ամենեւին չէր նշանակում, թե Հեթումը Թորոսին էր փոխանցել նաև Հայոց թագավորության գահը։

Դա ըմբռնելու համար էական է պարզել Թորոսի իշխանակալության բնույթը, այսինքն այն, թե ինչ կարգավիճակով էր նա կառավարում Հայոց թագավորությունը։ Թեև ավանդական պատմագիտությունը Թորոսին դասում է Կիլիկիո թագավորների շարքը, սակայն հիմքեր կան պնդելու համար, որ նա երկրի ղեկը վարել է ոչ թե թագավորի, այլ տեղապահի կարգավիճակով։ Այս առումով ուշագրավ է Մ. Օրմանյանի հետեւյալ դիտարկումը. «Թորոս Հեթումէ ետքը երիցագոյն եղբայրն էր, եւ կարգով անոր կ'իյնար յաջորդութիւնը, այսու հանդերձ Թորոս իբրեւ թագաւոր չի ճանչցուեցաւ, այլ իբրեւ տեղակալ կամ խնամակալ ստանձնեց պարոնութիւնը, այսինքն իշխանութիւնը»⁴²։ Այս տեսակետը հաստատելու համար Կ. Մութաֆյանը, Հեթում Բ-ին նվիրված իր հոդվածում, բերում է հետեւյալ հիմնավոր փաստարկները՝ ա. Որոշ աղբյուրների տեղեկություններն այն մասին, որ Հեթումը Թորոսին է հանձնել թագավորությունը⁴³, պետք է հասկանալ որպէս իշխանության ժամա-

³⁹ Hayton, Flor, p. 207, 326; *Gestes des Chiprois*, p. 833.

⁴⁰ Հմմտ. Օրմանյան, Ազգապատում, § 1201:

⁴¹ Hayton, Flor, p. 207. «Բոլոր իշխաններին ու կաթողիկոսին» բառերի փոխարեն Կոռիկոսցու աշխատության լատիներեն թարգմանությունը դրել է «թագավորության բոլոր երեւելիներին ու վասալներին» (omnes proceres et vassallos regni). Անդ. էջ 326:

⁴² Օրմանյան, Ազգապատում, § 1201: Հմմտ. Bedoukian, Coinage, p. 89.

⁴³ Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 86, 87; Ներսէս Պալիանէնց, Ժամանակա-

նակավոր փոխանցում, բ. Այլ աղբյուրներում կամ նույն աղբյուրների ուրիշ ընդօրինակություններում խոսվում է «պարոնության», «տերության» կամ «սենյորության» փոխանցման մասին⁴⁴, գ. Գոյություն չունի որեւէ փաստ, որը վկայեր Թորոսի թագադրված լինելու մասին, դ. Թորոսի անունով հատված դրամներ հայտնի չեն⁴⁵ եւ վերջապես ե. Թորոսի անունը բացակայում է Ներսես Պալիանենցի կազմած Հայոց թագավորների գավազանացանկում⁴⁶: Ավելացնենք, որ Թորոսի անունը բացակայում է եւս երկու նմանատիպ ցանկերում⁴⁷ եւ, որ ավելի ուշագրավ է, XIV դ. մի անանուն գրվածքում նա կոչված է ոչ թե «թագաւոր», այլ «թագաւորահայր». «մեծ եւ ամենագովելի պարոն եւ թագաւորահայրն Հայոց պարոն Թորոս»⁴⁸: Իսկ գահաժառանգության իրավունքի տեսակետից ավելի ծանրակշիռ փաստարկ է այն, որ Թորոսի օծված լինելու պարագայում Հեթումը չէր կարող, առանց բռնություն գործադրելու, նրանից ետ ստանալ թագավորությունը: Այս ամենը նկատի ունենալով՝ պետք է ենթադրել, որ Թորոսն իսկապես Կիլիկիան կառավարել է թագավորից տարբեր իրավական կարգավիճակով եւ, հավանաբար, կրել է «Պարոն Հայոց» տիտղոսը, ինչի մասին հստակորեն վկայում է 1294 թվականին գրված մի հիշատակարանի «ի պարոնութեանն Հայոց Թորոսի» արտա-

գրական հատվածներ, էջ 183; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 163: Սարգիս Պիծակին վերագրվող ժամանակագրությունը պարզապես գրում է. «Հեթումն զպարոն Թորոս նստոյց թագաւոր» (Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 106): Իսկ 1292 թ. մի հիշատակարան թվագրված է հետեւյալ կերպ. «Ի մեծ թվիս Զեւս, եւ ի թագաւորութեան Լեւոնի որդի Թորոսի (ուղղելի՜ Թորոսի որդի Լեւոնի – Լ.Տ.Պ.), եւ ի կրանաւորութեան Յովհաննիսի». Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 698:

⁴⁴ Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 86. տողատակ; Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 182; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 742; Lignages d'Outremer, p. 92. Իսկ «Գործք Կիպրացւոց»-ը տեղեկացնում է, որ Հեթումը Թորոսին տեղապահ էր կարգել. «laisa... en son leuc». Gestes des Chiprots, p. 833.

⁴⁵ Հմմտ. Bedoukian, Coinage, p. 13, 90.

⁴⁶ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 205:

⁴⁷ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 136; Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 257:

⁴⁸ Անանուն, Յիշատակք հանգուցելոց, էջ 544:

հայտությունը⁴⁹: Ինչպես տեսանք սույն աշխատության Կոստանդին Պայլին նվիրված բաժնում, այդ տիտղոսն, ըստ երեւոյթին, եղել է «աւագ պարոնի» համարժեքը եւ նշանակել «պայլ» կամ «խնամակար»⁵⁰:

Սմբատ թագավոր (1296–1298 թթ.)

1296 թվականին, վերադառնալով Ղազան խանի արհունիք կատարած այցելությունից, Հեթումը հայտնվեց Կիլիկիայում իր դեմ նյութված դավադրության անակնկալի առջեւ: Թորոսը, որին Հեթումն իր ուղեւորությունից առաջ կրկին տեղապահ էր նշանակել, ըստ երեւոյթին, օգտվելով իր եղբոր բացակայությունից, որոշ իշխանների գործակցությամբ փորձ էր արել զավթել թագավորությունը: Դրա վկան «Գործք Կիպրացոց» ժամանակագրության անանուն հեղինակն է. «Հեթումը կշտամբեց իր եղբորը, որ նա ուզեցել էր իրենից խլել թագավորությունը, այդ հարցում մեղադրելով նաեւ իր երկրի որոշ պարոնների»⁵¹: Ըստ երեւոյթին, նույն միջադեպը նկատի ունի նաեւ Հեթում թագավորն ինքը, գրելով հետեւյալը. «Ի նոյն ամի (= 1296 թ.) դաւ եղեւ իշխանացն Հայոց, որք էին գլխաւորք Օշինն սինջալն, որդի պարոն Սմպաթայ Գունտօստապլին եւ պարոն Օշինն Բակուրեանց, որ էր ասպասալար դարպասին եւ այլ բա-

⁴⁹ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 742*: Մի այլ հիշատակարանում Թորոսը թյուրիմացաբար կոչված է սեբաստոս. «Արդ... գրեցաւ եւ եհաս զրաւ Ս. Աւետարանս սրբատառ ի թուաբերութեանս 909 (1307), յամսեանն Հոկտեմբերի, ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդինեայ, ի թագաւորութեան Կիլիկիայ Լեւոնի, որ էր սեբաստոս իշխանին Թորոսի որդի՝ որդւոյ թագաւորին Լեոյի, որ նահատակեալ է». *Ռսկյան, Կիլիկիայի վանքերը, էջ 252*: Ակնհայտ է, որ հիշատակագիրն, անունների նույնութեան պատճառով, նրան է վերագրել Թորոս Ա-ի կամ Թորոս Բ-ի տիտղոսը:

⁵⁰ Ի դեպ, թերեւս, նկատի ունենալով Հեթում Բ-ի թագադրված չլինելու հանգամանքը, միջնադարյան հեղինակները նրան նույնպես երբեմն կոչում են «Պարոն Հայոց» տիտղոսով. տես՝ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 755*; *Հեթում Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 78, 80*: Իսկ երկու հիշատակարանում Հեթումն օժտված է նույնիսկ «պարոն ամենայն Հայոց» տիտղոսով. տես՝ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 719, 723*:

⁵¹ *Gestes des Chiprois*, p. 833.

գում իշխանքն եւ ձիատւր»⁵²: Իրադարձություններին անդրադարձած աղբյուրների մեծամասնության վկայությամբ՝ դրանից հետո Հեթումը երկրի կառավարման դեկը հանձնում է ավագության կարգով իր հաջորդ եղբորը՝ Սմբատին, իսկ ինքը, վերցնելով Թորոսին, մեկնում Կոստանդնուպոլիս⁵³: Սակայն Հեթում Կոռիկոսցու «Մաղկաբաղը»⁵⁴, Հեթում թագավորի պատմությունը եւ Ներսես Պալիանենցի ժամանակագրությունը տեղեկացնում են, որ Հեթումը եւ Թորոսը իշխանությունը Սմբատին հանձնել են միասնաբար. «Հեղոմ թագաւորն Հայոց եւ իւր եղբայրն պարոն Թորոսն ետուն զպարոնութիւն ի պարոն Սմպաթն եւ ինքեանք գնացին ի Կոստանդնուպոլիս»⁵⁵ եւ «Հեթում կրօնատուն եւ Թորոսն տային զթագատրութիւնն յեղբայրն իւրեանց Սմպատն եւ ինքեանք գնացին ի Կոստանդնուպոլիս»⁵⁶: Դա նշանակում է, որ նախ՝ 1296 թվականին «Հայոց պարոնն» իսկապես Թորոսն էր, եւ երկրորդ, որ իշխանության փոխանցման ակտում Հեթումը հանդես է եկել օրինական զահակալի, իսկ Թորոսը՝ երկրի գործող կառավարչի հանգամանքով: Մյուս աղբյուրները, ծանոթ չլինելով իրավական այս նրբություններին, ինչպես տեսանք, իշխանության փոխանցման գործողությունը վերագրում են միայն Հեթում թագավորին: Հարկ է ավելացնել, որ Հեթում Կոռիկոսցու վկայությամբ՝ Հեթումը եւ Թորոսը իշխանությունը Սմբատին էին հանձնել որոշ պայմաններով, բայց թե ինչ էին իրենցից ներկայացնում այդ պայմանները, պատմիչը չի նշտում⁵⁷:

Ինչ վերաբերում է Հեթումի եւ Թորոսի Կոստանդնուպոլիս ուղևորվելու պարագային, ապա աղբյուրներից մեկը դա բացատրում է իրենց

⁵² *Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 87:*

⁵³ *Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154, 163; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 126; Սարգիս Պիծակ, Ժամանակագրութիւն, էջ 106; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 789; Gestes des Chiprois, p. 833. «Անդրծովյան արքայատոհմերի» ցանկում բացակայում է Հեթումի եւ Թորոսի Կոստանդնուպոլիս մեկնելու մասին տեղեկությունը. տե՛ս Lignages d'Outremer, p. 92.*

⁵⁴ Hayton, Flor, p. 208, 328.

⁵⁵ *Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 87:*

⁵⁶ *Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 183:*

⁵⁷ Hayton, Flor, p. 208–209, 328.

հռչակելով՝ Բյուզանդական կայսրուհի Ռիտա-Մարիային⁵⁸ տեսակցելու⁵⁹, իսկ մի ուրիշն՝ այդ ֆաղափ նշխարներին ու սրբապատկերներին երկրպագելու⁶⁰ ցանկությամբ: Արդի հետազոտողներից Գ. Միֆայելյանը, Կ. Մուքաֆյանը եւ Ա.Դ. Ստյոյարտը համապատասխանաբար ենթադրում են, որ նրանց Կոստանդնուպոլիս այցելելու նպատակն էր՝ աշակցություն ստանալ մամլյուֆների հնարավոր հարձակումները դիմակայելու գործում⁶¹, ֆննարկել հայ-հունական եկեղեցական միության խնդիրը⁶² կամ մասնակցել Ռիտայի եւ Միֆայել կայսեր ամուսնության արարողությանը⁶³: Մեզ ավելի հավանական է թվում, սակայն, որ Հեթումի եւ Թորոսի այդ ֆայն ուղղակի ժամանակավոր փախուստ էր երկրում իրենց դեմ առաջացած համընդհանուր դժգոհությունից, ինչը հաստատում են իրադարձությունների հետագա զարգացումները:

Օգտվելով եղբայրների բացակայության հանգամանքից, Սմբատը, որն ընդամենը «թագապահ» էր կարգված⁶⁴, գործակից ունենալով Գրիգոր է Անավարզեցի կաթողիկոսին ու բազմաթիվ իշխանների, իրեն թագավոր է հռչակում եւ օծվում Կիլիկիայի մայրաֆաղափ Սսում. «Իսկ Սմբատն ինքնաձեռն ելեալ, եւ խորհրդով կաթողիկոսին եւ իշխանացն, օծանի թագաւոր Հայոց ի Սիս»⁶⁵: Թագադրության արարողությունը ոգեւորությամբ նկարագրում է 1296 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագրի Վասիլ անունով գրիչը. «Իսկ զկնի ոչ սակաւ աւուրց ժողովեցան թագաւորորդիքն եւ թագաւորագունմն եւ իշխանմն եւ միանգամայն աշ-

⁵⁸ Ռիտան այդ տարվա սկզբին ամուսնացել էր Բյուզանդական կայսր Անդրոնիկոս II Պալեոլոգոսի (1282–1328 թթ.) որդու եւ գահակցի՝ Միքայել IX-ի (1295–1320 թթ.) հետ, վերակոչվելով Մարիա կամ Քսենիա անունով. տե՛ս Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, III (H2).

⁵⁹ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 126:

⁶⁰ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 789:

⁶¹ Микаелян, История, с. 428.

⁶² Mutafian, Le royaume, p. 71. Հմմտ. Օրմանյան, Ազգապատում, § 1208:

⁶³ Stewart, Armenian Kingdom, p. 99–100. Հմմտ. Նաեւ՝ Bedoukian, Coinage, p. 13.

⁶⁴ Մասնավորապես այդպես է նրան կոչում ուշ շրջանի մի ժամանակագիր. «Սմպաթ Թագապահն Հեթմոյ». Յակոբ Սահցի, Պատմութիւն, էջ 221:

⁶⁵ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154:

խառնաժողով բազմութիւն ռամկաց եւ խառնինաղանճ մարդկան ի հոյակապ մայրաքաղաքն Սիս, ի տօնի մեծի սրբոյ Աստուածայայտութեանն: Իսկ սրբագործ կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգոր՝ ամենայն եպիսկոպոսօք եւ համագումար ժողովով եւ բոլոր ուխտի եկեղեցւոյն, եւ աջով սրբոյ Լուսատւոյն մերոյ Գրիգորի, եւ աստուածային անտարանան, ձեռս ի վերայ եղեալ աւանդեաց նմա զաշտինան եւ զօծումն թագաւորութեան. եւ համաշխարհական ժողովն պատշաճաւոր խրախութեամբ բարգաւաճեալք ըստ իւրաքանչիւր աշտինանի»⁶⁶: Այնուհետեւ, իր գահակալումը «լեզիտիմացնելոյ» նպատակով, Սմբատը բազում գանձերով գնում է Ղազան խանի մոտ եւ տվչություն ստանում նրանից, ինչի խորհրդանիշն այս անգամ Հայոց թագավորին մոնղոլ կին տալու իրողությունն էր. «Իսկ Սմբատն յառաջագոյն էր գնացեալ ի Քաթարն բազում գանձիւք, եւ առեալ էր ի Ղանէն իւր կին, որ էր ի Ղանի ազգէն»⁶⁷:

Այս ամենով հանդերձ, ակնհայտ է, որ Սմբատի գահակալումն իրականում իշխանության բռնազավթում էր՝ ի խախտումն Կիլիկիո Հայոց պետության գահաժառանգության իրավունքի բոլոր սկզբունքների: Դա, ի դեպ, չի վրիպել միջնադարյան ժամանակագիրների աչից, որոնցից մեկն ուղղակի գրում է՝ «Սմբատն բռնութեամբ տիրեաց»⁶⁸, իսկ մի ուրիշը՝ «Սմբատ... գողացաւ զթագաւորութիւն եղբօրն»⁶⁹: Կա նաեւ բոլորովին հակառակը պնդող մի աղբյուր, որի համաձայն՝ Հեթումն ինքն է Հայոց իշխաններին (իմա՝ Արփունի ատյանին) խնդրել, որ թագավոր կարգեն Սմբատին. «Բայց ի դէպ է ոչ անտես առնել, զի վերն քան զբնութիւն գործն նորին թագաւորին Հեթմոյ, զի նա ինքն... կոչեաց զեղբարսն իւր հարազատ, եւ զայլ ամենայն իշխանսն, վարդապետելով նոցա եւ

⁶⁶ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. Տիշատակարաններ, էջ 789*:

⁶⁷ *Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154: Տե՛ս նաեւ՝ Gestes des Chiprois, p. 833; Hayton, Flor, p. 209, 328. Հմմտ. Պալասանյան, Պատմութիւն, էջ 370*:

⁶⁸ *Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 163*:

⁶⁹ *Անանուն, Կարգ թագաւորաց, էջ 257: Տե՛ս նաեւ՝ Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 221 (բռնութեամբ տիրել կամեցաւ); Մինաս Ամեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 48 (խեռի ընկալաւ զթագն); Պողարյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 262 (Սմպատ ամս Բ. թագաւորէ Սոսայ՝ ոչ հաւանութեամբ Կիլիկեցոցն, այլ բռնութեամբ); Hayton, Flor, p. 328 (regnum occupaverat = գրավեց թագաւորութիւնը)*:

հաւանեցուցանելով զամենեսեան ի թագաւորեցուցանել զմի յեղբարցն իւրոց զվայելչագեղն եւ զիմաստունն Սմբատ, որ ունէր զերրորդ դաս ըստ կարգի եղբարցն, եւ իննն առեալ զոյգ ուղեկից զմիւս եղբայրն իւր զպարոն Թորոս, եւ մտեալ ի նաւ, շուեաց դէպ ուղիղ ի թագաւորական ֆաղաֆն»⁷⁰: Սակայն, նկատի ունենալով, որ այս տողերը գրված են Սմբատ թագավորի մի բացահայտ կողմնակցի ու ջատագովի՝ վերոհիշյալ Վասիլ գրչի ձեռով, դրանք պետք է զանց առնել, մանավանդ որ Հեթումի հետագա գործողութիւնները լիովին հակասում են տվյալ վկայության բովանդակությանը:

«Գործք Կիպրացոց»-ի տվյալներով՝ երբ Հեթումը Կոստանդնուպոլսում լսում է Սմբատի թագադրության լուրը, երկու նալ է զինում եւ Թորոսի հետ նավարկում դեպի Կիլիկիայի ափերը⁷¹: Սակայն նրանց արգելում են ցամաքահանում կատարել, եւ նավերը շրջվում են Կիպրոսի կողմը, իսկ այնտեղից վերադառնում Կոստանդնուպոլիս⁷²: Անդրոնիկոս Պալեոլոգոս կայսրից մեծ գումար ստանալով⁷³ եղբայրներն այնուհետեւ ցամաքային ճանապարհով ուղեւորվում են Պարսկաստան՝ օգնություն խնդրելու Ղազան խանից⁷⁴: Սակայն Կեսարիայի մոտերում⁷⁵ Սմբատը դարանակալում է նրանց եւ, ձերբակալելով երկուսին էլ, Հեթումին բանտարկում է Մոլեոնի, իսկ Թորոսին՝ Բարձրբերդի զնդանում⁷⁶: Մի ֆանի օր անց Սմբատը դահիճների ձեռով խեղդամահ է անել տալիս Թորոսին, իսկ Հեթումին՝ կուրացնում⁷⁷, թեւեւ, ինչպես հե-

⁷⁰ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 789:

⁷¹ Gestes des Chiprois, p. 833.

⁷² Անդ: Հմմտ. նաեւ՝ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154:

⁷³ Տե՛ս Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154: Այդ գումարն, ամենայն հավանականությամբ, նախատեսված էր Ղազան խանին կաշառելու համար:

⁷⁴ «Կամէին Թաթարով ձգել զՍումպատն», — այդ առթիվ գրում է Ներսէս Պալիանենցը. տե՛ս Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 2, էջ 183:

⁷⁵ Տե՛ս Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154:

⁷⁶ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 126–127; Սարգիս Պիժակ, Ժամանակագրութիւն, էջ 106; Պողարյան, Յուցակ, հտ. 4, էջ 536:

⁷⁷ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 126–127; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154, 164; Պողարյան, Յուցակ, հտ. 4, էջ 536; Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրա-

տագայում պիտի պարզվեր, ոչ լիովին: Աղբյուրներից երեքի տվյալներով՝ նա այդ ֆային դիմել էր «խորհրդով նենգաւոր իշխանացն» կամ «դրդութեամբ շար իշխանաց»⁷⁸: Սակայն անկախ իշխանների դրդումից, Սմբատն այլընտրանք չուներ, որովհետեւ գահաժառանգության իրավունքի տեսակետից՝ ֆանի դեռ ողջ էին նրա ավագ եղբայրները, նա չէր կարող օրինական թագավոր համարվել, եւ նրա գլխին մշտապես կախված պիտի լիներ գահագուրկ արվելու վտանգը: Ինչ վերաբերում է Թորոսի սպանության թվագրմանը, ապա այդ դեպքն, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել 1297 թվականին⁷⁹:

Բռնագավթիչ լինելով հանդերձ, Սմբատը թագավորի լիարժեք իրավագործությամբ գահակալեց երկու տարի, ինչը նշանակում է, որ նա, այնուամենայնիվ, որոշ հենարան ուներ Կիլիկիո հասարակության բարձր խավի եւ զինվորականության միջավայրում: Նա իր անունով արժաթե եւ պղնձե դրամ հատեց⁸⁰, ինչպես նաեւ արժանացավ հայկական ձեռագրերի թվագրման բանաձեւում հիշատակվելու պատվին⁸¹: Սակայն կարեւոր է նշել, որ հիշատակագիրները, արձանագրելով հանդերձ Սմբատի գահակալության ժամանակը, միահամուտ կերպով զլանում են նրան հատկացնել Հայոց մյուս թագավորների հասցեին շոյլվող «բարեպաշտ», «փրստոսապսակ», «փրստոսասէր», «աստուածապսակ» կամ նմանատիպ այլ պատվանուններից թեկուզ մեկը: Եւ ընդհանրապես, Սմբատին անդրադարձած միջնադարյան հեղինակների

կան հատվածներ, էջ 183; Դաւիթ Բաղիշեցի, Մաղկաբաղ, էջ 348; Աբու-Ֆիդա, Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 241); Hayton, Flor, p. 209; Gestes des Chiprois, p. 833. Երկու աղբյուր, արձանագրելով Թորոսի սպանությունը, լուծյան են մատնում Հեթումի կուրացման փաստը. Սարգիս Պիծակ, Ժամանակագրութիւն, էջ 106; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 808:

⁷⁸ Սաժուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154; Ներսէս Պալիանեհնց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 183; Hayton, Flor, p. 209 (par mavois conseil).

⁷⁹ Սարգիս Պիծակ, Ժամանակագրութիւն, էջ 106; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 808; Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 2, էջ 170, ծանոթ. 193:

⁸⁰ Պ. Պտուկյանի գրքում նկարագրված է Սմբատի անունով հատված 70 դրամ. Bedoukian, Coinage, p. 325–334.

⁸¹ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 801, 803, 804, 805, 811, 814, 817, 832:

թվում միայն Վասիլ գրիչն ու Ֆարան անունով ասորի բժիշկն են, որ դրվատանքով են խոսում նրա մասին՝ առաջինն օգտագործելով «վայելչագեղն եւ իմաստունն Սմբատ» բառերը⁸², իսկ երկրորդը՝ «*բրիստոսայսէր, իմաստուն, մտախոհ, հանճարաշատ, բարեպաշտ*» եւ նույնիսկ «սուրբ արայ» պատվանունները⁸³: Վասիլն, ինչպես արդեն նշեցինք, Սմբատի ջերմ ջատագովն էր, ուստի նրա վերաբերմունքը չի կարելի անկողմնակալ համարել: Ինչ վերաբերում է Ֆարանին, ապա տվյալ պարագայում նա նույնպես շահագրգռված անձ էր, քանի որ «*Բժշկարան ձիոյ*» աշխատությունը⁸⁴, որից եւ ֆաղված են վերոհիշյալ պատվանունները, նա արաբերենից հայերեն էր թարգմանել Սմբատ թագավորի պատվերով: Ժամանակակիցների ընդգծված սառը վերաբերմունքը Սմբատի նկատմամբ, մեր կարծիքով, պետք է բացատրել մի կողմից՝ նրա «*լեգիտիմության*» պակասով, մյուս կողմից՝ ավագ եղբայրների հանդեպ գործած վայրագությամբ: Սրանք մեղքեր էին, որոնք չէին կարող ներվել թե՛ Կիլիկիո հասարակության իրավագիտակցության, եւ թե՛ նրա բարոյականության տեսակետից, ինչպես չներվեցին Հայոց գահի նախորդ երկու բռնազավթիչների՝ Մլեհի եւ Ռայմունդ-Ռուբենի պարագայում: Սմբատի այդ մեղքերին շուտով պիտի գումարվեր եւս մեկը. 1298 թվականին նա չկարողացավ երկիրը պաշտպանել մամլյուկների մի նոր ասպատակությունից, որի հետեւանքով Հայոց թագավորությունը վերստին կրեց մարդկային, նյութական ու տարածֆային ծանր կորուստներ, ինչը վերջնականապես լցրեց Կիլիկիո ավագանու համբերության բաժակը:

Կոստանդին Բ (I) թագավոր (1298–1299 թթ.)

Այս իրադրության մեջ ասպարեզ իջավ Հեթումի հաջորդ եղբայրը՝ Կոստանդինը, որը գլխավորելով Սմբատի դեմ ծագած ապստամբությունը, արյունահեղ ճակատամարտից հետո գահընկեց արեց նրան.

⁸² Անդ, էջ 789:

⁸³ Անդ, էջ 806–807: Նույնը՝ Ֆարան Ասորի, Բժշկարան ձիոյ, էջ 163:

⁸⁴ Տե՛ս Ֆարան Ասորի, Բժշկարան ձիոյ, Երեւան, 1980:

«Իբր այս լինէր, չորրորդ եղբայրն Կոստանդինն յարեալ ի վերայ եւ եկեալ ի Սիսոյ փաղաֆն գօրօֆ, մերձ փաղաֆին կռուեցան հայերն ընդ իրարս ի մարգն Սիսոյ, ուր բազումք եղբարք զեղբարք սպանին եւ ազգականք զմիմեանս, վասն անճանաչողութեանն, զի առաւօտ էր»⁸⁵: Աբուֆիղան, որը թերեւս իրադարձությունների ամենաարժանահավատ ժամանակակիցն է, այդ գործի նախաձեռնությունն ամբողջությամբ վերագրում է Հայոց իշխաններին. «Հայերը համաձայնություն կայացրին իրենց մեջ՝ (Սմբատի) փոխարեն գահի վրա դնելու նրա Լեւոն եղբոր որդի Դանդինին»⁸⁶ եւ ձեռքակալել Սմբատին: Հայերը խմբվեցին Դանդինի շուրջը, իսկ Սմբատը տեսնելով այդ բանը, փախուստ տվեց Կոստանդնուպոլսի կողմերը»⁸⁷: Արաբ ժամանակագիրը նշում է նաեւ ապստամբության պատճառը. «Այնպես պատահեց, - գրում է նա, - որ մահմեդական գործը մտավ Սսի երկիրը եւ պաշարեց Համուսը Սմբատի իշխանության ժամանակ: Հայերը նեղվեցին այս բանից, մանավանդ որ մուսուլմանները գրավումներ էին կատարել եւ շատ հայերի սպանել, ինչ որ վերագրվեց Սմբատի հոռի ընթացքին ու մուսուլմանների հանդեպ հայտնաբերած անկարողությանը»⁸⁸: Այլ աղբյուրներ Կոստանդինի ընդվզման պատճառ են համարում Հեթումի եւ Թորոսի հանդեպ Սմբատի գործած վայրագությունը⁸⁹: Իսկ Անանուն Սեբաստացին այդ առթիվ անորոշ ձեռով գրում է. «Տնդինն, կրսեր եղբայրն Հեթումոյ, ոչ համբերեաց շարեացն, զոր գործէր Սմպատ»⁹⁰, որի տակ կարելի է հասկանալ թե՛ այդ եղեռնագործությունը, թե՛ այլ շարիֆներ:

⁸⁵ Ներսէս Պալիանենց, *Ժամանակագրական հատվածներ*, էջ 183:

⁸⁶ Կոստանդինի կրճատված ձեռով Տնդին է կոչում նաեւ հայկական աղբյուրներից մեկը. տե՛ս Անանուն *Սեբաստացի*, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 150-151: Իսկ Հակոբ Սսեցին Կոստանդինի ճանաչում է Ռուբեն անունով. *Յակոբ Սսեցի*, *Պատմութիւն*, էջ 222:

⁸⁷ Աբու-Ֆիղա, *Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները*, էջ 242):

⁸⁸ Անդ, էջ 241-242:

⁸⁹ Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք*, էջ 154; *Gestes des Chiprois*, p. 833; Hayton, Flor, p. 209, 328.

⁹⁰ Անանուն *Սեբաստացի*, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 150:

Սմբատը փախավ Ռումի սուլթանության կողմերը⁹¹ եւ ապաստան գտավ մոնղոլ զորահրամանատար Բայանջարի մոտ⁹²: Վերջինս, սակայն, շղթայեց նրան ու հանձնեց Հեթումին, որը «ոչ հատոյց նմա շար փոխանակ չարի»⁹³: Մի այլ վարկածով՝ Սմբատն ընկավ Կոստանդնի ձեռքը եւ բանտարկվեց⁹⁴ վերջինիս սեփականությունը հանդիսացող Կապան բերդում⁹⁵: Կոստանդինը նաեւ բանտից ազատեց Հեթումին⁹⁶ ու բուժել տվեց նրա աչքերից մեկը⁹⁷: Դրանից հետո Հեթումը նրան հանձնեց երկրի կառավարման դեկը, ինչի մասին հստակորեն տեղեկացնում է «Անդրծովյան արքայատոհմերի» ազգաբանությունը. «Ապա Հեթումը... սենյորությունը տվեց իւ եղբայր Կոստանդինին» (Puis Heiton dona la seignorie a Constans son frere)⁹⁸: Մյուս աղբյուրներն այլեայլ կերպ են ներկայացնում իշխանության փոխանցումը Կոստանդինին: «Պարոն Կոստանդին... եհան զաւագ եղբայրն իւ Հեթում, եւ հրամանաւ նորա ինքն թագաւորեաց»,– գրում է Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրի» շարունակողը⁹⁹: Մոտավորապես նույնն է հաստատում Անանուն Սեբաստացին. «Եւ թագաւորեցոյց Հեթում զՏնդին եղբայր իւր»¹⁰⁰: Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողի եւ Ներսես Պալիանենցի տեղեկություններով՝ Կոստանդինը իշխանությունն ստանձնել է ինքնազուիս կերպով. «Ինքն էառ զիշխա-

⁹¹ Անդ: Տե՛ս նաեւ՝ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154: Հստ Արուլֆիդայի՝ «Կոստանդնուպոլսի կողմերը». տե՛ս Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 242, ինչպես նաեւ՝ Hayton, Flor, p. 209.

⁹² Անանուն Սեբաստացի, Ժամանակագրութիւն, էջ 150:

⁹³ Անդ:

⁹⁴ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154, 165; Gestes des Chiprois, p. 833.

⁹⁵ Պողարյան, Ցուցակ, հտ. 4, էջ 536:

⁹⁶ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 127; Պողարյան, Ցուցակ, հտ. 4, էջ 536; Gestes des Chiprois, p. 833; Hayton, Flor, p. 209.

⁹⁷ Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 183; Hayton, Flor, p. 209, 329.

⁹⁸ Lignages d'Outremer, p. 93.

⁹⁹ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 127:

¹⁰⁰ Անանուն Սեբաստացի, Ժամանակագրութիւն, էջ 150:

նութիւն»¹⁰¹ կամ «առեալ զպարոնութիւն Հայոց... ինքն թագաւորեաց ամիսս Թ»¹⁰²: Աբուլֆիդան, նախ պարզապէս արձանագրելով, որ Սմբատի փախուստից հետո «զահր մնաց Դանդինին, որը կոչվում էր նաեւ Կոստանդին», այնուհետեւ ավելացնում է. «Երբ Հայոց երկրում Դանդինը զահակալեց, նա ազատ արձակեց իր եղբայր Հեթումին եւ զահր վերադարձրեց նրան»¹⁰³: Բոլոր նշվածներից տարբերվում է 1307 թվականին գրված մի հիշատակարանի վկայությունը, որի համաձայն՝ Կոստանդինը, բանտից ազատելով Հեթումին, խնդրում է, որ նա վերադառնա իշխանության, բայց մերժում ստանալով, հարկադրված, ինքն է ստանձնում երկրի կառավարումը. «Եւ հանեալ զաւագ եղբայրն ի բանտէն կապանացն, եւ աղաչեաց առնուլ զպարոնութիւն իւր, եւ նա ոչ առ յանձն. եւ կացեալ Կոստանդին ի պարոնութեան ամիսս Ժ»¹⁰⁴: Մոտավորապէս նույնը կրկնում է նաեւ Հեթում Կոռիկոսցին, բայց ավելացնելով չափազանց կարեւոր մի մանրամասնություն¹⁰⁵, որը, սակայն, ավելի շատ վերաբերելով Լետոն Դ (III)-ին, քննության առարկա է դառնալու հաջորդ ենթագլխում:

Այս խայտաբղետ տեղեկություններից արվելիք միակ եզրակացությունը կարող է լինել այն, որ Հեթումն, իր սովորության համաձայն, այս անգամ էլ չի հրաժարվել թագից եւ Կոստանդինին է փոխանցել միայն երկրի ժամանակավոր կառավարման լիազորությունը: Սրա մասին միանշանակ կերպով վկայում են Սամուել Անեցու շարունակողի կողմից Կոստանդինին հատկացված «պարոն Կիլիկիոյ» եւ «Պարոն Հայոց» տիտղոսները¹⁰⁶, ինչպէս նաեւ Ներսէս Պալիանենցի, 1307 թ. հիշատակագրի եւ «Անդրծովյան արքայատոհմերի» ազգաբանության՝ Կոստանդինի իշխանակալության բովանդակությունը բնորոշող «պարոնու-

¹⁰¹ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 165:

¹⁰² Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 183:

¹⁰³ Աբուլ-Ֆիդա, Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 242, 244):

¹⁰⁴ Պողարյան, Յուցակ, հտ. 4, էջ 536:

¹⁰⁵ Hayton, Flor, p. 209–210, 329.

¹⁰⁶ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154, 155:

թին», «պարոնութիւն Հայոց» եւ «seignorie» բառերը¹⁰⁷: Սակայն Կոստանդինը, հավակնոտությամբ ամենեւին չզիջելով իր եղբայր Սմբատին, չբավարարվեց իրեն շնորհված այդ բարձր պատվով եւ նրա օրինակով բռնազավթեց իշխանությունն ու իրեն թագավոր հռչակեց, ինչն ընդգծելու համար նույնիսկ սկսեց իր անունով դրամ հատել¹⁰⁸: Դրանով հանդերձ՝ նա, ըստ երեսույթին, ժամանակ չունեցավ ո՛չ թագադրվելու, ո՛չ էլ տվչություն ստանալու մոնղոլներից, որի վկայությունն է աղբյուրների լիակատար լռությունն այդ մասին: Հեթում Կոռիկոսցի պատմիչը վկայում է, որ Կոստանդինը լավ էր կառավարում թագավորությունը, ամրացնելով նրա տարածքներն ու բերդերը, բացի այդ՝ հատուկ խնամք տանելով իր եղբոր՝ Հեթում թագավորի նկատմամբ¹⁰⁹: Նրան էր վիճակված նաեւ Սմբատի օրոք ծագած հայ-մամլյուխյան պատերազմից հետո հաշտության բանակցություններ վարելու դժվարին գործը՝ հաշտություն, որի պայմաններով Կիլիկիան կորցրեց «բոլոր այն ֆաղաֆները, որոնք գտնվում էին Ջայհան գետից դեպի հարավ՝ Համուսը, Թիլ Համդունը, Կվայրանը, Նոդայրը, Հաջատ Շաղլանը, Սարվանդիֆարը, Մարաշը»¹¹⁰: Տարածքային այդ կորուստներն այնքան զգալի էին, որ Սամուել Անեցու շարունակողը, մի փոքր չափազանցելով, այդ առթիվ գրում է. «Մտրցին էառ... զկէս երկրին Կիլիկիոյ»¹¹¹:

Չհանդուրժելով իշխանության բռնազավթումը, Հեթումը, ապափնվելուց եւ տեսողությունը վերականգնելուց հետո, որոշ ուժերի աջակցությամբ գահընկեց արեց Կոստանդինին: Վերջինիս կողմնակիցները

¹⁰⁷ Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 183; Պողոսյան, Ցուցակ, հտ. 4, էջ 536; Lignages d'Outremer, p. 93. Սամուել Անեցու շարունակողը «պարոնութեան» փոխարեն օգտագործում է «իշխանութիւն» բառը. Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 165; Հմմտ. Mutafian, Hét'oum II, p. 271.

¹⁰⁸ Պաուկյանի գրքում նկարագրված է Կոստանդինի անունով հատված 13 դրամ. տե՛ս Bedoukian, Coinage, p. 63, 334–336. Ուշագրավ է, որ Կոստանդինը հատել է ոչ միայն արծաթե ու պղնձե, այլեւ ոսկե դրամներ. Անդ, էջ 63, 71:

¹⁰⁹ Hayton, Flor, p. 210, 329.

¹¹⁰ Աբու-Ֆիդա, Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրներ, էջ 242):

¹¹¹ Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 164:

փորձեցին դիմադրություն ցույց տալ, բայց ապարդյուն. Հեթումը ջախ-ջախեց նրանց, կոտորելով բազմաթիվ իշխանների¹¹²: Այնուհետև նա ձերբակալեց Սմբատին ու Կոստանդինին, սակայն, իրապես օժտված լինելով բրիտանական առաքինություններով, հիշաշար չգտնվեց եւ հաշվեհարդար չտեսավ իր եղբայրների հետ, բավարարվելով նրանց Կոստանդնուպոլիս ամրոցելով¹¹³: Կոռիկոսցի պատմիչը նաեւ ավելացնում է, որ Հայոց թագավորը խնդրել էր Բյուզանդական կայսրից, որ նրանք պահվեն հսկողության տակ, որպեսզի չկարողանան այլևս վերադառնալ Հայաստան¹¹⁴: Հեթումի ընդվզումը Կոստանդնի դեմ աղբյուրները բացատրում են նրա երախտամոռությամբ¹¹⁵: Այնինչ ականհայտ է, որ խնդիրը վերաբերում էր օրինականության վերականգնմանն ու գահաժառանգության իրավունքի անսասանության ապահովմանը, ինչը չէր կարող հասկացողություն չգտնել Կիլիկիո հասարակության «լեգիտիմիստական» շրջանակներում: «Երկիրը Հեթումի հետ էր՝ որպես օրինական թագավորի»,– այդ առթիվ նկատում է հայտնի դրամագետ Պ. Պտուկյանը¹¹⁶: Ըստ այդմ, Կոստանդնի օրինակով, այս էլ ֆանիերոզ անգամ ապացուցվում էր, որ Հայոց իրավագիտակցությունը իշխանության բռնազավթում չէր հանդուրժում:

Սմբատին գահընկեց անելու կապակցությամբ, սակայն, հարց է առաջանում, թե Հեթումն ինչպես կարող էր իշխանությունից զրկել մի թագավորի, որը տվչություն (ինվեստիտուրա) էր ստացել մոնղոլներից¹¹⁷: Մենք

¹¹² Hayton, Flor, p. 210, 329.

¹¹³ Պողարյան, Ցուցակ, հտ. 4, էջ 536; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154; Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 183; Lignages d'Outremer, p. 93; Gestes des Chiprois, p. 833.

¹¹⁴ Hayton, Flor, p. 210, 329.

¹¹⁵ Աբուլ-Ֆիդա, Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 244); Gestes des Chiprois, p. 833. Ըստ Ներսէս Պալիանենցի՝ դրանում դեր են խաղացել նաեւ որոշ նենգամիտ մարդկանց խորհուրդները. տե՛ս Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 183: Հմմտ. նաեւ՝ Պողարյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 262:

¹¹⁶ Bedoukian, Coinage, p. 14.

¹¹⁷ Կոստանդնի պարագան այլ էր. նա չէր հասցրել տվչություն ստանալ մոնղոլներից:

տեսանք, որ այդ խնդիրը հարթելու եւ իր իրավունքները վերականգնելու նպատակով Հեթումը դեռեւս 1296 թվականին փորձել էր ուղեւորվել Պարսկաստան՝ Ղազան խանի արժունիք, բայց այդ ուղեւորությունը խափանվել էր Սմբատի ձեռնարկած եռանդուն ջանքերի շնորհիվ: Ուստի ֆանի դեռ խնդիրը բաց էր մնացել, Հեթումի «լեզիտիմությունը» կասկածելի էր: Բարեբախտաբար, Սամուել Անեցու շարունակողի մի թանկարժեք տեղեկության շնորհիվ պարզվում է, թե Հեթումն ինչպես է վերջիվերջո հաղթահարել իր վերագահակալման առջեւ ծառացած այդ խոչընդոտը: Սմբատին եւ Կոստանդինին արտաֆսելուց հետո, ըստ այդ աղբյուրի, Հեթումի առաջին գործն է լինում ավարտին հասցնել իր չկայացած ուղեւորությունը եւ այցելել Իլ-խանների արժունիք. «Ի Զեխէ (1298) Հեթումն զՍմբատ եւ զԿոստանդին ասորեաց, եւ գնաց ի Տաթարն»¹¹⁸: Մենք հիմքեր չունենք կասկածելու այս վկայության վավերականությանը, քանի որ անժխտելի է, որ առանց Սմբատի ինվեստիտուրան չեղյալ հայտարարելու եւ մոնղոլներից վերստին գահակալելու իրավունք ձեռնբերելու, Հեթումը չէր կարող նորից բազմել Հայոց գահին: Այսպիսով, հանգամանքների բերմամբ, Հեթումը Ղազան խանից իշխանության տվչություն է ստացել երկու անգամ առաջինը 1295, իսկ երկրորդը՝ 1299 թվականին:

Վերահաստատվելով հայրենի գահին՝ Հեթումն անմիջապես միաճվեց միջազգային ասպարեզում այդ ժամանակ ծավալված փոթորկալից իրադարձությունների հորձանուտը: Նախ եւ առաջ նա որոշ ծառայություններ մատուցեց մոնղոլներին՝ Ռումի սուլթանության գործերը կարգավորելու հարցում¹¹⁹, ապա Հայոց բանակի գլուխ անցած՝ մասնակցեց Ղազան խանի 1299, 1301 եւ 1303 թթ. սիրիական արշավանքներին¹²⁰, ժամանակավորապես վերանվաճեց հայ-մամլյուխյան պատերազմի հետեւանմով Կիլիկիայի կորցրած տարածքների մի մասը¹²¹, բարբարոսություններ գոր-

¹¹⁸ Սամուել Անեցի, *Ժամանակագրություն*, էջ 165. տե՛ս նաեւ՝ *Յակոբ Սեցի, Պատմություն*, էջ 222: *Պողարյան, Ժամանակագրություն*, էջ 262:

¹¹⁹ Հմմտ. Mutaflan, Hét'oum II, p. 272.

¹²⁰ Այդ արշավանքների եւ դրանցում Հեթումի խաղացած դերի մասին մանրամասն տե՛ս Stewart, Armenian Kingdom, p. 136–153.

¹²¹ Հմմտ. Mutaflan, Hét'oum II, p. 273.

ծեց մահմեդականների հողում եւ փառավորվեց Սուրբ Երկրի ազատա-
րարի կեղծ համբավով ու դրա շուրջ հյուսված անհավատալի առասպել-
ներով¹²²: Այսպիսի բոտն գործունեությունից, տպավորիչ հաղթանակնե-
րից ու դառը պարտություններից հետո, սակայն, նա նորից հրաժար-
վեց գահից՝ այն զիջելով իր նահատակված եղբայր Թորոսի դեռեւս ան-
չափահաս որդուն՝ Լեւոնին:

Լեւոն Դ (III) թագավոր (1301–1307 թթ.)

Լեւոնը ծնված պետք է լիներ 1289/90 թվականին, ինչի մասին ուղ-
ղակիորեն վկայում է Հեթում թագավորին վերագրվող պատմության
հետեւյալ հակիրճ տեղեկությունը. «ՁԼԼ. ի սոյն ամի ծնաւ պարոն Թո-
րոսի որդին Լեւոնն»¹²³: Նույնը հաստատում է Լեւոնի հոր՝ Թորոսի ձեռ-
քով 1293 թվականին գրված մի հիշատակարան, որի համաձայն՝ նա
այդ ժամանակ երեք տարեկան էր. «Ստացա զաստուածախօս Աւետա-
րանս... ի վայելումն ինձ անարժան ծառայիս Քրիստոսի եւ ծառայից նո-
րա, եւ շնեղագարդ եռամեա պատանեկի իմոյ Լէվոնի, որ մնացեալ որք
ի մաւրէն իւրմէ, զի զկնի ծնանելոյն զնա, փոքր ինչ աւուրք կացեալ,
զնաց առ Քրիստոս: ...Գրեցաւ ի թուաբերութեանս Հայկազեան տումա-
րի ՁԽԲ, ի թագաւորութեանն հարազատ եւ անդրանիկ եղբար մերոյ
Հեթմոյ Բրիստոսասիրի»¹²⁴:

Ըստ այդմ, հարց է ծագում, թե Հեթումն ինչպե՞ս կարող էր թագա-
վորության բախտը վստահել մի մանկան ու նորից ֆաշվել վանք, եւ
եթե դա իրականություն է, ապա ե՞րբ է տեղի ունեցել իշխանության
փոխանցումը: Աղբյուրներից մի փանիսը, այն է՝ «Անդրծովյան արեայա-

¹²² Այդ առասպելների մասին մանրամասն տե՛ս Mutaflan, Le royaume, p. 73; Mutaflan, Hét'oum II, p. 274–275.

¹²³ Հեթում թագավոր, Պատմութիւն, էջ 86: Հայոց ՁԼԼ թ. = 1289 հունվ. 8–1290 հունվ. 7: Հմմտ. Dulaurier, La Chronologie, p. 386.

¹²⁴ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 717–718: Լեւոնի ծննդյան նույն թվականը կողմնակիորեն հաստատվում է նաեւ 1306-ին գրված մի հիշատա-
կարանի վկայությամբ, ըստ որի՝ այդ թվականին նա տասնվեց տարեկան էր.
«որ էր ամաց վեշտասան». Մուրադյան-Մարտիրոսյան, Ցուցակ, էջ 14:

տոհմերի ազգաբանությունը», «Գործի Կիպրացուց»-ը եւ Տյուրացի Տա-
նարականը, բավարարվում են սոսկ իշխանության փոխանցման՝ Հե-
թումի կենդանության օրոք կատարված իրողությունն արձանագրելով,
առանց նշելու կոնկրետ թվական¹²⁵: Մինչդեռ Սմբատ Սպարապետի
ժամանակագրության շարունակողի եւ Աբուլֆիղայի տվյալներով՝ դա
տեղի է ունեցել Կոստանդին եւ Սմբատ թագավորների Բյուզանդիա աֆ-
սորվելուց (1299 թ.) անմիջապես հետո. «Եւ յետ սակաւ ատուրց բռնեց
զպարոն Կոստանդին պարոն Հեթում, եւ զՍմբատն եհան յերկրէ իւրմէ:
Եւ յետ ատուրց եղ թագաւոր զորդին պարոն Թորոսին զտղայն Լեւոն»,–
գրում է առաջինը¹²⁶: Իսկ Աբուլֆիղան այդ մասին տեղեկացնում է հե-
տեւյալը. «Դանդինը փախուստ տվեց դեպի Կոստանդնուպոլիս, եւ Հե-
թումը մնաց գահի վրա: Քիչ անց նա գահ բարձրացրեց իր Թորոս եղ-
բոր անշափահաս որդուն... իսկ այդ անշափահաս տղայի խնամակա-
լությունը վերցրեց ինքը»¹²⁷: Ինչպես վկայում է Ա. Գ. Ստյուարտը, մյուս
արաբ ժամանակագիրներն ընդհանրապես տեղյակ չեն Կիլիկիայում
տեղի ունեցած իշխանափոխությանը եւ մինչեւ 1307 թվականը Հայոց
թագավոր են նանաչում Հեթում Բ-ին¹²⁸:

Լեւոնի գահակալության սկզբնավորման մասին առաջին կոնկրետ
թվականը տալիս է 1302-ին գրված հետեւյալ հիշատակարանը. «Արդ,
գրեցաւ սա ի հռչակաւոր անապատիս, որ կոչի Խորին, ընդ հովանեաւ
Սուրբ Աստուածածնին եւ Սրբոյն Գրիգորի եւ Սրբոյ Նշանիս եւ այլ
սրբոցս, որ է մերձ ի սահմանս Բարձրբերդոյ եւ Լեւոնկլային անառիկ դղե-
կացն, ի թուականիս Հայոց եօթն հարիւր յիսուն եւ մէկ, ի թագաւորու-
թեան Հայոց Հեթմոյ, զոր եղիր զեղբաւորորդին իւր զպարոն Թորոսի, որ
կոչի Լեւոն, մանուկ տիւամ, յաթոնն իւր, եւ ինքն ի կարգ կրանաւորու-
թեան մտեալ, եւ խորագէտ իմաստութեամբ եւ նախահոգակ մեծահան-
նարութեամբ՝ յանձն առեալ հոգայ զաշխարհս մինչեւ յարբունս հաս-

¹²⁵ Lignages d'Outremer, p. 93; Gestes des Chlprois, p. 834; Templier de Tyr (*քստ*,
Mutafian, Hét'oum II, p. 279).

¹²⁶ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 127:

¹²⁷ Աբուլ-Ֆիղա, Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 244):

¹²⁸ Stewart, Armenian Kingdom, p. 105.

ցէ»¹²⁹: Սրանից իմենքստինյան բխում է, որ իշխանության փոխանցումը Լեւոնին պետք է տեղի ունեցած լիներ այդ թվականից առաջ: Ուշագրավ է, որ նույն թվականին ընդօրինակված մի այլ ձեռագրի թվագրման բանաձեւում Լեւոնն արդեն հիշատակվում է որպես թագավոր, թեեւ ընդամենը Հեթումի գահակցի հանգամանքով. «Գրեցաւ Այսմատուքս այս... ի թագաւորութեանն Հեթմոյ եւ Լեւոնի որդւոյ Թորոսի... ի թուականութեանս Հայոց ՉՄԱ»¹³⁰: Հեթումի եւ Լեւոնի ժամանակով է թվագրված նաեւ հաջորդ տարում ընդօրինակված մի ձեռագիր. «Կատարեցաւ մեկնութիւն Սաղմոսացքս... ի թուականիս Հայոց ՉՄԲ, ի հայրապետութեանն Գրիգորի եւ ի թագաւորութեանն Հեթմոյ եւ Լեւոնի»¹³¹: Իսկ 1305–1307 թվականներին ընդօրինակված հինգ ձեռագրերի թվագրման բանաձեւում Լեւոնի անունն արդեն հանդես է գալիս միայնակ, ինչպես, օրինակ. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թվականիս Հայոց ՉՄԴ (= 1305 թ.), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի եւ ի թագաւորութեանս Հայոց Լեւոնի որդւոյ Թորոսի որդւոյ Լեւոնի թագաւորի»¹³²: 1305 թվականին Լեւոնը որպես միանձնյա թագավոր է հիշված նաեւ մի եզակի աղբյու-

¹²⁹ Մաթեոսյան-Ղազարոսյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 11: Տե՛ս նաեւ՝ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 2, էջ 193–194, ծանոթ. 69: ԺԴ դ. հիշատակարանների անստիպ ժողովածուի (էջ 4) հեղինակները, քաղելով Փիրղալեմյանից, բերում են նաեւ հետեւյալ հիշատակարանը. «ՉՄ (= 1301 թ.) գրեցաւ սա ի յանապատի Դրազարկ կոչեցեալ, ձեռամբ... գրչի Թորոսի, ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ կաթողիկոսի Հայոց, եւ ի թագաւորութեան Լեւոնի, յիշատակ սուրբ առաջնորդի սուրբ անապատիս տեառն Բարսղի արհիեպիսկոպոսի, որ յայսմ ամի ի Քրիստոս փոխեցաւ»: Սակայն ակնհայտ է, որ այստեղ թվականի շփոթ կա, քանի որ խոսքը վերաբերում է Հակոբ Ա Կլայեցի կաթողիկոսի (1267–1286 թթ.) եւ Լեւոն Գ (II) թագավորի (1269–1289 թթ.) ժամանակաշրջանին: Բարսեղ արքեպիսկոպոսի, նույն ինքը՝ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի մահվան արձանագրումը թույլ է տալիս հիշատակարանը թվագրել 1275 թվականով:

¹³⁰ Ոսկյան, Յուցակ, էջ 712:

¹³¹ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 19:

¹³² Պողարյան, Յուցակ, հտ. 5, էջ 354: Տե՛ս նաեւ՝ Անդ, հտ. 4, էջ 42 (1306 թ.): Մաթեոսյան-Ղազարոսյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 42 (1306 թ.): Պողարյան, Յուցակ, հտ. 11, էջ 388 (1307 թ.): Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 52 (1307 թ.):

րում. «Ի թվին Հայոց ՉԾԴ Լեւոն թագաւոր՝ որդի պարոն Թորոսի, ի Քրիստոսի սուրբ Ծնընդանն աւրն, արար ձիաւոր զիս Հեթում Ախտուցն տէր ջամբուլա Հայոց»¹³³: Թյուրիմացության տեղի՝ շտալու նպատակով, հարկ է ավելացնել, սակայն, որ այդ շրջանի ձեռագրերի մեծ մասն, այնուամենայնիվ, շարունակել է թվագրվել Հեթում թագավորի ժամանակով¹³⁴:

Եւ վերջապես, աղբյուրների մի այլ խումբ համերաշխորեն արձանագրում է Լեւոնի թագադրության ճշգրիտ ժամանակը, այն է՝ 1306 թվականը, ընդ որում, նրանցից երկուսը նշում են նաեւ այդ իրադարձության ամսաթիվը՝ հունիսի կամ հուլիսի 30-ը: «Ի թուիս ԶԾԵ,– գրում է հիշատակագիրներից մեկը,– եղ յաթոռն զեղբորորդին իւր Թորոսի զԼեւոն, մանուկ տիւամ, եւ աւծին զնա թագաւոր Հայոց ի վերայ Կիլիկիոյ ի տաւնի սուրբ Առաքելոյն ի յուլիս Լ, յորում ժամանակի գրեցի»¹³⁵: Թեեւ հաջորդ հիշատակարանն, ըստ էության, կրկնում է սրան, սակայն հարկ ենք համարում ամբողջությամբ մեջբերել նաեւ այն, քանի որ հետազոտողների ձեռքի տակ եղած նրա հրատարակությունն¹³⁶, աղնատված լինելով, կարող է թյուրիմացությունների տեղիք տալ. «Եւ յեւթն հարիւր յիսուն եւ հինգ ամին (= 1306 թ.) դարձեալ եկն տէր Աբրահամ ի մայրաքաղաքն Սիս, ուր եղեւ աշխարհաժողով ամենայն ազգաց յազգաց յախումն: Թագաւորն Հայոց Հեթում զպարոն Թորոսի՝ զիր եղբաւր որդին, զամբիծ պատանին զԼեւոն թագիւ պսակեաց եւ թագաւորեցոյց արքայապատիւ նոխութեամբ, որ էր ամաց վեշտասան, յամսեանն յու-

¹³³ *Հեթում Նդիրցի, Պատմութիւն, էջ 552: «Ախտուցն տէր ջամբուլա» բառերը Յ. Կոնիբեքը կարդացել է «եւ տուցն տէր ջամբուլա», ինչից կարելի է ստանալ այն սխալ տպավորությունը, որ Լեւոնը Հեթումին նաեւ ջամբուլա է նշանակել. տե՛ս Conybeare, Catalogue, p. 291. Նույնը՝ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 390:*

¹³⁴ *Տե՛ս Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 6 (1302 թ.), 11 (1302 թ.), 15 (1303 թ.), 18 (1303 թ.), 23 (1304 թ.), 24 (1304 թ.), 27 (1304 թ.), 28 (1304 թ.), 29 (1304 թ.), 31–32 (1304 թ.), 33 (1305 թ.), 34 (1305 թ.), 36 (1305 թ.), 40–41 (1306 թ.), 42 (1306 թ.):*

¹³⁵ *Պողարյան, Յուցակ, հտ. 4, էջ 536: Տե՛ս նաեւ՝ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 170, ծանոթ. 193:*

¹³⁶ *Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 194, ծանոթ. 69:*

ամենայն հավանականությամբ, Լեոնին գահակից-թագավոր է հռչակել 1301 թվականին, միաժամանակ ստանձնելով այդ տասներկուամյա պատանու¹⁴¹ խնամակալությունը: Կիլիկիո պատմության մեջ, ինչպես հիշում ենք, նման մի նախադեպ գրանցվել էր դեռևս 1211 թվականին, երբ Լեոն Բ (I) թագավորը գահակից էր հռչակել Ռայմոնդ-Ռուբենին¹⁴²: Լեոն Դ (III)-ի՝ Հեթումի գահակիցը լինելու պարագան հաստատվում է ներսես Պալիանենցի հաղորդած այն տեղեկությամբ, որ վերջինս իր եղբորորդուն «թագաւորեցուցեալ էր ընդ իւր»¹⁴³: Դրա ապացույցն է նաև վերը նշված երկու ձեռագրերի թվագրման բանաձևում Հեթումի եւ Լեոնի անունների կողք-կողքի հիշատակումը¹⁴⁴: Ինչ վերաբերում է Հեթումի ստանձնած խնամակալությանը, ապա դրա մասին, ինչպես տեսանք, հստակ կերպով վկայում են 1302 թ. հիշատակագիրը եւ Աբուլֆիդան, առաջինը նշելով՝ «յանձն առեալ հոգայ գաշխարհս մինչեւ յարբունս հասցէ»¹⁴⁵, իսկ երկրորդը՝ «անշափահաս տղայի խնամակալությունը վերցրեց ինքը»¹⁴⁶: Հեթումի եւ Լեոնի համատեղ գահակալության շրջանը տեսել է հինգ տարի եւ ավարտվել վերջինիս՝ 1306 թվականին տեղի ունեցած թագադրության արարողու-

¹⁴¹ Վ. Հակոբյանը, հիմնվելով ներսես Պալիանենցի սխալ հասկացված մի տեղեկության վրա, ենթադրում է, որ Լեոնը թագավոր հռչակվելու պահին երեք տարեկան էր (Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 193, ծանոթ. 69): Պալիանենցը գրում է. «Ընդ այսմ ժամանակիս ՌՅԷ եւ Հայոց թվին 202 (= 1307 թ.)... դեռաբոյս թագաւորն Հայոց Լեոն, եղբորորդի Թորոսին, զոր սայ թագաւորեցուցեալ էր ընդ իւր, դեռ եւս Գ ամ էր» (Հակոբյան, Անդ, էջ 188): Մեր կարծիքով՝ «դեռ եւս Գ ամ էր» բառերը վերաբերում են ոչ թե Լեոնի տարիքին, այլ մատնանշում են նրա գահակալության տեւողությունը: Դա հաստատվում է նրանով, որ նույն Պալիանենցն իր մի այլ աշխատության մեջ Լեոնին հատկացնում է երեք տարվա գահակալում (Հակոբյան, Անդ, էջ 205):

¹⁴² Տե՛ս սույն աշխատության էջ 218–223:

¹⁴³ Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 188:

¹⁴⁴ Ոսկյան, Յուզակ, էջ 712; Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 19:

¹⁴⁵ Մաթեոսյան-Ղազարոսյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 11: Հմմտ. նաեւ՝ *Gestes des Chiprois*, p. 833–834.

¹⁴⁶ Աբուլ-Ֆիդա, Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 244):

թյամբ, որից հետո նա երկիրը կառավարել է միանձնյա թագավորի կարգավիճակով, իսկ Հեթումը պահպանել է նրա խնամակալի պաշտոնը¹⁴⁷։ Ի տարբերություն Սմբատի եւ Կոստանդնի պարագայի՝ Լեւոնի գահակալումը թե՛ բովանդակության, թե՛ արարողակարգի առումով լիովին համապատասխանում էր գահաժառանգության կիրիկյան իրավունքի սկզբունքներին, որոնց սահմանմամբ՝ Հեթումի անգավակության պատճառով Հայոց գահը պետք է փոխանցվեր նրա եղբայրներից ավագագույնին, իսկ վերջինիս մահվան դեպքում ոչ թե հաջորդ եղբորը, այլ հանգուցյալի որդուն։ Թորոսի եւ Լեւոնի պարագան ճիշտ այն դեպքն էր, որ ամբողջությամբ տեղավորվում էր այս սահմանման շրջանակում։

Այս կապակցությամբ կրկին մի թանկարժեք տեղեկություն է հաղորդում Կիրիկիո արքունիքի անցուդարձներին եւ գահաժառանգության իրավունքի նրբություններին ֆաջաժանոթ հեղինակը՝ Հեթում Կոռիկոսցին։ Ըստ նրա՝ Լեւոնը Հայոց թագավոր էր հռչակվել դեռեւս 1298 թվականին, այն էլ Արփունի ատյանի որոշմամբ, երբ Հեթումը, պատճառ բռնելով իր տեսողության կորուստն ու կրոնավորական հանգամանքը, հրաժարվել էր վերադառնալ իշխանության։ «Երկրի առաջնորդների, պարոնների եւ մարդկանց՝ եկեղեցական թե աշխարհական, միասնական կամով թագավոր եւ տեր ընտրեցին վերոհիշյալ Թորոսի որդուն, որի անունն էր Լեւոն։ Եւ բոլորը երդում տվին ու հնազանդություն հայտնեցին նրան՝ որպես իրենց օրինական տիրոջ, դատելով, որ նա օրինական ժառանգորդ էր, ֆանի որ նրա հայրը՝ պարոն Թորոսը, նախկինում թագավորության կառավարիչն էր եղել, եւ բոլորը նրան ժամանակին հավատարմություն էին հայտնել ու երդում տվել։ Բայց ֆանի որ այս Լեւոնը դեռեւս անչափահաս էր, որոշվեց, որ պարոն Կոստանդինը՝ նրա հորեղբայրը, ստանձնի նրա խնամակալությունը (le baillage), մինչեւ որ Լեւոն թագավորը հասնի կատարյալ տարիքի»¹⁴⁸։

¹⁴⁷ Այդ մասին, ինչպես վերը տեսանք, վկայում են Սամուէլ Անեցու շարունակողի «եւ ինքն առնէր զաւագ պարոնութիւնն» բառերը. Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք*, էջ 155; Տե՛ս նաեւ՝ Ակինյան-Ոսկյան, *Յուցակ*, էջ 160; Հեթում Նդիրցի, *Պատմութիւն*, էջ 546; Աւետիք Տիգրանակերտցի, *Գաւազանագիրք*, էջ 570։

¹⁴⁸ Hayton, Flor, p. 209-210.

Լեւոն Դ (III)-ի միանձնյա գահակալությունը, սակայն, չափազանց կարճ տևեց, եւ նա չհասցրեց, դրամ հատելուց¹⁴⁹ ու մի քանի հրովարտակ արձակելուց¹⁵⁰ բացի, արհայավայել այլ գործեր կատարել, թեւ ժամանակակիցները նրա հետ մեծ հույսեր էին կապել: Դրա վկայությունն է, թեկուզ, նրա անձի հետեւյալ ուշագրավ գնահատականը. «Փառք Աստուծոյ, զի թագաւորութիւն Հայոց իցէ ի բարի վիճակի, եւ ըստ զօրացուցանելոյ Աստուծոյ ի ձեռն Լեւոնի որդւոյ տեսոն Թորոսի ի նախկին վերածցի վիճակ. վասն զի փայլէ ամենայն առաքինութեամբք, եւ է հայելի ամենայն իշխանաց»¹⁵¹: Այդ հույսերը, սակայն, շատ արագ ի դերեւ ելան, քանի որ 1307 թ. նոյեմբերի 17-ին նորընծա թագավորն, իր հորեղբայր Հեթումի եւ բազմաթիվ հայ իշխանների հետ, դավադրաբար սպանվեց մոնղոլ զորահրամանատար Բիլադուի ձեռքով. «Ի թուականիս Հայոց ՉԾՁ, ի նոյեմբերի ի Ժէ արւն, սպանաւ աւագ պարոն Հայոց Հեթում եւ գեղաղէշ եւ ամենաբարի պատանին, եղբար որդին իւր՝ Լեւոն, որդի պարոն Թորոսի, ի ստորոտս Անարզաբու, յանաւրէն Պելարդոյէ»,- գրում է այդ թվականին ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակագիր¹⁵²: Մանրամասներով ավելի հարուստ է Սամուել Անեցու շարունակողի տեղեկությունը. «Ի ՉԾՁ թվին եկեալ նենգութեամբ յաշխարհն Կիլիկեցոց՝ որոյ աղագաւ անօրէն նոյնն¹⁵³ Պուլարդու, եւ կոչեցեալ առ ինքն խորամանկութեամբ իբրեւ ի խորհուրդ զաւագ պարոնն Հեթում, եւ նա ոչ գիտացեալ զնենգութիւն նորա, գնաց առ նա, ունելով ընդ իւր զնոր օծեալ տղայ թագաւորն Լեւոն՝ գեղբօրորդին իւր,

¹⁴⁹ Պ. Պտուկյանի կիլիկյան դրամագիտությանը նվիրված գրքում նկարագրված է Լեւոնի անունով դրոշմված ավելի քան հարյուր դրամ. Bedoukian, Coinage, p. 336–353. Ի դեպ, Պտուկյանը պնդում է, որ Լեւոնի անունով դրամահատումը սկսվել է 1301 թվականին, այսինքն՝ նրա գահակից-թագավոր (co-ruler) հռչակվելու պահից. Անդ, էջ 14:

¹⁵⁰ Տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 166–175.

¹⁵¹ Հեթում, Պատմութիւն Թաթարաց, էջ 68: Հմմտ. Hayton, La Fleur (Régnier-Bohler, Croisades, p. 855–856).

¹⁵² Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 55:

¹⁵³ Նույն = իշխան. փոխառություն մոնղոլերենից (noyan). տե՛ս Blake-Frye, History, p. 387, n. 27; Cleaves, The Mongolian Names, p. 405–406.

գժշին Սինէգալն, որ յայնժամ Գունդստապլն էր, եւ զայլ բազում իշխանս, որք իբրեւ եկին առ նա, յարեալ ի վերայ եւ եսպան զամենեսին առ ոտս Անարգաբու, եւ կամէր զԿիլիկիայ յինքն յափշտակել»¹⁵⁴: Եւ, վերջապէս, մի երրորդ հայկական աղբյուր՝ Սսի 1307 թ. ժողովի արձանագրութեանը կցված պատմական գրութիւնը, որը մինչ այժմ շրջանառութեան մէջ չի դրվել հետազոտողների կողմից, այդ մասին հաղորդում է հետեւյալը. «Յորժամ կատարեցաւ գործս այս (Սսի ժողովը – Լ.Տ.Պ.) աստուածային առաջարկութեամբ, եւ ուրախ եղաք ի Տէր, ինքն որ սկզբնաշարն է եւ ամենայն բարեաց հակառակ, զըրգընեալ շարժեաց զոմն անօրէն ի ժանդ ազգէն որ կոչի Թաթար՝ Պուլարդու անուն նորա, որ սակս պահպանութեան երկրի մերոյ բերեալ եղեւ: Սա յարուցեալ ի գիշերի միում, եւ յանկարծակի եկեալ ի վերայ թագաւորին Լեւոնի, եսպան զնա՝ ընդ նմին եւ զթագաւորահայրն Հէթում եւ զայլ եւս իշխանս»¹⁵⁵: Պատմական այս նշանակալից դրվագն առայժմ պատշաճ ուշադրութեան չի արժանացել հետազոտողների կողմից: Միակ բացառութիւնը Ա. Դ. Ստյուարտի վերջերս լույս ընծայված աշխատութիւնն է, որում շրջանառութեան մէջ են դրված հարցի վերաբերյալ արաբական աղբյուրներից փաղված բազմաթիվ նոր տվյալներ¹⁵⁶:

Աբուլֆիդայի վկայությամբ՝ Բիլարդուն «Ռումի երկրում բանակած մոնղոլների զորավարն էր»¹⁵⁷, իսկ ըստ Ալ-Այնիի՝ Սսի մոնղոլական կայսրորդի պետը¹⁵⁸: Մեզ ավելի հավաստի է թվում առաջին տեղեկութիւնը, քանի որ նախ՝ որոշ աղբյուրների տվյալներով, նա ժամանել էր դրսից¹⁵⁹, եւ երկրորդ՝ ի տարբերութիւն Անատոլիայի, Կիլիկիայում

¹⁵⁴ Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք*, էջ 155–156:

¹⁵⁵ Կղեմէս Գալանոս, *Միաբանութիւն*, էջ 472–473. նույնը՝ *Մաշտոցի անվ. Մատենադարան*, ձեռ. Թ. 2037, էջ 141բ:

¹⁵⁶ Stewart, *Armenian Kingdom*, p. 171–180.

¹⁵⁷ Աբուլ-Ֆիդա, *Ժամանակագրութիւն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 245)*:

¹⁵⁸ Ըստ՝ Stewart, *Armenian Kingdom*, p. 173. Հմմտ. *Զամյան, Պատմութիւն*, հտ. 3, էջ 311:

¹⁵⁹ Բաղդասարյան, *Գեորգ Սկեւոացու վարքը*, էջ 431; Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք*, էջ 155; Յովհաննէս Դարդել, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 24; Ալ-Մաքրիզի (ըստ՝ Stewart, *Armenian Kingdom*, p. 173): *Ռաշիդդէդինի շարունակողի վկայությամբ՝ Բիլարդուն ժամանել էր Ռումի երկրից եւ ճամբար հաստատել Կիլիկիա-*

մոնղոլական կայազորներ տեղակայված չէին: Ինչ վերաբերում է Բիլարդուի՝ Կիլիկիայում հայտնվելու պարագային, ապա աղբյուրները դա բացատրում են այլևայլ շարժառիթներով, այն է՝ Հայոց թագավորությունը նվաճելու¹⁶⁰, խանի անունից տարեկան հարկ գանձելու¹⁶¹, երկիրը մամլյումներից պաշտպանելու¹⁶², Սսում կամ Ադանայում մզկիթ կամ մադրասա կառուցելու¹⁶³, եւ վերջապես՝ Լեւոն թագավորից դրամ շորթելու¹⁶⁴ նպատակով: Իսկ Հեթումի ու Լեւոնի հանդեպ գործված ոճրի բուն պատճառն է համարվում Բիլարդուի շարաշահումների վերաբերյալ Իլ-խանի առջեւ նրանց կատարած գանգատը¹⁶⁵, կամ էլ՝ նրանց լատինասիրական փաղափականությունից դժգոհ հայ տարրերի սադրանքը¹⁶⁶:

յում (ըստ՝ Dulaurier, Documents Arméniens, p. 549n):

¹⁶⁰ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 156; Gestes des Chiprois, p. 867.

¹⁶¹ Ալ-Մաքրիզի (ըստ՝ Stewart, Armenian Kingdom, p. 173): Սա անհավանական է, քանի որ հայտնի է, որ մոնղոլները Կիլիկիայում ուղղակի հարկահանության պրակտիկա չեն կիրառել:

¹⁶² Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 124; Կղեմէս Քալանոս, Միաբանութիւն, էջ 472–473. նույնը՝ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Թ. 2037, էջ 141բ:

¹⁶³ Ալ-Այնի եւ Ալ-Մաքրիզի (ըստ՝ Stewart, Armenian Kingdom, p. 173–174):

¹⁶⁴ Ռաշիդեդդինի շարունակող (ըստ՝ Dulaurier, Documents Arméniens, p. 549n):

¹⁶⁵ Ալ-Այնի եւ Ալ-Մաքրիզի (ըստ՝ Stewart, Armenian Kingdom, p. 174); Ռաշիդեդդինի շարունակող (ըստ՝ Dulaurier, Documents Arméniens, p. 549n):

¹⁶⁶ Զամչյան, Պատմութիւն, հտ. 3, էջ 311: Ինչպես նկատել են արդի հետազոտողները, հեղինակն իր այս տեսակետը հիմնավորող աղբյուրներ չի նշում: Այնուամենայնիվ, հակալատինական ճամբարում եթե ոչ սաղրիչներ, ապա Հեթումին եւ Լեւոնին բաժին հասած ողբերգության առթիվ գոհունակութուն արտահայտողներ ու շարախնդացողներ հաստատապես կային, ինչի մասնավոր վկայությունն է Գեորգ Սկելոացու վարքի հետեւյալ հատվածը. «Եւ արդ, վասնզի ոչ խրատեցան առաջնովս, զոր տեսին, եկն եհաս երկրորդն, զոր կրել ունին: Զի տէր աշխարհին Հեթում թագաւորեցոյց զեղբար որդին իւր, որ էր տղայ տիաւք եւ անմեղ իրին, բայց վարժեաց եւ արար շար արբանեակ նմին: Եւ եկն ի Պարսից նոյին մի՝ ոսկր խանին, զոր պատուով մեծարէին եւ յաշխարհն որսով շրջեցուցանէին: Եւ նա առանց ամենայն պատճառի, գիշերի կոչէ առ ինքն զնոսա, եւ սպան զթագաւորն տղայ եւ զՀեթում, որ թագաւորեցոյց զնա եւ զայլս յիշխանացն՝ որք ընդ նոսա: Եւ իմացան, թէ խնդրի յաստուծոյ վրէժ, թէպէտ եւ յապաղէ առ յապայ: Եւ նա, որ գառաջին խրատն յայլան ոչ ած զմտաւ, ինքն երկ-

Ինչպես նկատել է Ա. Դ. Ստյուարտը¹⁶⁷, Բիլարդուի ոճրագործության դրդապատճառների բացահայտման վրա, թերեւս, կարող էր լույս սփռել «Գործի Կիպրացոց»-ի այն տեղեկությունը, որ Հեթումն իր սպանության նախօրյակին խանական ինչ-որ հրովարտակ էր ստացել, որը շափազանց մեծ ուրախություն էր պատճառել նրան. «Եւ երբ Հեթում թագավորը տեսավ հրովարտակը, համբուրեց այն, դրեց գլխին ու աշֆերին, ապա վստահացած իջավ՝ իր հետ տանելով փոքրահասակ թագավորին, իր զարմիկին»¹⁶⁸: Քիչ անց կիպրացի ժամանակագիրն ավելացնում է նաեւ, որ Հեթումը Բիլարդուին այցելել էր հենց այդ հրովարտակը ցույց տալու համար. «Հայոց թագավոր Օշինը իր եղբորն՝ Ալինախին ուղարկեց Թաթարների մեծ խանի մոտ՝ գանգատվելու իրենց եղբոր եւ մանուկ զարմիկի մահվան կապակցությամբ, որոնց իր մարդը (Բիլարդուն՝ Լ.Տ.Պ.) սպանել էր, մինչ նրանք գտնվում էին նրա (խանի՝ Լ.Տ.Պ.) ապահովության տակ, ներկայացնելով նրա կողմից շնորհված հրովարտակը»¹⁶⁹: Դժբախտաբար, «Գործի Կիպրացոց»-ի բնագրի այս հատվածից թերթ ընկած լինելու պատճառով հայտնի չէ, թե կոնկրետ ինչ բովանդակություն է ունեցել այդ հրովարտակը:

Այնուամենայնիվ, կիպրացի ժամանակագրի այս, թեկուզ կիսատ, բայց թանկարժեք տեղեկությունները մեզ հիմք են տալիս առաջ փաշելու Հեթումի եւ Լեւոնի սպանության հետեւյալ վարկածը: Այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ 1306 կամ 1307 թվականին Օլջեյթու Խուղաբանդա խանը դաժան շրջաբերական էր արձակել՝ իր տիրապետության տակ բնակվող ֆրիստոնյանների վրա զիմմիի կարգավիճակով դրված պարտավորությունները խստացնելու նպատակով: «Ի ժամանակի յորում էր թուա-

րորդին պատահեաց եւ չարաւ ի միջոյ բարձաւ». *Բաղդասարյան, Գեորգ Սկեւոացու վարքը*, էջ 430–431:

¹⁶⁷ Stewart, Armenian Kingdom, p. 173n.

¹⁶⁸ “Et quand le roy Hayton vy le ferman, si le baiza et le mist sur sa teste et sur ses ziaus, et desendy fiablement, et si mena o luy le petit roy, son nevou” *Gestes des Chiprois*, p. 867.

¹⁶⁹ “Hoissin, roy d’Ermenie, manda Alinah, son frere, au grant caan des Tatars, soy conplaignant de la mort de lor frere et de l’enfant lor nevou, que sa gent aveent mors sous sa fiance, venant a son comandement, par la prezentasion de son ferman” *Gestes des Chiprois*, p. 867.

կանս մեր ԶԾԶ. (1307),— գրում է մի հիշատակագիր,— ի պակասել արդարութեանց եւ ի բազմանալ անօրէնութեանց մերոց, առաւել բազմացաւ բարկութիւն եւ սաստկացաւ շարութիւն ազգին նետողաց ի վերա մեր՝ ազգիս փրիստոնէից, քանզի եւ տղայ հասակաւ այր մին ի Խորասանայ միականի, համանման Նեոխնն, որ գալոցն է, անուն նորա Խարանդա, որ թարգմանի իշու ծառայ, որդի Արղունին որդո Հուլայունին: Սա բառնալ կամեցաւ զփրիստոնէութիւն աշխարհէս Հայոց եւ Վրաց, զոր խափանեաց տէր եւ ոչ կատարեցաւ շար խորհուրդ նորայ: Յետոյ այլ բանս մտաւ ածեաց արբանեկն սատանայի, առաքեաց ընդ ամենայն երկիր իշխանութեան իւրոյ դնել նշան խայտառակութեան փրիստոնէից եւ հարկ առնուլ ըստ մարդաթոյի Խ. (40) արծաթո մինչ ի ժ. (10)՝ ըստ կարի»¹⁷⁰: Իսկ XVII–XVIII դդ. ժամանակագիր Ավետիք Տիգրանակերտցին, օգտվելով մի հնագույն աղբյուրից, նույն իրադարձության վերաբերյալ հաղորդում է շատ ավելի հանգամանալից հետևյալ տեղեկությունները. «Ի թվին Հայոց ԶԾԵ (1306) էր բռնակալ յազգէն նետողաց Ղարպանտա խանն, որ էր եղբայր Խազանին: Որ ի մեռանել Խազանին Ղարպանտա էառ զաթոռ եղբօրն, այր շար եւ ատեցող փրիստոնէից: Եւ պատրեալ ի դիւթականաց եւ յաղանդատուաց շէխացն, եւ խորհուրդ շար ի մէջ բերելով, գործակցան իւրեանց սատանայիւ, սկսան մարտնչիլ ընդ անյաղթելի վիմին Քրիստոսի: Եւ հանեալ զհրովարտակ ընդ ամենայն տիեզերս, որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էին, ի վերայ փրիստոնէից՝ այնու կա՛մ դառնալ ի մուլար դաւանութիւն Մահմետի, կա՛մ տալ զխարան, ամէն մարդ իւր զլխոյն Ը (8) ոսկի, եւ թուփ եւ ապտակ ի յերեսն, եւ զմորուսն ճողել, եւ սել կարկատան մի ի վերա աջո ուսին կարել՝ նախատինճ վասն Քրիստոսի: Եւ շար դեսպանքն իբրեւ զարեանարբու գազան արծակեցան ի վերայ ամենայն փրիստոնէից, ընդ ամենայն քաղաքս եւ ի գաւառս, ի վանորայս եւ ամենեսեան տեղիս փննայոյց լինէին, ահացուցանելով զամենեսեան: Քանզի այսպէս

¹⁷⁰ *Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 46: Քաղելով նույն ձեռագրից՝ Վ. Հակոբյանը «որդի Արղունին որդո Հուլայունին» բառերի փոխարեն դրել է «որդի Արղունին որդո Աբաղային որդո Հուլայունին».* *Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 1, էջ 111: Նույն իրադարձութեան այլ արձագանքներ տես նաեւ՝ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 41, 51, 92, 101, 113, 138:*

գրեալ էր ի մահաբեր հրովարտակն՝ ո՛չ գժամ օրհնել, եւ ո՛չ յեկեղեցի մտանել, եւ ո՛չ զմանկունս մկրտել, կամելով միահաղոյն բառնալ զամենեսեան կրօնս փրստոնէից: Իսկ բանատու հօտին Քրիստոսի անխախտելի մնացին ի հաւատս փրստոնէութեան... Իսկ անօրէն եւ ամբարիշտ խանն Ղարբանտա իբրեւ ետես թէ այնու ոչ կարաց յաղթել բանաւորի հօտին Քրիստոսի, յաւել այլ եւս հարուածս ի վերա փրստոնէից՝ կա՛մ զամենեսեան ներքինիս առնել, կա՛մ զմի ակն հանել, կա՛մ դառնալ ի պիղծ դաւանութիւն Մահմետի»¹⁷¹:

Ակնհայտ է, որ խոսքը վերաբերում է Իլ-խանության փրստոնյա հպատակների վիճակն անտանելի դարձնող մի լայնածավալ միջոցառման, որը հատկապես ծանր է նստել «Հայոց եւ Վրաց աշխարհների» բնակչության վրա: Նկատի ունենալով Ռաշիդեդդինի շարունակողի այն տեղեկությունը, որ Բիլարդուն Ռումի երկրում հայտնվել էր 1306 թվականին¹⁷², ակնհայտ է դառնում նաեւ, որ նա վկայակոչված աղբյուրներում հիշված այն դեսպաններից մեկն էր, որը գործադրելու էր եկել Խուդաբանդայի այդ շարագուշակ հրովարտակը: Լինելով մոլեռանդ մահմեդական, ինչը հավաստում են նույն Ռաշիդեդդինի շարունակողը եւ Ալ-Մաֆրիդին¹⁷³, Բիլարդուն, ըստ երեւութին, Ռումի երկրում իր գործն ավարտելուց հետո մտադրվել է այն շարունակել Կիլիկիայում: Դրա մասին են վկայում, մասնավորապես, արաբ ժամանակագիրներ Ալ-Այնիի եւ Ալ-Մաֆրիդիի հաղորդած այն տեղեկությունները, որոնց համաձայն՝ Բիլարդուն փորձել է Սսում կամ Աղանայում մզկիթ կամ մադրասա կառուցել¹⁷⁴:

Այդ ընթացքում, սակայն, Հեթումին, ամենայն հավանականությամբ, հաջողվել էր Օլջեթրու խանից մի այլ հրովարտակ կամ ապահովագիր ձեռք բերել, որով Հայոց թագավորությունը, դուրս լինելով մոնղոլների անմիջական իրավասության սահմաններից, ազատվել էր փրստոնյաներին վերաբերող ընդհանրական շրջաբերականի պար-

¹⁷¹ Աւետիք Տիգրանակերտցի, *Գաւազանագիրք*, էջ 571–572:

¹⁷² *Shu Dulaurler*, Documents Arméniens, p. 549n.

¹⁷³ *Shu Stewart*, Armenian Kingdom, p. 174; *Dulaurler*, Documents Arméniens, p. 549n.

¹⁷⁴ *Shu Stewart*, Armenian Kingdom, p. 173–174.

տադրած պարտավորություններից: Հրճվելով այդ առթիվ եւ վստահած խանական ապահովագրին, Հեթումն իր եղբորորդու հետ միամտաբար ներկայացել էր Բիլարդուին, որն անտեսելով Օլջեթուի հրամանը, այնուամենայնիվ խողխողել էր նրանց¹⁷⁵:

Տվյալ խնդրի վերաբերյալ սահմանափակվելով այսֆանով, հարկ ենք համարում ավելացնել միայն հետեւյալը: Թեւեւ Ա. Դ. Ստյուարտի կարծիքով՝ Կիլիկիո գահակալների սպանության դրվագը վկայում է հայ-մոնղոլական հարաբերությունների բնույթի էական փոփոխության մասին¹⁷⁶, սակայն մեզ թվում է, որ այն ընդամենը ծայրագավառային մոնղոլ պաշտոնյայի ձեռնարկած ինֆնագլուխ ֆայլ էր, ինչի ապացույցն է այն, որ մեկ տարի անց Բիլարդուն, հայերի բողոքների հիման վրա, մահապատժի ենթարկվեց Օլջեթու խանի կողմից¹⁷⁷: Ինչպես իրավացիորեն գրում է Գ. Միֆայեյանը, «Բիլարդուի արարքը դեռեւս Կիլիկյան Հայաստանի նկատմամբ Հուլավուիդների ֆաղափական կուրսի վատթարացմանը միտված արմատական փոփոխություն չէր նշանակում»¹⁷⁸:

* * *

Հեթում Բ թագավորի գահակալության տասնութ տարիները պետք է գնահատել որպես Կիլիկիայի պատմության ամենամոռյալ ժամանակաշրջաններից մեկը, երբ առանց այդ էլ մամլյուֆյան ասպատակությունների մշտական սպառնալիքի տակ գտնվող երկիրը բզկտվում էր նաեւ ներքին երկպառակությունների պատճառով: Հայերի համար մեծագույն դժբախտությունն էր, որ մի այնպիսի բախտորոշ պահի, երբ

¹⁷⁵ Պատահական չէ, որ Ալինախը հետագայում Օլջեթուին հիշեցնում է, որ Բիլարդուի կողմից սպանված Հեթումն ու Լեւոնը գտնվում էին խանի ապահովության տակ՝ շնորհիվ հատուկ հրովարտակով. տե՛ս Gestes des Chiprois, p. 867.

¹⁷⁶ Stewart, Armenian Kingdom, p. 172. Հմմտ. նաեւ՝ Boase, Cilician Kingdom, p. 29; Coureas, Papacy, p. 100; Richard, La papauté, p. 184.

¹⁷⁷ Մի նոր, բայց ոչ այնքան հիմնավորված վարկածի համաձայն, ընդհակառակը, Բիլարդուի ոճրագործության ետեւում կանգնած էր ինքն Օլջեթուն՝ 1307 թ. Սսի ժողովում վավերացված Հայ-Լատին միությունը դիտելով որպես իր մահմեդական հավատակիցների դեմ ուղղված դավաճանություն. տե՛ս Bundy, The Trajectory, p. 82.

¹⁷⁸ Микаелян, История, с. 440.

հատկապես զգացվում էր ուժեղ ձեռքի կարիքը, պետության ղեկը բաժին էր ընկել անվճռական ու կամազուրկ այդ անձնավորությանը¹⁷⁹։ Հեթումի բազմակի հրաժարականներն ու վերագահակալումները, հազվադեպ երեւոյթ լինելով ոչ միայն Հայոց, այլև համաշխարհային պատմության մեջ, վկայում են նրա մոտ պետական մտածողության եւ միապետի դերի գիտակցության իսպառ բացակայության մասին։ Ջկարողանալով վերջնական ընտրություն կատարել աշխարհական եւ կրօնավորական կոչումների միջեւ, նա այդպես էլ ի վիճակի չեղավ լիարժեք կերպով ծառայելու ո՛չ պետությանը, ո՛չ էլ եկեղեցուն։ Այս կապակցությամբ ուշագրավ է Մ. Օրմանյանի հետեւյալ տարողունակ դիտարկումը. «Բոլորովին տարօրինակ, եւ գրեթէ անմեկնելի նկարագիր մը կը ներկայանայ Հեթում Բ, որ ոչ վաճական փափաքէն կը հեռանայ, ոչ կրօնաւորական կոչումէն կը հրաժարի, ոչ ալ Փրանկիսկեան սէմը կը թողու, եւ միշտ ալ զինուորական եւ պետական հոգերով կը զբաղի, ոչ զէնքը կը թողու եւ ոչ ալ արքունի մականը, ոչ թագաւորութենէն ձեռք կը քաշէ, եւ ոչ կատարելապէս եւ տիրապէս կը վարէ զայն»¹⁸⁰։

Երկրի շահի գիտակցություն ունենալու պարագայում Հեթումը պարտավոր էր կա՛մ վճռականորեն տեր կանգնել գահին, կա՛մ էլ օրինական կարգով այն զիջել իր եղբայրներից մեկին։ Չանելով ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսը, նա անդամանելի հարված հասցրեց պետական հաստատությունների հեղինակությանը, ինչից չհապաղեցին օգտվել նրա իշխանատենչ հարազատները։ Ներքին երկպառակություններից թուլացած պետությունն ի վիճակի չեղավ դիմագրավելու մամլյուֆների օր-օրի ահագնացող հարձակումները՝ կրելով մարդկային, նյութական ու տարածքային կորուստներով ուղեկցված ծանր պարտություններ։ Տվյալ իրողությունն, ի դեպ, նկատվել է անգամ միջնադարյան հեղինակների կողմից. Կոռիկոսցի պատմիչն, օրինակ, մամլյուֆների 1298 թ. կիլիկյան արշավանքը պատճառաբանում է Հայաստանում ընթացող եղբայրասպան կռիվներով¹⁸¹։ Պետական հաստատությունների հեղինա-

¹⁷⁹ Հմմտ. Boase, Cilician Kingdom, p. 29.

¹⁸⁰ Օրմանյան, Ազգապատում, § 1213:

¹⁸¹ Տե՛ս Hayton, Flor, p. 210, 329.

կազրկումից բացի Հեթումը փայայեց նաեւ Հայոց եկեղեցու միասնությունը՝ Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի գործակցությամբ անհարկի դավանաբանական եւ ծիսական գիշումներ կատարելով Հոռմեական եկեղեցուն, որոնք հաստատվեցին նրա նախաձեռնությամբ 1307 թ. մարտին գումարված Սսի ժողովում¹⁸²: Նա փաստորեն հիմնադիրը հանդիսացավ դավանաբանական գիշումների գնով Արեւմուտի աշակցությունն ակնկալող սնանկ փաղափականության, որը հայությունը բաժանելով լատինասերների ու ազգայնականների հակամարտ ճամբարների եւ այդու ջլատելով ազգի կենսական ուժերը, աղետալի հետեւանքներ ունեցավ Կիլիկիո Հայոց թագավորության գոյության համար¹⁸³: Կրոնական հողի վրա հայ հասարակության այս ներքին պառակտումը մասնավորապես հրաշալի է ըմբռնել իրադարձություններին ժամանակակից հիշատակագիրներից մեկը, որն այդ առթիվ գրում է. «Եւ քան զայս եւս անմխիթար սուգ, զի մերս ընդ մեզ պատերազմին, ոչ միայն այլասեռ քրիստոնեայք վիճին ընդ մեզ վասն հաւատոյ, այլ եւ մեր իսկ թագաւոր եւ կաթողիկոս հանել ջանան զմեզ յաւանդութենէ Սրբոյն Գրիգորի եւ այլոց Սրբոց Հարցն»¹⁸⁴: Մի այլ հեղինակ՝ Գեորգ Սկետացու վարձագիրն, իր հերթին, հուսահատաբար արձանագրում է. «Եւ որ վաղնջուց սկսեալ էր հերձման պատճառն տնարինական բանին մարմնոյ, սկսաւ անել: ...Եւ սուգ ոչ սակաւ զանքիծ հաւատոյս պահաւոսն ըմբռնէր, եւ խազմ եւ կազ եւ աւցտումն մի մարմնոյ եկեղեցոյ երեւէր, զի որք ոչն ունէին գիտութիւն եւ պատասխանի բանի, իբր թշնամիք միմեանց ներհակ լինէին, եւ իմաստունմն բանին ի պայքար մտեալ, քարինս անիծից միմեանց մղէին: Վասն որոյ տազնապ մեծ եւ մարտ սաստիկ երեւէր ամենայն անձին»¹⁸⁵:

¹⁸² Սսի 1307 թ. եկեղեցական ժողովի գումարման հանգամանքների եւ կայացրած որոշումների մասին մանրամասն տե՛ս Պալճյան, Պատմութիւն, էջ 63–65, 273–281; Օրմանյան, Ազգապատում, § 1230–1235; Bundy, The Council of Sis, p. 47–56; Bundy, The Trajectory, p. 79–81; Օղլուզյան, Մովսէս Երզնկացի, էջ 34–41:

¹⁸³ Հեթումի կրոնական քաղաքականության մասին տե՛ս Մանանդյան, Քննական տեսություն, հտ. 3, էջ 321; Bundy, Gëorg Skewřac'i, p. 499–501; Mutařian, Hët'oum II, p. 279–280.

¹⁸⁴ Պողարյան, Զուցակ, հտ. 4, էջ 537:

¹⁸⁵ Բազդասարյան, Գեորգ Սկետացու վարքը, էջ 422:

Իր աշխատության շարունակության մեջ, կրկին անդրադառնալով այդ խնդրին, նույն հեղինակն ավելացնում է. «Բայց եկեղեցի մնաց դեղեալ եւ յերկուս հատեալ: Եւ ոչ ոք էր, որ սպեղանի դնել կարէր, զի ամենեքին մարմնոյ ծառայք էին եւ ոչ աստուծոյ»¹⁸⁶: Իսկ խնդրի հարուցած բուռն կրֆերի մասին սպառիչ պատկերացում կարելի է կազմել Ստեփանոս Օրբելյանի հետեւյալ պերճախոս հայտարարությունից. «Հաւան եմք մեք ընդ մեր հարսն ի դժոխս իջանել, եւ ո՛չ ընդ Հոռոմոց յերկինս ելանել»¹⁸⁷: Ցավալին այն է, որ Հեթումի որդեգրած այս արատավոր փղափականությունը շահմանափակվեց իր ժամանակով, այլ ավանդույթի վերածվելով, շարունակվեց նաեւ նրա հաջորդների օրոք:

Հարկ է նշել, սակայն, որ Հեթումի այս խիստ բնութագիրն ակնբախորեն հակասում է միջնադարյան աղբյուրներում ներկայացված նրա անհամեմատ ավելի դրական կերպարին: Հակասությունը բացատրվում է նրանով, որ ժամանակակիցների մոտ Հայոց թագավորի բարի համբավի ձեւավորմանը նպաստել են՝ նրա կրոնավոր լինելու հանգամանքը, մոնղոլներից հայ եւ օտար եկեղեցիների համար ազատություններ ձեռք բերելու երախտիքը¹⁸⁸, եւ Ասորիփում ու Սուրբ Երկրում նրա գործած սխրանքներին վերաբերող առասպելները¹⁸⁹: Գրված լինելով հա-

¹⁸⁶ Անդ, էջ 430:

¹⁸⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 207: Ուշագրավ է, որ հարյուր հիսուն տարի անց հույն-լատին եկեղեցական միության առիթով մոտավորապես նույնը պիտի կրկներ հյուզանդիայի առաջին նախարար եւ մեզադուքս Լուկաս Նոտարասը, ասելով. «Ավելի լավ է սուլթանի շալման, քան կարդինալի խույրը»։ Runciman, Constantinople, p. 21. Հմմտ. նաեւ Բարթիկյան, Հետազոտություններ, հտ. 1, էջ 691:

¹⁸⁸ Խոսքը վերաբերում է 1295 թվականին Ղազան խանի կողմից քրիստոնեական եկեղեցիներին վերաշնորհված ազատություններին, որոնք հայ թե օտար աղբյուրներում միահամուռ կերպով վերագրվում են Հեթումի միջնորդությանը. տե՛ս Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 773; Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հտ. 2, էջ 222; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 164; Անանուն Սեբաստացի, Տարեգրութիւն, էջ 150; Սարգիս Պիծակ, Ժամանակագրութիւն, էջ 106; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 220; Պողարյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 262; Barhebraeus, Chronicon, p. 595; Bar Hebraeus, Chronography, p. 506.

¹⁸⁹ Տե՛ս Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 183, 185–186; Յովհաննէս Դարգել, Ժամանակագրութիւն, էջ 20–21:

մարյա բացառապես հոգետրական հեղինակների կողմից՝ այդ աղբյուրները զանց են առնում Հեթումի փաղափական գործունեությունը, շեշտը դնելով հատկապես նրա փրկատոնական առաքինությունների վրա: Ընդ որում, հիշատակագիրները նրան մեծարում են ոչ միայն բոլոր թագավորներին հատկացվող ընդհանուր բնույթի պատվանուններով, ինչպես, օրինակ, «աստուածապաշտ», «աստուածասէր», «բարեպաշտ», «փրկատուսապսակ», «փրկատուսասէր» եւ այլն, այլեւ որոշակիորեն անձնավորված որակումներով, նրան կոչելով՝ «խաղաղարար եւ բարեհամբաւ արքայորդի»¹⁹⁰, «յոյժ հոգետրական եւ գիտնական Հին եւ Նոր կտակարանաց»¹⁹¹, «կրօնատու սփանչելի»¹⁹², «արի եւ արթուն թագատու»¹⁹³, «աստուածագարդ եւ հանճարաշատ թագատու»¹⁹⁴, «բարեբարոյ եւ հեզհոգի»¹⁹⁵: Աղբյուրների մի յուրահատուկ խմբում, որի կազմի մեջ մտնում են Գրիգոր Անավարզեցու «Առ Հեթում» նամակը, Սսի 1307 թ. եւ Ադանայի 1316 թ. ժողովների արձանագրություններն ու նրանց կցված պատմական գրությունները, Հեթումը բազմիցս օժտված է նաեւ «թագատրահայր» տիտղոսով¹⁹⁶, ինչն առաջին հայացքից անհեթեթ է թվում, քանի որ նա ամուսնի էր եւ անգավակ: Սակայն, անկասկած, այստեղ նկատի է առնված Լեւոն Դ (III) թագավորի հոգետր հայրը եւ խնամակալը լինելու նրա պարագան¹⁹⁷: Նույն աղբյուրներում Հեթումին հատկացված են նաեւ «աւագ պարոն ամենայն Հայոց» եւ «պարոնաց պարոն» տիտղոսներ¹⁹⁸:

Միջնադարյան հուշարձաններում հանդիպում են նաեւ Հեթումին վե-

¹⁹⁰ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 660:

¹⁹¹ Անդ, էջ 730:

¹⁹² Անդ, էջ 742:

¹⁹³ Անդ, էջ 773:

¹⁹⁴ Անդ, էջ 788:

¹⁹⁵ Անդ, էջ 822:

¹⁹⁶ Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն, էջ 435, 451, 452, 458, 467, 473. նույնը՝ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Թ. 2037, էջ 136ա, 138բ, 139ա, 141ա, 141բ:

¹⁹⁷ Ինչպես գրում է Մ. Օրմանյանը, Հեթումի պարագայում այդ տիտղոսը «պետք է իբր պատուակալ թագաւորահայր իմանալ». Օրմանյան, Ազգապատում, § 1222:

¹⁹⁸ Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն, էջ 435, 467, 469. նույնը՝ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Թ. 2037, էջ 136ա, 141ա:

րաբերող ավելի նոռոմ եւ չափազանցված բնութագրականներ: Այսպես, Աղանայի 1316 թ. ժողովի արձանագրության հեղինակը նրան կոչում է «Քրիստոսագգեաց կրօնատուր... որ էր ըստ իշխեցողութեան պատուոյ տէր Հայոց եւ թագատրահայր»¹⁹⁹: Հիշատակագիրներից մեկը նրան բնութագրում է «թագատուր Հայոց Մեծաց երիցս երանեալ եւ խարազանագգեաց նգնատուր կրանատուր մեծն Հեթում» բառերով²⁰⁰, իսկ մի ուրիշը նրան համեմատում է նույնիսկ Քրիստոսի հետ. «Եւ էր... յաթոռ թագատուրութեան Հայոց սուրբն Հեթում, որում ոչ ոք համեմատ ի թագատուրս, բայց Քրիստոս միայն»²⁰¹: Միայն Գեորգ Սկեւոացու վարդի հեղինակն է, որը, լինելով հակամիարարական շարժման երդվյալ զինվորագիրներից մեկը եւ այդու խստորեն դատապարտելով Հեթումի լատինասիրական փաղափականությունը, նրան որակում է «հերետիկոս», «ստախաւ», «անմիտ», «լիւրբ», «անամար», «կոյր» եւ «ողորմելի» մականուններով²⁰²: Վարդագիրն անգամ զլանում է Հեթումին հատկացնել «թագատուր» տիտղոսը՝ նրան արհամարհանքով կոչելով «իշխան», «տէր աշխարհին» կամ «նա որ տիրեն աշխարհին»²⁰³ ինչն աչքի է զարնում մանավանդ այն պատճառով, որ վարում հիշված Կիլիկիո մնացյալ բոլոր գահակալները՝ Հեթում Ա-ը, Լեւոն Գ (II)-ը, Լեւոն Դ (III)-ը եւ Օշինը, առանց բացառության, օժտված են այդ տիտղոսով²⁰⁴: Ինչեւիցե, այս ամենն արձանագրելով հանդերձ, հարկ ենք համարում նշել, որ, թեեւ փոխաբերական իմաստով, իր մասին ամենաճշգրիտ բնորոշումը տվել է հենց ինքը Հեթումը.

Հեթում անուամբ լոկ թագատուր,
Ներքո աղբատ եւ պարտատուր,
Քանզի կոչիմ իշխան Հայոց,
Բայց ես իշխիմ յախտից իմոց²⁰⁵:

¹⁹⁹ *Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն, էջ 475:*

²⁰⁰ *Խաչիկյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 24:*

²⁰¹ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 772:*

²⁰² *Բաղդասարյան, Գեորգ Սկեւոացու վարքը, էջ 426, 428, 430:*

²⁰³ *Անդ, էջ 425, 426, 428, 430, 431:*

²⁰⁴ *Անդ, էջ 412, 415, 421, 431*

²⁰⁵ *Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 744:*

ՕՇԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐ (1308–1320 թթ.)

Լեւոն Դ (III)-ի եւ Հեթում Բ-ի ողբերգական մահից հետո Հայոց գահին անցավ վերջինիս հաջորդ եղբորը՝ Օշինին: Նրա առաջին գործը եղավ Բիլարդուին Կիլիկիայից վտարելը, ինչի մասին վկայում է Սամուել Անեցու շարունակողը: Նախախնամության շնորհ համարելով այն, որ Հեթումը Բիլարդուի հետ հանդիպմանը մասնակից չէր դարձել նաեւ իր եղբորը, ժամանակագիրը գրում է. «Բայց ի խնամոցն Աստուծոյ ոչ տարաւ ընդ իւր զեղբայրն իւր զՕշինն, որ իբրեւ լուաւ զեղեալսն, իսկոյն եկն ի բերդն Սըսայ, եւ ժողովեաց զմնացեալ իշխանսն եւ զօրս բազումս, եւ մարտուցեալ ընդ պղծոյն, եհան յերկրէն»¹: Սրանից որոշ

¹ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 156: Օշինի գերծումը Բիլարդուի սպանդից շատ ավելի պատկերավոր է նկարագրված Սսի 1307 թ. ժողովի արձանագրությանը կցված պատմական տեղեկանքում. «Անհնարին աղէտիւքս այս վանեալ էաք ի խոր խաւարի, եւ ի գիշեր տըրտմութեան պաշարեալ՝ ոչ մնայաք խաղաղութեան լուսոյ: Եւ մինչ ի յայս էաք, անյոյս լեալ ի մարդկանէ, եւ առ Աստուած միայն ապաւինեալք եւ յօգնականութիւն սըրբուհոյ Աստուածածնին, որ ոչ ի սպառ բարկացաւ, այլ ետ մեզ ճիռ օրհնութեան՝ զգաւակն բարի, զեղբայրն թագաւորահօրն Հեթմոյ, զարքայն Օշին, զի մի՛ իբրեւ զՍողոմ լիցոյք եւ Գոմոռոյ նմանեսցոյք: Վասն որոյ եւ կրրսեր գոլով նա ի յեղբայրս իւր, խորհրդեամբ էառ զօրհնութիւն հայրենի... եւ ծագեաց իբր արեւ արեգական ի տըրտմութեան գիշերի, եւ գարուն զարթարար կապանաց ձմեռան: Եւ որչափ առաւել տըրտեցաք ընդ վշտին, նա եւս կրկնապատիկ ուրախացաք ընդ լուծումն նորին»։ Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն, էջ 473. նույնը՝ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Թ. 2037, էջ 141բ: Թերեւս ավելորդ չէ նշել, որ Սողոմ-Գոմորի նմանվելու պատկերը հեղինակն, ականհայտորեն, քաղել է Հովհաննէս արքանեղբոր հիշատակարաններից. հմմտ. Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 343, 571:

չափով տարբերվում է «Գործք Կիլարացոց»-ի տեղեկությունը, որի համաձայն՝ Բիլարդուն, Օշինին ու նրա եղբորը՝ Ալինախին ձեռք գցելու անհաջող փորձից հետո, ինքն է թողնում հեռանում Կիլիկիայից. «Երբ (սպանությունը) տեղի ունեցավ, Հեթում թագավորի եղբայրները՝ Օշինը եւ Ալինախը, ամրացան իրենց տեղում եւ բերդում, որից հետո Քաթարները, տեսնելով, որ անկարող են իրականացնել իրենց մտադրությունը, հիասթափված ետ դարձան, մեծ երկյուղ կրելով, որ Ղազանը² կարող է պատժել իրենց»³: Ըստ Ռաշիդեդդինի շարունակողի՝ Բիլարդուն, Լեւոն թագավորի համաձայնությամբ, նախապես 20 մահմեդական զինվոր էր տեղավորել Անավարզայի բերդում, որոնք նրա գործած սպանդի վաղորդայնին, խողխողվել էին հայերի ձեռքով: Դրանից հետո մոնղոլ զորահրամանատարը փորձել էր գրավել Բաղաբը, բայց ուժեղ դիմադրության հանդիպելով եւ տեսնելով, որ հայերը համալրումներ են ստանում, հեռացել էր Կիլիկիայից⁴: Կարետու ենք համարում մեջբերել նաեւ Հովհաննես Դարդելի վկայությունը, որում, առանց Օշինի եւ Ալինախի անունը տալու, նշված է հետեւյալը. «Եւ եղեւ աղաղակ եւ շփոթ մեծ ի դղեկին⁵ եւ արք թագաւորին փակեցին զդռն ողեկին, փութացան ի զէն եւ յարձակեցան ի վերայ զօրականացն հարիւրոց եւ կալեալ զնոսա արկին ընդ պարիսպն գահավէժ. եւ գրոհ տուեալ ի բերդէն՝ յարձակեցան ի վերայ Բիլարդուի եւ արանց նորա. եւ այնպէս խորտակեցին զնոսա մինչեւ դառնալ նմա ի փախուստ հանդերձ սակատմ. իսկ այլքն կորեան սատակամահ կամ վարեցան ի գերութիւն»⁶: Ի դեպ, Բիլարդուն Կիլիկիայից վտարելու փաստը եւս մեկ անգամ ապացուցում է, որ նա Սսում տեղակայված մոնղոլական կայազորի հրամանատարը չէր կարող լինել⁷:

² Հեղինակը սխալմամբ Օլջեթու խանի (1304–1317 թթ.) փոխարեն դրել է Ղազան խանի (1295–1304 թթ.) անունը:

³ Gestes des Chiprois, p. 867.

⁴ Sh' u Dulaurier, Documents Arméniens, p. 549n.

⁵ Հայտնի է, թե «ղղեակ» ասելով, հեղինակն ի նկատի ունի Սսի, թե՛ Անավարզայի բերդը, որի մոտակայքում էր գործվել Հեթումի եւ Լեւոնի սպանությունը:

⁶ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 25:

⁷ Նշվեց արդեն, որ, ի տարբերություն Մոնղոլական խանության այլ վասալ պետությունների, Կիլիկիայում երբեք մոնղոլ կառավարիչներ չեն նշանակվել,

Այնուհետև Օշինն իր եղբորն՝ Ալինախին ուղարկեց Օլջեյքու Խուդաբանդա խանի մոտ՝ բողոքելու նրա պաշտոնյայի կատարած ոճրագործության առթիվ: Քննելով գործը եւ հիմնավոր գտնելով հայերի գանգատը՝ խանը մահապատժի ենթարկեց Բիլարդուն: «Իսկ յետոյ եղբայր թագաւորիս Հեթմոյ Ալինախ անուն գնաց ի խանն ի գանգատ եւ ետ սպանանել զնոյն Բիլարդուն դատաստանաւ»,– այդ առթիվ գրում է Ներսես Պալիանենցը⁸: «Ի սոյն ամի (1307 թ.) կրսեր եղբայրն պարոն Հեթմոյ՝ տէրն Տարսոնի պարոն Ալինախն, գնաց առ Խարպանտա Խանն, եւ ետ սպանանել զՊիլարդուն, եւ էառ զվնար անմեղացն, եւ դարձաւ առ իւր եղբայրն Օշին»,– երկրորդում է Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրության շարունակողը⁹: Այս դրվագն արտացոլված է նաեւ մի ֆանի օտար աղբյուրներում, մասնավորապէս՝ «Գործի Կիպրացւոց»-ում¹⁰ եւ Աբուլֆիդայի¹¹ ու Հովհաննես Դարդելի ժամանակագրություններում: Ամենաընդարձակն ու բովանդակալիցը վերջինիս տեղեկությունն է, որն, ի դեպ, աչի է ընկնում այլուստ անհայտ որոշ մանրամասներով. «Յորժամ Լեւոն Գ սպանաւ նենգութեամբ ի Բիլարդուն, Ալինախ հօրեղբայրն արֆային գնաց առ խանն մեծ պարզեւօք պատուականօք եւ պատարագօք, եւ բողոք կալաւ զԲիլարդուն, զոր կարծէին եկեալ վասն բարոյ իրիք եւ նորա դաւանանեալ էր զարֆայն՝ զորդի եղբօր իւրոյ եւ զաշխարհն համօրէն: Յորժամ լուաւ խանն մեծ զբողոք նորա, ետ կոչել առաջի երեսաց իւրոց զԲիլարդու եւ հաստատեցաւ նենգութիւնն, զոր արարեալ էր նորա. ասէ խանն մեծ ցԱլինախ. «Տեսանես, տէր, զթշնամին՝ որ նենգութեամբ դաւանանեաց արֆայիդ եւ աշխարհին, ա՛յնպէս որպէս ասացեր, եւ որ չէր եղեալ հաճութեամբ մերով: Կամիմք զի մահու մեղցի նա, զի այդպէս կամին արդարութիւն եւ իրաւունք, եւ կամիմք զի առցես դո՛ւ ինքնին զվրէժ ի նմանէ առաջի մեր եւ փոյով իսկ ձեռամբ սպանցես զնա»: Յայնժամ իշխանն Ալինախ խնդրեաց պաղա-

առավել եւս՝ մոնղոլական կայագործներ չեն տեղակայվել:

⁸ Ներսէս Պալիանենց, *Ժամանակագրական հատվածներ*, էջ 188:

⁹ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 127:

¹⁰ *Gestes des Chiprois*, p. 867–868.

¹¹ Աբուլ-Ֆիդա, *Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 246):*

տանօք ի մեծէ խանէն զի գթիլարդուն զայն տացէ սպանանել ի ձեռն այլոյ ուրոմ: Եւ զայրացաւ ընդ այն խանն մեծ զի ոչ կամէր դառնալ ի բանիցն եւ պնդագոյնս հրամայեաց նմա սատակել զայրն վաղվաղակի: Եւ արար նա այնպէս, եւ լուծեալ վրէժ, դարձ արար ի Հայաստան»¹²:

Հետաքրքիր է նաեւ Հովհաննէս Դարդեւի վերը բերված փաղվածքի շարունակությունը, որը կարեւորություն է ներկայացնում գահաժառանգության իրավունքի տեսակետից: Վերադառնալով Կիլիկիա, – գրում է ֆրանսիացի ժամանակագիրը, – Ալինախը «եկաց աուրս սակաւս եւ չեւ կապեալ զթագն արփայական՝ մեռաւ անզաւակ. եւ յետ մահու նորա պսակեցաւ ի թագաւոր Հայոց Օշին»¹³: Հստ Դարդեւի, այսպիսով, Լետն Դ (III) թագավորի սպանությունից հետո Հայոց գահը ժառանգել էր Ալինախը, եւ միայն վերջինիս հանկարծահաս մահվան ու անզավակ լինելու պատճառով էր, որ այն ի վերջո բաժին էր ընկել Օշինին: Ի դեպ, միջնադարյան հեղինակների շարքում միայն Դարդեւը չէ, որ այդպես է կարծում: 1308 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագրի թվագրման բանաձեւում Օշինը եւ Ալինախը, թեւէ դեռեւս ոչ թագավորի կարգավիճակով, ներկայացված են որպէս գահակիցներ. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թուականութեանս Հայոց ՉՄԷ, ի պարոնութեանս Հայոց Աւլնի եւ եղբաւր իւրոյ Ալինախի»¹⁴: Իսկ 1310 թվականին գրված մի հիշատակարանում վերջինս արդեն օժտված է «թագաւոր Հայոց» տիտղոսով. «Ի թուականիս Հայոց ՉՄԹ, յաշխարհակալութեան ազգին նետողաց Ղարպանտա դանին, եւ Հայոց թագաւորութեան Ալինախին»¹⁵: Չենք կարծում, թէ բերված փաստերից պետք է հեռուն գնացող եզրակացություններ անել եւ Ալինախին դասել Կիլիկիո գահակալների շար-

¹² *Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 25–26: Դարդեւի վարկածում ուշադրության արժանի է երկու հանգամանք՝ առաջին, որ Օլջեյթուի խոստովանությամբ՝ Հայոց արքայազնների դեմ ոճիրը գործվել է հակառակ իր կամքի (որ չէր եղեալ հաճութեամբ մերով), եւ երկրորդ, որ խանը մոնղոլական սովորույթի համաձայն՝ Ալինախին հարկադրել էր իր արյունակիցների վրեժը լուծել սեփական ձեռքերով:*

¹³ *Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 26:*

¹⁴ *Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 56:*

¹⁵ *Անդ, էջ 65:*

բը, քանի որ այստեղ մենք գործ ունենք թվականների ակնհայտ շփոթի հետ: Ինչպես տեսանք, ըստ Հովհաննես Դարդեղի՝ Օշինը Հայոց զահն ստանձնել է Ալինախի մահից հետո, մինչդեռ հայտնի է, որ վերջինս մահացել է 1309 թվականին¹⁶, իսկ Օշինը՝ թագադրվել է 1308-ին¹⁷: Շփոթն, ըստ երևույթին, առաջացել է Բիլարդուին մահապատժի ենթարկելու գործում Ալինախի վնասկան դերակատարության հանգամանքից, ինչի հիման վրա Դարդեղն ու 1310 թ. հիշատակագիրը ենթադրել են, որ այդ ժամանակ նա՝ պետք է եղած լինե՝ Հայոց թագավորը: Չմոռանա՞նք նաև, որ Օշինը եւ Ալինախը երկվորյակներ էին, հետեւաբար նրանց պարագայում զահաժառանգության հարցն, ինքնուստինեյան, որոշակի շփոթ պիտի առաջացներ: «Գործք Կիպրացոց»-ում պահպանված մի ավանդության համաձայն՝ Օշինն իսկապես Ալինախին առաջարկել էր

¹⁶ Տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 128; Հեթում Նղիրցի, Պատմութիւն, էջ 546: Ալինախի անվան առկայությունն Ադանայի 1316 թ. ժողովի մասնակիցների ցանկում (Կղեմէս Քալանոս, Միաբանութիւն, էջ 504; Պաւլյան, Պատմութիւն, էջ 297), մեր կարծիքով, բացատրվում է նրանով, որ ձեռագրի գրիչը կա՛մ սխալմամբ վերարտադրել է Սսի 1307 թ. ժողովականների ցանկը, կա՛մ էլ դիտավորյալ ավելացրել Ալինախի անունը՝ Ադանայի ժողովի հեղինակությունը բարձրացնելու նպատակով: Թերեւս օգտվելով Ադանայի ժողովի արձանագրությունից, Սամուել Անեցու շարունակողն Ալինախի մահը թվագրել է 1317-ով (Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 156 (տարընթերցված՝ 1313 թ.): Այդուհանդերձ, կարծում ենք, նախապատվությունը պետք է տալ 1309 թվականին, նկատի ունենալով մանավանդ այն, որ իրադարձությունների ժամանակակիցը՝ Հեթում Նղիրցին, նշում է նաեւ Ալինախի մահվան ամսաթիվը՝ օգոստոս 27 (ըստ մի այլ աղբյուրի՝ օգոստոս 26. Անանուն, Յիշատակք հանգուցելոց, էջ 545): Ալինախի մահվան թվականի մասին հմտ. նաեւ՝ Օրմանյան, Ազգապատում, § 1259; Rüdiger-Collenberg, The Rupenides, III (H2); Stewart, Armenian Kingdom, p. 180, n. 522.

¹⁷ «Ի թուին 757 (= 1308 թ.) օծեցին թագաւոր Հայոց զՕշին ի Տարսուս քաղաք». Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 127: «ԶՄէ (= 1308 թ.) թագաւոր Օշինն՝ որդի թագաւորին Լեւոնի Մեծի, եղբայրն Հեթմոյ, օծեալ ի մայրաքաղաքն Տարսուս». Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 156: «Օծմամբ Սուրբ Հոգոյն օծաք զնա թագաւոր ի թվին Հայոց ԶՄէ (= 1308 թ.). Կղեմէս Քալանոս, Միաբանութիւն, էջ 473. նաեւ՝ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Բ. 2037, էջ 141բ: Օշինի գահակալումը նույն տարով է թվագրում նաեւ Աբուլֆիզան. տե՛ս Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 246:

ստանձնել թագավորությունը, սակայն վերջինս մերժել էր, ասելով, որ այդ պատիվը պատկանում է նրան, քանի որ նա առաջինն է լույս աշխարհ եկել իրենց մոր արգամնից¹⁸։ Ուշագրավ է, որ այդ անանուն ժամանակագրության հեղինակն Ալինախի արարքը գնահատել է որպես վերջինիս կողմից դրսևորված հարգանքի նշան գահաժառանգության իրավունքի սկզբունքների հանդեպ, այդ կապակցությամբ գրելով հետևյալը. «Ալինախը հարգանք դրսևորեց հավատարմության եւ ողջամտության հանդեպ» (Alinah ...regarda a liauté et a raison)¹⁹։ Այս խոսքերի տակ, անշուշտ, պետք է հասկանալ գահաժառանգության գլխավոր սկզբունքի՝ ավագության իրավունքի նանաշումը։

«Գործք Կիպրացուց»-ում պահպանվել է նաեւ Օշինի գահակալման օրինականությանն առնչվող մի այլ թանկարժեք վկայություն²⁰։ Նրա հեղինակը, նախ հիշեցնելով, որ Օշինն ուներ եւս երկու եղբայր, որոնք գտնվում էին Կոստանդնուպոլսում, ավելացնում է, որ նրանցից մեկը՝ Կոստանդինն, արդեն վախճանվել էր²¹, իսկ մյուսը՝ Սմբատը, լսելով Հեթումի մահվան լուրը, փութով ժամանել էր Կիլիկիա ու, բանեցնելով ավագության իր իրավունքը, Օշինից պահանջել՝ իրեն հանձնել Հայոց գահը։ Վերջինս դրան պատասխանել էր հետեւյալ կերպ. քանի որ Սմբատը կուրացրել էր թագավորին, որն իր եղբայրն ու տերն էր, եւ խեղդամահ էր արել իր մյուս եղբորը, ուստի այդ արարքով նա դավաճան էր դուրս եկել, եւ որպես այդպիսին, ըստ օրենքի, չէր կարող տիրել երկրին։ Ստանալով այդ պատասխանը՝ Սմբատը, ճարահատյալ, ճանապարհվում է դեպի Կիպրոս, այնտեղից Կոստանդնուպոլիս վերադառնալու նպատակով։ Սակայն Օշինը, ճենովացի նավավարների օգնությամբ, բռնել է տալիս նրան եւ, Կիլիկիա բերելով, բանտ նետում։ Այս փաստը հաստատում է նաեւ Սամուել Անեցու շարունակողը՝ 1311

¹⁸ Gestes des Chiprois, p. 867.

¹⁹ Անդ. Raison բառը կարելի է թարգմանել նաեւ՝ իրավունք, արդարություն։

²⁰ Անդ. էջ 868–869։ Հմմտ. Stewart, Armenian Kingdom, p. 179–180.

²¹ Հստ Թուդ-Կոլենբերգի՝ Կոստանդինը մահացել է 1308 թվականից հետո. տե՛ս Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, III (H2). Սակայն «Անդրծովյան արքայատոհմերի» գավազանացանկի համաձայն՝ դա տեղի է ունեցել ավելի վաղ, Լեւոն Դ (III)-ի գահակալումից առաջ. տե՛ս Lignages d'Outremer, p. 93.

թվականի տակ կատարելով հետեյալ հակիրճ նշումը. «ՌՅԺԱ. Եկն Սմբատ ի Կիլիկիէ, եւ եղին ի Դղեկին»²²: Ալինախի մահից հետո, սակայն, շարունակում է «Գործք Կիպրացոց»-ը, Օշինը Սմբատին հանում է բանտից եւ վննետիկցի նավավարների միջոցով ուղարկում Կիպրոս, բայց տեղ չհասած, վերջինս մահանում է հանկարծահաս հիվանդությունից: Սամուելի շարունակողը Սմբատի մահը, կամ ավելի ճիշտ՝ սպանությունը, թվագրում է 1312 թվականով. «ՌՅԺԲ. Ի սադրելոյ իշխանացն կորուսին զՍմբատ»²³: «Գործք Կիպրացոց»-ի վերը շարադրված ընդարձակ վկայության մեջ մեզ ուշագրավ է թվում մանավանդ Օշինի խոսքի այն հատվածը, որ գահաժառանգության իրավունքը չէր տարածվում դավանանքի (իմա՝ բռնազավթչի) վրա, անգամ նրա ավագ լինելու պարագայում:

Օշինի գահակալման հանգամանքների բնությունն ամբողջացնելու առումով անհրաժեշտ է պարզել նաեւ, թե արդյոք նա մոնղոլներից իշխանության տվչություն ստացել էր, թե ոչ: Ռաշիդեդդինի շարունակողի տվյալներով²⁴, Հեթում Բ-ի եւ Լեւոն Դ (III)-ի սպանությունից հետո ոչ թե Ալինախը, այլ Օշինն ինքն էր ուղեւորվել Պարսկաստան՝ բողոքելու Օլջեյքու խանին: Ու թեեւ ճանապարհին, Սեբաստիա փաղափում, նա ընկել էր Բիլարդուի ձեռքը, բայց անմիջապես ազատ էր արձակվել Ռումի երկրի մոնղոլ կուսակալ Իրանջինի կարգադրությամբ²⁵, որից հետո վերջինս այդ առթիվ պաշտոնական զեկուցագիր էր ուղարկել Իլ-խանների արքունիք: Երկու կողմերի մասնակցությամբ տեղի ունեցած դատավարության արդյունքում Բիլարդուն սկզբում արդարացվել էր, սակայն որոշ ժամանակ անց նրա թշնամիների կամ իր հակառակորդի (Օշինի) կողմից գնված մարդկանց ջանքերով զրկվել էր խանի բարե-

²² Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 166: «Դղեկ» բառի տակ հեղինակն, ըստ երեւույթի, նկատի ունի Սսի բերդը: Տե՛ս նաեւ՝ Պողարյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 264:

²³ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 166:

²⁴ Dulaurier, Documents Arméniens, p. 549n.

²⁵ Իրանջինը հայտնի էր իր քրիստոնեասիրությամբ. մասնավորապես նա էր, որ խափանել էր Թավրիզի Կաթողիկէ եկեղեցին մզկիթի վերածելու փորձերը. նրա մասին տե՛ս Roux, L'Empire Mongol, p. 436, 583. հմմտ. նաեւ՝ Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 301-302.

հաճությունից ու մահվան դատապարտվել: Եթե պարսիկ պատմիչի այս տեղեկությունն իսկապես համապատասխանում է իրականությանը, ապա բացառված չէ, որ Օշինն այդ ժամանակ էլ մոնղոլ խանից ստացած լինե՞ր Կիլիկիայում գահակալելու իրավունքը: Արաբ ժամանակագիրներ Ալ-Մաֆրիդին եւ Ալ-Այնին, շփոթելով անունները, տեղեկացնում են, որ Բիլարդուի ռեազորությունից բողոքելու համար Օլջեթուի արքունիք այցելողը Հեթումի եղբայր Լեւոնն էր, որին էլ խանը Սսի տեր էր կարգել եւ ուղարկել իր երկիրը²⁶: Ա. Դ. Ստյուարտի կարծիքով՝ Լեւոն անվան տակ արաբ հեղինակները նկատի ունեն Ալինախի անձը²⁷: Սակայն քանի որ հայտնի է, որ վերջինս Կիլիկիայում չէր գահակալել, ուստի Ռաշիդեդդինի շարունակողի վարկածն անհավանական չպետք է համարել: Թեպետ բացառված չէ նաեւ, որ Օլջեթուն իշխանության տվչությունն Օշինին փոխանցած լինե՞ր Ալինախի միջոցով, այն պայմանով, որ հետագայում նորոնձա թագավորն անձամբ ներկայանար իրեն եւ ստանար Հայոց գահին տիրելու իրավունքը:

Օշին թագավորի արեւելք կատարած մի այլ ճանապարհորդության մասին տեղեկացնում է Սամուել Անեցու շարունակողը. «ՌՅԺԳ (= 1313 թ.). գնաց Օշինն յարեւելք, եւ վասն ջրոյ²⁸ ասաց ժողով լինել, եւ ոչ եկին»²⁹: Ըստ Մ. Ջամյանի՝ Մեծ Հայք կատարած այդ այցելությանը, որը նա թվագրում է 1309 թվականով, Օշինը նպատակ էր հետապնդում համոզել բուն Հայաստանի եկեղեցականներին՝ ընդունել եւ վերահաստատել 1307 թ. Սսի ժողովի որոշումները. «Եւ ինքն գնացեալ

²⁶ *Sté's Stewart, Armenian Kingdom, p. 177–179.*

²⁷ Անդ, էջ 178: Սակայն անկախ անունների շփոթությունից, կարելւո՞րն այն է, որ արաբական աղբյուրները շեշտում են մոնղոլական խանից Հայոց թագավորի տվչություն ստանալու փաստը. «Լեւոնին Սսի տեր (mutamallik) կարգեց եւ ուղարկեց այնտեղ» (Ալ-Մաֆրիդի); «Սսի տիրոջը հաստատեց իր թագավորությունում եւ ուղարկեց իր երկիրը» (Ալ-Այնի):

²⁸ Հեղինակը նկատի ունի պատարագի գինու գավաթի մեջ ջուր խառնելու խնդիրը, որի մասին որոշում էր կայացվել 1307 թվականի Սսի ժողովում. հմմտ. Օրմանյան, Ազգապատում, § 1233, 1255:

²⁹ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 166: Տե՛ս նաեւ՝ Պողոթյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 264:

ի կողմանս Բաղիշոյ՝ հրաման եհան ժողովիլ անդր եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց, զի վերստին լիցի բնութիւն ի վերայ կանոնաց ժողովոյն Սսոյ, եւ որոշեսցի թէ զինչ պարտ իցէ առնել»³⁰: Դժվար է պատկերացնել, որ Հայոց թագավորն, առանց մոնղոլական խանին ներկայանալու, կարող էր ազատ-համարձակ շրջել նրա տիրույթներում եւ նույնիսկ բանակցություններ վարել տեղի հոգեւորականների հետ: Հետեւաբար, պետք է ենթադրել, որ Բաղեշի կողմերով Օշինն, ամենայն հավանականությամբ, անցել է Իլ-խանների արհմեխի³¹ կատարած ուղեւորության կամ ետդարձի ճանապարհին: Որքան էլ կրօնական հարցը թագավորի համար կարեւոր լինէր, հազիվ թէ այդ նպատակով նա դեպի Մեծ Հայք հատուկ այցելություն ձեռնարկէր³²: Մինչդեռ մոնղոլ խանի արհմեխի կատարած այցելության եւ ճանապարհին հայ եկեղեցականների հետ կայացած հանդիպման համատեղումը միանգամայն բացատրելի է դարձնում եղելությունը:

Օշինի գահակալության տասներեք տարիները համեմատաբար խաղաղ եղան Կիլիկիո թագավորության համար: Մամլուխյան ավերիչ ասպատակությունների ժամանակավոր դադարի շնորհիվ երկիրը, կարծես, շունչ փառելու եւ նախկին բարօրությունը վերականգնելու հնարավորություն էր ստացել: Այսպէս նախահանգիստը շարունակում էր կարեւոր դեր խաղալ միջազգային առեստրի բնագավառում, ինչի մասնավոր վկայությունն է Օշին թագավորի 1314 թ. հունվարի 7-ի հրովարտակը՝ Մոնպեյեցի վանառականներին շնորհված արտոնությունների մասին³³: Արտաքին հարաբերություններում միակ լարվածությունն առաջացել էր Կիպրոսի թագավորության հետ: Ինչպես տեսանք սույն աշխատության

³⁰ *Չամչյան, Պատմութիւն, հտ. 3, էջ 312:*

³¹ *Իլ-խան բառը, որը նշանակում է «մեծ խանի հնազանդյալ կամ ենթակա» (Босворт, Династии, с. 201), մենք այստեղ օգտագործում ենք պայմանականորեն, քանի որ Ղազան խանի գահակալումից (1295 թ.) ի վեր Հուլավյանները, մահմեդականություն ընդունելով, անկախացել էին Մոնղոլական մեծ խանությունից ու հրաժարվել այդ տիրոջսից: Այդ մասին մանրամասն տես՝ Aallsen, Mongol Eurasia, p. 31–32.*

³² *Հմմտ. Օրմանյան, Ազգապատում, § 1253:*

³³ *Տես՝ Langlois, Cartulaire, p. 178–179.*

առաջին հատորում³⁴, 1306 թվականին, գահընկեց անելով իր եղբոր՝ Կիպրոսի թագավոր Հենրի II-ին, Տյուրոսի տիտղոսակիր իշխան Ամորի Լուսինյանն իրեն հռչակել էր այդ երկրի կառավարիչ եւ որոշ ժամանակ անց իր բոլոր ախոյաններին, այդ թվում Հենրիին, ափսոսել Կիլիկիա՝ նրանց հանձնելով Օշինի հսկողությանը: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ Ամորին, ամուսնացած լինելով վերջինիս քույր՝ Զապելի կամ Իզաբելի հետ, ի տարբերություն իր եղբոր, բարեկամաբար էր տրամադրված Կիլիկիո թագավորության նկատմամբ³⁵: Որոշ հետազոտողներ նրա իրականացրած հեղաշրջման ետետում նույնիսկ հայկական հետք են ենթադրում, նկատի ունենալով թե՛ նրա կնոջ հնարավոր ազդեցությունը, թե՛ Կոռիկոսի իշխան Հեթումի եւ Ամորիի մտերմությունը³⁶: Սակայն 1310 թվականին Ամորին սպանվեց դավադիրների ձեռով, եւ Հենրին, Օշինի հարուցած որոշ խոչընդոտներից հետո վերադարձավ Կիպրոս, դրա դիմաց ազատ արձակելով Զապելին, որն իր վեց երեխաների հետ շուտով տեղափոխվեց Կիլիկիա: Հենրին չներեց Օշինի թշնամանքը, եւ նրա գահակալության երկրորդ շրջանը նշանավորվեց հայ-կիպրական երբեմնի ջերմ հարաբերությունների փչացմամբ: 1318 թվականին նույնիսկ փոքր բախումներ տեղի ունեցան երկու թագավորությունների միջեւ, որոնք դադարեցին միայն Հովհաննես XXII պապի միջամտության

³⁴ *Տե՛ս Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. I, էջ 120–122:*

³⁵ *Ավելորդ չէ հիշեցնել, որ Ամորիի դուստրերից մեկն էլ ամուսնացել էր Լեւոն Դ (III) թագավորի հետ:*

³⁶ *Հմմտ. Mutaflan, Le royaume, p. 77; Mutaflan, Recherches, p. 106. Լինելով Ամորիի ամենավստահելի անձը, Հեթում Կոռիկոսցին, հեղաշրջումից անմիջապես հետո նրա կողմից գործուղվեց Արեւմուտք՝ Հռոմի պապի օրհնությամբ օրինականացնելու իշխանության բռնազավթումը: Հաջողությամբ իրականացնելով իր առաքելությունը, երկու տարի անց նա վերադարձավ Կիպրոս: Բացի այդ առաքելությունից, Հեթումի ղեկավարած զորությունն ունեցավ նաեւ մի ուրիշ նշանակալից արդյունք. 1307 թվականին Ավինյոնում նա թելադրեց եւ Կղեմես V պապին հանձնեց իր «Արեւելքի պատմության ծաղկաքաղ» վերնագիրը կրող հայտնի աշխատությունը: Ըստ մի այլ վարկածի՝ Հեթումին Արեւմուտք էր գործուղել Օլջեյթու խանը. տե՛ս Boyle, The Mongol Empire, p. XIII. 563. Հեթում Կոռիկոսցի պատմիչի մասին մանրամասն տե՛ս Bundy, Hetum's La Flor, p. 223–235; Mutaflan, Hethoum de Korykos, p. 157–176; Զուլայան, Պատմության հարցերը, էջ 77–82:*

շնորհիվ: Հայ-կիպրական կնճիոր վերջնականապես հարթվեց միայն նրա գլխավոր դերակատարների՝ Օշինի եւ Հենրի II-ի մահից հետո³⁷:

Միջազգային փչ թե շատ տանելի իրադրության համեմատ ավելի բարդ էր Կիլիկիո Հայոց թագավորության ներքին կացությունը: Շարունակելով Հեթում Բ-ի որդեգրած արեւմտամետ փառապանությունը՝ Օշինը ձգտեց ամեն գնով կյանքի կոչել 1307 թ. Սսի ժողովի որոշումները³⁸, որոնցով, ինչպես ասվեց, Հայոց եկեղեցին լուրջ դավանաբանական եւ ծիսական գիշումներ էր անում Հռոմեական եկեղեցուն, ճանաչելով նրա գերակայությունը: «Եւ զի խմորեալ էր եւ արբեալ եղկելիս այս եւ նոր թագաւորս Աւշին, յայտնեաց զդժնեայ թոյնս դառն աւժին», – այդ առթիվ գրում է Գեորգ Սկեւոացու վարքի հեղինակը³⁹: Ըստ այդմ, Օշինն ավելի եւս խորացրեց հայ հասարակության ներքին պառակտումը՝ չխորշելով անգամ եկեղեցական միության հակառակորդների դեմ բռնություններ գործադրելուց: 1309 թվականին, օրինակ, նա դաժանորեն ճնշեց հայ ավանդապաշտների կողմից Սսում հրահրված մի խռովություն, ինչի մասին մանրամասնորեն տեղեկացնում է Սամուել Անեցու շարունակողը. «Ի ԶՄԸ թվին ժողովեցան ի մայրաքաղաքն Սիս քազմութիւն արեղայից եւ կրօնաւորաց եւ սարկաւագաց, որք բնակեալ էին ի վանք եւ յանապատս՝ ծերք եւ տղայք, այլեւ վարդապետք եւ եպիսկոպոսք, եւ քազմութիւնք ժողովրդոց՝ արանց եւ կանանց, վասն ոչ առնլոյ յանձն արկանել ջուր ի սուրբ խորհուրդն, եւ վասն այլ եւս նորաձե օրինացն. զոր թագաւորն Օշին, խորհրդակցութեամբ կաթողիկոսին եւ իշխանացն, կալեալ զնոսա, եւ զվարդապետսն էարկ ի բանդ ի բերդն, եւ եսպան յարանցն եւ ի կանանց զբազումս, եւ ի կրօնաւորացն սակաւ ինչ: Իսկ զարեղայսն էարկ ի նաւ եւ առաքեաց յաֆսորս ի Կիպրոս կղզին»⁴⁰, եւ բազումք անդ մեռան. եւ ժողովեալքն յայն այնպէս

³⁷ Ամորիի հեղաշրջման եւ ժամանակի հայ-կիպրական հարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս Eddbury, Cyprus, p. 113–135.

³⁸ Հմմտ. Բակուրյան, Մի տեսութիւն, էջ 31–32:

³⁹ Բաղդասարյան, Գեորգ Սկեւոացու վարքը, էջ 431:

⁴⁰ Սրանից պարզվում է, որ Ամորի Լուսինյանի եւ Օշինի միջեւ պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել՝ իրենց քաղաքական հակառակորդներին փոխադարձաբար աքսորելու Կիպրոս եւ Կիլիկիա:

վնարեցան»⁴¹: Ըստ երեւոյթին, Արեւմուտֆի հետ Կիլիկիայի կապերը սերտացնելուն էր միտված նաեւ Օշինի ամուսնութիւնը Սիցիլիայի թագավոր Ռոբերտի զարմունու՝ Յովհաննայի հետ (1316 թ.)⁴² նրա առաջին կինը՝ Զապելը, որը Հեթում Կոռիկոսցի պատմիչի դուստրն էր եւ ապագա Լեւոն Ե (IV) թագավորի մայրը, մահացել էր 1310 թվականին⁴³: Եկեղեցական միութեան հակառակորդների դիմադրութիւնը վերջնականապէս կոտրելու նպատակով Օշինը 1316 թվականին, Հռոմի նորընտիր պապ Հովհաննէս XXII-ի հորդորով, Ադանա փառաւոր մի նոր ժողով գումարեց, որը, սակայն, Սսի ժողովի որոշումներն ձեւականորեն վերահաստատելուց բացի, որեւէ գործնական արդյունք չունեցավ⁴⁴:

Հակառակ իր ծայրահեղ լատինասիրական փառափականութեանը՝ Օշինը բարի համբավ է վայելել ժամանակակիցների միջավայրում, ինչի մասին վկայում են ձեռագրական հիշատակարաններում նրան ընծայված բազմաթիւ պատվանուններն ու դրվատական բնութագրումները: Այս առումով ուշագրաւ է հատկապէս հետեւյալ հիշատակարանը, որում, նշվածից բացի, առկա է նաեւ նրա օրոք Կիլիկիայի վայելած խաղաղութեան փաստի արձանագրումը. «Ի թուականութեանս Հայոց մեծաց ԶԿ (= 1311 թ.), ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ Կեսարացոյն, եւ ի թագատութեան Աւշնի աստուածասիրի եւ բարեպաշտի, որդոյ Լե-

⁴¹ Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք*, էջ 156: *Տե՛ս նաեւ՝ Անգ*, էջ 165–166: Այս դրվագը, որոշ այլ մանրամասներով, առկա է նաեւ Գեորգ Սկեւոացու վարքում. տե՛ս *Քաղ-գասարյան*, Գեորգ Սկեւոացու վարքը, էջ 431–432: Հմմտ. Bundy, Georg Skewitac'i, p. 501; Օղլուչյան, *Մովսէս Երզնկացի*, էջ 44–45: Գոյոյթիւն ունեցող մի տեսակետի համաձայն՝ այդ խոռովոյթիւնն իրականում Սսի ժողովի ընդդիմադիրների կողմից կազմակերպւած «հակա-ժողով» էր, թեեւ ո՛չ կանոնական ուժ ունեցող. հմմտ. Օրմանյան, *Ազգապատում*, § 1250; Bundy, *The Trajectory*, p. 82; Օղլուչյան, *Մովսէս Երզնկացի*, էջ 51:

⁴² *Սմբատ*, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 128; *Յովհաննէս Դարդեղ*, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 27:

⁴³ *Սմբատ*, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 128:

⁴⁴ Ադանայի ժողովի մասին մանրամասն տե՛ս Պալէջան, *Պատմութիւն*, էջ 66–68, 282–298; Օրմանյան, *Ազգապատում*, § 1253–1257; Գամշյան, *Պատմութիւն*, հտ. 3, էջ 313–314; Tournebize, *Histoire*, p. 311–317; Bundy, *The Trajectory*, p. 84–85. Օրմանյանի կարծիքով (*Ազգապատում*, § 1253), ժողովը տեղի է ունեցել 1317 թ. հուլիսի 10-ին:

տնի, որոյոյ Հեթմոյ, զորաւրինակ որպէս ի հնումն գԴաւիթ ընդրեաց Աստուած յորդիսն յեսսէ, սայպէս եւ զԱւշինս ի նորումս ընդրեաց ի մէջ եաւթն եղբարց իւր, եւ էաժ թագաւոր տանս Թորգոմայ եւ ազգիս Հայկայ: Յոր թէեւ ոչ արածէր սայ գլխաշինս հաւրն, որպէս գԴաւիթ, բայց գաւծումն եւ զթագն ընկալաւ յԱստուծոյ, եւ խաղաղութեամբ արածէ զբանաւոր հաւտս Հայոց ազգիս, զոր յայլ եւ յայլ ժամանակս նեղէին յաւաւրինաց»⁴⁵: Ավելի հետաքրքիր է 1313 թվականին գրված մի այլ հիշատակարան, որի հեղինակը, Կոստանդին Գ կաթողիկոսին կոչելով հերձվածող, Օշինին, ընդհակառակը, երկար տարիների կյանք է մաղթում. «Գրեցաւ ի թվականիս Հայոց ԶԿԲ (= 1313 թ.), ի հայրապետութեանն Հայոց հերձուածողին Կոստանդեայ, եւ յառաջնորդութեան մերոյ նահանգիս տէր Սարգսի, եւ ի թագաւորութեան Աւշինն, զոր Տէր Աստուած ընդ երկայն ատուրս արասցէ»⁴⁶: Մի ուրիշ հիշատակագիր շեշտում է նույնիսկ Օշինի ուղղափառությունը. «Գրեցաւ գիրքս այս ի թուականութիւնս Հայոց ԶԿԴ, ի հայրապետութեանն տեառն Կոստանդեա, եւ ի թագաւորութեանն Հայոց Աւշին, որոյ տացէ Տէր Աստուած յաղթութիւն ի վերա թշնամեաց իւրոց, եւ յերկարութիւն ժամանակաց ուղղափառ դաւանութեամբ»⁴⁷: Սակայն «ուղղափառ» բառի մեկնաբանությունը որոշ զգուշավորություն է պահանջում, քանի որ այն, ըստ գրչի նախասիրությունների, կարող է վերաբերել թե՛ Հայոց, թե՛ Հռոմեական եկեղեցու դավանանքին: Մասնավորապէս հիշատակարաններից մեկում Օշինն «ուղղափառ» է կոչված՝ ակնհայտորեն նկատի ունենալով նրա հակվածությունը կաթողիկէ դավանությանը⁴⁸: Հիշատակարաններում Օշինը կոչված է նաեւ՝ «բարեպաշտ եւ յոյժ հեզ թագաւոր»⁴⁹, «ի Քրիստոս Աստուած հաւատարիմ արքայ»⁵⁰, «մեծ եւ արքայակերպ թագաւոր»⁵¹, «տի-

⁴⁵ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 77:

⁴⁶ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Թ. 9484, էջ 304ա:

⁴⁷ Պողարյան, Յուզակ, հտ. 7, էջ 415:

⁴⁸ Tisserant, Codices Armeni, p. 99.

⁴⁹ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 134:

⁵⁰ Անդ, էջ 162:

⁵¹ Մաթեոսյան-Ղազարոսյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 94:

րապսակ արֆայ»⁵², «ճշմարիտ աստուածապաշտ արֆայից համանման՝ զկայսերաց եւ թագաւորաց զԿոստանդիանոսի, զՏրդատայ եւ զԹեոդոսի»⁵³ եւ այլն: Այդուհանդերձ, հիշատակագիրների վերաբերմունքի մեջ Օշինի նկատմամբ որոշ սառնություն զգացվում է, քանի որ բազմաթիվ ձեռագրերի թվագրման բանաձեւում նրա անունը հիշատակվում է «ի թագաւորութեան Աւշնի» կամ «ի թագաւորութեան Հայոց Աւշնի» հակիրճ գրառումների ձեւով, այսինքն՝ առանց թագավորներին բնորոշ հատուկ պատվանունների⁵⁴: Իսկ իր քաղաքական հակառակորդների միջավայրում ստեղծված գրական մի հուշարձանում Գեորգ Սկեւոացու վարժում, նա որակվում է «եղկելի», «չար գազան», «ապականեալ յոգի», «բռնատր» մականուններով եւ ներկայացվում որպէս շարի մարմնավորում, որը «ճնէր որպէս զշուն եւ դարձեալ նենգէր իբրեւ զաղուէս, սաստկանայր նման առեւծու եւ խորամանկէր ամբի պէս» կամ «նմանեաց հաւրն իւրում սատանայի»⁵⁵:

Անելով իր տասնամյա որդու՝ Լեւոնի գահակալմանը վերաբերող վերջին կարգադրությունները, որոնք միտված էին ապահովելու երկրի կայունությունը, Օշին թագավորը մահացավ 1320 թվականին եւ թաղվեց Դրազարկի արֆայական դամբարանում⁵⁶: Ըստ Հովհաննէս Դարդեղի՝ նրան թունավորել էր իր աներձագը՝ Օշին Կոռիկոսցին⁵⁷: Մինչդեռ Աբովֆիդայի վարկածով՝ նրա մահվան պատճառը հիվանդությունն էր⁵⁸:

⁵² Պողարյան, Ցուցակ, հտ. 2, էջ 340:

⁵³ Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն, էջ 474. նույնը՝ Մաշտոցի անվ. Մատենագրան, ձեռ. Թ. 2037, էջ 141բ:

⁵⁴ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 63, 66, 73, 87, 88, 90, 92, 101, 108, 110, 111, 123, 126, 136, 152, 156, 157, 158, 160:

⁵⁵ Բաղդասարյան, Գեորգ Սկեւոացու վարքը, էջ 431–432:

⁵⁶ Տէ՛ս Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 157; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 128:

⁵⁷ Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 30:

⁵⁸ Աբով-Ֆիդա, Ժամանակագրութիւն (Նալբանդյան, Արարական աղբյուրները, էջ 247):

ԼԵՒՈՆ Ե (IV) ԹԱԳԱՎՈՐ (1320–1342 թթ.)

Լեւոնի ծննդյան թվականը մեզ հայտնի է Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրության շարունակողի հետեւյալ տեղեկությունից. «Ի թուին 759 (= 1310 թ.) ծնաւ թագուհին Զապէլ զորդի Օշին թագաւորին զԼեւոն, եւ ինքն հանգեաւ ի Քրիստոս»¹: Ըստ այդմ, նա Հայոց գահը ժառանգել է տաս տարեկան հասակում², իսկ նրա օծման արարողությունը տեղի է ունեցել 1321 թվականին. «Ի թուին 770 (= 1321) օծեցին թագաւոր Հայոց զդեռաբոյսն զորդի Օշին թագաւորին զԼեւոն»³: Սակայն հիմքեր կան ենթադրելու համար, որ նա գահակից-թագավոր էր հռչակվել ավելի վաղ: Դեռեւս 1316 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագրի թվագրման բանաձեւում Լեւոնն արդեն հիշատակված է «թա-

¹ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 128:

² Սամուել Անեցու շարունակողներից մեկի տվյալներով՝ Լեւոնը 1321 թվականին եղել էր տաս, իսկ ըստ մյուսի՝ տասներկու տարեկան. տե՛ս Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 157, 167: Իսկ Հովհաննէս Դարդելի տեղեկությամբ՝ «Իբրեւ մեռաւ արքայն Օշին, որդի նորա Լեւոն էր որդի ամաց ութից»։ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 27:

³ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 128: Սամուել Անեցու շարունակողը Լեւոնի թագադրությունը թվագրում է Մենդյան 1323 թվականով. «ԹՅԻԳ. Թագաւոր Լեւոնն՝ որդի Թագաւորին Օշնի տասնամեայ օծեալ եղեւ ի Սիս»։ Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 157: Սակայն քանի որ Սամուելի շարունակողի մօտ Մենդյան եւ Հայոց թվականությունների զուգադրության դեպքում համարյա միշտ առկա է երկու տարվա շեղում, պետք է ենթադրել, որ Քրիստոսի ԹՅԻԳ թվականին պիտի համապատասխաներ Հայոց 92 (= 1321) թվականը, այսինքն նույնն, ինչ առկա է Սմբատի ժամանակագրության մեջ: Հմմտ. Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 517:

գաւոր Հայոց» տիտղոսով. «Յեւթնհարիւրորդի Կ եւ Ե-երորդի ամի Հայկազեանս տումարի գրեցաւ աստուածագարդ եւ հոգելից տետրս... Ի թագաւորութեան բարեպաշտ արքայի, որ է տղայ հասակաւ, Լեւոնի՝ որդի Աշին թագաւորի, եւ ի հայրապետութեանն տեառն Կոստանդեա»⁴: Իսկ 1318 թվականին գրված մի հիշատակարանում նրա անունը դրված է իր հոր՝ Օշին թագավորի անվան կողքին. «Եւ եղեւ կատարումն այսմ տառիցս ի թուականութեանս Հայոց ՋԿԷ (= 1318)... ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ Կեսարացոյ, եւ ի թագաւորութեան Հայոց Օշնի եւ նորընծայ թագաւորի՝ հարազատ որդոյ իւրոյ Լէօնի»⁵: Գահակից-թագավորի նշանակումը սովորաբար նպատակ էր հետապնդում ամրապնդել մանկահասակ թագաժառանգի դիրքերը եւ պատահականություններից զերծ պահել իշխանության բնականոն փոխանցումը: Հիշեցնենք, որ մինչեւ Օշինը Կիլիկիո պատմության մեջ արդեն գրանցվել էր այդպիսի երկու նախադեպ. Լեւոն Բ (I) եւ Հեթում Բ թագավորներն իրենց կենդանության օրոք գահակից էին հռչակել՝ համապատասխանաբար Ռայմոնդ-Ռուբենին եւ Լեւոն Դ (III)-ին:

Մանուկ թագաժառանգի գահակալումն, անշուշտ, նշանակում էր, որ մինչեւ իր չափահասությունը, նա չէր կարող առանց խնամակալի կառավարել թագավորությունը: Եթե դա, ինքնըստինքյան, հասկանալի էր, ապա չափազանց տարօրինակ էր այն, որ մահվանից առաջ գրած կտակով Օշինն իր որդու խնամակալ էր կարգել միանգամից երեք հոգու. «Ի ՇԿԹ թվին (= 1320 թ.) փոխի մահուամբ առ Քրիստոս թագաւորն Օշին: Եւ մինչ կենդանի էր, արար կտակ եւ եղիր պայլ զՕշին տէրն Կօռիկօսու, եւ զեղբայր իւր զԿոստանդին, եւ զպարոն Հեթում տէրն Նդրին: Եւ յստահանայ ի նոսա զորդին իւր զԼեւոն եւ զթագունին իւր, զոր յետոյ էառ ի ֆռանգաց, եւ զերկիրս Կիլիկիոյ՝ կառավարել նոցա եւ սնուցանել զորդին իւր, եւ ծառայել միամտութեամբ մինչեւ ի Ժ (= 10) ամս, եւ ապա յանձնել զաթոռ թագաւորութեան եւ զաշխարհս յորդին իւր Լեւոն»⁶: Մոտավորապես նույնը կրկնված է 1325 թվականին գրված

⁴ Պողարյան, Յուզակ, հտ. 6, էջ 193:

⁵ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Բ. 418, էջ 128ա:

⁶ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 157:

հետեւյալ հիշատակարանում. «Արդ եղեւ վնար այս մեկնութեան ի թագաւորութեանն Լեւոնի՝ որդոյ Աւշնի, նորընծայ եւ դեռաբոյս մանկանն, յոյժ երկեղածի եւ աստուածասիրի, զորոյ զթագաւորութիւնն յաղագս տղայութեան իւրոյ խնամեն եւ հոգան երեք մեծագոյն եւ փառատոր իշխանմն, երկու եղբարքն հարազատ՝ պարոն Աւշին եւ պարոն Կոստանդին, որք աստիճանաւ աւագ պարոն եւ գունդստապլ կոչին, եւ երրորդն՝ պարոն Հեթում Նղրցի, որ խառնեալ եւ միացեալ է ընդ նոսա, որպէս միտք ընդ հոգի եւ ընդ մարմին, ուղղելով զբոլոր տունն արժունի ի բարին»⁷: Իսկ Հովհաննէս Դարդեղն ավելացնում է նաեւ չորրորդ խնամակալի անունը. «Եւ եղեւ իբրեւ մեռաւ արայն Օշին, որդի նորա Լեւոն, որ էր որդի ամաց ուրից, եկաց ընդ խնամակալութեամբ աւագ իշխանաց չորեցունց, որ վարեցին զաշխարհն, զի ինքն Լեւոն չեւ էր հասեալ յարբունս: Պարոնն առաջին կոչէր Օշին, տէր Կոռիկոսի, երկրորդն կոչէր պարոն Կոստանդին, երրորդն՝ պարոն Բօդին, եղբայր սորին Կոստանդինի, եւ էր նա մարաջախտ Հայաստանի, չորրորդն՝ անուանեալ պարոն Հեթում, սենեկապան արժունի: Եւ վարեցին սոքա զիշխանութիւնն մինչեւ ի հասանել մանկանն ի տիս արութեան»⁸: Ժամանակագիրը սխալվում է՝ նշելով, որ Բօդին (= Պաղտին) մարաջախտն ու Կոստանդինը եղբայրներ էին, քանի որ հաստատապէս հայտնի է, որ վերջինիս եղբայրն Օշին պայլն էր⁹: Ի դեպ, իր աշխատության հետագա շարադրամբում Դարդեղն ուղղում է այդ սխալը¹⁰: Վերահիշյալ աղբյուրներից տարբերվում է Հեթում Նղիրցու նորահայտ «Պատմութիւնը», համաձայն որի՝ Լեւոնն ունեցել է միայն երկու խնամակալ. «Ի թվին ԶԿԹ (1320) հանկաւ ի Քրիստոս աստուածասէր թագաւորն Օշին, յունիս ԺԹ (19), հինգշափթի: Ու եղիւր յիւ տեղն զիւր որդին զԼեւոնն, ու սահմանեց պայլ՝ զպարոն Օշին Կոռիկօստ տէրն, ու

⁷ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 193:

⁸ Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 27–28:

⁹ Տե՛ս Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 157; Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 193, 198; Tisserant, Codices Armeni, p. 353. Հմմտ. նաեւ՝ Rüdts-Collenberg, The Rupenides, III (H2).

¹⁰ Տե՛ս Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 31 (եւ հրաման ձերբակալ առնել զՕշին եւ զեղբայր նորա զպարոն Կոստանդին):

զպարոն Հեթում Ախտուցն տէրն, որ հոգային զերկիրն Ժ (10) տարի»¹¹:

Միանգամից մի ֆանի խնամակալների նշանակումը հազվադեպ երևույթ էր ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև խաչակրաց պետությունների պատմության մեջ, թեև, ինչպես նշում է Ժ. Տետեյանը, Երուսաղեմի ասիզները դրա հնարավորությունը չէին բացառում¹²: Նման մի դեպք արձանագրվել էր Կիպրոսի թագավորության պատմության մեջ. 1229 թվականին Գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ II-ը, Իբելինյան գերդաստանի ազդեցությունը չեզոքացնելու նպատակով, հինգ բարոններից կազմված խնամակալական խորհուրդ էր ստեղծել՝ նրա վրա դնելով մանկահասակ Հենրի I թագավորի անունից երկրի կառավարման պարտականությունը¹³: Իսկ թե այդ ֆայլով ինչպիսի նպատակ էր հետապնդում Օշին թագավորը, հայտնի չէ: Կարելի է ենթադրել, որ դրանով նա ուզում էր խնամակալների միջև փոխադարձ վերահսկողության մեխանիզմ ստեղծել՝ բացառելու համար նրանցից մեկի կողմից իշխանության բռնազավթման հնարավորությունը: Այս մտահոգությունը միանգամայն տեղին պետք է համարել՝ նկատի ունենալով պատմության դասերը. ինչպես տեսանք, Զապել թագուհու իրար հաջորդած երկու խնամակալներն էլ՝ Սիր Ատանը, թե Կոստանդին Գունդստապլը, զերծ չէին այդպիսի նկրտումներից¹⁴: Իսկ եթե անդրադառնալու լինենք մահմեդական աշխարհի, մասնավորապես, սելջուկյան երկրների փորձին, ապա կտեսնենք, որ խնամակալների՝ աթաբեկների նշանակումը համարյա միշտ ավարտվում էր վերջիններիս կողմից մանուկ զահակալների իշխանության լիակատար յուրացմամբ¹⁵: Այդ եղանակով էր, որ Մերձավոր Արևելքում հիմնադրվեցին մի ամբողջ շարք ժառանգական աթաբեկություններ, որոնցից ամենանշանավորներն էին Զանգիդների, Ելդեզիդիդների

¹¹ Հեթում Նդիրցի, Պատմութիւն, էջ 547:

¹² Հմմտ. Dédéyan, La chronique, p. 93n.

¹³ Այդ մասին մանրամասն տես՝ Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. I, էջ 117:

¹⁴ Ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքում, այդպիսի նկրտումներից զերծ չէր նաեւ Օշին թագավորի նշանակած խնամակալներից մեկը՝ Օշին պայլը:

¹⁵ Աթաբեկության ինստիտուտի բովանդակության մասին մանրամասն տես՝ Cahen, Atabak, p. 731–732.

եւ Սալգուրիդների ստեղծած էմիրությունները՝ համապատասխանաբար Մոսուլում, Ատրպատականում եւ Ֆարսում¹⁶:

Սակայն, ի տարբերություն Սամուել Անեցու շարունակողի, 1325 թվականի հիշատակագրի, Հովհաննես Դարդելի եւ Հեթում Նղիրցու՝ Աբուլֆիդան տեղյակ է միայն Լեւոն թագավորի մեկ խնամակալի գոյությանը. «Նույն այդ տարին, ջումադալ ավալ ամսին (1320 հունիս 8 – հուլիս 8) մահացավ Սսի թագավորը՝ Լեւոնի որդի Օշինը: Նրան հաջորդեց փոքր որդին, որը դեռ անչափահաս էր, եւ հայ մեծամեծների կողմից գործերի մի վարիչ նշանակվեց»¹⁷: Հաջորդ տողերում արաբ ժամանակագիրը գործերի այդ վարիչին ուղղակի խնամակալ է կոչում՝ նրան տալով Քարֆի (= Կոռիկոսի) իշխան անունը, ակնհայտորեն նկատի ունենալով Օշին պայլին¹⁸: Այդտեմանդերծ, Աբուլֆիդայի տեղեկությունն, ըստ էության, չի հակասում մյուս աղբյուրների տվյալներին, քանի որ Օշին պայլն իր դիրքով եւ ազդեցությամբ, իրոք, առանձնանում էր Լեւոնի խնամակալների շարքում: Դրա վկայությունն է, մասնավորապես, այն, որ թե՛ Սամուելի շարունակողը, թե՛ 1325 թ. հիշատակագիրը, թե՛ Դարդելն ու Հեթում Նղիրցին, նրանց թվարկելիս, առաջին տեղում նշում են Օշինի անունը: Պատահական չէ նաեւ, որ նա խնամակալներից միակն է, որն օժտված է «Պայլ Հայոց»¹⁹, «Աւագ Պարոն»²⁰, «Պարոն Հայոց»²¹, «Պարոն Կիլիկիոյ»²² եւ նույնիսկ «Պարոն Պայլ եւ Մարզպան ամենայն Հայոց»²³ տիտղոսներով, որոնք այլ բան չեն նշանակում, քան երկրի

¹⁶ Հմմտ. Лэн-Пуль, Династии, с. 131–153; Босворт, Династии, с. 169–174.

¹⁷ Աբուլ-Ֆիդա, Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 247):

¹⁸ Անդ, էջ 248:

¹⁹ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 209; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 128:

²⁰ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 193:

²¹ Մուրատյան-Մարտիրոսյան, Ցուցակ, էջ 23; Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 208:

²² Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 157:

²³ Տես՝ «Երջանիկ Բաբունույն Նսայեայ [Նշեցույ] ասացեալ՝ Վասն դաւանութեան հաւատոյ, ընդդէմ պարոն Հեթմոյ Կիւրիկոսցոյն». Մարգիսյան, Ցուցակ, հտ. 2, էջ 732: Հմմտ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք, էջ 283–284; Օղլուգյան, Մովսէս Երզնկացի, էջ 25–26:

կառավարիչ, այսինքն՝ ճիշտ այն գործառույթը, ինչն Օշինին վերագրում է Աբուլֆիդան: Բացի այդ, հիշատակագիրներից մեկը նրան հատկացնում է անգամ «Թագադիր» տիտղոսը²⁴, ինչը ցույց է տալիս, որ նա վարում էր նաեւ պետական այդ գործակալությունը: Եւ վերջապես, հատկանշական է, որ չորս ձեռագրերի թվագրման բանաձեւում Լեւոն թագավորի կողմին հիշատակվում է նաեւ Օշինի անունը, ինչպես, օրինակ՝ «էր թին Յարեթական տումարի եւ Հայկազեանս սեռի ՉՀէ (= 1328 թ.), ի թագատրութեանն Հայոց Չորրորդ Լեւոնի որդոյ բարեպաշտ թագատրին Աւշնի, եւ ի պայլութեանն Հայոց Աւշնի տիրոջն Կատիկասոյ»²⁵ կամ «Սկսեալ կատարեցի զգիրս աստանուն ի թուականիս Հայոց ՉՀԴ (= 1325 թ.), ի թագատրութեան Հայոց բարեպաշտի Չորրորդ Լեւոնի որդոյ Հայոց [թագատրին] Աւշնի, եւ ի պարոնութեան Հայոց Աւշնի բարեպաշտի եւ աստուածասիրի»²⁶: Օշինին շնորհված այս առանձնահատուկ պատիվը պետք է բացատրել նախ եւ առաջ այն հանգամանքով, որ նա Լեւոն թագավորի հարազատ մորեղբայրն էր, այսինքն՝ վերջինիս մերձավորագույն ազգականը, ինչը նրան առաջնահերթ իրավունք էր տալիս ստանձնելու իր զարմիկի խնամակալությունը: Բացի այդ, նա, ըստ երեւոյթին, եղել էր Օշին թագավորի ամենամտերիմ մարդը, ինչի մասին վկայում է թեկուզ այն փաստը, որ թագավորը նրան էր վստահել իր հարսնացուին Նեապոլից Կիլիկիա բերելու զուտ անձնական գործը²⁷: Օշին պայլի ազդեցությունն ավելի էս մեծացավ, երբ նա ամուսնացավ այրիացած Յովհաննա թագուհու հետ (1320 թ.), իսկ իր դստերը՝ Ալիսին կնության տվեց Լեւոն Ե (IV) թագավորին (1321 թ.)²⁸:

Դրանից հետո Օշինը, փաստորեն, դարձավ Կիլիկիո Հայոց թագավորության միանձնյա տերը՝ իր հայեցողությամբ տնօրինելով նրա

²⁴ *Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 209*:

²⁵ *Անդ*:

²⁶ *Մուրատյան-Մարտիրոսյան, Յուցակ, էջ 23*: Տե՛ս նաեւ՝ *Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 208*; *Պողարյան, Յուցակ, հտ. 5, էջ 341*:

²⁷ *Յովհաննէս Դարդեկ, Ժամանակագրութիւն, էջ 28*:

²⁸ *Տե՛ս Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 157*; *Յովհաննէս Դարդեկ, Ժամանակագրութիւն, էջ 28*; *Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 128*: *Հմմտ. նաեւ՝ Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, III (H2).*

գործերը: Նախ եւ առաջ, վերահսկելու համար երկրի բանակը, նա իր եղբորը՝ Կոստանդինն նշանակեց Հայոց Սպարապետ. «եղիր եւ զեղբայրն իւր Գունդստապլ»²⁹: Այնուհետեւ զգալիորեն ընդարձակեց սեփական կալվածքները՝ Կոռիկոսից բացի տիրելով նաեւ Տարսոնին, Պապեռոնին ու Իսավրիայի գավառին. «Եւ եղեւ Պարոն Կիլիկիոյ եւ տէր Տարսոնի եւ բերդին Պապառոնին, եւ տիրեաց բովանդակ գաւառին Սօրիոյ»³⁰: Հիշատակագիրներից մեկը նրան կոչում է «մեծ գունթն Սավրիոյ», ինչն, իմիջիայլոց, նշանակում է, որ նա կրել էր նաեւ «կոմս» տիտղոսը³¹: Օշինի կամայականություններն ու չարաշահումներն, ըստ երեւոյթին, առաջացրին երկրի որոշ տարրերի դժգոհությունը, սակայն նա դաժան հաշվեհարդար տեսավ ըմբոստների նկատմամբ. «Եւ զորս եղեալ էին ընդդէմ նորա՝ ետ սրախողխող առնել եւ զայլս հալածել յաշխարհէն»³²: 1323 թվականին տեղի ունեցած այդ սոսկալի նախնիրին զոհ գնացին նաեւ Լետն Ե (IV) թագավորի հորափոյր Զապէն ու նրա որդիները, որոնք, ինչպես արդեն նշեցինք, ընտանիքի հոր՝ Կիպրոսի գահի բռնազավթիչ Ամորի Լուսինյանի սպանությունից հետո (1310 թ.) ապաստան էին գտել Կիլիկիայում. «Եւ ի մէջ այլոց՝ ետ նա խեղդամահ կորուսանել գտիկինն Զապէ, զհոյր Օշին թագատրի, եւ զորդիս նորա զչորեսին ետ արկանել ի բանտ, յորոց մեռան անդ երկոքին, այսինքն իշխանն Հիւզ, որում ետ արբուցանել դեղ մահու, եւ իշխանն Հանրի, որ խնդրէ՝ պասմեալ ի ծարատյ, զի տացեն նմա՝ ի սէր Աստուծոյ, սակաւ մի ջուր յարբումն, եւ ետ տալ նմա մէջ: Իսկ զայլսն զերկոսին, այսինքն զսեպումն Ջեհան եւ զսեպումն Բոլէմոնդ, հանեալ ի բանտէ՝ ըստ պաղատանաց ոմանց յիշխանաց անտի, ետ արկանել ի նաւ, զի գնացեն, յո՛ղէմ եւ կոյս բաղդն վարեցէ գնոսս»³³: Զապէի որդիների դեմ գործված ոճիրը, թերեւս, պետք է բացատրել Օշինի այն

²⁹ Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք*, էջ 157:

³⁰ Անդ:

³¹ *Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ*, էջ 208: Տե՛ս նաեւ՝ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Փարիզ, էջ 131:

³² *Յովհաննէս Դարդեկ*, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 28–29:

³³ Անդ, էջ 29: Ավելի համառոտ տե՛ս Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք*, էջ 157: Հմմտ.

Микаелин, История, с. 446.

մտավախությամբ, որ նրանք հետագայում ժառանգական իրավունքով կարող էին հավակնել Հայոց գահին, որին տիրելու նկրտումներ ուներ նաև ինքը՝ Հայոց պայլը³⁴, ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքում:

Գահաժառանգության իրավունքի ուսումնասիրման տեսակետից կարևոր է նաև Սամուել Անեցու շարունակողի այն տեղեկությունը, որ Օշին թագավորն իր տասնամյա որդու խնամակալների լիազորությունը սահմանափակել էր տաս տարվա ժամկետով. «Եւ վստահանայ ի նոսա զորդին իւր զԼետն... եւ զերկիրս Կիլիկիոյ՝ կառավարել նոցա եւ սնուցանել զորդին իւր, եւ ծառայել միամտութեամբ մինչեւ ի Ժ (= 10) ամս, եւ ապա յանձնել զաթոռ թագաւորութեան եւ զաշխարհս յորդին իւր Լետն»³⁵: Դա նշանակում է, որ ի տարբերություն խաչակրաց պետությունների, որտեղ թագավորը կամ գահաժառանգը չափահաս էր համարվում տասնհինգ տարեկանում³⁶, Կիլիկիայում չափահասության սահմանը փաստաբան էր: Ճիշտ այդ տարիքում էր, ահա, որ Լետն Ե (IV) թագավորը վերջապես ձերբազատվեց իր խնամակալներից եւ, որ հատկանշական է, անմիջապես կորստյան մատնեց նրանցից երկուսին՝ Օշին պայլին ու Կոստանդին գունդստապլին. «Ի թուին 778 (= 1329 թ.) Յունվարի փամ եւ վեցն յանկարծ առաքեաց պատանին Լետն՝ թագաւորն Հայոց, իշխանս սակաւ հեծելով վասն բռնելոյ Գունդին Կոռիկոսոյ եւ իւր եղբօրն: Եւ դիպեցան յԱտանոյ սահմանն Գունդին, որ առ թագաւորն երթայր հինգ մարդով: Եւ բռնեցին զինքն եւ դարձուցին յետ, եւ դրին յարգելի ի յեկեղեցին սուրբ Մօրօթու ի մօտ Ատանոյ: Եւ զնաց հեծեալն ու բռնեց զեղբայրն Գունդին ի գեղն տղայ Լետնին զգունդստապլն, եւ բերին յԱտանայ, եւ ի մէկ օրն սպանին զերկուսն»³⁷: Մոտավորապես նույնը, թեւեւ ավելի համառոտակի,

³⁴ Հմմտ. Ghazarian, The Armenian Kingdom, p. 158.

³⁵ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 157: *Ինչպես վերը տեսանք, դա հաստատում է նաեւ Հեթում Նդիրցին. «որ հոգային զերկիրն Ժ (10) տարի». Հեթում Նդիրցի, Պատմութիւն, էջ 547:*

³⁶ Հմմտ. Hardwicke, The Crusader States, p. 527; Runciman, The Crusader States, p. 559; Riley-Smith, The Crusades, p. 74, 76. *Նրուսադեմի օրենքներում, մասնավորապես «Թագավորների գրքում», որպես գահաժառանգի թագադրության վաղագույն ժամկետ սահմանված է նույնիսկ տասներկու տարին. տե՛ս Richard, Jérusalem, p. 65.*

³⁷ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 131:

կրկնում են նաեւ Սամուել Անեցու շարունակողը³⁸, Հովհաննես Դարդեղը³⁹ եւ Աբուլֆիղան⁴⁰: Ձբավարարվելով այդֆանով, Լետնն սպանեց նաեւ իր կնոջը՝ Ալիսին, որն, ինչպես նշեցինք, Օշին պայլի դուստրն էր. «Ի հասանել արֆային Լետնի յարբունս տիոց՝ ետ սպանանել զկին իւր Ալիսիա, զդուստր Օշին պարունի, վասն խառնակ վարուց նորա»⁴¹ կամ «եսպան եւ զթագունին իւր յաղափս աղտեղի գործոց նորա»⁴²: Իւր արյունոտ խրախճանքը, սակայն, Լետնն ավարտեց մի ավելի ֆստմնելի արարով՝ Օշին պայլի գլուխն ուղարկելով Եգիպտոսի Նասրեդդին Մոհամմեդ սուլթանին, իսկ Կոստանդնի գլուխը՝ մոնղոլների Աբուսայիդ խանին. «Եւ առաքեաց զՕշնին գլուխն ի Մլսր՝ առ Մելիֆ Նասր սուլտանն, եւ զեղքօր նորին՝ յարեւելս, առ Բուսայիտ Ղանն»⁴³:

Միջնադարյան ժամանակագիրները Լետնի հաշվեհարդարը բացատրում են նենգամիտ իշխանների կամ ֆսու մարդկանց սադրանքով. «Եւ եսպան ի սադրելոյ իշխանացն եւ ի ֆսու արանց»,– գրում է Սամուել Անեցու շարունակողը⁴⁴: «Ոմանք յիշխանաց անտի նորա եւ ի բարեկամաց պատմեցին զչարութիւն եւ զնենգութիւն եւ զորս արարեալ էր պարունին Օշնի»,– երկրորդում է Հովհաննես Դարդեղը⁴⁵: Իսկ Սմբատ Սպարապետի շարունակողը, ողջ մեղքը բարդելով բանսարկուների վրա, նույնիսկ փորձ է անում արդարացնել Լետնին. «Շատ բան ասացին փոքր մարդիկն վասն նոցա, ինչվի սպանել տուին, որ զճշմարիտն Աստուած գիտէ: Եւ Լետն թագատրն անմեղ է ի նոցա արենէն»⁴⁶: Բանսարկուների սադրանքն, ան-

³⁸ Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 158:

³⁹ Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 30–31:

⁴⁰ Աբուլ-Ֆիղա, Ժամանակագրութիւն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 247–248):

⁴¹ Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 29:

⁴² Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 158:

⁴³ Անդ: Տե՛ս նաեւ՝ Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 248; Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 1, էջ 88:

⁴⁴ Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 158:

⁴⁵ Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 30:

⁴⁶ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 131:

շուշտ, կարող էր որոշ դեր խաղացած լինել, սակայն այդպիսի դաժան վրեժխնդրության համար պետք է լինեին ավելի հիմնավոր պատճառներ: Դրանց բացահայտումը մեծ դժվարություն չի ներկայացնում, քանի որ առկա աղբյուրները մեկ առ մեկ թվարկում են Օշին պայլի դեմ ուղղված բոլոր իրական կամ մտացածին ամբաստանությունները, որոնք են.

ա. Պայլը դավաճանել էր Օշին թագավորին, սիրահետելով նրա կնոջն ու հետագայում ամուսնանալով նրա հետ. «Առեալ էր ի կնութիւն զղշխոյն Յովհաննա զմօրու արքայի, հարեալ ի սէր անդստին ի ժամանակէ անտի յորում ած զնա ի Նէապոլսոյ ի Հայաստան»⁴⁷:

բ. Այդ հողի վրա էլ նա թունավորելով սպանել էր Հայոց թագավորին. «Այսու իսկ աղագաւ սպանեալ էր զհայրն արքայի, արբուցեալ նմա դեղ մահու»⁴⁸:

գ. Օգտվելով Լեւոնի անչափահասությունից, նրան «բռնությամբ» ամուսնացրել էր իր դստեր՝ Ալիսի հետ. «Տուեալ էր նմին իսկ արքայի զդուստր իւր Ալիսիա ի կնութիւն»⁴⁹:

դ. Պայլն ու իր եղբայրն ապօրինաբար զավթել էին բազմաթիվ բերդեր, որոնք իրենց չէին պատկանում. «Յետ մահուան Օշին թագաւորին շատ բերդեր ապրանք առին, որ չէր իւրեանց սահմանով ապրանք»⁵⁰:

Սակայն ամենածանր մեղադրանքը ներկայացնում է Սամուել Անեցու շարունակողը, այն է՝ Օշինն ու իր եղբայրը մտադրվել կամ փորձ էին արել գահընկեց անել Լեւոնին եւ զավթել իշխանությունը. «Թագաւորն Լեւոն եսպան (զնոսա) ի սադրելոյ իշխանացն եւ ի քսու արանց՝ եթէ խորհեալ են բառնալ զքեզ եւ ինքեանք թագաւորել»⁵¹: Այս մեղադրանքը, մեր կարծիքով, հիմնազուրկ չպետք է համարել, նկատի ունենալով հետեւյալ հանգամանքը: 1330 թվականին լրանում էր Լեւոնի խնամակալների լիազորությունների՝ Օշին թագավորի կտակով սահմանված տասնամյա ժամկետը, ինչը նշանակում էր, որ դրանից հետո

⁴⁷ Յովհաննէս Դարդեկ, Ժամանակագրութիւն, էջ 30:

⁴⁸ Անդ:

⁴⁹ Անդ:

⁵⁰ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 131:

⁵¹ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 158:

երկրի կառավարման ղեկը պետք է անցներ երիտասարդ թագավորի ձեռքը: Օշին պայլը, որը XIV դ. 20-ական թվականներին Հայոց թագավորության փաստացի տերն ու տիրականն էր⁵², չէր կարող հաշտվել իր բացառիկ դիրքն ու ապօրինաբար ձեռքբերված կալվածքները կորցնելու մտքի հետ: Հետեւաբար, բնական է ենթադրել, որ նա միջոցներ պիտի ձեռնարկեր դրանք պահպանելու համար՝ շխորչելով անգամ Լեւոնին գահընկեց անելու եւ Հայոց թագավորությանը տիրելու բռնի փորձից, մանավանդ որ օծյալ թագուհու հետ ամուսնացած լինելու հանգամանքը նրան այդպիսի նկրտում ունենալու թեկուզ թվացյալ իրավական հիմք էր տալիս⁵³: Ինչ վերաբերում է Օշին պայլի եւ Կոստանդին գունդատապլի գլուխները Աբուսայիդ խանին ու Նասրեդդին սուլթանին ուղարկելու սահմոկեցուցիչ ֆայլին, ապա Լեւոնը դրան դիմել էր, ըստ երեւութի, նրանց հանդյանալու նպատակով, քանի որ կոռիկոսցի եղբայրները հայտնի էին որպես մոնղոլների ու մամլուֆների ռիսերիմ հակառակորդներ: 1321 թվականին նրանք հաջողությամբ վանել էին Ռումի երկրի մոնղոլ կուսակալ Տիմուրտաշի հարձակումը⁵⁴, իսկ 1322-ին՝ կազմակերպել Կիլիկիա ներխուժած մամլուֆյան զորքերից երկիրը պաշտպանելու դժվարին գործը⁵⁵:

⁵² Հմմտ. Микаелян, История, с. 446; Morgan, Histoire, p. 217.

⁵³ Օշին պայլի եւ նրա եղբոր սպանության պատճառների մասին տե՛ս նաեւ՝ Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 287, ծանոթ. 113: Ըստ Պալասանյանի՝ Օշինն սպանվել է «ազգային կուսակցութեան պաշտպան կանգնելուն համար». Պալասանյան, Պատմութիւն, էջ 378: Հմմտ. նաեւ՝ Dédéyan, Histoire, p. 311.

⁵⁴ Տիմուրտաշի այդ ասպատակության վերաբերյալ տե՛ս Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 188; Աբուլ-Ֆիդա, Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 247); Մմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 129; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 158, 167:

⁵⁵ Այդ ներխուժման մասին, որի ընթացքում հիմնահատակ կործանվեց Այաս նավահանգստային քաղաքը, տե՛ս Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 178; Պողարյան, Յուդակ, հտ. 5, էջ 464; Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 188–189; Աբուլ-Ֆիդա, Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 247); Մմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 129–130; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 158, 167: Ըստ Ներսես Պալիանենցի՝ մամլուֆների հեռանալուց հետո հայերը, Հովհաննես պապի նյութական օժանդակության շնոր-

Մյուս երկու խնամակալները՝ Պաղտին մարաջախտը եւ Հեթում Նդիրցին, որոնք նույնպես հարազատ եղբայրներ էին, ըստ երեւոյթին, մասնակցած չլինելով Օշին պայլի կազմակերպած դավադրոյթյանը եւ այդ պատճառով արժանանալով Լեւոնի վստահոյթյանը, պահպանեցին իրենց դիրքերն ու հավատարմորեն ծառայեցին Հայոց թագավորին: Լեւոնը նաեւ Կիլիկիա հրավիրեց ու մեծ պատիվների արժանացրեց Օշինի կողմից հալածված իր հորաբնակներին՝ Հովհաննէս (Ջեհան) եւ Բոհենմունդ (Պեմունդ) Լուսինյաններին, առաջինին կարգելով Հայոց գունդստապլ, իսկ երկրորդին շնորհելով Կոռիկոսի կոմսոյթյունը⁵⁶: Կիլիկիո պատմոյթյան մեջ նշանակալից դեր խաղացած այս շորս անձնավորոյթյուններին մենք դեռ առիթ կունենանք հանգամանորեն անդրադառնալու սույն աշխատոյթյան հետագա շարադրանքում:

Լեւոն թագավորի գահակալոյթյան երկրորդ՝ միանձնյա շրջանը նշանավորվեց Հայոց թագավորոյթյան միջազգային իրավական կարգավիճակի արմատական փոփոխոյթյամբ: Աբուսայիդի մահից հետո (1335 թ.) քայքայվեց Հուլավուի հիմնադրած մոնղոլական խանոյթյունը⁵⁷, եւ Կիլիկիան, ինքնաբերաբար, ազատվեց նրա գերակալոյթյունից: Սակայն դժվար է ասել՝ դա բարեբախտոյթյուն, թե դժբախտոյթյուն էր Հայոց պետոյթյան համար, քանի որ Իլ-խանոյթյան կործանման հետեւանքով հիմնովին խախտվեց մերձավորարեւելյան ուժերի հավասարակշռոյթյունը, եւ հայերը, զրկվելով մոնղոլների հովանավորոյթյունից, մեն-մենակ մնացին մամլուքների դեմ: Տվյալ իրավիճակում Լեւոնին այլ բան չէր մնում, քան խորացնել իր նախորդների վարած լատինամետ քաղաքականոյթյունը եւ աջակցոյթյուն փնտրել Արեւմուտքում⁵⁸, մանավանդ

հիվ, լիովին վերականգնեցին Այսար. «Եւ բազում յոյժ յաւելին ի վերայ եւ շինեցին զբերդսն զայնոսիկ առաւել յոյժ ամբայգոյն եւ բարձրագոյն» (Անդ, էջ 189): Հմմտ. Coureas, Papacy, p. 103; Richard, La papauté, p. 184.

⁵⁶ *Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 31:*

⁵⁷ Հմմտ. Մանանդյան, Քննական տեսութիւն, հտ. 3, էջ 333; Али-Заде, Азербайджан XIII–XIV вв., с. 288; Grousset, L'Empire des steppes, p. 465; Roux, L'Empire Mongol, p. 441; Morgan, The Mongols, p. 173; Allsen, Mongol Eurasia, p. 40.

⁵⁸ *Թերեւս ավելորդ չէ նշել, որ Լեւոնը, Արեւմուտքի հետ կապերն ամրապնդելու նպատակով, 1331 թվականին ամուսնացել էր Կիպրոսի թագավոր Հենրի II-ի*

որ այդ ժամանակ խոսակցություններ էին պտտվում Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ VI-ի ձեռնարկած մի նոր խաչակրաց արշավանքի մասին⁵⁹: Սակայն այդ խոսակցություններն, իրականություն չդառնալով, ունեցան այն արդյունքը, որ ավելի էս գրգռեցին մամյուֆներին⁶⁰, որոնք, ապահովված լինելով մոնղոլների հակազդեցությունից, նոր թափով վերսկսեցին իրենց հարձակումները Կիլիկիայի դեմ: Լեոնը, հարկադրված, փորձեց կտրուկ կերպով փոխել Հայոց պետության ֆաղափական կողմնորոշումը եւ 1336 թվականին Պաղտին մարաջախտին ու արփունի ֆարտուղար Վասիլին դեսպանագնացությամբ ուղարկեց մամյուֆների մոտ՝ նախապատրաստելու համար իր պաշտոնական այցը Եգիպտոս. «Նա արժայն Լեոն առաքեաց զպարոն Պաղտին մարաջախտն ու զիս՝ զանարժանս Վասիլս առ սուլտանն Եգիպտոսի Նասրն, ուզելով ամանաթ⁶¹, որ ինքն՝ արժայն երթայր առ ինքն վասն փրկութեան երկրիս»⁶²: Սակայն սուլթանն, ըստ երեւոյթին, հաշտությունից առաջ հայերին ավելի ծանր պայմանների մեջ դնելու եւ կատարված փաստի առջեւ կանգնեցնելու նպատակով, Հայոց դեսպաններին արգելափակել տվեց Հալեպի զնդանում⁶³

այրու՝ Կոնստանս Արագոնացու հետ, որը Սիցիլիայի Ֆրեդերիկ թագավորի դուստրն էր. տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 132; Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 29–30; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 158; Հեթում Նդիրցի, Պատմութիւն, էջ 548–549:

⁵⁹ Լեոնի լատինամետ քաղաքականության մասին մանրամասն տե՛ս Tournelze, Histoire, p. 233–235; Օրմանյան, Ազգապատում, §1276–1277; Микаелян, История, с. 454–457; Mutafian, Le royaume, p. 82–85.

⁶⁰ Հմմտ. Զամյան, Պատմութիւն, հտ. 3, էջ 334; Tournelze, Histoire, p. 234; Matiosian, Armenian-Spanish Relations, p. 320.

⁶¹ Ամանաթ = ապահովագիր, երաշխիք. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 37:

⁶² Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 295:

⁶³ Նույն թվականին Պաղտին մարաջախտը մահացավ Հալեպի բանտում, իսկ Վասիլը մեկ տարի անց ազատ արձակվեց եւ վերադարձավ Կիլիկիա. տե՛ս Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 295: Ավելորդ չէ նշել, որ Պաղտինի դեսպանագնացության ձախողումից հետո, նույն թվականին, Եգիպտոս ուղեւորվեց նրա եղբայր Հեթումը, որի առաքելությունը, սակայն, նույնպես հաջողությամբ չպսակվեց, եւ նա կես ճանապարհից տուն դարձավ. տե՛ս Հեթում Նդիրցի, Պատ-

եւ ֆաղաֆի Էմիր Ալթուն-Քուլային կարգադրեց ասպատակել Կիլիկիո երկիրը: Նախ եւ առաջ գրավելով ու հիմնահատակ ավերելով Նդիրի անառիկ բերդը՝ մամլյումները 1336–1337 թթ. ընթացքում վերջնականապես նվաճեցին Պիրամոս (Ջահան) գետի արեւելակողմյան գավառները⁶⁴: Հայերի համար ծանր էր հատկապես Այասի կորուստը, քանի որ այդ վանառաջան ֆաղաֆն էր, որն ապահովում էր Հայոց թագավորության պետական եկամուտների հիմնական մասը⁶⁵: Ուստի հասկանալի է Վասիլ ֆառուղարի տվայտանքը, որն այդ առթիվ ափսոսանքով գրում է. «Նա անճար կեցաւ թագաւորն ու կատարեաց զսուլտանին կամֆն, ու էրետ, զոր կտրէր Ջահան՝ բերդերովն ու գերկիրն, ու զպանծալին այս Այաս, զոր բազում ծախիւք շինեալ էր»⁶⁶: Կիլիկիո թագավորության եւ մամլյումյան սուլթանության միջեւ տարածային այդ փոփոխություններն ամրագրվեցին 1337 թվականին կնքված հայ-եգիպտական պայմանագրով, որով Լեւոնը պարտավորվում էր նաեւ խզել իր հարաբերություններն Արեւմուտֆի հետ⁶⁷:

Զնայած այս աղետին, ինչպես նաեւ իր դաժան արարքներին ու լատինամոլ պահվածքին, Լեւոն թագավորը նույնպես վայելել է ժամանակակիցների հարգանքը, նրանց կողմից արժանանալով զանազան վերամբարձ հորջորջումների, ինչպես, օրինակ՝ «մանուկ հասակաւ եւ կատարեալ իմաստութեամբ»⁶⁸, «նորընծայ եւ դեռաբոյս մանուկ, յոյժ երկեղած եւ աստուածասէր»⁶⁹, «աստուածասէր եւ բարեպաշտ, կորովամիտ առաքինի սիրեալ ի քաջ նախնեաց կայծակն, ուղղափառ յոյժ»⁷⁰,

մութիւն, էջ 553: Հեթումի այդ ուղեւորության մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Հավելվածի» 2-րդ ենթագլխում:

⁶⁴ 1336–1337 թթ. մամլյուքյան արշավանքների մասին տե՛ս Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 283–284, 295: Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 189: Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 159–160, 168:

⁶⁵ Հմմտ. Adalian, Historical Dictionary, p. 230.

⁶⁶ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 295:

⁶⁷ Հմմտ. Օրմանյան, Ազգապատում, § 1280; Микаелян, История, с. 457; Mutaflan, Le royaume, p. 85.

⁶⁸ Պողարյան, Ցուցակ, հտ. 6, էջ 438:

⁶⁹ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 193:

⁷⁰ Անդ, էջ 218:

«բարեպաշտ, ճշմարտասէր եւ վսեմախոհ պատանի, մեծ արհայ Հայոց»⁷¹, «թագաւոր ազգիս Հայոց յոյժ գիտնական»⁷², «նմանեալ նախնեացն սրբոց Կոստանդնի եւ Թէոդոսի»⁷³ եւ այլն: Սակայն մեզ թվում է, որ այս տիպի մեծարանմներն ավելի շատ վերաբերում են ոչ թէ կոնկրետ նրա անձին, այլ ընդհանրապէս թագավորի ինստիտուտին: Լեւոն Ե (IV) թագավորի կյանքն ընդհատվեց 1341 թ. վերջում կամ 1342-ի սկզբին⁷⁴: Անգաւակ լինելով՝ նա մահվանից առաջ, սակայն, հասցրեց անել Հայոց գահի ժառանգության հետ կապված վերջին անհրաժեշտ կարգադրությունները:

Կարծում ենք, ավելորդ չէ նշել, որ հետնագույն շրջանի մի աղբյուրի վկայությամբ՝ Լեւոնն ունեցել է Հերթում անունով մի որդի. «Լեւոն մեռանի ամաց Լ (30)-ից, ի ԶՂ (1341) թվին, օգոստոսի ԻԸ (28), եւ ունեւ որդի մի Հերթում անուն՝ խիստ փոքր»⁷⁵: Եթէ այս տեղեկությունը համապատասխանում է իրականությանը, ապա պետք է ենթադրել, որ կամ վերջինս արդեն մահացած էր, կամ էլ, որ նա ապօրինածին էր, հետեւաբար, զրկված գահաժառանգության իրավունքից: Ըստ մի այլ աղբյուրի՝ Լեւոնն ունեցել է նաեւ Ալինախ անունով մի եղբայր, որը, սակայն, մահացել է մանուկ հասկում. «Օգոստոս Բ (2). Յայսմ ատուր (մեռաւ) մանուկն Ալինախն, որդի Օշին թագաւորին, եւ եղեւ պարակից վերին զարթնոցն»⁷⁶: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ եթէ Ալինախը ողջ մնացած լիներ, ապա Լեւոն Ե (IV)-ի մահից հետո նա՝ պետք է ժառանգեր Հայոց գահը⁷⁷:

⁷¹ Անդ, էջ 241:

⁷² Անդ, էջ 268:

⁷³ Անդ, էջ 271:

⁷⁴ Ըստ մի վարկածի՝ նրան թունավորել էին Կիլիկիո հակալատինական հոսանքի ներկայացուցիչները կամ, այսպէս կոչված, ազգայնականները. հմմտ. Tournebize, Histoire, p. 659; Микаелян, История, с. 457-458; Կոզյան, Հայոց եկեղեցին, էջ 473; Mutafian, Le royaume, p. 86; Courcass, Papacy, p. 104.

⁷⁵ Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 234:

⁷⁶ Անանուն, Յիշատակք հանգուցելոց, էջ 544:

⁷⁷ Հիմքեր կան պնդելու, որ Ալինախը մահացել է դեռեւս Լեւոնի թագադրությունից առաջ, քանի որ 1319-1320 թթ. ընդօրինակված երկու ձեռագրերում հիշատակվում է Օշինի միայն մեկ որդի. Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 156, 163:

ԳԻ ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ—ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ (II) ԹԱԳԱՎՈՐ (1342–1344 թթ.)

«Այսուհետեւ բարձաւ թագաւորութիւնն Սըսոյ յազգէ Ռուբինեանց»,— Լեւոնի մահից հետո ափսոսանքով արձանագրում է անանուն ժամանակագիրներից մեկը¹: Հեղինակը նիշտ է այնքանով, որքանով Լեւոն Ե (IV)-ն, իսկապես, Կիլիկիո թագավորական հարստության վերջին արուշառավիղն էր: Սակայն նրա կողմից անտեսվել է, որ արաբատոհմը կարող էր շարունակվել նաեւ իգական գծով, ինչն իրողություն պիտի դառնար Լեւոնի հորաբնորոգու՝ Գի Լուսինյանի գահակալմամբ: Վերջինս Կիպրոսի գահի բռնազավթիչ Ամորի Տյուրացու (1306–1310 թթ.) եւ Լեւոն Գ (II) թագավորի դստեր՝ Զապելի որդին էր, ավագության կարգով երրորդն իր եղբայրների շարքում: Հովհաննէս Դարդելի ժամանակագրությունը, որը Կիլիկիո վերջին չորս թագավորներին վերաբերող մեր գլխավոր աղբյուրն է, այդ մասին տալիս է հետեւյալ սպառիչ տեղեկությունը. «Տիկին Իգապել ամուսնացաւ ի Կիպրոս ընդ իշխանին Ամորի Լուսինեան, որ էր տէր Տիւրոսի եւ եղբայր Հենրիկոսի արային Կիպրոսի: Եւ եղեն տիկնոջն Իգապելի ի տեառնէ իւրմէ եւ յամուսնոյն որդիք արու՝ հինգ: Առաջինն կոչեցաւ Հիւզ, երկրորդն՝ Հանրի, երրորդն՝ Գուի, որ եղեւ ապա թագաւոր Հայոց, չորրորդն Ջեհան, որ եղեւ իշխան եւ գունդստապլ թագաւորութեան եւ որդին հինգերորդ՝ Բոլմունդ»²:

¹ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 1, էջ 257:

² Յովհաննէս Դարդել, ժամանակագրութիւն, էջ 27: Հստ Ռուդ-Կոլենբերգի՝ Ամորին ու Զապելը, բացի հինգ որդիներից, ունեին նաեւ մի դուստր՝ Ազնես անունով.

Ինչպես տեսանք նախորդ ենթագլխում, Ամորիի սպանությունից (1310 թ.) մեկ տարի անց Ջապելն իր հինգ որդիների հետ տեղափոխվել էր Կիլիկիա եւ ապաստան գտել իր եղբոր՝ Օշին թագավորի արհունիքում³: 1318 թվականին Գի Լուսինյանն իր մորաբուռ՝ Բյուզանդական կայսրուհի Ռիտա-Մարիա-Քսենիայի հրավերով մեկնել էր Կոստանդնուպոլիս ու հաստատվել այնտեղ⁴, այդպիսով զերծ մնալով իր ընտանիքին բաժին ընկած ողբերգությունից, որին զոհ էին գնացել իր մայրն ու երկու ավագ եղբայրները՝ Հուգոն եւ Հենրի, իսկ մյուս երկուսը՝ Հովհաննեսը (Ջեհան) եւ Բոհեմունդը, արտաքսվելով Կիլիկիայից, ապաստան էին գտել Հոդոդսի Հիվանդախնամ ասպետների մոտ (1323 թ.)⁵: Իրենց հալածչի՝ Օշին պալլի սպանությունից հետո (1329 թ.) Հովհաննեսն ու Բոհեմունդը վերադարձել էին Կիլիկիա եւ մեծ պատիվների արժանացել Լեոն Ե (IV) թագավորի կողմից, առաջինը՝ դառնալով Հայոց գունդստապլ, իսկ երկրորդը՝ Կոռիկոսի կոմս. «Եւ յետ այնորիկ վերադարձոյց (Լեոն) ի Հայաստան զհօրաբեռորդիսն իւր զիշխանն Ջեհան Լուսինեան, զոր արար գունդստապլ Հայոց, եւ ետ նմա ի կնութին զՍուլթան տիկին, զղուստր արային Վրաց⁶ եւ զսեպուհն Բոէմունդ զեղբայր նորա, զոր արար կոմս Կոռիկոսի եւ ետ նմա ի կնութին զղուստր Բօդունի, մեծի մարաջախտի թագաւորութեանն»⁷:

Ինչ վերաբերում է Գի Լուսինյանին, որը հայկական աղբյուրներում հայտնի է Կի, Կիտ կամ Կիտօն (Գվիդոն) անունով⁸, ապա նա, մնալով Կոստանդնուպոլսում, ծառայության էր մտել Բյուզանդական կայսրերի

որը ժամանակին ամուսնացել էր Հայոց Լեոն Դ (III) թագավորի հետ եւ մահացել 1309 թ. հետո. Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, III (H2), p. 74, n. 177.

³ Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 31:

⁴ Տե՛ս Բարթիկյան, Հետազոտություններ, հտ. 1, էջ 687:

⁵ Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 29:

⁶ Կ. Մութաֆյանը կասկածում է Սուլթան (Soldane) տիկնոջ՝ Վրաց արքայադուստր լինելու իրողության արժանահավատությանը. Mutafian, Léon V Lusignan, p. 201–202.

⁷ Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 31:

⁸ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 89, 390; հտ. 2, էջ 178, 205; Անանուն, Յիշատակք հանգուցելոց, էջ 545; Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գավազանագիրք, էջ 570; Մինաս Ամգեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 51 (Կիս փխ Կիտ):

մոտ եւ հասել բարձր հասարակական դիրքի. «զի էր ինքն Գուի հաստատեալ ի Կոստանդնուպոլիս աւագաբար եւ պայծառապէս», ինչպէս գրում է Հովհաննէս Դարդելը⁹: Գի արքայազնի այդ շրջանի գործունեությունը, բյուզանդական աղբյուրների հիման վրա, հանգամանորեն լուսաբանված է Հ. Բարթիկյանի վերջերս հրապարակված «Գվիդոն Լուսինյանը Բյուզանդիայում եւ Կիլիկյան Հայաստանում» հոդվածում (1998 թ.)¹⁰, որից եւ հիմնականում ֆաղում ենք ստորեւ ներկայացվող փաստերը: 1328 թվականին, երեսունչորս տարեկան հասակում, Գին իր մորաբոջ որդու՝ Բյուզանդական կայսր Անդրոնիկոս III-ի կողմից նշանակվել էր «Արեւմուտքի գորավար» (τῆς ἐσπέρας στρατηγός), այսինքն՝ «Քրակիա եւ Մակեդոնիա բանակաթեմերի ռազմական ու ֆաղաֆական ղեկավար»¹¹: Նիկեփոր Գրեգորասը, նշտելով նրա իշխանության ներքո գտնվող տարածքը, գրում է, որ «Գիմ Հայը» Սերբե (ուղղելի՛ Ֆերբե) ֆաղաֆի եւ մինչեւ Խրիստուպոլիս ընկած ավանների կառավարիչն էր¹²: Անդրոնիկոս III-ի մահից հետո (1341 թ.) Գի Լուսինյանը գործոն մասնակցություն է ունենում Բյուզանդիայում ծագած գահակալական կռիվներին՝ հակադրվելով մանկահասակ Հովհաննէս V կայսեր խնամակալ Հովհաննէս Կանտակուզենոսին¹³: Սակայն վերջինիս հաղթանակից հետո նա 1342 թվականին ստիպված է լինում հեռանալ Բյուզանդիայից եւ ընդունել Հայոց գահին տիրելու հրավերը. «եկավ Բյուզանդիոն, այնտեղից էլ հեռացավ Կիլիկիա, ֆանգի հայերն էին հրավիրել թագավորելու», - այդ մասին գրում է նույն ինքը Հովհաննէս Կանտակուզենոսը՝ ապագա կայսրը (1347-1354 թթ.)¹⁴:

Թե ինչ հրավերի մասին է խոսքը, պարզվում է Հովհաննէս Դարդելի ժամանակագրությունից: Ըստ նրա՝ Լեւոն Ե (IV) թագավորը, լինելով անզավակ, «նրաման ետ ի կենդանութեան անդ իւրում, զի թագաւորու-

⁹ *Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 32:*

¹⁰ *Բարթիկյան, Հետազոտություններ, հտ. 1, էջ 683-692:*

¹¹ *Անդ, էջ 687:*

¹² *Անդ, էջ 688:*

¹³ *Անդ, 688-689: Հմմտ. Նաեւ՝ Չամչյան, Պատմութիւն, հտ. 3, էջ 347:*

¹⁴ *Բարթիկյան, Հետազոտություններ, հտ. 1, էջ 689:*

թիւնն Հայոց զկնի մահուան իւրոյ անցցէ յերէցն յորդիս Զապէլ տիկնոջ
 Բեռ հօր իւրոյ Օշին արփայի»¹⁵: Ինչպէս արդեն նշեցինք, Զապէլի ողջ
 մնացած որդիներից ավագը Գին էր, ուստի Լեւոնը, «երէց» ասելով,
 նկատի ուներ հենց նրան: Սակայն Կիլիկիո իշխաններն, անտեսելով
 թագավորի կտակը, Հայոց գահն առաջարկում են նրա եղբորը՝ Հովհան-
 նեսին. «Յետ վնարելոյ ի կենաց Լեւոնի Դ-ի աւագ Եւ անաւագ աշ-
 խարհին հաւանեցան միաձայն զի սեպուհն Զեհան Լուսինեան, իշխան
 Եւ գունդստապլ թագաւորութեանն Հայոց Եւ հայր Լեւոնի Ե-ի, որ կեայ
 ցայսօր ժամանակի, վարեսցէ զթագաւորութիւնն Հայոց»¹⁶: Այս դրվագը
 կարող է հնարված լինել ֆրանսիացի ժամանակագրի կողմից՝ մեծարե-
 լու համար իր նախապատիվ թագավորի՝ Լեւոն Զ (V)-ի հորը: Սակայն
 բացառված չէ նաեւ, որ Հայոց իշխաններն, իսկապէս, նախընտրեին
 երկար տարիներ Կիլիկիայում ապրած, երկրի բանակը գլխավորած Եւ,
 ըստ այդմ, լիովին հայացած Հովհաննեսին, քան օտարացած Գին:

Ինչեւէ, Հովհաննես-Զեհանը մերժում է իշխանների առաջարկը Եւ,
 հավատարիմ մնալով հանգուցյալ թագավորի կտակին, պատգամա-
 վորներ է ուղարկում Կոստանդնուպոլիս, հրավիրելով իր եղբորը բազ-
 մելու Հայոց գահին ու համաձայնելով՝ մինչեւ նրա ժամանումը վարել
 թագավորության գործերը. «Յայնժամ առաքեաց նա հրեշտակութիւն
 առ եղբայր իւր երէց, իշխանն Գուի Լուսինեան ի Կոստանդնուպոլիս, թէ
 ո՛րպէս արփայն Լեւոն Դ իւրեանցն մօրեղբօրորդի, մեռեալ անգաւակ,
 արարեալ էր զնա ժառանգ իւր, իբրեւ մերձաւորագոյն ազգական արու,
 Եւ թէ ինքն՝ իշխանն Զեհան, վարէր զարփայութիւնն ի սէր եղբօրն, մին-
 չեւ եկեալ հասցէ նա ի Հայաստան»¹⁷: Սակայն Գին, ըստ երեւոյթին,
 Քյուզանդիայում վայելած իր բարձր պատիվը գերադասելով Հայոց գա-
 հին, հրաժարվում է դրանից հօգուտ Հովհաննեսի. «Այլ սակայն իշ-
 խանն Գուի մերժեաց զառաջինն զամենայն իրաւունս թագաւորու-
 թեանն, յանձն արարեալ զայնս ի ձեռս Զեհանի Լուսինեան, եղբօր
 իւրոյ, փոխանակ զի էր ինքն Գուի հաստատեալ ի Կոստանդնուպոլիս

¹⁵ *Յովհաննէս Դարդեկ, Ժամանակագրութիւն, էջ 31:*

¹⁶ *Անդ, էջ 31-32:*

¹⁷ *Անդ, էջ 32:*

աւագաբար եւ պայծառապէս, միանգամայն՝ զի եւ զբարին կամէր եղբօր իւրում»¹⁸: Այնժամ Հովհաննէսը, կրկնելով իր թախանձանմաները, նույնիսկ սպառնում է բարձիթողի մատնել թագավորության գործերը եւ մեկնել Կոստանդնուպոլիս. «Այլ գունդստապլն Ջեհան շկամեցաւ բնաւ առնուլ յանձն զթագաւորութիւնն եւ առաքեաց բազում անգամ առ եղբայր իւր Գուի Լուսինեան զի հաճեսցի գալ եւ առնուլ զժառանգութիւն իւր, յօգուտ Բիստոնէութեան. ապա թէ ոչ, ասէր, թողից զվարչութիւն թագաւորութեանն եւ եկից առ Բեզ»¹⁹:

Ի վերջո, ըստ Դարդելի, անսալով եղբոր ցանկությանը, բայց իրականում, ինչպէս տեսանք, ձախողության մատնվելով Բյուզանդիայում, Գին համաձայնում է ստանձնել Հայոց գահը եւ ժամանում Կիլիկիա. «Իբրեւ լուաւ Գուի Լուսինեան զկամս եղբօր իւրոյ Ջեհան իշխանին Լուսինեան, անսաց նմա եւ եկն ի Հայաստան բազմութեամբ զօրականաց յօգնութիւն եւ ի կազդուումն աշխարհին»²⁰: Փառահեղ ընդունելության արժանանալով Կիլիկիայում նա մեծ հանդիսությամբ թագադրվում է 1342 թ. հոկտեմբեր ամսին. «Եւ եղև նա ընկալեալ մեծապատիւ փառօք յաշխարհի թագաւորութեան իւրոյ եւ պսակեցաւ ի Սիս Բաղաթի շէղաշում հանդիսիւ, յամի շնորհաց 1342, յամսեանն Հոկտեմբերի»²¹: Ըստ այդմ, Հովհաննէս-Ջեհանի կառավարչության կամ պայլության շրջանը տեւել է շուրջ մեկ տարի, ինչն, ի դեպ, արձանագրված է որոշ հայկական աղբյուրներում, ինչպէս՝ «Պարոն Զուան, հօրէւր որդի Լետնիս, պայլ կացեալ ամ մի»²², կամ «Պարոն Զոհանէս, հօրէւր որդի Լետնիս, պայլ կացեալ ամ մի»²³,

¹⁸ Անդ:

¹⁹ Անդ:

²⁰ Անդ, էջ 32–33: Դարդելի ժամանակագրության հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ «բազմութիւն զօրականաց» կոչվածն ընդամենը երեք հարյուր ֆրանկ ասպետներից կազմված մի թիկնազոր էր (Անդ, էջ 73): Հ. Բարթիկյանի կարծիքով՝ այդ թիկնազորը կարող էր բաղկացած լինել բյուզանդացիներից, քանի որ Գին Բյուզանդիայի «Արեւմուտքի դոմեստիկոսն» էր. Բարթիկյան, Հետազոտություններ, հտ. 1, էջ 690:

²¹ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 38:

²² Ներսէս Պալիանենց, Իշխանութիւնք, էջ 205:

²³ Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն (շարունակող), էջ 89:

կամ է՝ «Ճիւան՝ հօրվեր ոռդի Լէոնի. սա Պայլ կոչեցաւ, իշխեաց ամ մի»²⁴: Թեեւ աղավաղված՝ Հովհաննեսի անունը, «Հայոց պարոնի», այն է՝ կառավարչի հանգամանքով, հիշատակված է նաեւ 1341/2 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագրի թվագրման բանաձեւում. «Ի թվականին Հայոց ԶՂ, ի հայրապետութեան տեառն Մխիթարայ, եւ պարոնութեան Հայոց Ճաւսլինի, ստացաւ սուրբ Աւետարանս կին ոմն Սպիլ անուն»²⁵:

Մ. Զամչյանը, տեղյակ չլինելով Դարդելի ժամանակագրության գոյությունը²⁶, պնդում է, որ Լեոն Ե (IV)-ի մահից հետո, 1342 թվականին, Հայոց իշխանները թագավոր էին ընտրել Զապելի «երիցագոյն» ոռդուն՝ Հովհաննեսին, նրան տալով Կոստանդին անունը. «Ապա խորհուրդ արարեալ ընտրեցին հայք զՅովհաննէս պայլ, որ եւ Ճիւան ասի, եւ թագաւորեցուցին զնա ի Կիլիկիա, անուն եղեալ նմա Կոստանդին»²⁷: Սակայն մեկ տարի անց, շարունակում է հեղինակը, նույն իշխանները, վրդովված Հովհաննեսի արեւմտամետ փառաքականությունից ու հոռի բարբերից, սպանում են նրան եւ թագավորելու հրավիրում նրա եղբորը. «Ընդ այս գործ սորա ոչ եւս հանդուրժեալ զօրացն Հայոց՝ յարեան ի վերայ նորա, եւ սպանին զնա, յետ կալոյ նորա ի թագաւորութեան իբր ամ մի: Յայնժամ խորհուրդ արարեալ իշխանացն Հայոց՝ կոչեցին զեղբայր նորա զնախայիշատակեալդ Գուիտոն, որ եւ Կիտօն կամ Կիտ կոչի, եւ թագաւորեցուցին զնա ի Կիլիկիա»²⁸: Որքան էլ զարմանալի է, անգամ Դարդելի ժամանակագրության հայտնաբերումից հետո Մ. Օրմանյանը կրկնում է Մ. Զամչյանի սխալը եւ Հովհաննէս-Ջեհանին դասում Հայոց թագավորների շարքը. «Ճիւան Լուսինեան, որ պայլութեան պաշտօն կը վարէր, պետութեան զլուխը անցաւ եւ թագաւորութեան տիրացաւ, եւ ոչ թե խնամակալութեան ձեւով կամ թագապահի տիտղոսով, ինչպէս ոմանք կը մեկնեն, այլ իսկական տիրապե-

²⁴ Մինաս Ամդեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 50:

²⁵ Կյուլեսերյան, Յուցակ, էջ 1113:

²⁶ Հովհաննէս Դարդելի ժամանակագրությունը հայտնաբերել է Ուլիս Ռոբերը (Ulysse Robert) 1882 թվականին. տե՛ս Kùhl, Leon V, S. 78.

²⁷ Զամչյան, Պատմութիւն, հտ. 3, էջ 341:

²⁸ Անդ, էջ 348: Հմմտ. Ghazarian, The Armenian Kingdom, p. 158.

տուրքեան կերպով, եւ Զիւան անսովոր անունն ալ Կոստանդինի փոխելով, հռչակուեցաւ եւ ընդունուեցաւ, իբր փառաւորեալ տէր Կոստանդին, շնորհիւ եւ ընտրութեամբ Աստուծոյ թագաւոր ամենայն Հայոց»²⁹: Օրմանյանի սխալն, ակնհայտորեն, գալիս է նրանից, որ նա Սսի ժողովը, որի արձանագրութիւնից էլ ֆաղված են «փառաւորեալ տէր Կոստանդին, շնորհիւ եւ ընտրութեամբ Աստուծոյ թագաւոր ամենայն Հայոց» բառերը, թվագրում է 1343 թվականով: Այնինչ հայտնի է, որ այդ ժողովն իրականում տեղի է ունեցել 1345 թվականին³⁰, Կոստանդին Գ (III) թագավորի օրոք, որին էլ, հետեւաբար, վերաբերում են վերոհիշյալ բառերը: Մտացածին է նաեւ Հովհաննէս-Ջեհանի սպանության վարկածը, նախ՝ այն պատճառով, որ առկա աղբյուրները դրա մասին ոչինչ չեն հաղորդում, եւ երկրորդ՝ Հովհաննէս Դարդելը հստակորեն տեղեկացնում է, որ նա մահացել է բնական մահով 1344 թ. օգոստոսի 17-ին. «Ի նմին ամի, այսինքն ի 1344 թուականին, յեօթն եւ տասներորդում ատուր ամսեանն Օգոստոսի, գրաւեցաւ ի կենաց ի Սիս ֆաղաֆի ազնուատոհմ պարոն Ջեհան Լուսինեան, իշխան եւ գունդստապլ Հայոց»³¹:

Գահաժառանգության իրավունքի պահանջների տեսակետից Գիի գահակալւումը միանգամայն օրինական էր, քանի որ ըստ ֆեոդալական օրենքի՝ արքայատոհմի արու շառավիղների սպառման դեպքում գահը փոխանցվում էր իգական գծով: Գին, արդ, այդ իրավունքը ձեռք էր բերել շնորհիվ այն հանգամանքի, որ մորական կողմից Հայոց Լեւոն Գ (II) թագավորի թոռն էր: Ըստ այդմ, մենք գործ ունենք Կիլիկիո պատմության մեջ իգական գծով գահաժառանգության շորորոդ դեպքի հետ՝ Ռուբեն Գ-ի դուստր Ալիսից, վերջինիս որդի Ռայմոնդ-Ռուբենից եւ Լեւոն Բ (I)-ի դուստր Զապելից հետո: Իրավական առումով Գիի գահակալւումն ամենեւին թագավորական հարստության փոփոխություն չէր նշանակում, ինչպես ներկայացնում են հետազոտողներից շատերը, Լուսինյաններին համարելով Կիլիկիո երրորդ արքայատոհմը՝ Ռուբինյան-

²⁹ Օրմանյան, Ազգապատում, § 1290. տե՛ս նաեւ՝ § 1309: Հմմտ. Պալատանյան, Պատմութիւն, էջ 381-382:

³⁰ Tournebize, Histoire, p. 670, 675; Mutaflan, Trente-six erreurs, § 26.

³¹ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 50:

ներից եւ Հեթումյաններից հետո³²: Նման դատողությունն արդյունք է փարագած այն պատկերացման, որ թագավորական հարստությունը կարող էր շարունակվել միայն արական գծով: Անգամ եթե Լուսինյաններն այլ ընտանիք չեն եին, միեւնույն է, ինչպես իրավացիորեն նշում է Կ. Մուրաֆյանը, այն առանձին հարստություն կոչելն անտեղի է, քանի որ նրանցից մեկը թագավորել է ընդամենը երկու, իսկ մյուսը՝ տասնամյակներ անց՝ կես տարի³³:

Որոշ աղբյուրների համաձայն՝ ոչ թե Հովհաննես-Ջեհանը, այլ Գին է, որ գահակալելիս ընդունել է պաշտոնական Կոստանդին անունը. «Յետ մահուան Ղեւոնի, վասն ոչ գոյոյ նմա որդի, առնու զթագաւորութիւն Կոստանդին, որ յազգէ նորին, որ եւ վասն անպարկեշտ վարուց սպանեալ եղեւ ի զաւրաց իւրոց: Եւ թագաւորէ միւս Կոստանդին յայլմէ ազգէ, որ այժմ ունի զթագաւորութիւն մինչեւ ցայս վայր: Եւ է թիւս Հայոց ՊԸ (1359)»³⁴: Նկատի ունենալով, որ Գիի դրամների վրա դրոշմված է «Կի թագաւոր Հայոց» մակագրությունը³⁵, որոշ հետազոտողներ կասկածի տակ են առնում Կոստանդին անվան հավաստիությունը³⁶: Այս կապակցությամբ, սակայն, մեզ ուշագրավ է թվում այն փաստը, որ Ղրիմի Սուրխաթ ֆաղափում ընդօրինակված երեք ձեռագրեր թվագրված են Հայոց ՋՂԳ թվականով եւ Մխիթար կաթողիկոսի ու Կոստանդին թագավորի ժամանակով. «Կատարեցի սուրբ եւ ցանկալի ատետարանս... ի հայ թուականին ՋՂԳ... ի հայրապետութեան Հայոց տեառն

³² Հմմտ. Morgan, Histoire, p. 218; Grousset, L'Empire, p. 402; Микаелян, История, с. 458 եւ այլն:

³³ Mutaşian, Trente-six erreurs, § 27.

³⁴ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 441. նույնը՝ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Բ. 502, էջ 167բ; Բ. 5787, էջ 342: Տե՛ս նաեւ՝ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 168; Տաշյան, Յուզակ, էջ 111; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 235: Իսկ աղբյուրներից մեկում Գի Լուսինյանն ուղղակի կոչված է «Կոստանդին Կիտ» անունով. Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 570:

³⁵ Տե՛ս Bedoukian, Coinage, p. 380–382.

³⁶ Հմմտ. Mutaşian, Trente-six erreurs, § 24. Սակայն Պ. Պտուկյանն այդ փաստը բացատրում է նրանով, որ Գին պարզապէս արհամարհել է հայերի զգացումները. Bedoukian, Coinage, p. 18.

Մխիթարայ, եւ ի թագաւորութեան Կոստանդեայ»³⁷, «Կատարեցի սուրբ եւ ցանկալի աւետարանս ի հայ թուականին ՁՂԳ... ի կաթողիկոսութեան Հալոց Մխիթարայ եւ թագաւորութեան Կոստանդեայ»³⁸, «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թվականութեանս ՁՂԳ, ի հայրապետութեան տեառն Մխիթարայ եւ ի թագաւորութեան Կոստանդեա բարեպաշտի»³⁹: Հայոց ՁՂԳ (793) թվականն ընդգրկում է Փրկչական 1343 թ. դեկտեմբերի 26-ից մինչեւ 1344 թ. դեկտեմբերի 25-ն ընկած ժամանակը⁴⁰: Քանի որ հստակորեն հայտնի է, որ Գին մահացել է 1344 թ. նոյեմբերի 17-ին⁴¹, դա նշանակում է, որ ՊՂԳ թվականի շուրջ տասնմեկ ամիսները համընկնում են նրա գահակալության շրջանին: Ուստի առավել քան հավանական է, որ Գին, իսկապես, զուգահեռաբար կրել է նաեւ հայերին հոգեհարազատ Կոստանդին անունը: Այլ կերպ, դժվար է պատկերացնել, որ նախ՝ վերոհիշյալ բոլոր երեք ձեռագրերն էլ ընդօրինակված լինեին 1344 թ. նոյեմբերի 17-ից մինչեւ դեկտեմբերի 25-ն ընկած ժամանակամիջոցում եւ երկրորդ, որ մեկ ամսում, կամ ավելի նիշտ՝ 38 օրվա ընթացքում, Գիի սպանման եւ հաջորդ Կոստանդինի գահակալման լուրը հասած լիներ Ղրիմ: Ինչ վերաբերում է Գիի գահակալության տեւողությանը, ապա Հովհաննես Դարդեղի տվյալներով՝ նա թագավորել է շուրջ երկու տարի՝ 1342 թ. հոկտեմբերից մինչեւ 1344 թ. նոյեմբեր⁴²: Դա հաստատում են նաեւ հայկական աղբյուրները՝ նրան հատկացնելով ուղիղ երկու տարվա գահակալություն⁴³:

Հայոց թագավորների միջազգային իրավական կարգավիճակի բռ-

³⁷ *Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 340:*

³⁸ *Անդ, էջ 341:*

³⁹ *Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Բ. 9749, էջ 348բ:*

⁴⁰ *Հմմտ. Dulaurier, La Chronologie, p. 387.*

⁴¹ *Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 49:*

⁴² *Անդ, էջ 33, 49:*

⁴³ *Ներսէս Պալիանենց, Իշխանութիւնք, էջ 205; Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն (շարունակող), էջ 89; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 168; Մինաս Ամզեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 51: Միայն մեկ աղբյուր է, որ նրան հատկացնում է երեք տարվա գահակալություն, թերեւս, ներառելով Հովհաննէս-Ջեհանի խնամակալության շրջանը. Յակոբ Սանցի, Պատմութիւն, էջ 235:*

վանդակությունն ըմբռնելու առումով ուշագրավ է Հովհաննես Դարդելի այն տեղեկությունը, որ Եգիպտոսի սուլթանն, ըստ գոյություն ունեցող սովորության, Գիից պահանջել էր գահակալության առթիվ ընծաներ մատուցել իրեն. «Եւ քանզի սուլթանին Բաբելոնի»⁴⁴ եւ Թուրքաց, մերձաբնակաց թագաւորութեանն Հայոց, լեալ էր սովորութիւն զի ի լինել նորոյ թագաւորի ի Հայաստան՝ առաքեալ լինէին նոցա պարգեւք եւ ընծայք, իբրեւ տուրս հարկաց, պատգամաւորս արձակեցին առ արքայն Գուի, պահանջելով զի ըստ օրինակի նախորդացն իւրոց առաքեսցէ առ նոսա զտուրս ընծայիցն»⁴⁵: Այնուհետեւ Դարդելն ավելացնում է, որ Գին համարձակորեն մերժել էր սուլթանի պահանջը՝ ոչ միայն հրաժարվելով մատուցել ակնկալված ընծաները, այլեւ դադարեցնելով Կիլիկիային պարտադրված տարեկան հարկի վճարումը. «Այսպիսեալ բուռն զօրութեամբ վարեաց արքայ Գուի զիւրն թագաւորութիւն, առանց հատուցանելոյ ումէք սակս հարկաց՝ ո՛չ ծովու եւ ո՛չ ցամաքի եւ առանց կորուսանելոյ թիգ մի հողոյ»⁴⁶: Չնայած ֆրանսիացի ժամանակագրի խիստ ընդգծված դրական կողմնակալությանը Գիի նկատմամբ, մենք հիմք չունենք կասկածելու այս տեղեկության արժանահավատությանը: Ընդհակառակը, կարծում ենք, որ իր գահակալության սկզբում, դեռեւս ծանոթ չլինելով Մերձավոր Արեւելիի փաղափական դրությանը, նորընծա թագավորը, թերեւս, հույսը դրած Արեւմուտքի աջակցության վրա, իսկապես, կարող էր այդպիսի կտրուկ շրջադարձ կատարել հայ-մամլյության հարաբերություններում:

Ի դեպ, Գիի կողմից մամլյութների տարեկան հարկը չվճարելու մասին տեղեկությունը, կարծես թե, հաստատվում է դրամագիտության տվյալներով: Իր հողվածներից մեկում⁴⁷, Պ. Պտուկյանը բացահայտել է, որ մամլյութները Կիլիկիայից գանձված արծաթե դրամները վերադրոշմել են արաբական գրերով՝ դրանք մահմեդական երկրներում շրջանառության մեջ դնելու նպատակով: Սակայն, քանի որ այդ գործողությունը

⁴⁴ Միջնադարում հաճախ Բաբելոն էր կոչվում Կահիրե քաղաքը:

⁴⁵ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 33:

⁴⁶ Անդ:

⁴⁷ Bedoukian, Some armenian coins, p. 138–147.

կատարվել է առանց անհրաժեշտ ջերմամշակման, դրամների վրա երբեմն պահպանվել են նախկին հայերեն մակագրությունները, որոնցում ընթեռնելի են Հայոց թագավորներ Լեւոն Դ (III)-ի (1301–1307 թթ.), Օշի-նի (1308–1320 թթ.), Լեւոն Ե (IV)-ի (1320–1342 թթ.), Կոստանդին Դ (III)-ի (1344–1362 թթ.) եւ, այսպես կոչված, Լեւոն բռնազավթի (1363–1365 թթ.) անունները: Դրանց շարքում հատկապես շատ են Լեւոն Ե (IV) եւ Կոստանդին Դ (III) թագավորների անունով հատված դրամները, իսկ Լեւոն Դ (III)-ի եւ Օշինի հազվագյուտ դրամներն, ըստ հեղինակի, մամլյուֆների ձեռքն են անցել Լեւոն Ե (IV)-ի մուծած հարկի կազմում: Ինչ վերաբերում է արաբերեն գրություններին, ապա դրանք պարունակում են եգիպտոսի մամլյուֆ սուլթաններ Նասրեդդին Մուհամմեդի (1294–1295, 1299–1340 թթ.) եւ Շաբան II-ի (1363–1376 թթ.) անունները, ինչը նշանակում է, որ հայկական դրամների վերադրոշմումը տեղի է ունեցել նրանց օրոք: Արդ, ինչպես տեսնում ենք, մամլյուֆների կողմից վերադրոշմված հայկական արծաթադրամների թվում չկան Գի Լուսինյանին պատկանող նմուշներ: Այս փաստը, Պտուկյանի կարծիքով, կարող է նշանակել, որ նա իսկապես մամլյուֆներին հարկ չի վճարել, թեւեւ բացառված չլինելով, որ հաջորդ թագավորների մուծած դրամների շարքում նաեւ նրա անունով հատված հատուկենտ միավորներ հայտնաբերվեն⁴⁸:

Նկատի ունենալով Բյուզանդիայում Գիի կուտակած բազմամյա ռազմական փորձը, ըստ երեւույթին, արժանահավատ պետք է համարել նաեւ Դարդելի այն պնդումը, որ նա հմուտ զորավար եւ փառ պատերազմիկ էր. «Եւ հզօր բազկաւ եւ խիզախ փաշութեամբ մարտնչէր ընդ թշնամիս իւր եւ յաղթող հանդիսանայր հանապազ ի վերայ նոցա»⁴⁹: Այս առումով ավելի պերճախոս է Դարդելի ժամանակագրության մի այլ հատված, որտեղ տրված է Գի թագավորի գործունեության ընդհանուր գնահատականը. «Ի ժամանակին, յորում արեայն Հայոց Գուի Լու-

⁴⁸ Անդ, էջ 144: Ի հաստատումն Պտուկյանի ենթադրության՝ արդեն հայտնաբերվել է Գի թագավորի վերադրոշմված մի արծաթադրամ. տե՛ս Ներսեսյան, Կրկնադրոշմուած դրամները, էջ 166, 170, 176:

⁴⁹ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 33:

սինեան թագաւորեաց ի Հայաստան, վարեաց զիշխանութիւն իւր հօր զօրութեամբ եւ բարձր բազկաւ. սիրէր եւ պաշտէր զԱստուած ի բոլոր սրտէ, եւ պաշտպան կայր օգտին հասարակաց՝ յամենայն կարողութենէ իւրմէ, եւ զազատութիւն երկրին պահէր մեծաշան հսկողութեամբ, ոչ հատուցանելով անհաւատից տուրս հարկաց. եւ անձին իւրում ոչ տուեալ հանգիստ՝ զդէմ ունէր թշնամեաց իւրոց, եւ վանէր զնոսա յանախ զինու զօրութեամբ»⁵⁰: Ի դեպ, Գի թագավորի բարեպաշտության ու զինական առաքինությունների գնահատման հարցում Դարդելը միայնակ չէ. նույնը հավաստում է նաեւ հայկական աղբյուրներից մեկը՝ լակոնիկ կերպով գրելով հետեւյալը. «Կիտ կիզինեան թագաւորն Հայոց, որ էր այր աստուածասէր եւ բարեպաշտ եւ քաջամարտիկ»⁵¹:

Սակայն հակառակ այդ առաքինություններին ու հայրենիքին մատուցած մեծ ծառայություններին, հայերն, ըստ Դարդելի, երախտամոռություն են ցուցաբերում իրենց թագավորի նկատմամբ եւ երկու տարի անց սպանում նրան իւր եղբոր՝ Բոհեմունդի հետ միասին. «Ժողովեցան բազմութեամբ մեծաւ եւ վառեալ ի զէն՝ գրոհ ետուն ի տեղին, ուր էր զգօնաբարոյ արքայն Գուի, բնիկ տէրն իւրեանց, եւ եղբայր նորա իշխանն Բոհեմունդ Լուսինեան, կոմսն Կոռիկոսի. եւ մինչ կային նոքա առանց իրիժ զգուշութեան՝ սուր ի վերայ եղեալ խողխողեցին զնոսա դաւաճան մատնութեամբ՝ զուր տառապարտուց, եւ հարին ընդ նոսա ի սուր սուսերի բազմութիւն մեծ արանց պատերազմի, զորս բերեալ էր արքային ի կողմանցն Արեւմտից ի պահպանութիւն աշխարհին Հայոց: Եւ այս անցք անցին ի միում ատուր, ի քաղաքին Ադանայ, յամի տեառն 1344, յեօթնետասներորդում ատուր ամսեանն Նոյեմբերի»⁵²: Հայկական աղբյուրներն, ավելի սակավախոս լինելով, այդ իրադարձությանն ընդամենը մի քանի տող են հատկացնում. «Ընդ սորին տեառն Կլէմէնթոսիս»⁵³ քահանայա-

⁵⁰ Անդ, էջ 48–49:

⁵¹ Անանուն, Յիշատակք հանգուցելոց, էջ 545:

⁵² Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 49: Գիի եւ Բոհեմունդի մահը նոյեմբերի 17-ով է թվագրված նաեւ «Յիշատակք հանգուցելոց» պայմանական վերնագիրը կրող գրվածքում (էջ 545):

⁵³ Կղեմես VI Հռոմի պապ (1342–1352 թթ.):

պետութեամբն Գ ամին եղեւ սպանեալ սրով յիւրայնոցն թագատրն Հայոց Կիտօն եւ եղբայրն նորա Պէմունդ գունդն Կօռիկոսոս»⁵⁴, կամ «Կիտ եղբայր Զոհաննիսի՝ ամս Բ. Զսայ ընդ եղբօրն իւր հայերն սպանին»⁵⁵: Իսկ Աբուլֆիղայի շարունակողը պարզապէս արձանագրում է. «Հիջրի 746 թվականին հայերը սպանեցին իրենց թագավոր Ֆրանկ Քունդսթաբլին»⁵⁶:

Արդի հետազոտողների մեծամասնության կարծիքով՝ Գին սպանվել էր իւր ծայրահեղ լատինասիրության, Հայոց ավանդույթներն ու բարքերը մերժելու, բնիկ իշխանների իրավունքները ոտնահարելու, իրեն ֆրանկ պաշտոնյաներով շրջապատելու եւ, վերջապէս, հայերին կաթողիկէ դավանանքը պարտադրելու պատճառով: Կարծում ենք, ավելորդ չէ մեջբերել այդ առթիվ տրված ամենաբնորոշ գնահատականներից մի ֆանիսը, որոնցից խստագույնը պատկանում է Հայոց եկեղեցու չգերազանցված պատմաբան Մաղափա Օրմանյանի գրչին. «Գուիտոն եւս ֆան գեւս կը սաստկացնէր իւր մոլեռանդութիւնը, ոչ միայն արժունիքը կատարեալ լատինականութեան վերածելով, այլեւ Հայերը ստիպելով կատարելապէս լատինական դաւանութիւն եւ սովորութիւն, ձէս եւ ձեւ ընդունելու, յետադասելով եւ հեռացնելով այն Հայերը, որ լատինականեալ չէին գործէր, եւ բուն Լատինները յառաջացնելով պաշտօններու եւ գործերու մէջ»⁵⁷: Թեւեւ ավելի զուսպ, սակայն, ըստ էության, նույնն է նաեւ խաչակրաց պատմության հմտագույն ուսումնասիրող Ռ. Գրուսեի տեսակետը. «Գին միանգամից խառնվեց եկեղեցական վեճերին եւ, չբավարարվելով հրապարակի վրա եղած զգուշավոր ձեւակերպումներով, փորձեց հայ հոգեւորականությանը պարտադրել բացահայտորեն միանալ Հռոմեական եկեղեցուն: Դա միանգամայն ձախող մի նախաձեռնություն էր, որովհետեւ միայն դավանաբանական խնդիրների պատճառով էր, որ ֆրանկների եւ հայերի համամտությունն անմիջա-

⁵⁴ Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 178:

⁵⁵ Հեթում Թագաւոր, Պատմութիւն (շարունակող), էջ 89: Տե՛ս նաեւ՝ Մինաս Աւագի, Ազգաբանութիւն, էջ 51: Tisserant, Codices Armeni, p. 353.

⁵⁶ Աբուլֆիղա, Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 249):

⁵⁷ Օրմանյան, Ազգապատում, § 1310:

պես դադարեց: Դրանով նա վիրավորեց իր նոր հպատակների ամենաթանկ զգացմունքները, ուստի եւ իր հերթին սպանվեց 1344 թ. նոյեմբերի 17-ին: Ժամանակին նույնպիսի վախճան էր ունեցել նաեւ Փիլիպոս Անտիոքացին, որը եւս փորձել էր ուժով ֆրանսականացնել երկիրը»⁵⁸: Իսկ Գ. Միֆայելյանը, որը Կիլիկիո թագավորության պատմությանը նվիրված ամենամաքողական մենագրության հեղինակն է, այդ կապակցությամբ գրում է հետեւյալը. «Կաթոլիկ-թագավոր Գվիդոն Լուսինյանը հայերին ստիպում էր ընդունել կաթողիկե հավատը, յուրացնել լատինական ծեսն ու սովորությունները՝ իշխանությունից հեռացնելով եկեղեցական միության հակառակորդներին, իսկ նրա կողմնակիցներին առաջ ֆաշելով բարձր պաշտոնների: Նա նաեւ փորձում էր արժունիքում արգելել հայոց լեզվի գործածությունը»⁵⁹: Մ. Օրմանյանն, ավելի հեռուն գնալով, տարաբախտ թագավորին մեղադրում է Հայոց թագավորությունը թուլացնելու եւ նույնիսկ կործանման հասցնելու մեջ. «Թագատուրութեան տկարանալուն պատճառն էր եղած, եւ որ զայն կործանման ալ հասուց»⁶⁰:

Որքան էլ տարօրինակ է, համընդհանուր տարածում գտած այս տեսակետը զուրկ է պատմագրական հիմքից, քանի որ առկա աղբյուրները Գիի սպանությունը բացատրում են բոլորովին այլ պատճառներով: Ըստ Հովհաննես Դարդելի՝ հայերի դժգոհությունը զալիս էր նրանից, որ Գին, ռազմասեր լինելով, իրենց ստիպում էր անընդհատ պատերազմ վարել. «զի աշխատ առնէր զնոսա եւ ստէպ ստէպ վարէր ի պատերազմ»⁶¹: Աբուլֆիդայի շարունակողն, ընդհակառակը, Գիի սպանությունը պատճառաբանում է այն իրողությամբ, որ

⁵⁸ Grousset, L'Empire, p. 402. Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս *Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 347*:

⁵⁹ Микаелян, История, с. 461.

⁶⁰ Օրմանյան, Ազգապատում, § 1289: Ի տարբերություն վերոհիշյալ հետազոտողների, Ժ. Մորգանը Գիի լատինամետությունից բացի նշում է նաեւ նրա սպանության մի այլ, ավելի բանական (ռացիոնալ) պատճառ, այն է՝ Հայոց իշխանների դժգոհությունը մահմեդականների նկատմամբ վերջինիս վարած առճակատման քաղաքականությունից. տե՛ս Morgan, Histoire, p. 220.

⁶¹ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 49:

նա «անկարող էր վարելու գործերը եւ չէր պաշտպանում երկիրը, որի հետեւանալով մուսուլմանները ավերներ էին գործում»⁶²: Սամուել Անեցու շարունակողի վկայությամբ՝ Գին սպանվել էր «ի նախանձու իշխանացն»⁶³, իսկ ուշ շրջանի հայկական աղբյուրներից մեկի համաձայն՝ «վասն անպարկեշտ վարուցն իւրոցն»⁶⁴: Սակայն սա սոսկ ընդհանուր տեղի է, որ հանդիպում է բոլոր նմանատիպ սպանությունների պարագայում: Այսպես, օրինակ, Մլեհը հայ իշխանների կողմից սպանվել էր «վասն վատ բարուց նորա»⁶⁵, իսկ Ալիս թագուհին Լեւոն Ե (IV)-ի կողմից՝ «վասն խառնակ վարուց նորա»⁶⁶ կամ «յաղագս աղտեղի գործոց նորա»⁶⁷:

Այսպիսով, Գիի լատինամուլության եւ այդ պատճառով սպանված լինելու վերաբերյալ զբից-զիրբ թափառող վարկածը պետք է համարել զուտ ենթադրությունների արդյունք՝ չհիմնավորված իրադարձություններին ժամանակակից որեւէ աղբյուրի տվյալներով⁶⁸: Ճիշտ է, Գին որոշ ֆայլեր ձեռնարկել էր հայ-հռոմեական եկեղեցական միության հաստատման ուղղությամբ, մասնավորապես, դեսպաններ ուղարկելով Ավինյոն՝ ֆննելու համար այդ հարցը պապի

⁶² Աբուլ-Ֆիդա, *Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 249)*:

⁶³ Սամուել Անեցի, *Հաւաքմունք, էջ 168*:

⁶⁴ Յակոբ Սսեցի, *Պատմութիւն, էջ 235*:

⁶⁵ Սմբատ, *Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 102*:

⁶⁶ Յովհաննէս Դարդեւ, *Ժամանակագրութիւն, էջ 29*:

⁶⁷ Սամուել Անեցի, *Հաւաքմունք, էջ 158*:

⁶⁸ Ավելորդ չէ նշել, որ բյուզանդական պատմիչ Նիկեփոր Գրեգորասը Գի Լուսինյանին անգամ հայադավան է համարում, գրելով, որ նա «մշտապես դավանում էր հորենական հայոց դավանանքը» (Բարթիկյան, *Հետազոտություններ, հտ. 1, էջ 689*): Սակայն սա մեզ թյուրիմացության արդյունք է թվում. Գրեգորասն ականհայտորեն տեղյակ չէ այն փաստին, որ Գիի հայրը հայ չէր: Ի դեպ, դրան տեղյակ չէ նաեւ ժամանակի մի այլ բյուզանդացի հեղինակ՝ Հովհաննէս Կանտակուզենոսը, որը Գիի մասին գրում է հետեւյալը. «Եկավ Բյուզանդիոն, այնտեղից էլ հեռացավ Կիլիկիա, քանզի հայերն էին հրավիրել թագաւորելու. հոր գահի ժառանգորդը ինքն էր» (Բարթիկյան, *Անդ*):

հետ⁶⁹: Սակայն դրա մեջ որեւէ արտառոց բան չպետք է տեսնել, որովհետեւ նա ընդամենը շարունակել էր իր նախորդի՝ Լեւոն Ե (IV)-ի կողմից սկսված բանակցությունները: Հետեւաբար, եթե անգամ Գին, իրոք, լատինամոլ էր եւ ձգտում էր Հայոց եկեղեցին ենթարկել Հռոմին, ապա նա ոչնչով չէր տարբերվում թե՛ իրեն նախորդած, թե՛ հաջորդած «զտարյուն» կամ «ազգայնական» հայ թագավորներից⁷⁰: Զմոռանանք, որ հայ-հռոմեական եկեղեցիների միությունը հաստատող 1307, 1316 եւ 1345 թթ. ժողովները⁷¹ տեղի էին ունեցել այդպիսի «զտարյուն» հայ թագավորների՝ Հեթում Բ-ի, Օշինի եւ Կոստանդին Դ-ի նախաձեռնությամբ⁷²: Ուստի Գիի լատինամոլությունը ոչ թե նրա սպանության պատճառ, այլ լավագույն դեպքում միայն պատրվակ կարող էր հանդիսանալ, նկատի ունենալով, որ «ազգայնականություն» անցյալում եւս ամբոխավարության հիմնական զենքերից մեկն էր: Զենք բացառում, որ Գիի նկատմամբ գործված ոճրի շարժառիթը շատ ավելի փծուն ու ճղճիմ լիներ. պարզապես հայտնվել էին ուժեր՝ հանձինս Կոստանդին Նղիրցու եւ իր կողմնակիցների, որոնք պետական հեղաշրջման միջոցով տիրել էին Հայոց թագավորությանը: Դրա համար հատուկ պատճառ պետք չէր, իսկ պատրվակներ միշտ էլ կգտնվեին:

⁶⁹ Հմմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 559:

⁷⁰ Հմմտ. Morgan, Histoire, p. 219–220.

⁷¹ Տիրան Ներսոյանի դիպուկ արտահայտությամբ՝ դրանք իրականում ոչ թե եկեղեցական, այլ «թագավորական ժողովներ» էին, գումարված մամլուքների դեմ Արեւմուտքից գինական օգնություն ստանալու քաղաքական նկատառումներով. Nersoyan, Armenian Church, p. 188–189.

⁷² Հակառակ այդ հանգամանքին եւ հակառակ, ինչպես արդեն ասվեց, պատմագրական հիմքերի բացակայությամբ, Նույնիսկ մեր օրերում Գիի գահակալության շրջանը համարվում է Կիլիկիո լատինամետ եւ ազգայնական հոսանքների պայքարի կիզակետը. տե՛ս Coureas, Papacy, p. 105.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ (III) ԹԱԳԱՎՈՐ (1344–1362 թթ.)

Հովհաննես Դարդելի վկայությամբ՝ Գիի մահից հետո Հայոց իշխանները թագավոր ընտրեցին նշանավոր Պաղտին մարաջախտի որդուն՝ Կոստանդինին. «եւ յետ այսորիկ իշխանն Հայոց ժողովեցան վերստին ի խորհուրդ եւ ընտրեցին եւ եղին ի թագատու զորդի պարոն Բօդունի մեծի մարաջախտին Հայոց, որ կոչեցաւ արքայ Կոստանդին»¹: Աբուլֆիղայի շարունակողը նույնպես տեղեկացնում է, որ Գիի հաջորդին «թագավորեցրել», այսինքն՝ ընտրել էին²: Հայկական աղբյուրներից միայն XVII դարում շարադրված «Կիլիկիոյ պատմութիւնն» է, որ հաստատում է Կոստանդինի ընտրված լինելու հանգամանքը, գրելով. «Եւ թագատուցեցին զմիւս Կոստանդին, յայլմէ ցեղէ, ի ԶՂԳ Հայոց»³: Մյուսները բավարարվում են միայն նշելով, որ Գիին հաջորդել էր Կոստանդինը⁴:

Այսպիսով, Կոստանդինը Կիլիկիո պատմության մեջ Արփունի ատյանի կողմից ընտրված առաջին թագավորն էր, ինչն առանձնակի հետաբնութային է ներկայացնում գահաժառանգության իրավունքի ուսումնասիրման տեսակետից: Նախորդ գահակալի անժառանգության պարագայում նոր թագավորի ընտրության՝ իշխաններին վերապահված

¹ *Յովհաննէս Դարդելի, Ժամանակագրութիւն, էջ 52:*

² *Աբուլ-Ֆիղա, Ժամանակագրութիւն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 249):*

³ *Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 235:*

⁴ *Ներսէս Պալիանէնց, Իշխանութիւնք, էջ 206; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 168; Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 441:*

իրավասությունը սահմանված է Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքի» երկու հոդվածներում. «Ձեղբար որդիսն դնեն երկրին հատատարիմն յիրենց պարոնին աթոռն, որ յիրենց պարոնին սերմն է եւ ոչ ատար սերմի ծնունդ»⁵ եւ «Ապա թէ չկենայ որդի եւ ոչ դուստր, եւ եղբար որդիք լինին, նա Հայրապետին եւ այլ եկեղեցոյն եւ իշխանաց ու երկրին տեսովն առնուն մէկ մի, յոր հաճին ի լան, եւ կրթեսցեն յարփունիքն, եւ յոր հաճին յայնոց, նա հետ թագաւորին մահուն զայն դնեն յաթոռն Հայրապետով»⁶: Թեւ, ինչպես տեսնում ենք, Կիլիկիո «Դատաստանագրքի» այս դրույթները վերաբերում են թագավորի եղբորորդիներին, սակայն ընտրությունն առավել եւս կիրառելի պետք է լիներ նրանց չզոյության պարագայում: Ավելացնենք, որ Սմբատի մի այլ սահմանմամբ՝ Արփունի ատյանին իրավունք էր վերապահվում նաեւ անհրաժեշտության դեպքում զահրնկեց անել ընտրված թագավորին. «Ապա զայն ոք, որ մարդիկք դնեն, նա թէ հայնց պիղծ լինին, որ չկարէ հանդուրժել աշխարհն, նա այլվայ իրենք եկեղեցովն եւ ամէն բնակչամ երկրին կարեն ասորել»⁷:

Կոստանդին Դ (III)-ի՝ Պաղտին մարաշախտի որդին լինելու պարագան, բացի Հովհաննես Դարդեղից, հաստատում են նաեւ հայկական աղբյուրները⁸: Արդեն նշեցինք, որ Պաղտինը Լեւոն Ե (IV) թագավորի չորս խնամակալներից մեկն էր⁹, որը Օշին պայլի ապստամբության ժամանակ (1329 թ.), հավատարիմ մնալով թագավորին, արժանացել էր նրա վստահությանը եւ պահպանել իր դիրքը: 1336 թվականին Լեւոնը մարաշախտին դեսպանագնացությամբ ուղարկել էր Եգիպտոս, սակայն տեղ չհասած, վերջինս մահացել էր Հալեպի բանտում¹⁰:

⁵ Смбат Спарамет, Судебник, с. 8.

⁶ Անդ:

⁷ Անդ, էջ 81:

⁸ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 343, 357; Պողարյան, Յուցակ, հտ. 6, էջ 556; Ճեմճեմյան, Յուցակ, հտ. 5, էջ 659; Անանուն, Յիշատակք հանգուցելոց, էջ 545; Մինաս Ամդեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 50:

⁹ Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 28:

¹⁰ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 295:

Որ Պաղտինը Կիլիկիո թագավորության աշխի ընկնող դեմքերից մեկն էր, վկայում է դեռես 1319 թվականին գրված մի ընդարձակ հիշատակարան, որը նրան գովաբանում է հետեւյալ խոսքերով. «Համարձակիմ ես այժմ եւ գովեմ զարժանաւորն գովելոյ զաստուածասէր հոգին՝ զփառաւոր եւ զերեւելի իշխանն, զմարաշախտն Հայոց Պաղտին»¹¹: Եւ զգովութիւն ո՛չ ըստ մարմնոյ ազգութեան տամ, թէպէտ եւ մեծ է եւ ի բարձրագոյն տոհմէ, այլ զառաքինութիւն հոգւոյ սորա գովեմ, եւ զարինակ բարեգործութեան սորա յիշատակեմ, զի թէպէտ էր ի մեծ փառք իշխանութեան եւ ի պատիւ մարաշախտութեան Հայոց, այլ զամենայն փառս իշխանութեան եւ զփարթամութիւն մեծութեան աշխարհիս սուտ եւ ընդունայն վարկանէր: Եւ ո՛չ ի յերկրաւորս ուրախութեամբ բերկրէր, եւ ո՛չ իւր սեփական եւ մնացական բարի համարէր, այլ անցաւոր եւ ապականացու: Իսկ յաւժարութիւն հոգւոյ սորա հանապազ յաստուածայինսն դիմէր, եւ զմշտնջենաւոր եւ զմնացական բարին սիրէր: Յայն փութայր, զոր Աստուծոյ կամացն էր հաճոյ եւ ախորժելի: Յայն յորդորէր, ի յոր հոգւով ուրախանայր: Զայն գործէր, զոր իւր յիշատակ բարի մնայր յետ կենաց ելից ի յաշխարհէ»¹²: Իսկ դրանից ել առաջ, 1307 թվականին, Պաղտինը Հայոց թագավոր Լեւոն Դ (III)-ի ու նրա խնամակալ Հեթում Բ-ի դեսպանի հանգամանքով այցելել էր Անգլիայի թագավոր էդուարդ II-ին, ինչի մասին տեղեկացնում է այդ առթիվ վերջինիս գրած նամակը¹³: Այնուամենայնիվ, միայն երկրի նշանավոր իշխաններից ու թագավորի հավատարիմներից մեկի որդին լինելը, կարծում ենք, բավարար չէր, որպէսզի Հայոց Արփունի ատյանի ընտրությունը կանգ առներ Կոստանդինի վրա: Ամենայն հավանականությամբ, պետք է գոյություն ունեցած լինէին շատ ավելի ծանրակշիռ հիմքեր՝ այդ ընտրությունն ընդունելի դարձնելու համար: Այդպիսիք կարող էին

¹¹ *Ըստ երեւույթին, Պաղտինը Կիլիկիո մարաշախտ էր նշանակվել 1316–1319 թթ. միջեւ, քանի որ Սահ 1307 թ. եւ Ադանայի 1316 թ. ժողովների արձանագրություններում որպէս մարաշախտ է հիշված Ասկուռասի տեր Սմբատը. տե՛ս Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն, էջ 406, 504; Պալէյան, Պատմութիւն, էջ 276, 297:*

¹² Tisserant, *Codices Armeni*, p. 99. *Այնուհետեւ հիշատակագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է Պաղտինի կողմից Տարսոն քաղաքում կառուցված շքեղ եկեղեցին:*

¹³ *Տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 234–235:*

լինել թեկուզ հեռավոր ազգակցական կապերը արժայական ընտանիքի անդամների հետ:

Ըստ Հովհաննես Դարդեղի՝ Կոստանդինը որեւէ ազգակցական կամ նույնիսկ խնամիական կապ չունեւ Կիլիկիո արժայական ընտանիքի հետ. «Եւ ոչ էր նա ի զարմէ թագաւորացն Հայոց եւ շէր իսկ նորա իւրի խնամութիւն ընդ տանն արժունի»¹⁴: Այնինչ որոշ հայկական աղբյուրների տեղեկությամբ՝ նա Լեւոն Ե (IV) թագավորի ազգականն էր, ինչպես, օրինակ՝ «Կոստանդին ազգական Լեւոնի՝ կեայ այժմ եւ թագաւոր է»¹⁵, կամ «Կոստանդին՝ ազգական Լեւոն թագաւորի՝ որդի Պաղտին մարաջախտի՝ իշխեաց»¹⁶: Իսկ թէ ինչպիսի ազգակցական կապի մասին է խոսքը, պարզվում է Վատիկանի Գրադարանում հայտնաբերված ձեռագրերից մեկի անգնահատելի հիշատակարանի շնորհիվ, ըստ որի, Կոստանդինի հայրը՝ Պաղտին մարաջախտը, Նդիրի տեր Կոստանդին իշխանի որդին եւ հռչակավոր Կոստանդին Գունդստապլի թոռն էր. «Զի է ի թագաւորական ազգէ, մերձաւոր բարեպաշտին մերոյ քրիստոսասէր արժային Հայոց Աւշնի, որդի գոլով Կոստանդեա փառաւոր իշխանին՝ տիրոջն Նդրին, եւ թոռն իմաստնոյն եւ հանճարեղին Կոստանդեա աւագ պարոնին»¹⁷: Հիմնվելով այս, ինչպես նաեւ Վատիկանի Գրադարանի մի այլ ձեռագրի հիշատակարանի տվյալների վրա¹⁸, Ռուդ-Կոլենբերգը կազմել է Կոստանդին Գունդստապլի շառավիղների հետեւյալ տոհմաձառը¹⁹

¹⁴ Յովհաննէս Դարդեղի, Ժամանակագրութիւն, էջ 52:

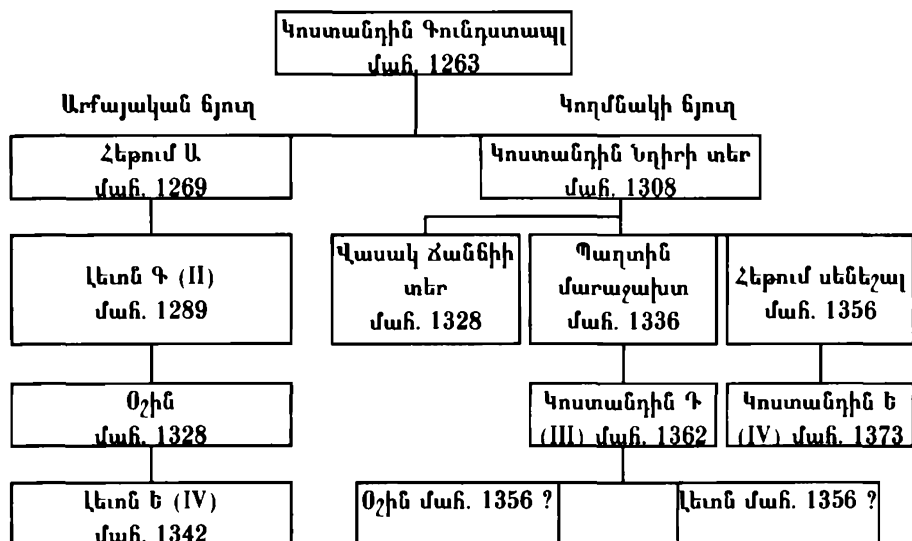
¹⁵ Ներսէս Պալիանէնց, Իշխանութիւնք, էջ 206:

¹⁶ Մինաս Ամզեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 50: Տե՛ս նաեւ՝ Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 235; Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 89; Մարտիրոս Դրիմեցի, Կարգ եւ թիւ, էջ 206:

¹⁷ Tisserant, Codices Armeni, p. 99. Այս հիշատակարանի վրա առաջին անգամ ուշադրութիւն է դարձրել Ղ. Ալիշանը (Սիսուան, էջ 411–412):

¹⁸ Tisserant, Codices Armeni, p. 182–184.

¹⁹ Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, III (H2). Ներկայացվածը տոհմաձառի մեր կողմից պարզեցված տարբերակն է: Օշին թագավորի մահվան 1328 թվականը վրիպակ է. պետք է լինի՝ 1320:

Սակայն այս կապակցությամբ տարակուսանք է առաջացնում երկու հանգամանք. առաջին՝ հայերի մոտ որդուն հոր անունով կոչելու սովորություն գոյություն չունեւ, եւ երկրորդ՝ Կոստանդին Գունդստապլի որդիների միջնադարյան ցանկերում Կոստանդին Նղիրցու անունը բացակայում է: Մեզ է հասել այդպիսի երկու լիակատար ցանկ, երկուսն էլ, ի դեպ, կազմված Գունդստապլի որդիներից մեկի՝ Հովհաննես արհեպիսկոպոսի կողմից, հանգամանք, որն անժխտելի է դարձնում նրանց արժանահավատությունը: Առաջինում, որը թվագրված է 1266-ով, Հովհաննեսը գրում է. «Աղաչեմ յիշել զհայր արփային եւ մեր՝ զպարոն Կոստանդին, եւ զամենայն եղբարսն իմ՝ զՍմբատ սպարապետ, եւ զՀեթում թագաւոր, եւ զՕշին պայլ, եւ զԲասիլ արհեպիսկոպոս, եւ զԼեոն մարաշախտ, եւ զՎասակ իշխան, այլեւ զոյրսն մեր՝ զՀովսիսիմի կրօնօոր, զԹեֆանօ դշխո Կիպոսսա, եւ զԿալամառի գունդէս ճաֆուն, եւ զԱկացն, եւ զՄարեմն, եւ զՖիլիպն»²⁰: Իսկ երկրորդ ցանկը, կազմված 1286 թվականին, համարյա նախորդի բառացի կրկնությունն է. «Աղաչեմ դարձեալ զձեզ՝ զիշխանացն իշխան ֆրիստոսասէր զպարոն Հայոց Կոստանդին եւ զորդիսն իւր՝ զՍմբատ սպարապետ, զՀեթում թագաւոր,

²⁰ Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 343:

և զԱլշին պայլ, և զարհեպիսկոպոս Սիսոյ Բասիլ, և զԼեւոն մարա-
ջախտ, և զՎասակ մենամարտ կորովի, և զգոյրսն մեր՝ զՀովփսիմի
կրանաւոր, զԹեֆանաւ թագունի Կիպրոսի, և զԿալամառի գունդէս
ճաֆուն և Ռամլոյ, և զՖիլիպ, և զՄարեմթագ, և զԱկաց՝ ծննդաւ նո-
ցին և զարմիւր յիշեցէք»²¹:

Հետեւաբար, ամենայն հավանականությամբ, այստեղ մենք գործ
ունենք ինչ-որ թյուրիմացության հետ, որը, մեր կարծիքով, առաջացել է
Վատիկանի վերը նշված հիշատակարանի՝ Պաղտին մարաջախտին վե-
րաբերող «որդի գոլով Կոստանդեա փառաւոր իշխանին՝ տիրոջն Նորին,
և թոն իմաստնոյն և հանճարեղին Կոստանդեա աւագ պարոնին»
բառերի միակողմանի մեկնաբանության պատճառով: Խնդիրն այն է,
որ Պաղտին մարաջախտի՝ Կոստանդին Նղիրցու որդին և Կոստանդին
Գունդստապլի թողը լինելու հանգամանքը դեռեւս անպայմանորեն չի
նշանակում, որ նրա հայրը վերջինիս որդին էր: Ձե՞ որ, Պաղտինը կա-
րող էր Գունդստապլի թողը լինել նաեւ մորական գծով: Այս դեպքում,
արդ, Կոստանդին Նղիրցին ոչ թե Կոստանդին Գունդստապլի որդին,
այլ փեսան պետք է լինէր, այսինքն՝ նրա դուստրերից մեկի ամուսինը:
Սակայն արդի հետազոտողների կողմից ենթադրվում է, որ Կոստան-
դին Նղիրցու կինը Կիպրոսի թագավոր Հուգո III-ի դուստրերից մեկն է
եղել: Տվյալ ենթադրությունը հիմնված է այն փաստի վրա, որ Անգլիայի
թագավոր Էդուարդ II-ի կողմից 1307 թվականին Հայոց Լեւոն Դ (III)
թագավորին գրված նամակում Պաղտինը կոչվում է վերջինիս մորաբոջ

²¹ Անդ, էջ 593: Կոստանդին Գունդստապլի զավակների ավելի համառոտ ցանկեր՝
տեսն Անդ, էջ 201 (1237 թ.), ինչպես նաեւ Գիլիսէ պողազը եկեղեցու արձանա-
գրութիւնը. Ալիշան, Սիսուան, էջ 75 (1220-ական թթ. վերջ): 1256 թվականին
գրված մի հիշատակարանի վկայությամբ՝ Կոստանդին Գունդստապլն ունեցել է
նաեւ Լիկոս անունով որդի. «Աւարտեցաւ լուսայեղձ և փրկագործ սուրբ Աւե-
տարանս ի թուականին Ձե... ի խնդրոյ աստուածասէր և բարի պատանոյն սիր
Լեւոնի, որ է որդի պարոն Լիկոսի՝ եղբար թագաւորին Հայոց Հեթմոյ: Արդ,
աղաչեմ զամենեսեան... յիշել... զտղա պարոնն՝ զսիր Լեւոն և զծնողս նորա՝
զհայրն իւր զսիր Լիկոս, և զմայրն իւր զբարեպաշտ տիկինն Ականցն»։ Մաթեոս-
յան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 289: Սակայն, քանի որ Լիկոսի անունը բացա-
կայում է Հովհաննես արքեպիսկոպոսի ցանկերում, մեզ հավանական է թվում,
որ նա ոչ թե Հեթումի եղբայրն էր, այլ նրա քրոջ՝ Ակացի ամուսինը:

որդի (consobrinus)²²: Իսկ ֆանի որ հաստատապես հայտնի է, որ Լետոն Դ (III)-ի մայրն, իրոք, Կիպրոսի թագավոր Հուզո III-ի Մարգարիտ անունով դուստրն էր²³, այստեղից ինֆնրստինֆյան բխում է, որ Պաղտինի մայրը, այն է՝ Կոստանդին Նղիրցու կինը, պետք է լինե՝ վերջինիս փուրը: Սակայն եթե նկատի ունենանք, որ լատիններեն consobrinus բառը, բացի մորաքույր որդի նշանակելուց, արտահայտում է նաև ընդհանրապես «ազգական» կամ «զարմիկ» իմաստը, ապա տվյալ պնդումը չի կարելի բացառձակ համարել: Ըստ այդմ, ֆանի որ վերջնականապես ապացուցված չէ, որ Կոստանդին Նղիրցու կինը Հուզո III-ի դուստրն էր, ապա կարելի է ենթադրել, որ նա ամուսնացած էր Կոստանդին Գունդստապլի դուստրերից մեկի հետ, ինչը հաստատում է Պաղտին մարաջախտի՝ վերջինիս թողը լինելու իրողությունը:

Այնուամենայնիվ, մենք չենք բացառում նաև բոլորովին մի այլ վարկածի հավանականությունը, հնարավոր համարելով, որ վատիկանյան ձեռագրի հիշատակարանում «թողն» բառը գործածված է ոչ թե կոնկրետ, այլ ավելի ընդհանուր՝ «զարմ» կամ «սերունդ» իմաստով: Մենք նկատի ունենք այն, որ ոչ թե Պաղտինն ինքը, այլ նրա հայր Կոստանդին Նղիրցին կարող էր լինել Կոստանդին Գունդստապլի թողը, այն է՝ վերջինիս բազմաթիվ զավակներից մեկի, ամենայն հավանականությամբ, Վասակի որդին²⁴: Այդպիսի ենթադրություն անելու հիմք են տալիս հետևյալ երեք ուշագրավ հանգամանքները՝ ա. Վասակն ունեցել է Կոստանդին անունով մի որդի²⁵;

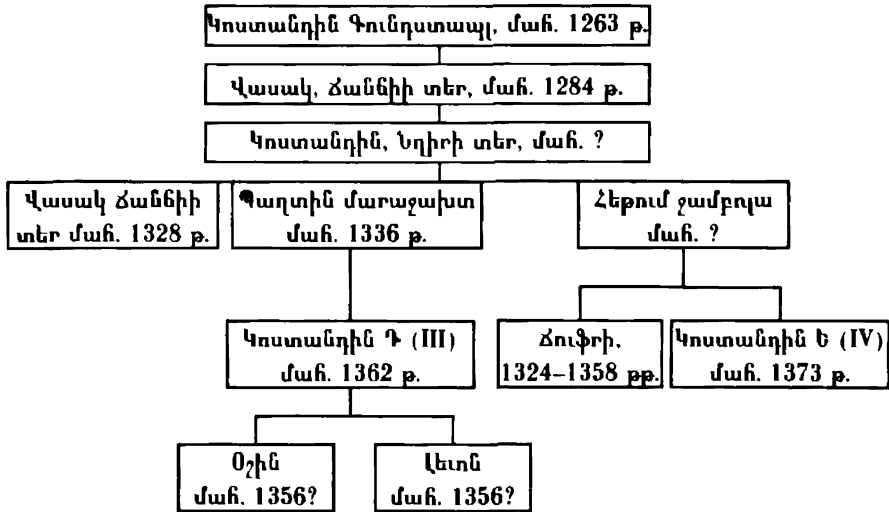
²² Տե՛ս Ալիշան, Սխուան, էջ 412; Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, p. 65, n. 113 bis.

²³ Տե՛ս Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 105, 108; Lignages d'Outremer, p. 91, 92.

²⁴ Վասակի մահվան թվականը (1284) հայտնի է նրա եղբոր՝ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի պատվիրած ձեռագրերից մեկի հիշատակարանի շնորհիվ (Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 563. տե՛ս նաև՝ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Թ. 4188, էջ 112): Սակայն ավելի ուշ (1307 թ.) գրված մի հիշատակարանի տեղեկությամբ՝ նա իբր զոհ է գնացել Բիլարդուի կազմակերպած սպանդին (Խաչիկյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 55): Կարծում ենք, երկրորդ հիշատակագիրը սխալվում է. բացառված չլինելով, որ հիշյալ ոճրագործության զոհերի թվում եղել է նաև Վասակ անունով մի իշխան, նա ենթադրել է, որ վերջինս Հեթումի հորեղբայրը պետք է լինե:

²⁵ Պողարյան, Ցուցակ, հտ. 11, էջ 399:

բ. Կոստանդին Նղիրցու որդիներից մեկը, հավանաբար անդրանիկը, նույնպես կոչվել է Վասակ²⁶; գ. Երկու Վասակներն էլ եղել են ճաննի բերդի տերը²⁷: Այս պարագայում արդեն Կոստանդին Դ (III) թագավորի տոհմաժառն ունենում է հետեւյալ տեսքը.

Թերեւս ավելորդ չէ նշել, որ Կոստանդին Դ (III) թագավորը Կոստանդին Դոմնոստապլի գերդաստանից էր սերում նաեւ մորական գծով, քանի որ նրա մայրը՝ Մարիոնը, նշանավոր Սմբատ Սպարապետի թոռն էր²⁸: Հետեւաբար, Կոստանդին թագավորը թե՛ հոր, թե՛ մոր կողմից Կոստանդին Դոմնոստապլի թոռան թոռն էր:

Այդուհանդերձ, այս ամենն ընդամենն ապացուցում է նրա ազգակցական, բայց ոչ ուղղակի արյունակցական կապը Կոստանդին Դոմնոստապլի շառավիղների արքայական ճյուղի հետ²⁹, քանի որ Դոմնոստապլի գերդաստանում արքայական արյունը փոխանցվում էր միայն

²⁶ Tisserant, Codices Armeni, p. 183; Ալիշան, Սիսուան, էջ 412:

²⁷ Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 250; Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Բ. 4188, էջ 112; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 563; Tisserant, Codices Armeni, p. 183.

²⁸ Պողարյան, Զուցակ, հտ. 6, էջ 556; Tisserant, Codices Armeni, p. 100.

²⁹ Հմմտ. Bedoukian, Coinage, p. 18.

Հեթում Ա-ի սերունդների գծով: Այս առումով, իհարկե, միանգամայն ճիշտ է Հովհաննես Դարդեյլը, պնդելով, որ Կոստանդին Դ (III)-ը «ոչ էր ի զարմէ թագաւորացն Հայոց»³⁰, թեւ այնուհետեւ չափազանցելով, թե նա անգամ ինամիական կապ չուներ թագավորական ընտանիքի հետ³¹: Ըստ այդմ, հակառակ օրինական կարգով ընտրված լինելու հանգամանքին, գահաժառանգության իրավունքի տեսակետից, Կոստանդին Դ (III)-ի «լեզբիտիմությունն» այնուամենայնիվ, խոցելի էր, մանավանդ այն պատճառով, որ ողջ էին Հայոց արքայատոհմի թեկուզ իգական գծով ուղիղ շառավիղները՝ Հովհաննես-Ջեհան Լուսինյանի որդիներ Բոհեմունդը եւ Լեւոնը: Քանի որ վերջիններս Զապել արքայադստեր թոռներն էին, ֆեոդալական անասան օրենքի համաձայն՝ նրանց էր պատկանում Հայոց գահին տիրելու իրավունքը: Կոստանդինն, անշուշտ, չէր կարող չգիտակցել այդ դառը նշմարտությունը եւ միջոցներ ձեռք չառնել՝ Լուսինյան եղբայրներից իր իշխանությանն սպառնացող հնարավոր վտանգները չեզոքացնելու ուղղությամբ: Ուստի պատահական չէ, որ թագադրությունից անմիջապես հետո նա ձեռքակալում եւ Կոռիկոսի բանտն է նետում Հովհաննես-Ջեհանի կնոջն ու որդիներին, նախապես հափշտակելով նաեւ նրանց ունեցվածքը. «Եւ եղև յորժամ պսակեցաւ Կոստանդին ի թագաւոր Հայոց, յափշտակեաց զստացուածս եւ զժառանգութիւն Սուլթան տիկնոջ, կողակցի Ջեհան իշխանի Լուսինեան եւ ետ արկանել զնա ի բանտ եւ զերկոսին որդիս նորա ընդ նմա ի կղզտջն Կոռիկոսի, ուրանօր կացեալ մնացին նոքա ամիսս ինն յայնքանում մեծի եւ անհնարին չփառութեան՝ մինչեւ կեալ նոցա տօրօք բարեգութ անձանց»³²: Դարդեյլը հրաշալի է ըմբռնել Կոստանդինի այդ քայլի դրդապատճառը, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ Հայոց գահի օրինական ժառանգներից ազատվելու մտասուէրում: «Եւ զի ոչ էր արքայն Կոստանդին ի թագաւորական զարմէ անտի Հայոց շառաւիղ եւ ոչ մերձաւոր արեւակից, տաղտուկ էր նմա տեսանել զտիկինն եւ զորդիս նորա ի կենդանութեան. խորհեցաւ կորուսանել զնոսա ի ծածուկ,

³⁰ *Յովհաննէս Դարդեյլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 52. նաեւ՝ էջ 53, 58:*

³¹ *Անդ, էջ 52:*

³² *Անդ, էջ 53:*

զանխույ ի ժողովրդենէն. եւ ցանկայր մանաւանդ զմահ մանկանցն երկոցունց, որպէս զի աննետ լիցի զարմն թագաւորական, եւ սպառեացի փաշարուղիս արիւնն Հայաստանեայց, եւ որդիք իւր ժառանգեսցեն զաթոռն արիւնի յետ նորա»³³: Այս փաղվածքի կապակցությամբ հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել երկու պերնախոս հանգամանքի վրա. առաջին, որ Կոստանդինը խորապէս գիտակցել է իր «լեզբիտիմության» թուլությունը, եւ երկրորդ, որ նա ձգտել է օրինական գահաժառանգներին վերացնել ժողովրդից ծածուկ, ակներեաբար, խուսափելու համար դժգոհության ալիք առաջացնելուց, քանի որ նման ոճրագործությունը երբեւէ չէր ներվի հասարակության կողմից: Սակայն Հովհաննէս-Ջեհաննի ընտանիքի դէմ Կոստանդինի կողմից գաղտնաբար կազմակերպված երկու մահափորձերն էլ պատահական հանգամանքների բերմամբ ձախողվում են, եւ ի վերջո, Սուլթան տիկնոջը, Բոհեմունդին ու Լեւոնին հաջողվում է ձկնորսական նավակով փախչել Կիպրոս ու հաստատվել Կարպասի ծովախորշի բերդերից մեկում³⁴: Դրանից հետո, տեղեկանալով, որ Հայոց թագավորն, առեւանգելու նպատակով, այստեղ եւս լրտեսում է իրենց, նրանք տեղափոխվում են կղզու խորքերը եւ ապաստանում Սուրբ Սիմեոնի բերդում. «Եւ այսպէս ի դերեւ ել ձեռնարկ Կոստանդին արեայի», - հրճվանով դրվագն ամփոփում է ֆրանսիացի ժամանակագիրը³⁵:

Կինելով Լուսինյանների ջատագովը եւ այդու թշնամաբար տրամադրված Կոստանդինի նկատմամբ, Հովհաննէս Դարդելը վերջինիս կոչում է ոչ այլ կերպ, քան բռնակալ, այսինքն՝ բռնազավթիչ. «Ի դէպ եւս եւ կոչել զնա բռնակալ քան թագաւոր»³⁶: Նախապաշարունակ լցված Դարդելը, բնականաբար, նրան է վերագրում նաեւ Հայոց թագավորությանը բաժին ընկած բոլոր հետագա դժբախտությունները: Ըստ նրա՝ Կոստանդինի առաջին գործն է լինում վերականգնել Գի Լուսինյանի կողմից դադարեց-

³³ Անդ:

³⁴ Անդ, էջ 53-55:

³⁵ Անդ, էջ 56:

³⁶ Անդ, էջ 52. Նաեւ՝ էջ 59: Ժամանակագրության հին ֆրանսերէն բնագրում «բռնակալ» բառի դիմաց դրված է. "tirant". տե՛ս Jean Dardel, Chronique, p. 31, 53.

ված հարկատվությունը Մամյուֆյան եգիպտոսին, որից հետո նա հոծա-
րակամ ընդունում է մահմեդականների լուծը եւ մեկը մյուսի ետեւից
նրանց հանձնում Կիլիկիո ֆաղաֆները. «Ձի կռեալ դաշինս ընդ սուլթանին
Բաբելոնի»³⁷, հատույց նմա տուրս հարկաց ամ ըստ ամէ, եւ էարկ զանձն
իւր եւ զպետութիւնն ընդ լծով անհաւատից, եւ ելիք եթող յօժարակամ ի
ձեռս սուլթանին Բաբելոնի զֆաղաֆսն Տարսոնի եւ զԱդանայ եւ զամուրն
Կոռիկոսի»³⁸: Իսկ այնուհետեւ ժամանակագիրը շարախնդորեն ավելաց-
նում է. «(եւ այսպէս ահա առ թուութեան անձին կորոյս նա բազում եւ այլ
ֆաղաֆս եւ բերդորայս եւ ետ ի ձեռս անհաւատից, որք ոչ զօրեցին զամա-
գիտ լինել այնոցիկ ցորչափ եկաց արքայն ֆաշ Գուի Լուսինեան)»³⁹:

Անժխտելի է, իհարկե, որ Կոստանդնի օրոք Հայոց պետությունն,
իսկապես, ունեցավ ծանր տարածֆային կորուստներ, սակայն բոլորո-
վին այլ հարց է, թե դրանում որքան էր թագավորի անձնական մեղքը:
Առարկայորեն, մոնղոլների պաշտպանությունից զրկվելուց (1335 թ.) եւ
Այաս նավահանգիստը կորցնելուց (1337 թ.) հետո, Կիլիկիո թագավո-
րությունն արդեն դատապարտված էր կործանման: Հեթում Բ թագավո-
րի ժամանակներից ի վեր հուսացված արեւմտյան օգնությունն այդպես
էլ տեղ չհասավ, բացի պապի կողմից ուղարկված շնչին գումարների,
որոնք հայերին տրվում էին որպես փոխհատուցում Հոռմեական եկեղե-
ցու գերիշխանությունը ճանաչելու դիմաց: Արեւմուտից օգնություն
ստանալու սին ակնկալիքով հայ-հոռմեական եկեղեցիների միությունը
հաստատող մի ժողով գումարեց նաեւ ինքը Կոստանդինը (1345 թ.)⁴⁰,
որը սակայն մամյուֆներին հերթական անգամ զրգոելուց բացի, այլ
արդյունք չունեցավ: Հայերը պարզապես տեղյակ չէին, որ Արեւմուտքը,
ներառյալ լինելով հարյուրամյա պատերազմի հորձանուտը, այլեւս ոչ
կարողություն, ոչ էլ ցանկություն ուներ միջամտելու Արեւելքի գործերին:

³⁷ Արդեն նշեցինք, որ միջնադարի քրիստոնեական աղբյուրներում Բաբելոն էր
կոչվում եգիպտոսի մայրաքաղաք Կահիրեն:

³⁸ Յովհաննէս Դարգել, Ժամանակագրութիւն, էջ 52:

³⁹ Անդ:

⁴⁰ Այդ ժողովի մասին մանրամասն տե՛ս Tournebiize, Histoire, p. 347–366; Սրմանյան,
Ազգապատում, § 1291–1308: Հիշեցնենք, որ վերջինս ժողովը թվագրում է
1343 թվականով:

Կիլիկիո թագավորության համար ծանր էր հատկապես պետական գանձարանի հիմնական հասույթներն ապահովող Այաս նավահանգստի կորուստը⁴¹: Հիշեցնենք, որ այդ իրադարձությունը տեղի էր ունեցել դեռևս Կոստանդնի գահակալությունից առաջ, հետեւաբար, նա դրանում մեղքի բաժին չունեւ: Ի պատիվ Կոստանդնի պետք է նշել, որ 1347 թվականին նա նույնիսկ ֆաղաբը վերագրավելու մի խելահեղ փորձ կատարեց, որը սակայն, կարճատեւ հաջողությունից հետո, ավարտվեց ապարդյուն⁴²: Հայոց պետության համար, թե՛ տնտեսական, թե՛ ռազմավարական առումով, ավելի ճակատագրական եղավ Դաշտային Կիլիկիայի եւ ծովափնյա մյուս ֆաղաբների կորուստը: 1360 թվականին մամլյուֆյան զորքերը, Հալեպի էմիր Բեգ-Թեմուրի հրամանատարությամբ ներխուժելով Կիլիկիա, գրավեցին Ադանան եւ Տարսոնը. «Ի թուին ՊԹ, ի յամսեան ի մայիսի, երեկ Հալպայ ամիրայն Պայտամուրն Մւրայ գօրօֆն ի Հայֆ, նայ տուին զԱտանայ եւ զՏարսուն»⁴³: Իսկ Կողկոսի բնակիչներն, ահաբեկված այդ իրողությունից, նույն թվականին իրենց ֆաղաբը հոծաբազմ հանձնեցին Կիպրոսի թագավոր Պետրոս I-ին⁴⁴: Հայոց թագավորությունն, այսպիսով, ամփոփվեց Կիլիկիո լեռնազանգվածում, հայտնվելով Թորոս Ա իշխանի ժամանակների վիճակի մեջ⁴⁵: Այդ դառն իրողությունը, սակայն, ոչ թե Կոստանդնի ապաշնորհության, այլ երկրի ռեսուրսների սպառման եւ ֆաղաբական մեկուսացման հետեւանք էր: Կոստանդին Դ (III) թագավորը մահացավ 1362 թ. դեկտեմբերի 21-ին⁴⁶:

⁴¹ Խնչպես գրում է Ս. Էփրիկյանը, «հայկական տէրութեան ցլետին շունչը՝ Այասու կորուստն անբժշկելի վէրք եղած էր իրեն»։ *Էփրիկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, հտ. 1, էջ 141*:

⁴² *Տե՛ս Աբուլ-Ֆիդա, Ժամանակագրություն (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրներ, էջ 250)*; Dulaurier, Documents Arméniens, p. 706.

⁴³ *Խաչիկյան, ԺՂ դ. հիշատակարաններ, էջ 451*: Տե՛ս նաեւ՝ *Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 52*; Kohler, Documents Arméniens, p. 32.

⁴⁴ Տե՛ս Махера, Повесть, с. 65–66; Amadi, Chronique, p. 410–411; *Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 52*:

⁴⁵ Հմմտ. Микаелян, История, с. 468.

⁴⁶ Տե՛ս Rüdt-Collenberg, The Rupenides, III (H2).

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ե (IV) ԹԱԳԱՎՈՐ (1365–1373 թթ.)

Թեև Հովհաննես Դարդելը տեղեկացնում է, որ Կոստանդին Ե (IV) թագավորը Կոստանդին Դ (III)-ին հաջորդել է անմիջապես վերջինիս մահից հետո¹, սակայն նորահայտ մի աղբյուրից պարզվում է, որ 1363–1364 թվականներին Հայոց գահին մեկ տարի տիրել է Մարիոն թագուհին, որն, ի դեպ, մեկ տարի էլ գահակալել է 1373–1374 թվականներին. «Կոստընդին, որդի պարոն Պաղտնին՝ ամս Ի (20).– Մարիոն թագուհի՝ ամս Ա (1).– Կոստընդին, որդի պարոն Հեթմո՝ ամս Ժ (10).– Դարձեալ Մարիոն թագուհի՝ ամս Ա (1).– Լեւոն, որդի Ճուան բրընձին՝ ամիս Ժ (10)»²: Այս թանկարժեք տեղեկությունը, որպես ներսես Պալիանենցի «Խշխանութիւնք եւ թագաւորք Հայոց» գավազանացանկին³ կցված լրացում, պահպանվել է Բրիտանական Գրադարանի Or.5458-Arm.116 ձեռագրում, ընդօրինակված 1404/5 թվականին: Հետեւաբար, խոսքը վերաբերում է իրադարձություններին ժամանակակից մի հեղինակի վկայության, որին չվստահելու ոչ մի հիմք չունենք: Մարիոնը Կոստանդին Դ (III) թագավորի կինն էր, Կոռկոսի տեր Օշին պայլի դուստրը⁴: 1320 թվականին պայլն ամուսնացել էր Օշին թագավորի այրու՝ Յովհաննա (Ժաննա-Իրեն) Անժուացու՝ Տարանտոյի պրինց եւ Կոստանդնուպոլսի տիտ-

¹ Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 59:

² Անանուկ, Ժամանակագրական գրառումներ, էջ 555–556:

³ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 195–208:

⁴ Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 28:

ղոսակիր կայսր Ֆիլիպի, Նեապոլի թագավոր Ռոբերտ Անժուացու եղբոր դստեր հետ⁵: Օգտագործելով Ֆիլիպ Անժուացու թողը լինելու հանգամանքի շնորհիվ Արեւմուտքում ունեցած իր կապերը, Մարիոն թագուհին, ինչպես դեռ կտեսնենք, հետագայում եւս Հայոց գահին տիրելու հավակնություններ պիտի դրսեւորեր⁶:

Ծանոթ շլինելով Մարիոնի առաջին գահակալմանը վերաբերող մինչ այժմ անհայտ այս տեղեկությանը, հետազոտողներից ոմանք ենթադրել են, որ 1363–1365 թթ. միջեւ ընկած խառնակ ժամանակահատվածում Հայոց գահին տիրել է մի այլ թագավոր՝ Լեւոն անունով⁷: Այդ մասին, իբրեւ թե թվական աննշտությամբ, տեղեկացնում է XVII-XVIII դդ. ժամանակագիր Ավետիք Ամդեցին կամ Տիգրանակերտցին⁸ «Ի Ը (8) ամին Կոստանդեա Հայոց թագաւորի եղև թագաւոր Լեւոն մ'այլ, խոշընդակ Կոստանդեա, եւ խոռվութիւն ոչ սակաւ ընդ միմեանս»⁹: Թյուրիմացությունն առաջացել է նրանից, որ Ղ. Ալիշանն այս տեղեկությունը վերագրել է Կոստանդին Դ (III) թագավորի ութերորդ տարուն¹⁰: Այնինչ ակնհայտ է, որ խոսքը վերաբերում է Կոստանդին Ե (IV)-ի ժամանակին (1365–1373 թթ.), քանի որ սույն տեղեկությանը նախորդող դեպքը՝ Ալեքսանդրիայի առումը ֆրանկների կողմից, նույն աղբյուրում թվագրված է 1366 (իրականում 1365) թվականով¹¹: Հետեւաբար, Ավետիքի գավազանագրքի վրա հիմնվելով, անհնար է Կոստանդին Ե (IV)-ից առաջ գահակալած Լեւոն անունով թագավոր ենթադրել:

Այս տեսակետը պաշտպանող գիտնականները վկայակոչում են

⁵ Անդ. էջ 28, 30:

⁶ Հմմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 544; Mutaflan, Léon V Lusignan, p. 203–204.

⁷ Տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 544; Բասմաջյան, Լեւոն Ե, էջ 27–28; Bedoukian, Coinage, p. 20; Kùhl, Leon V, S. 32, 57, 115.

⁸ Ավետիքի կյանքի ու մատենագրական ժառանգության մասին մանրամասն տե՛ս Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. 2, էջ 1014–1023:

⁹ Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 573:

¹⁰ Ալիշան, Սիսուան, էջ 544:

¹¹ Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 572–573:

նաեւ XV դ. առաջին քառորդի կիպրացի ժամանակագիր Լեոնտիոս Մախերասին¹², որը 1360 թվականին տեղի ունեցած իրադարձությունների կապակցությամբ հիշատակում է Լեոն անունով Հայոց մի թագավորի: Քանի որ Մախերասի ժամանակագրության համապատասխան հատվածն այսպիսի պատասխանատու պնդման տեղիք է տվել, հարկ ենք համարում այն մեջբերել ամբողջությամբ. «Երբ Կոռիկոսի ժողովուրդը տեսավ, որ թուրքերն ամեն օր հարձակվում են իրենց վրա, առաջանալով մի տեղից մյուսը, հափշտակելով արվարձաններում գտնվող տներն, այգիներն ու շատ այլ բաներ, ինչպես նաեւ գրավելով ֆաղաֆր, ֆրիստոնյաներից ումանֆ փախան Կիպրոս, իսկ մյուսները, մնալով բերդում ու կղզու սահմաններից դուրս, խիստ նեղության մեջ պահպանեցին այդ վայրը Քրիստոսի սիրոյն: Հայոց թագավորությունը բաժին էր ընկել Լեոն թագավորին, որն աղֆատ էր: Նա տիրում էր 200 ֆաղաֆի եւ բերդի, բայց թուրքերն ավերեցին ու նվաճեցին դրանք, այսինքն՝ մի մասը ֆանդեցին, իսկ մյուս մասը պահպանեցին: Երբ Հայոց թագավորը տեսավ այդ ամենը, նա լքեց երկիրը եւ մեկնեց իր հարազատների մոտ, Ֆրանսիա»¹³: Եթե չլինեին Կիլիկիո պետության կործանման եւ Հայոց թագավորի Ֆրանսիա մեկնելու մասին առկա մանրամասները, ապա կարելի էր կարծել, որ խոսքն, իսկապես, վերաբերում է 1360 թվականին գահակալած Լեոն անունով մի թագավորի: Մինչդեռ ակնհայտ է, որ տվյալ դեպքում հեղինակը նկատի ունի Լեոն Զ (V) թագավորին (1374–1375 թթ.), քանի որ Հայոց թագավորությունը կործանվել է նրա օրոք, եւ նա է, որ ապաստան է գտել Ֆրանսիայում: Իսկ թե ինչու է վերջինիս անունը հայտնվել 1360 թվականի իրադարձությունների առնչությամբ, բացատրվում է նրանով, որ Մախերասն, իր երկր գրելով Կիլիկիո անկումից տասնյակ տարիներ հետո, հայերի մասին խոսելիս հարկ է համարել իր ժամանակակիցներին ծանոթագրու-

¹² *Քասաճյան, Լեոն Ե, էջ 24, 28; Bedoukian, Coinage, p. 20; հմմտ. նաեւ՝ Mutaflan, Recherches, p. 117; Mutaflan, Léon V Lusignan, p. 202.*

¹³ *Махера, Повесть, с. 65. Այնուհետեւ հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է, թե ինչպես կոռիկոսցիներն իրենց քաղաքը հոժարակամ հանձնեցին Կիպրոսի թագավոր Պետրոս I-ին (Անդ, էջ 65–67): Կիպրոսի թագավորությունն, ի դեպ, Կոռիկոսին տիրեց մինչեւ 1448 թվականը. հմմտ. Edbury, Cyprus, p. 163–164.*

թյան կարգով հիշեցնել կամ տեղեկացնել, որ նրանք անցյալում թագավորություն են ունեցել, որի վերջին գահակալը, պարտվելով թուրքերին, լինել է իր հայրենիքն ու մեկնել Ֆրանսիա:

1363–1365 թվականներին ոմն Լեոնի՝ Կիլիկիայում գահակալած լիւնելու տեսակետն ամրապնդելու առնչությամբ շատ ավելի ծանրակշիռ է նրա անունով հատված դրամների գոյության փաստարկը: Պ. Պտուկյանի՝ Կիլիկիո դրամագիտությանը նվիրված հայտնի գրքում նկարագրված է այդպիսի ֆառասունմեկ դրամ, որոնք հեղինակը վերագրում է, այսպես կոչված, Լեոն բռնազավթչին (Levon the Usurper)¹⁴: Հիմնվելով այդ փաստի վրա՝ նշանավոր դրամագետը եզրակացնում է. «Քեւ պատմական տվյալները բավականին սուղ են հաստատելու համար 1363–1365 թվականներին գահակալած Լեոնի գոյությունը, սակայն հարուստ դրամագիտական նյութի առկայությունը ցույց է տալիս, որ այդպիսի թագավոր եղել է ու դրամ հատել»¹⁵: Ինչ վերաբերում է Լեոնի անձին, ապա Կ. Բասմաջյանն անվերապահորեն, իսկ Պ. Պտուկյանը՝ թեականորեն, կարծում են, որ նա եղել է Կոստանդին Դ (III) թագավորի որդին¹⁶: Այն, որ Կոստանդինն, իսկապես, ունեցել է Լեոն անունով մի որդի, հավաստված է մի քանի հայկական աղբյուրների տվյալներով, որոնցից մեկը գրված է թագավորի իսկ ձեռքով. «Ի թուականիս Հայոց ԶԳԴ (= 1345 թ.) ես՝ Կոստանդին Հայոց արքայ, ստացայ զսուրբ աւետարանս... միշտ յիշատակ լինել ինձ եւ ամենայն զարմից իմոց, եւ հօրն իմոյ տէր Պաղտին մարաշախտուն՝ հանգուցելոյն առ Քրիստոս, այլ եւ վասն երկար կենդանութեան մերոյ եւ աստուածապարգեւ որդւոցն իմոց Աւշին եւ Լեոնի»¹⁷: Սակայն Բասմաջյանի եւ Պտուկյանի տե-

¹⁴ Bedoukian, Coinage, p. 20, 395–399. *Իմիջիայլոց, Լեոնի՝ բռնազավթիչ լիւնելու հանգամանքը* Պ. Պտուկյանից առաջ շեշտել են Նաեւ Ղ. Ալիշանը եւ Կ. Բասմաջյանը, առաջինն այդ առթիվ գրելով՝ «Լեոն ոմն կորզէ զթագն» կամ «Լեոն ոմն բռնաբարէ զթագն» (Ալիշան, Սիսուան, էջ 544, 560), իսկ երկրորդը՝ «Լեոն անմիջապէս գրաւեց զհր» (Բասմաջյան, Լեոն է, էջ 27):

¹⁵ Bedoukian, Coinage, p 20.

¹⁶ Բասմաջյան, Լեոն է, էջ 27; Bedoukian, Coinage, p 20.

¹⁷ *Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ*, էջ 343; *Տե՛ս նաեւ՝ Պողաբյան, Յուցակ, հտ. 6*, էջ 556; *Յակոբ Սահյի, Պատմութիւն*, էջ 241:

սակետը խոցելի է մի լուրջ անհամարության պատճառով, այն է՝ Կոստանդնի որդիներն այդ ժամանակ արդեն մահացած էին, ինչի մասին հստակորեն տեղեկացնում է Հովհաննես Դարդելը. «Եւ Աստուծոյ ոչ եղեն կամք զի որդիք Կոստանդին արքայի թագաւորեսցեն զկնի նորա, զի չէր նա յարժունի զարմէ անտի Հայոց. զի թէպէտ եւ էին նորա որդիք բազումք, այլ մեռան նոքա ի մէջ աւուրց քանից»¹⁸: Բասմաշյանը փորձում է նշված արգելքը հաղթահարել այն տրամաբանությամբ, որ քանի որ Դարդելը Կոստանդնի մահացած որդիների անունները չի հիշատակում, ապա լեւոնը կարող էր զերծ մնացած լինել նրանց բաժին ընկած վախճանից¹⁹: Թեեւ սա, իսկապէս, տրամաբանական, սակայն միանգամայն անպացուցելի, հետեւաբար, գիտական առումով անընդունելի դատողություն է: Իսկ Կոստանդին Դ (III)-ի մահից հետո նրա այրու՝ Մարիոն թագուհու գահակալման փաստը, կարծում ենք, վերջնականապէս ապացուցում է, որ նրանց որդիներն այդ ժամանակ իսկապէս արդեն մահացած էին:

Ռուդ-Կոլենբերգը եւ, նրան հետեւելով, Հ. Փյուլն ամենեւին բացառ-

¹⁸ *Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 58: Ըստ Ռուդ-Կոլենբերգի՝ Օշինն ու Լեւոնը մահացել են 1356/7 թվականին. Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, III (H2). Այս պնդումն, ըստ երեւույթին, հիմնված է Ղ. Ալիշանի հետեւյալ տեղեկությունների վրա. «1357 թ. Սրածուծիւն ի Սիս. բազում պարոնայք եւ քահանայք եւ արքայորդիքն մեռանին» (Ալիշան, Սիսուան, էջ 560) եւ «(Կոստանդին) կու մեռնէր 1363 թուականին՝ յթողլով ժառանգ արու. վասն զի իր երկու որդեակքն, Օշին եւ Լեւոն, ապագայ մատաղ յոյսք Հայոց, հօրերնուն աչքին առչել մեռած էին» (Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ 130–131): Ալիշանի աղբյուրն, ակնհայտորեն, «Կիլիկիոյ պատմութիւնն» է, որը 1356 թվականի տակ նշում է. «Պե. Յայսմ ամին եղել մահտարածամ ի Սիս, եւ մեռաւ Կոստանդին թագաւորն յետ ԺԲ ամի տիրելոյն եւ թաղեցաւ ի Սիս, եւ իւր որդիքն եւ շատ պատուական քահանայք եւ տանուտէրք, եւ յարեւելս եղել մահտարածամ». տե՛ս *Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 240–241: Հեղինակն, իհարկե, սխալվում է, նշելով, որ այդ ժամանակ մահացել էր նաեւ Կոստանդին թագաւորը: Ինչ վերաբերում է նշված մահտարածամին, ապա խոսքն, անկասկած, 1347 թվականին Ղրիմից տարածված ժանտախտի համաճարակի մասին է, որը հայտնի է «Սեւ մահ» անունով, եւ որին զոհ գնացին նւրուպայի ու միջերկրածովյան ափագանի երկրների միլիոնավոր բնակիչներ:**

¹⁹ *Բասմաշյան, Լեւոն Ե, էջ 28:*

ված չեն համարում, որ այդ «բռնագավթիչը» կարող էր լինել ապագա թագավոր Լեոն Զ (V) Լուսինյանը, թեև խոստովանելով անհրաժեշտ ապացույցների բացակայությունը²⁰ : Համենայն դեպս, փչ թե շատ հիմնավոր թվացող ապացույցների շարքում, բացի Ավետիֆ Ամդեցու եւ Լեոնտիոս Մախերասի վերոհիշյալ թյուրմբոնված տվյալներից, նշվում է նաեւ Ֆ. Կոնիբերի «Քրիտանական թանգարանի հայերեն ձեռագրերի ցուցակից» ֆաղված մի տեղեկություն, ըստ որի՝ Լեոն Զ (V) Լուսինյանը, Հովհաննես-Ջեհանի որդին, իբրեւ թե թագավորել է տաս տարի. «Leon, son of Djuan brnds, 10 years»²¹ : Սակայն պարզվում է, որ սա ցավալի թյուրիմացություն է, քանի որ Կոնիբերի աղբյուրի հայերեն բնագրում հստակ նշված է՝ տաս ամիս. «Լեոն, որդի Ճուան բրնձին, ամիս Ժ»²² : Հասկանալի է, որ ցուցակագիրը անուշադրության պատճառով շփոթել է «ամիս» եւ «ամս» բառերը, ու սխալմամբ թարգմանել «տաս տարի» :

Այդուհանդերձ, մեզ թվում է, Լեոն Զ (V)-ի առնչությամբ Ռուդ-Կոլենբերգի եւ Հ. Քյուլի կատարած վերագրումը տեղին է, բայց ոչ այն իմաստով, որ նա 1363–1365 թվականներին իրոք թագավորել է Կիլիկիայում, այլ բոլորովին ուրիշ նկատառումներով : Մեր կարծիքով՝ տեղի է ունեցել հետեւյալը : Քանի որ Կոստանդին Դ (III)-ի որդիները մահացած էին, եւ այդ պատճառով Հայոց գահը ժամանակավորապես անցել էր Մարիոն թագուհուն, 1363 թվականին Կիլիկիո Արփունի ատյանը որոշում է կայացրել գահակալելու հրավիրել երկրի միակ օրինական թագաժառանգ Լեոն Լուսինյանին՝ միակ, որովհետեւ վերջինիս ավագ եղբայր Բոհեմունդը նույնպես մահացել էր այդ թվականին²³ : Սակայն Լեոնն ինչ-ինչ պատճառներով հրաժարվել է դրանից, եւ Հայոց իշխաններն ստիպված են եղել որոշ ժամանակ համոզել ու սիրաշահել նրան՝ այդ նպատակով նույնիսկ նրա անունով դրամ հատելով : Զկարողանա-

²⁰ Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, p. 76; Rüd̄t-Collenberg, Les Bullae, p. 700; Köhl, Leon V, S. 32, 115–116. Հմմտ. Նաեւ՝ Atamian-Bournoutian, Cilician Armenia, p. 289, 291. Կ. Մութաֆյանի կասկածներն այս առթիվ տե՛ս Mutafian, Léon V Lusignan, p. 202–203.

²¹ Conybeare, Catalogue, p. 292.

²² Անդ. : Նույնը՝ Անանուն, Ժամանակագրական գրառումներ, էջ 556:

²³ Յովհաննէս Դարդեկ, Ժամանակագրութիւն, էջ 58:

յով հաղթահարել վերջինիս անհողդողդությունը՝ Արփունի ատյանը, ճահահատյալ, 1365 թվականին թագավոր է ընտրել Կոստանդին Ե (IV)-ին, թեև, ինչպես կտեսնենք, դրանից հետո էլ շարունակելով Լեոնին համոզելու փորձերը²⁴: Այսպիսով, Լեոն բռնազավթյին վերագրված դրամները, մեր կարծիքով, իրականում պատկանում են 1363–1365 թվականներին de jure, բայց ոչ de facto գահակալած Լեոն Զ (V) Լուսինյանին²⁵:

Կոստանդին Ե (IV) թագավորի ընտրության առթիվ Հովհաննես Գարդելը գրում է, որ նա այդ պատվին արժանացել էր ոչ թե արհայական ծագման, այլ իր հարստության շնորհիվ. «Ձկնի մահուան Կոստանդին բռնակալ արհայի եղին Հայք գայլ ոմն թագաւոր, զորդին պարոն Հեթոյ, որ կոչեցաւ Կոստանդին թագաւոր: Այլ ոչ եթէ ընտրեցին զնա առ ազնուականութեանն, այլ առ փարթամութեան, զի էր ծագումն նորա ի նորտից անտի Կիպրոսի»²⁶: Ֆրանսիացի ժամանակագիրը, սակայն, այս անգամ եւս, ինչպես Կոստանդին Դ (III) թագավորի պարագայում, սխալվում կամ դիտավորյալ կերպով աղավաղում է փաստերը, ֆանգի հաստատապես հայտնի է, որ Կոստանդին Ե (IV)-ն, իր նախորդի պես սերում էր նշանավոր Կոստանդին Գունդստապլի տոհմից: Նա Կոստանդին Դ(III)-ի հորեղբոր՝ Նղիրի տեր Հեթում սենեկապետի (ջամբուլա) որդին էր²⁷: Հիշատակագիրներից մեկը նրան կոչում է. «Կոստանդին, որդի ի Քրիստոս հանգուցելոյն ամենագովութեանց արժանատրին, մեծ եւ հզաւրին եւ ամենամեծ ջամբլին Հայոց պարոն Հեթոյ»²⁸: Եթե հիշենք, որ Հեթում Նղիրցին նաեւ Լեոն Ե (IV) թագավորի

²⁴ Անդ, էջ 67: Այդ փորձերին մենք դեռ հանգամանորեն կանդրադառնանք ստորեւ:

²⁵ Ըստ Ֆ. Հիլդի՝ Լեոն Զ (V) թագավորը գահակալել է երկու անգամ՝ 1363–1364 եւ 1374–1375 թվականներին. տե՛ս Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 84.

²⁶ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 59:

²⁷ Այն, որ Կոստանդին Դ (III)-ի եւ Կոստանդին Ե (IV)-ի հայրերը՝ Պաղտին մարաշախտը եւ Հեթում ջամբուլան, հարազատ եղբայրներ էին, հաստատում է Վատիկանի Գրադարանի հայկական ձեռագրերից մեկի հիշատակարանը. տե՛ս Tisserant, Codices Armeni, p. 183.

²⁸ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 477: Տե՛ս նաեւ՝ Անդ, էջ 478; Tisserant, Codices Armeni, p. 182–183; Յակոբ Սահցի, Պատմութիւն, էջ 241; Պողարյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 265:

չորս խնամակալներից մեկն էր, ապա պարզ կդառնա, որ նա դասվում էր Կիլիկիայի ամենահեղինակավոր իշխանների շարքը²⁹: Այսպիսով, Կոստանդին Ե (IV)-ն, ինչպես իր նախորդը, լինելով Կոստանդին Գունդստապլի ծոռը կամ թոռան թոռը, ազգակցական, բայց ոչ ուղղակի արյունակցական կապի մեջ էր Ռուբինյան-Հեթումյան արքայատոհմի հետ, ինչը որոշ առումով ապահովում էր նրա ընտրության «լեգիտիմությունը»: Այս տեսակետից նա նույնիսկ առավելություն ուներ Կոստանդին Դ (III)-ի նկատմամբ, քանի որ նախ՝ Կիլիկիայում արդեն գրանցվել էր թագավորի ընտրության նախադեպը, եւ երկրորդ՝ նա Հայոց նախորդ թագավորի հորեղբորորդին ու ժառանգորդն էր: Այնուամենայնիվ, նրա «լեգիտիմությունը» նույնքան խոցելի էր, որքան Կոստանդին Դ (III)-ի պարագայում, քանի որ դեռ ողջ էր Հայոց օրինական թագաժառանգը՝ Լեւոն Լուսինյանը:

Լինելով վերջինիս ներքողագիրը՝ Հովհաննես Դարդելն ընդգծված արհամարհանք է ցուցաբերում Կոստանդին Ե (IV)-ի նկատմամբ, նրան ներկայացնելով որպես ապաշնորհ եւ ընչափազ մի անձնավորություն, որն իր ժողովրդին կեղեքելուց ու երկիրն անհավատների ձեռքը մատնելուց բացի, այլ բանի մասին չէր մտածում. «Յինքն շորթեալ զգանձ աշխարհին, կապտէր զժողովուրդն եւ արկեալ յանհնարին աղէտս, կամէր մատնել զնոսա ի ձեռս անհաւատից»³⁰: Կոստանդինի ընչափազության մասին տեղեկությունը ո՛չ կարող ենք հաստատել, ո՛չ էլ հերքել, սակայն ինչ վերաբերում է Կիլիկիան մահմեդականներին հանձնելու նրա մտադրությանը, ապա դա պետք է համարել հեղինակի երեւակայության արդյունք, քանի որ այն հակասում է այլ աղբյուրներից հայտնի իրողություններին: Կոստանդինը փոփոխակի հաջողություններով մշտապես մաֆառել է մամլուիների դեմ, մասնավորապես, 1367–1370 թվականների միջեւ երեք անգամ վանելով Տարսուսի էմիր Մանչակի հաճականները, որոնց ընթացքում աչքի է ընկել հերոս զորավար Կպարիտը՝

²⁹ Հեթում Նդիրցու անձի եւ գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Հավելվածի» 2-րդ ենթագլխում:

³⁰ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 67–68: Կոստանդինի ընչափազության մասին հեղինակը խոսում է նաեւ իր աշխատության 60-րդ էջում:

նահատակված Սսի կամրջի մոտ տեղի ունեցած երկրորդ նակատամարտում³¹: Այսֆանով Կոստանդին Ե (IV) թագավորի մասին հայկական աղբյուրների ընծեռած տվյալներն, ըստ էության, սպառվում են, եթե չհաշվենք նրա կողմից հատված դրամները³² և նրա անունով թվագրված ձեռագրական հիշատակարանները³³: Այսուհետև մեր միակ ուղեկիցն, ըստ այդմ, մնում է Հովհաննես Դարդելը: Որքան էլ միակողմանի լինի նրա վարկածը, հարկ ենք համարում այն ներկայացնել ամբողջությամբ, նկատի ունենալով, որ արդի պատմագիտությունն, ըստ էության, շրջանցել է այդ թագավորին, բավարարվելով միայն նրան հատկացված թուուցիկ ակնարկներով:

Եւ այսպես, ըստ Հովհաննես Դարդելի՝ Կոստանդինը, նեղվելով մահմեդականներից, դիմում է Կիպրոսի թագավոր Պետրոս I-ին, նրան առաջարկելով Հայոց գահը. «Եւ քանզի տազնապէր թագաւորութիւն Հայոց յերեսաց անհաւատիցն, առաքեաց առ արքայն Կիպրոսի, ուստի էր ծագումն նորա, զի հանեսցի ընդունել զնա եւ զթագաւորութիւն նորա եւ զինչս նորա զամենայն, արծակ համարծակ, եւ արասցէ զթագաւորութենէն Հայոց՝ որպէս եւ հանոյ երեսեսցի նմա»³⁴: Այլուստ հայտնի է, որ այդ առաջարկը կատարվել է 1368 թվականին³⁵, այսինքն՝ Տարսունի էմիր Մանչակի հարձակումների սկզբնավորման շրջանում: Իսկ թե ինչու էր Հայոց թագավորը դիմել հատկապես Պետրոսին, բացատրվում է նրանով, որ վերջինս այդ ժամանակ ֆրիստոնյա աշխարհի թերես ամենահեղինակավոր գահակալն էր՝ փառավորված մամլյումների դեմ

³¹ Տե՛ս *Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ*, էջ 477 (հիշատակագիրը *Լիպարիտին* կոչում է «ավաք մարաջախտ Հայոց»); *Յակոբ Սեցի, Պատմութիւն*, էջ 241–245: *Լիպարիտի մասին տե՛ս նաեւ՝ Խաչիկյան, Անդ*, էջ 451; *Անանուն, Ժամանակագրական գրառումներ*, էջ 556–557; *Հովհաննես Քլկուրանցի, Տաղեր*, էջ 197–204:

³² Պ. Պտուկյանի գրքում նկարագրված է Կոստանդին Ե (IV) թագավորին պատկանող 70 դրամ. Bedoukian, Coinage, p. 399–408.

³³ *Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ*, էջ 468, 477, 478, 490, 496, 503, 511; *Պաղարյան, Յուզակ, հտ. 1*, էջ 356:

³⁴ *Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն*, էջ 59:

³⁵ Guillaume de Machaut, p. 222–223 (*ըստ՝ Mutaflan, Recherches*, p. 108). Տե՛ս նաեւ՝ Hill, Cyprus, p. 358–359.

տարած մի ապշեցուցիչ հաղթանակի շնորհիվ: 1365 թվականին նա, Արեւմուտից ժամանած ֆրանկ ասպետների աջակցությամբ, անակնկալ կերպով գրավել էր եգիպտոսի Ալեքսանդրիա նավահանգիստը, ու թեև կարճ ժամանակ անց ստիպված էր եղել նահանջել, սակայն դա ամենեւին չէր խաթարել նրա հերոսական կերպարը³⁶:

Բացի Կիլիկիան մահմեդականներից պաշտպանելու ակնկալիքից, Հայոց թագավորն, ըստ Դարդելի, ուներ նաեւ Պետրոս I-ին դիմելու մի այլ շահագրգռություն, այն է՝ փրկել սեփական անձն ու ժողովրդից հափշտակած գանձերը եւ դրանք փոխադրել Կիպրոս. «Այլ որպէս առական ասէ՝ Մարդ յառաջադրէ, այլ Աստուած գործադրէ, կամեցաւ Տէր զի ի դերեւ ելցէ նա յակնկալութենէ անտի իւրմէ եւ ոչ կամեցաւ զի անցուցէ նա ի Կիպրոս զգանձս արփունի, զոր կուտեալ էր նորա կեղեքելով զերկիրն եւ յափշտակելով զինչս ժողովրդեան»³⁷: Մեր կարծիքով, սակայն, Հայոց թագավորի առաջարկի էությունը Կիլիկիո եւ Կիպրոսի թագավորությունների միավորումն էր³⁸, որն անպայման նրանց միաձուլում չէր նշանակում: Կոստանդինն, ըստ երեւոյթին, իր մտքում ուներ երկու պետությունների համադաշնության (կոնֆեդերացիայի) գաղափարը, որի նախադեպը Կիպրոսի եւ Երուսաղեմի թագավորությունների XIII դարում իրականացած միավորումն էր³⁹: Դարդելը տեղեկացնում է նաեւ, որ Պետրոս I-ն ընդունել էր Հայոց թագավորի առաջարկը. «Եւ եղեւ իբրեւ լուաւ թագաւորն Պետրոս զխնդիր արփային

³⁶ Ալեքսանդրիայի գրավումը եւ մանավանդ դրան հաջորդած մահմեդական հաշվհարդարը քրիստոնյաների նկատմամբ արձագանք է գտել նաեւ հայկական աղբյուրներում, ինչպես, օրինակ. «Ի ՊԺԵ. Ֆռանկն զԱ(ս)քանդարիայ էառ, եւ շատ դազայ արար եւ ԺԲԹ (12000) կոյս աղջիկ գերի տարաւ, թող զայլ կին եւ զտղայս: Եւ յայն բանէն խստացան տաճիկքն, եւ արարին հալածումն քրիստոնէից, եւ զամենայն ուխտաւորս Երուսաղեմի ի կապանս պահեցին Գ ամ, եւ զՍուրբ Յարութեան դուռն փակեցին»։ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 169–170: Տես նաեւ՝ Պողարյան, Յուցակ, հտ. 1, էջ 356; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 248; Աւետիք Տիգրանակերտցի, Քաւազանագիրք, էջ 572–573:

³⁷ Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 59–60:

³⁸ Հմմտ. Mutaflan, Le royaume, p. 88; Mutaflan, Recherches, p. 108.

³⁹ Հմմտ. Տիր-Պետրոսյան, Խաչապիրները եւ հայերը, հտ. 1, էջ 91, 115:

Հայոց Կոստանդնի, ցանկացաւ տիրել աշխարհին այնմիկ»⁴⁰: Սակայն 1369 թվականին տեղի ունեցած նրա սպանությունը խափանում է երկու պետությունների միավորումը, եւ Կոստանդնին, իր կամքին հակառակ, մնում է Կիլիկիայում. «Եւ արքայն Կիպրոսի Պետրոս սպանաւ ի ձեռաց աւագորերոյն իւրոյ: Եւ այսպէս թագաւորն Կոստանդին եկաց մնաց ականայ կամօք ի Հայաստան»⁴¹:

Մինչ Կոստանդինը բանակցություններ էր վարում Պետրոս I-ի հետ, Կիլիկիո իշխանները երկրի փրկության մի այլ ծրագիր էին հետապնդում: Նրանցից ոմանք գաղտնաբար պատգամավորներ են ուղարկում Լեւոն Լուսինյանի մոտ եւ խնդրում նրան՝ որպէս օրինական թագաժառանգի, ստանձնել Հայոց գահը. «Տեսեալ ազգին Հայոց զի արքայն Կոստանդին ոչ եւս կամէր յանձանձել գերկիրն, ընդդէմ ելին նորա եւ առաքեցին ի ձեռն պատգամաւորաց գաղտնապէս թուղթս առ իշխանն Լեւոն, որ էր յայնժամ ի Կիպրոս, աղաչելով զնա զի՝ որովհետեւ նա ինքն էր բնիկ իրաւամբ տէրն իւրեանց, հանեսցի գալ իշխել եւ առնուլ ի ձեռս գժառանգական իրաւունս եւ զքազն Հայոց, որ նմա իսկ էր անկ, եւ զի ներեսցէ վնասուն եւ ապիրատութեան, որով մատնեալ էր նոցա ի մահ զնախնիս նորա»⁴², եւ խոստանային անկեղծաբար, զի իբրեւ հպատակք հաւատարիմք հնազանդեսցին»⁴³: Թեւեւ Լեւոնը սիրով ընդունում է Կիլիկիո իշխանների առաջարկը, սակայն հրաժարվում է անմիջապէս ստանձնել Հայոց գահը. «Իսկ իշխանին Լեւոնի ընկալեալ զպատգամաւորսն պատուով եւ սիրով, ետ նոցա պատասխանի թէ ախորժ հաճութեամբ առնու նա յանձն զգահն արքայական յօգուտ քրիստոնէութեան. այլ ոչ էր նմա մարթ զնալ անդր միամտութեամբ ի ժամանակին»⁴⁴: Իր

⁴⁰ Յովհաննէս Դարդեկ, Ժամանակագրութիւն, էջ 59: Ըստ Ռուդ-Կոլենբերգի՝ Հայոց գահին տիրելու իրավունքը Պետրոս I-ին անցել էր այն պատճառով, որ Լեւոն 2 (V) Լուսինյանն ապօրինածին կամ հարճորդի էր, հետեւաբար զրկված այդ իրավունքից. Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, p. 76.

⁴¹ Յովհաննէս Դարդեկ, Ժամանակագրութիւն, էջ 60:

⁴² Հեղինակը նկատի ունի Լուսինյան գերդաստանի անդամների՝ Զապել արքայադաստեր եւ նրա որդիների՝ Հուգոյի, Հենրիի, Գիի ու Բոհեմունդի սպանությունը:

⁴³ Յովհաննէս Դարդեկ, Ժամանակագրութիւն, էջ 66–67:

⁴⁴ Անգ, էջ 67:

մերժումը նա պատճառաբանում է երկու հանգամանքով՝ նախ, որ վստահ չէր հայերի հավատարմությանը, եւ երկրորդ, որ առանց մեծ զորաբանակի չէր կարող օգտակար լինել երկրին. «Ձայս արար պատասխանի իշխանն Լեւոն զի գիտէր քաջ զսակաւ հաւատարմութիւն Հայոց առ տեսարս իւրեանց, եւ ոչ կամէր նա զնալ ի Հայաստան սակաւածեոն զնդաւ վասն երկուց պատճառաց. առաջին՝ զի եթէ ոչ էր նորա ուղեկից բազմութիւն, արկանէին զնա Հայք ընդ ձեռամբ իւրեանց, վարելով ըստ կամս անձանց. եւ երկրորդ՝ զի եթէ ոչ էր նորա գունդ զօրաց ի ձեռին, չէր նմա մարթ առնել մեծ ինչ ի նպաստ փրստոնէութեան»⁴⁵: Ձի կարելի չհամաձայնել, որ Լեւոնի պատճառաբանությունները միանգամայն հիմնավոր էին, ուստի հասկանալի է, թե ինչու Կիլիկիա ժամանելուց առաջ նա ջանքեր է գործադրում արեւմտյան տերություններից զինական օժանդակություն ստանալու ուղղությամբ. «Այսորիկ աղագաւ եկաց մնաց Լեւոն իշխան զի խնդրեսցէ ի պապէն եւ ի թագաւորաց եւ յիշխանաց փրստոնէութեան, զի ձեռն տացեն նմա ի պահպանութիւն թագաւորութեանն եւ աշխարհին ընդդէմ անհաւատից»⁴⁶:

Կոստանդին թագավորն, իր հերթին, հուսախաբ եղած Պետրոս I-ի սպանության հետեւանալով ձախողված փրկության ծրագրից, վճռում է դաշինք կնքել մամլյումների սուլթանի հետ եւ իր թագավորությունը հանձնել նրան. «Եւ իբրեւ ետես արքայն Կոստանդին զի չէր նմա հնար անցանել ի Կիպրոս, զի կալեալ ունէին այլազգիք զնաւահանգիստսն, դաշն կոեաց ընդ սուլթանին Բաբելոնի եւ խոստացաւ տալ ի ձեռն նորա զթագաւորութիւնն, զաշխարհն եւ զփրստոնեայս համօրէն, միայն զի ապրեցուցէ զանձն իւր եւ զամենայն ստացուածս»⁴⁷: Այնժամ Հայոց իշխանները, վրդովված այս դավաճանական մտահղացումից, սպանում են իրենց թագավորին 1373 թվականին. «Այլ Հայոց իրազեկ եղեալ դաւանացն, սպանին զնա յամսեանն Ապրիլի, յամի Տեառն 1373»⁴⁸: Այս ամենը, սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, կողմնակալ մի

⁴⁵ Անդ:

⁴⁶ Անդ, էջ 67–68:

⁴⁷ Անդ, էջ 68:

⁴⁸ Անդ:

հեղինակի վարկած է, եւ թե որքանով է այն համապատասխանում իրականությանը, հայտնի չէ: Հայկական աղբյուրները ոչ միայն տեղյակ չեն Կոստանդինի սպանությանը, այլեւ անգիտանում են անգամ նրա մահվան փաստը: Իսկ Սամուել Անեցու շարունակողներից մեկը եւ Հակոբ Սսեցին նույնիսկ տեղեկացնում են, որ նա կրկին թագավորել է Լեւոն Զ (V) Լուսինյանի կարճատեւ գահակալությունից հետո. «ՌՅՀԸ. ՊԻԵ. Դարձեալ Կոստանդին՝ ամս ԽԸ»⁴⁹, «Եւ դարձեալ թագաւորէ ի Սիս Կոստանդին»⁵⁰: Փաստ է, սակայն, որ 1373 թվականից հետո ընդօրինակված հայկական ձեռագրերի թվագրման բանաձեւում Կոստանդինի անունն այլեւս չի հիշատակվում: Ինչ վերաբերում է Սսի անկումից հետո իբրեւ թե 48 տարի գահակալած թագավորի անձին, ապա Ղ. Ալիշանը, հիմնվելով Հակոբ Սսեցու «Պատմութեան» մեջ պահպանված որոշ ավանդությունների վրա⁵¹, ենթադրաբար նրան նույնացնում է կա՛մ Կոստանդին Ե (IV)-ի թոռան՝ Կարապետի, կա՛մ է՛լ Կոստանդին անունով ոմն ինֆնակոչի հետ. «Երկբայելի յոյժ մնայ իմֆն Կոստանդին երկարամեայ թագաւորն այն թափուն. քան զոր հաւանագոյն դատի յառաջնոյն աւանդեալն՝ թոռն Կոստանդինի (Կարապետն): Թէպէտեւ չիցէ անհաւան՝ եթէ յետ գերութեան Ե Լեւոնի՝ Կոստանդին ոմն համաբեալ իցէ յանձնէ կամ յայլոց եւա՝ ժառանգ կամ թեկնածու թագին Հայոց ի Կիլիկիա»⁵²:

⁴⁹ Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 170:

⁵⁰ Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 249:

⁵¹ Ավանդություններից մեկի համաձայն՝ Կոստանդին Ե (IV) թագավորն ունեցել է Կարապետ անունով մի թոռ, որը 1404 թվականին, երեսուն հազար հայ ընտանիքների հետ, գաղթել է Կիպրոս (Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 263): Իսկ ըստ երկրորդ ավանդության՝ 48 տարի գահակալած Կոստանդին թագավորը, 1424 թվականին, չդիմանալով մամլյուքների ճնշմանը, նույնպես ստիպված է եղել ապաստանել այդ կղզում (Անդ, էջ 277):

⁵² Ալիշան, Սիսուան, էջ 543:

ԼԵՈՆ Զ (V) ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ (1374–1375 թթ.)

Լեոն Զ (V) Լուսինյանը Հայոց պատմության հազվագյուտ թագավորներից է, որ արժանացել է կենսագիր ունենալու բախտին՝ հանձին իր ֆրանսիացի խոստովանահայր Հովհաննես Դարդելի: Նրանից առաջ այդպիսի պատիվ վայելել են միայն Տիգրան Մեծը եւ Լեոն Բ-ը, որոնց նվիրված պատմությունները, դժբախտաբար, մեզ չեն հասել¹: Լուսինյանի պարագան եզակի է նաեւ այն առումով, որ արդի պատմագիտությունը նրան ընծայել է երկու հրաշալի մենագրություն², որոնցում գի-

¹ *Ըստ անտիկ աղբյուրների՝ Տիգրան Մեծի պատմությունը գրել է հույն հռետոր Մետրոդորոս Սկեպսացին. տե՛ս Մանանդյան, Տիգրան Բ, էջ 8; Սարգսյան, Հելլենիստական Հայաստանը, էջ 234–235; Hornblower-Spawforth, Classical Dictionary, p. 977. Իսկ Լեոն Բ-ի պատմության մասին տեղեկացնում է Հեթում Կոռիկոսցին. «Լեոն որ Ը-երորդ իշխող էր յազգէն Ռովբինանց եւ եղեւ առաջին թագաւոր Հայոց ի Կիլիկիայ, որ եւ քաջութեամբ եւ իմաստութեամբ տիրեաց հայրենի աշխարհին եւ այլ բազում գաւառաց եւ աշխարհին Իսաւրիոյ, շինեաց եւ բազում դղեակս եւ ամրոցս ի պէտս պահպանութեան աշխարհին իւրոյ, արար եւ պատերազմունս մեծամեծս, որպէս գտանի ի լիապատում գիրս պատմութեան նորա».* Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 103: Հմմտ. նաեւ՝ Ալիշան, Սիսուան, էջ 549:

² *Բասմաջյան, Լեոն Ե, Փարիզ, 1908; Kūhl, Leon V, Frankfurt am Main, 2000. Համեմատության համար նշենք, որ Տիգրան Մեծին եւ Լեոն Բ-ին նվիրված է մեկական մենագրություն. Մանանդյան, Տիգրան Բ, Երեւան, 1940; Ալիշան, Սիսուան եւ Լեոն Մեծագործ, Վենետիկ, 1885: Բացի Կ. Բասմաջյանի եւ Հ. Քյուլի՝ Լեոն Զ (V)-ին նվիրված մենագրություններից, հիշատակման արժանի է նաեւ Կ. Մութաֆյանի վերջերս լույս ընծայված արժեքավոր հոդվածը. Mutaflan, Léon V Lusignan, 1993.*

տական բարձր մակարդակով լուսաբանված են նրա փոքրկալից կյանքի ու գործունեության բոլոր մանրամասները, ինչը, սակայն, հնարավոր է դարձել բացառապես Դարդեղի ժամանակագրության առկայության շնորհիվ:

Հովհաննես Դարդեղը ֆրանսիացի մի ուխտավոր ֆահանա էր, որը 1377 թվականին, Երուսաղեմ գնալու ճանապարհին, անցնելով Կահիրեով, ծանոթացել էր գերության մեջ գտնվող Հայոց թագավորի հետ, որի խնդրանքով, իր ուխտագնացությունն ավարտելուց հետո, դարձել էր վերջինիս խոստովանահայրն ու ֆարտուղարը³: Երկու տարի անց Լեւոնը նրան ուղարկել էր Արագոնի եւ Կաստիլիայի թագավորների մոտ՝ փնտրելու նրանց աջակցությունն իրեն գերությունից ազատելու գործում⁴: Հաջողությամբ կատարելով Հայոց թագավորի հանձնարարությունը՝ Դարդեղը 1383 թվականին Հռոմի պապի կողմից արժանացել էր եպիսկոպոս ձեռնադրվելու պատվին⁵: Լեւոնի հետ սերտ եւ երկարատեւ համագործակցության մնայուն արգասիքն է, ահա, Դարդեղի անգնահատելի ժամանակագրությունը, որին մենք պարտական ենք Հայոց վերջին չորս թագավորների վերաբերյալ բավարար պատկերացում կազմելու համար⁶: Հետազոտողների կարծիքով՝ Հովհաննես Դարդեղի աշխատության գլխավոր աղբյուրը Լեւոն թագավորի հիշողություններն են. ենթադրվում է անգամ, որ հեղինակը պարզապես գրառել է վերջինիս թելադրած պատմությունը⁷: Այնուամենայնիվ, Դարդեղն, ըստ երեւոյթին, օգտագործել է նաեւ այլ աղբյուրներ, ինչպես, օրինակ, Հեթում (Հայթոն) Կոռկոսցու «Արեւելի պատմության ծաղկաբաղը», որից նա, մասնավորապես, փոխառել է Հեթում Ա թագավորի՝ Մանգու խա-

³ Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 158–159:

⁴ Անդ, էջ 167–168:

⁵ Անդ, էջ 192–193:

⁶ Դարդեղի անձի եւ նրա ժամանակագրութեան մասին մանրամասն տե՛ս Kohler, Documents Arméniens. p. V–XXII: Եղյանց, Յառաջաբան (Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ ՀԷ–ՀԹ): Բասմաջյան, Լեւոն Ե, էջ Է–Ը: Kūhl, Leon V, S. 78–100.

⁷ Kohler, Documents Arméniens. p. XI–XII: Եղյանց, Յառաջաբան (Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ ՀԸ): Kūhl, Leon V, S. 94–95. Տե՛ս նաեւ՝ Mutafian, Léon V Lusignan, p. 201.

նին ներկայացրած յոթ խնդրանքները⁸: Ինչ վերաբերում է Լեոնի անձի գերազնահատմանն ու ակնհայտ չափազանցություններին, ապա հետազոտողները դա բացատրում են արեւմտյան հասարակության վրա տպավորություն գործելու հեղինակի հետապնդած նպատակով: Ինչպես այդ առթիվ գրում է Կ. Բասմաջյանը, «Այս գրութեան նպատակն եղած է նախ Լեոնի բռնի հերոսացուած կեանքը պատմել, եւ երկրորդ՝ Եւրոպայի բրիտանացի վեհապետներէն օգնութիւն ձեռք բերել աստուկան թագաւորին համար: Այս պատճառով ալ շատ տեղ չափազանցութիւններ կան, նոյն իսկ առասպելական ըսուելու աստիճան, եւ տեղ տեղ ալ նպատակաւոր մոռացումներ»⁹:

Հովհաննես Դարդելի վկայությամբ՝ Լեոնը ծնվել է Կիլիկիայում¹⁰, 1342 թվականին, ինչը պարզվում է հեղինակի այն տեղեկությունից, որ իր հոր՝ Հովհաննես-Ջեհանի մահվան ժամանակ (1344 թ.) նա երկու տարեկան էր, իսկ նրա ավագ եղբայր Բոհեմունդը՝ հինգ¹¹: Ինչպես նշեցինք, 1345 թվականին Հովհաննես-Ջեհանի ընտանիքը, խույս տալով Հայոց Կոստանդին Դ (III) թագավորի հալածանքներից, ապաստան էր գտել Կիպրոսում¹², որտեղ, ի դեպ, նույնպես ջերմ ընդունելության չէր արժանացել՝ Նիկոսիայի արքունիքի հետ ունեցած վաղեմի դատական վեճի պատճառով, որի առարկան այդ ընտանիքի նախնու՝ Ամորի Լուսինյանի կալվածքների պատկանելության խնդիրն էր¹³: Այնուամենայնիվ, չափահաս դառնալուց հետո Լուսինյան եղբայրները որոշակի կշիռ էին ձեռք բերել Կիպրոսում՝ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ նրանք Հայոց գահի օրինական ժառանգներն էին՝ իրավունք, որ նրանց վերապահված էր Լեոն Գ

⁸ Տե՛ս Հեթում, Պատմություն Քաթարաց, էջ 43; Յովհաննէս Դարդելի, Ժամանակագրություն, էջ 17–18: Հմմտ. Köhl, Leon V, S. 93–94.

⁹ Բասմաջյան, Լեոն Ե, էջ Է–Ը: Դարդելի չափազանցությունները նկատի ունենալով՝ Կ. Մուսաֆյանը նրա աշխատությունը նույնիսկ Լեոնի ջատագովություն (paganéirique) է կոչում. Mutaflan, Léon V Lusignan, p. 201.

¹⁰ Յովհաննէս Դարդելի, Ժամանակագրություն, էջ 82:

¹¹ Անդ, էջ 52:

¹² Անդ, էջ 53–55:

¹³ Անդ, էջ 55–56: Դատական այդ քաջշուկին, որին խառնվել են անգամ Հռոմի պապերը, Դարդելը բազմաթիվ էջեր է նվիրում. տե՛ս Անդ, էջ 34–40, 64–66:

(II) թագավորի դատեր՝ Զապել տիկնոջ թոռները լինելու հիմունքով: Բնականաբար, այդ իրավունքը նախ եւ առաջ պատկանում էր եղբայրներից ավագագույնին՝ Բոհեմունդին, որին եւ Հայոց իշխանները, Կոստանդին Դ (III)-ի մահից հետո, խնդրում են ստանձնել Կիլիկիո գահը, միաժամանակ դիմելով Կիպրոսի թագավոր Պետրոս I-ին, որպեսզի նա թույլատրի թագաժառանգի մեկնումը. «Իշխանք գրեալ էին առ նա (Պետրոս), զի արձակեսցէ առ նոսա զիշխանն Բոհմունդ Լուսինեան, զանդրանիկ որդի Սուլթան տիկնոջ, եւ առ նա ինքն Բոհմունդ զիր աղաչանաց իբրեւ առ բնիկ իւրեանց իշխան, զի եկեալ իշխեսցէ նոցա, փոխանակ զի նմա անկանէր զահն արքունի իրաւամբք ժառանգութեան»¹⁴: Պետրոս I-ը, որն այդ ժամանակ, խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու նպատակով, ճանապարհ էր ելել Արեւմուտք մեկնելու համար, Բոհեմունդին վերցնում է իր հետ՝ նրան Հռոմի պապի ձեռնով Հայոց թագավոր պսակելու մտադրությամբ¹⁵: Սակայն տեղ չհասած, Բոհեմունդը 1363 թվականին վախճանվում եւ թաղվում է Վենետիկում¹⁶:

Այնժամ Պետրոսը որոշում է կանչել տալ Լևոնին՝ Բոհեմունդի փոխարեն նրան արժանացնելու համար Ռաբանոս V պապի օրհնությամբ, սակայն հանգամանքների թելադրանքով, չսպասելով նրա ժամանմանը, Կիպրոսի թագավորը միայնակ է ներկայանում Ավինյոնում գտնվող Քահանայապետին. «Յայնժամ կամեցաւ արքայն Պետրոս տալ կոչել զԼևոն, զեղբայրն Բոհմունդի, զի առեալ տարցէ ընդ իւր եւ տացէ պսակել ի ձեռն պապին, զի նմա իսկ անկանէր թագաւորութիւնն զկնի մահուան եղբօր իւրոյ: Այլ հարկ եղեւ նմա գնալ առ պապն շտապ տագնապաւ, վասն այնորիկ յետս եկաց ի խորհրդոյն»¹⁷: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ խոսք չկա այն մասին, որ Բոհեմունդի մահից հետո Հայոց իշխանները Կիլիկիո գահին բազմելու առաջարկ են արել նաեւ Լևոնին: Բայց դա ենթադրելի է երեք պատճառով. առաջին՝ վերջինս այդ պահից Հայոց գահի միակ օրինական ժառանգորդն էր, երկրորդ՝ առանց նման առաջարկի Պետրոս I-ը դժվար

¹⁴ Անդ, էջ 57-58:

¹⁵ Անդ:

¹⁶ Անդ, էջ 50, 58: 50-րդ էջում տպագրական վրիպակի հետեւանքով եղված է 1343 թ.:

¹⁷ Անդ, էջ 58:

թե այդպիսի առաքելություն ստանձներ, եւ երրորդ՝ ինչպես արդեն նշել ենք, ամենայն հավանականությամբ, Լեւոնին սպասելով, Կիլիկիայում անգամ մը անունով դրամ են հատել: Ինչեւէ, ավարտելով իր գործերն Արեւմուտքում, Պետրոսը Կիպրոս է բերում Ուրբանոսից ստացած երկու նամակ՝ ուղղված Լեւոնին եւ Հայոց իշխաններին, որոնցում Քահանայապետը հորդորում է վերջիններիս՝ թագավոր կարգել Լուսինյան պայազատին, միաժամանակ ամենայն աջակցություն խոստանալով Կիլիկիո թագավորությանը. «Եւ յորժամ ի գլուխ եհան արքայն Կիպրոսի զբանն, որոյ վասն գնացեալ էր առ պապն, ընկալաւ ի ձեռաց նորա թուղթս ուղղեալս առ արքայազարմն Լեւոն եւ առ իշխանս Հայոց, պատուէր տալով զի ընկալցին զիշխանն Լեւոն իբրեւ զբնիկ եւ օրինատու տէր: Եւ խոստանայր պապն ի թղթի անդ որ առ Լեւոն զի ի գնալ հասանել նորա յերկիր թագաւորութեան իւրոյ, առաքեսցէ նպաստս օգնութեան յիւրմէ կողմանէ եւ գուն գործեսցէ զի եւ թագաւորք եւ իշխանք քրիստոնէից հասուցեն նմա օգնականութիւն առ ի կարող լինելոյ զղէմ ունել թշնամեացն հաւատոյ»¹⁸: Սակայն Պետրոս թագավորը նենգաբար թաքցնում է պապի նամակները¹⁹, թերեւ, այն պատճառով, որ նա այդ ժամանակից արդեն մտադրվել էր անձամբ տիրել Հայոց գահին²⁰, ինչը համարյա թե իրականություն պիտի դառնար 1368 թվականին Կոստանդին Ե (IV)-ի հետ իր կնիւմ գործարքի արդյունքում:

Ինչպես տեսանք նախորդ ենթագլխում, հաջորդ անգամ Հայոց իշխաններից ոմանք գաղտնաբար Լեւոնին գահակալելու էին հրավիրել արդեն Կոստանդին Ե (IV) թագավորի օրոք, սակայն նա հիմնավոր պատճառաբանությամբ մերժել էր նրանց առաջարկը²¹: Կոստանդինի

¹⁸ Անդ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ հետագայում պապն այդպես էլ որեւէ օգնություն չցուցաբերեց Լեւոնին:

¹⁹ Անդ:

²⁰ Հմմտ. Mutaflan, Léon V Lusignan, p. 203.

²¹ Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 66–68: Ըստ Կ. Բասմաջյանի եւ Հ. Քյուլի՝ դա տեղի է ունեցել 1372 թվականին (Բասմաջյան, Լեւոն Ե, էջ 41; Kühl, Leon V, S. 119), սակայն Դարդեւի Ժամանակագրութեան մեջ մենք դրա հաստատումը չենք գտնում: Նրանց հաշվարկն, ըստ երեւույթին, հիմնված է այն փաստի վրա, որ Դարդեւի մոտ հաջորդ դեպքը, այն է՝ Կոստանդին Ե (IV) թագավորի մահը, թվագրված է 1373 թվականով. տե՛ս Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 68:

սպանությունից հետո (1373 թ.) Հայոց իշխանները, թագավորությունն անգլոլի շթողնելու նպատակով, երկրի ժամանակավոր կառավարիչ են նշանակում նրա նախորդի՝ Կոստանդին Դ (III)-ի այրուն, Մարիոն թագուհուն, մինչև որ Լեւոնը հնարավորություն կունենա ր գալ բազմելու Կիլիկիո գահին. «Եւ միաբան հանութեամբ ետուն զիշխանութիւնն ի ձեռս նախնոյ թագուհոյն Հայոց, որ էր լեալ կին առաջնոյ բոնատոր թագատրին, մինչև հասեալ գայցէ Լեւոն բնիկ տէրն իւրեանց»²²: Սա Կիլիկիո պատմության մեջ աննախադեպ երեւոյթ էր, երբ երկրի խնամակալությունը հանձնվում էր թեկուզ թագուհի մի կնոջ, ինչն, անշուշտ, պետք է բացատրել վերջինիս օծյալ լինելու հանգամանքով եւ նրա վայելած մեծ հեղինակությամբ: Ավելին, ինչպես արդեն նշվեց, նորահայտ մի աղբյուրի վկայությամբ՝ Կոստանդին Ե (IV)-ի մահվան եւ Լեւոն Զ (V)-ի գահակալման միջեւ ընկած ժամանակահատվածում Մարիոն թագուհին ոչ իսկ խնամակալ էր եղել, այլ ուղղակի տիրել էր Հայոց գահին²³: Ընդ որում, որոշ տվյալների համաձայն՝ նա, օգտագործելով իր ազգակցական կապերը, Արեւմուտքի աջակցությամբ Կիլիկիո գահին տիրելու հավակնություն էր սկսել դրսևորել դեռևս Կոստանդին Ե (IV)-ի կենդանության օրոք, 1369–1372 թվականներին²⁴:

Ինչեւէ, երկրի ժամանակավոր կառավարման հարցը լուծելուց հետո Հայոց Արքունի ատյանը պատգամավորներ է ուղարկում Կիպրոսի թագավոր Պետրոս II-ի եւ Լեւոնի մոտ՝ փութացնելու վերջինիս ժամանումը Կիլիկիա²⁵: Որ խոսքն, իսկապես, վերաբերում է Արքունի ատյանի որոշմանը, երեսում է նրանից, որ պատգամավորները Կիպրոսում ներկայանում են Հայոց թագուհու, կաթողիկոսի, երկրի պարոնների ու ասպետների անունից²⁶: Ուշագրավ է մանավանդ այն հանգամանքը, որ նրանք, բացի համապատասխան նամակներից, Լեւոնին են հանձնում նաեւ

²² *Յովհաննէս Դարգել, Ժամանակագրութիւն, էջ 68:*

²³ *Անանուն, Ժամանակագրական գրառումներ, էջ 555:*

²⁴ *Այդ մասին մանրամասն տես Ալիշան, Սիսուան, էջ 544; Mutafian, Léon V Lusignan, p. 203–204.*

²⁵ *Յովհաննէս Դարգել, Ժամանակագրութիւն, էջ 68–69:*

²⁶ *Անգ, էջ 69:*

Արփունի ատյանի անդամների կողմից ստորագրված ու պետական կնիքով վավերացված մի պայմանագիր. «Եւ առաջի արարին նմա զնամականին եւ թուղթ դաշանց անփակ, ձեռնագրեալ ի բոլորից առ հասարակ եւ կնքեալ մեծաւ կնիքով պետութեանն»²⁷: Պայմանագրի անհրաժեշտությունը պատգամավորները բացատրում են հայերի հավատարմության նկատմամբ Լեւոնի անվստահությունն ու վերապահումները ցրելու նպատակադրությամբ²⁸:

Սակայն Հայոց պատգամավորներին Կիպրոսում մեծ հուսախաբություն էր սպասում: Պետրոս II թագավորը, որը դեռեւս 1369 թվականին Լեւոնին շնորհել էր «Երուսաղեմի սենեշալ» տիտղոսը²⁹, վերջինիս արգելում է մեկնել Կիլիկիա՝ ճենովացիների հետ ծագած պատերազմում նրա կարիքն ունենալու պատճառաբանությամբ³⁰: Այնժամ Լեւոնն, ստիպված, ճանապարհ է դնում պատգամավորներին, սակայն անելով իր առաջին արփայական կարգադրությունը, այն է՝ Կիլիկիո կառավարման ղեկը հանձնելով չորս խնամակալների՝ Մարիոն թագուհուն, իր հորեղբայր Բոհեմունդի այրի Ֆիմի կոմսուհուն³¹, նույն Բոհեմունդի ապօրինի զավակ Բարթոլիմեոսին եւ Թորոսի որդի Վասիլին³²: Դրանից հետո նա, իսկապես, մասնակցում է ճենովացիների դեմ ընթացող պատերազմին, նույնիսկ գերի ընկնում նրանց ձեռքը, եւ ազատվում միայն մեծ փրկագին վճարելու դիմաց³³: Իսկ երբ այս ամենից հետո Լեւոնը, վերջապես, պատրաստվում է մեկնել Կիլիկիա, այս անգամ արդեն ճենովացիներն են արգելի հանդիսանում դրան, մտավախություն ունենալով, որ նա կարող է Կիպրոսի թագավորությունից պոկել Կոռիկոս քա-

²⁷ Անդ, էջ 70:

²⁸ Անդ, էջ 71:

²⁹ Անդ, էջ 64:

³⁰ Անդ, էջ 74:

³¹ Ֆիմին Պաղտին մարաջախտի դուստրն էր, Կոստանդին Դ (III) թագավորի քույրը. տե՛ս Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, III (H2).

³² Յովհաննէս Դարդեկ, Ժամանակագրութիւն, էջ 78–79: Տե՛ս նաեւ՝ էջ 81, 105: Թորոս իշխանը Կապան բերդի տերն էր եւ Հայոց սպարապետը՝ նահատակ զորավար Լիպարիտի հայրը. տե՛ս Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 451:

³³ Յովհաննէս Դարդեկ, Ժամանակագրութիւն, էջ 82–85:

ղափր. «Զի ամուրն Կոռիկոսի պատկանէր թագաւորութեան Հայոց եւ զի մեծագոյն մասն բնակչացն նորա են Հայք»³⁴:

Այնուամենայնիվ, Լեւոնին ի վերջո հաջողվում է ստանալ ճենովացիների համաձայնությունը, եւ նա իր մոր, կնոջ ու որոշ մարդկանց հետ մեկնում է Կիլիկիա³⁵: 1374 թ. ապրիլին, ժամանելով Կոռիկոս³⁶, նա անմիջապէս մտադրվում է մամլյուքների ձեռքից խլել Տարսոն քաղաքը, լսած լինելով, որ այնտեղ «գտանէին երեք հարիւր եւ եւթ զօրական սարակինոսաց եւ թէ բնակիչն համօրէն էին հայ քրիստոնեայք»³⁷: Սակայն Կոռիկոսի բերդակալ Կոստանդին Պռականացու զավանդության պատճառով այդ ծրագիրը խափանվում է³⁸, եւ Լեւոնը, նարահատյալ, փոքրաթիվ թիկնազորի ուղեկցությամբ ճանապարհվում է դեպի Սիս³⁹: Կարելի է պատկերացնել բոլոր կողմերից մահմեդականներով շրջապատված Հայոց մայրաքաղաքի բնակիչների ապրումները, որոնք, մեծ ցնծությամբ ընդառաջ ելնելով Լեւոնին, նրան դիմավորում են արհայավայել պատիվներով. «Եւ մեծապէս առլցան Հայք խնդութեամբ բազմաւ եւ արարին տօն ցնծութեան ընդ գալուստ իշխանին Լեւոնի, բնիկ տեառն իւրեանց, եւ գրոհ ետուն ի քաղաքն՝ էր, որ զինեալ, եւ էր, որ անգէն, կէսք ի ձի վերելակեալ եւ այլք հետիոտս ընթանալով, արք եւ կանայք, մեծամեծք եւ փոքունք, եւ ընդ նոսա կաթողիկոսն իւրեանց, զոր ունէին իբրեւ զպապն աշխարհին, եւ համօրէն եպիսկոպոսունք եւ վարդապետք, կազմեալ թափօր մեծահանդէս, ընդ որ եւ բազմութիւն երաժշտաց պէս պէս նուագարանօք»⁴⁰: Այդ իրադարձությունն, ըստ Հովհաննէս Դարդեւլի, տեղի է ունեցել 1374 թ. հուլիսի 26-ին⁴¹, այսինքն՝ Լեւոնը Կոռիկոսում մնացել էր շուրջ չորս ամիս:

³⁴ Անդ, էջ 86:

³⁵ Անդ, էջ 88–89:

³⁶ Անդ, էջ 89:

³⁷ Անդ, էջ 90:

³⁸ Անդ, էջ 91–93:

³⁹ Անդ, էջ 97–99:

⁴⁰ Անդ, էջ 99:

⁴¹ Անդ, էջ 112:

Սիս ժամանելուց հետո Լեւոնը նախ եւ առաջ հայկական մի գործարարի միջոցով Կոռիկոսից բերել է տալիս իր ընտանիքը⁴², եւ ապա հաշվետվություն պահանջում չորս խնամակալներից պետական գանձարանի վիճակի ու իր բացակայության ընթացքում նրանց կատարած ծախսերի մասին⁴³: Զբաղարարվելով տրված բացատրություններով, Լեւոնը նրանց մեղադրում է չարաշահումների մեջ եւ հարցը ֆննարկելու համար Արփունի ատյանի ժողով գումարում. «Ետ յաւուր միում գումարել ի ժողով ի դահլիճն արփունական զեպիսկոպոսունս եւ զվարդապետս աշխարհին, զաւագանին եւ զասպետս եւ զտիկնայս եւ զժողովուրդն առհասարակ»⁴⁴: Ցուցադրական դատավարությունից հետո Լեւոնը Հայոց ավագանու խնդրանքով վերջիվերջո մեծահոգաբար ներում է խնամակալներին⁴⁵, ինչը ցույց է տալիս, որ նրանց դեմ ուղղված ամբաստանություններն, այնուամենայնիվ, անհիմն կամ չափազանցված էին, քանի որ այդ ժամանակ Կիլիկիո պետական գանձարանն առարկայորեն չէր կարող դատարկ չլինել: Լեւոնն, ի դեպ, ինքն էլ լիովին գիտակցում է այդ իրողությունը՝ Արփունի ատյանի ժողովում հայտարարելով հետեւյալը. «Ոչ զանխով ինչ է ի ձէնջ զի ամենայն սակֆ եւ հասֆ մտից արփունականֆ անկեալ կան ի ձեռս թշնամեաց, եւ ոչ գոյ եւ ոչ մի հասոյթ, յորմէ լիցի լցուցանել զծախս երկրին եւ պաշտպանել նմա, առ որ պէտք են բազում արծաթոյ»⁴⁶: Խոսքն, անշուշտ, առաջին հերթին վերաբերում է Այաս եւ Կոռիկոս նավահանգիստների բերած հասույթին, որից Կիլիկիո թագավորությունը զրկվել էր արդեն վաղուց ի վեր⁴⁷: Լեւոնի մեծահոգությունը Հայոց խնամակալների նկատմամբ, իհարկե, թելադրված էր նաեւ իր նոր հպատակների համակրանքը շահելու նկատա-

⁴² Անդ, էջ 101–103:

⁴³ Անդ, էջ 105–107:

⁴⁴ Անդ, էջ 107:

⁴⁵ Անդ, էջ 111:

⁴⁶ Անդ, էջ 108:

⁴⁷ Այասի նշանակության մասին մենք խոսել ենք բազմիցս, սակայն Կոռիկոսը նույնպես մեծ կարեւորություն ուներ Հայոց թագավորության համար, ժամանակին զգալի տարեկան հասույթ ապահովելով նրա պետական գանձարանին. հմմտ. Grousset, L'Empire, p. 416.

ռումով: Սակայն նա, դժբախտաբար, նույնպիսի փափկանկատություն չդրսետորեց իր թագադրության հարցում, 1374 թ. սեպտեմբերի 14-ին⁴⁸ այն կատարելով նախ լատինական, ապա հայկական ծեսով⁴⁹, ինչը, բնականաբար, պիտի հարուցեր ավանդապաշտ հայերի դժգոհությունը. «Քրքմնջէին Հայք ընդ այն զի ոչ կամէր պսակիլ ըստ նոցայն օրինի»⁵⁰:

Իր հոգեվարժն ապրող Կիլիկիո Հայոց թագավորությունն այդ ժամանակ, բացի Սսից, ընդգրկում էր միայն Անավարզա ֆաղաֆը⁵¹ եւ մի փանի բերդեր⁵²: Հայերի համար ամենածանրը մայրաֆաղաֆի պարենավորման խնդիրն էր, «զի Հայք կորուսեալ էին ֆաղաֆս եւ գաւառս բազումս, եւ յուր ամաց հետէ ոչ կարէին սերմանել եւ մշակել զանդս իւրեանց»⁵³: Բացի այդ, նրանք հարկադրված էին մշտապես վանել թուրքերի հարձակումները, որոնք «զօր ամենայն ասպատակէին... մինչեւ ի դրունս ֆաղաֆին Սսոյ եւ

⁴⁸ Այսպիսով, եթե Լեւոն Զ (V)-ի գահակալության սկիզբը համարենք նրա Կիլիկիա ժամանելու թվականը (1374 թ. ապրիլ), ապա պետք է ընդունել, որ նա թագավորել է շուրջ մեկ տարի (մինչեւ Սսի անկումը. 1375 թ. ապրիլ): Իսկ եթե որպես մեկնակետ դիտենք նրա թագադրման ամսաթիվը (1374 թ. սեպտեմբերի 14), ապա ստացվում է շուրջ յոթ ամիս: Աղբյուրները սովորաբար նրան հատկացնում են 10–11 ամիսների գահակալություն. տե՛ս Անանուն, Ժամանակագրական գրառումներ, էջ 556 (10 ամիս. նույնը՝ Conybeare, Catalogue, p. 293); Մինաս Ամզեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 51 (11 ամիս); Մարտիրոս Ղրիմեցի, Կարգ եւ թիւ, էջ 207 (11 ամիս); Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 89 (ստողատակ. 11 ամիս): Բացառություն է կազմում Ավետիք Տիգրանակերտցին, որի տվյալներով՝ Լեւոն Զ (V)-ը թագավորել է շուրջ չորսուկես տարի. «Թագաւոր Հայոց Լեւոն՝ որդի բրնձին, որ իշխեաց ամս Դ եւ է ամիսս». Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 573: Դրա բացատրությունը տե՛ս սույն գրքի էջ 561:

⁴⁹ Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 114:

⁵⁰ Անդ, էջ 113: Ըստ մի կարծիքի՝ Կիլիկիո հասարակության լատինամետ եւ ազգայնական հոսանքներին հաշտեցնելու միտումով է բացատրվում Լեւոնի որոշ դրամների վրա դրոշմված «Թագաւոր ամենայն Հայոց» մակագրությունը. տե՛ս Մաթեոսյան, Լեւոն Ե, էջ 236: Պ. Պտուկյանի բազմիցս վկայակոչված գրքում նկարագրված է երեք այդպիսի դրամ. Bedoukian, Coinage, p. 409.

⁵¹ Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 103:

⁵² Անդ, էջ 115:

⁵³ Անդ:

յաւելուին զամ քամ զամ զաւեր եւ զապականութիւն»⁵⁴: Սակայն եթէ մինչեւ Լեւոնի գահակալումը հայերը դիմակայում էին միայն իրենց երկրում հաստատված մամլոյմներին⁵⁵, ապա դրանից հետո, Եգիպտոսի սուլթան Շաբան II-ի հրամանով, Կիլիկիա արշավեց նաեւ Հալեպի մէլիք Աշըղ-Թեմուրը⁵⁶, որը եւ վերջնականապէս կոտորելով նրանց հերոսական դիմադրությունը, 1375 թ. ապրիլին գրավեց Սիսն ու գերեց Լեւոն թագավորին⁵⁷: Մամլոյմների փաղափականության այս կտորով շրջադարձը, մեր կարծիքով, պետք է բացատրել Կիլիկիայում ֆրանկ թագավորի գահակալման փաստի առթիվ նրանց մոտ առաջացած այն բնական մտավախությամբ, որ դրան կարող էր մի նոր խաչակրաց արշավանք հետեւել: Ուր սաստկ ենթադրություն չէ, ապացուցվում է Դարդելի իսկ տվյալներով: Ըստ նրա՝ Լեւոնն ինքը, թագադրվելուց առաջ հիմնավորելով լատինական ծեսով օծվելու անհրաժեշտությունը, հայերին խոստացել էր ապահովել Արեւմուտքի օգնությունը. «Եւ յորժամ ս. պապն եւ թագաւորն եւ իշխանք քրիստոնէից լուիցեն զի պսակեցաք մեք զայս ձեւ օրինակի, վստահ իսկ եմք զի հաճեսցին բարեյօժար կամօք տալ մեզ թիկունս օգնականութեան որչափ ինչ եւ խնդրեսցուք մեք ի նոցանք»⁵⁸: Նմանատիպ շշուկները չէին կարող տարածում չգտնել ու չընկնել մամլոյմների ականջը՝ ավելի եւս խորացնելով նրանց մտավախությունը: Ուստի բոլոր հիմքերը կան պնդելու համար, որ Լեւոնի գահակալումը ոչ միայն հայերին չբերեց հուսացված փրկությունը, այլեւ ինչ-որ առումով արագացրեց Կիլիկիո թագավորության կործանումը⁵⁹: Իրերի այլ դասավորության պարագայում, թերեւս, նրանց հաջողվեր համակեցության որեւէ եղանակ (*modus vivendi*) գտնել մահմեդական հարեւանների հետ եւ պահպանել եթէ ոչ

⁵⁴ Անդ:

⁵⁵ Անդ, էջ 115–120:

⁵⁶ Անդ, էջ 124: Նրա անունը՝ «Մելէք Աշէշամուր» ձեւով, հիշատակված է Դարդելի ժամանակագրության 141-րդ էջում:

⁵⁷ Անդ, էջ 142–143:

⁵⁸ Անդ, էջ 113:

⁵⁹ Ժ. Մորգանի ճշգրիտ դիտարկմամբ՝ Լուսինյանների գահակալումը որպէս մարտահրավեր ընկալելով, մահմեդականները կրկնապատկեցին իրենց ճնշումը Կիլիկիայի վրա. Morgan, Essai, p. 60.

իսկ իրենց պետականությունը, ապա գոնե ներքին ինքնավարությունը: Այսինքն, այն ինչ հետագայում հաջողվեց Զեյթունի եւ Հանընի հայ իշխաններին, կարող էր տեղի ունենալ նաեւ Սոււմ⁶⁰:

Տարօրինակ կերպով Հայոց թագավորության կործանումը եւ Սսի անկումը թույլ արձագանք են գտել հայկական աղբյուրներում: Ժամանակակիցները սովորաբար բավարարվում են միայն այդ փաստի հակիրճ արձանագրությամբ, ինչպես՝ «Ի թվին ՊԻԳ զՍիս առին տանկունքն ի Հայոց»⁶¹ կամ «Ի թվականին ՊԻԳ էառ Յաշէլս Թամուրն զբազաւորական ֆաղաֆն զՍիս եւ եղեւ սուգ մեծ»⁶²: Միայն մի հիշատակագիր է, որ որոշ զգացմունքներ է արտահայտում այդ առթիվ. «Ի մեծ թուիս Հայոց, ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, ՊԻԳ, յորում ամի առաւ ֆաղաֆն Սիս, եւ ես նուաստ եւ սուտանուն եպիսկոպոս Զաֆառէ պատահեցայ անդ. բայց եւ զողորմագին բանս, զոր ետես ակն իմ, ո՞ր կարէ պատմել զրով, զի տեսի զակումք պայծառ եւ զարեգակումք, զաստեղս եւ զլուսինս, զի կային անկեալ ափի»⁶³: Որքան էլ զարմանալի է, Սսի անկման եւ Հայոց պետականության վերացման նշանակությունն ավելի սուր է գիտակցվել ուշ շրջանի ժամանակագիրների կողմից, որոնցից մեկն այդ առթիվ գրում է. «Սուլթանն Մըսրայ եկն բազում զօրօք, եւ ըմբռնեալ զԼէոն՝ Մարուն թագուհեան⁶⁴, եւ տարաւ ի Մսըր եւ կորոյս զԼէոն. զվանորայս, զեկեղեցիս, զհիւրանոցս եւ զմեծամեծ շինուածս կործանեաց: Եւ ի պալատս թագաւորաց եղեալ զտապանակսն լի ոսկով եւ զայլ կահս ոսկեղէնս եւ արծաթեղէնս աւար առին: Զշիրիմս թագաւորաց բացին, եւ զոսկերսն այրեցին, եւ զՍիս ի հիմանցն տապալեցին. եւ բարձաւ թագաւորութիւնն ի տանէն Կիլիկեցոց»⁶⁵: Իսկ մի ուրիշ ժամանա-

⁶⁰ Զեյթունի եւ Հանընի հայկական իշխանությունների մասին տե՛ս Աղասի, Զեյթուն, էջ 29–67; Պողոսյան, Հանըն, էջ 116–127, 158–164:

⁶¹ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 170:

⁶² Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 516:

⁶³ Անդ:

⁶⁴ Հեղինակը շփոթում է թագուհու անունը: Լեւոնի կինը Մարգարիտ Սուասունն էր, իսկ Մարունը Հայոց Կոստանդին Դ (III) թագավորի այրին էր:

⁶⁵ Մինաս Ամգեցի, Ազգաբանութիւն, էջ 51:

կազիր, Սսի անկումը ներկայացնելով որպես համաշխարհային նշանակություն ունեցող մի իրադարձություն, այն թվագրում է իրեն հայտնի բոլոր տոմարներով. «Ի է ամիսն սորա (Լեոնի), ի ՊԻԳ Հայոց, ի Քրիստոսի ՌՅՀէ, եւ յԱսորոցն ՌՁԳ, եւ Հոռմայեցոց ՌՃԻԸ, եւ Տաճկաց ՁՁԴ, ի ԼԴ կայս(ե)ր Յովաննէս բասիլիսկոսին, եւ ԻԳ Մուրատին, իսկ ի չորրորդ ամին իւր՝ Մելիք Չերէլզ Պէրխուխն եկն ի վերայ թագաւորին Լեոնի ի Սիս, եւ էառ զֆաղաֆն եւ այրեաց, եւ գերեաց զԼեոն թագաւորն թագուհեան եւ որդովֆն իւրովֆ յեզիպտոս»⁶⁶: Ահա սա է այն ամենն, ինչ հայկական աղբյուրներին հայտնի է Հայոց թագավորության կործանման եւ ընդհանրապես Լեոն Զ (V) Լուսինյանի գահակալության մասին, եթե հաշվի չառնենք ուշ միջնադարի առասպելախառն մի վարկած, որը որպես նշմարիտ պատմություն մանրամասնորեն ներկայացված է Մ. Չամչյանի կոթողային աշխատության մեջ⁶⁷:

Յոթ տարի անց, 1382 թ. հոկտեմբերին, Լեոնը, Արագոնի եւ Կաստիլիայի թագավորների միջնորդությամբ ու նրանց կողմից վճարված փրկագնով, ազատվեց գերությունից եւ մեկնեց Եւրոպա⁶⁸: Արեւմուտում ծավալած նրա գործունեության մասին հսկայական նյութ է պահպանված ֆրանսիական, իսպանական եւ անգլիական արխիվներում ու ժամանակագրություններում, որն ամենայն բարեխղճությամբ հավաքված եւ ուսումնասիրված է Կ. Բասմաջյանի եւ Հ. Քյուլի կողմից⁶⁹: Հայոց թագավորը հրաշալի ընդունելության է արժանանում Եւրոպական արհմոխքներում: Կաստիլիայի թագավոր Հովհաննէս I-ը նրան շնորհում է Մադրիդ, Վիլլառեալ եւ Անդուխար ֆաղաֆները՝ տանուտի-

⁶⁶ *Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 249*:

⁶⁷ *Չամչյան, Պատմութիւն, հտ. 3, էջ 354–361*: Հմմտ. *Mutafian, Léon V Lusignan*, p. 201.

⁶⁸ *Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 184*: Այս փաստը հայտնի է նաեւ հայկական մի աղբյուրից. «Ի թվին ՊԼԱ (= 1382), ի հոքտեմբերի Ա, ազատեցաւ Լեվոն թագաւորն Հայոց ի Մսրայ ծառայութենէն, ու գնաց ի Գաղալանք»։ *Անանուն, Ժամանակագրական գրառումներ, էջ 558*; *Conybeare, Catalogue*, p. 291; *Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 390*:

⁶⁹ *Բասմաջյան, Լեոն Ե, էջ 73–135*; *Kühl, Leon V, S. 162–314*. *Տե՛ս նաեւ՝ Tournebize, Histoire*, p. 742–753; *Gulbenkian, Estudios Históricos*, v. 1, p. 172–174; *Matiossian, Armenian-Spanish Relations*, p. 320–330.

րության եւ նրանց եկամուտներից օգտվելու իրավունքով: Լեւոնն ինքը մի հրովարտական իրեն կոչում է՝ «Պարոն Լեւոն, շնորհիվ Աստծու թագավոր Հայոց եւ տեր Մադրիդի, Վիլլաբեալի եւ Անդուխարի» (Don Leon, por la gracia de Dios, rey de Armenia e señor de Madrid, de Villareal e Andujar)⁷⁰: Լեւոնին առանձնապես ջերմ է վերաբերվում Ֆրանսիայի թագավոր Շառլ (Կառլոս) VI-ը, նրան դարձնելով իր մշտական սեղանակիցն ու խորհրդատուն: 1385 թվականին վերջինիս խնդրանքով Հայոց թագավորը միջնորդական առաքելությամբ մեկնում է Լոնդոն՝ դադարեցնելու Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի միջեւ ընթացող հարյուրամյա պատերազմը: Անգլիական արքունիքի առջեւ Լեւոնը հանդես է գալիս մի ընդարձակ եւ չափազանց ուշագրավ ատենաբանությամբ, որում մասնավորապես ասված է. «Ոչ եթէ շողոփորթութիւնն՝ այլ մանաւանդ թէ եղբայրական եւ ճշմարիտ սէրն է որ կը հարկադրէ զիս ըսելու ձեզ, թէ արեւելեան ժողովուրդք մինչեւ հիմա հիացած են ձեր զօրութեան եւ մեծութեան վրայ. եւ զիրենք ուրիշ բան չարգելուր՝ զձեզ դրուատեօք պանծացընելէ, բայց եթէ այն անհաշտ ատելութիւնն, զոր ունին երկու մեծագոյն թագաւորութիւնք աշխարհի: Աւա՛ղ, իմ թշուառութիւնս խիստ անսովոր է, եւ բախտն անդադար կը թշնամանէ զիս, եւ կը ստիպէ զիս յանդիմանել զձեզ՝ թէ այս անգութ պառակտումն է որ պատճառ եղեւ իմ կործանմանս՝ անհաւատից եւ Յիսուսի թշնամեաց անարգել յաղթական եղող զէմբերէն, եւ թէ նոյն ինքն կը ձգէ զիս այս ողբալի վիճակիս մէջ, ըսելու թէ թագաւորեցի ես ալ, եւ ահաւասիկ այն մեծ թագաւորս՝ խեղճ ախորական մը դարձած՝ կ'ապրիմ հեծելու համար բախտին անուոց ճնշման տակ: ...Ո՛վ հզօր իշխանք, եթէ հատուցած ըլլայիք Աստուծոյ այն ծառայութիւնը, զոր իրեն կը պարտին ձեր զէմբերը, եւ առ որ շատ անգամ յորդորուեցաք, արեւելքի տառապեալ փրստոնեայք... այնչափ չէին հառաչեր սրոյ եւ մուռողութեան ճնշման տակ: Բայց դոք կ'արհամարհե՛ք այս փառաւոր եւ փրկաւէտ առիթները՝ աշխարհակալութիւններ ընելու եւ պատերազմելու բարբարոսաց դէմ, որպէս զի միսե՛ք ձեր զէմբերը փրստոնէութեան ծոցը: Եթէ դարձընէիք զէմբերնիդ՝

⁷⁰ Langlois, Cartulaire, p. 205. *Հրովարտակի հայերեն թարգմանությունը տես Բառամայան, Լեւոն Ե, էջ 96-98:*

երկու կողմանէ ալ՝ յահարկութիւն թշնամեաց Խաչին, դո՛ւ պիտի յաղթէիք անշուշտ այս մեր փրկութեան սուրբ նշանին տակ, եւ պիտի խորտակէիք յայնկոյս ծովուն մնացած թշուառ ֆրիստոնէից լուծը եւ շղթաները, որ ձեզի ձեռք կը կարկառեն եւ կը յուսան իրենց ազատութիւնը ձեր միաբան օգնութենէն, որուն կը սպասեն օրէ օր»⁷¹:

Հայոց թագավորի այս վերամբարձ ատենաբանությունն, ըստ էության, եւրոպական պատերազմը դադարեցնելու եւ դրա փոխարեն մի նոր խաչակրաց արշավանք ձեռնարկելու՝ Արեւմուտքի տիրակալներին ուղղված կոչ էր⁷², որն արեւելյան ֆրիստոնյաների փրկության ընդհանուր ձեւակերպումների տակ իրականում սեփական թագավորությունը վերականգնելու նպատակ էր հետապնդում: XVI դ. անգլիացի ժամանակագիր Ռ. Հոլինշեդն այդ առթիվ գրում է. «Հայաստանի թագավորը շատ կը ցանկար որ Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի միջեւ խաղաղութիւն հաստատուէր, յուսալով որ պիտի կրնար շուտով թագաւորներէն օգնութիւն մը ձեռք բերել իր տէրութիւնը վերահաստատելու համար»⁷³: Բացի այս ընդհանուր կոչից, Լեւոնը նաեւ առանձին-առանձին հանդիպում էր Եւրոպայի ազդեցիկ միապետների ու իշխանների հետ, նրանցից խոստումներ կորզելով իրենց ցուցաբերվելիք զինական օժանդակության վերաբերյալ⁷⁴: Կորցրած հայրենիքը վերանվաճելու⁷⁵ նրա մտադրության մասին է խոսում նաեւ այն ուշագրավ փաստը, որ Լեւոնը Փարիզում, ըստ էության, պետական բոլոր գործակալությունները ներկայացնող Հայոց վտարանդի մի կառավարություն էր ձեւավորել: Մասնավորապէս հայտնի է, որ նա Հայոց ատենադպրի (ջանցլեր) տիտղոսը շնորհել էր Հովհաննէս Դարդելին⁷⁶, սեղանապետինը (սենեշալ)՝ Ֆրանցիս-

⁷¹ *Բաամաշյան, Լեւոն Ե, էջ 113–114*:

⁷² Հմմտ. *Mutafian, Léon V Lusignan*, p. 206.

⁷³ *Բաամաշյան, Լեւոն Ե, էջ 119*:

⁷⁴ *Անդ, էջ 99–100*:

⁷⁵ Կ. Մուրաֆյանի կարծիքով, Հայոց թագավորությունը վերականգնելու մտադրությունից ափելի, Լեւոնին առաջնորդում էր արեւմտաեւրոպական տիրակալներից դրամ եւ թանկարժեք ընծաներ շորթելու, ինչպէս նաեւ Կիպրոսում իր հայրենական կալվածքներին տիրելու մոլուցքը. *Mutafian, Léon V Lusignan*, p. 206–207.

⁷⁶ *Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 185*:

կոս Միրին, իսկ սենեկապետինը (շամբուլա)՝ Հովհաննես Միրին⁷⁷:

Հայոց պետականության վերականգնման այս իրական թե երազային ծրագիրը, սակայն, խափանվեց Լեւոնի անակնկալ մահով, որը վրա հասավ 1393 թվականին Փարիզում: Դրանից հետո հայկական հարցը հանվեց Արեւմուտքի ֆաղափական օրակարգից մինչեւ 1878 թվականը: 1394-ին Հայոց թագավորի տիտղոսն անցավ Կիպրոսի թագավոր Հակոբ I-ին, ինչն, օտար աղբյուրներից բացի, արձանագրված է նաեւ հայկական հիշատակարաններից մեկում. «Արդ գրեցաւ եղանակատւր տաղարանս հին եւ նոր, զոր առաջին սուրբ հայրքն են նշանակել, ի թվականին ՊԽԳ (1394 թ.), ի հայրապետութեան տեառն Կարապետի, եւ ի թագաւորութեան Կիպրոսի Ճագերի, որ եւ ի վերայ Հայոց այլ աւրհմեցաւ եւ անուանեցաւ թագաւոր»⁷⁸: Հայոց թագավոր հորջորջումն այնուհետեւ դարձավ Կիպրոսի թագավորների պաշտոնական տիտղոսի բաղկացուցիչ մասը, դրոշմվելով նաեւ նրանց հատած դրամների վրա՝ «թագաւոր Երուսաղեմի, Կիպրոսի եւ Հայաստանի» ձեւով (R. Ierus. Cipri et Armia)⁷⁹: Կիպրոսի թագավորության կործանումից հետո Հայոց թագավորի տիտղոսը ժառանգաբար փոխանցվեց նախ՝ Սաւոյայի դուքսերին, ապա՝ Պիեմոնտի եւ Իտալիայի թագավորներին⁸⁰: Հայոց վերջին թագավորից որպէս հուշ մնաց Փարիզի Սեն-Դենի տաճարում տեղադրված նրա մարմարե համեստ տապանաքարը: Իսկ Հայոց երբեմնի փառահեղ թագավորությունից պահպանվեցին միայն նրա հոյակերտ բերդերը, փայլուն մատենագրությունը, բարձրակարգ աստվածաբանությունը, շֆեղ ձեռագրերն ու անգերազանցելի մանրանկարները, ինչպէս նաեւ նրա միակ գործող հաստատությունը՝ Մեծի տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը:

⁷⁷ *Քասմաջյան, Լեւոն Ե, էջ 118:*

⁷⁸ *Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 607:*

⁷⁹ *Քասմաջյան, Լեւոն Ե, էջ 163:*

⁸⁰ *Sté'u Mutaflan, La Cilicie, p. 475.*

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Մասնավորից ընդհանուր վերականգնելու հակադարձ խնդրի մեթոդաբանության կիրառումը, որի նպատակն էր Ռուսինյան իշխանների ու թագավորների գահակալման կոնկրետ հանգամանքների բնության հիման վրա բացահայտել Կիլիկիո Հայոց պետության գահաժառանգության իրավունքի հայեցակարգն ու բովանդակությունը, հիմք է տալիս անելու հետեւյալ եզրակացությունները.

1. Կիլիկիո Հայոց պետության գահաժառանգության իրավունքի գլխավոր սկզբունքը իշխանության փոխանցումն էր անդրանիկ ուղղուն, ինչը հստակորեն արձանագրված է Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքում. «Նոմոսով¹ է՝ զանդրանիկն կացուցանել յաթոռ ինքնակալութեանն»²: Հարկ է միանգամից նշել, որ **անդրանիկ** բառը գրաբարում ունեցել է ոչ միայն **առաջնեկի** (πρωτότοκος, primogenitus), այլև որդիներից **ավագագույնի** իմաստ, նկատի ունենալով, որ առաջնեկը կարող էր մահացած լինել³: Պատահական չէ, որ Յ. Կարստը թեւս Սմբատի օգ-

¹ *Նոմոս* — փոխառություն հունարենից (νόμος). նշանակում է՝ օրենք. տե՛ս Աճառյան, ՀՀՊ, հտ. 2, էջ 25:

² Смбат Спарамет, Судебник, с. 7. Հմմտ. «զանդրանիկն ի դէպ է թագաւորեցուցանել». Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 28: Արշակունյաց շրջանում գործած այդ իրավունքի մասին տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 118:

³ Այս առումով հատկանշական է 1292 թվականին գրված մի հիշատակարանի հետեւյալ բնորոշումը. «Հեթում որդի Լեւոն արքայի, անդրանիկ ամենայն եղբարցն եւ ժառանգաւոր թագին». Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 701: Հատ-

տագործած **անդրանիկ** բառը թարգմանում է Erstgebome (առաջնեկ)⁴, սակայն մեկնաբանում է ältester Sohn (ավագագույն որդի) իմաստով⁵: Պետք է ավելացնել, որ ըստ Հայկազյան բառարանի՝ **անդրանիկ** բառը հին հայերենում ունեցել է նաեւ միակ զավակի իմաստ⁶: Առաջնեկի ինքնության բացահայտումը Կիլիկյան Հայաստանի պարագայում որեւէ դժվարություն չի ներկայացնում, քանի որ նա, որպէս կանոն, կրում էր հորական պապի անունը⁷: Հայտնի երկու բացառություններն են Ռայմոնդ-Ռուբենը եւ Լեւոն Գ (II)-ը, որոնք կոչված են ոչ թե հորական, այլ մորական պապի անունով, ինչը, սակայն, բացատրվում է քաղաքական նկատառումներով, այն է՝ Ռուբինյան արքայատոհմից սերված լինելու նրանց հանգամանքը շեշտելու միտումով: Միջնադարյան ժամանակագիրներն ու հիշատակագիրները երբեմն սխալմամբ առաջնեկի իմաստով **անդրանիկ** են կոչում նաեւ գահը ժառանգած կրտսեր որդիներին, ինչը, սակայն, ոչ թե իրողություն, այլ նրանց իրավագիտակցության արտահայտություն պետք է համարել: Այսինքն՝ հասարակական գիտակցության մակարդակում եւս արմատավորված է եղել այն գաղափարը, որ գահի օրինական ժառանգորդն **անդրանիկ** որդին էր: Այսպիսով, **անդրանիկ** բառի բազմիմաստությունը նկատի ունենալով, նախապատվելի պետք է համարել Կիլիկյան գահաժառանգության իրավունքի հիմնական հայեցակարգն արտահայտող «ավագության սկզբունք» անվանումը: Ընդ որում, այդ սկզբունքը գործել է ոչ միայն գահի՝ հորից-որդի, այլեւ եղբորից-եղբոր փոխանցման դեպքում: Ուշագրավ է, որ նույնիսկ եղբայրների կողմից գահի բռնազավթման հաջողված կամ ձախողված փորձերը կատարվել են հիմնվելով ավագության իրավունքի վրա: Ավագության կամ միակ որդին լինելու հանգամանքով Հայոց

կանշական է այն իմաստով, որ Հեթում Բ-ը ոչ թե Լեւոն Գ (II)-ի առաջնեկն էր, այլ նրա ողջ մնացած որդիներից ավագագույնը:

⁴ Karst, Armenisches Rechtsbuch, Bd. 1, S. 15.

⁵ Անդ, Bd. 2, S. 3.

⁶ «Նոր Բառգիրք», հտ. 1, էջ 136:

⁷ Ըստ այդմ, բոլոր այն դեպքերում, երբ հաստատված է, որ թոռն անդրանիկն է, նա անպայման կրում է հորական պապի անունը, իսկ հակադարձ հաշվով՝ եթե թոռը կոչված չէ մեծ հոր անունով, ուրեմն նա անդրանիկը չէ:

գահը ժառանգել են՝ Կոստանդին Ա, Թորոս Ա, Ռուբեն Բ, Ռուբեն Գ իշխաններն ու Լեոն Գ (II), Հեթում Բ, Սմբատ, Կոստանդին Բ (I), Լեոն Դ (III), Օշին, Լեոն Ե (IV), Գի եւ Լեոն Ջ (V) թագավորները, այսինքն՝ Կիլիկիո գահակալներից՝ տասներեքը: Այդ սկզբունքը խախտվել է միայն մեկ անգամ Թորոս Բ իշխանի պարագայում, որը շինելով իր հոր ողջ մնացած որդիներից ավագագույնը, գահակալել է նվաճողի իրավունքով⁸: Մնացյալ ութ իշխաններն ու թագավորները Հայոց գահին տիրել են իրավական այլ հիմունքներով, որոնց մասին կխոսվի համապատասխան տեղում:

2. Այդուհանդերձ, անդրանիկի կամ ավագագույնի ժառանգական իրավունքն, ըստ Սմբատի, անօտարելի կամ հրամայական (իմպերատիվ) չէր. նրա հայրը, հաշվի նստելով հասարակական կարծիքի հետ եւ ելնելով երկրի շահերից, կարող էր գահը փոխանցել իր որդիներից մեկ որդիին. «Բայց վասն ազտութեան աշխարհաց իրաւումն է, որ աղէկ տեսնու հայրն, իր ամէն գաւառամն եւ գաւառապետացն տեսովն եւ սուրբ եկեղեցովն, որ յոր հանին յորդոց թագաւորին եւ գիտնան, որ բարի բարոմ լինի, եւ աստուածասէր ու երկիւղիւ եւ ըռատակն¹⁰, նա զայն կացուցանեն յաթոռ ինքնակալութեան հաւրն, որ հովվէ զեղբարն եւ զերկիրն»¹¹: Այս դրոյքը Ռուդ-Կոլենբերգը մեկնաբանում է հետեւյալ կերպ. «Ընտրություն կատարելիս, գահաժառանգության իրավունքն ըստ էության հանգում էր նախապատվության սկզբունքին, որի շուրջ պետք է համաձայնության գային թագավորը եւ բարոնները»¹²: Գահակալի այս իրավասությունը, սակայն, ի զորու էր միայն նրա կամքի ար-

⁸ Կիլիկիո գահակալների ցանկում հաշվի առնված չեն Ռուբեն Ա իշխանը եւ Թորոս Գ (I) Հայոց պարոնը:

⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Թորոս Բ» ենթագլխում:

¹⁰ Հռատակ = առատաձեռն, մեծահոգի, վեհանձն. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 236-237:

¹¹ Смбат Спарамет, Судебник, с. 7. Հմմտ. «Ձի թէպէտ եւ զանդրանիկն ի դէպ է թագաւորեցուցանել, այլ զյառաջողէմն յաթոռ նստուսէ արքայութեանն». Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 28:

¹² Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, p. 27.

տահայտության դեպքում (աղէկ տեսնու հայրն), իսկ եթե այդպիսի կամք արտահայտված չէր, ապա նրա մահից հետո իշխանների խորհուրդը կամ Արփունի ատյանը չէր կարող շրջանցել ավագագույն որդու ժառանգական իրավունքը եւ նախապատվությունը տալ մեկ ուրիշի: Այսինքն գահակալի կամքի արտահայտության բացակայության պարագայում նրա մահից հետո իրավական այդ նորմն արդեն դառնում էր հրամայական: Այս առումով միանգամայն տարօրինակ է Ռուդ-Կոլենբերգի եզրակացությունը, որը թեւեւ բխում է Սմբատի՝ խնդրո առարկա դրույթից, բայց իրականում ոչ մի կապ չունի նրա հետ. «Թագավորը կարող էր որպէս իրեն հաջորդ ընտրել իր որդիներից մեկին, բայց բարոններն ազատ էին թագը շնորհելու նրա մի այլ որդու»¹³: Միեւնույն պատճառով հավասարապէս հիմնադուրկ է Կ. Մուրաֆյանի հետեւյալ պնդումը. «Թագավորական հաջորդականությունը սկզբունքորեն ժառանգական էր, բայց հարկադրական վիճակներում անդրանիկ որդին կարող էր, եկեղեցու համաձայնությամբ, անտեսվել հոգուտ ավելի հարմար նկատվող մեկ ուրիշի»¹⁴: Զավակների միջեւ ընտրություն կատարելու գահակալին վերապահված իրավասությունը Կիլիկիո պատմության մեջ գործադրվել է միայն մեկ անգամ: 1216 թվականին, գահաժառանգ ընտրելիս, Լեւոն Բ (I) թագավորը նախապատվությունը տվել է իր կրտսեր դստերը՝ Զապելին, անտեսելով ավագ դստեր՝ Ստեֆանի-Ռիտայի իրավունքը:

3. Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքի մի այլ դրույթի համաձայն՝ գահակալն իրավունք ուներ թագավորությունը բաժանել իր որդիների միջեւ. «Եթէ կենայ թագաւորին կտրճեր եւ աղչկներ, նա իրաւունք է ուր կտրճերն հաւսար ժառանգեն զթագաւորութիւնն, վասն այնոր՝ զի չէ պատեն որ յորդոց թագաւորի ի ցածութիւն ընկնին»¹⁵: Այս իրավունքը ձեւակերպելիս Սմբատն ակնհայտորեն օգտվել է Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի հետեւյալ սահմանումից. «Եւ եթէ պատահիցի ուստեւս

¹³ Անդ, էջ 27–28:

¹⁴ Mutaflan, Recherches, p. 126.

¹⁵ Смбат Спарпет, Судебник, с. 7.

լինել նմա եւ դստերս, զոյգ եւ արդար զվիճակ թագաւորութեանն բաժանիցէ»¹⁶: Սա լիովին հակասում է Արշակունյաց Հայաստանում գործող ավանդույթին, որի համաձայն՝ թագավորի բոլոր զավակները, բացի անդրանիկից, ոչ միայն զրկվում էին զահաժառանգության իրավունքից, այլեւ արտաքսվելով արեւունիքից, հաստատվում էին իրենց հատկացված հատուկ գավառում, ինչը պարզվում է Խորենացու պատմության հետեւյալ հատվածի շնորհիվ. «Եւ քանզի բազում ունէր (Վաղարշակ) ուստերս՝ պատշաճ վարկաւ ոչ ամենեցուն առ իւր կալ ի Մծքին. վասն որոյ առաքէ զնոսա բնակել ի գաւառն Հաշտենից, եւ ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաքոյ Տարօնոյ. ի նոսա թողլով զշէնս ամենայն, հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն եւ ռոնկաց կարգելոց յարբունուստ: Եւ միայն զառաջին որդին իւր, որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր ի համար թագաւորութեան, եւ զնորին ուստր, զոր անուանեաց Արտաշէս եւ յոյժ սիրեաց... Եւ եղեւ այս յայնմ հետէ եւ առ յապայ օրէնք ի մէջ Արշակունեաց – միոյ որդւոյ բնակել ընդ արքայի՝ փոխանորդ լինել թագաւորութեանն, եւ այլոց ուստերաց եւ դստերաց գնալ ի կողմանս Հաշտենից՝ յազգին ժառանգութիւն»¹⁷: Թագավորությունը որդիների միջեւ բաժանելու այս տարօրինակ դրույթը, մեր կարծիքով, Մխիթար Գոշի եւ Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերում հայտնվել է մահմեդական, մասնավորապես՝ սելջուկյան ավանդույթի ազդեցությամբ, որի էությունն իշխող հարստության անդամների միջեւ պետության տարածքի բաժանման նահապետական (պատրիմոնիալ) պատկերացումն էր¹⁸: Դեռեւս սելջուկյան Մեծ սուլթաններ Ալփ-Արսլանի (1063–1072 թթ.) եւ Մելիքշահի (1072–1092 թթ.) օրոք դրսևորված այդ երևույթի ամենաձայրահեղ արտահայտությունը եղավ 1180-ական թթ. վերջերին Ռումի սուլթանությունում տեղի ունեցած արտառոց իրադարձությունը, երբ

¹⁶ *Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 28:*

¹⁷ *Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 118: Ի դեպ, Գոշը ծանոթ է Խորենացու այս վկայությանը. «Եւ յորդոց թէ իցեն, զմի առ ինքն կալցի, ի բացեայ միշտ եւ զալլսն, մինչեւ զմին ժառանգեցուցանէ զանկաւորն, հեռի բնակեցուցէ, որպէս եւ զայս սովորութիւն կալան առաջինքն թագաւորք».* *Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 29:*

¹⁸ *Հմմտ. Босworth, Династии, с. 164.*

Իզգեղդին Քիլիջ-Արսլան II սուլթանը երկիրը բաժանեց տասներկու մասի՝ դրանք հատկացնելով իր տաս որդիներին, ինչպես նաև եղբորն ու զարմիկներից մեկին¹⁹։ Քվում է, լուրջ հիմքեր կան պնդելու համար, որ գահակալի այդ իրավունքը մեկ անգամ կիրառվել է նաև Կիլիկիո իրականության մեջ. 1100 թվականին Կոստանդին Ա իշխանը երկիրը բաժանել է իր երկու որդիների՝ Փորոսի եւ Լեւոնի միջեւ, թեւեւ, ամենայն հավանականությամբ, ոչ հավասարության հիմունքով²⁰։

4. Լինելով երկրի բացարձակ տերն ու տիրականը, թագավորն, ըստ Սմբատի, կարող էր այն կտակել ցանկացած մեկի, եւ ոչ ոք, այդ թվում նրա որդիներն, իրավունք չունեին հակառակելու նրա կամքին. «Ու կարաւ է թագաւորն յիր առողջութեան եւ ի մահուն կտակ գրել, ու սահմանել եւ տալ զլեոն եւ զդաշտն եւ զիր ամէն երկիրն՝ զինչ ցեղ որ իր կամքն լինի, որ չկարէ իր որդի եւ ոչ այլ մարդ դիմադարձ կանգնել»²¹։ Այս հոդվածը նույնպես փոխառված է Մխիթար Գոշի դատաստանագրից, որում, սակայն, այն ունի ավելի ընդարձակ հետեւյալ տեսքը. «Եւ եթէ կտակ արասցէ արքայ, որքան կենդանի է, իշխան լիցի փոփոխել ըստ արժանոյն, զի կտակ յետ մահու հաստատուն է ըստ առաքելոյ, որպէս արքայ Կոստանդիանոս կտակաւ թագաւորեցուցանէր զորդիս իւր։ Եւ զսահմանս լերամբք եւ գետովք հաստատեսցէ եւ արձանաւք, ըստ առաջին թագաւորացն։ Եթէ չիցէ բնաւին ժառանգ ի ցեղէ հարց, իշխան լիցի տալ զթագ իւր աւտարի՝ ոչ ըստ կրանից»²²։ Ինչպես

¹⁹ Ըստ Կ. Կաննի՝ Քիլիջ-Արսլանի քայլի դրդապատճառներից մեկը կարող էր լինել հինավուրց տոհմային այն դրվածքը, որ իր մահից հետո որդիներից ոչ մեկը չպետք է զրկվեր իր հասանելիքից. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 111. Տե՛ս նաև Լэн-Пуль, Династии, с. 128; Гордлевский, Государство, с. 30.

²⁰ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Փորոս Ա» եւ «Լեւոն Ա» ենթագլուխներում։

²¹ Смбат Спарамет, Судебник, с. 8.

²² Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 28–29։ Ի դեպ «Եւ սահմանս լերամբք եւ գետովք հաստատեսցէ եւ արձանաւք, ըստ առաջին թագաւորաց» բառերի տակ Գոշն, ակնհայտորեն, նկատի ունի Արտաշես Ա-ի Խորենացու հիշատակած արամերեն սահմանաքարերը. հմմտ. Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 186։

պարզվում է Մխիթարի տարբերակից, խոսքը վերաբերում է ոչ միայն երկրի տարածքները, այլև թագավորական զահն օտարներին կտակելու կամ գիջելու իրավունքին: Ուշագրավ է, սակայն, որ Սմբատը բաց է թողել գահակալի տվյալ իրավունքը սահմանափակող «եթ չիցէ բնաւին ժառանգ ի ցեղէ հարց» պայմանը՝ դրանով, փաստորեն, բացարձակացնելով այն: Իսկ խնդրի էության առումով ակնհայտ է, որ նշված դրույթն արտացոլում է X-XI դդ. ընթացքում Մեծ Հայքի թագավորություններին բաժին ընկած վիճակը, երբ համապատասխան կտակների կամ պայմանագրերի հիման վրա մեկը մյուսի ետեւից իրենց տիրույթներն ու գահերը Բյուզանդիային գիջեցին Տայքի կուրոպալատ Դավիթը (989 թ.), Վասպուրականի թագավոր Սենեֆերիմը (1021 թ.), Անիի թագավոր Հովհաննես-Սմբատը (1022 թ.) եւ Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանը (1065 թ.): Իսկ Կիլիկիո պատմության մեջ այդ իրավունքի գործադրման միակ դեպքն արձանագրվել է 1368 թվականին: Կոստանդին Ե (IV) թագավորը, չդիմանալով մահմեդականների շարունակական ննջմանը, դիմել էր Կիպրոսի թագավոր Պետրոս I-ին, նրան առաջարկելով Հայոց գահը, ու թեեւ վերջինս համաձայնել էր ստանձնել այն, սակայն գործարքն այդպես էլ զլուխ չէր եկել նրա հանկարծահաս մահվան պատճառով²³:

5. Հիմնվելով այն փաստի վրա, որ Հայոց գահակալներին երբեմն հաջորդել են ոչ թե նրանց որդիներն, այլ եղբայրները, Ռուդ-Կոլենբերգը ենթադրում է, որ Կիլիկիայում, արաբական սովորույթի հետեւողությամբ, կիրառվել է նաեւ եղբայրներին որդիների նկատմամբ նախապատվություն տալու իրավունքը²⁴, որն ի դեպ, հստակորեն սահմանված է Մխիթար Գոշի դատաստանագրում. «Եւ որքան եղբարք իցեն նորա, որդտց նորա ոչ է իրաւացի առնուլ թագատուրութին, եւ ի հատա-

²³ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Կոստանդին Ե (IV)» ենթագլխում, էջ 445–447:

²⁴ Rüdt-Collenberg, The Rupenides, p. 27. *Ճշմարտության դեմ չմեղանչելու համար հարկ է նշել, որ հեղինակն այդ իրավունքը դիտում է միայն որպես գահի հավակնորդների նկրտումները հիմնավորելու միջոց:*

նել եղբարցն ապա նստին որդիին»²⁵: Տվյալ սահմանմամբ՝ եղբայրների հաջորդականությունը, փաստորեն, դիտվում էր որպես գահաժառանգության իրավունքի գլխավոր սկզբունք, քանի որ որդիներին այդ իրավունքը փոխանցվում էր միայն առաջինների բացակայության պարագայում: Որ նշված դրույթն, իսկապես, Մխիթարի դատաստանագիրք է թափանցել մահմեդական աշխարհից, հաստատում է նաև Յ. Կարստը: Սակայն առավել հետաքրքրական է վերջինիս նկատած այն իրողությունը, որ կիլիկյան դատաստանագրքում եղբայրներին որդիների նկատմամբ նախապատվություն տալու իրավունքը բացակայում է, ինչը գերմանացի հայագետը հակված է բացատրելու Սմբատի աշխատության ավելի ընդգծված ազգային բնույթով²⁶: Ինչ վերաբերում է Կիլիկիո պատմության մեջ եղբայրների հաջորդականության իրոք արձանագրված փաստերին (Լևոն Ա, Մլեն, Լևոն Բ, Սմբատ, Կոստանդին Բ (I), ապա դրանք բացատրվում են ոչ թե խնդրո առարկա իրավունքի գործողությամբ, այլ նախորդ գահակալի անզավակ լինելու հանգամանքով կամ էլ իշխանությունը բռնազավթելու իրողությամբ: Ստորև կտեսնենք, որ կիլիկյան իրականության մեջ գահաժառանգության հարցում արհաեղբայրներն ստորադասված էին ոչ միայն արայորդիներին, այլև նույնիսկ արայադուստրներին:

6. Թեև ըստ Ռոտ-Կոլենբերգի՝ «հայկական սովորույթը որպես գլխավոր օրենք նանաչում էր արական գծով պատկանելությունն արայական ընտանիքին»²⁷, սակայն հայտնի է, որ Կիլիկիայում, պատմական որոշակի պահից սկսած, կիրառություն է գտել նաև իգական գծով գահաժառանգության իրավունքը²⁸: Այդուհանդերձ, Սմբատի սահմանմամբ,

²⁵ *Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 28:*

²⁶ Karst, Armenisches Rechtsbuch, Bd. 2, S. 3–4.

²⁷ Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, p. 28.

²⁸ *Խնչպես նկատել է Կ. Յուզբաշյանը, հայ իրականության մեջ դրանից առաջ իգական գծով գահաժառանգության երկու դեպք է գրանցվել Սյունյաց թագավորությունում. անզավակ Վասակ թագավորին (998–1040 թթ.) հաջորդել է նրա քրոջ որդին՝ Սմբատ Բ-ը (1040–1044 թթ.), իսկ այնուհետև՝ վերջինիս եղբայր Գրիգոր Ա-ը (1044–1084 թթ.), որոնք, սակայն, Սյունյաց արքայատոհմին էին*

որի աղբյուրն այս անգամ եւս Մխիթար Գոշի դատաստանագիրն է, այդ իրավունքը գործադրելի էր միայն արքայատոհմի արական գծի սպառման պարագայում. «Եւ թե որդիքն մեռել լինին թագաւորին, նա որդոցն որդիքն ժառանգեն զթագաւորութիւնն եւ ոչ դստերացն. զի քանի որ՞ դասուն ժառանգքն բաւեն, նա իգացն խափանած է յաւրինաց, զի զէդ ատար է համարած իգաց ժառանգքն յԱստուծոյ Մովսէսի բերանով»²⁹: Հաջորդ հոդվածում Սմբատը հստակեցնում է, որ դուստրը կարող էր գահը ժառանգել միայն թագավորի՝ որդի չունենալու դեպքում. «Քայց թէ անճարկութենէ լինի, որ բնաւ որդի չկենայ թագաւորին, այլ դուստր, նա կարէ հայրն թագել զինք»³⁰: Իգական գծով գահաժառանգության իրավունքի կիրառումը, թերեւս, կիլիկյան իրականության մեջ դրսեւորված ամենանշանակալի իրավագիտական նորամուծությունն էր, քանի որ այն հնարավորություն էր տալիս երկիրը զերծ պահել գահակալական ցնցումներից ու ապահովել արքայատոհմի օրինական շարունակականությունը: Այդ իրավունքի բացակայության պարագայում, օրինակ, Ռուբինյան հարստությունը Լեւոն Բ (I) թագավորի մահից հետո սպառված պետք է լինէր: Մինչդեռ դրա առկայության շնորհիվ Ռուբինյան արյունը հոսեց ընդհուպ մինչեւ Կիլիկիո վերջին թագավորի երակներում: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Ռուդ-Կոլենբերգը, իգական գծով գահաժառանգության իրավունքի կիրառումը Կիլիկիայում տեղի է ունեցել լատինական ազդեցությամբ³¹, այսինքն՝ խաչակրաց Արեւելի փորձառության հիման վրա³²: Այդ իրավունքով են Հայոց

պատկանում նաեւ իրենց հոր՝ Աշոտի կողմից. տե՛ս Юзбашия, Армянские государства, с. 73-74.

²⁹ Տմբատ Տարապետ, Судебник, с. 8. Գոշի մոտ այդ դրույթը ձեւակերպված է հետեւյալ կերպ. «Եւ եթէ մահուամբ բարձցին թագաւորք, եւ որդւոյ իցէ որդի եւ դստեր, որդւոյ որդին առցէ զաթոռն եւ ոչ դստերն, եւ որքան յորդւոյն իցէ ի ծննդոց, դստերն մի՛ առցէ, ապա եթէ առցէ՝ յատարս համարեսցի». Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 28:

³⁰ Տմբատ Տարապետ, Судебник, с. 8. Հմմտ. «Իսկ եթէ ուստր ոչ իցէ, եւ դուստր իցէ, տացէ զթագ իւր դստերն». Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 28:

³¹ Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, p. 27.

³² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Ռուբին Գ» ենթագլխում:

գահը ժառանգել Ռուբեն Գ իշխանի դուստր Ալիսը, վերջինիս որդի Ռայմոնդ-Ռուբենը, Լեոն Բ (I) թագավորի դուստր Զապելը, ինչպես նաև Գի եւ Լեոն Զ (V) Լուսինյանները³³: Ավելին, երկու անգամ (1363–1364 եւ 1373–1374 թվականներին) Կիլիկիո գահին տիրել է նույնիսկ այրիացած մի թագունի՝ Մարիոնը, Կոստանդին Դ (IV)-ի կինը³⁴:

7. Իգական գծով գահաժառանգության իրավունքից են ածանցվում նաև թագադրված արքայադստեր ամուսնու կարգավիճակին ու նրանց զավակների ժառանգական իրավունքին վերաբերող հարցերը: Լատինական Արեւելիի օրենսգրքերում ամենայն մանրամասնությամբ մշակված դրույթների համաձայն՝ թագաժառանգ արքայադստեր ամուսինը գահին տիրում էր ոչ թե լիիրավ թագավորի, այլ թագակիր-գործակցի (prince-consort) կարգավիճակով³⁵: Կիլիկիո իրականության մեջ, մասնավորապես, այդ հանգամանքով են Հայոց գահին զբաղեցրել Փիլիպոս Անտիոքացի եւ Հեթում Ա թագավորները: Ինչ վերաբերում է երկրորդ հարցին, ապա առաջին հայացքից տարօրինակ կարող է թվալ Սմբատի դատաստանագրքի այն դրույթը, որ թագակիր արքայադստեր մահից հետո նրա որդիներն իրավունք չունեին ժառանգելու գահը. «Հետ իր մահուն շինի ժառանգ աթոռոյն այն թագած դստերն որդիքն»³⁶, որը բխում է Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի հետեւյալ սահմանումից. «Բայց զկնի մահուան նորա իբր յատարս համարեսցին ծնունդի նորա»³⁷: Սակայն Սմբատի նույն հոդվածի շարունակությունից պարզվում է, որ արքայադստեր որդիները գահը ժառանգելու իրավունքից զրկվում էին միայն այն դեպքերում, երբ իրենց մայրը հորեղբորորդիներ ուներ. «Զեղբար որդիսն դնեն երկրին հաւատարիմն յիրենց պարոնին

³³ Մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Լեոն Բ խնամակալ-իշխան», «Ռայմոնդ-Ռուբեն», «Զապել թագուհի», «Գի Լուսինյան» եւ «Լեոն Զ (V) Լուսինյան» ենթագլուխներում:

³⁴ Տե՛ս Անանուհ, Ժամանակագրական գրառումներ, էջ 555:

³⁵ Մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Լեոն Բ խնամակալ-իշխան», «Զապել թագուհի» եւ «Հեթում Ա թագավոր» ենթագլուխներում:

³⁶ Смбат Спарамет, Судебник, с. 8.

³⁷ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 28:

աթոռն, որ յիրենց պարոնին սերմէն է եւ ոչ ատար սերմի ծնունդ»³⁸: Թեւ օրենսգետը, թերանալով, չի ճշտում, որ միեւնույն իրավունքից օգտվում էին նաեւ արհաւիրացիները, բայց դա ինքնուրուիւն հասկանալի պետք է համարել: Այսինքն, եթե արհաւիրացիներ մահից հետո գահը ժառանգելու իրավունքը փոխանցվում էր նրա հորեղբորորդիներին, ապա նույն իրավունքը պետք է փոխանցվեր նաեւ նրա հորեղբայրներին: Սրանով էր բացատրվում վերը նշված մեր այն նկատառումը, որ գահաժառանգության հարցում արհաւիրացիներն ստորագրաւած էին ոչ միայն արհաւիրացիներին, այլեւ նույնիսկ արհաւիրացիներին:

8. Ռուդ-Կոլենբերգի կարծիքով՝ Կիլիկիայում ապօրինի զավակներն, այլ կերպ ասած՝ հարճորդիները, զրկված էին գահը ժառանգելու իրավունքից³⁹: Թեւ այս սահմանափակումը տեղ չի գտել Սմբատ Սպարապետի եւ Մխիթար Գոշի դատաստանագրերում, սակայն նրանցում առկա մի դրույթ կողմնակիորեն հաստատում է դրա իրողությունը: Խոսքը վերաբերում է նրանց օրենսգրքերի այն հոդվածներին, որոնցով թագավորին արգելվում է հարճ պահել. «Չէ իրաւում որ թագաւոր անպսակ սիրողով»⁴⁰ կենայ. զի Աստուծոյ եւ հայրապետին արինադրակից է. թող արինատր ամուսնանայ»⁴¹, «Մի՛ լիցի հաւատացեալ ի Տէր թագաւորի զաւրէն հեթանոս թագաւորի հարճամբ վարիլ, այլ արինատր լիցի ի կարգ ամուսնութեան, զի իշխանութիւն է նմա ընդ հայրապետի ի բեմի

³⁸ Смбат Спарамет, Судебник, с. 8. Հարցի մանրամասն քննությունը տե՛ս սույն աշխատության «Լեւոն Գ (II)» ենթագլխում, էջ 318–320:

³⁹ Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, p. 28. Հետաքրքրության համար նշենք, որ մոնղոլների մոտ օրինական զավակներն ու հարճորդիներն ունեին հավասար իրավունքներ. տե՛ս Плано Карпини, История, с. 36, 56.

⁴⁰ Ա. Գալստյանի հրատարակության մեջ՝ «սիրողով» (Смбат Спарамет, Судебник, с. 9), ինչն, անշուշտ, տպագրական վրիպակ է: Վերականգնել ենք Յ. Կարստի (Karst, Armenisches Rechtsbuch, Bd. 1, S. 17) եւ Ա. Ղազարյանի (Մձբատ, Դատաստանագիրք, էջ 17) հրատարակությունների հիման վրա: Գալստյանի թույլ տված վրիպակը թյուրիմացաբար, որպես բառահոդված, տեղ է գտել «Միջին հայերենի բառարանում», տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 329:

⁴¹ Смбат Спарамет, Судебник, с. 9.

կալ»⁴²: Հակառակ այդ արգելքին, ըստ երեւոյթին, Կիլիկիո գահակալներից ոմանք (Լետոն Ա, Մլեհ, Լետոն Գ (II), Հովհաննես-Ջեհան, Լետոն Զ (V) Լուսինյան), հին Հայոց կամ մահմեդական սովորոյթի հետեւողութեամբ, հարճեր պահել են⁴³: Սակայն եթե դա հակաօրինական էր համարվում, ուրեմն հարճողիներն, իսկապես, պետք է զրկված լինեին գահը ժառանգելու իրավունքից: Այդուհանդերձ, եթե ճիշտ է Լետոն Զ (V) Լուսինյանի ապօրինածին լինելու մասին Ռուդ-Կոլենբերգի հայտնած տեսակետը⁴⁴, պետք է ընդունել, որ մի հարճողու, այնուամենայնիվ, հաջողվել է բազմել Հայոց գահին: Օրենքի այս կոպիտ խախտումը կարող է բացատրվել նրանով, որ վերջինիս ընտրելիս, Հայոց Արփունի ատյանն անտեղյակ է եղել նշված փաստին, կամ տեղյակ լինելով հանդերձ, այդ ֆայլին դիմել է երկրի օրհասական վիճակի պատճառով, կամ էլ գայթակղվել է Լետոնի հարճ-մոր հայ լինելու հանգամանքով⁴⁵: Այդպիսի մի դեպք արձանագրված է նաեւ Կիպրոսի պատմութեան մեջ. 1460 թվականին, հարճողի լինելով հանդերձ, Հակոբ II-ը մամլոյմենքի օգնութեամբ տիրել էր այդ երկրի գահին:

9. Թեպետ նույնպես արտացոլված չլինելով Սմբատ Սպարապետի եւ Մխիթար Գոշի դատաստանագրւերում, Կիլիկիայում կիրառւոյթուն է գտել նաեւ թագավորի կողմից գահակից նշանակելու սովորոյթը, ինչը Ռուդ-Կոլենբերգը բացատրում է բյուզանդական ազդեցութեամբ⁴⁶: Դրա անհրաժեշտութիւնը սովորաբար թելադրված էր լինում մանկահասակ

⁴² Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 29:

⁴³ Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, I (Rup.), III (H2). Հմմտ. նաեւ՝ Բակուրյան, Մի տեսութիւն, էջ 127:

⁴⁴ Անդ, էջ 76: Կ. Մութաֆյանի առարկութիւններն այդ առթիւ տես՝ Mutaflan, Léon V Lusignan, p. 202.

⁴⁵ Լետոնի մոր հայ լինելու վարկածը նույնպես առաջ է քաշել Ռուդ-Կոլենբերգը. Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, p. 76.

⁴⁶ Անդ, էջ 27: Ի դեպ, գահակցութեան երեւոյթը նորութիւն չէր հայ իրականութեան համար. այն որոշ չափով տեղ է գտել նաեւ Բագրատունյաց Հայաստանում. այդ մասին մանրամասն տես՝ Մաթեոսյան, Բագրատունյաց Հայաստան, էջ 146–149:

թագաժառանգի իրավունքների նկատմամբ հնարավոր ոտնձգությունները կանխելու եւ իշխանության բնականոն հաջորդականությունն ապահովելու մտահոգությամբ: Այդ իսկ պատճառով գահակցի նշանակումը հռչակվում էր ի լուր աշխարհի եւ վավերացվում նրա թագադրության հանդիսավոր արարողությամբ⁴⁷: Գահակցի կարգավիճակի «լեզվիտիմացման» կարեւորագույն տարրերից մեկն էլ Արփունի ատյանի անդամների կողմից նրան տրված հավատարմության երդումն էր: Այդ ամենով հանդերձ, գահակիցն, ըստ էության, օժտվում էր միայն խորհրդանշական իշխանությամբ եւ բացարձակապես չէր մասնակցում երկրի կառավարման գործին: Այսինքն՝ թագավորի եւ գահակցի փոխհարաբերությունն ամենեւին համատիրության բնույթ չէր կրում. թագավորը մինչեւ մահ լիակատար իրավագործությամբ տնօրինում էր թագավորությունը, որից հետո գահը սահուն կերպով անցնում էր գահակցին, ընդ որում վավերացվելով թագադրության երկրորդ արարողությամբ: Կիլիկիո պատմությանը հայտնի են երեք գահակից-թագավորներ՝ Ռայմոնդ-Ռուբենը, Լեւոն Գ (III)-ը եւ Լեւոն Ե (IV)-ը՝ նշանակված համապատասխանաբար Լեւոն Բ (I)-ի (1211 թ.)⁴⁸, Հեթում Բ-ի (1301 թ.) եւ Օշինի (1315/6 թ.) կողմից: Թեեւ նմանատիպ, բայց բովանդակությամբ էապես տարբեր էին Կիլիկիո թագավորների կողմից իրենց կենդանության օրոք երկրի խնամակալ-կառավարիչ (Պարոն Հայոց) կարգելու դեպքերը, որոնք թելադրված էին բոլորովին այլ նկատառումներով⁴⁹:

10. Գահահաջորդության ժառանգական իրավունքի կողմին Կիլիկյան Հայաստանում գործադրվել է նաեւ թագավորի ընտրության իրավունքը, որը վերապահված էր երկրի իշխանների ժողովին կամ Արփունի ատյանին: Որոշ հետազոտողներ, չափազանցության մեջ ընկնելով, թագավորի ընտրությունը նույնիսկ համարում են գահի հաջորդականու-

⁴⁷ Գահակից-թագաժառանգի բյուզանդական ինստիտուտի մասին տե՛ս Bréhier, Les Institutions, p. 17–18.

⁴⁸ Թեեւ հետագայում Լեւոնը հանգամանքների թելադրանքով հարկադրված էր չեղյալ հայտարարել Ռայմոնդ-Ռուբենի գահաժառանգության իրավունքը:

⁴⁹ Նկատի ունենք Հեթում Ա-ի կողմից իր որդի Լեւոն Գ (II)-ի եւ Հեթում Բ-ի կողմից՝ իր եղբայրներ Թորոսի ու Սմբատի այդօրինակ նշանակումները:

թյան իրականացման գլխավոր սկզբունքը: Ռուդ-Կոլենբերգն, օրինակ, այդ առթիվ անում է հետևյալ կտրուկ պնդումը. «Քազավորը զահ է բարձրանում բարոնների որոշմամբ եւ օծվում կաթողիկոսի կողմից, որն այդ եղանակով տալիս է իր համաձայնությունը կատարված ընտրությանը⁵⁰: Իսկ Կ. Մութաֆյանի կարծիքով, թեեւ Կիլիկիայում «քազավորական հաջորդականությունն սկզբունքորեն ժառանգական էր», բայց «իրականում գահաժառանգության իրավունքը խստորեն կանոնակարգված չէր. խոշոր բարոնների խորհուրդն (այդ հարցում) վճռական ձայնի իրավունք ուներ»⁵¹: Կա նաեւ տրամագծորեն հակառակն արտահայտող մի տեսակետ, ըստ որի՝ թեպետ Սմբատի դատաստանագրում սահմանված է քազավորի ընտրության իրավունքը, սակայն այն չի կիրառվել Կիլիկիո պետության պրակտիկայում⁵²: Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրում քազավորի ընտրության իրավունքն արժարժված է երեք հոդվածներում: Դրանցից մեկում (§ 76)⁵³ քազավորները դասված են երկու կարգի՝ Աստծու կողմից կարգվածներ, եւ մարդկանց ձեռքով դրվածներ, որոնց տակ պետք է հասկանալ համապատասխանաբար՝ ժառանգական իրավունքով եւ ընտրության եղանակով գահակալած քազավորներին. «Քազաւորքն յԱստուծոյ են կարգած, որպէս Իսրայէլի Աստուած ցուցնէր ի ձեռն մարգարէից աւծութեան. նա հրամայէ արէնքս, որ այնպիսիքն, որ յԱստուծոյ լինին՝ նա Աստուած մէն կարէ զինք ւստորել, թէ լաւ է ու թէ վատ: Ապա զայն ոք, որ մարդիկք դնեն՝ նա թէ հայնց պիղծ լինին, որ չկարէ հանդուրժել աշխարհն, նա այլվայ իրենք եկեղեցովն եւ ամէն բնակչաւ երկրին կարեն ւստորել»⁵⁴: Խնդրին առնչվող մյուս երկու հոդվածները, որոնք ընդգրկված են Սմբատի դատաստանագրի §1-ում, վերաբերում են ինքնակալի

⁵⁰ Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, p. 27.

⁵¹ Mutasian, Recherches, p. 126.

⁵² Сукнясян, История, с. 207.

⁵³ Ա. Ղուծյանի հրատարակության մեջ՝ § 74 (Սմբատ, Դատաստանագիրք, էջ 46), իսկ Յ. Կարստի մոտ՝ § 70 (Karst, Armenisches Rechtsbuch, Bd. 1, S. 103):

⁵⁴ Смбат Спарамет, Судебник, с. 81. Քազավորին աքսորելու, այսինքն՝ գահընկեց անելու խնդրին մենք դեռ հանգամանորեն կանդրադառնանք ստորեւ:

անգավակության հետեւանով գահի թափուր մնալու հարկադրական (ֆորսմաժորային) վիճակներին, երբ Արփունի ատյանին իրավունք էր տրվում թագավոր ընտրել նրա եղբորորդիներից (նույնն է թե՛ եղբայրներից) մեկին. «Բայց թէ անճարկութենէ լինի, որ բնաւ որդի չկենայ թագաւորին, այլ դուստր, նա կարէ հայրն թագել զինք ի պոման»⁵⁵, որ հետ իր մահուն չլինի ժառանգ աթոռոյն այն թագած դստերն որդիքն. քան⁵⁶ զեղբար որդիսն դնեն երկրին հաւատարիմքն յիրենց պարոնին աթոռն»⁵⁷: Այս առումով ավելի հստակ եւ միանշանակ է հաջորդ հոդվածը. «Ապա թէ չկենայ որդի եւ ոչ դուստր, եւ եղբար որդիք լինին, նա հայրապետին եւ այլ եկեղեցոյն եւ իշխանաց ու երկրին տեսովն առնուն մէկ մի՝ յոր հանին ի լան, եւ կրթեսցեն յարփունիքն. եւ յոր հանին յայնոց՝ նա հետ թագաւորին մահուն զայն դնեն յաթոռն հայրապետով»⁵⁸: Սմբատի դատաստանագիրքը թագավորի ընտրության հարցում Արփունի ատյանին որեւէ այլ լիազորություն չի վերապահում: Հետեւաբար, այդ իրավունքը բացարձակ չէր եւ սահմանափակվում էր միայն նախորդ գահակալի եղբայրների կամ եղբորորդիների միջեւ ընտրություն կատարելու իրավասությամբ: Կիլիկիո պատմության մեջ արձանագրված է այդ կարգի կիրառման միայն մեկ դեպք. 1175 թվականին, Մլէհի սպանությունից հետո, Արփունի ատյանը Հայոց իշխան էր ընտրել նրա եղբորորդի Ռուբեն Գ-ին: Հարկ է նկատի ունենալ, սակայն, որ նույնիսկ ընտրության իր իրավասության գործադրման պարագայում, Արփունի ատյանը հարկադրված էր հաշվի նստել ժառանգական իրավունքի հետ, որով օժտված էին հանգուցյալ գահակալի եղբայրները կամ եղբորորդիները: Սմբատի դատաստանագրքում զարմանալիորեն բաց է թողնված այն դեպքը, երբ արհայատոհմն ընդհանրապես սպառնված էր, այսինքն, երբ թագավորը ոչ միայն զավակներ, այլեւ եղբայրներ, փոյրեր ու զարմիկներ չունէր: Դա հատկապես զարմանալի է այն պատճառով, որ այս դեպքում էր, ահա, որ Արփունի ատյանը թագավո-

⁵⁵ *Պոման* = պայման. տե՛ս *Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան*, հտ. 2, էջ 283:

⁵⁶ *Ըստ Կարստի՝ ապա քիս քան*. տե՛ս *Karst, Armenisches Rechtsbuch*, Bd. 1, S. 16.

⁵⁷ *Смбат Спарает, Судебник*, с. 8.

⁵⁸ *Անդ*:

ոի ընտրության հարցում լիակատար անկախություն եւ վճռական դե-
րակատարություն պիտի ունենար⁵⁹։ Այդպիսի ընտրություն կատարելու
անհրաժեշտության առջեւ Կիլիկիո Արքիեպիսկոպոս ատյանը կանգնել է երկու
անգամ Կոստանդին Դ (III) եւ Կոստանդին Ե (IV) թագավորների գա-
հակալման պարագայում։ Սակայն երկու դեպքում էլ ընտրությունները,
կայացած հարկադրական (ֆորսմաժորային) վիճակներում, ուղեկցվել
են օրենքի խախտումով, քանի որ Հայոց թագավորական հարստությու-
նը լիովին սպառված չէր։ Կոստանդին Դ (III)-ի ընտրության ժամանակ
դեռ ողջ էր Հայոց գահի օրինական ժառանգորդ Բոհեմունդ Լուսինյա-
նը, իսկ Կոստանդին Ե (IV)-ի պարագայում Բոհեմունդի կրտսեր եղ-
բայր Լեւոնը։ Կիլիկիո գահին բազմելու առաջինի ժառանգական իրա-
վունքը ոտնահարվել էր, սակայն, քաղաքական նկատառումներով, իսկ
երկրորդն ինքն էր հրաժարվել դրանից։ Հետեւաբար, Կոստանդին Ե
(IV)-ն, իրավական առումով, ավելի «լեգիտիմ» թագավոր էր, քան Կոս-
տանդին Դ (III)-ը⁶⁰։ Ինչ վերաբերում է ժառանգական իրավունքով գա-
հին տիրած թագավորների գահակալման դեպքերին, ապա դրանցում
Արքիեպիսկոպոս ատյանի դերն, ըստ էության, սահմանափակվում էր կատար-
ված փաստի (fait accompli) ձեւական վավերացմամբ⁶¹։

11. Օրինագանցությունը դիտելով որպես օրենքի առկայության
փաստ, գահաժառանգության իրավունքի բնության համատեքստում
անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաեւ իշխանության բռնազավթման փոր-
ձերին։ Կիլիկիո պատմության մեջ արձանագրված է հաջողությամբ
պսակված երեք այդպիսի փորձ, որոնք են՝ Մլեհի, Սմբատի եւ Կոստան-
դին Բ (I)-ի գահակալությունները։ Մի փոքր մեկուսի են Ռայմոնդ-Ռու-
բենի եւ Լեւոն Բ (I)-ի գահակալման պարագաները, որովհետեւ առա-
ջինին հաջողվել էր զենքի ուժով ժամանակավորապես տիրել միայն
թագավորության կեսին, իսկ երկրորդն, օրենքի տառի տեսակետից

⁵⁹ Հմմտ. Prawer, The Crusaders' Kingdom, p. 95.

⁶⁰ Ավելի մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Կոստանդին Դ (III)» եւ «Կոս-
տանդին Ե (IV)» ենթագլուխներում։

⁶¹ Հմմտ. Prawer, The Crusaders' Kingdom, p. 95.

նույնպես բռնազավթիչ լինելով, իր նպատակին հասել էր զահաժառանգության իրավունքի նրբություններն օգտագործելու «սահմանադրական նանապարհով»⁶²: Իսկ իշխանության բռնազավթման ձախողված փորձերն են՝ Լեւոն Ա-ի անդրանիկ որդի Կոստանդինի, Ստեփանեի, Մլեհի⁶³, Սիր Ատանի, Վահրամ մարաջախտի, Թորոս Գ-ի եւ Օշին պայլի ապստամբություններն ու դավադրությունները: Հատկանշական է, սակայն, որ իշխանության բռնազավթման հաջողված թե՛ ձախողված ոչ մի փորձ, բացառությամբ Լեւոն Բ (I)-ի պարագայի, չի հանդուրժվել Կիլիկիո պետության իշխող դասի եւ հասարակության կողմից, եւ բոլոր բռնազավթիչներն ի վերջո արժանացել են խստագույն պատիժների: Մլեհը, Ռայմոնդ-Ռուբենը, Սիր Ատանը, Վահրամ մարաջախտը եւ Օշին պայլը սպանվել են, իսկ Սմբատն ու Կոստանդին Բ (I)-ն՝ աֆսուրվել⁶⁴: Իշխանության բռնազավթման երեւոյթի նկատմամբ դրսեւորված այս անհանդուրժողականությունը⁶⁵, թերեւս, Կիլիկիո զահաժառանգության իրավունքի կենսունակության եւ հասարակական իրավագիտակցության ամենավառ ապացույցն է⁶⁶: Թագավորն, ըստ օրենքի եւ իրավագիտակցության, անձեռնմխելի էր, հետեւաբար նրա իրավունքների նկատմամբ կատարված ոտնձգություններն օրինազանցություն էին: Թագավորի անձեռնմխելիության եւ իշխանության բռնազավթման ան-

⁶² Ավելի մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Լեւոն Բ խնամակալ-իշխան» ենթագլխում:

⁶³ Նկատի ունենք 1160-ական թթ. կեսին Մլեհի կազմակերպած դավադրությունն իր եղբոր՝ Թորոս Բ իշխանի դեմ:

⁶⁴ Միայն Ստեփանեն եւ Թորոս Գ-ն են, որ ներվել են իրենց մեծահոգի եղբայրների կողմից: Թեեւ ասորական աղբյուրների տվյալներով՝ Ստեփանեն նույնպես աքսորվել եւ ապաստան էր գտել ֆրանկների մոտ. Michel le Syrien, Chronique, III, p. 315; Barhebraeus, Chronicon, p. 325; Bar Hebraeus, Chronography, p. 284.

⁶⁵ Դրա մի այլ արտահայտությունն էլ միջնադարյան աղբյուրներում բռնազավթիչներին հասցեագրված խարազանիչ բնութագրումներն են:

⁶⁶ Ա. Սուքիասյանն իշխանության բռնազավթման դեպքերի սակավությունը հայ իրականության մեջ իրավացիորեն բացատրում է զահաժառանգության պրակտիկայում անդրանիկ (ավագ) որդու իրավունքի գերակայության հանգամանքով. Сукьясян, История, с. 208; Սուքիասյան, Կիլիկիա, էջ 253:

թույլատրելիության դրույթները հստակորեն ձեւակերպված են մասնավորապես Ներսես Լամբրոնացու «Զինուորական օրէնք»-ում⁶⁷, որը վերջինս հունարենից թարգմանել է 1198 թվականին, մասնագետների կարծիքով, սակայն, իր կողմից կատարելով որոշ փոփոխություններ ու հավելումներ⁶⁸: Այսպես, օրէնքի 21-րդ հոդվածի սահմանմամբ՝ թագավորի դեմ մեղանշողը ենթակա է մահապատժի եւ անարգական հիշատակի. «Ուր ո՛ր մեղից է առ թագաւորն՝ մեռանիցի նշաւակեալ եւ յիշատակ նորա անարգանօք մնասցէ մինչեւ իսպառ»⁶⁹: Իսկ 24-րդ հոդվածում իշխանության բռնազավթման փորձ անողների համար, զարմանալի զուգադիպությամբ, նախատեսված են հենց այն երկու պատիժները, որոնց մասին խոսվեց վերեւում, այն է՝ սպանությունը եւ արտախումբը. «Ուր անպատշաճոյ սկիզբն լինի եւ զժողովուրդն ամբօխէ վասն իւր իշխանութիւն յափշտակելոյ՝ կա՛մ զգլուխն հատանեն, եւ կա՛մ ի գաւառէն տարագրեն»⁷⁰: Ըստ Սմբատ Սպարապետի՝ անգամ Արփունի ատյանն իրավունք չունէր պատժելու թագավորին. դա կարող էին անել միայն հաջորդ թագավորն ու կաթողիկոսը, այն էլ համապատասխան հասարակական կարծիքի առկայության դեպքում. «Եւ թէ վասն փրկութեան աշխարհի կամենան զթագաւորն խրատել կամ մեռցնել՝ նա չկարեն իշխանն. այլ հրամայէ արէնն, որ առանց այլ թագաւորի եւ հայրապետի չկարեն այնել, քանի թէ այլ թագաւոր ու հայրապետ կենայ ու երկիրն առ հասարակ հաւնին»⁷¹: Ինչպես տեսանք, սահմանափակ էր նաեւ թագավորին զահրնկեց անելու Արփունի ատյանի իրավասությունը:

⁶⁷ Այդ աշխատությունը հրատարակել է Կ. Բասմաջյանը 1902 թ. Տե՛ս Ներսէս Լամբրոնացի, *Զինուորական օրէնք*, էջ 321–328:

⁶⁸ Պատահական չէ, որ Լամբրոնացին իր թարգմանությանը կցված հիշատակագրության մեջ իրեն կոչում է «Ներսէս տառապեալ թարգմանիչ եւ արիւնադրիչ Զինուորական սահմանադրութեանն» (*Ներսէս Լամբրոնացի, Զինուորական օրէնք*, էջ 328): Լամբրոնացու սույն աշխատության մասին մանրամասն տե՛ս Ակիւնյան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, էջ 262–263, 266; *Քովմասյան, Քրեական իրավունք*, էջ 103–104; Bozoyan, *Les documents*, p. 56; *Մեհրաբյան, Կրիկիա*, էջ 53–55:

⁶⁹ *Ներսէս Լամբրոնացի, Զինուորական օրէնք*, էջ 324:

⁷⁰ Անդ, էջ 325:

⁷¹ Смбат Спарпет, *Судебник*, с. 81–82.

նը. թագազրկվել կարող էր միայն ընտրված, եւ ոչ թե ժառանգական իրավունքով գահակալած կամ, ինչպես Սմբատն է գրում, «Աստծու կողմից կարգված» թագավորը⁷²: Կիլիկեցի օրենսգետը սրան ավելացնում է եւս մի կարեւոր մանրամասն. գահընկեց արված ինքնակալի որդիները չեն զրկվում թագաժառանգության իրավունքից, եւ Արփունի ատյանն իրավասու է թագավոր ընտրել նրանցից մեկին. «Բայց թէ որդիք կենայ թագատրին, որ ի յայն թագատրութիւն լինին ծնած՝ նա այն ոք չեն մեղկան. ի յայնոց ընտրեն զաղէկն եւ դնեն թագատր, վասն զի սեփհական է թագատրութիւնն ի հատէ յորդիքն»⁷³: Այսպիսով, թագավորի անձեռնմխելիությունը, որը, պետք է ենթադրել, տարածվում էր նաեւ օրինական թագաժառանգների վրա, եղել է իշխանության բռնազավթումների բացառման ամենաարդյունավետ իրավական գործոնը:

12. Ինչպես դժվար չէր համոզվել վերը շարադրվածից, Արփունի ատյանը Կիլիկիո Հայոց թագավորության գահահաջորդության գործընթացը կարգավորող եւ նրա օրինականությունն ապահովող կարեւորագույն մարմինն էր՝ որոշ առումով օժտված ներկայիս սահմանադրական դատարանի իրավասություններով: Լատինական Արեւելից ներմուծված⁷⁴ պետական այդ հաստատության դերը մեծանում էր հատկապես հարկադրական (ֆորսմաժորային) վիճակներում, այն է՝ գահակալի անզավակության եւ մանավանդ արհայատոհմի լիակատար սպառման դեպքերում: Նրա բացարձակ իրավասությանն, ըստ այդմ ենթակա էին՝ անզավակ թագավորի եղբայրներից կամ եղբորորդիներից մեկի թագադրումը, արհայատոհմի սպառումից հետո նոր թագավոր ընտրելու, ընտրյալ թագավորին գահընկեց անելու, գահընկեց արված թագավորի որդուն գահ բարձրացնելու, ինչպես նաեւ թագաժառանգ արհայադստերն ամուսնացնելու⁷⁵ գործառույթները: Թագաժառանգ կամ գա-

⁷² Անդ, էջ 81:

⁷³ Անդ: Ինչպես տեսնում ենք, նույնիսկ այս պարագայում Արքունի ատյանը լիովին ազատ չէր, այլ կաշկանդված՝ ժառանգական իրավունքով:

⁷⁴ Այդ մասին տես սույն աշխատության «Թուրքեն Գ» ենթագլխում, էջ 153–157:

⁷⁵ Կիլիկիո իրականության մեջ Արքունի ատյանի որոշմամբ էր Զապել թագուհին

հակից կարգելու հարցում Արփունի ատյանի դերն, ըստ երեւոյթին, սահմանափակված էր խորհրդակցական, իսկ ժառանգական իրավունքով զահակալած թագավորների պարագայում ձեւական վավերացման գործառույթով, քանի որ, ըստ Սմբատի, այդ իրավունքը «սեփհական», այսինքն՝ անօտարելի էր. «վասն զի սեփհական է թագաւորութիւնն ի հաւրէ յորդիֆն»⁷⁶: Չպետք է մոռանալ, սակայն, որ Արփունի ատյանը նախ եւ առաջ դատական մարմին էր՝ կոչված քննելու պետական նշանակություն ունեցող բոլոր կարեւոր վեճերն ու փրեական գործերը: Ըստ Ս. Բոռնազյանի՝ նրա իրավասությանը մասնավորապէս ենթակա էին. «արփունական տիրույթների ժառանգության հարցի կարգավորումը, առանց թագավորի թույլտվության բերդ կամ ֆաղաֆ շինելու դեպքում իշխաններին դատելը, թագավորի, իշխանաց իշխանի եւ իշխանների միջեւ՝ պատերազմի ընթացքում ձեռք բերած ավարի բաժանման շուտը ծագած վեճերի լուծումը, պետության դավաճաններին պատժելը, թագավորի ֆրիստոնյա եւ իսլամ հպատակների միջեւ եղած փրեական գործերի քննումը, առանց թագավորի գիտության հպատակներից գանձվող հարկերը ավելացնողներին պատասխանատվության ենթարկելը, հողի ընդերքի հարստություններից օգտվելու համար սահմանված կարգը խախտողներին պատժելը, թագավորի եկամուտներին հսկող արփունի գործակալներին՝ թույլ տրված անօրինականությունների համար պատժելը. բացի այդ, նրան էր վերապահված դատելու՝ թագավորի հպատակի եւ օտարականի միջեւ առաջացած վեճերը, եթե այդ վեճը չէր հարթվում Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանում»⁷⁷: Այս իրավասությունները, մեծ մասամբ հստակորեն, իսկ երբեմն մանվածապատ կերպով սահմանված են Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքի տարբեր գլուխներում⁷⁸: Արփունի ատյանի դատարանական գործառույթը վկայ-

ամուսնացել նախ՝ Փիլիպոս Անտիոքացու, ապա՝ Հեթում Ա-ի հետ: Թագածառանգ արքայադստերն ամուսնացնելու Արքունի ատյանի լիազորության մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Ռուբեն Գ» ենթագլխում, էջ 155:

⁷⁶ Смбат Спарамет, Судебник, с. 81.

⁷⁷ Բոռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, էջ 124: Հմմտ. նաեւ՝ Сукнясян, История, с. 306–307.

⁷⁸ Հմմտ. Смбат Спарамет, Судебник, с. 8–13, 82 եւ այլն:

ված է նրա ձեռագրման իսկ շրջանից, Կիլիկիո պատմության ամենակարկառուն եկեղեցական գործիչներից մեկի՝ Ներսես Լամբրոնացու հեղինակությամբ: 1195 թվականին վերջինս, Լեւոն Բ Ռուբինյան իշխանին հասցեագրված հոշակավոր «Թղթում»⁷⁹, պատրաստակամություն է հայտնում ներկայանալ Արփունի ատյանին՝ ֆննելու համար Հյուսիսային Հայաստանի եպիսկոպոսների, մասնավորապես Գրիգոր Տուտեռդու կողմից իր դեմ ուղղված ամբաստանությունները. «Եթէ իրաւացուցանէ քո արփունական ատեանդ առանց ֆննելոյ եւ դատելոյ ձգել զիս յանպատուութիւն, ընդգրկեմ զնոյն որպէս զՔրիստոսի աթոռակցութիւն. իսկ ապա եթէ զֆննելն իրաւացի համարիմ, եւ ոչ յայդմանէ հրաժարիմ»⁸⁰: Իսկ Կիլիկիո Արփունի ատյանի դատական իրավասության գործադրման վերջին դեպքը Լեւոն Զ (V) Լուսինյանի նշանակած չորս խնամակալների շարաշահումների ֆննության նպատակով 1374 թվականին կայացած դատավարությունն էր⁸¹: Հարկ է ավելացնել նաեւ, որ ֆանի որ Արփունի ատյանի նախագահը թագավորն էր⁸², ըստ էության, նրան էր պատկանում վճռական ձայնի իրավունքը, իսկ ատյանը նրա համար իր որոշումները վավերացնելու եւ «լեզիտիմացնելու» միջոց էր ծառայում:

13. Գահահաջորդության օրինականության ապահովման հաջորդ կարեւոր պետական հաստատությունը խնամակալի գործակալությունն էր՝ նույնպես փոխառված Արեւելքում հիմնված խաչակրաց պետություններից, ինչի վկայությունն է թեկուզ միայն խնա-

⁷⁹ Լամբրոնացու այս «Թղթի» մասին, որը Ղ. Ալիշանը բնորոշում է որպէս ցիցերոնյան մակարդակի ջատագովություն, մանրամասն տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 91, 461–462; Tournebize, Histoire, p. 273–277; Օրմանյան, Ազգապատում, § 1042–1048; Մաատեթյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 161–175; Ակիսյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 62–67, 213–215; Lüders, Die Kreuzzüge, S. 85–86; Торосян, Суд и процесс, с. 92–93.

⁸⁰ Ներսէս Լամբրոնացի, Ատենաբանութիւն, էջ 214–215: Տե՛ս նաեւ՝ էջ 221, 226, 233:

⁸¹ Մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Լեւոն Զ (V) Լուսինյան» ենթագլխում, էջ 458:

⁸² Տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 34; Պալասանյան, Պատմութիւն, էջ 394–395; Բակուրան, Մի տեսութիւն, էջ 70:

մակալին հատկացված «պայլ» (bail/baill) տիտղոսը⁸³: Հիշեցնենք, որ լատին Արեւելի պրակտիկայում խնամակալ սովորաբար կարգվում էր երեք պարագայում՝ ա. երբ գահի ժառանգորդն անշափահաս էր, բ. երբ նախորդ գահակալի մահվան պատճառով գահը թափուր էր մնացել եւ գ. երբ պետության զլուխը գերության մեջ էր: Խնամակալի նշանակումը կատարվում էր կա՛մ նախորդ գահակալի կամփով, կա՛մ էլ, ավելի հաճախ, պետության Գերագույն ատյանի՝ բարոնների խորհրդի որոշմամբ: Որպես կանոն՝ խնամակալի պաշտոնն զբաղեցնում էր մահացած կամ գերության մեջ գտնվող գահակալի, կամ էլ անշափահաս գահաժառանգի մերձավորագույն ազգականը: Խնամակալը ոչ միայն պարտավոր էր ապահովել իր խնամփին հանձնված գահաժառանգի դաստիարակությունն ու անվտանգությունը, այլեւ իրավասու էր լիարժեք կերպով տնօրինելու պետության գործերը⁸⁴: Այս երկու գործառույթները հստակորեն սահմանված են, մասնավորապես, խնամակալի նշանակման առթիվ հայկական աղբյուրներում գործածված տիպային բանաձեւում, ինչպես, օրինակ. «Եւ Թորոսի մնացեալ որդի մի Լեւոն, զոր վստահացեալ էր Թորոս յաներն իւր Թումաս, որ էր յԱնտիոքա, նոյնպէս եւ յանձին արարեալ էր նմա զպայլութիւն աշխարհին»⁸⁵, կամ «Եւ երկիր իշխանութեան իւրոյ եւ զմատաղ որդին իւր վստահացաւ յաներն իւր՝ Թումաս անուն, իշխան մեծ, զոր եւ պայլ իսկ եղ Հայոց՝ յետ իւր»⁸⁶: Խնամակալի ձեռնում, ըստ այդմ, կուտակված էր հսկայական իշխանություն, որը նա կարող էր թե՛ ի բարին, թե՛ ի չարս գործադրել:

⁸³ *Խնամակալի ինստիտուտի մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Ռուբեն Բ եւ Մլեն» ենթագլխում:*

⁸⁴ *Ժամանակի ընթացքում խնամակալությունը (պայլությունը) Կիլիկիայում վերածվել էր մշտական գործակալության՝ օժտված բոլորովին այլ, ըստ Ալիշանի՝ տերության հազարապետի, իսկ ըստ Բոռնազյանի՝ թագավորի առաջին խորհրդականի գործառույթներով. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 484; Բոռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, էջ 67:*

⁸⁵ *Հեթում Կոռիկոսցի, Պատմութիւն, էջ 102:*

⁸⁶ *Հեթում արքայորդի, Ճաշոց, էջ 585: Այլ օրինակներ՝ տե՛ս սույն աշխատության «Ռուբեն Բ եւ Մլեն» ենթագլխում, էջ 134–135:*

Նա, ըստ էության, թագավորի փոխանորդն էր կամ «երեսփոխանը»⁸⁷, որի իշխանության տարողությունն արտացոլված է նրա «Պայլ Հայոց», «Պարոն Հայոց» եւ «Աւագ պարոն» տիտղոսներում: Կիլիկիո իրականության մէջ այս գործակալության կիրարկման առաջին դեպքը կապված է Թորոս Բ իշխանի անվան հետ, որը 1168 թվականին իր գահաժառանգ որդու՝ Ռուբեն Բ-ի խնամակալ էր կարգել Թումաս Անտիոքացուն: Ժամանակագրական հերթագայությամբ անշափահաս գահաժառանգների վրա կարգված մյուս խնամակալներն են՝ Մլեհը (նույն Ռուբեն Բ-ի), Լեւոն Բ-ը (Ալիսի ու Ռայմոնդ-Ռուբենի), Սիր Ատանն ու Կոստանդին Գունդստապլը (Զապել թագունու)⁸⁸, Հեթում Բ-ը (Լեւոն Դ (III)-ի), Օշին պայլը, Կոստանդին Կոռիկոսցին, Պաղտին մարաշխատը եւ Հեթում սենեշալը (Լեւոն Ե (IV)-ի): Երբեմն խնամակալին կարող էր շնորհվել վերը նշված երկու գործառնություններից միայն մեկը, այն է՝ երկրի կառավարման լիազորությունը, ինչպես, օրինակ, Հեթում Բ-ի եղբայրներ Թորոսի, Սմբատի, Կոստանդինի, Գի Լուսինյանի եղբայր Հովհաննես-Ջեհանի եւ Լեւոն Զ (V)-ի կողմից կարգված չորս տանուտերերի՝ Մարիոն թագունու, Ֆիմի կոմսունու, Բարթողիմեոսի ու Վասլի պարագայում: Խնամակալի անսահման լիազորությունները մի կողմից հնարավորություն էին ընձեռում արդյունավետ կերպով տնօրինելու երկրի գործերը, բայց մյուս կողմից՝ իշխանությունը բռնազավթելու գայթակղություն էին առաջացնում, որին նրանցից ֆշերն էին միայն, որ կարողանում էին տուրֆ չտալ: Պատահական չէ, որ այդպիսի նկրտումներ դրսևտրելու հետեւանում Կիլիկիո խնամակալներից շատերն ի վերջո ենթարկվել են չարաչար պատիժների. Թումասը, Սմբատը եւ Կոստանդին Բ (I)-ն՝ աքսորվել են, Սիր Ատանը, Օշին պայլը եւ Կոստանդին Կոռիկոսցին՝ սպանվել, իսկ Լեւոն Զ (V)-ի կարգած չորս խնամակալները՝ դատվել: Տպավորություն է ստեղծվում, որ գահահաջորդության

⁸⁷ «Գայ մէկն դատըստնի առ պարոնն կամ առ իր երեսփոխանն, որ է Պայլն». Assises d'Antioche, p. 39.

⁸⁸ Կոստանդին Գունդստապլն Արքունի ատյանի կողմից Զապելի խնամակալ էր կարգվել Սիր Ատանի սպանությունից հետո, եւ ոչ թէ նրա հետ միաժամանակ, ինչպես կարծում են հետազոտողներից ոմանք: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Զապել թագունի եւ Փիլիպոս թագաւոր» ենթագլխում, էջ 240–242:

սահունությունն ու օրինականությունն ապահովելու կոչված հաստատությունն ինքն էր գահակալական ցնցումների պատճառ դառնում: Այնուամենայնիվ, եղել են նաև խնամակալության հաջողված դեպքեր, ինչպես, օրինակ, Լեւոն Բ-ի եւ Կոստանդին Գունդստապլի պարագայում, որոնք թեւ նույնպես ավարտվել են իշխանության բռնազավթմամբ, սակայն օրենքի նրբություններն օգտագործելու ճանապարհով: Չնայած նշված արատներին՝ խնամակալությունը եղել է պետության կենսագործունեության ապահովման անհրաժեշտ մեխանիզմներից մեկը, քանի որ անհնար է պատկերացնել, թե առանց դրա գոյության, մանկահասակ գահակալներն ինչպես պիտի կառավարեին երկիրը:

14. Այսպիսով, զուտ օրենսդրական ասպեկտը նկատի ունենալու պարագայում, դժվար է չհամաձայնել հետազոտողների այն տեսակետին, որ գահաժառանգության իրավունքը՝ «երբեւէ հստակորեն չի սահմանվել Կիլիկիայում»⁸⁹ կամ «խստորեն կանոնակարգված չի եղել»⁹⁰: Սմբատ Սպարապետի դատաստանագիրքն այս առումով, իսկապես, ակնհայտորեն թերի ու երբեմն նույնիսկ հակասական է: Բացի դրանից, հայտնի չէ անգամ, թե արդյոք իրավագիտական այդ թանկարժեք հուշարձանը գործնական կիրառություն ունեցե՞լ է, թե ոչ: Համենայն դեպս, միջնադարյան աղբյուրներում դա հաստատող փաստ գոյություն չունի: Հակառակ դրան, հետազոտողներից շատերը Սմբատի աշխատությունը համարում են գործնական կիրառություն ունեցած պետական օրենսգիրք⁹¹: Նույնիսկ պետական օրենսգիրք

⁸⁹ Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, p. 27.

⁹⁰ Mutaftian, Recherches, p. 126.

⁹¹ Հմմտ. Галстян (Смбат Спарамет, Судебник, с. XII); *Քովմասյան, Քրեական իրավունք*, էջ 155; Сукмасын, История, с. 197; Сукмасын, Смбат Спарамет, с. 24; *Գրիգորյան, Իրավագիտությունը*, էջ 418; *Քորոսյան, Սմբատ Սպարապետ*, էջ 454: Ավելի զգուշավոր է Խ. Սամուելյանը, որն այդ առթիվ գրում է. «Չնայած որ Կիլիկյան հայ օրենսգիրքը կազմվել է անհատական ջանքերով, այնուամենայնիվ նա ստանում է տեղական ֆեոդալ հասարակության աջում պետական-օրենսդրական նշանակություն, վայելում է պետական սանկցիայով անցած կոդեքսի արժեք, որովհետեւ նրա կազմողը

եղած լինելու պարագայում, սակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ այն կազմվել է 1265 թվականին, այսինքն, երբ Կիլիկիո գահաժառանգության իրավունքն արդեն ավելի քան հարյուրհիսունամյա նանապարհ էր անցել: Հետևաբար, առնվազն այս ոլորտում Սմբատի դատաստանագիրը չէր կարող օրենսդրական նշանակություն ունենալ, եւ նրա արժանիքը պետք է փնտրել բոլորովին այլ տեղ, այն է՝ Հայոց սովորության իրավունքի թեկուզեւ թերի արտացոլման իրողության մեջ⁹²: Ռուբինյան իշխանների ու թագավորների գահակալման կոնկրետ հանգամանքների պատմական ֆննդությունն, ըստ այդմ, հիմք է տալիս պնդելու, որ գահաժառանգությունը Կիլիկիայում կարգավորվել է ոչ թե օրենսդրորեն, այլ լատինական, բյուզանդական եւ մահմեդական ավանդույթների ազդեցությամբ հարստացած Հայոց հին սովորության իրավունքով⁹³, որը նույնքան հղկված ու մանրամասնված էր, որքան կարող էր լինել պետական օրենքը: Այլկերպ անհնար է բացատրել, թե ինչպես է Ռուբինյան արյունը պահպանվել մինչեւ Կիլիկիո վերջին թագավորը⁹⁴: Այսպիսով, թեեւ ո՛չ օրենսդրորեն կանոնակարգված, բայց հստակորեն գիտակցված ու խստորեն կիրարկված գահաժառանգության սովորության իրավունքը պետք է դիտել որպես Կիլիկիո Հայոց պետության կենսունակության եւ երկարակեցության կարեւորագույն գործոններից մեկը:

15. Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ օրինական գահակալությունը նաեւ իշխանության «լեգիտիմության» գլխավոր պայմանն էր: Գլխավոր, սակայն ոչ միակ, քանի որ Կիլիկիայի պարագայում իշխանության «լեգիտիմությունը» բաղկացած էր նաեւ լրացուցիչ այլ տարրերից, որոնց

հանդիսանում է հայ կառավարության մեջ առաջնակարգ դեր խաղացող մի անձ, թագավորի եղբայրը, որը, թերեւս, թագավորի առաջադրանքով էր ձեռնամուխ եղել իր օրենսդրքի հորինմանը». Սամուելյան, *Իրավունքի պատմությունը*, էջ 92:

⁹² Հմմտ. Сукнясян, Смбат Спарпет, с. 24.

⁹³ Հմմտ. Բաատամյանց, Մխիթար Գոշ, էջ 53; Сукнясян, История, с. 167; Սուրբիասյան, Կիլիկիա, էջ 182; Մեհրաբյան, Կիլիկիա, էջ 21:

⁹⁴ Կիլիկիո գահակալների շարքում Ռուբինյան արյուն չունեին միայն Փիլիպոս Անտիոքացի, Հեթում Ա, Կոստանդին Դ (III) եւ Կոստանդին Ե (IV) թագավորները:

շարժում հիշատակելի են՝ Հայոց պետության միջազգային իրավական կարգավիճակը, Արփունի ատյանի հավանության առկայությունը, երկրում հաստատված մյուս հայ իշխանների կողմից Ռուբինյանների գերիշխանության ճանաչումը, Կիլիկիո թագավորների հեղինակության համահայկական ընդգրկումը, ինչպես նաև գահակալի նկատմամբ ձեռավորված հասարակական կարծիքը⁹⁵։ Մասնավորապես Ռուբինյանների «լեգիտիմության» ամրապնդմանն էին միտված Բագրատունիներից սերված լինելու վերաբերյալ նրանց շուրջ հյուսված առասպելը եւ նրանց կողմից շրջանառության մեջ դրված «թագաւոր ամենայն Հայոց» տիտղոսը։ Իսկ Հեթումյան գահակալների «լեգիտիմությունը» հիմնված էր Ռուբինյանների հետ իրենց նույնությունը հաստատող գաղափարախոսության վրա։ Բացի դրանից, Կիլիկիո իշխաններից եւ թագավորներից յուրաքանչյուրի գահակալման հանգամանքների կատարված բնությունն, ինչպես տեսանք, վերհանելով իշխանության «լեգիտիմության» հետ կապված մի շարք այլ նրբություններ, հնարավորություն է տալիս եթե ոչ սպառնիչ կերպով բացահայտել, ապա գոնե հարաբերականորեն ամբողջացնել այդ տարողունակ հասկացության բազմանշանակ բովանդակությունը։ Քանի որ իշխանության «լեգիտիմությանը» վերաբերող բոլոր հարցերը մանրամասնորեն արծարծված են սույն աշխատության համապատասխան ենթագլուխներում, հարկ չենք համարում ամփոփման կարգով մեկ առ մեկ անդրադառնալ դրանց, ինչն անհրաժեշտություն էր գահաժառանգության իրավունքի սկզբունքները ներկայացնելու, բայց ամենեւին ոչ տվյալ պարագայում։

⁹⁵ Ի դեպ, Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքում հասարակական կարծիքին նույնիսկ իրավագիտական արժեք է տրված, ինչի վկայությունն են նրա այն դրույթները, որ թագավորի ընտրությանը կամ գահընկեցությանը պետք է հավանություն տար ողջ երկիրը. «Իր ամէն գաւառաւքն եւ գաւառապետացն տեսողն եւ սուրբ եկեղեցողն» (Смбат Спарамет, Судебник, с. 7); «եւ իշխանաց ու երկրին տեսողն առնուն մէկ մի» (Անդ, էջ 8); «Ապա զայն ոք, որ մարդիկք դնեն, նա թէ հայնց պիղծ լինին, որ չկարէ հանդուրժել աշխարհն, նա ալլվայ իրենք եկեղեցողն եւ ամէն բնակչաւք երկրին կարեն աքսորել» (Անդ, էջ 81); «ու երկրին առ հասարակ հաւնին» (Անդ, էջ 82):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1. ԱՆԱՆՈՒՆԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՑ ՀԱՐՑՆ ՄԵՐՈՑ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անանուն այս գրվածքը պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Թ. 7620 ձեռագրում կցված Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգրքին» եւ Գեորգ Սկեւոացու մի փառոզի¹: Բուն ձեռագիրը գրվել է 1409 թվականին, իսկ մեզ հետաքրքրող նյութը, որն զբաղեցնում է նրա 411բ–425բ էջերը, ամենայն հավանականությամբ, ընդօրինակվել է XVIII դարում: Հակառակ այդ հանգամանքին, մեզ թվում է, որ մենք գործ ունենք Կիլիկիայի պատմությանը վերաբերող մի հնաքույր սկզբնաղբյուրի հետ, որը մինչ այժմ, ըստ էության, դուրս է մնացել հետազոտողների ուշադրությունից: Ուրբան մեզ հայտնի է, այդ աղբյուրին անդրադարձած միակ հեղինակը Վ. Հակոբյանն է, որը նրանից մի փոփոխված մեջբերում է կատարել Մլեն իշխանի սպանության վերաբերյալ²:

«Պատմութիւնը» XI-XII դդ. կարեւոր իրադարձությունների մի համառոտ շարադրանք է, որն սկսվում է Հայոց Գագիկ Ա թագավորի (990-1020 թթ.) ժամանակներից եւ ավարտվում Կիլիկիո իշխան Լեւոն Բ-ի գահակալման տարով (1187 թ.): Ընդ որում, բնագրի թե՛ միջնամասից, թե՛ վերջից թերթեր են ընկել, հետեւաբար հայտնի չէ, թե հե-

¹ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս Եղանյան-Ջեյթունյան-Անթապյան, *Ցուցակ*, հտ. 2, էջ 572:

² Հակոբյան, *Մանր ժամանակագրություններ*, հտ. 2, էջ 112 (ծ. 21): Հակոբյանից քաղելով, այդ մեջբերումն օգտագործել է նաեւ Ծ. Քասունին. տե՛ս Քասունի, *Ռուբէն Գ*, էջ 16–17:

ղինական իրականում մինչև ուր է հասցրել իր պատմությունը: Պատմիչը բծախնդիր չէ իրադարձությունների ժամանակագրական կարգը պահպանելու հարցում. ավելի ուշ տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրությունները երբեմն նախորդում են ժամանակով ավելի վաղ արձանագրված դեպքերին: Այնուամենայնիվ, նրա շարադրանքում նկատելի է փչ թե շատ հստակ երկու համակարգ. Հայոց կաթողիկոսների շարք՝ Սարգիս Ա Սեւանցուց (992–1019 թթ.) մինչև Գրիգոր Դ Տղա (1173–1193 թթ.), եւ Կիլիկիո իշխանների շարք՝ Թորոս Ա-ից (1100–1129 թթ.) մինչև Լեւոն Բ (1187 թ.):

Բնագիրն առանձնանում է սարսափելի ուղղագրությամբ՝ այն աստիճան, որ հաճախ բառերը պարզապես անճանաչելի են դառնում: Հնարավոր է, որ ուղղագրական սխալների մի մասն առաջացել է հետագա ընդօրինակողների մեղքով: Սակայն նկատի ունենալով, որ նույնֆան անկանոն են նաեւ բնագրի ձեւաբանությունն ու շարահյուսությունը, պետք է ենթադրել, որ այդ սխալների մեջ իր բաժինն ունի նաեւ հեղինակը: Դատելով լեզվական առանձնահատկություններից, «Պատմութիւնն», ըստ երեւոյթին, գրված է մի կիսագրագետ հոգեւորականի կողմից: Այդպիսի ենթադրության հիմք է տալիս այն, որ չնայած գրագիտության պակասին, հեղինակը ծանոթ է Սուրբ Գրքին եւ նույնիսկ ճշգրիտ մեջբերումներ է կատարում նրանից: Ըստ երեւոյթին, լեզվական անկատարությունն է պատճառը, որ այս աղբյուրն անտեսվել է ինչպես միջնադարյան ժամանակագիրների, այնպես էլ նորագույն շրջանի հետազոտողների կողմից:

Այնինչ բնագրի ուշադիր փննությունը ցույց է տալիս, որ այն պարունակում է այլուստ անհայտ մի շարք եզակի տեղեկություններ, որոնք կարելուք նշանակություն ունեն XII դ. իրադարձությունների ուսումնասիրման համար: Դրանց թվին են պատկանում, մասնավորապես, Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի գահակալման հարցում Մլեհի եւ Հալեպի էմիր Նուրեդդինի խաղացած դերին, ինչպես նաեւ Սասունի իշխան Շահնշահի կողմից Հոռմկլային տիրելու փորձին վերաբերող տվյալները, որոնք մինչ այժմ գիտությանը հայտնի էին միայն ասորական աղ-

բյուրներից³: Նույնֆան ուշագրավ են Գող Վասիլի իշխանավարության, Մլենի սպանության եւ Ռուբեն Գ-ի հրաժարականի հետ կապված մանրամասները, ինչպես նաեւ Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ III-ի եւ Սալահեդդինի համատեղ ջանքերով վերջինիս դեմ նյութված դավադրության մասին տեղեկությունը:

Անանունի պատմությունը նաեւ միակ հայկական աղբյուրն է, որը տեղյակ է մահմեդականացած հայ էմիր Պողոսակի գոյության փաստին, որին նույնպես մասնագետները մինչ այժմ ծանոթ էին միայն ասորական ժամանակագրությունների ընձեռած տվյալների շնորհիվ: Այդ իշխանի եւ ողջ XII դարում Սեւերակ ֆաղաֆին ու շրջակա գավառին տիրած նրա սերունդների մասին երեք տարբեր աղբյուրով հիշատակում են Միխայել Ասուրին, Անանուն եղեսացին եւ Բարհեբրեոսը: XI դ. վերջին ֆառուդում հիմնադրված եւ ավելի քան հարյուր տարի գոյատևած այդ էմիրությունը մահառել է իր հայ եւ մահմեդական հարեանների, մասնավորապես, Կարկառի հայկական իշխանության դեմ, Իմադեդդին Զանգիի կոալիցիայի կազմում մասնակցել եղեսիա ֆաղաֆի գրավմանը, եւ վերացել ու ապա նորից վերականգնվել 1191–1193 թթ. միջև: Քանի որ Սեւերակի Պողոսակյան էմիրության պատմությունը դուրս է մնացել հայագետների տեսադաշտից⁴, առիթն օգտագործելով, ավելորդ չենք համարում այստեղ համառոտակի անդրադառնալ նրան:

Պողոսակյանների մասին առաջին եւ ամենակարեւոր տեղեկությունը տալիս է Միխայել Ասուրին, որը 1136 թ. իրադարձությունների նկարագրությունից անմիջապես հետո գրում է. «Սեւերակի բերդում, որ է Սամֆաթը, իշխում էին որոշ հայեր, որոնց նախնի⁵ Պողոսակը (Bogōsāg) քուրերի առաջին արչավանձի սկզբում գնացել էր Բաղդադ, մինչեւ իսկ

³ *Stéu Michel le Syrien, Chronique, III, p. 353, 395–396; IV, p. 705, 728, 730; Միխայել Ասուրի, Ժամանակագրություն 1870, էջ 471–472; 1871, էջ 472:*

⁴ *Սեւերակի էմիրության պատմությանը նվիրված միակ ուսումնասիրությունը տե՛ս Dédéyan, Banoû Bôgousag, p. 49–58; Dédéyan, Les Arméniens, p. 1287–1296.*

⁵ *Ասորական բնագրում նախնի բառի փոխարեն դրված է հայր ('abā), որը ժամանակագրության թարգմանիչ Ժ.-Բ. Շաբոն վերարտադրել է ֆրանսերեն «père» բառով: Սակայն, ինչպես պարզվում է հետագա շարադրանքից, այստեղ պատշաճում է միայն նախնի բառը:*

Խորասան, եւ հագարացի դառնալով, հրովարտականքն էր ստացել թուրքերի մեծ սուլթանից ու խալիֆից, որպեսզի այդ վայրը դառնա իր որդիների ժառանգությունը: Ահա թե ինչու, նրանք բոլորն էլ սերնդե-սերունդ մահմեդական են: Այդ ժամանակ, արդ, այնտեղ իշխում էր Ամիր Իսա (‘İsah) անունով մի էմիր, որը Պողոսակի սերունդներից էր: Դա մի շարամիտ մարդ էր եւ դառնությամբ էր լցված քրիստոնյաների նկատմամբ: Նա քննություն ուներ Կարկառի Միֆայել եւ Կոստանդին հայազգի (իշխանների) դեմ: Մի կողմից սրանք էին իրենց հրոսակներով ավերում նրա երկիրը, մյուս կողմից նա էր շարունակ կողոպտում եւ ավարի մատնում Կարկառի գավառը: Երբ նա տեսավ, որ ֆրանկները թուլացել են, թուրքեր հավաքագրեց եւ, ներխուժելով, ավարի մատնեց ողջ Կարկառի երկիրը: Սակայն ողջ գավառում չկարողանալով գտնել հավաքագրված թուրքերին վարձատրելու համար անհրաժեշտ գումարը, քանի որ երկիրը հիմնովին ավերված էր, նա իր հայացքն ուղղեց դեպի վանքերն ու մենաստանները, որպեսզի նրանց հաշվին կարողանա բավարարել իր կարիքը: Նախ եւ առաջ նա եկավ Մար Աբխայի վանքը: Զկարողանալով ներս թափանցել եփրատի ափի կողմից, նա մազլցեց ապառաժը եւ այնտեղից պարաններով իջեցրեց մարդկանց, որոնք մեծամեծ ֆաբեր նետելով, խարխուլեցին տանարի անկյունը: Այնժամ վանականները, վախեցած, ելան նրան ընդառաջ եւ գլխովին հնազանդություն հայտնեցին: Իսկ նա կողոպտեց եւ ավարի մատնեց բոլոր պատահած գանձերը՝ գավաթները, արծաթյա անոթները, խաչերը եւ մնացած ամեն ինչ, որ պահվում էր այնտեղ Մար Յոխանան Բար-Աբդուն պատրիարքի ժամանակներից ի վեր: Նա գրավեց նաեւ Փեսկինի (վանք), այնտեղի վանականներին՝ Ռաբբան Դավթին ու նրա ընկերակիցներին հարկադրելով ապաստանել Շիրայի (վանքում): Եւ այդ վանքում, արժայական սեղանի մոտ, ոչ ոք չմնաց Աբու-Ղալիբից բացի»⁶: Նույն դրվագը, փառված Միֆայել Ասորուց, որոշ կրեատումներով առկա է նաեւ Բարհեբրեոսի ժամանակագրության մեջ, որտեղ, սակայն, նշված դեպքերը հաջորդում են 1137 թ. իրադարձությունների

⁶ Michel le Syrien, Chronique, IV, p. 620–621. *Ֆրանսերեն թարգմանությունը*՝ III, p. 247–248.

նկարագրությամբ⁷: Նկատի ունենալով, որ Բարհեբրեոսը Միֆայելի տվյալներին ոչինչ չի ավելացնում, հարկ չենք համարում մեջբերել նաև նրա վկայությունը:

Հաջորդ տեղեկությունը Պողոսակի սերունդների մասին հաղորդում է Անանուն Եդեսացի ժամանակագիրը: Պողոսակյաններն այս անգամ հանդես են գալիս 1144 թվականին Եդեսիան գրոհող Զանգի աթաբեկի զորաբանակների շարժում: Մամրամասնորեն նկարագրելով փաղափր պաշարած մահմեդական զորքերի տեղաբաշխումը, հեղինակը նշում է. «Հյուսիս-արեւելքում հաստատվել էին Պողոսակի սերունդները (Benē Bogosag)՝ Սեւերակի եւ Եփրատի ափերի տերերը»⁸:

Եւ, վերջապես, երրորդ եւ ժամանակագրականորեն վերջին վկայությունը Պողոսակյանների մասին նորից գտնում ենք Միֆայել Ասորու ժամանակագրության մեջ. «1502 (= 1191) թվականին⁹ մահացավ Արբելայի տիրակալը՝ Զեյնեդդինի որդին: Այնժամ նրա եղբայրը՝ Ուոհայի տերը, լինեց Ուոհան, Խառանն ու Սամոսատը, եւ գնաց տիրելու Արբելայում, որտեղ նա հաջողությունների հասավ¹⁰ եւ բազում տիրույթներ ձեռք բերեց Պարսկաստանում: Սալահեդդինն այդ փաղափները հանձնեց իր եղբորորդուն՝ Օմար Թաֆիեդդինին, որը նաեւ սուլթանի կոչում ստացավ: Դա մի խստասիրտ եւ շարագործ մարդ էր, որն ատում էր ֆրիստոնյաներին եւ հալածում նույնիսկ մահմեդականներին: Նա ծանրացրեց հարկերի ու տուրքերի դաժան լուծը ֆրիստոնյաների եւ մահմեդականների վրա: Հարձակվեց Սեւերակի էմիրների՝ Պողոսակի սերունդների վրա (Benē Bogōsāg), եւ նրանց վտարեց իրենց բերդերից»¹¹: Նույն դեպքերի արձագանքը պետք է համարել նաեւ Անանուն Եդեսացու հետեւյալ տեղեկությունը. «Այդ տարի (1191 թ.) Ամիդի տերը զայրացավ

⁷ Barhebraeus, Chronicon, p. 301–302; Bar Hebraeus, Chronography, p. 265.

⁸ Anonymus, Chronicon, p. 119–120. Հայերեն թարգմանությունը՝ Անանուն Եդեսացի, ժամանակագրություն, էջ 89:

⁹ Թվագրված է Սեւեկյան տոմարով, որի սկիզբ է համարվում մ. թ. ա. 312 թ. հոկտեմբերի 1-ը:

¹⁰ Բառացի՝ «բարգավաճեց» ('aşlax):

¹¹ Michel le Syrien, Chronique, IV, p. 735–736. Ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ III, p. 408–409.

Սեւազերակի տիրոջ վրա եւ, բռնելով ու բանտարկելով նրան, գրավեց նրա բոլոր տիրույթները»¹²: XIV դ. առաջին կեսի արաբ պատմագիր եւ աշխարհագրագետ Աբուլֆիղան նույնպես արձանագրում է Թափեղդին Այուբյանի կողմից Սեւերակ ֆաղաֆի գրավման դեպքը. «Հիջրի 587 թվական (1191). Մալիֆ Մոզաֆֆար Թակիադդին Օմար իբն Շահնշահ իբն Այուբը... գրավեց Սուայդան»¹³, Հանին եւ, արշավելով Խլաթի տիրոջ՝ Բեգ-Թեմուրի վրա, հաղթեց ու պաշարեց նրան Խլաթում»¹⁴: Թափեղդինի մահից հետո, – շարունակում է Միֆայել Ասուրին, – երբ նրա որդին ապստամբում է Սալահեղդինի դեմ, վերջինս նրան կարգի հրավիրելու է ուղարկում իր եղբորը՝ Մելիֆ ալ-Ադիլին, որը վտարում է ապստամբին եւ Սեւերակը վերադարձնում իր նախկին տերերին. «Սեւերակի երկիրը վերադարձրեց Պողոսակի որդիներին (Պողոսակյաններին), որոնք հայտնվեցին նույն վիճակում, որում գտնվում էին Ամիդի տեր Կուսթեղդինի տիրապետության ներքո»¹⁵: Թեեւ այս դեպքը Միֆայելի կողմից թվագրված չէ, բայց այն պետք է տեղի ունեցած լինի մինչեւ 1193 թվականը, այն է՝ Սալահեղդինի մահվան տարին:

Պողոսակյան էմիրների վերաբերյալ ասորական աղբյուրների հաղորդած այս տեղեկություններին, անհա, մի նոր եւ չափազանց կարեւոր վկայություն է ավելացնում Անանունի «Պատմութեան» նորահայտ բնագիրը. «Ելին երկիրն Հոռմոց երկու ազգ այլ՝ Սալշուշիֆ, եւ միուան Դանըշմանֆ են, հայրն Մսխուտ սուլթանին: Այսուրիկ ավուսս, որ տիրէին եւ երկուցն՝ Պաւղոսակ եւ Նիկիֆառ եղբայր նորին, թողեալ զհավատն վասն տեղուն, եւ գնացեալ առ սուլթանն Պարսից եւ ի խալիֆայն, եւ առին զֆաղաֆըն եւ զայգին հավատոյն: Իսկ որդին Նիկիֆառայ Ըստեփաննոս գովելին ֆրիստոսայսէրն, թողեալ զուրայցօղ ազգն եւ աղֆատայցեալ վասն սիրոյն Քրիստոսի, գայր բնակէր Եղեսիայ: Որ եւ բազում բանս ըստեղծականըս յարմարէր խրատ մարդկան լի յի-

¹² Anonymus, Chronicon, p. 213. *Հայերեն թարգմանությունը՝ Անանուն Եղեսայի, Ժամանակագրություն, էջ 166:*

¹³ Սուայդա. Սեւերակ քաղաքի արաբական անվանումը:

¹⁴ Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 224:

¹⁵ Michel le Syrien, Chronique, IV, p. 736. *Ֆրանսերեն թարգմանությունը՝* III, p. 409.

մաստութեամբ, որ եւ նետիւ հարեալ այլազգաց, վաղճանի ի թիվս ՌԿԲ-ին (1213)»¹⁶: Պողոսականների մասին տեղեկացնող միակ հայկական աղբյուրը լինելու ինքնին նշանակալի փաստից բացի, Անանունի այս վկայությունն արժեքավոր է նաեւ մի շարք այլ առումներով: Նախ՝ որ Պողոսակը ոչ թե իշխանական մի գերդաստանի առասպելական նախնի է, ինչպիսի տպավորություն կարող էր ստեղծվել ասորական աղբյուրների տվյալներից, այլ կոնկրետ պատմական անձ, երկրորդ՝ որ նա Նիկիֆառ անունով եղբայր է ունեցել, երրորդ՝ որ վերջինս կիսել է իշխանությունը Պողոսակի հետ եւ նույնպես ուրացել իր կրոնը, եւ չորրորդ՝ որ Նիկիֆառի որդին՝ Ստեփանոսը, հետագայում հրաժարվել է մահմեդականությունից ու կրկին վերադարձել եկեղեցու գիրկը: Ի դեպ, Նիկիֆառ հունական անունը (Նիկեփորոս = Νικηφόρος) ամրապնդում է Ժ. Տետեյանի այն ենթադրությունը, որ Պողոսականները ֆաղկեդոնական հայեր կարող էին եղած լինել¹⁷:

Այսպիսով, առկա աղբյուրների տվյալներով՝ XI դ. վերջին ֆառուդում ունեցող Պողոսակի եւ նրա եղբայր Նիկիֆառի ջանքերով Սեւերակի գավառում ստեղծվել է մի հայկական իշխանություն, որը գոյատևել է ընդհուպ մինչեւ XII դ. ավարտը¹⁸: Պողոսակն, ըստ երեւոյթին, եղել է բազմաթիվ այն հայ իշխաններից կամ բյուզանդական զորահրամանատարներից մեկը, որը Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) հետո ապաստան է գտել Հյուսիսային Միջագետքում եւ սեփական իշխանություն հաստատել այնտեղ: Պողոսակից առաջ Սեւերակին տիրել է մի ուրիշ հայ իշխան՝ Յեհնուկ կամ Յոհնուկ¹⁹ անունով, որի մասին տեղեկացնում են Մատթեոս Ուռհայեցին եւ Սմբատ Սպարապետը²⁰: Ժ. Տե-

¹⁶ Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 508: ՌԿԲ թվականը պետք է ուղղել՝ ՇԿԲ (1113 թ.):

¹⁷ Տե՛ս Dédéyan, Banoû Bôgousag, p. 50; Dédéyan, Les Arméniens, p. 1293.

¹⁸ 1193 թ. հետո Պողոսական էմիրության ճակատագիրն անհայտ է:

¹⁹ Ժ. Տետեյանի կարծիքով՝ Յոհնուկը հայերն Յոհաննէսուկ (ավելի ճիշտ՝ Յոհաննուկ. ի.Տ.Պ.) անվան կրճատված ձեւն է. Dédéyan, Banoû Bôgousag, p. 50–51; Dédéyan, Les Arméniens, p. 1289.

²⁰ «Յայսմ ամի (ՇԺԱ = 1062 թ.) ժողով արարեալ ոմն Յեհնուկ անուն, հինգ հազար արամբք գնացեալ ի վերայ Քրդաստանաց ի գաւառն Ամթայ ի տեղին՝ ուր Ճեպու-Շահար կոչի. եւ առեալ բազում եւ անթիւ աւար՝ ոչխարս եւ պախրէս, ձիս եւ

տեյանը բացառված չի համարում անգամ, որ Պողոսակն այս Յոհնուկի որդին կարող էր եղած լինել²¹: Նույն հետազոտողի կարծիքով՝ Պողոսակը, հավանաբար, եղել է Փիլարտոսի ենթականերից մեկը, որն իր գերակայի օրինակով շուրջ 1086 թվականին կրոնափոխ է դարձել եւ Ալի-Արսլան սուլթանից իրավունք ձեռք բերել տիրելու իր զբաղեցրած երկրին²²:

Հակառակ կրոնափոխ լինելու պարագային, պետք է ենթադրել, որ Պողոսակյանները մինչեւ վերջ չէին թուրացել կամ արաբացել, եւ ազգությամբ ինչ-որ կերպ զանազանվում էին շրջակա մահմեդական ժողովուրդներից, ինչը հավաստվում է երկու փաստով: Նախ՝ ասորական աղբյուրները շեշտում են նրանց հայկական ծագումը, որի հիշատակը, թերեւս, վառ է պահպանվել Պողոսակյանների տոհմական ավանդույթում: Երկրորդ, ինչպես նշում է Միֆայել Ասուրին, Իսա Պողոսակյան էմիրը, Կարկառի երկիրն ասպատակելիս, հավաքագրել է վարձու թուրական զորքեր: Այս հանգամանքի ընդգծումն, անտարակույս, նշանակում է, որ Սեւերակի տերերը ժամանակակիցների կողմից թուրք չեն համարվել: Անկախ Պողոսակյան էմիրների ազգային պատկանելության խնդրից, հայտնի է, որ հայերը միջնադարում զգալի տեղ են զբաղեցրել Սեւերակ ֆաղաֆի եւ նրա շրջակա գավառի բնակչության մեջ: Այս առումով արժեքավոր է մանավանդ XIII դ. առաջին ֆառուրդի արաբ աշխարհագրագետ Յակուտի մի տեղեկությունը, որի համաձայն՝ հայերը կազմել են այդ վայրերի բնակչության մեծամասնությունը. «Աս-Սուլայդան (այսինքն՝ Սեւերակը),- գրում է նա,- հուշակավոր ֆաղաֆ է Դիար Մուդարում, Խառանի մոտ: Նրա եւ Ռումի երկրի միջեւ

ծառայա եւ այլ բազում աւարս՝ եւ գայր ի բերդն, որ կոչի Սեւերակս. եւ հասանէր ի հետ՝ որ աւագ էր Քրդացն՝ որում անուն Խալթ ասէին, ինքն եւ իւր երեք որդիքն. եւ տեսեալ Յեհնուկն եւ իւր զօրքն ի փախուստ դարձան». Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 144: «Իսկ ոմն ի Հայոց Յոհնուկ անուն, ժողովեաց եմ (5000) հետեւակս եւ ի գաւառն Թլխմոյ հասեալ, խաւար էած քրդաստանաց եւ Տանկաց: Եւ դարձեալ գայր ի Սեւերակքն բազում աւարաւ եւ գերութեամբ: Իսկ գլխաւոր մի տաճիկ Շահաշդակ հասանէր Յոհնուկն. եւ նա թողեալ զգօրսն փախեաւ, եւ նոցա առեալ զկապուտն իւրեանց դարձան». Սմբատ, Տարեգիրք, Վենետիկ, էջ 58:

²¹ *Sh'v Dédéyan*, Banoû Bôgousag, p. 50-51; *Dédéyan*, Les Arméniens, p. 1289, 1293.

²² *Sh'v Dédéyan*, Banoû Bôgousag, p. 51; *Dédéyan*, Les Arméniens, p. 1293.

տարածվում է բարեբեր ու լիառատ մի շրջան, որի բնակիչները մեծ մասամբ փրստոնյա հայեր են»²³:

Սեւերակում հայկական տարրի առկայությունը հաստատելու տեսակետից՝ անկարելու է նաեւ ֆրանսիացի արեւելագետ Մարտենի հիշատակած այն փաստը, ըստ որի՝ 1124-1125 թվականներին, այսինքն՝ ճիշտ Պողոսականներին վերաբերող ժամանակաշրջանում, այդ ֆաղափում գոյություն է ունեցել Anābad անունը կրող մի Հակոբիկյան վանք²⁴: Դժվար է կոահել, որ այդ անունը հայերեն Անապատ (= վանք, մենաստան) բառի ասորական տառադարձությունն է՝ արեւմտահայ արտասանությամբ: Այս վերջին հանգամանքը չպետք է զարմանք պատճառի, քանի որ ապացուցված է, որ XII-XIII դդ. ասորական աղբյուրներում հիշատակվող հայկական անուններում արտացոլված է միջին հայերենի հնչյունաբանության արեւմտահայ տարբերակը²⁵: Բացառված չէ, որ Anābad անունը կրող վանքը կարող էր իրականում լինել հայկական եւ միայն թյուրիմացաբար համարվել Հակոբիկյան: Սակայն նույնիսկ ասորական լինելու պարագայում վանքը հայկական անունով կոչելու համար անհրաժեշտ էր, որ հայերը ֆաղափի բնակչության զգալի մասը կազմեին: Ավելորդ չէ նշել, որ պաշտոնական վիճակագրական տվյալներով՝ նույնիսկ XIX դ. վերջում հայերը կազմել են Սեւերակ ֆաղափի բնակչության 40 տոկոսը²⁶:

Պատահական չպետք է համարել նաեւ այն հանգամանքը, որ ասորական աղբյուրները Սեւերակ ֆաղափը հիշատակում են նրա հայերեն Սեւ-Աւերակ անվանաձեւի ասորական տառադարձությամբ: Միֆայել Ասորու եւ Բարհեբրեոսի ժամանակագրություններում առկա է Syb'brk, իսկ Անանուն Եղեսացու մոտ՝ Sybbrk ընթերցումը: Եւրոպացի հետազոտողներն այս տեղանունը սովորաբար ձայնավորում են Sēbaberak, Sībaberak, Sībāḫerek, Sibabérek, Sibaberek, Sababarek ձևով²⁷: Սակայն

²³ Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 224:

²⁴ Martin, Les premiers princes, p. 483.

²⁵ Տե՛ս Տեր-Պետրոսյան, Միջին հայերենի հնչյունաբանությունը, էջ 139-154:

²⁶ Տե՛ս Cuinet, La Turquie, p. 467.

²⁷ Honigmann, Le couvent, p. 146, 161, 210; Kawerau, Die Jakobitische Kirche, S. 113,

պետք է նշել, որ առաջարկված ձևերից ոչ մեկն էլ նշտորեն չի վերադառնում ասորական անվանման իրական հնչյունական արժեքը: Ինչպես ցույց ենք տվել մեր աշխատություններից մեկում, XII-XIII դդ. ասորական աղբյուրներում հայերենի վ (v) հնչյունը (որին հնչյունաբանորեն արդեն համընկել էր նաև լ (w) ձայնորդը), ձայնավորից հետո ընկած դիրքում սովորաբար տառադարձվում է u (v)-ով²⁸: Ուստի այդ աղբյուրների Syb'brk կամ Sybbrk ընթերցումը պետք է տառադարձել միայն ու միայն Sevaverak ձևով, որը բացարձակորեն համընկնում է հայերեն Սեւ-Աւերակ անվանմանը:

Ժամանակին Սեւերակի հայկական իշխանության պատմությանը նվիրված մի գեկուցման մեջ, որը պետք է ներկայացվեր 1988 թ. հունվարին Փարիզում կայացած բյուզանդագիտական գիտաժողովին²⁹, մենք, հիմնվելով Պաղոսակ եւ Պաղիկ անունների նույնության վրա, կարծիք էինք արտահայտել, որ ասորական աղբյուրների (Benē Bōgōsāg) (Պողոսակի որդիներ կամ Պողոսակյաններ) անվան տակ թափնված են պավլիկյան աղանդի մահմեդականացած հետնորդները³⁰: Սակայն այժմ, երբ Անանունի պատմության շնորհիվ պարզվում է, որ Պողոսակն իրոք գոյություն ունեցած պատմական անձ է, մենք, համաձայնելով Ժ. Տետեյանի հետ³¹, մեր այդ եզրակացությունը անհիմն ենք համարում:

Վերադառնալով Անանունի պատմության նորահայտ բնագրին՝ անհրաժեշտաբար պետք է կանգ առնել նաև նրա հորինման ժամանակի խնդրի վրա: Մեր կարծիքով՝ Պողոսակի, ինչպես եւ Գող Վասիլի, Մլեհի, Ռուբեն Գ-ի եւ Գրիգոր Տղայի վերաբերյալ այսպիսի հազվագյուտ եւ մնացյալ բոլոր հայկական աղբյուրներում բացակայող տեղեկությունների առկայությունը հիմք է տալիս այդ հուշարձանը թվագրել

115; Abouna-Fley, Anonymi auctoris Chronicon, p. 90; Michel le Syrien, Chronique, III, p. 247, 409; Martin, Les premiers princes, p. 483.

²⁸ Տե՛ս Տեք-Պետրոսյան, Միջին հայերենի հնչյունաբանությունը, էջ 141, 153:

²⁹ Այդ գեկուցման ֆրանսերեն ամփոփումը տե՛ս Dédéyan, Banoû Bôgousag, p. 57; Dédéyan, Les Arméniens, p. 1293n.

³⁰ Հետազայում այդ տեսակետը զարգացրել է Ս. Տատոյանը. տե՛ս Dadoyan, The Fatimid Armenians, p. 72.

³¹ Տե՛ս Dédéyan, Les Arméniens, p. 1287–1296.

1248-1275 թթ. միջեւ ընկած ժամանակահատվածով, քանի որ նրա հեղինակը մի կողմից՝ օգտվել է Միխայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանությունից³², մյուս կողմից՝ անտեղյակ է Վահրամ Բաբունու ջանքերով XIII դ. վերջին ֆառուրդում շրջանառության մեջ դրված պատմական տվյալներին: Միխայելի հայերեն թարգմանության եւ Անանունի պատմության բնագրական աղերսն ակնառու է, մասնավորապես հետեւյալ հատվածում.

Միխայել Ասորի³³

Ջայսու ժամանակօք մինչ տիրէին Թուրքըն նրուսաղէմի եւ ամենայն ծովեզերացն, իշխան մի Զնծիւ անուն եկն յնրուսաղէմ յաղօթս. եւ առին ի նմանէ դահեկան մի որպէս յամենայն ումեքէ աղօթաւորէ. եւ յետոյ այլ եւս պահանջէին: Եւ ի չտալն զաւելորդն՝ հարին զգլուխ նորա եւ խլեցաւ աջոյ ական, եւ նորա առեալ դնէր ի գրապանն եւ տանէր ի Հոռվմ շրջեցուցանէր եւ շարժէր զնոսա ի նախանձ:

Անանունի պատմություն³⁴

Եւ եկաց նրուսաղէմ երկու ամ առ Թուրքացն, եւ Անտիոք՝ տասն ամ, եւ այլ ծովեզերայքըն, մինչեւ ելանել Հոռմայեցոց զօրացըն ընդ աշխար Յունաց³⁵, առաջնորդութեամբ Աղէքսին: Որ եւ պատճառ ելիցն յայտնի է ի պատմութեանց: Որ մեծ կոմոսն եղ շխթայս վասն պահանճել զդահեկան հարկին, եւ հանաւ ական նորայ: Որ գնացեալ շարժեաց զամենայն Հոռմայեցիս՝ շրջեցուցանելով ի ցուցս ամենայն մարդկան զակըն հանեալ:

Ստորեւ հրատարակելով Անանունի պատմության բնագիրը, հարկ ենք համարում հիշեցնել, որ այն այնքան սխալաշատ է, որ հաճախ ան-

³² Կատարված ասորի քահանա Իշոխի եւ Վարդան Արեւելցու աշխատասիրությամբ 1248 թվականին:

³³ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 409. տե՛ս նաեւ նույնի 1871 թ. հրատարակությունը, էջ 402:

³⁴ Անանուն, Պատմութիւն սրբոց, էջ 509:

³⁵ Նկատի ունի առաջին խաչակրաց արշավանքը:

զամ վերծանության կարիք է զգացվում, ինչը փորձել ենք կատարել համապատասխան ծանոթագրություններում: Բնագրի հարազատությունն ապահովելու նպատակով պահպանել ենք ձեռագրի ուղղագրությունը, միջամտելով միայն այն դեպքերում, երբ բառաձևն անհասկանալիության աստիճանի աղնատված է, բնականաբար, յուրաքանչյուր միջատության դեպքում տողատակում նշելով ձեռագրական ընթերցվածը:

* * *

411բ

Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց որք առ Քրիստոս փոխեցան³⁶

Շահրնշահի Հեթում³⁷, զոր ունէր բազում մեծարանք, եւ զի կաթողիկոսըն տէր Գրիգորիոս³⁸ տիրացաւ Հոռմկլային, որպէս Ադամ փառայսիրեալ կամեցաւ աստուածանալ, զորս Տէր ետս ընկէց: Մինչի ինքն աստուածացուց ի դէպ ժամու այսպէս: Քվեր որդի տեառն Գրիգորիոսի³⁹ տեսեալ զկաթողիկոսարանն փարթամ, կամեցաւ թագայորել, զոր եւ մեծ կաթողիկոսըն ետս ընկէց զկամս նորայ: Այլ ի դէպ ժամու թագայորեցուց ի Սասունս: Եւ զՎասակ որդին Վենկայ⁴⁰, որ վասն իշխանութեան տկարացաւ ի հավատս, ետս կացուց զնա հօրեղբայր սորայ: Որ եւ զամենայն տունս նորայ լցուց գանձիւ եւ քաղաքն ամրայցուց պարըսպօք: Եւ այսպէս թագայորեաց եւ մեռաւ խաղաղութեամբ Շահրնշահի Հեթում:

³⁶ Զեռագրում՝ փոխեցին:

³⁷ Հեղինակն, ըստ երեւոյթին, շփոթությամբ միավորելով Սասունի իշխան Զորտունեւ Մամիկոնյանի (մահ. 1165 թ.) երկու որդիներին՝ Շահրնշահի եւ Հեթումի անունները, նրանց համարել է մեկ անձ:

³⁸ Գրիգոր Դ Տղա. Հայոց կաթողիկոս (1173–1193 թթ.):

³⁹ Շահրնշահն ու Հեթումն, իրոք, Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի քրոջ՝ Վանինեի որդիներն էին:

⁴⁰ Վենկայ անվան տակ հեղինակն, ակնհայտորեն, նկատի ունի Սասունի իշխան Վիգենին (մահ. 1176 թ.), որն, իրոք, կյանքի վերջում մահմեդականություն էր ընդունել: Անվան աղավաղումն, ըստ երեւոյթին, տեղի է ունեցել հետեւյալ ճանապարհով՝ Վեգէն – Վեկէն – Վեկնայ – Վենկայ:

Մեռաւ եւ Նորտինն⁴¹ տէրն Ամթայ, որ է Դիքրանայկերտ Հանձթայ, որ է 412ա խարբերթ, ի թիվն Ուն (1186): Որ եւ || ազգըն էլէմացոց, որ են Թուրքըն, աւար հարին զաշխարս մեր ավերմամբ:

Որ եւ երեւմանէն Մահմէտին⁴² ի⁴³ Ուֆ (1184) ամ թիվս մեր՝ լցաւ Ռ (1000) ամ: Այնրմ օրէ մինչեւ ցըայժըմ մեծ նեղութիւն հասուցին Քրիստոնեայ ազգին: Եւ ազգըն Թուրքաց զօրացան այնքան, մինչի քակեցին⁴⁴ է (7) մեծայմեծ ազգ: Եւ տիրեցին զՊարսիկ, զՄարս, զԱրապիկ, զՀայք, զԱսորիկ, զՀռոմք, զԹագայորութեան եգիպտոսի: Ըսկսեալ ի ծովէն Կազբիայկան եւ ի դրանէն Դարբանտոյ, մինչեւ ի սահմանս Հընդկաց տիրեցին ամենայն երկրի: Ուստի⁴⁵ կոծացան սիրտք թագայորաց միմիանց: Վասն որոյ այլ ազգ տիրեցին մերոյ աշխարիս, որ են ազգ Իսմայէլի: Ըսկսեալ առ Թէոսդոսի⁴⁶ փոքու տիրեցին ի Միջայգետս Ասորոց: Եկեալ վան ավարտի⁴⁷ զի հարկս տայցեն, եւ իմացան⁴⁸ մուտ եւ զել աշխարիս: Ըսկսաւ իշխելն նոցայ ի Բերդըն, որ կոչի⁴⁹ Հարսնքէ⁵⁰, որ էր վանք ասորի հաբեղայի, զոր 412բ գողայցան առին: Եւ մեծայ||ցան ազգըն, որ կոչի⁵¹ Արդուխի⁵²: Ելին երկիրն Հռոմոց երկու ազգ այլ՝ Սալշուչի⁵³, եւ միուսն Դանըշմանք⁵⁴

⁴¹ Նուրեդդին Մուհամմեդ. Հիսն-Քեֆայի եւ Ամիդի ճյուղի Արտուքյան էմիր (1167–1185 թթ.):

⁴² Մուհամմեդ մարգարե. իսլամի հիմնադիրը (շուրջ 570–632 թթ.):

⁴³ Ձեռագրում՝ չիք:

⁴⁴ Ձեռագրում՝ քաքեցին:

⁴⁵ Ձեռագրում՝ ոռւստի:

⁴⁶ Թեոդոսիոս II Փոքր. Հռոմեական կայսր (408–450 թթ.):

⁴⁷ Վան ավարտի բառերն աղավաղված են. թերեւս կարելի է ուղղել՝ վասն աւարի կամ վասն արաւտի:

⁴⁸ Ձեռագրում՝ յիմացան:

⁴⁹ Ձեռագրում՝ գոչի:

⁵⁰ Հիսն-Քեֆա. քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում, Արտուքյան էմիրների տիրույթներից մեկը:

⁵¹ Ձեռագրում՝ գոչի:

⁵² Արդուխիք = Արտուքյաններ:

⁵³ Սալշուչիք = Սելջուկյաններ:

⁵⁴ Դանըշմանք = Դանիշմենդյաններ:

են, հայրն Մսխուտ⁵⁵ սուլթանին:

Այսորիկ ավուրս, որ տիրէին եւ երկուցն՝ Պաղոսակ⁵⁶ եւ Նիկիֆառ եղբայր նորին, թողեալ զհավատն վասն տեղուն, եւ գնացեալ առ սուլթանն Պարսից եւ ի խալիֆայն, եւ առին զքաղաքըն եւ զայգին հավատոյն: Իսկ որդին Նիկիֆառայ Ըստեփաննոս գովելին քրիստոսասէրն, թողեալ զուրայցօղ ազգն եւ աղքատացեալ վասն սիրոյն Քրիստոսի, գայր բնակէր Եդեսիայ: Որ եւ բազում բանս ըստեղծականնս յարմարէր⁵⁷ խրատ մարդկան լի յիմաստութեամբ, որ եւ նետիւ հարեալ այլազգաց, վաղճանի ի թիվս Ոկբ-ին (1213)⁵⁸:

Յառաջ քան զելանելն Հոռմայեցոցնս տայ պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի⁵⁹, ելանէ թագայորն Յունաց Տիավոյժէնն⁶⁰ արեւելս ի պատերայգմ, եւ հասեալ Դիեարպէթր, բազում այլազգաց կոտորէ: Ելանէ ընդ դէմ նորայ||
413ա Մելքիշահ⁶¹ թագայորն Պարսից: Եւ Տիայժէնն ուխտեալ էր, զի թէ ըմբռնեացէ զնայ, խոտ ընու ի մորթն⁶² իւր եւ կապեալ տանէ աշխարըն իւր: Եւ Մելքիշահըն ուխտեալ էր, թէ որ ընկալցի զնայ, պարգեւօք դարձուցանէ աշխարն իւր: Իսկ Տէրն ամբարտաւանին հակառակ կա, եւ Տէր բարի ուխտին յաղթէ: Եւ կալեալ զՏիվաւժէնն⁶³ մեծայմեծօք իւր, առաքէ աշխար իւր: Եւ ինքն առնու զամենայն աշխարն Հոռմոց մինչ ի Անտիոք: Եւ հասեալ ի ծովն, մտեալ երիվարան, հարկանէր զչոր ծովուն երիցս անգամ, ի յիշատակ յաղթութեանն⁶⁴ իւր:

⁵⁵ Մասուդ Ռուքնեդդին. Ռումի Սելջուկյան սուլթան (1116–1156 թթ.):

⁵⁶ Պղոսակ. Սեւերակի մահմեդականացած հայ էմիր (XI դ. երկրորդ կես), նրա մասին մանրամասն տե՛ս Michel le Syrien, Chronique, III, p. 247; IV, p. 620.

⁵⁷ Ջեռագրում՝ արմարէր:

⁵⁸ Թերեւս ուղղելի՝ ՇԿԲ (1113 թ.):

⁵⁹ Ներսէս Ա Պարթեւ. Հայոց կաթողիկոս (353–373 թթ.). հեղինակն ականարկում է Ներսէսի տեսիլը:

⁶⁰ Ուղղելի՝ Տիաւժէն/Տիօժէն. Ռոմանոս IV Դիոգենես. Բյուզանդական կայսր (1068–1071 թթ.):

⁶¹ Մելիքշահ. Սելջուկյան սուլթան (1072–1092 թթ.): Հեղինակը սխալվում է. Ռոմանոս Դիոգենեսի դէմ պատերազմողը Ալփ-Արսլան սուլթանն էր (1063–1072 թթ.):

⁶² Ջեռագրում՝ մորդըն:

⁶³ Ջեռագրում՝ Տիվաւժէնն:

⁶⁴ Ջեռագրում՝ աղթութեանն:

Եւ ետ այսորիկ տվեալ զօրս բազում ի ձեռն ամիրային մեծի Արդուխ⁶⁵ անուն, որ էառ զբազում գավառս: Առ եւ զերուսաղէմ, եւ ատուրս Զատկի մտեալ ի Սուրբ Գերեզմանն աստուածընկալ, դնէ կանդեղ ի վերայ Սուրբ Գերեզմանին, գործեալ⁶⁶ սան մեծ ի վերայ՝ ի փորձ իջման լուսոյն: Եւ զի լվեալ
 413բ էր, թէ նախքան զիջանել լուսոյն, աղավնիք || երեւի ի վերայ Գերեզմանին եւ խաղան, որ եւ ի գալ աղավնեացն ձգեաց⁶⁷ նէտ մի, որ կայ մինչեւ ցայսօր ի գմբեթ Գերեզմանին՝ վկա անհավատութեան նորայ: Եւ լուսըն վառեալ բոր-բոգեցաւ ի ներգոյ պղնձին՝ ի պարծանս քրրիստոնէից:

Եւ եկաց Երուսաղէմ երկու ամ առ Թուրքացն, եւ Անտիոք՝ տասն ամ, եւ այլ ծովեզերայքըն, մինչեւ ելանել Հոռոմայեցոց զօրացըն ընդ աշխար Յու-նաց, առաջնորդութեամբ Աղէքսին⁶⁸: Որ եւ⁶⁹ պատճառ ելիցն յայտնի⁷⁰ է ի պատմութեանց⁷¹: Որ մեծ կոմսն եղ շխթայս վասն պահանճել զդահեկան⁷² հարկին, եւ հանաւ ակն նորայ: Որ գնացեալ շարժեաց զամենայն Հոռոմայե-ցիս՝ շրջեցուցանելով ի ցուցս ամենայն մարդկան զակըն հանեալ, որպէս Բե-նիամին զկին իսրաէլայցին, զոր արարեալ երկոտասան մասունս, եւ այրն, շրջե-ցուց ընդ ամենայն իսրայէլ: Որ եւ եկեալ առին նախ զԱնտիոք զօրութեամբ
 414ա գեղարդեանն Քրիստոսի, զոր եցուց Աստուած: Առին եւ զայլ ծովեզե||եզերայք զքաղաքս: Առին եւ սուրբ քաղաքըն Երուսաղէմ եւ օծին թագայորն զԳաւրն-դոֆրի⁷³, որ վասն առաւել խոնարութեան ասէր. «Ոչ եմ արժանի այտըմ պա-

⁶⁵ Արտուք իբն-Աքսաբ. Թուրքմեն զորավար, Երուսաղեմի կառավարիչ (1086-ից մինչեւ 1090-ական թթ.), Արտուքյան հարստության հիմնադիրը:

⁶⁶ Ձեռագրում՝ կործեալ:

⁶⁷ Ձեռագրում՝ ձգեաաց:

⁶⁸ Ալեքսիոս I Կոմնենոս. Բյուզանդական կայսր (1081–1118 թթ.):

⁶⁹ Ձեռագրում ի:

⁷⁰ Ձեռագրում՝ այտնի:

⁷¹ Այս դրվագում հեղինակն, ըստ երեւույթին, օգտվել է Միքայել Ասորու ժամանա-կագրության հայերեն թարգմանությունից. հմմտ. Միխայէլ Ասորի, Ժամանա-կագրութիւն 1870, էջ 409:

⁷² Ձեռագրում՝ զդաշենայկան. ուղղել ենք ըստ՝ Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրու-թիւն 1870, էջ 409:

⁷³ Գոդֆրուա Բուլոյնացի. Երուսաղեմի խաչակրաց պետության հիմնադիր (1099–1100 թթ.):

տուոյ⁷⁴, բայց թէ կապանօք տանիցեք ծառայ Սուրբ Գերեզմանին»⁷⁵: Որոյ եղեալ չվան ի պարանոցն, եւ կապեալ ձեռօք, տանէին հիւայցումն տեսողաց: Նմանեալ սայ Մովսէսի, որ ասէր. «Զայլ ոք զօրաւոր»⁷⁶ ծառայ առաքեայ»⁷⁷, որպէս Երեմիայ ասէր. «Տէր, մանուկ եմ ես»⁷⁸:

Ի ժամանակս Գագիկ⁷⁹ Թագայոր Հայոց խնդրեցին կաթողիկոս Հայոց, ոչ գտաւ ազգէ: Ասէ Թագաւորն⁸⁰. «Ի տօնի Յատնութեան օրհնել ջրոյն զխաչըն ի Թիկանոյ կուսէ ետս ուղեմ, եւ որոյ առաջ եկեալ՝ առցէ, նայ է վիճականաւս այս»: Ա՛ռ կաթողիկոսութիւն եկեղեցպանն Կաթողիկէյին⁸¹, այն որ Սարգիս⁸² անուն, այր հեզ եւ առաքինին: Եւ ապայ ձանձրացաւ ի ծփանաց⁸³ աշխարհս, ընտրեն զտէր Պետրոս⁸⁴ ազատ ազգէ, երեւելի շնորհօք եւ 414բ հասակաւ: Որ եւ ի գնալ|| Թագայորն Գագկայ⁸⁵ առ Թագայորն Յունաց ի հնայզանդութիւն, առաքէ զտէր Պետրոսն գիր զկնի վասն յԱնոյ: Որ ի յայտնել⁸⁶ գրոյն՝ զգենու զտէր Պետրոս, եւ ձեռնայդրի խաչիկ⁸⁷, որ է քվեր որդի նորայ: Թագայորն Գագիկ, բարեսէր եւ ողորմած, ինքըն եւ Թագուհին իւր բազում գրեանս ոսկէզարդս թողին եկեղեցին յիշատակ իւրեանց: Եւ դուստր

⁷⁴ Ջեռագրում՝ պատոյ:

⁷⁵ «Ծառայ Սուրբ Գերեզմանին» բառերը Գողթրուա Բուլոյնացու Advocatus Sancti Sepulchri (Սուրբ Գերեզմանի պաշտպան) պաշտոնական տիտղոսի համարժեքն են:

⁷⁶ Ջեռագրում՝ զօրայոր:

⁷⁷ Ելից, Դ, 13:

⁷⁸ Երեմիա, Ա, 6:

⁷⁹ Գագիկ Ա. Հայոց Թագավոր (990–1020 թթ.):

⁸⁰ Ջեռագրում՝ Թագն:

⁸¹ Անիի Կաթողիկէ եկեղեցին:

⁸² Սարգիս Ա Սեւանցի. Հայոց կաթողիկոս (992–1019 թթ.):

⁸³ Ջեռագրում՝ ծպանց:

⁸⁴ Պետրոս Ա Գետադարձ. Հայոց կաթողիկոս (1019–1058 թթ.):

⁸⁵ Ջեռագրում՝ գագայ: Խոսքը վերաբերում է Կարսի Թագավոր Գագիկ Աբասյանին (1029–1065 թթ., մահ. 1169 թ. կամ 1181 թ.):

⁸⁶ Ջեռագրում՝ յատնել:

⁸⁷ խաչիկ Բ Անցի. Հայոց աթոռակից կաթողիկոս (1049–1058 թթ.), Հայոց կաթողիկոս (1058–1065 թթ.):

նորայ Մարեմ թագուհի⁸⁸ կոյսըն՝ ի զարդուց իւրոց շինեալ երկու խաչս ձուլայծուս մարգարտազարդս, որ կայ մինն ի Սեվ լեառն: Եւ զԳագիկ դեղոյ մահ արարին ազգըն Յունաց: Որ եւ տէր Պետրոս առեալ զքօղ գլխուն տեր խաչկա, եղ ի գլուխ իւր՝ ասելով. «Որչափ հայրն կենդանի է, որդին մեռած է»:

Որ եւ ապայ երեւեցաւ ճրագն ճշմարտութեան տէր Վահրամ⁸⁹ եւ որդի Մագիստրոսի⁹⁰, որ կոչեցավ⁹¹ տէր Գրիգորիոսի Վկայայսէր⁹², ազգէն սրբուն Գրիգորի⁹³, զարդարեալ հոգոյ եւ մարմնոյ բարեմեծութեամբ: Գիտէր եւ գիրս 415ա յունարէն, զի յուսումնայ|| կից էր թագայորին Հոսոմոց Ալեքսիս⁹⁴: Թողու զտէր Բարսեղ⁹⁵ ազգային իւր աթոռապահ, որ եւ գնացեալ ի Կոստանդինուպօլիս, արար բազում գրեանց թարգմանութիւնս եւ ճառից: Որ եւ ընթեռնուր եւ վարդապետէր եւ մեկնէր ի լեզուս նոցայ զՍուրբ Գիրս, ընդ որ հիանային ընդ պարծանք մերոյ ազգիս: Որ եւ բազում մեծայմեծ պարգեւօք դառնա աշխարհն իւր, որում ասէր թագայորն. «Աթոռս իմ բավայկան է ինձ եւ քեզ, մի՛ գնար ի մէնջ»⁹⁶: Զի ոչ եկաց, ետուն մասունսս նշխարաց սրբոց եւ մասն ի խաչայփայտէն, խաչս ռսկիայկուռս եւ բազում պարգեւս ի թագայորէն: Եւ գիմեալ երթար յԵրուսաղէմ, եւ հողմուն հանեալ ի Եգիպտոս: Որ եւ հրաշք գործեցաւ ի նմայ, որպէս ի մտանելն Քրիստոսի ոչ էր սովորութիւն, եկն անձրեւ երկիրն այն, եւ զի նեղոս գետն ծովանայ եւ լնու զպէտս անձրեւի: Իսկ թագայորն եւ խալիֆան 415բ շինեն յնմայ եկեղեցի եւ կաթողիկոսարան, տվեալ|| գիւղս եւ գաւառս, զի կարասցեն հաստատել զայն ի Եգիպտոս: Որ եւ ձեռնադրէ զտէր Գրիգորիոս⁹⁷

⁸⁸ Մարիամը Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանի (1029-1065 թթ.) դուստրն էր:

⁸⁹ Հայոց Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի աշխարհական անունը:

⁹⁰ Գրիգոր Մագիստրոս. Բջնիի տեր, Մեսոպոտամիայի դուքս, մատենագիր, գիտնական (մահ. 1058 թ.):

⁹¹ Ձեռագրում՝ գոչեցավ:

⁹² Գրիգոր Բ Վկայասեր. Հայոց կաթողիկոս (1066-1105 թթ.):

⁹³ Գրիգոր Ա Լուսավորիչ. Հայոց կաթողիկոս (մահ. 325 թ.):

⁹⁴ Տե՛ս ծանոթ. 68:

⁹⁵ Բարսեղ Ա Անեցի. Հայոց աթոռակից կաթողիկոս (1081-1105 թթ.), Հայոց կաթողիկոս (1105-1113 թ.):

⁹⁶ Ձեռագրում՝ մէջ:

⁹⁷ Գրիգոր եպիսկոպոս. քնոորդի Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի, առաջնորդ Եգիպտոսի հայոց, ձեռնադրված 1074 թ. Տե՛ս Աճառյան, ՀԱՔ, հտ. 1, էջ 555:

որդի քվերն իւրոյ եւ թողու եգիպտոս:

Առեալ անտի բազում նշխարս սրբոց եւ պարգեւս մեծայմեծս, կտաւս, իւղս եւ խունկս եգիպտոսէ, եւ գայ աթոռն իւր՝ առ մեծ ըսպարայպետրն Հայոց Գող Վասիլն⁹⁸, որ տիրեալ էր Քեսոնի, Պէսնոյ, ունէ զՄարաշ, զԻսպալն, զՓարման⁹⁹, զՀոսմկլայն, եւ զքաղաքն Հասան Մանսուր, եւ զԿառկառ, եւ այլ բազում բերթս եւ ամրոցս, որ զառաջինն գողութեամբ եւ ետոյ պատերազմաւ. որ էր զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ: Եւ կաթողիկոսարան շինեցին ի դուռն Քեսնոյ, զԿարմիր վանքն: Եւ ի ժամանակս սորայ անհոգութեան կային ազգըն Հայոց, եւ տունն յԱրեւելից՝ իշխանքն եւ զօրօք առ նայ ժողովեցան: Եւ միշտ բաշխէր ողորմութիւն աղքատաց, եւ զգենոյր ծիրանիս եւ դնէր զգլուխ իւր զթագայորայկան իրս՝ իբրեւ զուպայն կարմիր: Թագայորք 416ա քրիստոնէից երկու իրօք բերեն զօր||ինակ Քրիստոսի՝ զի պատերազմ անձամբ մտանեն, եւ ի տուն հարսին խոնարհութեամբ մտանեն երթան¹⁰⁰, զոր ոչ առնեն այլազգիք:

Իսկ տէր Վարհամ եւ զմանուկն Գրիգորիոս¹⁰¹, զորդի Ապիրատին եղբորորդոյ¹⁰² իւր յանձնեալ¹⁰³ տէր Բարսեղի ուսումն դպրութեան, զի ետ մահուն իւրոյ նստուցէ աթոռն: Եւ վաղճանեալ տէր Վարհամ, թաղի ի Կարմիր վանքն: Ի թիվն Հայոց ՌԱԱ (1212)¹⁰⁴ վաղճանի եւ Գող Վասիլն, որում կատարեն ոչ¹⁰⁵ քառասունք: Եւ ետ վաղճանելոյն տէր Վարհամս միայպետեաց տէր Բարսեղ: Որ եւ ի շինելն ապարանս ի թեմս Պէսնու, անկեալ ի վերայ նորայ փայտ, մեռանի եւ թաղի ի Շուղրն: Որ եւ մեծահանդէս ժողով, որում էին վարդապետքն անվանի Սոսթենէս¹⁰⁶,

⁹⁸ Գող Վասիլ. Քեսոնի եւ Ռապանի հայ իշխան (1082–1112 թթ.):

⁹⁹ Փարզման. բերդաքաղաք մերձեփրատյան երկրամասում:

¹⁰⁰ Ձեռագրում՝ երդան:

¹⁰¹ Ձեռագրում՝ Գրիգորիգիոս: Խոսքը վերաբերում է Գրիգոր Գ Պահլավունի Հայոց կաթողիկոսին (1113–1166 թթ.):

¹⁰² Մովսէ-Տլուքի իշխան Ապիրատը (մահ. շուրջ 1110 թ.)՝ Գրիգոր Գ եւ Ներսես Դ կաթողիկոսների հայրը, ոչ թե Գրիգոր (Վարհամ) Վկայասերի եղբոր, այլ քրոջ որդին էր:

¹⁰³ Ձեռագրում՝ անձնել:

¹⁰⁴ Պետք է ուղղել՝ ՇԿԱ (1112):

¹⁰⁵ Թերեւս ուղղելի է՝ օր:

¹⁰⁶ Սոսթենէս. անհայտ վարդապետ, որի անունը քաջակայում է Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանում»:

կիրակոս¹⁰⁷, Մեղրիկ¹⁰⁸, յառաջ կոչեն¹⁰⁹ զԳրիգորիոս, սնուցանէր եկեղեցին, եւ նստուցանեն կաթուղիկոս: Որով բարձրանայր աթոռ սուրբ Լուսայորչին, զի էր այր գեղեցկայտեսիլ, գիտութեամբ լի եւ առաքինի, եւ եղեւ միահեծան իշխանութիւն նորայ:

Եւ ի մեռանիլ թագայորին Երուսաղէմի Պաղտինն¹¹⁰ եւ միուս Պաղտինն¹¹¹, 416ր որ է տէր Ուրհայու, նստուցանեն || աթոռն: Եւ նա կոչէ¹¹² Ճաւսիլին¹¹³, զմեծ կոմսն՝ զիւր ազգայինն, տայ զՈւրհա եւ զաշխարհ Տլքոյ մինչեւ¹¹⁴ Անտիոք ի ձեռս նորայ՝ զՍամուսաթ զքաղաքն Մասրոյ¹¹⁵, զԿառկառ: Եւ էր Ճաւսիլին մեծայհասակ, երկայնայմուրս, ահագնայտեսիլ, որ եւ յաղթահարեալ տիրեաց բազում այլազգեաց: Որ եւ մեծ բռնայորն ամիրայն Մահմուտ¹¹⁶ անհուն զօրօք եկն ի վերայ Ուրհայու, եւ թագայորն Երուսաղէմի եւ Ճաւսիլին մտին յօգնել քաղաքին: Իսկ Մամտուտն¹¹⁷ սաստկացուցեալ պատերազմըն, հանեն զնշայնական ի բիրքն¹¹⁸ պատին: Իսկ քաշ զօրայվարն Ճաւսիլին, զգեցեալ զզրահն եւ եղեալ սաղայվարդ դնէ ի գլուխն, ելանէ ընդ պարիսպն: Որոյ վերայ մեծայմեծ քարինս արկանէին իբր¹¹⁹ ի վերայ դարբնաց սալի: Զոր ոչինչ համարեալ, ելանէ եւ հեղու զարսն ընդ պարիսպն ի վայր, եւ թաբէ զքաղաքն: Զոր լվեալ թագայորն այլազգեաց, առնէր ամենայն ժամ զբաժակ՝ ի

¹⁰⁷ Կիրակոս. Դրազարկի վանքի միաբան եւ կանոնագիր (մահ. 1127 թ.):

¹⁰⁸ Գեորգ Մեղրիկ. Դրազարկի վանքի հիմնադիրը կամ վերանորոգիչը (մահ. 1113 թ.):

¹⁰⁹ Ձեռագրում՝ գոչեն:

¹¹⁰ Բալդուին I Բուլոյնացի. Եդեսիայի կոմս (1098–1100 թթ.), Երուսաղէմի թագավոր (1100–1118 թթ.):

¹¹¹ Բալդուին II Բուրգացի. Եդեսիայի կոմս (1100–1118 թթ.), Երուսաղէմի թագավոր (1118–1131 թթ.):

¹¹² Ձեռագրում՝ գոչէ:

¹¹³ Ժոսլին I Կուրտենեցի. Եդեսիայի կոմս (1119–1131 թթ.):

¹¹⁴ Ձեռագրում՝ մինչեւ մինչեւ:

¹¹⁵ Հստ երեւոյթին՝ աղավաղված է:

¹¹⁶ Տե՛ս Ժանոթ. 117:

¹¹⁷ Մավդուդ. Մոսուլի աթաբեկ (1109–1113 թթ.):

¹¹⁸ «Բիրքն» բառը թերեւս պետք է ուղղել՝ «բուրգն»:

¹¹⁹ Ձեռագրում՝ իբիր:

417 ափառս նորայ ըմպէր: Որ եւ չարեալ ունի գօրաց || նորայ՝ խնդրէր գնալ մենայ-
մարտել ընդ նմա, զոր առաքէ, որում յաղթեալ ըսպան զնա ճաւսլինն օգնու-
թեամբն քրիստոսի:

Այսոսիկ յավուրս ամիրայ ոմն Պալպակ¹²⁰ անուն, ազգէն Արդուխեաց,
զոր ասեն, թե մայրն նորայ ծնաւ էն¹²¹, զորս ձգեցին ընդ քարն ի վայր, եւ
իջեալ զմասիայն¹²² գտին կենդանի: Որ ետոյ թագայորեալ մեծայցաւ եւ առ
զՄանծկերտ, որ Հայոց էր մինչեւ ցըայն: Եւ զբազում գավառս առնոյր, եւ էր
խնամածու քրիստոնէից: Սա խորհէր ավերել երկիրն Կառկառայ: Ընդ որում
ելին թագայորն Պաղայտին եւ կոմոսն ճաւսլինն պատերազմել, եւ ըմբռնեալ
տանի ի հարբեթ՝ յառաջ ճաւսլինն եւ ապայ զթագայորն, եւ ինքն նավէր¹²³
զգաւառն Աստուծոյ: Եւ ետոյ եկեալ ազք¹²⁴ քառայսունք ի Կիլիկոյ եւ
Պէսնոյ, հնարիւք գողացան զբերթն հարբերթոյ: Վաճառեցին եւ զնաց եր-
կիրն իւր Չորտուանելն¹²⁵, տէր ելեալ Կարինայոյ: Եւ առ զնայ Պալպակն, եւ
417 բ ետոյ եւ դարձեալ գողացան || ազատքն Չորտուանելին զԿարին: Ելեալ
ոմն ի Պարսից Ելազի¹²⁶ անուն, եկն ի վերայ Անտիոքայ, որում տիրեալ
էր Ֆռանկ ոմն Ուռնել¹²⁷ անուն: Ջոր յաղթեալ, առ զԱնտիոք Ելգա: Կա-
մեցաւ եւ Վրաց թագայորութիւնն առնուլ, եւ թագայորն Դավիթ¹²⁸ թուլ
ետ մտանել, եւ առեալ զկապանսն, ի սուր սուսերի մաշեալ զամենե-
սեայն: Որդիքն Ռոբինի¹²⁹ ունեին բազում գավառս, այսինքն Լէոն¹³⁰ եւ

¹²⁰ Բալակ իբն-Բահրամ. հարբերդի Արտուքյան էմիր (մահ. 1124 թ.):

¹²¹ Հստ երեւույթին՝ աղավաղված է: Հեղինակը, թերեւս, նկատի ունի, որ Բալակը
յոթամսական ծնունդ էր:

¹²² Հստ երեւույթին՝ աղավաղված է:

¹²³ Թերեւս ուղղելի է՝ աւերէր:

¹²⁴ Թերեւս ուղղելի է՝ այրք:

¹²⁵ Չորտուանել Մամիկոնյան, որդի Տաճատի, Տարոնի իշխան (XI-XII դդ.): Նրա մա-
սին տես Աճառչան, ՀԱՔ, հտ. 4, էջ 215: Գրիգորյան, Տարոնի իշխանությունը, էջ 171:
¹²⁶ Իլ-Ղազի I Նաջմեդդին. Մարդինի ճյուղի Արտուքյան էմիր (1104–1122 թթ.):

¹²⁷ Ռոջեր Սալերնացի. Անտիոքի պրինց (1112–1119 թթ.):

¹²⁸ Դավիթ IV Շինարար. Վրաց թագավոր (1089–1125 թթ.):

¹²⁹ Ռուբեն Ա. Կիլիկիո իշխան (1080–1095 թթ.):

¹³⁰ Լեոն Ա. Կիլիկիո իշխան (1129–1137 թթ.):

Թորոս¹³¹ զԿիլիկիայ, զՍելեւկիայ հանդէպ նորայ, զԿարմիր լեառն Անայ-
բարզա, զՄիսիս, զՀամտուն զԹիլն, զքարն Սարվանդոյ, զբերթն Կապնոյ,
զՎահկայն եւ այլս բազումս: Եւ լայնեցին զկալվածս իւրեանց ի մէջ ազգաց
երից, այսինքն՝ Հոռմոց, Ֆոանկաց, Թուրքաց: Որ ետ մահուն Թորոսի, ան-
հուն զօրքն Պերփեռայժէն¹³² Թագայորն Յունաց եւ զամենայն աշխարն յԱ-
րեւմտից ինքն գրավեաց, եկն ի վերայ երկրին Լէոնի: Եւ զի սակաւ էին
զօրքն նորայ, ըմբռնեցաւ Լէոն եւ երկու որդիքն՝ Թորոս¹³³ եւ Ռուբէն¹³⁴: Եւ եր-
կու՝ Մլեհն¹³⁵, Ստեֆանէ¹³⁶, զերծեալ զնացին առ կոմսսն¹³⁷: Եւ տարաւ զնոսայ
418ա Թագայորն՝ զԼէոն եւ զերկու որդիսն, եւ զպատկեր¹³⁸ Տիրամարն¹³⁹, որ նո-
ցայ էր հայրենիք:

Իսկ Լէոն որդովքն Աստուած ապաւինելով, ամենան ժամ աղօթս կալով:
Որ եւ որդի նորայ Թորոս տեսիլս տեսանէր ըստ Եսայեայ՝ նստէալ զՏէր յա-
թոռ, եւ սեղան ամենալի¹⁴⁰ առաջի: Եւ առաքեցաւ մի ի հրեղէն զօրացն եւ
ետ նմայ հաց մի մաքուր եւ ձուկն ի վերայ, եւ ասէ. «Զգուշ լեր սեփայկան հա-
ւայտդ, զոր ունիս ըստ դավանութեան խօստովանողին Քրիստոսի սուրբ Լու-
սայորչին եւ զավայկաց նորին, եւ մի՛ լսեր աղանդաորացդ», զի նեղէր զթա-
գայորն Հոռմոց, զի որ տեսերն Յիսուս Քրիստոսէ, որ խաչեցաւ¹⁴¹ եւ այլն:
Եւ յարուցեալ պատմէ հօրն, եւ նայ մեկնէ. «Զհացն ցամաքին բարիքն, ասէ,
եւ ձուկն ի ծովն՝ տիեզեր աշխարն է մեր: Եւ բազում իշխանք ընդ հովանեաւ
քո հանգչին, եւ լեր ինձ յիշայտակ բարի, զի ես մեռանիմ եւ ոչ հասանիմ

¹³¹ Թորոս Ա. Կիլիկիո իշխան (1100–1129 թթ.):

¹³² Հովհաննէս II Կոմնենոս Միրանածին (Պերփեռայժէն). Բյուզանդական կայսր (1118–1143 թթ.):

¹³³ Թորոս Բ. Կիլիկիո իշխան (1145–1168 թթ.):

¹³⁴ Ռուբեն. Կիլիկիո իշխան Լեւոն Ա-ի որդին (մահ. 1142 թ.):

¹³⁵ Մլեհ. Կիլիկիո իշխան (1169–1175 թթ.):

¹³⁶ Ստեփանէ. Կիլիկիո իշխան Լեւոն Ա-ի որդին (մահ. 1162 թ.):

¹³⁷ Հեղինակը նկատի ունի Եղեսիայի կոմս Ժոսլին II-ին (1131–1150 թթ.):

¹³⁸ Ձեռագրում՝ զպատկեր:

¹³⁹ Ձեռագրում՝ տիամուրն:

¹⁴⁰ Ձեռագրում՝ ամենայլի:

¹⁴¹ Ձեռագրում՝ խաչեցացաւ:

այն»։ Եւ կային անդ աղօթելով միշտ առ Աստուած։ Եւ դարձեալ թագայորն
 418բ Պերփեռայժէն գա Անտիոք, եւ ձգեալ նետս սրոյ, եւ եղե¹⁴² ||սլաքէ նետին
 խոցեալ ձեռն, մեռանի։

Եւ Թորոս որդի Լէոնի զերծեալ գայ երկիրն իւր, եւ գտեալ մտերիմ ծա-
 ռայիցն իւր, յարեցաւ ի նոսայ, գողացաւ բերթ մի եւ այլս բազումս, եւ տի-
 րեաց ամենայն երկիրն իւր եւ այլոց բազմաց։ Որ լի էր ամենայն յիմաստու-
 թեամբ եւ գրոց ընթերցասէր, որ եւ երգէր երգս եղանակաորս։ Տեղակ էր եւ
 եկեղեցականաց զկրօնս, եւ պատվէր զաստուածային սրբոցն ամենայն տօնս,
 ժողովք ամենայն վանականաց, վարդապեաց, եպիսկոպոսաց, կրօնայորաց։

Այսրմ ժամանակի փայլէին երկու լուսայորիչքն՝ տէր Գրիգորիոս կա-
 թուղիկոսն եւ զեղբայրն նորին զՆերսէս։ Պատվեալք Աստուծոյ՝ արար
 ածեալ համբաւն¹⁴³ մինչ ի Հոսմ, ի Կոստանդինուպօլիս։ Այնրմ ժամանա-
 կին պապըն Հոսմայ¹⁴⁴ առաքեալ լիկաթն¹⁴⁵ իւր գիտնական՝ գալ տեսա-
 նել զերուսաղէմ եւ զԱնտիոք, յիմանալ վասն ազգիս Հայոց, զի ոչ էր տե-
 ղակ։ Ընդ որ գնայր՝ բաժանէր զՀայ եւ զՅռանգ խնամութեամբ կնքառ-
 րութեամբ սիրելիս լեալս։ Եւ ապայ տեղեկայցեալ կաթուղիկոսն եւ եղբայր
 419ա նորին, սրբութեան ||ազգիս յուժ հաւան լինէր, եւ գօվէր զազգս¹⁴⁶ մեր եւ
 զքհանայնութիւն քան զիրեանց, եւ ցանկայր եւ տեսանել եւ լսել զխօս-
 ւածականութիւն դավանութեան Հայոց։ Իսկ կոմոսն¹⁴⁷, զի ունէր սէր ընդ
 Հայրս, ազդեաց հայրապետին։ Եւ անարգէր¹⁴⁸ զդավանութիւն հավայ-
 տոյս մեր, խօստովանութեամբ ամենայն Աստուածայշունչ գրոց եւ յի-
 մաստայսիրաց բանից, եւ առեալ գայր ի ժողովն¹⁴⁹ Հոսմայեցոց գիտնա-

¹⁴² Թերեւս ուղղելի է՝ ետ (հետո՝ իմաստով)։

¹⁴³ Ձեռագրում համբաւն։

¹⁴⁴ Խոսքը վերաբերում է Հոսմի պապ Խնեկենտիոս II-ին (1130–1143 թթ.)։

¹⁴⁵ Պապական այդ նվիրակը Ալբերիկ Օստիացին էր, որի այցելութիւնն Արեւելք տե-
 ղի է ունեցել 1040–1041 թթ.։

¹⁴⁶ Ձեռագրում՝ զազս։

¹⁴⁷ Ամենայն հավանականութեամբ, հեղինակը նկատի ունի Եղեսիայի կոմս Ժոսլին
 II-ին (1131–1150 թթ.), որն իրոք հայերի բարեկամն էր եւ ինքն էլ կիսահայ։

¹⁴⁸ Թերեւս ուղղելի է՝ նա կարգէր։

¹⁴⁹ Ձեռագրում՝ «ի ժողովն» բառերից առաջ «ի ժովորդ»՝ հանման նշանով։

կանացն¹⁵⁰, որում ելեալ ընդ առաջ՝ բերին պատվով: Իսկ լիկաթն ուրայխ-
նար ընդ տեսն հրաշալի, ի լսել զբան հայվատոյ թղթին՝ փոխէր հոմայեցի
գիրս, եւ եղեւ յուժ հաւանական եւ միյայորութիւն մեծ սիրոյ:

Եւ ապայ հրայվիրեցին զհայրայպետն տանել Երուսաղէմ, որ եւ գնաց
բազում եպիսկոպոսօք, վարդայպետօք, կրօնայորութեամբ¹⁵¹: Եւ լիկաթըն յառա-
ջէր եւ հանէր զամենայն քաղաքն ի պատիւ նմայ: Եւ կոմոսն, իւր հայոց բա-
զում զօրօք, ելանէր ընդ դէմ, բրինձ Անտիոքում¹⁵², զօրք անթվելի բոկ եւ
419բ հետիոտս, ընթանալով առաջի նորայ: || Եւ մտեալ ի քաղաքն, նստուցին աթոռ
սրբոյն Պետրոսի առաքելոյն: Եւ ամենայն քաղաքացն պատվեալ, մինչի հա-
սին Երուսաղէմ, որոց թագայորն¹⁵³ եւ կոմոսունքն ելին ընդ դէմ նորայ, թա-
գուհիք եւ որդիք, ոստովք ծառոց որպէս Փրկչին: Եւ տարան ի տաճարն,
նստուցին աթոռ բարձրագոյն, եւ լսէին զաստուածայիսօս վարդապետու-
թիւն նորայ, եւ տեսանել աստուածայտիպ պատկեր նորայ: Եւ միում ավուր
կամեցաւ գնալ ի Գերեզմանն, եւ ամենայն լերունս եկեղեցւոցն տարան մեծ
փառօք, մոմիք լուցելովք, խնկովք: Եւ բազում գանձս արար ողորմութեան:
Որ եւ գայր թագայորն Երուսաղէմի ընդ աղբտան՝ առնուլ ընդ նոսայ անգամ
անգամ ողորմութիւն, եւ զայլս դնէ ի գանձունց իւրոց՝ աստուածային պար-
գեւ համայրելով զայն: Լսէին ազգն Ֆռանկանց վարդապետութեան նորայս
լուսայոր բանիցն՝ զձայն լեզվին ոչ էին տեղակ, բայց զշարժել շրթանց եւ
զքաղցր բառբառն ախորժէին տեսանել եւ լսել: Եւ ընթերցեալ զբանն հավա-
տոյ՝ նայ առավել հաստատեցան ի սէր միայբանութեան: Եւ լիկաթն քարոզէր
420ա ազգին իւրոյ, եւ փառ||այորէր առաջի թագայորին եւ մեծայմեծաց: Եւ ի վա-
ռել լուսն ի վերայ Գերեզմանինն, զվարճանայր հայրայպետն սուրբ: Եւ բռնա-

¹⁵⁰ Եկեղեցական այդ ժողովը գումարվել է Անտիոքում 1040 թվականին: Անտիոքի ժողովի մասին տես՝ Օրմանյան, Ազգապատում, § 939; Mayer, *Varia Antiochena*, S. 19–30.

¹⁵¹ Գրիգոր Գ կաթողիկոսը Երուսաղեմ էր այցելել՝ 1141 թվականին տեղի ունեցած մի այլ եկեղեցական ժողովի մասնակցելու նպատակով: Երուսաղեմի ժողովի մասին տես՝ Օրմանյան, Ազգապատում, § 940; Prawer, *The Armenians*, p. 227–228; Dédéyan, *Les Arméniens*, p. 801–802; Mutaflan, *Recherches*, p. 53–54; Mutaflan, *Prélats*, p. 127–129.

¹⁵² Այդ ժամանակ Անտիոքի պրինցը Ռայմոնդ Պուատիեցին էր (1136–1149 թթ.):

¹⁵³ Նկատի ունի Երուսաղեմի թագավոր Ֆուլկ Անժուացուն (1131–1143 թթ.):

դատեալ արգելին զնայ մինչեւ ի Համբարձումն, եւ դարձուց զնայ կոմոսն՝ փառայորեալ ամենեցուն:

Իսկ Թորոսի¹⁵⁴ առեալ զՄիսիս, գայր ի վերայ նորայ Անդրոնիկէ¹⁵⁵ թագայորազն բազում զօրօք: Եւ Թորոս էր ի քաղաքն ն (400) արամք, եւ ելեալ ի պարիսպն, խօսէր խոնարհութեամբ՝ տալ քաղաքն: Եւ նայ ոչ յանձն¹⁵⁶ սիրով առնուլ՝ այլ ըսպառմամբ: Իսկ նայ յաղօթս եւ Աստուած ապավինեալ՝ ծեր մի հրաշայտես երեւեալ, ասէ. «Քոն¹⁵⁷ է յաղթութիւն, բայց կարէ ի վերայ երայխայիս մեռանիս»: Ուստի եւ նայ լացեալ, ասէ. «Զինչ ափսոս է յաղթելն, որժամ մեռանիմ»: Եւ ապայ նիրհեալ՝ նոյն ծերն երեւեալ, ասէ. «Երկայնեայ զգօրշակ զրահի քո, զոր ծածկէ զոտս քո, եւ ոչ մեռանիս»: Եւ ի ծագել լուսոյ առաւօտին, ելեալ զօրքն իւր, վառեալ սուրբ նշանօք, ճակատէին զօրօքն: Եւ թագայորազն Անդրոնիկէ եւ Թորոս պատահեալ միմիանց, եհար Անդրոնիկէ զտեղին, ուր երկայն ելեր զզրահն, եւ ոչ վնասեցաւ: Եւ ոմն զօրացն Թորոսի հարեալ զնայ ընկէց, եւ յաղթեալ կոտորեցին ընդ զօրս նորայ: || 420ր Եւ բազումք գետայսոյզ եղեն, եւ մեռան իբրեւ ԴՌՄԱ (4201): Ըմբռնեցին եւ զմեծ իշխան Հայոց զԱւշինն¹⁵⁸, զտէրըն Լամբրունի, որ էր ընդ Անդրոնիկէին, ի Ֆռանկաց զՀայոց զօրս ընդ իւր ունէր: Որոց առին բազում գանձս ոսկոյ եւ արծաթոյ, այլեւ զհանդեց Աստուածայծնի, եւ մասն ինչ ի խանձարոյն Քրիստոսի, եւ մասն մեծայգուն խաչէն Քրիստոսի, եւ այլ խաչս ոսկեղէնս եւ արծաթեղէնս, բազում հանդերցս, եւ զարդս թագայորայկանս եւ դաստառակս՝ փոխանակ պատկերի Աստուածածնի, որ առան նոքայ ի Հայոց:

Իսկ Ճուլսինն¹⁵⁹, կոմոսն Ուրհայու, Սրճո տէրն էր: Յաղթէր ամենայն կողմանց, եւ որ տայր զանձն հեշտութեանց, նեղեալ լինէր ամենայնէ, ոչ կարէին վաստակել կերայկուր, դարձուց Տէր զօգնութիւն իւրոյ նորայ: Որ եւ Հոռմայեցիք զՀայք ժողեալ՝ մուծանէին հացիքն ի քաղաք, որոյ վերոյ հասեալ

¹⁵⁴ Թորոս Բ. Կիլիկիո իշխան (1145–1168 թթ.):

¹⁵⁵ Անդրոնիկոս Կոմնենոս. Կիլիկիայի Բյուզանդական դուքս (1152/3, 1166/7 թթ.), Բյուզանդական կայսր (1183–1185 թթ.):

¹⁵⁶ Զեռագրում՝ անձն:

¹⁵⁷ Զեռագրում՝ քն:

¹⁵⁸ Օշին Բ. Լամբրունի իշխան (1143–1170 թթ.):

¹⁵⁹ Ժուլին II. Եդեսիայի կոմս (1131–1150 թթ.):

Տուրմրտաշն¹⁶⁰, զտէրն Մերտինայ, կոտորեաց եւ ոչ մուծին զհացիքն ի քաղաքն: Ընդ այն ժամանակս Զանգի¹⁶¹ ամիրայն ի Մափսայ¹⁶² գա, ուր բազում զօրօք պաշարէ: Իսկ բնակիչք վստահացեալ էին ի բանս Տեառն, զոր գրեաց առ Աբգար¹⁶³, թէ՛ «Քաղաք քո օրհնեալ եղից, եւ ոչ մտցէ ի նայ թշնամի»: Եւ գործէին բազում շարիս, եւ ոչ գիտէին զիրսն նինվէին, զոր առաքեաց Աստուած զՅունայն¹⁶⁴, զի թէ ապաշխարեսցին՝ եւ ապրեսցին¹⁶⁵:

421ա ...Այլ կանայք նախարարացն¹⁶⁶ եւ հեծելայգօրուն: Կացեալ աւուրս ինչ, կերակրեալ լինէր աղօթիւք, եւ փոխեցեալ եղեւ երանելիս անանց ի կեանս, եւ թաղեցաւ ի Դրայգարկն¹⁶⁷: Իսկ իշխանք ոչ ետուն ի տեղի Մելհին, այլ նստուցին զորդի քեռն իւրոյ Թումաս¹⁶⁸ տղայ մանուկ, զի անվամբ նորայ ընկալցի ինքեան զիշխանութիւն¹⁶⁹: Կորուսին եւ իշխանաց, որ զհակառակ կարծէին: Եւ այլ երկու որդիք զյմութեն¹⁷⁰ ավագ որդին Ստեֆանէի՝ յմորէն եւ Լէոն¹⁷¹, եւ այլ առաջի յմորէն¹⁷², որ կորուսին, ոչ էր ի մօրէ նոցայ: Զբազմաց աշս հանին զքաջ սպառայողիւնացն. եւ այլք փախեան: Ի ընդ Մլեհն գնացեալ առ Նորըտին¹⁷³, մեծարէ յուծ, եւ առեալ զօր բազումս, եկեալ ավերէր զերկիրն: Գերէին զայլազգիքն, եւ առնէր զայս բազում անգամ, մինչ առնոյր զերկրաւ օգնել Նորտին: Բայց սահման վանօրայսն հաստատուն պահեաց, եւ խղճիւ

¹⁶⁰ Տիմուրտաշ. Մարդինի ճյուղի Արտուքյան էմիր (1122–1152 թթ.):

¹⁶¹ Զանգի Իմադեդդին. Մոսուլի կառավարիչ եւ աթաբեկ (1127–1146 թթ.):

¹⁶² Ուլզէլի՝ Մաւսայ/Մօսայ = Մոսուլ քաղաք:

¹⁶³ Աբգար V Ուբամա. Օսրոյենեի (Նդեսիայի) թագավոր (մ. թ. ա. 4 – մ. թ. 7, 15–50 թթ.):

¹⁶⁴ Յովնան. Աստվածաշնչական մարգարե. հմտ. Յովնան Ա, 2:

¹⁶⁵ Այս բառից հետո, ըստ երեւույթին, ձեռագրից թերթ է ընկել:

¹⁶⁶ Ձեռագրում՝ նախարացն:

¹⁶⁷ Խոսքը վերաբերում է Կիլիկիո իշխան Թորոս Բ-ի մահվանն ու հուղարկավորությանը:

¹⁶⁸ Թումաս. Կիլիկիո իշխան Ռուբեն Բ-ի (1168–1169 թթ.) խնամակալը:

¹⁶⁹ Ձեռագրում՝ զիշխանու:

¹⁷⁰ Ռուբեն Գ. Կիլիկիո իշխան (1175–1187 թթ.):

¹⁷¹ Լեոն Բ (I). Կիլիկիո իշխան (1187–1198 թթ.), Հայոց թագավոր (1198–1219 թթ.):

¹⁷² Ռուբեն Բ. Կիլիկիո իշխան (1168–1169 թթ.), Թորոս Բ-ի որդին:

¹⁷³ Նուրեդդին իբն-Զանգի. Սիրիայի էմիր (1146–1174 թթ.):

դատէր վասն գերելոցն: Եւ եղեւ հիվանդանանալ, կոչել¹⁷⁴ զեպիսկոպոսունս եւ զկրօնայորսն, աղաչէր զի երաշխաւորել եւ խնդրել Աստուծոյ, զի ապաշխարեսցի: Որոց լվեալ Աստուած՝ ետ ժամանակ որպէս Նզեկիայի: Եւ առաքէ
 421 Բ գանձս || Բագումս եւ գնէ զգերեալսն ի Բերիայ¹⁷⁵: Կազմէր եւ վրան խորեայ¹⁷⁶, եւ սեղան մարմարեայ՝ կազմեալ ոսկով մարգարտով, եւ խաշս ձոյլ ոսկի, եւ Ավետարան ոսկէտուփ, եւ սպասաւոր¹⁷⁷ քհնայս՝ զի շրջել վրանականին, զի անխաբան լիցի սուրբ պատարագն:

Այլ տէր Ներսէս կաթողիկոս իբրեւ զգետ առատայբուիս էր լուսայոր վարդապետութեամբն, որոով կերակրէր զհոգիս հավայտացելոցն: Երգէր երգս զեղանայկաորս, եւ յօրինէր¹⁷⁸ բանս յիմաստականս ի Յունաց, Հոօմայեցոց եւ Ասորոց: Յօրինեալ¹⁷⁹ խառնէր քաղցրաձայնութիւն, որով վարժէին մտառու մանկունքն: Գրեաց եւ գիրս խօստովանութեան հաւատոյ, զոր լվեալ թագայորն Յունաց Մանիլ¹⁸⁰ եւ պատրիարգն¹⁸¹ եւ եպիսկոպոսքն, ցանկաին տեսանել զնայ: Զի ոչ էր հնար՝ առաքեցին սփեեստեսն մի, տեղակ հին եւ նոր կտակարանաց, աթինայցոց յիմաստութիւն՝ գալ խօսել վասն միայբանութեան ազգացս: Որ եկեալ տրայմաբանէին, եւ քաղցր բանի ի հավանածէր զիմաստասէրն ամենայն իրս: Որ եւ հաճեալ հավանի, առեալ գիր ի նմանէ, դառնայր առ թագայորն, եւ զարմացմամբ գօվէր առաջի թագայոր
 422 արին: Եւ ընթերցեալ զգրեալսն նորայ, զվարճանան: Եւ թագայորն || այնքան բորբոքի ի սէր նորայ՝ զինք¹⁸² խորհէ եւ գալ տեսանել զնայ: Եւ առաքէ կրկին զնոյն սփեեստն՝ խնդէլ զմիայբանութիւն: Որ եւ հաստատէր զկապ սիրոյն եւ դառնայր, այլ ոչ ինչ խնդրել, զի եցուց զուղուղութիւն ամենայն կարգաց¹⁸³

174 **Ձեռագրում**՝ գոչել:

175 Բերիա. Հալեպ քաղաքի հին անունը:

176 Ըստ երեւույթին՝ աղավաղված է. ուղղելի՝ խորգեայ (°):

177 **Ձեռագրում**՝ սպաոր:

178 **Ձեռագրում**՝ օրինէր:

179 **Ձեռագրում**՝ օրինեալ:

180 Մանուել I Կոմնենոս. Բյուզանդական կայսր (1143–1180 թթ.):

181 Ղուկաս. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1156–1169 թթ.):

182 Թերեւս ուղղելի է՝ զի ինք:

183 **Ձեռագրում**՝ կարկաց:

մերոց, այլ զսէրն միայն: Իսկ սուրբ հայրայպետն փոխի առ Քրիստոս, եւ պատեն մաքուր գանձն աստուածային, սաղմոսիւք եւ օրհնութեամբ զնեն ի սուրբ գերեզման, որոց բազում նշանք լինին ամենայն ախտաժէս ի փառս Աստուծոյ մերոյ: Եւ ոչ ել ի գլուխ՝ զի լուսայորիչն հոգոց փոխեցաւ, եւ բերանն ոսկի լռեաց՝ կալեալ կաթուղիկոսութիւն ամս եօթն¹⁸⁴:

Եւ բարեսէրն թագայորն¹⁸⁵ այսպէս խորհէր զմիայբանութիւն. նախ զայլազգիս հալածել, եւ ապա զեկեկեղեցիին միայբանել, եւ բազմեբամ խռով եղբայրսն հաշտեցուցանել եւ բառնալ զհակառակութիւն, որ ոչ աջողեցաւ խորհուրդն: Այլ ինքն ի պարտութիւն մատնեցաւ առաջի թշնամեաց, որ եւ ասաց թէ՝ «Ջոր ես ընդ քրիստոնեաս գործեցի, հատուց ինձ Աստուած»: Զի ելանել Հոսմայեցոց զօրացն¹⁸⁶, որժամ ել թագայորն Ալամանց¹⁸⁷, խառնել տայր կիր յալիրն¹⁸⁸, եւ առաջնորդէր ճանապար անջրդի եւ դեղել զջրհորսն, 2բ ընդ որ անցանէին: Եւ առաքեաց առ Մասուղն¹⁸⁹, || թագայորն այլազգեաց՝ «Առաքեցի քեզ զզօրս բազումավարս»: Որ եկեալ կոտորեաց եւ գերեաց անթիւս: Զնոյն եւ հայրն նորա ընդ պետին գործեաց: Եւ մնացեալ զօրքն եւ երկու թագայորքն¹⁹⁰ գնացին Երուսաղէմ եւ իջին ի Դամասկոս, եւ մերձ էին առնուլ: Նոյնպէս եւ նոցայ գործեցին նենգութիւն Երուսաղէմացիք եւ անտիոքացիք, մինչեւ բարկացեալ Աստուած՝ մատնեաց ի ձեռս թշնամեացն:

Ի վաղճանելն տէր ներսէս կաթուղիկոսին ոչ էր մերձ տէր Գրիգոր¹⁹¹ եղբորորդի նորայ, որ ի լսել զմահ նորայ, գայ առ մեծ իշխանն Մլենն: Եւ Մլենն բէրէր զնայ առ Նորտնին, ի սահմանս Կլային, որ եկեալ էր զօրօք Անտիոք: Իսկ Նորըտինն յուժ մեծարեաց զնայ, ընդ առաջ ընթացեալ մեծայմեծօքն իւր, եւ

¹⁸⁴ Զեռագրում էն:

¹⁸⁵ Նկատի ունի Բյուզանդական կայսր Մանուել I-ին:

¹⁸⁶ Խոսքը վերաբերում է երկրորդ խաչակրաց արշավանքին (1147–1149 թթ.):

¹⁸⁷ «Թագայորն Ալամանց» բառերի տակ հեղինակը նկատի ունի Գերմանական կայսր Կոնրադ III-ին (1138–1152 թթ.):

¹⁸⁸ Զեռագրում՝ ալոյիրն:

¹⁸⁹ Մասուղ Թուքենդդին. Թումի Սելջուկյան սուլթան (1116–1156 թթ.):

¹⁹⁰ Թագավորներից առաջինն, ինչպես արդեն նշեցինք (ծանոթ. 187), Գերմանական կայսր Կոնրադ III-ն էր, իսկ երկրորդը՝ Ֆրանսիայի թագավոր Կուդուվիկոս VII-ը (1137–1180 թթ.):

¹⁹¹ Գրիգոր Դ Տղա. Հայոց կաթողիկոս (1173–1193 թթ.):

հայեր ընդ զարմանալի գեղ պատկերի նորայ, որ եւ ասէր ընդ մեծամեծս. «Ոչ է թարց մեծ խորհրդոյ զարդարեալ Աստուած զարդս այս»: Եւ խնդրեաց կապել¹⁹² բազուկսն ի վերայ կրծիցն եւ անցուցանել ի վերայ թիկանցն՝ հասուցանել զծայրս մատանցն առ միմիանս: Զոր տեսեալ յուժ ուրախացաւ, եւ մեծ ընծայիւք առաքէ զնայ աթոռն իւր, տվեալ զհետ նորայ զօրս եւ մեծ իշխանն Մլեհ: Որ եւ եկեալ՝ բազում բանս ողբականս խօսէր ի մահն տէր Ներսէսի, եւ 423ա խնդրէր աղօթս նորայ՝ արժանանալ ||աթոռոյն: Եւ ձեռնայդրեցաւ կաթուղիկոս, որ ուրախացան ամենայն Հայաստանեայք մարնական եւ հոգէոր, զվարճայցան փողովք, թմպօք եւ հոգէոր երգօգ: Որ եւ զարդարեաց զտուն կաթուղիկոսարանին շինվածովք եւ սպասիւք: Ընծայայբեր լինէին թագաւորն ամենայն եւ մեծամեծք: Որդի էր սա Պալհաունոյն հօր ըսպարայպետին Վասլին¹⁹³, ունելով ի ձեռին զգունդն Արշակունին, զնափորտն պարթեւյական, զոր եւ մեծն Սահակ¹⁹⁴ ետես դադարկացեալ: Զսայ պատվեալ պապն Հոսմայ¹⁹⁵, եւ զազգն իւր արար ընդ ձեռամբ նորայ: Եւ գրեաց Երուսաղէմ եւ Անտիոք՝ ունել զնայ որպէս զանձ իւր, եւ ձեռնադրեաց զաշակներտն արքեպիսկոպոս: Եւ հաղորդեցաւ ի պատարագէ եպիսկոպոսին մերոյ, եւ հաղորդեց զնայ ինք: Եւ այսպիսի ունէր զմիայբանութիւն ընդ նմայ, մինչ զի հրամայեաց նմայ ձեռնայդրել քահանայ եւ սարկավաքունս ի ամօթ Յունաց, որ ասէր՝ «Կամ ի մէնջ, կամ ի Հոսմայ պարտ է առնել ձեռնադրութիւն»: Եւ ահա ձեռնադրողք նոցայ խոնարհեցուցին զգլուխս իւրեանց, եւ ընկալան ձեռնայդրութիւն ի մէնջ: Գրեաց խալիֆայն ի Պաղտատ¹⁹⁶ ի ազգն իւր՝ հնայզանդիլ հրամանի նորայ:

Մեռալ նորըտինն, եւ որդոյ նորա ոչ հնազանդին մեծալմեծքն: Ապա ոմն

¹⁹² Զեռագրում՝ կապեալ:

¹⁹³ Վասիլ Պահլավունի. Կարկառի իշխան (1146–1149 թթ.), Գրիգոր Գ եւ Ներսես Դ Շնորհալի կաթողիկոսների եղբայրը. Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի հայրը:

¹⁹⁴ Սահակ Ա Պարթեւ. Հայոց կաթողիկոս (387–439 թթ.):

¹⁹⁵ Բացառված չէ, որ հեղինակը նկատի ունի Կղեմես III-ին (1187–1191 թթ.), որն, ինչպես հայտնի է, 1189 թվականին նամակներ էր հղել Լեւոն Բ-ին ու Գրիգոր Տղային՝ նրանցից խնդրելով օգնություն ցուցաբերել երրորդ խաչակրաց արշավանքի մասնակիցներին. տես Անանյան, Ներսէս Շնորհալի, էջ 219–221:

¹⁹⁶ Գրիգոր Դ Տղայի կաթողիկոսության տարիներին (1173–1193 թթ.) Բաղդադում հաջորդաբար գահակալել են երկու խալիֆ՝ Մուստադին (1170–1180 թթ.) եւ Նասիրը (1180–1225 թթ.):

423բ վաթթար ծառայիցն¹⁹⁷ ... || կուրանին: Աստ ըսկիսպն թագայորութիւն Մարաց¹⁹⁸, անուն նորայ Յուսուֆ, որ ետոյ Սալհատին¹⁹⁹ կոչեցաւ²⁰⁰: Սա տիրեաց եգիպտոսի, ըստ Յօսեփայ²⁰¹, մինչեւ ի սահմանս Հնդկաց: Առ եւ գ'աւասակոս եւ²⁰² Բերիայ՝ օգնել որդոյ նորըտնին: Անց ընդ եփրատ եւ տիրեաց Մլ. 'սլգետ, մինչեւ ի դուռն Մափսայ եւ Մերտնայ: Առ եւ զարբոց քաղաքն Նբերկետ²⁰³ եւ զԱմիթ՝ զաղամանդետ ամրոցօք շինեալն, առ ի եփան (15) ար: Զոր բազում թագայորք տունք արկին, եւ ի պտղոյն կերան, եւ ի հող խոցով մտան եւ ոչ առին: Սա առ եւ ետ սիրելոյն իւրոյ կրտսեր նորըտին²⁰⁴, որդոյ իսար²⁰⁵ Ասլանին²⁰⁶: Ամենայն ուրեք դիմէր՝ յաղթօղ լինէր: Եւ ժողովեաց զոսկի եւ զարծաթ իբր յարդ: Եւ բազում աշխարհ զօրօք գայր ի վերայ նրուսաղէմի: Եւ առաջ քան զառնուլն՝ բաժանեաց զնայ մեծայմեծաց իւրոց: Եւ զնրուսաղէմ խոստացաւ առաջնորդին իւրեանց, զորոյ եգիպտոսէ էհան: Եւ անհուն զօրօք գնայ ի վերայ նրուսաղէմի, ընդ ինքեան զառաջնորդ իւրեանց կանամբք եւ որդովք, տիրել նրուսաղէմի: Իսկ երուսաղէմացիք ոչ երկմտեցին, այլ պնտեցին արիաբար: Թագայորն նրուսաղէմի²⁰⁷ եւ

¹⁹⁷ Այնուհետեւ մի քանի բառ՝ պատուոված:

¹⁹⁸ Մարք. քրդերի հայկական անվանումը: Հեղինակն ակնարկում է Սալահդդինի քրդական ծագումը:

¹⁹⁹ Սալահդդին Յուսուֆ իբն-Այուբ. եգիպտոսի եւ Սիրիայի սուլթան, Այուբյան հարստության հիմնադիր (1169–1193 թթ.):

²⁰⁰ Ձեռագրում՝ գոչեցաւ:

²⁰¹ Հովսեփ. Աստվածաշնչական կերպար, Հակոբի տասնմեկերորդ որդին, եգիպտոսի կառավարիչ:

²⁰² Ձեռագրում՝ ի:

²⁰³ Նփրկերտը «սրբոց քաղաք» կամ Մարտիրոսապոլիս (նահատակների քաղաք) է կոչվել այն պատճառով, որ Մարութա Ասորին (IV-V դդ.) այդ քաղաքում է կուտակել Պարսկաստանի քրիստոնյա նահատակների նշխարները. տե՛ս Տեր-Պետրոսյան, Աբրահամ խոստովանող, էջ 16–18:

²⁰⁴ Նուրեդդին Մուհամմեդ. Հիսն-Քեֆայի եւ Ամիդի ճյուղի Արտուքյան էմիր (1167–1185 թթ.):

²⁰⁵ Ձեռագրում՝ խաթ:

²⁰⁶ Կարա-Արսլան Ֆախրեդդին. Հիսն-Քեֆայի եւ Ամիդի ճյուղի Արտուքյան էմիր (1144–1167 թթ.):

²⁰⁷ Այդ ժամանակ նրուսաղէմի թագավորը Գի Լուսինյանն էր (1186–1192 թթ.):

Ռնադուն²⁰⁸ բրինձն, Ֆրերքն²⁰⁹ եւ զօրքն Հիվանդաննոցին²¹⁰, դիմեալ ի Գերեզ-
 424ա մանն՝ օգնութիւն հայցելով²¹¹ ...|| պատարագ հաղորդեցան մարնոյ եւ արեան
 որդոյն Աստուծոյ: Եւ ապա ճակատեցան²¹² երկու անգամ, հարին քաշութեամբ
 զայլազգիսն, եւ առին ավար քաշութեամբ, եւ լցաւ նրուսաղէմ գանձիւք: Իսկ
 նա դարձաւ նգիպտոս, եւ հանայազ աշխատէր զնոսա պատերազմաւ:

Ի մեռանել Նորըտնին²¹³, որ բարեկամ էր Մլեհին, իշխանքն նորա խորե-
 ցան ըսպանանել զնայ՝ ըստ տիրայնսպան բարուց ազգիս: Եւ ըմբռնեալ կա-
 պեցին զնայ, եւ խնդրէին բանալին եւ զմատանին գանձուն: Եւ նայ աղերսէր
 յիշել զսէր եւ զաղուհաց՝ ոչ ըսպանանել. «Այլ զի այր մեղայոր եմ, թուլ տուք
 ապաշխարել, հանէք զաշս իմ»: Որժամ ետես ըսպանանեն, առ զմատանին ի
 բերանն: Իսկ ոմն ներգնի ի զօրաց Հոռոմոց փողոտեաց նա, ածեալ զձեռն ի
 զենել տեղն, հան զմատանին ի կոկորդէն: Եւ ըսպանեալ՝ ընգեցին զնա, եւ
 թաղեցաւ ի վանս իւր ի Մեծ քարն:

Եւ եղբօր որդին նորայ զՌուբէն, զորդի Ստեֆանէ, եղեալ յաթոռն երկրպա-
 գեցին: Եւ որժամ հաստատեցին յաթոռն, զներքենին ըսպանօղ Մլեհին
 այրեցին²¹⁴ եւ զայլոց՝ է որ զաշս հանին եւ է որ այլազգ խրատեցին, եւ զոր
 սպանին: Եւ յՌուբէն եղեւ այր քաշ եւ յաղթօղ, որ եւ ի լսել զանուն՝ սարսէին
 424բ այլայսեռք: Փառայորեաց զվանօրեայս || եւ փարթամացոյց, եւ ավուրս սո-
 նիցն ոտն կայր եւ անձամբն ըսպասաորէր²¹⁵ ի սեղանս կրօնայորացն, առա-
 վել քան զայլ ազգն իւր: Եւ յուժ մեծացաւ գանձիւք, եւ երկիրն նորայ լցաւ
 ամենայն բարութեամբ, եւ ոչ ոք կայր ընդդիմակաց նորայ: Այլեւ սուլթան

²⁰⁸ Ռեյնալդ Շատիյոնցի. Անտիոքի պրինց (1153–1160 թթ.), հետագայում Անդրհոր-
 դանանի տեր (մահ. 1187 թ.):

²⁰⁹ Ֆրերք (եղբայրներ). հայկական աղբյուրներում այդպես են կոչվում Տաճարա-
 կան ասպետները (Տամալիներներ):

²¹⁰ Նկատի ունի Հիվանդախնամ ասպետներին (Հոսպիտալիներներ):

²¹¹ Այնուհետեւ մի քանի բառ՝ պատոված:

²¹² Զեռադրում՝ ճագատեցան:

²¹³ Զշփոթել քիչ վերը հիշված Հիսն-Քեֆայի եւ Ամիդի էմիր Նուրեդդին Մուհամմեդի
 հետ: Խոսքն այստեղ վերաբերում է Սիրիայի էմիր Նուրեդդին իբն-Ջանգիին
 (1146–1174 թթ.):

²¹⁴ Զեռադրում եւ այրեցին:

²¹⁵ Զեռադրում՝ ըսպաորէր:

Մասուտն²¹⁶ տայր նմայ աղերս, բերթս եւ ավանս: Նունպէս եւ Սալահատին խոստանար նմայ, եւ նայ ոչ առնոյր ի նմանէ: Եւ էր յաղթող²¹⁷ ի վերայ շուրջակա քրիստոնէից եւ ալլայսէռից:

Եւ ունէր ատելութիւն առ տէրն Անտիոքայ²¹⁸, եւ նախանծելով ընդ ճոխութիւն փառանց, եւ զի յաղթահարեալ²¹⁹ էր զնայ երկիցս եւ երիցս: Եւ եղեւ զի Սալահատինն գայր ի վերայ Անտիոքայ, իսկ բրինձն Անտիոքայ ժողովեալ զօրսն Երուսաղէմի եւ զքրիստոնէիցն ծովեզերաւ՝ տալ պատերազմաւ: Կոչեցին²²⁰ եւ զԹոբէն, որ գայր անմեղ մտօք, եւ պատվէր տայր իշխանանց եւ զօրաց՝ երեւելի զարդիւք պատրաստել: Եւ ինքն ոսկիակազմ զինուք, ձիօք եւ խորանօք եւ վրանօք մեծագնօք՝ ըստ օրինի թագորական պատշաճէր: Եւ զարդ սեղանոյ նորայ էին ոսկեղէն եւ արծաթեղէն, նույն եւ իշխանաց նորին: Եւ հասեալ բնակեցան ի դուռն Անտիոքայ, ի թագայորայկան ի պալատն, խրախու-
425ա թիւն արարեալ Հոօայեցոց զօրացն: || Պատրաստէր ճաշ թագայորական, եւ պատվէր ըզզօրսն ամենայն: Եւ տալ պարգեզս իշխանացն, բաշխէր եւ գանձս եկեղեցացն, ընդ որ շարէին: Եւ զի նայ էր փառայոր՝ նախանծեալ ընդ փառայորութիւնս, առաքէ մեծ պատգամս Սալահատինն ի նայ յղէին, եւ նայ մեծաբանեալ ըսպառնայր Սալահատին:

Իսկ տէրն Անտիոքայ գաղտ խաղաղութիւն խօսէր ընդ Սալահատին: Եւ Սալահատին խորըրդակցօք իւրօք բանսարկէր զնայ առ տէրն Անտիոքայ. «Ընդէ՞ր թուլ տաս զօրանալոյ այնչափ, զի արհամարէ ըզքեզ: Հմբռնէ՛ զնայ եւ ա՛ռ զաշխարհ նորայ: Տաց եւ ես²²¹ զքեզ գանձս բազում»: Զի սօվօր էր այսպիսի խորամանկութեամբ պառակտել ի միմիանց զքրիստոնէից գլխաւորսն, զոր շիմացին նոքայ զիրեանց կորուստն: Ըստ որում լվեալ բրինձին շարախօսութեան, կոչէ²²²

²¹⁶ Հեղինակն այստեղ սխալվում է. Կիլիկիո իշխան Ռուբեն Գ-ի օրոք (1175–1187 թթ.) Ռումի սելջուկյան սուլթանը ոչ թե Մասուդն էր (1116–1156 թթ.), այլ Իզզեդդին Քիլիշ-Արսլան II-ը (1156–1192 թթ.):

²¹⁷ Ձեռագրում աղթող:

²¹⁸ Խոսքը վերաբերում է Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ III Կակազին (1163–1201 թթ.):

²¹⁹ Ձեռագրում աղթահարեալ:

²²⁰ Ձեռագրում՝ գոչեցին:

²²¹ Ձեռագրում՝ ե:

²²² Ձեռագրում՝ գոչէ:

զՌԻՐԷՆՆ՝²²³ Ի ճաշ: Եւ որժամ ընդ գինի մտին, յայտնէ՝²²⁴ զխորհուրդն, ըմբռնեալ եղ ի բանտի, ստաւ պատճառ կատարելով: Եւ կողոպտեցին զօրս նորայ, եւ ավար հարին զբանակն նորայ: Եւ պահեալ ի բանտի սօվօվ եւ ծարաւօվ, մինչեւ ետ զՄիսիս, զՀամտուն Թիլն, եւ զՍարուանդիքարն, եւ զսահմանս 425բ ամենայն որ ընդ գետն անցանէ ընդ կողմն Անտիոքայ, || եւ գանձագին անձին իւրոյ՝ ԽՌԻ (40000) դահեկանս: Եւ ետ բանդ զմայրն իւր, զտղայք եւ որդիս մեծամեծաց: Եւ թողեալ զՌԻՐԷՆ, եւ եկն ի տուն իւր: Եւ կացեալ ամ մի, կորացեալ անձամբ եւ բեկեալ սրտիւ, ոչ կարէր հանդուրժել նախատանաց, որ այնպէս՝²²⁵ անկաւ ի ձեռս նոցայ, թափուր եղեւ ամենայնէ, հիվանդացաւ: Գրեալ առ կաթուղիկոսն տէր Գրիգոր զամենայն իրս հոգոյ եւ մարնոյ իւրոյ, վասն կենցաղայվարութեան իւրոյ, զահ եւ զերկիւղ մահուն եւ ելիցն աշխարէ՝ երկար եւ ողբական բանիւք, եւ յանձն՝²²⁶ առնէ զինքն աղօթից կաթուղիկոսին: Եւ ամենայն եղեկեղեցուն կոչեալ՝²²⁷ զառաջնորդսն եւ զհայր վանօրեիցն, եւ նոցա աղերսիւ յանձնէր՝²²⁸ զհոգի իւր, եւ ողբական բանիւ լացուցանէր զամենեսեան: Եւ զգեցուցին նմայ զկրօնայորական հանդերց, տարան ի Դրազարկն: Եւ եղբայր նորայ Լէոն պատառեաց զհանդերձն, մերկանայր եւ կտրէր զհերսն, սգոյ հանդերցիւ երդար զհետ: Եւ մերձ եղեալ ի Դրայզարկ, ավանդէր զհոգին, որ եւ անդ թաղեցաւ: Եւ եղբայրն Լէոն նստի յաթոռն, այր իմաստուն՝²²⁹ վասն Երուսաղէմի առմանն մինչեւ՝²³⁰ հասին համբաւ՝²³¹

223 **Ձեռագրում՝** զոռէնն:

224 **Ձեռագրում՝** այտնէ:

225 **Ձեռագրում՝** այնպէ:

226 **Ձեռագրում՝** անձն:

227 **Ձեռագրում՝** գոչեալ:

228 **Ձեռագրում՝** անձնէր:

229 Այնուհետեւ մեկ-երկու բառ՝ անընթեռնելի:

230 Այնուհետեւ մի քանի բառ պատուված:

231 Վերջավորութունը պակաս է. ըստ երեւույթին՝ թերթեր են ընկել:

2. ՀԵԹՈՒՄ ՆՂԻՐՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բրիտանական Գրադարանի Or.5458–Arm.116 ձեռագրում, ընդօրինակված 1404/5 թվականին¹, պահպանվել է «Համառոտ պատմություն ժամանակաց» խորագիրը կրող, թեև փոփոխված, բայց շափազանց արժեքավոր մի աշխատություն (էջ 117բ–128ա), որն առայժմ չի արժանացել հետազոտողների ուշադրությանը²: Ձեռագրի համապատասխան թերթերի լուսապատճենը, հրատարակելու թույլտվությամբ, սիրահոծար կերպով մեզ է տրամադրել Բրիտանական Գրադարանի վարչությունը՝ հանձին Արեւելյան բաժանմունքի տնօրեն, դոկտոր Վրեժ Ներսիսյանի, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

Խնդրո առարկա բնագիրն ընդգրկում է 1099–1344 թթ. իրադարձությունների համառոտ նկարագրությունը: Նրա առաջին կեսը (1099–1296 թթ.), վերնագրով հանդերձ, փառված լինելով Հեթում Բ թագավորի պատմությունից³, առանձնակի հետաքրքրություն չի ներկայացնում, եթե, իհարկե, հաշվի չառնենք նրա պարունակած որոշ հավելումներն ու բնագրական ավելի ճիշտ ընթերցվածները: Մինչդեռ երկրորդ կեսը, որը

¹ Ձեռագրի ընդարձակ նկարագրությունը տե՛ս Conybeare, Catalogue, p. 290–292. Ձեկատելով ձեռագրում հիշված վերջին՝ ՊՄԳ (1404) թվականը (էջ 133բ, 135ա), Կոնիբեյրը, գրչագրական տվյալների հիման վրա, ենթադրել է, որ այն ընդօրինակված պետք է լինի շուրջ 1400 թվականին (Conybeare, Անդ, էջ 292):

² Յ. Կոնիբեյրի նշած հատուկենտ սկզբնատողերն ի մի բերելով՝ Վ. Հակոբյանը դրանք հրատարակել է «Ժամանակագրական մանր հատվածներ» վերնագրի տակ. տե՛ս Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 390:

³ Տե՛ս Անդ, էջ 74–87:

շարադրված է մեծ մասամբ առաջին դեմքով եւ այդու հուշագրական նութագրություն է հիշեցնում, կարելի է դասել պատմական հուշարձանների առատությամբ աչի շրնկնող XIV դարի ամենաարժեքավոր սկզբնաղբյուրների շարքը: Հեղինակն իրեն սովորաբար կոչում է «Հեթում Ախտուցն տէր» կամ «Հեթում Ախտուցն տէր ջամբուլա» անունով, ինչից անմիջապես պարզ է դառնում, որ խոսքը վերաբերում է XIV դարի Կիլիկիո իրականության ամենանշանավոր դեմքերից մեկին՝ Հեթում Նղիրցուն:

Նղիրը (Nigrinum, Negrinum) ամանոսյան ձկեր գավառի բերդերից մեկն էր⁴, որի անունը, բացակայելով Կիլիկիո բերդակալ իշխանների հայտնի ցանկում⁵, առաջին անգամ, որպես արժունի կալվածք (castrum regis Nigrum), հիշատակվում է 1211 թվականին, գերմանացի ճանապարհորդ Վիլբրանդ Օլդենբուրգցու կողմից⁶: 1214 թ. ապրիլի 23-ի թվակիր հրովարտակով Լեոն Բ (I) թագավորը ձկեր գավառն իր բերդերով (ներառյալ Նղիրը) ժամանակավորապես շնորհում է Հիվանդախնամ ասպետներին (Հոսպիտալիերներին)⁷: Նղիրի նշանակությունն, ըստ երեւոյթին, մեծանում է 1266 թ. Մադիի ճակատամարտից հետո, երբ անհրաժեշտություն է առաջանում ամրապնդել հայ-մամլույմյան սահմանի պաշտպանական համակարգը: Այդպիսի ենթադրության հիմք է տալիս այն, որ Նղիրն առաջին անգամ արաբական աղբյուրներում հիշատակվում է 1274 թվականին, Նուգեիր (Nugair) ձեւով⁸: Կինելով արժունի կալվածք, բերդը, Հիվանդախնամների ժամանակավոր տնօրինությունից հետո, մնացել էր թագավորական ընտանիքի ձեռքում

⁴ ձկեր գավառի եւ մասնավորապես Նղիր բերդի մասին տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 411–413; Հովհաննեսյան, Կիլիկիոյ բերդերը, էջ 315–319; Hellenkemper, Burgen, S. 104–108; Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 228–229, 365–366; Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 3, էջ 615; հտ. 4, էջ 7–8:

⁵ Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 111–112; Վենետիկ, էջ 209–210: Նղիրի անվան բացակայությունն այդ ցանկում Ղ. Ալիշանը բացատրում է նրա արքունի սեփականություն լինելու հանգամանքով. Ալիշան, Սիսուան, էջ 411:

⁶ Ալիշան, Սիսուան, էջ 411; Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 365; Halfter, Wilbrand von Oldenburg, S. 416, n. 33.

⁷ Langlois, Cartulaire, p. 124–125.

⁸ Ալիշան, Սիսուան, էջ 411:

եւ այդ նանապարհով փոխանցվել արքայահայր Կոստանդին Գունդստապլի թոռանը կամ փեսային՝ Կոստանդին Նղիրցուն⁹։ Վերջինս որպէս Նղիրի տեր է հիշվում Վատիկանի Գրադարանի հայերեն ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում («Կոստանդեա փառաւոր իշխանին տիրոջն Նղիրն»)¹⁰, ինչպէս նաեւ կողմնակիորեն՝ Անգլիայի թագավոր Էդուարդ II-ի 1308 թ. գրված մի նամակում, որում Կոստանդին որդի Պաղտինը (Հայոց ապագա մարաշախտը) կոչված է «որդի տիրոջն Նղիրն» («*Dominum Baudivinum filium domini de Negrino*»)¹¹։

Մեզ հասած միջնադարյան աղբյուրները որեւէ տեղեկություն չեն հաղորդում ո՛չ Կոստանդին Նղիրցու գործերի, ո՛չ էլ նրա ծննդյան ու մահվան թվականների մասին¹²։ Հայտնի է միայն, որ նա ունեցել է երեւ որդի, որոնցից անդրանիկը՝ Վասակը, տիրել է Ճաննի բերդին¹³ եւ, իր մասին այլ հիշատակ չթողնելով, մահացել 1328 թվականին¹⁴։ Մյուս որդին՝ Պաղտինը, որն, ինչպէս վերը տեսանք, հայտնի դեմք էր արդեն 1308 թվականին¹⁵, հետագայում դարձել էր Կիլիկիո թագավորության

⁹ Կոստանդին Գունդստապլի եւ Կոստանդին Նղիրցու ազգակցական կապի մասին մանրամասն տե՛ս սույն գրքի «Կոստանդին Դ (III)» ենթագլխում։

¹⁰ Tisserant, Codices Armeni, p. 99.

¹¹ Ալիշան, Սիսուան, էջ 235։

¹² Հիմք ընդունելով, ըստ երեւույթին, Էդուարդ II-ի վերոհիշյալ նամակը, Դ. Ալիշանը Կոստանդինի մահը դնում է «յետ 1308 ամի» (Ալիշան, Սիսուան, էջ 411), իսկ Թուդ-Կոլենբերգն, այդ վարկածը փաստ դարձնելով, ուղղակի նշում է 1308 թվականը. Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, III (H2). Նույնը նաեւ՝ Hellenkemper, Burgen, S. 107. Եթե 1308 թ. Պաղտինը կոչվել է «Նղիրի տիրոջ որդի», ապա դրանից ամենեւին չի բխում, որ Կոստանդինն այդ ժամանակ ողջ էր. նա կարող էր մեռած լինել դրանից տասնյակ տարիներ առաջ, կամ ընդհակառակը, շարունակել ապրել տասնյակ այլ տարիներ։ Հայրանունը ազգանվանը փոխարինող հասկացություն էր՝ անկախ հոր ողջ կամ մեռած լինելու հանգամանքից։

¹³ Տե՛ս Tisserant, Codices Armeni, p. 183. Ճաննի բերդի մասին տե՛ս Հովհաննեսյան, Կիլիկիոյ բերդերը, էջ 167–169; Հակոբյան, Մելիք-Քախչյան, Քարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 3, էջ 602։

¹⁴ Տե՛ս Tisserant, Codices Armeni, p. 97; Ալիշան, Սիսուան, էջ 412։

¹⁵ Դրանից մեկ տարի առաջ նա, որպէս Հայոց Լեւոն Դ (III) թագավորի ու նրա խնամակալ Հեթում Բ-ի դեսպան, այցելել էր Անգլիա, ինչի առթիվ էլ գրվել է

ամենաազդեցիկ պետական այրերից մեկը: Թեև Պաղտինի անձին մենք արդեն հանգամանորեն անդրադարձել ենք¹⁶, սակայն ավելորդ չենք համարում այստեղ կրկնել նրա կենսագրությանն առնչվող կարեւոր փաստերը: 1319 թվականից առաջ նա հաստատվել է Տարսոն փառապատիվ եւ այնտեղ սուրբ Առաքյալներին նվիրված մի փառահեղ տաճար կառուցել. «Ի մեծ եւ ի նշանատու փառքին Տարսոն, յորում էր կայանք բնակութեան իւրոյ, ետ շինել ի սմա տուն եւ տաճար Աստուծոյ՝ յանուն սուրբ եւ երանելի Առաքելոցն»¹⁷: 1316–1319 թթ. միջեւ Օշին թագավորը նրան շնորհել է Հայոց մարաշախտի պաշտոնը¹⁸, որը նա վարել է մինչեւ իր մահը (1336 թ.)¹⁹: 1320–1329 թվականներին նույն Օշինի կտակի համաձայն՝ նա եղել է վերջինիս մանկահասակ որդու՝ Լետոն Ե (IV) թագավորի չորս խնամակալներից մեկը²⁰: Եւ վերջապես, 1336 թվականին Պաղտինը դիվանագիտական առաքելությամբ ուղեւորվել է Եգիպտոս, բայց տեղ չհասած, մահացել Հալեպի բանտում²¹: Մարաշախտի կենսագրության ամենափառավոր էջը, սակայն, պիտի գրվեր իր մահից հետո. 1344 թվականին, Արփունի ատյանի որոշմամբ, նրա որդին՝ Կոստանդին Դ (III)-ը, բազմում է Հայոց գահին:

Առկա աղբյուրներից կարելի էր ստանալ այն տպավորությունը, որ

էդուարդ II-ի վերոհիշյալ նամակը. տե՛ս Ալիշան, Միսուան, էջ 234:

¹⁶ Տե՛ս նույն աշխատության «Կոստանդին Դ (III)» ենթագլուխը:

¹⁷ Tisserant, Codices Armeni, p. 99.

¹⁸ Առաջին անգամ նա մարաշախտ է կոչված 1319 թ. մի հիշատակարանում (Tisserant, Codices Armeni, p. 99), իսկ Հայոց նախորդ մարաշախտի՝ Սմբատ Ասկուռասցու մասին վերջին հիշատակությունը վերաբերում է 1316-ին. տե՛ս Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն, էջ 504: Թեև Պաղտինը մարաշախտ տիտղոսով է օծուված նաեւ 1311-ով թվագրված մի հիշատակարանում, սակայն այդ թվականը կասկածելի է, քանի որ հիշատակարանի հրատարակչի վկայությամբ՝ «գրված է նորագույն նոտրդրով ներքին լուսանցքում». Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 75–76:

¹⁹ Այդ թվականին գրված մի հիշատակարանում նա դեռեւս մարաշախտ է կոչվում. տե՛ս Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 295:

²⁰ Տե՛ս Յովհաննէս Դարդեկ, Ժամանակագրութիւն, էջ 28:

²¹ Տե՛ս Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 295:

Կոստանդին Նղիրցու երրորդ որդին՝ Հեթումը, ավելի համեստ դիրք է զբաղեցրել Կիլիկիո թագավորության նվիրապետական համակարգում: Մինչ այժմ, բացի Կոստանդինի որդին ու Կոստանդին Ե (IV) թագավորի հայրը լինելու փաստերից, հայտնի էր միայն, որ նա տիրել է հայրենական Նղիր բերդին²², վարել Կիլիկիո սենեկապետության կամ հանդերձապետության (չամբուլա = chambrelan) գործակալությունը²³, եղել Հայոց Լեւոն Ե (IV) թագավորի շուրս խնամակալներից մեկը²⁴, եւ վերջապես՝ դիվանագիտական մի առաքելություն իրականացրել եգիպտոսում²⁵:

Ստորեւ հրատարակվող նորագյուտ բնագիրը, սակայն, ի հայտ բերելով Հեթումի կենսագրության բազմաթիվ անծանոթ էջեր, հիմնավորապես ցրում է այդ տպավորությունը: Հաստատելով Հայոց թագավորության սենեկապետը եւ Լեւոն Ե (IV)-ի խնամակալը լինելու Հեթումի պարագան²⁶, այդ աղբյուրը լրացուցիչ տեղեկություններ է հաղորդում նրա կյանքի հետեւյալ դրվագների մասին: 1305 թվականին Հեթումն ասպետ է կարգվում Հայոց թագավոր Լեւոն Դ (III)-ի կողմից²⁷, ինչը

²² Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 157; Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 193, 203; Tisserant, Codices Armeni, p. 183.

²³ Langlois, Cartulaire, p. 185; Tisserant, Codices Armeni, p. 183; «Մայր ցուցակ Մատենադարանի», հտ. 2, էջ 130; Ալիշան, Սիսուան, էջ 413; Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 28: Ռուդ-Կոլենբերգն, ըստ երեւույթին, հիմնվելով Լեւոն Ե (IV) թագավորի 1321 թ. մարտի 16-ի հրովարտակի վրա, Հեթումին սխալմամբ օժտում է *seneshal* (սեղանապետ) տիտղոսով (Rüdt-Collenberg, The Rupenides, III (H2), շնկատելով, որ այդ վավերագրում հիշատակվում է Հեթում անունով երկու անձնավորություն՝ մեկը ջամպլայ, իսկ մյուսը՝ սինիջեալ տիտղոսով. «Մենք՝ Հեթում ջամպլայն ու Հեթում սինիջեալս, հասկըցուցաք զայսոր բանն թագվորին»։ Langlois, Cartulaire, p. 185.

²⁴ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 157; Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 193; Յովհաննէս Դարդեղ, Ժամանակագրութիւն, էջ 28:

²⁵ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 203: Այդ մասին ավելի մանրամասն՝ ստորեւ:

²⁶ Հեթում Նղիրցի, Պատմութիւն, էջ 547:

²⁷ Անդ, էջ 552: Եթե նկատի ունենանք, որ Կիլիկիայում սովորաբար ասպետ էին կարգվում 15-20 տարեկան հասակում (հմմտ. Հեթում թագաւոր, Պատմութիւն, էջ 82; Հեթում Կոռիկոսցի, Խրոնիկոն, էջ 69, 70; Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ

նշանակում է, որ նղիրյան գերդաստանն այդ ժամանակ արդեն հատուկ պատիվ էր վայելում Սսի արքունիքում: 1317-ին Օշին թագավորը նրան ուղարկում է Նեապոլ, Սիցիլիայի եւ Նեապոլի թագավոր Ռոբերտ Անժուացու եւ վերջինիս եղբոր՝ Տարանտոյի պրինց Ֆիլիպի մոտ, որն Օշինի աներն էր²⁸: 1319 թվականին, որպես նույն թագավորի դեսպան, Հեթումն ուղևորվում է Ավինյոն՝ տեսակցելու Հռոմի պապի հետ (Հովհաննես XXII)²⁹: Թեեւ այդ այցելության նպատակը նշտված չէ, սակայն այն լիովին տեղավորվում է Հռոմի պապի եւ Հայոց թագավորի միջեւ 1318–1320 թթ. առանձնապես աշխուժացած դիվանագիտության շրջանակներում³⁰: Հեթումը, թերեւս, իր եղբոր՝ Պաղտինի նման, լինելով Օշինի արեւմտամետ ֆաղափականության ջերմ պաշտպաններից մեկը³¹, ամենայն հավանականությամբ, այդ առաքելությունն իրականացնելու հարմարագույն անձն է նկատվել: 1327 թվականին Հեթում Նղիրցին, այս անգամ արդեն Լեւոն Ե (IV) թագավորի բանագնացի հանգամանքով, այցելում է Եգիպտոս. «Ի թուականութեանս Հայոց ՉՀԶ բարեպաշտ ծերունին եւ աստուածասէր իշխանն՝ պարոն Հեթում Նղրցի, ճանապարհորդեալ եղեւ յաշխարհն Եգիպտոսի վասն հանգստեան քրիս-

124; Վենետիկ, էջ 234; Մաթեոսյան, ԺԳ դ. հիշատակարաններ, էջ 538), ապա պետք է ենթադրել, որ Հեթում Նղիրցին ծնվել է 1285-1290 թթ. միջեւ:

²⁸ Հեթում Նղիրցի, Պատմութիւն, էջ 552: Հայտնի է, որ դրանից մեկ տարի առաջ, 1316 թվականին, Հայոց թագավորն ամուսնացել էր Ֆիլիպի դստեր՝ Յովհաննայի կամ Ժաննա-Իրենի հետ (Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 128) եւ, որ հարսնացուին Նեապոլից Կիլիկիա էր ուղեկցել Կոռիկոսի կոմս Օշինը (Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 28, 30): Քանի որ, ըստ այդմ, ամուսնութեան գործն արդեն գլուխ էր եկել, պետք է ենթադրել, որ Հեթում Նղիրցու այս դեսպանագնացությունն, ամենայն հավանականությամբ, զուտ քաղաքավարական բնույթ է կրել:

²⁹ Հեթում Նղիրցի, Պատմութիւն, էջ 552:

³⁰ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Պալճյան, Պատմութիւն, էջ 69–70; Courreas, Papacy, p. 102.

³¹ Պաղտինի լատինասիրտությունն աներկբայորեն հաստատում է Վատիկանի Գրադարանի 1319 թվականին ընդօրինակված հայերեն ձեռագրի գրիչը, նշելով, որ մարաջախտն իրեն կարգադրել էր՝ իր պատվիրած «Ճաշոցում» Հայոց Տերունական տոները հարմարեցնել Հռոմեական եկեղեցու Տոնացույցի օրերին. տե՛ս Tisserant, Codices Armeni, p. 99.

տոնէից»³²: Թեւ այս տեղեկությունը բացակայում է նորահայտ աղբյուրի մեզ հասած բնագրում, սակայն դա, հավանաբար, բացատրվում է նրանից թերթեր ընկած լինելու պատճառով: 1329 թվականին, Լեւոն Ե (IV)-ի հանձնարարությամբ, Հեթումն ուղեւորվում է Սիցիլիա՝ ամուսինացած Հայոց թագավորի համար այդ երկրի արքայադուստրերից մեկի ձեռքը խնդրելու առաջնությամբ³³: Հաջորդ տարի նա, մի պատկանելի պատվիրակության ուղեկցությամբ, կրկին մեկնում է Սիցիլիա, եւ ընտրելով Ֆրեդերիկ III թագավորի ավագ դստերը՝ Կոնստանսին³⁴, վեց նավով վերջինիս առաջնորդում է Կիլիկիա³⁵: Դա, անշուշտ, քաղաքական ամուսնություն էր, հիմնված Արեւմուտքից օգնություն ստանալու հաշվարկի վրա, ինչի լրացուցիչ ապացույցը պետք է համարել Լեւոն Ե (IV)-ի 1331 թ. նոյեմբերի 24-ի հրովարտակով սիցիլիացիներին շնորհված արտոնությունները³⁶:

1336 թվականին Հեթում Նղիրցին եւս մեկ անգամ ուղեւորվում է Եգիպտոս³⁷, ըստ երեւոյթին, նախապատրաստելու համար Հայոց թագավորի ծրագրված պաշտոնական այցն այդ երկիր: Այլուստ հայտնի է, որ նույն տարում եւ, արդեն հաստատապես, միեւնույն նպատակով Եգիպտոս էր մեկնել նաեւ նրա եղբայր Պաղտին մարաջախտը, որի առաջնությունը, սակայն, խափանվել էր ճանապարհին բանտարկվելու եւ Հալեպի գնդանում մահանալու պատճառով³⁸: Նղիրցու դեսպանագնացության նպատակն, արդ, իր եղբոր անկատար առաջնությունն ավարտին հասցնելը պետք է լինէր: Ու թեւ նրան, ի տարբերություն Պաղտինի, հաջողվել էր հասնել Եգիպտոս ու կանգ առնել Սինայի թե-

³² Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 203:

³³ Հեթում Նղիրցի, Պատմութիւն, էջ 548, 552:

³⁴ Կոնստանս Արագոնացին Կիպրոսի թագավոր Հենրի II-ի (1285–1324 թթ.) այրին էր:

³⁵ Հեթում Նղիրցի, Պատմութիւն, էջ 548–549, 552–553:

³⁶ Langlois, Cartulaire, p. 186–190. Հմմտ. Matiossian, Armenian-Spanish Relations, p. 319.

³⁷ Հեթում Նղիրցի, Պատմութիւն, էջ 553:

³⁸ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 295: Պաղտինի դեսպանագնացության մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Լեւոն Ե (IV)» ենթագլխում:

րակղզու Ալ-Արիշ ֆաղաֆում, բայց այդպես էլ ընդունելության չարժանանալով Մամյուֆյան սուլթանի կողմից, ձեռնունայն տուն էր դարձել: Կիլիկիո դեսպանների նկատմամբ եգիպտացիների ցուցաբերած այդ, մեղմ ասած, ոչ դիվանագիտական վերաբերմունքը բացատրվում է հաշտությունից առաջ հայերին ավելի ծանր պայմանների մեջ դնելու եւ կատարված փաստի առջեւ կանգնեցնելու մտադրությամբ, ինչն, ի դեպ, ակնհայտ պիտի դառնար դեպքերի հետագա զարգացմամբ: 1336–1337 թթ. ընթացքում, նախ եւ առաջ գրավելով ու հիմնահատակ ավերելով Նղիրի բերդը, մամյուֆները վերջնականապես նվաճեցին Ջահան գետի արեւելակողմյան գավառներն ու Այաս նավահանգիստը, իսկ այնուհետեւ այդ ձեռքբերումներն ամրագրեցին Կիլիկիային պարտադրված նվաստացուցիչ պայմանագրով³⁹: Հեթում Նղիրցու արտերկրյա վերջին ուղեւորությունը վերաբերում է 1344 թվականին, երբ նա, Հայոց հաջորդ թագավոր Գի Լուսինյանի հանձնարարությամբ, մեկնում է Կոստանդնուպոլիս՝ վերջինիս կնոջը՝ Թեոդորային Կիլիկիա բերելու համար: Սակայն Հայոց թագուհուց մերժում ստանալով, Հեթումը հիասթափված արձանագրում է. «Գնացի ի դեսպանութիւն, նայ ոչ կամեցաւ գալ ի յերկիրս: Կեցայ ի դուրս ի յերկրէս ամիս 2 (6), դարձայ ու եկի յերկիրս»⁴⁰: Այդ թվականից հետո Հեթումի կյանքի վերաբերյալ առկա աղբյուրներում որեւէ տեղեկություն չի պահպանվել: Անհայտ է անգամ նրա մահվան տարին. Ղ. Ալիշանի եւ Ռուդ-Կոլենբերգի նշած 1356 թվականը զուրկ է պատմագրական հիմքից⁴¹: Եթե հետագայում Հեթումը հիշատակվում է անգամ, ապա միայն Հայոց թագավոր Կոստանդին Ե (IV)-ի հայրը եղած լինելու հանգամանքով, ինչպես, օրինակ. «Ի թագաւորութեան երկրորդի Կոստանդեա, որդի ի

³⁹ 1336–1337 թթ. մամյուֆյան արշավանքների մասին տե՛ս Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 283–284, 295; Ներսէս Պալիանենց, Ժամանակագրական հատվածներ, էջ 189; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 159–160, 168:

⁴⁰ Հեթում Նղիրցի, Պատմութիւն, էջ 553:

⁴¹ Ալիշան, Սիսուան, էջ 560; Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, III (H2). Հստ երեւույթին, Ալիշանի ենթադրությամբ, Հեթումը զոհ է գնացել այդ թվականին Կիլիկիայում մոլեգնած մահտարածամին:

Քրիստոս հանգուցելոյն ամենագովութեանց արժանատրին, մեծ եւ հզարին եւ ամենամեծ ջամբլին Հայոց պարոն Հեթմոյ»⁴²:

Այսպիսով, ստորեւ ներկայացվող եզակի աղբյուրից պարզվում է, որ հանձին Հեթում Նղիրցու՝ մենք գործ ունենք Կիլիկիո Հայոց պետության երեւհարյուրամյա պատմությանը հայտնի ամենաեռանդուն դիվանագետի հետ, որի ծավալած աշխատանքն ավելի շուտ արտաքին գործերի նախարարի, քան սովորական դեսպանի գործունեություն է հիշեցնում: Մառայելով հաջորդաբար Հայոց չորս թագավորների՝ Լեւոն Գ (III)-ին, Օշինին, Լեւոն Ե (IV)-ին ու Գի Լուսինյանին, Հեթումն իրականացրել է առնվազն դիվանագիտական յոթ առաքելություն⁴³, դեսպանագնացությամբ այցելել հինգ երկիր՝ Իտալիա, Ֆրանսիա, Սիցիլիա, Եգիպտոս, Բյուզանդիա՝ ընդհանուր առմամբ Կիլիկիայից բացակայելով ավելի քան հինգ տարի⁴⁴: Համեմատության կարգով նշենք, որ Կիլիկիո դեսպանների՝ Կ. Մութաֆյանի կողմից բարեխղճորեն կազմված ցանկում⁴⁵ չկա որեւէ մեկը, որը երկու անգամից ավելի դիվանագիտական առաքելություն իրականացրած լինի, իսկ մեծագույն մասը հայտնի է միայն մեկ դեսպանագնացությամբ: Հարկ է ավելացնել, որ Հեթումի աշխատությունը, բացի նրա գործունեության դիվանագիտական կողմը բացահայտելուց, պարունակում է նաեւ նորություն հանդիսացող կամ զանազան աղբյուրների եզակի տվյալները հաստատող որոշ այլ տեղեկություններ, ինչպես, օրինակ, իր որդիներ Ճուֆրիի ու Կոստանդնի ծննդյան եւ

⁴² Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 477:

⁴³ «Առնվազն» վերապահումն արել ենք՝ նկատի ունենալով այն, որ Հեթումի աշխատությունից թերթեր են ընկել, որոնք կարող էին տեղեկություններ պարունակել նաեւ նրա այլ դեսպանագնացությունների մասին:

⁴⁴ Հեթումը, հիրավի դիվանագետի բժախնդրությամբ, չի զլանում ամեն անգամ արձանագրել իր դեսպանագնացությունների տեւողությունը, ինչպես, օրինակ. «Ու կեցայ ի դուրս ի յերկրէս տարի Ա (1) ու ամիս ԺԱ (11) ու ար ԻԴ (24), ու դարձայ եկի յերկիրս»։ Հեթում Նղիրցի, Պատմութիւն, էջ 552:

⁴⁵ Mutaflan, Recherches, p. 151–152. Մութաֆյանն, ի դեպ, դեսպանների այդ ցանկում ընդգրկել է նաեւ արտասահման ուղեւորված Կիլիկիո թագավորներին, ինչն անտեղի է:

Ալինախի մահվան թվականների⁴⁶, կամ Կոստանդին Դ Լամբրոնացի կաթողիկոսի եզիպտոս կատարած այցելության մասին⁴⁷:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի նաեւ այն փաստը, որ Հեթումն իր գրվածքում երբեւէ չի հիշատակում Նղիւրի տերը լինելու իր հանգամանքը, ինչը, թերեւս, պետք է բացատրել նրանով, որ նա իր աշխատությունն սկսել է գրի առնել մամլյումների կողմից այդ բերդի գրավումից հետո (1336 թ.): Ինչպես արդեն նշել ենք, հեղինակն իրեն սովորաբար կոչում է «Հեթում Ախտուցն տէր» կամ «Հեթում Ախտուցն տէր ջամբուլա» անունով: Արդ, հարց է առաջանում, թե ի՞նչ կարող է նշանակել «Ախտուցն տէր» մականունը: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե մենք գործ ունենք Ախտք կամ Աղտք անունը կրող մի բնակավայրի հետ: Բայց ֆանի որ Կիլիկիայում այդպիսի տեղանուն հայտնի չէ⁴⁸, ապա մեզ մնում է փնտրել բոլորովին այլ բացատրություն: Որքան էլ տարօրինակ թվա, մենք չենք բացառում, որ «Ախտուց տէր»-ը պարզապես Հեթում Նղիրցու գրական անունն է, որն ունի մեղմերի տեւ կամ մեղապարտ իմաստը՝ ըստ այդմ հանդիսանալով միջնադարյան հեղինակների կամ գրիչների ինքնանվաստացուցիչ մականուններով հորջորջվելու ավանդույթի արտացոլումը: Նղիրցուն վերաբերող «Ախտուց տէր» անվան գործածության միակ այլ աղբյուրում վկայված հետևյալ դեպքը, կարծես թե, սպառիչ կերպով հաստատում է տվյալ մեկնաբանության ճշմարտացիությունը. «Ի թագաւորութեանն Հայոց Կոստընդեա՝ որդտյ պարոն Հեթմոյ Ախտուց տէր կոչեցելոյ»⁴⁹: Ուշադրություն պետք է դարձ-

⁴⁶ Ալինախի մահվան վերաբերյալ Հեթումի նշած թվականը (1309) համընկնում է Սմբատ Սպարապետի շարունակողի հաղորդած տեղեկությանը. տե՛ս Սմբատ, Տարեգիրք, Փարիզ, էջ 128:

⁴⁷ Կոստանդին կաթողիկոսի այդ դեսպանագնացությունը (1323 թ.) հայտնի է նաեւ այլ աղբյուրներից. տե՛ս Պողարյան, Յուցակ, հտ. 2, էջ 178; Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 193; Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 158, 167:

⁴⁸ Ի տարբերություն Կիլիկիայի, նման տեղանուններ վկայված են բուն Հայաստանում եւ հարակից շրջաններում. տե՛ս Էփրիկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, հտ. 1, էջ 75–76; Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 1, էջ 113, 123–124, 198:

⁴⁹ Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 478:

նել այն հանգամանքին, որ հիշատակագիրը Հեթումին ոչ թե «Ախտուց տէր» է համարում, ինչը բնական կլինեւ, եթե Ախտուց-ը տեղանուն դիտվեր, այլ շեշտում է, որ նա այդպես էր կոչվում:

Հեթում Նդիրցու աշխատության երկրորդ, ինքնուրույն մասում, որն, ինչպես տեսանք, դիվանագետի օրագիր է հիշեցնում, իրադարձություններն, ի տարբերություն Հեթում թագավորի պատմությունից փառված առաջին մասի, շարադրված են ոչ թե հստակ ժամանակագրական կարգով, այլ խառնիխոտ: Դա կարող է ունենալ երկու բացատրություն, այն է՝ կա՛մ բնագրի նախնական ժամանակագրական կարգը խախտվել է թերթեր ընկած լինելու պատճառով, կա՛մ էլ հեղինակն իր հիշողությունները գրի է առել տարբեր ժամանակներում, առանձնապես չհոգալով դրանք խստորեն դասավորելու մասին: Աշխատությունը գրված է բավականին գրագետ միջին հայերենով եւ համեմատաբար կանոնավոր ուղղագրությամբ, որը ձգտել ենք հաճախատորեն վերարտադրել ներկա հրատարակության մեջ՝ անհրաժեշտ նկատված հազվադեպ ուղղումները ծանոթագրելով տողատակում:

* * *

117p

Համառօտ պատմություն ժամանակաց

Եղեւ թափումն Երուսաղէմի, եւ տիրեաց Գունդուֆրէ ⁵⁰ Պոյլունն ⁵¹:

Ի թվին ՇՄԱ (1102) վաղջանեցաւ պարոնն Հայոց Կոստանդին ⁵², եւ էառ զիշխանութիւնն անդրանիկ որդին Թորոսն:

Ի թվին ՇՀԸ (1129) վաղջանեցաւ պարոնն Հայոց Թորոս, եւ էառ զիշխանութիւնն Լեւոն եղբայր նորա:

Ի թվին ՇՂԳ (1144) Թորոս որդի Լեւոնի եկն ի Կոստանդնուպօլսէ ⁵³, եւ էառ զՎահայն:

⁵⁰ Տը կամ տ = ֆրանսերենի՝ պատկանելություն ցույց տվող de նախդիրը:

⁵¹ Գողֆրուա Բուլոյնացի. Երուսաղէմի խաչակրաց պետության հիմնադիրը (1099–1100 թթ.):

⁵² Կիլիկիո գահակալների անունները չենք ծանոթագրում, քանի որ յուրաքանչյուր դեպքում կոնտեքստից հայտնի է, թե ում մասին է խոսքը:

⁵³ Ձեռագրում՝ Կոստպօլսէ:

Ի թվին ՈԶ (1157) պարոնն Հայոց Թորոս կրօնաւորեալ վաղջանեցաւ, եւ
էառ զիշխանութիւնն Մլիհ եղբայր նորա:

Ի թվին ՈԺԳ (1164) Մլիհ եղբայր Թորոսի սպանաւ ի Սիս, եւ իշխանք Հա-
118այոց բերեալ զՌոբէն որդի ի Ստեֆանէի, եւ եղին պարոն Հայոց:

Ի թվին ՈԻԲ (1173) տէր Ներսէս կաթողիկոսն Հայոց փոխեցաւ առ Քրիս-
տոս, յօգօստոս ԺԳ (13), ի հինկշափթի:

Ի թվին ՈԻԵ (1176) Թաթարն էառ զՄեծ Հայք:⁵⁴

Ի թվին ՈԼԵ (1186) վաղջանեցաւ պարոնն Հայոց Ըոռոբէն, եւ էառ զիշ-
խանութիւնն Լեւոն եղբայր նորա:

Ի թվին ՈԼԶ (1187) եղեւ կոտորումն քրիստոնէից ի Սալահատնէն⁵⁵ մերձ
յերուսաղէմ, եւ կալաւ զթագաւորն Կի⁵⁶, եւ անյայտ եղեւ սուրբ խաչն Քրիս-
տոսի: Եւ ետուն ի Սալահատինն զԱբա⁵⁷ եւ զԱզխալան⁵⁸: Եւ ի նոյն ամս էառ
Սալահատինն զերուսաղէմ եւ զամէն Սէհլն⁵⁹, բաց ի Սրո⁶⁰ եւ ի Տրապօլիս⁶¹:

Ի թվին ՈԼԹ (1190) կայսրն Ալամնաց⁶² Ֆրրտրիկն⁶³ խեղդեցաւ ի գետն
118բ Սելեֆկիո, եւ թաղեցաւ յԱնտէոք: Եւ Ֆիլիպ⁶⁴ ըռէ տ-Ֆրանցն⁶⁵ եւ Ըռի-

⁵⁴ Թե՛ թվականի, թե՛ Թաթարների առումով՝ պատմականորեն ժամանակավրեպ
տեղեկություն:

⁵⁵ Սալահեդդին Յուսուֆ Իբն-Այուբ. եգիպտոսի եւ Սիրիայի սուլթան, Այուբյան
հարստության հիմնադիր (1169–1193 թթ.):

⁵⁶ Գի Լուսինյան. երուսաղեմի թագավոր (1186–1192 թթ.), Կիպրոսի թագավոր
(1192–1194 թթ.):

⁵⁷ Աբբա (Աբրա). քաղաք Պաղեստինում:

⁵⁸ Ասկալոն (Աշկելոն). քաղաք Պաղեստինում:

⁵⁹ Սէհլ (արաբերեն sâhil = եզր, սահմանային գոտի). Ասորիքի (Սիրիայի) ծովափնյա
երկրամասը:

⁶⁰ Սուր (Տյուրոս). քաղաք Լիբանանում:

⁶¹ Տրապօլիս (Տրիպոլի). քաղաք Լիբանանում:

⁶² Ալամնաք = Գերմանիա:

⁶³ Ֆրիդրիխ I Շիկամորուս (Բարբարոսսա). Գերմանական կայսր (1152–1190 թթ.),
III խաչակրաց արշավանքի առաջնորդներից մեկը:

⁶⁴ Ֆիլիպ II Օգյուստ (Օգոստոս). Ֆրանսիայի թագավոր (1180–1223 թթ.), III խա-
չակրաց արշավանքի առաջնորդներից մեկը:

⁶⁵ Ըռէ տ-Ֆրանց = թագավոր Ֆրանսիայի. փոխառություն հին ֆրանսերենից (roi de France):

ջարդ⁶⁶ Թագաւորն Ընկէզաց⁶⁷ անցին յայս կոյս ծովու, եւ պաշարեցին զԱքա: Որ եւ ի գալն Թագաւորն Ընկէզաց էառ զԿեպրոս կղզին ի Յունաց եւ ի Կեոսակ⁶⁸ տուէէն⁶⁹:

Եւ սկիզբն եղեւ կարգաւորութեան Ալաման Ֆրէրացն⁷⁰:

Ի Թվին ՈԽԶ (1197/8) պարոնն Հայոց Լեւոն պսակեցաւ Թագիւ եւ եկաց առաջին Թագաւոր ի Կիլիկա:

Ի Թվին ՈԽԷ (1198) փոխեցաւ ի Քրիստոս տէր Ներսէս Սկեւռայցին⁷¹:

Ի Թվին ՈԾԳ (1204) գունդ⁷² Լ-Ֆլանդրն⁷³ եւ տուէն Վէնետկաց⁷⁴ առին զԿոստանդնուպօլիս⁷⁵ ի Յունաց, եւ եղեւ կայսր Կոստանդնուպօլիս⁷⁶ Պադիսին⁷⁷:

Ի Թվին ՈԿԷ (1218) Հայոց Թագաւորն Լեւոն ետ ի Հօռմաց սուլտանն⁷⁸

⁶⁶ Ռիչարդ I Առյուծասիրտ. Անգլիայի Թագաւոր (1189–1199 թթ.), III խաչակրաց արշավանքի առաջնորդներից մեկը:

⁶⁷ Ընկէզք = Անգլիա:

⁶⁸ Կեոսակ (հունարեն κύριος Ἰωάννα). Իսահակ Կոմնենոս, Կիլիկիայի բյուզանդական դուքս (1179/80 թ.), հետագայում Կիպրոսի ինքնահռչակ կայսր (մահ. 1194 թ.). նրա մասին մանրամասն տե՛ս Dédéyan, Les Arméniens à Chypre, p. 126–129; Mutafian, La genèse, p. 164–166.

⁶⁹ Տուկ = դուքս. փոխառութիւն հին ֆրանսերենից (duc):

⁷⁰ Ֆրէր = եղբայր. փոխառութիւն հին ֆրանսերենից (frère). «Ալաման Ֆրէրք» անվան տակ հեղինակը նկատի ունի Տեւտոնական ասպետներին:

⁷¹ Ներսէս Լամբրոնացի. Հայ մատենագիր եւ եկեղեցական գործիչ (1153–1198 թթ.). «Ի Թվին ՈԽԷ... Սկեւռայցին» հատվածը բացակայում է Հեթում Բ Թագաւորի պատմութեան մէջ:

⁷² Գունդ = կոմս. փոխառութիւն հին ֆրանսերենից (comte):

⁷³ Գունդ Լ-Ֆլանդրն = Ֆլանդրիայի կոմս. խոսքը վերաբերում է Ֆլանդրիայի կոմս եւ Կոստանդնուպօլսի առաջին լատին կայսր Բալդուին I-ին (1204–1206 թթ.):

⁷⁴ Տուէն Վէնետկաց. խոսքը վերաբերում է Վենետիկի դուքս (դոժ) Էնրիկո Դանդոլոյին (1192–1205 թթ.):

⁷⁵ Ձեռագրում՝ Կոտդպօլս:

⁷⁶ Ձեռագրում՝ Կոտդպօսի:

⁷⁷ Տե՛ս ծանոթագրութիւն 73:

⁷⁸ Իզգեդդին Քեյ-Քավուս I. Ռումի Սելջուկյան սուլթան (1210–1219 թթ.):

զԼուլուա⁷⁹ բերդն եւ ⁸⁰...||

119ա Ի թվին ՈՂԴ (1245) թագաւորն Հայոց Հեթում էառ զՊռականա⁸¹ ի Հուռ-մաց սուլտանէն⁸², Քարմուտ⁸³ արամբբ: Եւ Խիաթատին⁸⁴ սուլտանին զօրքն պաշարեցին զՏարսուս, որոց էին զօրագլուխք Շամսատին⁸⁵ Ասպահանի սահիպն⁸⁶ եւ Կոստընդին⁸⁷ տէրն Լամբրունին: Եւ դարձեալ ետուն զՊռականա ի սուլտանն սիրով⁸⁸:

Ի թվին ՈՂԵ (1246) թագաւորն Հայոց Հեթում առաքեաց զեղբայրն իւր զպարոն Սմբատ գունդուստապլն ի Կիուկ դանն⁸⁹:

Ի թվին ՈՂԷ (1248) Զօիզ ըռէ տ-Ֆրանցն⁹⁰ եկն յայս կոյս ծովու, եւ միուս ամն էառ զՏիմիաթ⁹¹: Եւ ի նոյն ամն խանկրուեցաւ ի Մսրա զօրացն եւ կալանաւոր եղեւ, եւ նոյն ժամայն ազատեցաւ գնով ճՌ (100000) մարկ արծաթ
119բ եւ ՃՌ (100000) տուկատ⁹², եւ յետ Գ (3) ամի|| դարձաւ յաշխարհ իւր:

⁷⁹ Լուլու կամ Լուլուայ. բերդ Կիլիկիայում. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 114–115; Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 2, էջ 605:

⁸⁰ Այս բառից հետո ձեռագրից թերթ է ընկել:

⁸¹ Պռականա. բերդ Կիլիկիայում. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 70–74; Հովհաննեսյան, Կիլիկիոյ բերդերը, էջ 401–402; Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 385; Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 4, էջ 361:

⁸² Գիյասեղդին Քեյ-Խոսրով II. Ռումի Սելջուկյան սուլթան (1237–1246 թթ.):

⁸³ Անհայտ տեղանուն: Եթե Պռականայի եւ Քարմուտի աշխարհագրական հեռավորությունը նկատի չառնվեր, ապա կարելի էր վերջինս նույնացնել Բեյլանի կիրճում գտնվող Քարամուտ բնակավայրի հետ, որի մասին տեղեկացնում է Ղ. Ալիշանը (Սիսուան, էջ 422–423):

⁸⁴ Տե՛ս ծանոթագրություն 82:

⁸⁵ Այս անձնավորության ինքնությունը մեզ չհաջողվեց պարզել:

⁸⁶ Սահիպ = գլխավոր, տիրակալ. փոխառություն արաբերենից (sāhib):

⁸⁷ Կոստանդին Լամբրունացի. Լամբրոնի իշխան եւ թագադիր Հայոց (մահ. 1250 թ.):

⁸⁸ «Եւ դարձեալ... սիրով» հատվածը բացակայում է Հեթում Բ թագավորի պատմության մեջ:

⁸⁹ Գույուկ. Մոնղոլական Մեծ խան (1246–1249 թթ.):

⁹⁰ Կուղովիկոս IX. Ֆրանսիայի թագավոր (1226–1270 թթ.), սրբացված 1297 թ.:

⁹¹ Դամիատ. քաղաք Եգիպտոսում:

⁹² «Եւ ճՌ տուկատ» բառերը բացակայում են Հեթում Բ թագավորի պատմության մեջ:

Ի թվին 2 (1251) առաւ Պռականա յանօրինաց եւ նորբերդ⁹³ :

Թվին 2Ա (1252) Հեթում թագաւոր գնաց ի Մանկու դանն⁹⁴ :

Ի թվին 2Գ (1254) յայտնեցան Աղաճարիքն⁹⁵ :

Ի թվին 2Ե (1256) Հեթում թագաւորն եկն ի Մանկու դանն :

Ի թվին 2Է (1258) Հուլայուն դանն⁹⁶ էառ զԱլամութ⁹⁷ եւ կոտորեաց զՀաշիշիքն⁹⁸ , եւ էառ զՊաղտատ եւ կալաւ զխալիֆայն⁹⁹ : Եւ Հեթում թագաւորն էառ զՄունդաս բերդն յանօրէնաց եւ խանկրեաց զՀոռմաց հեծելն¹⁰⁰ , որ զՄունդաս սղարեցին¹⁰¹ :

Ի թվին 2Թ (1260) Հուլաունն էառ զՀալպ եւ տէրեաց Շամբուն¹⁰² : Եւ դարձեալ զօրքն Մսրա տիրեցին Շամբուն :

Ի թվին 2Ժ (1261) Պալիօլողն¹⁰³ էառ¹⁰⁴ զԿոստընդինուպօլիս ի Ֆռանկնոյն :

Ի թվին 2ԺԱ (1262) վաղջանեցաւ թագաւորահայրն Հայոց Կոստնդին¹⁰⁵ 120ա աւաթ|| պարոնն¹⁰⁶ : Եւ Հեթում թագաւորն գնաց ի Մանիօնն¹⁰⁷ եւ խանկրեաց

⁹³ «Ի թվին 2... նորբերդ» հատվածը բացակայում է Հեթում Բ թագավորի պատմության մեջ:

⁹⁴ Մանգու. Մոնղոլական Մեծ խան (1251–1260 թթ.):

⁹⁵ Աղաճարիք. ցեղանուն, հավանաբար կապված Կարամանլյանների հետ:

⁹⁶ Հուլավու. Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1256–1265 թթ.):

⁹⁷ Ալամուտ. Բերդաքաղաք Իրանում, Ղազվինից հյուսիս-արեւմուտք, իրանական Իսմայելիտների կենտրոնը, որ 1256 թ. գրավվեց ու ավերվեց Հուլավուի կողմից:

⁹⁸ Հաշիշիք (հաշիշամոլներ). օտարների կողմից Իսմայելիտյան աղանդի հետեւորդներին տրված անուն:

⁹⁹ Ալ-Մուստասիմ. Բաղդադի Աբասյան խալիֆ (1242–1258 թթ.):

¹⁰⁰ «Հոռմաց հեծելն» = Ռումի Սելջուկյան սուլթանության հեծելազորը:

¹⁰¹ Սղարել = պաշարել. փոխառություն արաբերենից (ḥṣar):

¹⁰² Շամբ/Շամ = Ասորիք, Սիրիա. այդպես էր կոչվում նաեւ Դամասկոս քաղաքը:

¹⁰³ Միքայել VIII Պալեոլոգոս. Բյուզանդական կայսր (1258–1262 թթ.):

¹⁰⁴ Ձեռագրում իսռ:

¹⁰⁵ Կոստանդին Գունդստապլ. Կիլիկիո պալլ եւ թագավորահայր (մահ. 1263 թ.):

¹⁰⁶ Աւագ պարոն = պալլ, խնամակալ:

¹⁰⁷ Մանիօն. բերդ Իսավրիայում. տե՛ս Հովհաննեսյան, Կիլիկիոյ բերդերը, էջ 238–240; Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 341; Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 3, էջ 688:

գթուրքմանն Խարամնա¹⁰⁸: Եւ թագաժառանկն Հայոց Լեւոն ամուսնացաւ ընդ Կեռան¹⁰⁹ դուստրն պարոն Հեթում¹¹⁰ Լամբրունին տիրոջն, եւ ծնաւ դուստր զՋապլունն:

Ի թվին ԶԺԴ (1265) ծնաւ Հեթում թագաւորորդին, եւ վաղջանեցաւ պարոն Օշին թագաւորադքայրն, տէրն Կօռիկօսոս:

Ի թվին ԶԺԵ (1266) ծնաւ դուստրն պարոնին Հայոց Ֆիմի¹¹¹: Եւ Սմլմօթն¹¹² Մսրա զօրօքն մտաւ յերկիրս Հայոց, եւ ի Մառի¹¹³ բռնեցին զպարոն Լեւոն թագաւորորդին Հայոց Հեթմո, եւ սպանին զմիւս որդին՝ զպարոն Թորոս:

Ի թվին ԶԺԶ (1268) ձեռնայդրեցին կաթողիկոս Հայոց զտէր Յակոբ¹¹⁴: Եւ Լեւոն թագաւորորդին ազատեցաւ ի Մսրա: Մսրցին զԱնտաք էառ:

Ի թվին ԶԺԸ (1269) փլան ի շարժէ Սարվանտիքարն ու Համուսն¹¹⁵: Եւ

120թ ծնաւ դուստ||ր պարոնին Հայոց Սպիլն:

Ի թվին ԶԺԹ (1270) ըռէ տ-Ֆրանցն¹¹⁶ պաշարեաց զԴօնիզն¹¹⁷ եւ անդ

¹⁰⁸ Կարաման Իրն-նուրա Սուֆի. Անատոլիայի Կարամանիդների թուրքմենական հարստության հիմնադիրը (1256–1261/2 թթ.):

¹⁰⁹ Կեռան. Հայոց թագուհի (1269–1285 թթ.), անունը ծագում է հունարեն Կիր Աննա (տիկին Աննա)-ից:

¹¹⁰ Հեթում. Լամբրունի իշխան Կոստանդին թագադրի որդին (մահ. 1250 թ.):

¹¹¹ «Ի թվին ԶԺԵ... Ֆիմի» հատվածը բացակայում է Հեթում Բ թագավորի պատմության մեջ:

¹¹² Իզգեդդին Իդան Սամմալ-Մաութ (արաբերեն՝ «մահաթուն»)։ Մամլուքյան զորավար. տե՛ս Dédéyan, La chronique, p. 115n, 117n.

¹¹³ Մառի. Ամանոսյան լեռնանցք. տե՛ս Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 343; Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 3, էջ 700:

¹¹⁴ Հակոբ Ա Կլայեցի, Հայոց կաթողիկոս (1267–1286 թթ.):

¹¹⁵ Սարվանդիքար եւ Համուս. բերդեր Կիլիկիայում. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 206, 209–210; Edwards, The Fortifications, p. 216–221; Հովհաննեսյան, Կիլիկիոյ բերդերը, էջ 276–279; Hellenkemper, Burgen, S. 108–110, 111–115; Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 269, 396; Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 4, էջ 545:

¹¹⁶ Ըռէ տ-Ֆրանց (roi de France) = Ֆրանսիայի թագավոր. Այստեղ՝ Կուրդովիկոս IX (1226–1270 թթ.):

¹¹⁷ Դօնիզ = Թունիս. Կուրդովիկոս IX-ը իսկապես մահացել է Թունիսում, 1270 թ. իր ձեռնարկած ութերորդ խաչակրաց արշավանքի ժամանակ:

մեռաւ, եւ թագաւորեաց որդի նորա Ֆիլիպն¹¹⁸: Եւ վաղջանեցաւ թագաւորն Հայոց Հեթում, եւ տէրեաց որդի նորա Լեւոն:

Ի թվին ԶԻ (1271) ԺԴ (14) տաճիկ ղալէ¹¹⁹ կոտորեցան ի Կեպրոս: Եւ սիր¹²⁰ Ուտուարտն¹²¹ եկն յԱբա: Եւ ընդրեցին պապ զԳրիգորիոսն¹²², որ արար զմեծ ժողովն ի Լիւոնն¹²³: Եւ թագուեցաւ Հայոց թագաւորն Լեւոնն¹²⁴, եւ ծնաւ թագաւորին որդի ի Մսիս պարոն Թորոս:

Ի թվին ԶԻԱ (1272) ծնաւ Ըոթէնն:

Ի թվին ԶԻԲ (1273) ծնաւ դուստրն Զապլունն:

Ի թվին ԶԻԳ (1274) Պնդուխտար¹²⁵ սուլտանն եմուտ զօրօք, եւ խլեց զկանդարայն¹²⁶ Մսսա, եւ աւերեաց զերկիրս ի Մարշա մինչեւ ի Կոիկօս:

Ի թվին ԶԻԵ (1276) ծնաւ Սմբատն ու Սպիլն խեղեփ¹²⁷:||

121ա Ի թվին ԶԻԶ (1277) ծնաւ Կոստանդինն:

Ի թվին ԶԻԷ (1278) ծնաւ Թեֆանօն ու Ըոիթայն խեղեփ:

Ի թվին ԶԻԸ (1279) ծնաւ Ներսէսն: Եւ Ալֆին¹²⁸ մտաւ ի Հայք¹²⁹:

¹¹⁸ Ֆիլիպ III. Ֆրանսիայի թագավոր (1270–1285 թթ.):

¹¹⁹ Ղալէ/խալէ = նաւ. փոխառութիւն արաբերենից. տե՛ս Աճառյան, ՀԼՊ, հտ. 2, էջ 193:

¹²⁰ Սիր = տիար. փոխառութիւն հին ֆրանսերենից (sire):

¹²¹ Էդուարդ I. Անգլիայի թագաժառանգ, հետագայում Անգլիայի թագավոր (1272–1307 թթ.):

¹²² Գրիգոր X. Հռոմի պապ (1271–1276 թթ.):

¹²³ Լիոն. քաղաք Ֆրանսիայում:

¹²⁴ «Եւ թագուեցաւ ... Լեւոնն» հատվածը բացակայում է Հեթում Բ թագավորի պատմության մեջ:

¹²⁵ Պնդուխտար. Բայբարս ալ-Բուռնդուկդարի. Մամլուքյան իգիպտոսի սուլթան (1260–1277 թթ.):

¹²⁶ Կանդարա = կամուրջ. փոխառութիւն արաբերենից (qanṭara). Աճառյան, ՀԼՊ, հտ. 2, էջ 194:

¹²⁷ Խեղեփ = երկվորյակ:

¹²⁸ Ալֆի. խոսքը վերաբերում է Մամլուքյան իգիպտոսի սուլթան Ալ-Մանսուր Սեյֆեդդին Կալավուն ալ-Ալֆիին (1280–1290 թթ.):

¹²⁹ «Եւ Ալֆին մտաւ ի Հայք» բառերը բացակայում են Հեթում Բ թագավորի պատմության մեջ:

Ի թվին ՉԼԱ (1282) Մանկու Տամուր¹³⁰ եղբայր Ապաղա ղանին¹³¹, մտաւ ի Շամբն:

Ի թվին ՉԼԲ (1283) Թուրքմանքն տիրեցին Մանիօնին, յետ Ե (5) ամի պաշարման նորա: Վաղջանեցաւ Ապաղա ղանն եւ Մանկու Տամուրն՝ իւր եղբայրն: Եւ նստաւ միւս եղբայրն նորա Ահմատն¹³²:

Ի սոյն ամի ծնաւ Աւշինն ու Ալինախն խեղեփք:

Ի թվին ՉԼԳ (1284) եղեւ Թափումն Անամուռին¹³³ ի Թուրքաց:

Ի թվին ՉԼԴ (1285) սպանաւ Ահմատ ղանն, եւ Արղուն¹³⁴, որդին ի յԱպաղա ղանէն, եղեւ ղան:

Ի թվին ՉԼԵ (1286) վաղջանեցաւ Ֆիլիպ ըռէ տ-Ֆրանցն, եւ Թագաւորեաց¹³⁵ 121ր որդի նորա Ֆիլիպ¹³⁵: Եւ վաղջանեցաւ Թագաւորն¹³⁶ Արակունաց¹³⁶ Փեռն¹³⁷, եւ Թագաւորեաց որդի նորա Արֆուն¹³⁸:

Ի թվին ՉԼԶ (1288) մեռաւ Արղու ղանն, եւ նստաւ ղան եղբայր նորա Քեղաթուն¹³⁹:

Ի թվին ՉԼԸ (1289) վաղջանեցաւ ամենաբարի եւ ամենիմաստ Թագաւորն Հայոց Լեւոն, եւ եկաց պարոն Հայոց անդրանիկ որդի նորա Լեւոն¹⁴⁰: Եւ Ալֆի սուլտանն Մսրա էառ զՏրապօլիս ի քրիստոնէից:

¹³⁰ Մանգու-Թիմուր. Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան Աբաղայի (1265–1282 թթ.) եղբայրը եւ զորավարը:

¹³¹ Աբաղա. Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1265–1282 թթ.):

¹³² Ահմադ Թաքուդար. Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1282–1284 թթ.):

¹³³ Անամուր. բերդաքաղաք Իսափրիայում. տես Ալիշան, Սիսուան, էջ 320–323; Էփրիկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, հտ. 1, էջ 165–167; Հովհաննեսյան, Կիլիկիոյ բերդերը, էջ 371–384; Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 187–191; Հակոբյան, Մեյք-Բախշյան, Բարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 1, էջ 246–247:

¹³⁴ Արղուն. Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1284–1291 թթ.):

¹³⁵ Ֆիլիպ IV. Ֆրանսիայի Թագավոր (1285–1314 թթ.):

¹³⁶ Արակուն. Իսպանիայի Արագոն նահանգը:

¹³⁷ Փեռ (= Պիր). Պետրոս III, Արագոնի Թագավոր (1276–1285 թթ.), Սիցիլիայի Թագավոր (1282–1285 թթ.):

¹³⁸ Արֆուն = Ալֆոնս III, Արագոնի Թագավոր (1285–1291 թթ.):

¹³⁹ Քեյխաթուն. Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1291–1295 թթ.):

¹⁴⁰ Գրիշը սխալմամբ Հեթումի փոխարեն դրել է Լեւոն անունը:

Ի թվին ԶԼԹ (1290) մեռաւ Ալֆի սուլտանն Մարա, եւ եկեաց սուլտան որդի նորա Աշրաֆն¹⁴¹:

Ի թվին ԶԽ (1291) Աշրաֆ սուլտանն Մարա էառ ի քրիստոնէից զԱբա եւ զամէն Սէհլն:

Ի թվին ԶԽԱ (1292) Աշրաֆ սուլտանն Մարա սղարեց եւ էառ զՀօռօմկլայն: Եւ 122ա տուին ի սուլտանն զՊեհնանի բերդն: Եւ ի յայսմ ամի եղեւ մոլորումն Զատկ||ի:

Ի թվին ԶԽԲ (1293) Աշրաֆ սուլտանն սպանաւ յիւր ծառայիցն, եւ նստաւ ի տեղի նորա իւր եղբայրն Միլէք Նասրն¹⁴²:

Ի թվին ԶԽԳ (1294) Ճնուէզքն¹⁴³ շահեցան զՎնիցիանացն¹⁴⁴ կարվանն¹⁴⁵ ի յԱլաս: Եւ Հեթումն զպարոն Թորոս նստոյց, եւ ինք միայկեց եղաւ:

Ի թվին ԶԽԴ (1295) սպանաւ Քեղաթաւ զանն, եւ նստաւ Պատօ¹⁴⁶ զանն: Եւ ի սոյն ամի նստաւ զան Ղազան¹⁴⁷ որդի Արղունին: Եւ զնաց Հեթումն առ Ղազանն:

Ի թվին ԶԽԵ (1296) Հեթումն զՍմբատն եղիր յաթոռն, եւ ինք էառ զպարոն Թորոս, ու զնացին ի թագաւորութիւնն¹⁴⁸:

Ի թվին ԶԽԶ (1297) բռնեց Սմբատն զիր Բ (2) աղբայրն՝ զՀեթումն ու զպարոն Թորոսն:

122բ Ի թվին ԶԽԸ (1299) Խազանն¹⁴⁹ խանկրեց || զՄելէք Նասրն սուլտանն ի դաշտն Համսա¹⁵⁰:

Ի թվին ԶԾԱ (1302) Մարցին երեկ ի Սիս:

¹⁴¹ Ալ-Աշրաֆ Խալիլ. Մամլուքյան եգիպտոսի սուլթան (1290–1294 թթ.):

¹⁴² Միլէք Նասր = Նասրեդդին Մուհամմեդ. Մամլուքյան եգիպտոսի սուլթան (1294–1295, 1299–1309, 1309–1340 թթ.):

¹⁴³ Ճնուէզք = Ճենուվացիներ:

¹⁴⁴ Վնիցիանք = Վենետիկցիներ:

¹⁴⁵ Կարվան = քարավան:

¹⁴⁶ Պատօ = Բալդու. Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1295 թ.):

¹⁴⁷ Ղազան. Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1295–1304 թթ.):

¹⁴⁸ «Թագաւորութիւնն» բառի տակ հեղինակը նկատի ունի Բյուզանդական կայսրութիւնը: Այստեղից սկսվում է Հեթում Նղիրցու սեփական շարադրանքը:

¹⁴⁹ Խազան = տե՛ս ծանոթագրութիւն 147:

¹⁵⁰ Համսա = Հոմս. քաղաք Սիրիայում:

Ի թվին ԶԾԲ (1303) Մարցին տարաւ զՄլունն¹⁵¹:

Ի թվին ԶԽԷ (1298) Մարցին սղարեց զՀամուսն: Ու Կապնուն¹⁵² տէրն¹⁵³ փախոյց զՍմբատն, որ սպանեց զպարոն Թորոս, եւ եհան զՀեթումն ի բանդէն:

Ի թվին ԶԽԶ (1297) սպանեց Սմբատն զիր եղբայրն զպարոն Թորոսն:

Ի թվին ԶԼԴ (1285) Կեռան թագուհի վաղջանեցաւ յօգօստոս Թ (9):

Ի թվին ԶԾ (1301) Ներսէս վաղջանեցաւ, մախս ԻԶ (26):

Ի թվին ԶԾԶ (1307) Պիլարդուն¹⁵⁴ սպանեց զՀեթում աւաք պարոնն ու տղա թագաւորն Լեւոն, ի նոյնմբեր ԺԵ (15), ի դաշտն Անարգաբո:

Ի թվին ԶԾԸ (1309) մեռաւ պարոն Ալինախն, յօգօստոս ԻԷ (27):

Ի թվին ԶԾԹ (1310) ծնաւ Զապել¹⁵⁵ թագաւորին զԼեւոնն¹⁵⁶, Թ (9) յապրիլն, եւ ինք վաղջանեցաւ մայիս Գ (3):||

123ա Ի թվին ԶԿԸ (1319) մտաւ Մարա հեծելն յերկիրս՝ Խարաթայն¹⁵⁷ ու Հալպայ ամիրայն, ու եկին ի Սիս ԻԷ (27) ի մայիսն, երեքշափթի: Լ (30) ի մայիսն, ի շաբաթ, աւերեց զէջմիածինն¹⁵⁸:

¹⁵¹ Մլուն. թեեւ այս անունը համընկնում է Լամբրոնի եւ Բարձրբերդի միջեւ գտնվող Մոլեւոն բերդի անվանը, սակայն անհավատալի է, որ 1303 թվականին եգիպտական մամլուքները գրաված լինեին այն: Մոլեւոնի մասին տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 141–143; Edwards, The Fortifications, p. 195–198; Հովհաննեսյան, Կիլիկիոյ բերդերը, էջ 120–122; Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 347; Հակոբյան, Մեծիք-Քախչյան, Բարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 3, էջ 852–853:

¹⁵² Կապան. բերդ Լեւոնային Կիլիկիայում. տե՛ս Տեր-Ղազարյան, Հայկական Կիլիկիա, էջ 36–37; Edwards, The Fortifications, p. 124–131; Հովհաննեսյան, Կիլիկիոյ բերդերը, էջ 159–166; Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 286–287; Հակոբյան, Մեծիք-Քախչյան, Բարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 2, էջ 946:

¹⁵³ «Կապնու տէր» բառերի տակ հեղինակը նկատի ունի Հեթում Բ-ի եղբորը, Հայոց ապագա թագավոր Կոստանդին Բ (I)-ին (1298–1299 թթ.):

¹⁵⁴ Քիլարդու. մոնղոլ զորահրամանատար (հիշատակված 1306–1308 թթ.):

¹⁵⁵ Զապել. Հայոց թագուհի (1308–1310 թթ.), Հեթում Կոռիկոսցի պատմիչի դուստրը, Օշին թագավորի առաջին կինը:

¹⁵⁶ Հայոց ապագա Լեւոն Գ (III) թագավորը (1301–1307 թթ.):

¹⁵⁷ Այս անձնավորության ինքնությունը մեզ չհաջողվեց պարզել:

¹⁵⁸ Սսի սուրբ էջմիածին եկեղեցին, ըստ պատմական տվյալների՝ կառուցված Հայոց Լեւոն Բ (I) թագավորի կողմից. «Այս Լեւոն շինեաց ի Սիս, եւ կառոյց եւ հիմնարկեաց զհաստահիմն եւ զհոյակապ, զհռչակելի, զբարձրաշտարակ,

Ի թվին ԶԿԹ (1320) հանկաւ ի Քրիստոս աստուածասէր թագաւորն Օշին, յունիս ԺԹ (19), հինգշաբթի: Ու եղիր յիր տեղն զիր որդին զԼեւոնն, ու սահմանեց պայլ՝ զպարոն Օշին¹⁵⁹ Կոռիկոսո տէրն, ու զպարոն Հեթում Ախտուցն տէրն, որ հոգային զերկիրն Ժ (10) տարի: Աւրհնեցին թագաւոր զԼեւոն որդի Օշինն, Ա-ն (1) ի փետրուարն, եւ ի նոյն օրս պսակեցին զթագաւորս ի հետ տամուծէլ¹⁶⁰ Ալիծին¹⁶¹, դստերն պարոն Օշին Կոռիկոսոյ տիրոջն:

Ի թվին ԶԶ (1321) բռնեցին զպարոն Զապլունն¹⁶², Օշին թագաւորի քոյրն, ի յԱյաս, Գ-ն (3) ի մարտն:

Ի թվին ԶԶ (1321) մտաւ Տամուրտաշն¹⁶³ յերկիրս, ու գնաց ի Սիս, ի շա-
123ր բաթ, ի|| նոյեմբեր ԺԴ-ն (14):

Ի թվին ԶԶԱ (1322) երեկ Մարա հեծելն ի յԱյաս: Ի յապրիլ ԻԱ (21), չորեքշաբթի, առին զԱյաս:

Ի թվին ԶԶԲ (1323) հանկաւ ի Քրիստոս Ճուան¹⁶⁴ թագուհի: Եւ տէր Կոստանդին Լամրունցի¹⁶⁵ կաթողիկոսն գնաց առ Մարա սուլտանն:

Ի թվին ԶԶԳ (1324) ծնաւ պարոն Հեթում Ախտուցն տիրոջն որդի Ճուֆրին¹⁶⁶, ի ԺԹ (19) հոքտեմբոն:

Ի թվին ԶԶԵ (1326) ծնաւ նոյն պարոն Հեթում Ախտուցն տիրոջն որ-

զգմբեթաշէն սուրբ կաթողիկէ տաճարն, ի յանուն էջմիածնայ». *Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն*, էջ 157:

¹⁵⁹ Օշին. Կոռիկոսի կոմս, Կիլիկիո պայլ (1320–1329 թթ.):

¹⁶⁰ Տամուծէլ = օրիորդ. փոխառութիւն իտալերենից (damigella). տե՛ս *Աճառյան*, ՀԼՊ, հտ. 2, էջ 301:

¹⁶¹ Ալիս. Հայոց թագուհի (1321–1329 թթ.):

¹⁶² Զապէլ = Իզաբել Տյուրացի. Կիպրոսի գահի բռնազավթիչ Ամորի Տյուրացու (1306–1310 թթ.) կինը, Հայոց թագավոր Լեւոն Գ (II)-ի դուստրը (մահ. 1323 թ.):

¹⁶³ Տիմուրտաշ. Ռումի երկրի մոնղոլ կուսակալ (1317–1327 թթ.):

¹⁶⁴ Ճուան = Յովհաննա կամ Ժաննա-Իրեն Անժուացի. Հայոց թագուհի (1316–1320 թթ., մահ. 1323 թ.):

¹⁶⁵ Կոստանդին Դ Լամբրոնացի. Հայոց կաթողիկոս (1323–1326 թթ.):

¹⁶⁶ Ճուֆրին մահացել է 1358 թ., ինչի մասին տեղեկացնում է նրա եղբոր՝ Կոստանդինի շափածո հիշատակարանը. տե՛ս «Մայր ցուցակ Մատենադարանի», հտ. 2, էջ 130; *Ալիշան*, Սիսուան, էջ 413:

դի Կոստանդին¹⁶⁷, ի հոքտեմբո, ի ԺԲ (12):

Ի թվին ՉՀԸ (1329), Ա (1) ի սեխտեմբոն, Լեւոն թագաւորն յղրկեց զպարոն Հեթում Ախտուցն տէրն, սարած¹⁶⁸ զալէով մի, ի Ֆռանք՝ վասն իւր թագուհի գտնելոյ: Եւ հասաւ ի Սիծիլիո կղզին ի Զ-ն (6) ի հոքտեմբոն: Եւ գտեալ 124ա որ ունէր Սիծիլիո թագաւորն դստերս երիս, եւ իմ տեսեալ յոյժ գեղ||եցիկ մինն քան զմիւսն: Եւ անդ արարեալ խնամութիւն, եւ ըռէ Ֆտրիկ¹⁶⁹ կամեցաւ տալ իւր դստերացն՝ զոր եւ կամենայր թագաւորն առնուլ:

Եւ անտի դարձեալ՝ եկի ի Հայք, ի թվին ՉՀԹ (1330), ի Զ-ն (6) յունուարն, ի Կոռիկոս, եւ ի ԺԳ-ն (13) յունուարն գնացի ցամքով առ թագաւորն ի Սիս: Եւ թագաւորն լուեալ զխնամութիւնն, եւ հաւնեցաւ առնուլ իւր թագուհի ի դստերացն ըռէ Ֆտրկայ:

Եւ առաքեաց կրկին զիս՝ զՀեթումս, եւ եպիսկոպոս զտէր Թադէոս¹⁷⁰, եւ զտիկին Մլքի¹⁷¹ սինիջալէսն¹⁷² եւ այլք՝ գնալ կրկին տեսանել զդստերսն ըռէ Ֆտրկայ: Նաւեցաք ի յԱյաս ԺԷ (17) ի մարտն, եւ Աստուծով հասաք ի Սիծիլիոյ 124բ կղզին, Զ-ն (6) ի մ||այիսն:

Եւ կրկին տեսաք զդստերս ըռէ Ֆտրկայ, եւ ոչ կամէաք հաւանիլ ամենե-

¹⁶⁷ Հայոց ապագա Կոստանդին Ե (IV) թագավորը (1365–1373 թթ.):

¹⁶⁸ Սարել = պատրաստել, սարքել, կարգի բերել (տե՛ս Դազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 316), հետեւաբար «սարած զալէ» նշանակում է «կահավորված նավ»:

¹⁶⁹ Ֆրեդերիկ III Արագոնացի. Սիցիլիայի թագավոր (1296–1337 թթ.):

¹⁷⁰ Հավանաբար, խոսքը վերաբերում է Թադէոս Կաֆայեցի արքեպիսկոպոսին, որը մեկ անգամ էլ (1327 թ.) Լեւոն Ե (IV)-ի կողմից, որպէս դեսպան, ուղարկվել էր Հռոմի պապի մոտ. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 558; Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. 2, էջ 248: Թերեւս նույնն է նաեւ Սանուտոյի հիշատակած Թադէոս եղբայրը, որը նույնպէս Լեւոնի դեսպանի հանգամանքով այցելել էր Հռոմի պապին (1324 թ.). տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 391, 558; Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. 5, էջ 319:

¹⁷¹ Մլքի. հավանաբար Կիլիկիո սենեշալ (սեղանապետ) Հեթումի (1321–1331 թթ.) կինը: Հեթում սենեշալի մասին տե՛ս Langlois, Cartulaire, p. 185; Ալիշան, Սիսուան, էջ 412, 485; Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. 3, էջ 76; Բոռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, էջ 74:

¹⁷² Սինիջալէս = սեղանապետի տիկին. փոխառություն հին ֆրանսերենից (senescal/sénéchal). տե՛ս Աճառյան, ՀԼՊ, հտ. 2, էջ 301; Դազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 321, 327:

քեան առնուլ զմինն ի դստերաց նորա: Դարձաւ եպիսկոպոսն առ թագաւորն՝ տալ զնշանս դստերացն մի ըստ միողէ: Եւ ես՝ Հեթումս, մնացի անդ, ի Սիկիլիայ: Եւ եկն հրաման տեսուն իմոյ Լեւոն թագաւորի առ իս, որ հաւանեալ էր առնուլ իւր թագուհի զաւաք դուստրն զԿոստանցիայ¹⁷³ եկն համանքն¹⁷⁴ յունիս է (7):

Ի թվին 92 (1331) դրաք մատնի աւաք դստերն, եւ ելաք ի Սիկիլիոյ 9 (6) ղալէով, Ժե (15) ի սեխտեմբուն: Եւ Աստուծոյ օգնութեամբն հասաք շնոֆոր թագոհովն ի Հայք, ի Տարսոյ գետքերանն, ի Գն (3) ի հոքտեմբուն:

125ա Եւ եղեւ հարսանիս Լեւոն թագաւորին|| ի Սիս, Գ (3) նոյեմբուն, ի կիրակէ: Եւ յաւուրս եղեւ ձիաւորօրհնէք ՃԺ (110):

Ի թվին 92Դ (1335) անիծած ազքն Մահմէտա Շամցին¹⁷⁵, վասն բռնելոյ յորսկայքն¹⁷⁶ զԼեւոն թագաւոր, յանկասկած յիշվեց¹⁷⁷ Իե (25) ի մայիսն, հինգշափթի, ի Քրիստոսի Համբարձմանն արն, ի յորսկայքն եւ ի Մլունն: Եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ թագաւորն հանդիպեցաւ յԱտանա: Եւ կացեալ անդ մինչեւ յերկուոն, եւ առեալ զգաղթկանն առջեւ իւր, եւ գնաց ի Մօլեւոնն: Եւ կեցաւ Թուրքն յերկիրս ար Ը (8), ու գնացին չվի Տարսուս, ու այրեց ու փլուց զՏարսոս մնարայն¹⁷⁸: Եւ ի նոյն տարիս առին սղարով¹⁷⁹ զբերդն նղիրն եւ աւերեցին:

Ի թվին 92ե (1336), վասն պոմնին¹⁸⁰ որ ունէր հետ սուլտանին՝ թէ եփ¹⁸¹

¹⁷³ Կոնստանս Արագոն-Սիցիլիացի. Հայոց թագուհի (1331–1341 թթ.):

¹⁷⁴ Համանք = հրաման, կարգադրութիւն. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 9:

¹⁷⁵ Շամցի = սիրիացի, դամասկացի:

¹⁷⁶ Անձանոթ բառ. թերեւս նշանակում է՝ որսատեղի:

¹⁷⁷ Յիշվել = արշավել, ասպատակել. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 172–173:

¹⁷⁸ Մնարայ/Մնիրայ = մինարեթ. փոխառութիւն արաբերենից (mināra). տե՛ս Աճառյան, ՀԼՊ, հտ. 2, էջ 199: Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 141: Մեր դեպքում, սակայն, այդ բառն ունի փարոս նշանակութիւնը:

¹⁷⁹ Սղար = պաշարում. տե՛ս Ժանոթագրութիւն 101:

¹⁸⁰ Պոման = պայման, դաշինք. Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 283:

¹⁸¹ Եփ/եք = երբ. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 187, 204:

125բ դու շմորիս¹⁸² || ու ես¹⁸³, նայ մոտեց¹⁸⁴ գէտ Շամցին եւ երեկ ի վրա Կուկ-
լա¹⁸⁵: Ու գտաւ թիթեւ¹⁸⁶ ի մարդուէ, ու կռվեցաւ ու էառ¹⁸⁷ ժՁ (16) յունիսն:
Եւ էառ զճոխին¹⁸⁸, զպուրճն¹⁸⁹ ու զծակքն¹⁹⁰ Ձ (6) յուլիսն:

Ի թվին 929 (1337) երեստ թագաւորն ի Հայոց երկրէն ի Մարա սուլ-
տանն ի Միլէք Նասրն, զՋահնայ¹⁹¹ այնդիհն¹⁹², իր բերդերովն ու երկրովն:

Եւ ի նոյն տարիս երեւեցաւ յերկինս ասթիւղն գիսաւոր: Եւ տվին ի Խա-
րամանն¹⁹³ զԴեղնքարն¹⁹⁴, եւ այլ բերդեր այլ խլեցին:

182 Շմորել = շփոթել, խախտել. Դադարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 219:

183 «Եփ դու շմորիս՝ ու ես» նախադասությունը պետք է հասկանալ հետեւյալ կերպ. «Երբ դու պայմանը խախտես՝ ես էլ կխախտեմ»: Ի դեպ, սա միջազգային իրավունքի կարեւոր դրույթ է բացահայտում՝ այն է, երբ կողմերից մեկը խախտում է պայմանագիրը, ապա մյուս կողմը նույնպես իրավունք է ստանում խախտելու այն:

184 Մոտել = ապստամբել, ըմբոստանալ. տե՛ս Դադարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 155: Ըստ երեւույթին, փոխառված է ասորերենից (mrād):

185 Կուկլայ կամ Կուկլակ. բերդ լեռնային Կիլիկիայում. տե՛ս Edwards, The Fortifications, p. 139-142; Հովհաննեսյան, Կիլիկիոյ բերդերը, էջ 97-102; Hellenkemper, Burgen, S. 225-228; Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 323-324.

186 Թիթեւ = թեթեւ. ըստ այդմ, «թիթեւ ի մարդուէ» նշանակում է «սակավամարդ»:

187 Ջեռագրում՝ իսռ:

188 Ծոխի. անծանոթ տեղանուն, որը, թերեւս կարելի է նույնացնել Մսիսի գավառի Ծուազեթ (Joacheth) բնակավայրի հետ. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 255; Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 280.

189 Պուրճ = բուրգ, ամրոց. փոխառություն արաբերենից (burj). տե՛ս Աճառյան, ՀՀՊ, հտ. 2, էջ 202; Դադարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 286:

190 Ծակ բառն այստեղ, հավանաբար, նշանակում է քարանձավ: Բառի այդ նշանակության մասին տե՛ս Վնոր Բառգիրք», հտ. 1, էջ 1001:

191 Ջահան (Ջեհուն, Ջիհուն). Կիլիկիայի Պիրամոս գետը:

192 Դիհ = կողմ. տե՛ս Դադարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 177: Ըստ այդմ, «այնդիհն» նշանակում է «այնկողմ»:

193 Խարաման. Կարամանների թուրքմենական ցեղ. տե՛ս նաեւ՝ ծանոթագրություն 108:

194 Դեղնքար. բերդ լեռնային Կիլիկիայում. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 273; Էփրիկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, հտ. 1, էջ 602-603; Հովհաննեսյան, Կիլիկիոյ բերդերը, էջ 94-95; Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 236; Հակոբյան, Մելիք-Բախչ

Ի թվին ԶԴ (1341) սատակեցաւ Տաճկաց սուլտանն Միլէք Նասրն: Եւ ի նոյն ամիս, Իէ յաղվեստօսն, մեռաւ Լեւոն թագաւորն՝ որդի Սշին թագաւորի առաջնոյ: Եւ եղիր պայլ Հայոց զպարոն Ճուան¹⁹⁵ բրինձն¹⁹⁶, Սրո տիրոջն¹⁹⁷ ...||

126ա Ի թվին ԶԶԲ (1323) գնաց տէր Կոստընդին կաթողիկոսն առ սուլտանն Մսրա, եւ արար սէր ու խաղաղութիւն, եւ դարձաւ մեծ պատվով: Եւ երեստ կաթողիկոսի Գ (3) ձիաւոր այլ, որ ծառա կային, եւ այլ ծառայք այլ ի փոքրագունից, եւ դարձաւ ի Սիս:

Ի թվին ԶԶԴ (1325), ի մայիս ԻԲ (22), հինգշաբթի, ընդ լոյսն, երիտասարդ մի կոյր է (7) ամ էր որ բնաւ լոյս չէր տեսել Բ (2) աչքն: Գնաց առջեւ սոյնին¹⁹⁸ սուրբ Աստուածածնին, եւ լալով խնդրէր զբժըշկութիւն: Նա յառաւօտուն յայտնի տեսաւ զսուրբ Աստուածածինն, որ ձենէր¹⁹⁹ եւ ասէր. «Գրիգոր, Գրիգոր, է՛ր կու լաս, յորժամ կուրցար է՛ր չեկեր առ իս, որ բժշկէի²⁰⁰ զքեզ»: Եւ նա ասէ. «Ոչ գիտէի զյարկ քո»: Եւ եղիր սուրբ կոյսն զձեռն, եւ 126բ ճեղքեց զթարթիչ||քն, եւ նոր պտուղ շինեց, եւ կալեալ փոքր շիշ եւ դեղդիր, եւ անցոյց զդեղդիրն յայլքն: Եւ առ ժամայն բժշկեցաւ, եւ տեսաւ յայտնի զսուրբ Աստուածածինն՝ ծերանասգեստ, եւ Բ (2) հրեշտակ առջին: Եւ ոմանք որ տեսել ին²⁰¹ զնա՝ յառաջն թուխակն էր, եւ այժմ խայժակն եղեւ: Եւ ամենայն բնակիչք քաղաքին եւ գաւառին տեսան եւ գոհութիւն տվին Աստուծոյ աւրհնելոյն, յաւիտեանս յաւիտենից, այժմ եւ անբաւ յաւիտեանս, ամէն²⁰² :||

յան, Բարսեղյան, Տեղանունների բառարան, հտ. 2, էջ 76:

195 Ճուան = Հովհաննես (Ջիւան, Ջեհան) Լուսինյան, Կիլիկիո պայլ (1341–1342 թթ.):

196 Բրինձ = պրինց, իշխան. փոխառություն հին ֆրանսերենից (prince):

197 Այս բառից հետո թերթ է ընկել: Պետք է ենթադրել, որ «տիրոջն» բառին հաջորդել է «որդին» բառը, նկատի ունենալով, որ Հովհաննես-Ջեհանը Տյուրոսի (Սուր) տիրոջ՝ Կիպրոսի գահի բռնազավթիչ Ամորիի (1306–1310 թթ.) որդին էր:

198 Սոյն. ըստ երեւույթին, այս բառը պետք է հասկանալ «սյուն», ինչը նշանակում է, որ այն սուրբ Աստվածածնին նվիրված ինչ-որ հուշարձան-աշտարակ է եղել:

199 Ձեռագրում՝ ձինէր: Ձենեւ-ը նշանակում է ձայնեւ, ձայն տալ:

200 Ձեռագրում՝ բժշկելի:

201 Ին = էին օժանդակ բայի բարբառային ձեւը:

202 Այս բառից հետո այլ գրչով երեք տող. «Ի թվին ՊԼԷ (1388), ի մայիս ԺԸ (18), հանկաւ ի Քրիստոս Թորոսն որդի պարոն Սշին տուայտրուն ու պարոն Աստուածյակորանց», որից հետո թերթ է ընկել:

127ա Ի Թվին Հայոց ՉԾԴ (1305) Հեւոն թագաւոր՝ որդի պարոն Թորոսի, ի Քրիստոսի սուրբ Մնընդանն արն, արար ձիաւոր²⁰³ զիս՝ զՀեթում Ախտուցն տէր ջամբուլա²⁰⁴ Հայոց:

Ի Թվին ՉԿԶ (1317) Աւշին թագաւոր յղրկեց զիս՝ զՀեթումս, յառ ըռէ Հոռուպէրտն²⁰⁵ ու առ իր աներն²⁰⁶ բրինձն, ի յԱնափլն²⁰⁷: Գնացի առ իրենք, ու կեցա ի դուրս յերկրէս ամիս Թ (9), ու դարձայ եկի ի յերկիրս:

Ի Թվին ՉԿԸ (1319) Աւշին թագաւոր յղրկեց զիս՝ զՀեթում Ախտուցն տէր ջամբուլայս, ի յառ պապն²⁰⁸, ի յԱւինիունն²⁰⁹: Ու կեցայ ի դուրս ի յերկրէս տարի Ա (1) ու ամիս ԺԱ (11) ու ար ԻԴ (24), ու դարձայ եկի յերկիրս:

127բ Ի Թվին ՉՀԸ (1329) Հեւոն թագաւոր՝ յորդի Աւշին թագաւորին, յղրկեց զիս՝ զՀեթում Ախտուցն տէրս, յառ ըռէ Տտրիկն՝ վասն իր կարգման: Գնացի առ ինք ի Մսինն²¹⁰, ու կեցա ի դուրս յերկրէս ամիս Ե (5), ու դարձայ ու եկի յերկիրս:

Ի Թվին ՉՀԹ (1330) Նոյն թագաւոր Հեւոն կրկին յղրկեց զիս՝ զՀեթում Ախտուցն տէր ջամբուլայս, առ ըռէ Տտրիկն՝ վասն իր թագուհէ բերելուն: Գնացի առ ինք ի Մսինն, ու կեցայ ի դուրս ի յերկրէս տարի Ա (1) ու ամիս

²⁰³ «Արար ձիաւոր» = «ասպետ կարգեց»:

²⁰⁴ «Ախտուցն տէր ջամբուլա (= chambrelan, սենեկապետ)» բառերը Ֆ. Կոնիբերը կարդացել է «եւ տուցն տէր ջամբուլա» (Conybeare, Catalogue, p. 291), ինչը Վ. Հակոբյանին թյուրիմացաբար հիմք է տվել ենթադրելու, որ Հեթում Նղիրցին Հեւոն Դ (III)-ի կողմից Հայոց սենեկապետ է կարգվել 1305 թվականին. տե՛ս Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 1, էջ 397, ծանոթ. 3:

²⁰⁵ Ռոբերտ Անժուացի. Նեպոլի թագավոր (1309–1343 թթ.):

²⁰⁶ «Ու առ իր աներն» բառերը Ֆ. Կոնիբերը կարդացել է «տառորաներն» (Conybeare, Catalogue, p. 291): Օգտվելով Կոնիբերից, Նույնը կրկնել է Վ. Հակոբյանը. տե՛ս Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 1, էջ 390, 397, ծանոթ. 4: Օշինի աները, այսինքն Նրա կնոջ՝ Յովհաննայի կամ Ժաննա-Իրենի հայրը, Տարանտոյի պրինցն էր՝ Ֆրիլպ Անժուացին. տե՛ս Rüdts-Collenberg, The Rupenides, III (H2).

²⁰⁷ Անափլն = Նեպոլի. քաղաք Իտալիայում:

²⁰⁸ Այդ ժամանակ Հռոմի պապը Հովհաննէս XXII-ն էր (1316–1334 թթ.):

²⁰⁹ Աւինիուն = Ավինյոն. քաղաք Ֆրանսիայում, Հռոմի պապերի նստավայրը 1309–1377 թթ.: Ավինյոնի Աթոռի եւ Կրիլկիայի հարաբերութիւնների մասին մանրամասն տե՛ս Richard, La papauté, p. 184–187.

²¹⁰ Մեսինա. քաղաք Սիցիլիայում:

Ջ (6): Դարձայ ու եկի յերկիրս, ու բերի զթագուհին զԿուստանցիա՝ զաւաք դուստրն ըռէ Ֆտրկա:

Եւ ի թվին 926 (1336) նոյն թագաւորն լեւոն յղրկեց զիս՝ զՀեթում Ախ-
128ա տուցն տէր ջամբուլայս Հայոց, առ Մարա սուլտանն դեսպան: Գնացի ինչվի||յա-
վազն²¹¹ ի յԱրիշն²¹², եւ անտի դարձուց զիս սուլտանն Միլէք Նասրն, որ եկի
յերկիրս. կեցայ ի դուրս ամիս²¹³:

Ի թվին 979 (1344) Կի թագաւորն Հայոց յղրկեց զիս՝ զՀեթում Ախտուցն
տէր ջամբուլայս Հայոց, ի Կոստանդնուպօլիս²¹⁴ վասն իր թագուհի²¹⁵, որ բե-
րի յերկիրս: Գնացի ի դեսպանութիւն, նայ ոչ կամեցաւ գալ ի յերկիրս: Կե-
ցայ ի դուրս ի յերկրէս ամիս 2 (6)²¹⁶, դարձայ ու եկի յերկիրս:

²¹¹ Ավազ. այս բառն այստեղ գործածված է ավագուտ կամ անապատ իմաստով:

²¹² Ալ-Արիշ. քաղաք Պաղեստինի եւ նգիպտոսի սահմանագլխին, Սինայի թերակղզում:

²¹³ «Ամիս» բառից հետո գրիչը մոռացել է նշել թիվը, կամ այն ջնջվել է:

²¹⁴ Ձեռագրում՝ Կոսդպօլս:

²¹⁵ Խոսքը վերաբերում է Գիի երկրորդ կնոջը՝ Թեոդորա Սիրգիանեսին, որից Խա-
ունեցել էր մի դուստր՝ Իզաբել կամ Մարգարիտ անունով (Rüdt-Collenberg, The
Rupenides, III (H2), p. 74, 75–76): Երբ թագուհին հրաժարվում է գալ Կիլիկիա,
Գին դիմում է Հռոմի պապ Կղեմես VI-ին (1342–1352 թթ.), նրանից ապահար-
զանի եւ նոր ամուսնության թույլտվություն խնդրելով, եւ վերջինս սիրահոժար
կերպով բավարարում է նրա խնդրանքը. տե՛ս Coureas, Papacy, p. 106.

²¹⁶ Ձեռագրում՝ 20:

3. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ (XIV դ.)

Քրիտանական Գրադարանի Or.5458–Arm.116 ձեռագրի տարբեր էջերում պահպանվել են նաև Կիլիկիայի պատմությանն առնչվող մի քանի ժամանակագրական տեղեկություններ, որոնց հրատարակությունը, կարծում ենք, նույնպես օգտակար կարող է լինել մասնագետների համար, նկատի ունենալով, մանավանդ, XIV դ. հայկական աղբյուրների սակավությունը: Առանձնակի հետաբերություն է ներկայացնում Մարիոն թագուհու կրկնակի գահակալումներին (1363–1364, 1373–1374 թթ.) վերաբերող II գրառումը, որը, որպես լրացում, կցված է Ներսես Պալիանենցի «Իշխանութիւնք եւ թագաւորք Հայոց» գավազանացանկին¹: III-ը որոշ նոր մանրամասներ է ավելացնում Լիպարիտ զորավարի սպանության հանգամանքներին: Իսկ IV համարի տակ հրատարակվող տեղեկությունները վկայում են այն մասին, որ հայերն անտարբեր չեն եղել իրենց գերյալ թագավորի՝ Լեւոն Զ (V) Լուսինյանի նակատագրի հանդեպ:

Հիշատակագրությունների բնույթ կրող այդ գրառումները, կատարված տարբեր գրիչների ձեռով, տեղ են գտել ձեռագրի առանձին էջերում, կամ էլ կցված են պատմական բովանդակություն ունեցող այլ բնագրերի: Հարմարության նկատառումով խախտելով էջերի հաջորդականությունը, ստորեւ այդ տեղեկությունները ներկայացնում ենք ժամանակագրական կարգով:

¹ Վերջինիս հրատարակությունը տես՝ Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 195–208:

* * *

I.

145բ Թվին ՊԺԵ (1366)² ըռէ Փեռն³ ելաւ Ճ (100) դալէով ի Սկանտրի⁴, ու էառ⁵ ու այրէց ու թաղթնեց⁶, ու կեցաւ Գ (3) օր ու դարձաւ: Ու ի մի կայլ⁷ տարին, յայն օրն, երեկ ելաւ ի Տրապօլիս⁸:

II.⁹

145ա Կոստընդին¹⁰, որդի պարոն Պաղտնին՝ ամս Ի (20):
Մարիուն¹¹ թագուհի՝ ամս Ա (1):
Կոստընդին¹², որդի պարոն Հեթմո՝ ամս Ժ (10):
Դարձեալ Մարիուն թագուհի՝ ամս Ա (1)¹³:

² Թվականը սխալ է. Ալեքսանդրիայի գրավումը ֆրանկների կողմից տեղի է ունեցել 1365 թվականին:

³ Փեռ (= Պիեր). Պետրոս I, Կիպրոսի թագավոր (1359-1369 թթ.):

⁴ Սկանտրի = Ալեքսանդրիա, քաղաք եգիպտոսում:

⁵ Ձեռագրում՝ իառ:

⁶ Թաղթնել/Թախթանել = ավարի մատնել, թալանել. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 244-245:

⁷ Կայլ = գալ, եկող (մյուս):

⁸ Տրապօլիս = Տրիպոլի. քաղաք Լիբանանում:

⁹ Այս հատվածը, որպես լրացում, կցված է Ներսես Պալիանենցի «Իշխանութիւնք եւ թագաւորք Հայոց» աշխատությանը: Պալիանենցի այդ երկի հրատարակությունը տե՛ս Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 195-208:

¹⁰ Խոսքը վերաբերում է Կիլիկիո թագավոր Կոստանդին Գ (III)-ին, որը, սակայն, իրականում գահակալել է ոչ թե 20, այլ 19 տարի (1344-1362 թթ.):

¹¹ Մարիոն. Հայոց թագուհի (1344-1362 թթ., մահ. 1377 թ.). ըստ այս եզակի տեղեկության՝ իր ամուսնու՝ Կոստանդին Գ (III)-ի մահից հետո, Մարիոնը մեկ տարի միանձնյա գահակալել է Կիլիկիայում: Նրա մահվան ճշգրիտ թվականը (ՊԻՁ (1377), յուլիսի ԺԸ (18), տե՛ս Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 250:

¹² Կոստանդին Ծ (IV). Հայոց թագավոր (1365-1373 թթ.):

¹³ Ըստ այսմ, Մարիոն թագուհին 1373 թվականին վերստին մեկ տարով ստանձնել է Հայոց գահը, մինչդեռ Հովհաննես Դարդելի վկայությամբ՝ նա ընդամենը երկրի խնամակալ է կարգված եղել. տե՛ս Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրութիւն, էջ 68: Խնդրի առնչությամբ հմմտ. Mutaflan, Léon V Lusignan, p. 203-204.

Լեւոն¹⁴, որդի Ճուան¹⁵ բրընձին¹⁶, ամիս Ժ (10)¹⁷:

III.

143բ Ի թվին ՊԺԸ-ն (1369), ի մայիս¹⁸ ամսուս Ի-ն (20), երեկ Տարսոյ¹⁹ նա-
յիպն²⁰ Շուհորէորդին²¹, ի վրայ Սըսու: Ի շաբաթ օր կովեցան յուսին²² դիհն²³,
ու իրք մի վզեն²⁴ չկարցին այնել²⁵: Ու կերակի ի վաղուենէ եկին յԱնցմնցկին²⁶

¹⁴ Լեւոն 2 (V) Լուսինյան. Հայոց թագավոր (1374-1375 թթ.):

¹⁵ Ճուան = Հովհաննես (Ջիւան, Ջեհան) Լուսինյան, Կիլիկիո պալլ (1341-1342 թթ.),
Հայոց Լեւոն 2 (V) թագավորի հայրը:

¹⁶ Բրինձ = պրինց, իշխան. փոխառություն հին ֆրանսերենից (prince):

¹⁷ «Ամիս Ժ» բառերը Ֆ. Կոնիբերր, անուշադրությամբ, թարգմանել է «տաս տարի»
(Conybeare, Catalogue, p. 292), ինչը տեղիք է տվել լուրջ թյուրիմացությունների. այդ
մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության «Կոստանդին Ե (IV) ենթագլխում:

¹⁸ Ջեռագրում՝ մայի:

¹⁹ Տարսոն. քաղաք Կիլիկիայում:

²⁰ Նայիպ = կուսակալ, փոխանորդ. փոխառություն արաբերենից (نایب). տե՛ս Ղա-
զարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 184:

²¹ Շուհորէորդի. Ամենայն հավանականությամբ Տարսոնի էմիր կամ նայիպ Մանչակի Շա-
հարօղլի մականվան հայկականացված (որդի=օղլի) եւ մի փոքր աղավաղված ձեւն
է: Մանչակր երեք անգամ Շահարօղլի է կոչված Հակոբ Սսեցու պատմության մեջ.
տե՛ս Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 241, 244, 245: Ֆ. Կոնիբերր եւ, նրան հետեւելով,
Վ. Հակոբյանը «Շուհորէորդին» բառը կարդացել են «շուհ որ է որդին». տե՛ս Cony-
beare, Catalogue, p. 292: Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 390:

²² Եթե բառն աղավաղված չէ, եւ հեղինակն իսկապես նկատի ունի «ուս»-ը, ապա
այստեղ այն կարող է նշանակել «թիկունքի կողմը»:

²³ Դիհ = կողմ. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 177:

²⁴ Վզեն (վզեան) = վնաս. փոխառություն պարսկերենից (vizyana). տե՛ս Ղազար-
յան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 367:

²⁵ Այնել = անել, առաջացնել, պատճառել. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառա-
րան, հտ. 1, էջ 43:

²⁶ Անցմնցուկ. Հակոբ Սսեցին այս տեղանունը երկու անգամ հիշատակում է
«Անցմնցուկին կարմունճն» բառակապակցության մեջ. տե՛ս Յակոբ Սսեցի,
Պատմութիւն, էջ 241, 244: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ դա մի գլուղ է եղել Սսի մոտա-
կայքում, համանուն գետակի ափին. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 211, 538:
Թերեւս ծագում է անցմնցել բայից, որը նշանակում է «ձի քայլեցնել». տե՛ս

կանդարայն²⁷, հեծմնով²⁸ ու հետեւկով դրին կռիւ: Ու խանկրեցին զքրիստոնէքն, ու սպանին ճՄԴ (204)²⁹: Ու սպանին զպարոն Կիպարիտ³⁰, պարոն Թորոս³¹ ավաք մարաջախտուն որդին: Ու այրեցին զքաղաքն ու զԴարպասն³², ու կեցաւ Գ (3) ւար ու դարձաւ ի յիր տեղն, ի Տարսուս³³: Կու ասեն, թէ Կոստընդին³⁴ թագաւոր՝ պարոն Հեթմոն³⁵ որդին, երբ զհիծելն³⁶, ու տուր տուեց զպարոն Կիպարիտն ու զքաղաքն Տաճկին³⁷:

IV.

145բ Ի թվին ՊԻԴ (1375) էառ Մսրա սուլտանն զՍիւս³⁸:

Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 68:

²⁷ Կանդարա = կամուրջ. փոխառութիւն արաբերենից (qanṭara). տե՛ս Աճառյան, ՀԼՊ, հտ. 2, էջ 194:

²⁸ Հեծման = հեծյալ, հեծելազոր. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 33:

²⁹ Գրիչը, հավանաբար, սկզբում գրել է «Ճ», ապա ճշտել՝ «Մ», սակայն մոռանալով ջնջել «Ճ»-ն:

³⁰ Կիպարիտ. Կիլիկիո մարաջախտ, զոհված Սսի կամրջի մոտ տեղի ունեցած նշանավոր ճակատամարտում (1369 թ., ըստ այլոց՝ 1371 թ.): Հայտնի է, մասնավորապես, XIV-XV դդ. հայ բանաստեղծ Հովհաննես Թլկուրանցու «Տաղ քաջի Կիպարտին» ստեղծագործության շնորհիվ. տե՛ս Հովհաննես Թլկուրանցի, Տաղեր, էջ 197-204:

³¹ Թորոս. Կապան բերդի տեր, Կիլիկիո սպարապետ կամ ավագ մարաջախտ, վերոհիշյալ Կիպարիտի հայրը. տե՛ս Խաչիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 451, 477:

³² Դարպաս էր կոչվում Սսի արքայական պալատը. տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 538-539:

³³ Տարսուս. նույնն է՝ Տարսոն. քաղաք Կիլիկիայում:

³⁴ Կոստանդին Ե (IV). տե՛ս Ժանոթագրութիւն 12:

³⁵ Հեթմոն նշիրցի. Կիլիկիո սենեկապետ (չամբուլա), Լեւոն Ե (IV) թագավորի խնամակալ (1320-1329 թթ.), Կոստանդին Ե (IV) թագավորի հայրը:

³⁶ Հիծել/հեծել = հեծյալ, հեծելազոր. տե՛ս Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 32:

³⁷ Ըստ Հովհաննես Դարդեւի՝ Կոստանդին Ե (IV) թագավորն, իբրեւ թե, մտադրութիւն է ունեցել իր երկիրը հանձնել մահմեդականներին (Յովհաննէս Դարդեւի, Ժամանակագրութիւն, էջ 67-68): Մեր աղբյուրի «Կու ասեն, թէ» բառերով սկսվող նախադասութիւնը ցույց է տալիս, որ համենայն դեպս, Կիլիկիայում այդպիսի խոսակցութիւններ տարածվել են: Հմմտ. նաեւ՝ Հովհաննես Թլկուրանցի, Տաղեր, էջ 202; Յակոբ Սսեցի, Պատմութիւն, էջ 244, 245:

³⁸ Միսը 1375 թվականին գրավել է ոչ թե ժամանակի Մամլուքյան եգիպտոսի սուլ-

V.

- 131ա Ի թվին ՊԼԱ (1382), ի հոքտեմբերի Ա (1), ազատեցաւ լեվոն թագաւորն
Հայոց ի Մսրալ ծառայութենէն³⁹, ու գնաց ի Գաղալանք⁴⁰ :
- 145բ Ի թվին ՊԼԱ-ն (1382), ի Ա-ն (1) ի հոքտեմբերի, խալըսեցաւ⁴¹ լեւոն թա-
գաւոր՝ որդի պարոն Ճուան բրրնձին, ի Մսրա, ու գնաց ի Գաղալանաց եր-
կիրն, հրամանաւ Պարխուխին⁴², որ մեծ պարոն⁴³ է ի Մսր:

VI.

- 126բ Ի թվին ՊԼԷ (1388), ի մայիս ԺԸ (18), հանկաւ ի Քրիստոս Թորոսն՝ որդի
պարոն Օշին տուայտրուն⁴⁴, ու պարոն Աստուածյակոբանց⁴⁵ :

Թանն անձամբ (Շաբան II. 1363-1376 թթ.), այլ նրա հանձնարարությամբ՝ Հալե-
պի մամլուքյան մելիք Աշըգ-Թեմուրը:

- ³⁹ Լեւոն Զ (V) Լուսինյան թագավորը յոթ տարի (1375-1382 թթ.) գերի պահվեց
եգիպտոսում:

- ⁴⁰ Գաղալանք = Կատալոնիա. նահանգ Իսպանիայում:

- ⁴¹ Խալըսիլ = ազատվել, փրկվել. փոխառություն արաբերենից (ħalas). Դադար-
յան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 318:

- ⁴² Պարխուխ = Բարկուկ ալ-Ջահիր Սեյֆեդդին. Մամլուքյան եգիպտոսի վեզիր,
հետագայում՝ սուլթան (1382-1399 թթ.):

- ⁴³ Մեծ պարոն. Արաբական վեզիր (wazīr) տիտղոսի հայերեն համարժեքը: Հմմտ.
հայկական աղբյուրներում երկրի խնամակալի կամ կառավարչի համար գոր-
ծածվող առաջ պարոն տիտղոսի հետ:

- ⁴⁴ Տուայտար = Տուատար. փոխառություն պարսկերենից կամ արաբերենից (dawādār),
որը բառացի նշանակում է «թանաքամանի պահապան», այսինքն՝ քարտուղար:
Այդ բառը, «տուատար» ձևով երկու անգամ գործածված է նաեւ Բրիտանական
Գրադարանի Or.5458-Arm.116 ձեռագրում պահպանված հայկական մի այլ աղբյու-
րում (էջ 132բ, 135ա): Dawādār-ը կարելի է պետական պաշտոն էր մանավանդ
Սելջուկյան եւ Մամլուքյան տիրապետության շրջանում: Եզրույթի մասին ման-
րամասն տե՛ս Encyclopaedia of Islam, vol. 2, p. 172.

- ⁴⁵ «Պարոն» տիտղոսը ցույց է տալիս, որ Թորոսը, Օշինը եւ Աստուածյակոբանցը,
հավանաբար, Հայոց թագավորության անկումից հետո լեւոնային Կիլիկիայում
ապաստանած իշխաններ են եղել:

4. ԱՎԵՏԻՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՑՈՒ ԳԱՎԱԶԱՆԱԳԻՐՔԸ

Ավետիք Տիգրանակերտցին, կոչված նաեւ Ամդեցի, XVII-XVIII դդ. բազմաբեղուն մի հեղինակ է, որի գրչին են պատկանում ճանապարհորդական, աստղագիտական, տոմարագիտական, երաժշտագիտական, պատմական եւ աշխարհագրական բնույթի հետեւյալ ինֆնուտյուն եւ թարգմանական երկերը. 1. «Գիրք պատմութեանց, որ կոչի Գաւազանագիրք», 2. «Վասն որ կամի ի Հէպէլին երկիրն գնար», 3. «Թէսվիէի պիութ արապի, որ Ֆարսին Խութանիա ասէ», 4. «Լուսնացոյց մշտնջենական, թարմմանեալ ի Ֆռանկաց», 5. «Տէֆտե գիրք», 6. «Լստոտլապի արուեստ», 7. «Թուրին Զինն գիրքն», 8. «Երաժշտականութիւն, որ Թուրն Իլմ-ըլմըսուգի ասէ»¹: Մեզ հետաքրքրողը տվյալ պարագայում առաջին աշխատությունն է, որի ընդարձակ վերնագիրն է. «Գիրք պատմութեանց որ կոչի Գաւազանագիրք, համահաւաքեցեալ ի հին գաւազանագրաց եւ ի վիպաբանութեանց ի մի, բազմօք երկամբք, յումեմնէ Աւետիսէ աշխատասիրէ Ետրկացոյ², ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց եւ սրբոյ էջմիածնի լուսանկար աթոռոյ տեսոն Աստուածատրոյ, յամի Տեառն 1714, եւ ի Հայոց ՌՃՀ եւ Գ թովն»³:

¹ *Ավետիք Տիգրանակերտցու անձի եւ մատենագրական ժառանգության մասին մանրամասն տե՛ս Ալիշան, Աւետիք Պաղտասարեան (1897 թ.): Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. 1, էջ 342; Խաչիկյան, Գիտություն, էջ 483, 490; Զորանյան, Ավետիք Տիգրանակերտցի, էջ 96–104; Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. 2, էջ 1014–1023:*

² *Ավետիքն այստեղ Եւդոկացի է կոչված այն պատճառով, որ իր աշխատության մեծ մասը գրել է Թորատ (Եւդոկիա) քաղաքում. տե՛ս Զորանյան, Ավետիք Տիգրանակերտցի, էջ 103:*

³ *Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Թ. 7424, էջ 1ա. Հմմտ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. 2, էջ 1015:*

Խնդրո առարկա պատմական երկասիրությունը Եսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» եւ Սամուել Անեցու «Հաւամունի» օրինակով գրված աղյուսակաձեւ ժամանակագրություն է, սկսած Ադամից մինչեւ Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսի զահակալումը (1715 թ.)⁴: Հիմնական մասով այն մի անկատար, բայց բարեխիղճ փառագրություն է հայկական եւ օտար աղբյուրներից՝ ընդմիջված հազվադեպ հեղինակային գրառումներով: Լինելով պրպտող եւ ստուգախնդիր անձնավորություն, Ավետիքն ինքն էլ գիտակցում է իր ձեռնարկի անկատարությունը եւ դժգոհում անհրաժեշտ աղբյուրների պակասից. «Քանզի հարուստ գրատուն ոչ կայր մօտս եւ պատմագիրք, որ զամենեսեան յանախ պատմութեամբք լնանէի զգիրքս, այլ զոր ինչ այսր եւ անոր գտեալ պատմութիւնք, հազիւ թէ կարացի ձեռք բերել, եւ այնիւ գրեցաւ այսմանս մինչեւ յայս վայր»⁵:

Ավետիքի Գավազանագիրքը մեզ է հասել հինգ ընդօրինակությամբ⁶, որոնցից մեկը պահվում է Վենետիկի Մխիթարյանց Մատենադարանում (Թ. 1509, 1712 թ., էջ 3ա-210բ, անխորագիր)⁷, իսկ մնացյալ չորսը՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում. Թ. 1492 (1715 թ.), էջ 5ա-216բ, անխորագիր; Թ. 7424 (1743 թ.), էջ 1ա-207բ; Թ. 6243 (1847 թ.), էջ 2ա-206բ; Թ. 8072 (ԺԸ դ.), թերի, ընդամենը 20 թերթ⁸: Ս. Ճեմնեմյանի եւ Պ. Չոբանյանի հավաստմամբ՝ համապա-

⁴ Հակոբ Շամախեցին Գավազանագիրքը լրացրել է մինչեւ Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսի մահը (1751 թ.), իսկ Ղունկիանոս գրիչը՝ մինչեւ Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի զահակալումը (1763 թ.). տե՛ս Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. 2, էջ 1017:

⁵ Անդ, էջ 1015:

⁶ Մինչ այժմ Ավետիքի Գավազանագրքից հրատարակված է միայն մի փոքրիկ հատված. տե՛ս Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2, էջ 516–518: Ինչպես ապացուցել է Պ. Չոբանյանը, այս հատվածն, իր հերթին, քաղված է Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունից». տե՛ս Չոբանյան, Ավետիք Տիգրանակերտցի, էջ 100–104:

⁷ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Ճեմնեմյան, Յուցակ, հտ. 6, էջ 227–232:

⁸ Ձեռագրերի նկարագրությունը տե՛ս Եղանյան-Ջեթուրյան-Անթապյան, Յուցակ, հտ. 1, էջ 565; հտ. 2, էջ 278, 529, 666: Ձեռագրացուցակում Թ. 8072 ձեռագիրը

տասխանաբար Վենետիկի Թ. 1509 եւ Մաշտոցյան Մատենադարանի Թ. 1492 ձեռագրերը հեղինակի ինքնագրերն են⁹: Վերջինս պարզել է նաեւ, որ Թ. 7424 ձեռագիրն արտագրված է Թ. 1492-ից, իսկ Թ. 6243-ը՝ Թ. 7424-ից¹⁰:

Ավետիք Տիգրանակերտցու Գավազանագրում, ի շարս այլոց, տեղ է գտել նաեւ Կիլիկյան Հայաստանի համառոտ պատմությունը (ձեռ. Թ. 1492, էջ 201ա-209բ), որը, սակայն, որեւէ նորություն չի պարունակում հիմնականում համարյա բառացի փաղված լինելով մեզ հայտնի աղբյուրներից: Դրանում կարելի է համոզվել թեկուզ հետեւյալ երկու բնագրական զուգադրություններից.

Միխայել Ասուրի¹¹

Եւ թափեցին ի նոցանէ բերդ մի, եւ ամրացան անդ: Եւ զի կարճ ասացից, առին զբովանդակ երկիրն դղեկօք եւ քաղաքօք, լերամբք եւ դաշտօք: Եւ մեծացաւ յոյժ Փիլարտոսն, եւ եղեւ անուանի, եւ ել ի դուրս եւ առ զՄարաշ, եւ զԱպլսթայն, եւ զՄելտենի, եւ զՔեսոն, եւ զԿարկաոն, եւ առ զՈւռհա:

Աւետիք Տիգրանակերտցի¹²

Եւ թափեցին բերդ մի եւ ամրացան: Յետո մեծացաւ Ֆիլառտոսն, եւ ի դուրս, եւ էառ զՄարաշ, զԱպլստայն, զՄելտենի, զՔեսոն, զԿարկաո, զՈւրհա՝ լերամբք եւ դղեկօք, քաղաքօք եւ դաշտօք:

Թվագրված է 1714 թվականով: Աւետիք Տիգրանակերտցու «Գաւազանագրքի», ինչպէս նաեւ Հակոբ Սսեցու «Պատմութեան» հետ որոշ ընդհանրություններ ունի նաեւ Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց Մատենադարանի Թ. 3701 ձեռագրում պահպանված XVIII դ. մի ժամանակագրություն (ձեռագրի նկարագրությունը՝ Պողարյան, Յուզակ, հտ. 11, էջ 139–140), որից ընտրովի մի քաղվածաշար հրատարակել է Ն. Պողարյանը. տե՛ս Պողարյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 257–281:

⁹ Տե՛ս Ճեմճեմյան, Յուզակ, հտ. 6, էջ 227; Զորանյան, Ավետիք Տիգրանակերտցի, էջ 99, 103:

¹⁰ Զորանյան, Ավետիք Տիգրանակերտցի, էջ 99:

¹¹ Միխայէլ Ասուրի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 406–407:

¹² Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 564:

Սամուել Անեցու շարունակող¹³

Ի ԶԿԶ թվին փոխի մահուամբ առ Քրիստոս Պարոն Ալինախն, եղբայր Հեթմին եւ Օշին թագաւորին, եւ կայ հանգուցեալ ի Դրազարկն: Եւ պատճառ մահու նորա այս է. լողացեալ եղեւ ի գետն Տարսոնի, էր ընդ նմա ի լողկանալն տաճիկ ձի մի, եւ եհար զնա ոտամբն ի գլուխն, եւ այս եղեւ պատճառ մահու նորա:

Աւետիք Տիգրանակերտցի¹⁴

Ի թվին Հայոց ԶԿԴ փոխի մահուամբ առ Քրիստոս պարոն Ալինախն, եղբայր Հեթմին եւ Օշին թագաւորի, եւ կա հանգուցեալ ի Դրազարկն: Եւ պատճառ մահու նորա այս էր. զի լողացեալ եղեւ ի գետն Տարսոնի, եւ էր ընդ նմա ի լողկանալն տաճիկ ձի մի, որ եհար զնա ոտամբ ի գլուխն, եւ մեռաւ:

Զնայած փաղագրություն լինելու եւ նորություն չպարունակելու պարագային, մենք, այդուհանդերձ, նպատակահարմար գտանք հրատարակել Ավետիքի Գավազանագրքի Կիլիկիայի պատմությանը նվիրված հատվածը, առաջնորդվելով գլխավորապես այն նկատառումով, որ հեղինակի սխալ հասկացված վկայություններից մեկը վաղուց դրվել է շրջանառության մեջ՝ տեղիք տալով մի լուրջ թյուրիմացության: Խոսքը վերաբերում է Գավազանագրքի հետեւյալ հակիրճ տեղեկությանը. «Ի Ը (8) ամին Կոստանդեա Հայոց թագաւորի եղեւ Լետն մ'այլ, խոշընդակ Կոստանդեա, եւ խոռվութիւն ոչ սակաւ ընդ միմեանս»¹⁵: Ղ. Ալիշանի եւ նրան հետեւող ուսումնասիրողների կողմից թյուրիմացաբար վերագրվելով Հայոց Կոստանդին Դ(III) թագավորի ժամանակին, այս տեղեկությունը դիտվել է որպես լրացուցիչ փաստարկ՝ ապացուցելու համար 1363–1365 թթ. միջեւ գահակալած Լետն անունով ոմն բռնագավթի գոյությունը¹⁶: Այնինչ ակնհայտ է, որ Ավետիքի Գավազանագրքում խոսքը վերաբերում է Կոստանդին Ե (IV) թագավորի ութերորդ տարվան, քանի որ նշված տեղեկությանը նախորդող դեպքը՝

¹³ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 156–157:

¹⁴ Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 571:

¹⁵ Անդ, էջ 573:

¹⁶ Տե՛ս Ալիշան, Միսուան, էջ 544; Բասմաջյան, Լետն Ե, էջ 27–28; Bedoukian, Coinage, p. 20; Rüd̄t-Collenberg, The Rupenides, p. 76; Köhl, Leon V, S. 32, 57, 115.

Ալեքսանդրիայի առումը ֆրանկների կողմից, նույն աղբյուրում թվագրված է 1366 (իրականում 1365) թվականով¹⁷:

Կոստանդին Ե (IV)-ի ութերորդ տարին համապատասխանում է 1372 թվականին, հետեւաբար Լեոն անունով նրա հակառակորդը (խոչընդակ) հայտնվել է այդ տարում: Իսկ դա կարող է նշանակել միայն մեկ բան, այն է՝ Հայոց գահի «Լեոն մ'այլ» անունով հավակնորդը նույն ինքն էր Լեոն Զ (V) Լուսինյանն է, որն, ինչպես հայտնի է, դեռեւս Կոստանդին Ե (IV) թագավորի գահակալության վերջին տարիներին այդ նպատակով բանակցություններ էր վարել Կիլիկիայի որոշ հայ իշխանների հետ¹⁸: Ուշագրավ է, որ Կ. Բասմաջյանի եւ Հ. Քյուլի հաշվարկներով՝ այդ բանակցությունները տեղի են ունեցել հենց 1372 թվականին¹⁹: Ղ. Ալիշանն ուշադրություն չի դարձրել նաեւ այն փաստին, որ Գավազանագրի տվյալներով՝ Լեոն Զ (V) Լուսինյանը թագավորել է ոչ թե մեկ, այլ շուրջ չորսուկես տարի. «Թագաւոր Հայոց Լեոն՝ որդի բրնձին, որ իշխեաց ամս Դ եւ է ամիս»²⁰, ինչը նշանակում է, որ Ավետիքը վերջինիս գահակալության սկիզբ է համարել Կոստանդին Ե (IV)-ի ութերորդ տարին (1372 թ.), թույլ տալով մեկ տարվա շեղում կամ գրչագրական սխալի հետեւանումով շփոթելով Գ (3) եւ Դ (4) թվերը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ Ավետիք Տիգրանակերտցու Գավազանագրի Կիլիկիայի պատմությանը նվիրված հատվածը, որն ընթերցողի ուշադրությանն է ներկայացվում Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Թ. 1492 ձեռագրի հիման վրա, իրադարձությունների միահար շարադրանք է, այլ ընդմիջված Կիլիկիայի պատմությանը չվերաբերող գանազան տեղեկություններով, որոնք մենք, բնականաբար, զանց ենք առնում: Ձեռագրի ինքնագիր լինելու հանգամանքը մեզ ազատում է նաեւ մյուս ընդօրինակությունների տարբերեցվածները նշելու պարտավորությունից: Ինչ վերաբերում է հրատարակվող բնագրի ուղղագրության-

¹⁷ Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 572:

¹⁸ Տե՛ս Յովհաննէս Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն, էջ 66-68:

¹⁹ Բասմաջյան, Լեոն Ե, էջ 41; KÜHL, Leon V, S. 119. Տե՛ս նաեւ սույն աշխատության «Լեոն Զ (V) Լուսինյան» ենթագլխի ծանոթագրություն 21:

²⁰ Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, էջ 573:

նը, ապա նախընտրել ենք հարազատորեն վերաբնակել Թ. 1492 ձեռագիրը՝ մեր հազվադեպ միջամտությունները ծանոթագրելով տողատակում:

* * *

[[Աւետիք Տիգրանակերտցի. Գիրք պատմութեանց ու կոչի Գաւազանագիրք]]

201ա ՌԿԸ. ՇԺԷ (1068)²¹ Թագաւոր Յունաց Կոստանդ Դիոթէն, որ կոչի Ռոմանոս²²: Յաւուրս սորա Ֆիլաոտոս²³ անուն ոմն, ազգաւ հայ, Մ (50) հոգով էառ զԿիլիկէ ի Թուրքաց: Եւ թափեցին բերդ մի եւ ամրացան: Յետո մեծացաւ Ֆիլաոտոսն, ել ի դուրս, եւ առ զՄարաշ, զԱպլաստայն, զՄելտենի, զՔեսոն, զԿարկառ, զՍուրհա՝ լերամբ եւ դղեկօք, քաղաքօք եւ դաշտօք²⁴:

ՌՀԶ. ՇԻԵ (1076). Իշխան Հայոց ի Կիլիկէ՝ Ռուբէն²⁵ անուն, ի զարմէն Գագկա²⁶: Եւ այս է սկիզբն ի Կիլիկէ Հայոց թագաւորացն:|

201բ ՌՂԶ. ՇԽԵ (1096). Ի Կիլիկէ Հայոց թագաւոր՝ Կոստանդին որդի Ռուբենի: Սա էառ զՎահկա զդեակն: Էր քաջ եւ արդարագործ, եւ վասն արիութեան գործոյն մարգիզ²⁷ կոչեցաւ ի Ֆռանկաց:

ՌՀԱ. ՇՄ (1101). Ի Կիլիկիա թագաւոր Հայոց՝ Թորոս որդի Կոստանդեա: Սա, բարեպաշտ եւ ողորմած, օրինապահ եւ իմաստասէր, տաճարս եւ վանս եւ հիւ-

²¹ Հեղինակն իրադարձութիւնները թվագրում է Փրկչական եւ Հայոց թվականութիւններով:

²² Ռոմանոս IV Դիոգենէս. Բյուզանդական կայսր (1068–1071 թթ.):

²³ Փիլարտոս Վարաժնունի. Հյուսիսային Ասորիքում եւ Կիլիկիայում ստեղծված հայկական առաջին պետութեան հիմնադիր (1170-ական թթ.–1186 թ.):

²⁴ Այս պարբերութիւնն ամբողջութեամբ քաղված է Միքայել Ասորու ժամանակագրութեան հայերէն թարգմանութիւնից. հմմտ. Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 406–407:

²⁵ Կիլիկիո գահակալների անունները չենք ծանոթագրում, քանի որ յուրաքանչյուր դեպքում ինքնըստինքյան հասկանալի է, թե նրանցից որին է վերաբերում խոսքը:

²⁶ Գագիկ Բ. Հայոց թագավոր (1042–1045 թթ.):

²⁷ Կոստանդինի վերագրված այդ տիտղոսի մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատութեան «Կոստանդին Ա» ենթագլխում:

րանոցս շինեաց, եւ բրոդօսեւաստիոս²⁸ կոչեցաւ ի Յունաց, եւ էառ զամրոցս: ||
 202ա Ի Թվին Հայոց ՇԽԲ (1093) ի հորասանա եկն Մելիքշահն²⁹ կամ Մելիք
 Ամիրդազի որդի Ալիսաւանին³⁰ եւ էառ զԱնտաք: Եւ վանեաց զՖիլառտոսն,
 եւ ի նեղ արկեալ տաճկացոյց զնա³¹, եւ առ զերկիրն ի նմանէ, բայց միայն
 ետ նմա զՄարաշ, զի նստցի եւ տիրեսցէ բոլոր նահանգին, եւ կացցէ ի կրօնս
 Մահմետի: Եւ յառաջեալ սուլթանն, կոխեաց երիվարաւն մինչ ի ծովն եւ ետ
 շուքր³² Աստուծոյ, որ տիրեաց խաղաղութեամբ ի ծովէն Պարսից մինչեւ ի
 ծովն Արեւմտից: Եւ յետ սակաւ ժամանակաց Սունի³³ Թուրքք ասպատակեալ
 հարին զՖիլառտոսն եւ փախուցին, եւ զսուլթանի տվեալ երկիրն առին ի նմա-
 նէ: Եւ նա հալածական շրջէր, թափառի այսր եւ անդր, ոչինչ օգտելով: Յետո
 խղճի հարեալ զսիրտն՝ վասն ուրացութեան, գերծեաց զհերսն եւ չոքաւ
 ասպաշխարութիւն ի զանխուլ կրօնաստանս³⁴: ||

202բ Ի ՇՀԱ (1122) ամին Հայոց պարոն Թորոսն տէրն Կիլիկոյ, զերծեալ ի
 գերութենէ զկնի մահուան հօրն իւրոյ Լեւոնի, զոր գերեալ էր թագաւորն
 յըՍտամպոլա, զի խափանեսցեն զառաջանալն³⁵: Եւ նա զերծեալ եկն հե-
 տեակ առ Աթանաս պատրիարքն Յակոբկաց³⁶, եւ նա ետ նմա զձին իւր
 եւ Եթան (15) այր, եւ էաժ զնա ի գիշերի ի բերդն, զոր Ամուգայն կո-

²⁸ Խոսքը վերաբերում է Թորոս Ա-ի կրած պրոտոսեւաստիոս տիտղոսին:

²⁹ Մելիքշահ. Սելջուկյան սուլթան (1072–1092 թթ.): Հեղինակի նշած ՇԽԲ (1093) թվա-
 կանը սխալ է, քանի որ Մելիքշահը մահացել է 1092-ին: Իրականում Անտիոքը
 գրավվել է 1084 թվականին Ռումի Սելջուկյան սուլթան Սուլեյման իբն-Կութուլ-
 միշի (1077–1086 թթ.) կողմից:

³⁰ Ալի-Արսլան. Սելջուկյան սուլթան (1063–1072 թթ.):

³¹ Փիլարտոսը, որը հունադավան հայ էր, իր երկրի ինքնուրույնությունն ապահո-
 վելու նպատակով իսկապես մահմեդականություն էր ընդունել:

³² Շուքր = գոհություն. փոխառություն արաբերենից (شكر). տե՛ս Ղազարյան-Ավե-
 տիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 225:

³³ Սունի, ավելի ճիշտ՝ Սուննի. մահմեդական դավանանքի գլխավոր ճյուղը:

³⁴ Հմմտ. Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 407:

³⁵ Հեղինակը թյուրիմացաբար Թորոս Ա-ին (1100–1129 թթ.) է վերագրել Թորոս
 Բ-ի (1145–1168 թթ.) գործերը:

³⁶ Աթանասը ոչ թե Հակոբիկ ասորիների պատրիարքն էր, այլ Անավարզայի ասորի
 մետրապոլիտը:

չեն³⁷: Եւ այնպէս դարձեալ տիրեաց բոլոր երկրին:

ՌՃԻԵ. ՇՀԴ (1125). Ի Կիլիկէ՝ Հայոց թագաւոր Լեւոն: Սա էառ զՏարսոն եւ զՄամեստիա, կոչեցաւ քաղ: Եւ կայսրն յունաց Բէրբէոսովն³⁸ ընդ Ահմատ³⁹ ամիրային եկին ի Կիլիկիա, կալեալ զԼեւոն որդովքն՝ տարաւ ի Կոստանդինուպօլիս: ||

203բ ՌՃԽ. ՇՁԹ (1140). Ի Կիլիկէ թագաւոր Հայոց՝ որդի Լեւոնի Թորոս: Սա եկն ի Կոստանդինուպօլիս, եւ յաւելաւ իշխանութիւն Տարսոնի, եւ Միսիսոյ, Սափուիոյ⁴⁰, եւ Փռուզիոյ: Քանզի Ղիծ Ասլան⁴¹ սուլթանն Ղօնեայ⁴², որ էր ի ցեղէն չարին Ալփասլանա, եկն ի վերա սորա, եւ ամօթով յետ դարձաւ: Իսկ Թորոս զայրացեալ, գնաց ասպատակ աւար էառ զերկիրն Ղօնիու, եւ քաջութեամբ տիրեաց, որ կոչէր ոմանց՝ Պառաւախեղդ Թորոսիկ:

ՌՃԾԴ. ՌԳ (1154). Եղեւ իշխան Հայոց⁴³ Մլեհ եղբայրն Թորոսի, եւ վասն չարասիրտ գոլոյն սպանաւ ի զօրացն:

ՌՃԿԱ. ՌԺ (1161). Թագաւոր Հայոց՝ Ռուբէն որդի Ստեփանէյի, եղբայր⁴⁴ քաջին Թորոսի, բարեգործ եւ առատամիտ, զոր պատուեալ Հոսմայեցիք, կին ետուն սմա յազգէ թագաւորութեան⁴⁵:

ՌՃՁԳ. ՈԼԲ (1183). Թագաւոր Հայոց Լեւոն: Սա տիրեաց ՀԲ (72) բերդից, եւ Ռուստամ⁴⁶ ազգին Իսմայէյի, եւ Սափուիոյ, Ղայսերու, Էրէկլու, Անտիոքու՝

³⁷ Հմմտ. Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 427–428:

³⁸ Հովհաննէս II Կոմնենոս Միրանաժին (Բէրբէոսովն). Բյուզանդական կայսր (1118–1143 թթ.):

³⁹ Ահմատ անվան տակ հեղինակը նկատի ունի Դանիշմենդյան էմիր Մուհամմեդ II-ին (1134–1142 թթ.), որը 1138 թվականին, Հովհաննէս Կոմնենոսի արշավանքից հետո, գրավեց Դյուսիս-արեւելյան Կիլիկիայի որոշ բերդեր. տե՛ս Ալիշան, Միսուան, էջ 52:

⁴⁰ Սափուիա = Իսափուիա:

⁴¹ Քիլիք-Արսլան II. Ռումի Սելջուկյան սուլթան (1156–1192 թթ.):

⁴² Ղօնիա = Իկոնիա քաղաք. Ռումի Սելջուկյան սուլթանության մայրաքաղաքը:

⁴³ Ուշագրաւ է, որ մինչ Կիլիկիոյ մյուս բոլոր իշխաններին հեղինակը կոչում է թագաւոր, Մլեհին նա հատկացնում է իշխան տիտղոսը:

⁴⁴ Պետք է լինէր՝ եղբայր:

⁴⁵ Ռուբեն Գ Կիլիկիոյ իշխանն ամուսնացած էր Պաղեստինի Տորոն բերդաքաղաքի տեր Օնֆրուա III-ի դստեր՝ Իզաբելի հետ:

⁴⁶ Ռուստամը, հեղինակի կողմից համարված ցեղանուն կամ տեղանուն, մի թուրքմեն

մինչ յԱտալիա: էառ զամրոցս, շինեաց վանորայս, աղքատանոցս եւ գողանոցս⁴⁷: Եւ արքայն Կիպրոսի⁴⁸ զքոյրն ի կնութեան ետ սմա: Շինեաց զէջմիածին Կաթողիկէն ի Սիս: Եւ ել անուն սորա ընդ ամենայն երկիր: Եւ փութացան պսակել զնա տունն Յունաց եւ տունն Ֆռանկաց, այս ինքն կայսրն Յունաց⁴⁹ եւ իմբէռադօրն⁵⁰ Ֆռանկաց⁵¹ թագ առաքեցին սմա՝ օծին արքա: Ելից զաշխարհս խաղաղութեամբ, եւ եղեւ ահարկու ի վերայ օտար ազգաց, որ շուրջ էին զնովա եւ դողային ի նմանէ: Եւ առ սա ապաւինեցան Ղօնիու Ղիծ Ասլան սուլթանա որդիքն: ||

204ր Եւ իշիծ Ասլանա որդիքն տկարացան ի բաժանելն իշխանութեան իւրեանց ի բազում մասունս⁵²: Քանզի ոմն թագաւորեաց Իկօնն, որ կրսերն էր, եւ ոմն՝ Աբլասթայն, եւ ոմն՝ ի Նէոկեսարն, եւ այլք զայլ մասունս աշխարհին առին: Եւ էր հակառակութիւն ի մէջ նոցա: Եւ Աբլասթայն նստող մելիքն յուսացաւ ի Լեւոն Հայոց թագաւորն, օծեալ Բ (2) ազգաց՝ Յունաց եւ Ֆռանկաց, զի Լեւոնն ահարկու էր ի Կիլիկէ: Եւ սա ել ի դուրս, եւ յաւել ի բաժին նորա բերդս եւ գաւառս:

Ի թվին Հայոց Ուլ (1189) եղեւ ժողովն Տարսոնի Կիլիկեցոց, եւ միաբանեալ ընդ Յունաց, դաւանեցին զԲ (2) քնութիւնս եւ զԲ (2) կամս եւ զերկու ներգործութիւնս ի մի անձն Քրիստոսի⁵³:

ՌՄԺԸ. Ոկէ (1218). Մեռանի Լեւոն թագաւորն, եւ հանեալ զփորոտին դնեն ի վանքն Ակնէր, զոր ինքն շինեալ էր եւ սիրէր զտեղին: Եւ տարեալ զմարմինն ի Սիս, եղին պատուով յիւր շինեալ եկեղեցին: Եւ զի Լեւոն որդի ոչ ունէր,

գորահրամանատար էր, որին Լեւոնը պարտության էր մատնել 1187 թվականին:

⁴⁷ Գողանոց = բորոտանոց, ուրկանոց:

⁴⁸ Հուգո I. Կիպրոսի թագավոր (1205–1218 թթ.):

⁴⁹ Ալեքսիոս III Անգելոս. Բյուզանդական կայսր (1195–1203 թթ.):

⁵⁰ Լատիներեն imperator (կայսր) բառի հայերեն վերարտադրությունը:

⁵¹ Հենրի VI. Գերմանական կայսր (1190–1197 թթ.):

⁵² Քիլիջ-Ասլան II-ն իր մահից (1192 թ.) առաջ Ռումի Սելջուկյան սուլթանությունը բաժանել էր 12 մասի:

⁵³ Այդպիսի ժողով հայտնի չէ. թերեւս հեղինակն այն շփոթել է 1179 թ. Հոռմկլայի կամ 1196/7 թ. Տարսոնի ժողովի հետ: Այդ ժողովների մասին տե՛ս Tournebize, Histoire, p. 256–257, 261–265; Օրմանյան, Ազգապատում, § 1008–1010, 1057–1058:

այլ դուստր մի՝ Զապէլ անուն, որ է եղիսաբեթ, զոր ետուն Փիլիպպեա ումեմն Ֆռանկի, որ նստաւ ի տեղի աներոջն թագաւոր: ||

205ա ԹԴԺԹ. ՈԿԸ (1219). Զփեսայն Լեւոնի Ֆիլիպն եղին թագաւոր՝ գրաւեալ զնա երդմամբք զի պահեսցէ զդաւանութիւն եւ զօրէնս Հայոց: Որ եւ կացեալ զամս ինչ, խաբեալ լինէր ի հօրէն իւրմէ, եւ ընդ ակամբ հայէր աւագ իշխանսն Հայոց եւ խորհէր բառնալ զնոսա: Զոր եւ իմացեալ իշխանքն զնենգութիւն նորա, կամեցան սպանանել զնա: Եւ նա փախեաւ, ունէր եւ ընդ իւր զթագուհին Զապէլ, որ զնայր ի յԱնտաք առ հայրն իւր, զի հայր Ֆիլիպիս եւս Ֆռանկ էր ազգաւ, որ տիրէր յԱնտաքոյ⁵⁴: Առ որ զհետ պնդեալ իշխանացն Հայոց, կալան զՖիլիպն յայնկոյս Զհրան գետոյն, եւ կապեալ եղին ի զնտան՝ ի բերդ ինչ, որ անդ մեռաւ: Իսկ խորհրդով կաթողիկոսին եւ ամենայն իշխանացն զԶապէլ դուստրն Լեւոնի արքայի ամուսնացուցին ընդ Հեթմոյ որդոյ Կոստանդեա աւագ պարոնին, եւ օծին զՀեթումն թագաւոր Հայոց:

ԹՄԻԵ. ՈՀԴ (1225). Թագաւոր Հայոց Հեթում. Սա որդի էր Կոստանդեա փառաւոր իշխանին Կիլիկեցոց, որ էր յազգականութենէ անտի Լեւոնի արքայի, որ զկին Ֆիլիպի Զապէլն ամուսնացուցին ընդ Հեթմոյս: ||

205բ ԹՄԿԹ. ԶԺԸ (1269). Հեթում թագաւորն Հայոց շինեաց ի Սիս զտաճար սրբոյն Սօֆիա, զնաց առ Թաթարն, ուխտ սիրոյ եղեալ առ ի խաղաղութեան, էառ զԳերմանիկէ եւ զՊեհեսնի: Եկն Մսրցին ի Սիս, եւ ի մարտին ձգեցին զորդին Հեթմո զԹորոս, եւ զԼեւոն գերի տարան: Եւ Հեթում հրաժարեալ կրօնաւորեցաւ:

ԹՄԸ. ԶԺԹ (1270). Թագաւոր Հայոց Լեւոն. Սա ազատեալ ի Մսրցոց, եւ Հեթում նստոյց զորդին ի գահն, օծին արքա: էր գրասէր, եւ յաղթեաց Արապին⁵⁵, Քրթին, Թուրքմանին եւ Մսրցուն: Հանճարով եւ իմաստութեամբ իշխեաց:

ԹՄԶԹ. ԶԼԸ (1289). Թագաւոր Հայոց Հեթում. Սա հետ Թաթարին զնաց, եւ առին զՇամ⁵⁶: Ի փախչիլն սուլթանին Մսրա անհոգացան Թաթարք: Եւ սա զհետ անկեալ մինչ ի Մըսրա մօտն, եւ ապա յետ գա յերուսաղէմ, մեծ տօնախըմբութեամբ մխիթարութիւն արար քրիստոնէից, եւ յետոյ կրօնաւորեցաւ: ||

⁵⁴ Ֆիլիպ թագաւորի հայրը Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ IV Միակնանին էր (1201–1216, 1219–1233 թթ.):

⁵⁵ Ձեռագրում՝ արպին:

⁵⁶ Շամ. Դամասկոս քաղաքի արաբական անվանումը, տարածված ողջ Սիրիայի վրա:

206բ **ՌՄՂԴ. ԶԽԳ (1294).** Թագաւոր Հայոց Լեւոն⁵⁷ Սա, որդի Թորոսի, ամս Գ (3) իշխեաց եւ նահատակեցաւ ի Թաթարաց, եւ շուտով պատժեցաւ նահատակող Թաթարն:

Յետ Լեւոնի կացին թագաւորք վերի մեծ Լեւոնի⁵⁸ որդիքն. նախ Թորոս՝ **ՌՄՂԷ. ԶԽԶ (1297), Սըմբատ՝ ՌՅ. ԶԽԹ (1300),** Կոստանդին՝ **ՌՅԳ. ԶԾԲ (1303)**⁵⁹: Սոքա երեքինս եղբայրք են վերնոյն Հեթմոյ: Եւ Թորոս էառ զքոյր թագաւորին Կիպրոսի: Վստահանա Հեթում յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ եղբայր իւր ի Սմբատ, եւ ինքն առեալ զմիւս եղբայրն իւր զԹորոս, եւ գնաց առ կայսրն Յունաց ըՍտամպոլ: Իսկ Սմբատ խորհրդով կաթողիկոսին եւ իշխանացն օծանի թագաւոր Հայոց ի Սիս: Եւ յորժամ դարձան Հեթումն եւ Թորոսն զկնի տարոյ միոյ յաթոռն իւրեանց, երես շրջեալ Սմբատա ոչ եթող զնոսա ի տունն իւրեանց հայրենի: Եւ նոքա դարձան առ կայսրն, եւ առեալ ոսկի բազում, գնացին առ խան Ղազանն⁶⁰ յԱրեւելս: Իսկ Սմբատն յառաջագոյն էր գնացեալ ի Թաթարն բազում գանձիւք, եւ առեալ ի խանէն իւր կին, ի խանի ազգէն, եւ դարձեալ երթայր յաշխարհն իւր: Եւ ի սահմանս Կեսարիոյ հանդիպեցան նմա Բ (2) եղբայրքն իւր: Եւ նա կալեալ զնոսա եւ տարեալ եղ ի Բանդի, ի Բարձրբերդն: Եւ յետ սակաւ աւուրց խորհրդով իշխանացն եսպան զեղբայրն իւր զԹորոս եւ հօնն զաշնն Հեթմին: Զոր իմացեալ միւս եղբօրն Կոստանդինի, որ էր տէր Կապան բերդին, եւ ժողովեալ զօրս բազումս, եւ եկն ի մարտ ընդ դէմ Սմբատին: Եւ նա փախուցեալ ել ի Հոռմք: Եւ գտեալ զՀեթում կենդանի, յոյժ ուրախացաւ, թէպէտ եւ ընդ սպանումն Թորոսին տրտմեցաւ: Եւ յետո կալեալ զՍմբատ եղ ի Բանտ, եւ ինքն կեցեալ պարոն Կիլիկոյ տարի մի, եւ Սմբատն Գ (3) ամ: Բայց յետո կալեալ Հեթումն զԿոստանդին եւ զՍմբատն, եւ առաքէ յաքսորս առ կայսրն ի Կոստանդնուպօլիս: Եւ ինքն առնու զԼեւոն՝ զորդին Թորոսի եղբօրն իւրոյ, որ սպանեալ եղեւ ի Սմբատա, եւ էօծ թագաւոր **ԶԾԵ (1306)** թվին Հայոց, եւ ինքն ունէր զաւագ պարոնութիւնն⁶¹:

⁵⁷ Հեղինակը սխալվել է Լեւոն Դ (III) թագավորի գահակալման թվագրման հարցում:

⁵⁸ Խոսքը վերաբերում է Հայոց թագավոր Լեւոն Գ (II)-ին:

⁵⁹ Հեղինակը սխալվում է նաեւ Թորոսի, Սմբատի եւ Կոստանդինի գահակալությունների թվագրման հարցում:

⁶⁰ Ղազան. Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1295–1304 թթ.):

⁶¹ Այս պարբերութիւնն ամբողջութեամբ եւ համարյա բառացի քաղված է Սամուել-

ՌՅԶ. ԶԾԵ (1306). Հայոց թագաւոր Լեւոն:

Ի թվին Հայոց ԶԾԶ (1307) եկեալ նենգութեամբ յաշխարհն Կիլիկեցոց, ի պատճառս ինչ, անօրէն նուիրեն⁶² Բուլղար Ղարունն⁶³, եւ կոչեցեալ առ ինքն 207ա իբրեւ|| խորհուրդ զաւագ պարոնն Հեթում, եւ նա միամտութեամբ գնաց առ նա, ունելով ընդ իւր զտղա թագաւորն Լեւոն՝ զեղբօր որդին իւր, եւ այլ բազում իշխանս: Զոր իբրեւ եկին առ նա, յարեաւ ի վերայ նոցա, եւ սպան զամենեսեան առ ոտս Անարզաբա, եւ կամէր զԿիլիկէ յինքն յափշտակել: Բայց ի խնամոցն Աստուծոյ ոչ տարաւ ընդ իւր զեղբարն իւր զՕշին: Զոր իբրեւ լուաւ զեղեալսն, իսկոյն եկն ի բերդն Սսա, եւ ժողովեաց զմնացեալ իշխանս եւ զօրս բազումս, եւ մարտուցեալ ընդ պղծոյն, եհան յերկրէն: Եւ մնաց մինչեւ եկն եղբայրն իւր Ալինախն ի խանէն⁶⁴, զի անդ էր գնացեալ: Եւ օծաւ Օշին ի⁶⁵ **ՌՅԷ. ԶԾԶ (1307)** թագաւոր ի Տարսուս⁶⁶:

ՌՅԻԱ. ԶԶ (1321). Թագաւոր Հայոց Լեւոն որդի Օշնի: Յաւուրս սորա Տէմուրտաշ⁶⁷ Թաթարն նենգեաց երկրիս, եւ էառ զԱյաս⁶⁸:

ՌՅԻԱ. ԶՂ (1341). Թագաւոր Հայոց Կոստանդին Կիտն, որդի պարոն Բաղտնին մարախճատի, հօր քեւեր որդի Լեւոնին: Յետ մահուանն Լեւոնի, վասն ոչ գոյո ճմա որդի, առնու զթագաւորութիւն Կոստանդին Ճուան, որ եւ սա վասն անպարկեշտ վարուց սպանեալ եղեւ ի զօրացն⁶⁹:

լի շարունակողից. տե՛ս Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 154–155:

⁶² Նուիրն/նոյիրն = իշխան. փոխառութիւն մոնղոլերենից (noyan) տե՛ս Blake-Frye, History, p. 387, n. 27; Cleaves, The Mongolian Names, p. 405–406.

⁶³ «Բուլղար Ղարուն»-ը մոնղոլ զորահրամանատար Բիլարղուի (Պիլարղու, Պուլարղու) աղավաղված անունն է:

⁶⁴ Խոսքը վերաբերում է Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան Օլջէյթուին (1304–1317 թթ.):

⁶⁵ Ձեռագրում՝ չիք:

⁶⁶ Այս պարբերութիւնը նույնպէս համարյա բառացի քաղված է Սամուէլի շարունակողից. հմտ. Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 155–156:

⁶⁷ Տիմուրտաշ. Ռումի երկրի մոնղոլ կուսակալ (1317–1327 թթ.), որի ասպատակութիւնը Կիլիկիա տեղի է ունեցել 1321 թվականին:

⁶⁸ Այասը գրավողը ոչ թէ Տիմուրտաշն էր, այլ մամլութենբը (1322 թ.):

⁶⁹ Այս հատվածում հեղինակն իրար է խառնել Լեւոն Ե (IV) թագավորի հորաքրոջ որդի Գի Լուսինյանին (Կոստանդին Կիտ), նրա եղբայր Հովհաննես-Ջեհաննին (Կոստանդին Ճուան) եւ Կոստանդին Դ (III) Նղիրցուն (որդի պարոն Բաղտնին մարախճատի):

Ի թվին Հայոց ԶԿԴ (1315) փոխի մահուամբ առ Քրիստոսս պարոն⁷⁰ Ալի-նախն, եղբայր Հեթմին եւ Օշին թագաւորի, եւ կա հանգուցեալ ի Դրա-զարկն: Եւ պատճառ մահու նորա այս էր. զի լողացեալ եղեւ ի գետն Տարսո-նի, եւ էր ընդ նմա ի լողկանալն տաճիկ ձի մի, որ եհար զնա ոտամբ ի գլուխն, եւ մեռաւ⁷¹:

Ի թվին Հայոց ԶԾԵ (1306) էր բռնակալ յազգէն նետողաց⁷² Ղարպանտա⁷³ 207բ խանն, որ էր եղբայր Խազանին: Որ ի մեռանել Խազանին || Ղարպանտաս էառ զաթոռ եղբօրն, այր շար եւ ատեցող քրիստոնէից: Եւ պատրեալ ի դիւթակա-նաց եւ յաղանդաւորաց շեխացն⁷⁴, եւ խորհուրդ շար ի մէջ բերելով, գոր-ծակցան իւրեանց սատանայիւ, սկսան մարտնչիլ ընդ անյաղթելի վիմին Քրիստոսի: Եւ հանեալ⁷⁵ զհրովարտակ ընդ ամենայն տիեզերս, որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էին, ի վերայ քրիստոնէից՝ այնու կամ դառնալ ի մոլար դա-ւանութիւն Մահմետի, կամ տալ զխարաճ⁷⁶, ամէն մարդ իւր գլխոյն Ը (8) ոսկի, եւ թուք եւ ապտակ ի յերեսն, եւ զմորուսն ճողել, եւ սեւ կարկատան մի ի վերա աջո ուսին կարել՝ նախատինք վասն Քրիստոսի: Եւ շար դեսպանքն իբ-րեւ զարեանարբու գազան արծակեցան ի վերայ ամենայն քրիստոնէից, ընդ ամենայն քաղաքս եւ ի գաւառս, ի վանորայս եւ ամենեսեան տեղիս քննայոյզ լինէին, ահացուցանելով զամենեսեան: Քանզի այսպէս գրեալ էր ի մահաբեր հրովարտակն՝ Ո՛չ զժամ օրհնել, եւ ո՛չ յեկեղեցի մտանել, եւ ո՛չ զմանկունս մկրտել, կամելով միահաղոյն բառնալ զամենեսեան կրօնս քրիստոնէից: Իսկ բանաւոր հօտքն Քրիստոսի անխախտելի մնացին ի հաւատս քրիստոնէու-թեան, քաջալերելով Տերունական հրամանան որ ասէ. «Երանի է ձեզ յոր-

⁷⁰ Զեռագրում՝ պարին:

⁷¹ Հմմտ. Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 156–157; Պողարյան, Ժամանակագրու-թիւն, էջ 264:

⁷² Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում մոնղոլները սովորաբար կոչվում են «ազգ նետողաց», այսինքն՝ աղեղնավոր կամ նետաձիգ անունով:

⁷³ Օլջեյթու Մուհամմեդ Խուդաբանդա. Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1304–1317 թթ.):

⁷⁴ Շեխ = ծերունի, մահմեդական կրօնավոր. փոխառութիւն արաբերենից (sayx). տե՛ս Աճառյան, ՀՀՊ, հտ. 2, էջ 201; Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 213–214:

⁷⁵ Զեռագրում՝ հանել:

⁷⁶ Խարաճ = գլխահարկ. փոխառութիւն արաբերենից (xaraj). տե՛ս Աճառյան, ՀՀՊ, հտ. 2, էջ 194; Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 1, էջ 330–331:

ժամ նախատիցեն զձեզ եւ որոշեսցեն»⁷⁷: Ետուն զամենեսեան հարկսն զոր խնդրէին, եւ յանձն առին յօժարութեամբ զնախատինս եւ զտանջանս վասն երկնաւորի յուսոյն, եւ զթեթեւ լուծն Քրիստոսի ի վերայ աջոյ ուսոյն: Իսկ անօրէն եւ ամբարիշտ խանն Ղարբանտա իբրեւ ետես թէ այնու ոչ կարաց յաղթել բանաւորի հօտին Քրիստոսի, յաւել այլ եւս հարուածս ի վերա քրիստոնէից՝ կա՛մ զամենեսեան ներքինիս առնել, կա՛մ զմի ակն հանել, կա՛մ դառնալ ի պիղծ դաւանութիւն Մահմետի: Լսեմք թէ բազումք մեռան յայսմանէ հարուածոյ վասն անուանն Քրիստոսի, այլ առ մեզ դեռ եւս ոչ է հասեալ մահաբեր հրաման պիղծ խարբանտա խանին, եւ զապագայն Աստուած գիտէ⁷⁸:

ԹՅՄԲ. ՊԱ (1352). Թագաւոր Հայոց Կոստանդին:

ԹՅՄԲ. ՊԱ (1352). Միւս Կոստանդին զոր սպանին Հայք:

ԹՅՀԵ. ՊԻԴ (1375). Թագաւոր Հայոց Կոստանդին⁷⁹:||

208ա Ի թվին Հայոց ԶՂԴ (1345)⁸⁰ չարագլուխ ամիրայն Հալպա, հրամանաւ Մելիք Նասր⁸¹ սուլթանին Մսրա, գաղտագողի յերկիրն Սըսա եմուտ: Եւ բազում աւերս արար՝ զորս եսպան, եւ զորս հրով այրեաց, եւ արար անապատ զբազմամարդ աշխարհն Հայոց, եւ էառ զԱյաս:

Ի թվին ՊԺԵ (1366) Ֆռանկն զՍքանտարիա⁸² էառ, եւ շատ դազա⁸³ արար,

⁷⁷ Մատթէոս, Ե, 11:

⁷⁸ Հմմտ. Պողարյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 263: Խուդաբանդա խանին նվիրված եւ Կիլիկիայի պատմութեանն ուղղակիորեն չառնչվող այս պարբերությունը մեր հրատարակության մեջ տեղ է գտել բացառապէս իր պարունակած չափազանց հետաքրքրական տեղեկությունների շնորհիվ: Պարբերության վերջին նախադասությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակն օգտագործել է իրադարձություններին ժամանակակից մի աղբյուր, որը, դժբախտաբար, մեզ չհաջողվեց պարզել: Հեռավոր նմանություն, բայց ոչ ուղղակի աղբյուր տեսնուշիկյան, ԺԴ դ. հիշատակարաններ, էջ 46:

⁷⁹ Հեղինակը մեծ շփոթի մեջ է թե՛ այս երեք Կոստանդինների ինքնության ճշտման, թե՛ նրանց գահակալման թվականների պարզաբանման հարցում:

⁸⁰ Թվականը սխալ է. խոսքը վերաբերում է 1347 թ. մամլուքյան արշավանքին: Թերեւս պետք է ուղղել՝ ԶՂԶ:

⁸¹ Նասիր Նասիրեդդին ալ-Հասան. Մամլուքյան եգիպտոսի սուլթան (1347–1351, 1354–1361 թթ.):

⁸² Սքանտարիա = Ալեքսանդրիա. քաղաք եգիպտոսում, որը ֆրանկները, Կիպրոսի թագավոր Պետրոս I-ի գլխավորությամբ, գրավեցին ոչ թե 1366, այլ 1365 թվականին:

⁸³ Ղազա = արշավանք, կռիվ, աղետ. փոխառություն արաբերենից (gazwā). տեսն

եւ ԺԲԹ (12000) կոյս աղջիկ գերի տարաւ, թող զայլ կին եւ զտղայս: Եւ յայն բանէն խստացան Տաճիկք եւ արարին հալածումն քրիստոնէից, եւ զամենայն ուխտաւորս նրուսաղէմի ի կապանս պահեցին Գ (3) ամ, եւ զսուրբ Յարութենի դուռն փակեցին⁸⁴:||

208բ Ի Ը (8) ամին Կոստանդեա Հայոց թագաւորի եղեւ Լեւոն մ'այլ, խոչընդակ Կոստանդեա, եւ խոռովութիւն ոչ սակաւ ընդ միմեանս:

Թագաւոր Հայոց Լեւոն՝ որդի բրնձին, որ իշխեաց ամս Դ (4) եւ Է (7) ամիս: Որ ի ՊՀԲ (1423)⁸⁵ թվին Հայոց եկեալ սուլթանն Մսրա⁸⁶, գերեաց զթագաւորն՝ Մարուն թագուհին⁸⁷, եւ տարաւ յեգիպտոս: Եւ խնդրեալ թագուհին ի սուլթանէն, գնաց յերուսաղէմ, եւ անդ թաղեցաւ սուրբ Յակոբա դրան առջեւն:

Եւ բարձաւ թագաւորութիւն ի տանէն Կիլիկեցոց, որ տեւեաց իշխանութիւնն սոցա ի Գագկա զարմէն Ռուբենի առաջի ամէն մինչ աստ՝ ամք Յեւ (347)⁸⁸:||

209բ Յետ բառնալոյ թագաւորութեան Հայոց ի Սըսա ժողովեցան թագաւորագունք եւ իշխանք ի ժողովրդենէն, մտեալ ի նաւ գնացին ի Ֆռանկիստան՝ Լի (30000) տուն քրիստոնեայք, հայ ազգաւ⁸⁹:

Աճառյան, ՀԼՊ, հտ. 2, էջ 197; Ղազարյան-Ավետիսյան, Բառարան, հտ. 2, էջ 64:

⁸⁴ Հմմտ. Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 169–170; Պողարյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 266:

⁸⁵ Ուղղելի՝ ՊԻԴ (1375):

⁸⁶ Մամլուքյան եգիպտոսի սուլթանն այդ ժամանակ Շաբան II-ն էր (1363–1376 թթ.), սակայն նա ոչ թե անձամբ էր ասպատակել Կիլիկիան, այլ այդ գործը հանձնարարել էր Հալեպի մամլուքյան մելիք Աշըգ-Թեմուրին:

⁸⁷ Հեղինակը շփոթում է թագուհու անունը: Լեւոնի կինը Մարգարիտ Սուսսոնն էր, իսկ Մարունը Հայոց Կոստանդին Դ (III) թագաւորի այրին էր:

⁸⁸ Հեղինակն այս թիվն ստացել է, Սաի անկումը սխալմամբ թվագրելով ՊՀԲ (1423) թվականով՝ փոխանակ ՊԻԲ (1373), ավելի ճիշտ ՊԻԴ (1375):

⁸⁹ 1403/4 թ. տեղի ունեցած այս գաղթի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Յակոբ Սեւցի, Պատմութիւն, էջ 263. հմմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 542–543:

ՑԱՆԿԵՐ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ՝

ա. Աղբյուրներ

ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում — Հայապատում. Պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց, յօրինեալ եւ հաւաքեալ ի Հ. Ղեւոնդեայ Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1901:

ԱԿԻՆՅԱՆ-ՈՍԿՅԱՆ, Յուցակ — Հ. Ն. Ակինեան եւ Հ. Հ. Ոսկեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, հտ. Բ. «Անտոնեան հաւաքածոյ», Վիեննա, 1971:

ԱՆԱՆՈՒՆ, Ժամանակագրական գրառումներ — Անանուն ժամանակագրական գրառումներ. Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 2, Երեւան, 2007, էջ 554—558:

ԱՆԱՆՈՒՆ, Կարգ թագաւորաց — «Անանուն ժամանակագրութիւն (XVII դ.). Կարգ թագաւորաց ազգիս Հայոց եւ Պարսից թէ ուստի սերեալ թագաւորեցին». Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ (XIII—XVIII դդ.), հտ. 1, Երեւան, 1951, էջ 252—261:

ԱՆԱՆՈՒՆ, Յիշատակք հանգուցելոց — «Յիշատակք հանգուցելոց մութինեան պաշապատաց եւ պաշտօնէից նոցին». Ղ. Ալիշան, Հայապատում. Պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 543—545:

ԱՆԱՆՈՒՆ, Պատմութիւն սրբոց — «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց որք առ Քրիստոս փոխեցան». Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 2, Երեւան, 2007, էջ 495—526:

ԱՆԱՆՈՒՆ ԵՂԵՍԱՅԻ, Ժամանակագրութիւն — Անանուն եղեսացի, ժամանակագրութիւն. Թարգմանութիւն բնագրից, առաջարան եւ ծանոթագրութիւններ

* Աստղանիշ են կրում այն աշխատութիւնները, որոնք թեւեւ վկայակոչված չեն սույն գրքում, սակայն հիմք են ծառայել անվանացանկային ծանոթագրութիւններին համար:

Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյանի, «Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հտ. 12. Ասորական աղբյուրներ, գիրք Բ», Երեւան, 1982:

ԱՆԱՆՈՒՆ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ, Տարեգրություն — «Անանուն Սեբաստացու Տարեգրությունը». Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դդ.), հտ. 2, Երեւան, 1956, էջ 115–172:

ԱՍՈՂԻԿ, Պատմություն — Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմություն տիեզերական, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանց, Բ տպագրություն, Ս. Պետերբուրգ, 1885:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ, Պատմություն — Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերտցույ, աշխատասիրությամբ Կ. Ն. Յուզբաշյանի, Երեւան, 1963:

ԱԽԵՏԻՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, Գաւազանագիրք — «Գիրք պատմութեանց որ կոչի Գաւազանագիրք, համահաւաքեցեալ ի հին գաւազանագրաց եւ ի վիպաբանութեանց ի մի, բազմօք երկամբք. յումեմնէ Աւետիսէ աշխատասիրէ Եղոկացույ». Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 2, Երեւան, 2007, էջ 559–573:

ԲԱՂՊԱՍԱՐՅԱՆ, Գեորգ Սկեւոացու վարքը — Էդվարդ Բաղդասարյան, Գեորգ Սկեւոացու «Վարքը», «Բանբեր Մատենադարանի», 7, Երեւան, 1964, էջ 399–435:

ԲԱՍՏԱՄՐՅԱՆՅ, Մխիթար Գօշ — Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց. Իրաւաբանական հետազոտութիւնք հանդերձ ծանօթագրութեամբք Վահան ծ. վարդապետի Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880:

«ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՅ» — Գիրք Թղթոց, աշխատասիրութեամբ Ն. արք. Պողարեան, երկրորդ հրատարակութիւն, Երուսաղեմ, 1994:

ԳՐԻԳՈՐ ԱԿԵՆԵՐՅԻ, Պատմություն — Գրիգոր վրդ. Ակներցի, Պատմություն Թաթարաց, աշխ. Ն. Պողարեանի, Բ. տպ., Երուսաղեմ, 1974 (վերջերս հրապարակված մի հոդվածում հիմնավորապես ապացուցված է, որ Գրիգորը ոչ թե «Պատմութեան» հեղինակն է, այլ այն պարունակող ձեռագրի գրիչը. տե՛ս COWE, A Chronicle, p. 15–34):

ԳՐԻԳՈՐԻՍ, Վարք Ներսեսի — Պատմություն վարուց սրբոյն Ներսեսի կաթողիկոսի Հայոց եւ տիեզերալոյս իմաստասիրի սկսեալ ի խախնեաց անտի նորին, «Սոփերք հայկականք», հտ. 14, Վենետիկ, 1854, էջ 9–83 (Հեղինակի հարցի պարզաբանումը տե՛ս ՀՈՎՍՏԵՅԱՆ, Յիշատակարանք, էջ 944–946; ТЕР-ДАВТЯН, Памятники, с. 72–73):

ՊԱՆԻԵԼՅԱՆ, Յուցակ — Անուշաւան Դանիէլեան, Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս, 1984:

ՊԱԻԻՔ ԲԱՂԻՇԵՅԻ, Մաղկաբաղ — «Դաթի բանասիրի Բաղիշեցու Մաղկաբաղ արարեալ ի բազում պատմագրաց...». Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դդ.), հտ. 2, Երեւան, 1956, էջ 300–378:

- ԵԳԱՆՅԱՆ-ԶԵՅՔՈՒՆՅԱՆ-ԱՆԹԱՊՅԱՆ, Յուցակ — Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթապյան, Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Երեւան, հտ. 1, 1965. հտ. 2, 1970:
- ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Պատմութիւն — Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, քննական բնագիրը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երեւան, 2006:
- ԻԲՆ ԱԼ-ԱՍԻՐ, Լիակատար պատմություն — Իբն Ալ-Ասիր, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղեւոնդյանի, «Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հտ. 11. Արաբական աղբյուրներ, գիրք Բ», Երեւան, 1981:
- ԽԱԶԻԿՅԱՆ, ԺԴ դ. հիշատակարաններ — ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երեւան, 1950:
- ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն — Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երեւան, 1961:
- ԿՅՈՒՆԵՍԵՐՅԱՆ, Յուցակ — Բաբգէն աթոռակից կաթողիկոս [Կիւլէսէրեան], Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս, 1957:
- ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Մանր ժամանակագրություններ — Մանր ժամանակագրություններ. XIII–XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երեւան, հտ. I, 1951, հտ. II, 1956:
- ՀԵԹՈՒՄ ԱՐՓԱՅՈՐԴԻ, Ճաշոց — Հեթում արքայորդու 1286 թ. Ճաշոցի հիշատակարանը. Ա. Մաթեոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (ԺԳ դար), Երեւան, 1984, էջ 582–589:
- ՀԵԹՈՒՄ, Պատմութիւն Թաթարաց — Հեթում պատմիչ Թաթարաց, յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ ի ձեռն Հ. Մկրտիչ աթոռակալ վարդապետի Աւգերեան, Վենետիկ, 1842:
- ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ, Պատմութիւն — «Հեթում Բ-ի Տարեգրությունը». Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դդ.), հտ. 1, Երեւան, 1951, էջ 65–101:
- ՀԵԹՈՒՄ ԿՈՌԻԿՈՍՅԻ, Խրոնիկոն — «Հեթում պատմիչի ժամանակագրությունը (Պատմութիւն Խրոնիկոնին)». Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դդ.), հտ. 2, Երեւան, 1956, էջ 33–93:
- ՀԵԹՈՒՄ ԿՈՌԻԿՈՍՅԻ, Պատմութիւն — «Հեթում պատմիչի Պատմութիւն ազգին Ռովբինանց». Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դդ.), հտ. 2, Երեւան, 1956, էջ 94–105:
- ՀԵԹՈՒՄ ՆՂԻՐՅԻ, Պատմութիւն — Հեթում Նղիրցու «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց». Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 2, Երեւան, 2007, էջ 527–553:
- ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՎՈՒՐԱՆՅԻ, Տաղեր — Հովհաննէս Թլկուրանցի, Տաղեր, աշխատասիրությամբ էմ. Պիվազյանի, Երեւան, 1960:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Յիշատակարանք — Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. 1, Անթիլիաս, 1951:

ՂԵՒՈՆԴ, Պատմութիւն — Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանց եւ Կ. Եզեանց, Բ. տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1887:
 ԺԵՄՃԵՄՅԱՆ, Զուցակ — Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Վենետիկ, հտ. Ե, 1995; հտ. Զ, 1996:

ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Ե-ԺԲ դդ. հիշատակարաններ — Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (Ե-ԺԲ դդ.), աշխատասիրութեամբ Ա. Ս. Մաթեոսյանի, Երեւան, 1988:

ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, ԺԳ դ. հիշատակարաններ — Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (ԺԳ դար), կազմեց Ա. Ս. Մաթեոսյան, Երեւան, 1984:

ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ-ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ, ԺԴ դ. հիշատակարաններ — Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (ԺԴ դ.), կազմեցին Ա. Ս. Մաթեոսյան եւ Ա. Ղազարոսյան (անտիպ):

«ՄԱՅՐ ԶՈՒՅԱԿ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ» — Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. 2, Երեւան, 2004:

ՄԱՀՏՈՅԻ ԱՆՎ. ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ — Ձեռ. Թ. 418 (1818 թ.), 502 (1619 թ.), 1492 (1715 թ.), 2037 (1421 թ.), 2173 (ԺԴ դ.), 3074 (ԺԵ դ.), 4188 (1820/4 թթ.), 5619 (1176 թ.), 5787 (1617 թ.), 6243 (1847 թ.), 7424 (1743/63 թթ.), 7620 (1409 թ., ԺԸ դ.), 8072 (1714 թ.), 9484 (1313/31 թթ.), 9749 (1344 թ.):

ՄԱՏԹԻՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, Ժամանակագրութիւն — Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրութեամբ Մամբրէ վարդապետ Մէլիք-Ադամեանի եւ Ներսէս սարկաւազ Տէր-Միքայէլեանի, Վաղարշապատ, 1898:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՑԻ, Կարգ եւ թիւ — Կարգ եւ թիւ թագաւորացն Հայոց ի Մարտիրոս վարդապետէ Ղրիմեցոյ ոտանաւոր չափով. Համազասպ Ոսկեան, Զորս հայ տաղասացներ եւ անոնց տաղերը, Վիեննա, 1966, էջ 177–210:

ՄԻԽԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, Ժամանակագրութիւն 1870 — Տեառն Միխայէլի պատրիարքի ասորւոց ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1870:

ՄԻԽԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, Ժամանակագրութիւն 1871 — Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի ասորւոց պատրիարքի, Երուսաղեմ, 1871:

ՄԻՆԱՍ ԱՄԴԵՑԻ, Ազգաբանութիւն — Մինաս Վարդապետի Համդեցոյ Ազգաբանութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1870:

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ, Պատմութիւն — Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ էմին, Մոսկվա, 1860:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, Գիրք Դատաստանի — Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, աշխատասիրութեամբ Խոսրով Թորոսյանի, Երեւան, 1975:

- ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմություն — Մովսէս Խորենացի, Պատմություն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներածությունը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Երեւան, 1991:
- ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, Պատմություն — Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը եւ ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Երեւան, 1983:
- ՄՈՒՐԱՏՅԱՆ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Յուցակ — Սահակ Ա. Մուրատեան, Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան, Յուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Քարզմանչաց վանքի եւ շրջակայից, Երուսաղեմ, 1967:
- ՅԱԿՈԲ ՍՍԵՅԻ, Պատմություն — [Պատմություն Կիլիկիոյ]. Վենետիկի Մխիթարեանց Մատենադարանի ձեռ. Թ. 1318 (Ձեռագրի լուսապատճենը մեզ են տրամադրել Մխիթարյան միաբանության ընդհանուր աբբանայր Եղիա Քիւղայանը եւ Մխիթարյան միաբան Հարություն Պզտիկյանը: Իսկ հեղինակի ինքնությունը պարզել է Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրատան գլխավոր ավանդապահ Գեորգ Տեր-Վարդանյանը. տե՛ս ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Յակոբ Սսեցի):
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱՐԴԵԼ, Ժամանակագրություն — Յովհաննու Դարդելի ժամանակագրություն Հայոց, Թարգմ. Խօրէն արքեպիսկոպոս Նար-Պէյ, խմբ. Նորայր Բիզանտացի, առաջաբան Կ. Եղեանցի, Ս. Պետերբուրգ, 1891:
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, Պատմություն — Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Մկրտիչ էմինի, Բուսպ., Թիֆլիս, 1912:
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐՁՆԿԱՅԻ, Ի բանն Առաքելոյ — Նորին Յովհաննու վարդապետի ասացեալ՝ Ի բանն Առաքելոյ, որ ասէ՝ Ամենայն անձն որ ընդ իշխանութեամբ է, ի հնազանդութիւն կացցէ. յաւուրն յորում արհնեցան ձիււորք արքայորդիքն մեր Հեթում եւ Թորոս, եւ այլ մանգունք իշխանաց, եւ որք յարքունական սպասաւորացն, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. Թ. 2173 (ԺԴ դ.), էջ 86ա–101ա:
- ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ, Արաբական աղբյուրները — Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երեւան, 1965:
- ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, Ատենաբանություն — Ներսէս Լամբրոնացի, Ատենաբանություն եւ թուղթ եւ ճառք, Վենետիկ, 1865:
- ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, Զինուորական օրէնք — Զինուորական օրէնք Ներսիսի Լամբրոնացւոյ, հրատ. Կ. Յ. Բասմաջեան, «Բանասէր», 1902, էջ 321–328:
- ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ընդհանրական թուղթք — Ընդհանրական թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալւոյ, Երուսաղեմ, 1871:
- ՆԵՐՍԷՍ ՊԱԼԻԱՆԵՆՅ, Ժամանակագրական հատվածներ — «Ներսէս Պալիենցի ժամանակագրական հատվածները». Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դդ.), հտ. 2, Երեւան, 1956, էջ 173–194:

- ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՒԱՆԵՆՅ, Իշխանութիւնք — «Ներսէս Պաւլենցի Հայոց թագաւորների եւ իշխանների կարգը». Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դդ.), հտ. 2, Երեւան, 1956, էջ 195–208:
- ՈՍԿՅԱՆ, Յուցակ — Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, հտ. Բ, կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1963:
- ՊԱՆՅԱՆ, Յուցակ — Տրդատ եպիսկոպոս Պաւեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Ջմիռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին, կազմեց Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Երեւան, 2002:
- ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Ժամանակագրութիւն — Ժամանակագրութիւն (XI–XVIII դդ.), տպագրութեան պատրաստեց Նորայր եպս. Պողարյան, «Բանբեր Մատենադարանի», 9, Երեւան, 1969, էջ 257–282:
- ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Յուցակ — Նորայր եպս. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 1–11, Երուսաղէմ, 1966–1991:
- ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՅԻ, Հաւաքմունք — Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, աշխատասիրութեամբ Արշակ Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893:
- ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՅԻ, Շարունակող — «Սամուէլ Անեցու մի նորահայտ շարունակողի ժամանակագրական ցանկը». Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. 1, Երեւան, 2005, էջ 483–484:
- ՍԱՐԳԻՍ ՊԻՄԱԿ, Ժամանակագրութիւն — «Սարգիս Պիծակին վերագրված ժամանակագրութիւնը». Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դդ.), հտ. 1, Երեւան, 1951, էջ 102–108:
- ՍԱՐԳԻՍՅԱՆ, Յուցակ — Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Բ, Վենետիկ, 1924:
- ՍՄԲԱՏ, Դատաստանագիրք — Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստաբլի). Կիլիկեան դատաստանագիրք XIII դարի, ձեռագրերի համեմատութեամբ լոյս ընծայեց Արսէն վարդապետ Դտճեան, էջմիածին, 1918:
- ՍՄԲԱՏ, Տարեգիրք, Փարիզ — Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, աշխատասիրութեամբ Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանցի, Փարիզ, 1859:
- ՍՄԲԱՏ, Տարեգիրք, Վենետիկ — Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, աշխատասիրութեամբ Հ. Սերովբէ վ. Ագըլեանի, Վենետիկ, 1956:
- ՍՏԵՓԱՆՈՍ, Տարեգրութիւն — «Ստեփանոս եպիսկոպոսի Տարեգրութիւնը». Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դդ.), հտ. 1, Երեւան, 1951, էջ 32–64:
- ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՕՐՔԷԼԵԱՆ, Պատմութիւն — Ստեփաննոս Օրբէլեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Կ. Շահնազարեանց, հտ. 1–2, Փարիզ, 1859:
- ՎԱՀՐԱՄ ՐԱՔՈՒՆԻ, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1868/9 — Ի մեծի աւուր Յայտնութեան Քրիստոսի վերլուծութիւն բանին նայեալ, յետ որոյ եւ հաւաքմունք առ-

տուածաշունչ բանից թարգման յարիներալ ի խորհուրդ թագաւորաց որ յերկրի, արագ ցուցմամբ եւ իմաստասիրական սահմանաւ շարադրեալ Վահրամ վարդապետի, յորում աւուր աւծեալ ձեռնադրեցաւ թագաւորն Հայոց Մեծն Լեւոն, «Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1868, էջ 137–141, 165–169; 1869, էջ 8–9, 36–39, 49–52, 73–78, 97–101:

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱՐՈՒՆԻ, Բան ի Յայտնութիւն Տեառն 1875 — Վահրամայ վարդապետի, ատենադպրի Լեւոնի արքայի՝ Բան ի Յայտնութիւն Տեառն եւ յօծումն Լեւոնի Գ. արքայի, Երուսաղեմ, 1875:

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱՐՈՒՆԻ, Ուտանաւոր պատմութիւն — Վահրամ Բաբունի, Ուտանաւոր պատմութիւն Ռուբենեանց, աշխատասիրութեամբ Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանցի, Փարիզ, 1859 (կցված է Սմբատ Սպարապետի Տարեգրքի տպագրութեանը):

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Հաւաքումն — Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի լուսաբանեալ, աշխատասիրութեամբ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի, Վենետիկ, 1862: ՏԱՇՅԱՆ, Յուցակ — Յակովբոս Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895:

ՅԱՐԱՃ ԱՍՈՐԻ, Բժշկարան ձիոյ — Բժշկարան ձիոյ եւ առհասարակ գրաստնոյ (ժգդար), աշխատասիրութեամբ Բ. Լ. Չուգասցյանի, Երեւան, 1980:

ABOUNA-FIEY, Anonymi auctoris Chronicon — Anonymi auctoris Chronicon ad A. C. 1234 pertinens. II. Traduit par Albert Abouna. Introduction, notes et index de J.-M.-Fiey, "Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium", 354, Syr. 154, Louvain, 1974.

AMADI, Chronique — Chroniques d'Amadi et de Strambaldi, publiées par M. René de Mas Latrie, première partie: Chronique d'Amadi, Paris, 1891.

ANNE COMNÈNE, Alexiade — Anne Comnène, Alexiade: Règne de l'empereur Alexis I Comnène, texte établi et traduit par Bernard Leib, t. I–III, Paris, 1937, 1943, 1945.

ANONYMUS, Chronicon — Anonymi auctoris chronicon ad annum Christi 1234 pertinens, ed. J.-B. Chabot, "Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium", 82, Syr. 37, Louvain, 1916.

ASSISES D'ANTIOCHE — Assises d'Antioche, reproduit en Français par L. Alichan, Venise, 1876.

BARHEBRAEUS, Chronicon — Gregorii Barhebraei Chronicon Syriacum, ed. P. Bedjan, Paris, 1890.

BARHEBRAEUS, Chronicon Ecclesiasticum — Gregorii Barhebraei Chronicon Ecclesiasticum, ed. J.-B. Abbeloos et Th. J. Lamy, t. I–III, Lovanii, 1872–1877.

BAR HEBRAEUS, Chronography — Ernest A. Wallis Budge, The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj (1225–1286), the son of Aaron, the hebrew physician, commonly known as Bar Hebraeus, v. I: English translation; v. II: Syriac texts; first published London 1932, reprinted Amsterdam 1976.

- BLAKE-FRYE, *History* — Robert P. Blake and Richard N. Frye, *History of the Nation of the Archers (the Mongols)* by Grigor of Akanc', "Harvard Journal of Asiatic Studies", 1949, vol. 12, p. 269–399.
- CONYBEARE, *Catalogue* — Frederick Cornwallis Conybeare, *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum*, London, 1913.
- DULAURIER, *Documents Arméniens* — *Recueil des historiens des Croisades: Documents arméniens*, t. 1, éd. E. Dulaurier, Paris, 1869.
- ERNOUL, *Chronique* — *Chronique d'Ernoult et de Bernard le Trésorier*, publiée ... par M. L. de Mas Latrie, Paris, 1871.
- GESTES DES CHIPROIS — *Les Gestes des Chiprois*, "Recueil des historiens des Croisades: Documents arméniens, t. II", éd. Ch. Kohler, Paris, 1906, p. 651–872.
- GUILLAUME DE TYR — *Guillaume de Tyr et ses continuateurs, texte français du XIIIe siècle, revu et annoté par M. Paulin Paris*, t. 1–2, Paris, 1879–1880.
- GUILLAUME DE TYR, *Continuation* — *La Continuation de Guillaume de Tyr (1184–1197)*, publiée par Margaret Ruth Morgan, Paris, 1982.
- HAYTON, *Flor* — Hayton, *La Flor des Estoires de la Terre d'Orient*, "Recueil des historiens des Croisades: Documents arméniens, t. II", éd. Ch. Kohler, Paris, 1906, p. 113–253, լատ. Թարգմ., p. 255–363.
- HAYTON, *La Fleur* — Hayton, *La Fleur des histoires de la terre d'Orient*, "Croisades et Pèlerinages, récits, chroniques et voyages en Terre Sainte (XIIe–XVIe siècle), édition établie sous la direction de Danielle Régner-Bohler", Paris, 2002, p. 805–878.
- JEAN DARDEL, *Chronique* — Jean Dardel, *Chronique d'Arménie*, Éd. Charles Schefer et Louis de Mas Latrie, "Recueil des historiens des Croisades: Documents arméniens, t. II", éd. Ch. Kohler, Paris, 1906, p. 1–109.
- JOINVILLE, *The Life of Saint Louis* — Joinville and Villehardouin. *Chronicles of the Crusades*, translated with an Introduction by M. R. B. Shaw, London, 1963, p. 161–353.
- KARST, *Armenisches Rechtsbuch* — *Armenisches Rechtsbuch. Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert oder Mittelarmenisches Rechtsbuch*, herausgegeben und übersetzt von Josef Karst, Bd. I–II, Strassburg, 1905.
- KINNAMOS, *Deeds* — John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, translated by Charles M. Brand, New York, 1976.
- KOHLER, *Documents Arméniens* — *Recueil des historiens des Croisades: Documents arméniens*, t. II, éd. Ch. Kohler, Paris, 1906.
- MARCO POLO, *The Travels* — *The Travels of Marco Polo, Translated and an Introduction* by Ronald Latham, London, 1958.
- LANGLOIS, *Cartulaire* — Victor Langlois, *Le trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens*, Venise, 1863.

- LIGNAGES D'OUTREMER — *Lignages d'Outremer. Introduction, notes et édition critique par Marie-Adélaïde Nielen, Paris, 2003* (Գրախոսությունը՝ ԲՈՂՈՅԱՆ, Անդրոնիյան ազգատոհմեր, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, № 3, էջ 289–293):
- MICHEL LE SYRIEN, *Chronique* — *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199); éd. et trad. franç. par J.-B. Chabot, Paris, t. I, 1899; II, 1901; III, 1905; IV, 1910 (texte); Introduction, 1924.*
- MISTRIH, *Trois biographies* — *Vincent Mistrih, Trois biographies de Georges de Skevra, Extrait de "Studia Orientalia Christiana – Collectanea", v. 14, Le Caire, 1970.*
- RÉGNIER-BOHLER, *Croisades* — *Croisades et Pèlerinages, récits, chroniques et voyages en Terre Sainte (XIIe–XVIe siècle), édition établie sous la direction de Danielle Régnier-Bohler, Paris, 2002.*
- TISSERANT, *Codices Armeni* — *Evgenius Tisserant, Codices Armeni Bybliothecae Vaticanae Borgiani Vaticani Barberiniani Chisiani, Romae, 1927.*
- ГАЛСТЯН, *Армянские источники* — *Армянские источники о Монголах, извлечения из рукописей XIII–XIV вв., перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна, Москва, 1962.*
- ДЖУВАЙНИ, *Ступени* — *Мунтаджаб ад-Дин Бади Атабек ал-Джувайни, Ступени совершенствования катибов (Атабат ал-Катаба), перевод с персидского, введение и комментарий Г. М. Курпалидиса, Москва, 1985.*
- КАМАЛ АД-ДИН, *Сливки* — *Камал ад-дин, Сливки, снятые с истории Халеба, в кн. "Л. А. Семенова, Из истории средневековой Сирии: Сельджукский период", Москва, 1990, с. 103–217.*
- МАХЕРА, *Повесть* — *Леонтий Махера, Повесть о сладкой земле Кипр, в кн. "С. В. Ближнюк, Крестоносцы позднего средневековья: Король Кипра Пьер I Лузиньян", Москва, 1999, с. 51–135.*
- ПЛАНО КАРПИНИ, *История* — *Джиованни дель Плато Карпини, История Монгалов, в кн. "Джиованни дель Плато Карпини, История Монгалов. Гильом де Рубрук, Путешествие в восточные страны, под ред. Н. П. Шастиной, пер. А. И. Малеина", Москва, 1957, с. 21–83.*
- РУБРУК, *Путешествие* — *Гильом де Рубрук, Путешествие в восточные страны, в кн. "Джиованни дель Плато Карпини, История Монгалов. Гильом де Рубрук, Путешествие в восточные страны, под ред. Н. П. Шастиной, пер. А. И. Малеина", Москва, 1957, с. 85–194.*
- СМБАТ СПАРАПЕТ, *Судебник* — *Смбат Спарпет, Судебник, составление текста, перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна, Ереван, 1958.*
- УСАМА, *Книга назидания* — *Усама Ибн Мункыз, Книга назидания, перевод М. А. Салье, Москва, 1958.*

բ. Ուսումնասիրություններ

ԱԼԻՇԱՆ, Աւետիք Պաղտասարեան — [Ղ. Ալիշան. անստորագիր], Աւետիք Պաղտասարեան ընթերցող Տիգրանակերտցի, «Բազմավէպ», 1897, էջ 317–321, 375–380, 423–425, 459–463:

ԱԼԻՇԱՆ, Հայ-Վենետ — Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ կամ յարընշութիւնք Հայոց եւ Վենետաց, Վենետիկ, 1896:

ԱԼԻՇԱՆ, Շնորհալի — Ղեւոնդ Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873:

ԱԼԻՇԱՆ, Սիսուան — Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսուան. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ, 1885:

ԱԿԻՆՅԱՆ, Ներսէս Լամբրոնացի — Ն. Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսոնի. Կեանքն եւ գրական վաստակները հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլաւունեաց եւ Լամբրոնի Հեթմեանց, Վիեննա, 1956:

ԱՂԱՍԻ, Զէյթուն — Աղասի (Կարապետ Թուրսարգիսյան), Զէյթուն եւ իր շրջակաները, Բեյրութ, 1968:

ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱԲ — Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. 1–5, Երեւան, 1942–1962:

ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԻՊ — Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երեւան, հտ. 1, 1940; հտ. 2, 1951:

ԱՆԱՆՅԱՆ, Ներսէս Շնորհալի — Հ. Պօղոս Անանեան, Ներսէս Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերութիւններ, «Բազմավէպ», 1992, էջ 7–30; 1996, էջ 201–236:

ԱՆԱՄՅԱՆ, Հայկական մատենագիտություն — Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն. Ե–ԺԸ դդ., հտ. 1–3, Երեւան, 1959, 1976, 2004:

ԱՆԹԱՊՅԱՆ, Աղբյուրները — Փայլակ Անթապյան, Վարդան Արեւելցու «Պատմութեան» աղբյուրները, «Բանբեր Մատենադարանի», 14, Երեւան, 1984, էջ 78–105:

ԱՆԹԱՊՅԱՆ, Կաթողիկոս — Փ. Անթապյան, Կաթողիկոս, «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հտ. 5, Երեւան, 1979, էջ 164–165:

ԱՆԹԱՊՅԱՆ, Վարդան Արեւելցի — Փ. Փ. Անթապյան, Վարդան Արեւելցի. Կյանքն ու գործունեությունը, գիրք Ա–Բ, Երեւան, 1987–1989:

ԱՎԳԵՐՅԱՆ, Հայկական նշխարք — Հ. Յ. Աւգեր, Հայկական նշխարք. Ժամանակագրութիւն էօնուլի եւ Բեռնարդ Գանձապետի, «Բազմավէպ», 71, Վենետիկ, 1913, էջ 289–299:

ԲԱԲԱՅԱՆ, Հայաստանը XIII–XIV դդ. — Լ. Հ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական պատմությունը XIII–XIV դարերում, Երեւան, 1964:

ԲԱԿՈՒՐԱՆ, Մի տեսութիւն — Բակուրան (Վահան Փյուրքճյան), Մի տեսութիւն Կիլիկիոյ հայկական իշխանութեան վրայ, Նիկոսիա, 1904:

- ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ, Հովհաննես** *Երզնկացի 1977* — Է. Մ. Բաղդասարյան, *Հովհաննես Երզնկացին եւ նրա խրատական արձակը, Երեւան, 1977:*
- ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ, Հովհաննես** *Երզնկացի 1994* — Էդվարդ Բաղդասարյան, *Հովհաննես Երզնկացին Կիլիկիայի զինվորական կազմակերպությունների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 16, Երեւան, 1994, էջ 44–57:*
- ԲԱՍՄԱՋՅԱՆ, Լեւոն Ե** — Կ. Յ. Բասմաջեան, *Լեւոն Ե Լուսինեան. վերջին թագաւոր Հայոց, Փարիզ, 1908:*
- ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ, «Դաշանց թուղթ»** — Հրաչ Բարթիկյան, *«Դաշանց թուղթ». կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երեւան, 2004, № 2, էջ 65–116:*
- ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ, Հետազոտություններ** — Հրաչ Մ. Բարթիկյան, *Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, Երեւան, հտ. Ա–Բ, 2002, հտ. Գ, 2006:*
- ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ, Մատթեոս Ուռհայեցի** — Մատթեոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրություն. Թարգմանությունը, ներածությունը եւ ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երեւան, 1973:*
- ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ, Սկիւիցես** — *Հովհաննես Սկիւիցես, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, «Ստար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հտ. 10. Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ», Երեւան, 1979:*
- ԲՈՂՈՅԱՆ, Անդրծովյան ազգատոհմեր** — Ազատ Բոգոյան, *Անդրծովյան ազգատոհմեր (Nielen, Lignages d'Outremer աշխատության գրախոսականը), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, № 3, էջ 289–293:*
- ԲՈՂՈՅԱՆ, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը** — Ա. Ա. Բոգոյան, *Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը եւ Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30–70-ական թվականներին, Երեւան, 1988:*
- ԲՈՂՈՅԱՆ, Եկեղեցական բանակցություններ** — Ա. Ա. Բոգոյան, *Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165–1178 թթ.), Երեւան, 1995:*
- ԲՈՂՈՅԱՆ, «Կաթողիկոս Հայոց»** — Ազատ Բոգոյան, *«Կաթողիկոս Հայոց» տիտղոսի նորովի ընկալումը Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո. «Հայաստանը եւ Քրիստոնյա Արեւելքը», խմբագրությամբ Պ. Մ. Մուրադյան, Երեւան, 2000, էջ 80–85:*
- ԲՈՂՈՅԱՆ, Կիլիկիա** — Ազատ Բոգոյան, *Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական զարթոնքի ազդակները (12–13-րդ դդ.), «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», 20, Երեւան, 2001, էջ 156–167:*
- ԲՈՌՆԱԶՅԱՆ, Կիլիկիա** — Ս. Վ. Բոռնազյան, *Կիլիկիայի հայկական պետությունը, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. III, Երեւան, 1976, էջ 695–732, 737–786:*

ԲՈՌՆԱԶՅԱՆ, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները — Ս. Վ. Բոռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում XII–XIV դարերում, Երեւան, 1973:

ԳԱՆՈՒՍՏՅԱՆ, Մարաշ — Գր. Հ. Գալուստեան (Կիլիկեցի), Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն, Նյու-Յորք, 1934:

ԳԱԼՍՏՅԱՆ, Մոնղոլական շրջան — Աշոտ Գալստյան, Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունից, Լենինական, 1945:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Իրավագիտությունը — Գ. Գրիգորյան, Իրավագիտությունը Կիլիկյան Հայաստանում, «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հտ. 5, Երեւան, 1979, էջ 418–419:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Վահրամ Բաբունի — Գ. Հ. Գրիգորյան, Վահրամ Բաբունու փիլիսոփայությունը, Երեւան, 1969:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Տարոնի իշխանությունը — Գնել Գրիգորյան, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX–X դարերում, Երեւան, 1983:

ԶՈՒԱԼՅԱՆ, Կիլիկիա — Մ. Կ. Զուլալյան, Կիլիկիայի հայկական պետությունը, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. III, Երեւան, 1976, էջ 671–694:

ԷՓՐԻԿՅԱՆ, Բնաշխարհիկ բառարան — Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հտ. 1–2, Վենետիկ, 1903–1907:

ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ, Քրեական իրավունք — Ա. Թ. Թովմասյան, Հին եւ միջնադարյան հայ քրեական իրավունք, Երեւան, 1962:

ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Իրավունք — Խ. Ա. Թորոսյան, Իրավունք, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. III, Երեւան, 1976, էջ 818–834:

ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Սմբատ Սպարապետ — Խ. Թորոսյան, Սմբատ Սպարապետ, «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հտ. 10, Երեւան, 1984, էջ 454–455:

ԼեՈ, Երկերի ժողովածու — ԼեՈ, Երկերի ժողովածու, հտ. 1–8, Երեւան, 1966–1987:

ԽԱԶԻԿՅԱՆ, Աշխատութիւններ — Լեւոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, Երեւան, հտ. Ա, 1995; հտ. Բ, 1999:

ԽԱԶԻԿՅԱՆ, Գիտություն — Լ. Ս. Խաչիկյան, [Հայկական մշակույթը XIV–XVIII դարերում]. Գիտություն, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. IV, Երեւան, 1972, էջ 470–491:

ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ, Կոստանդին — Մ. Կատվալյան, Կոստանդին Գունդստաբլ, «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հտ. 5, Երեւան, 1979, էջ 612:

ԿՂԵՄԷՍ ԳԱԱՆՈՍ, Միաբանութիւն — Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ, հտ. 1, Բ. տպ., Հռոմ, 1690:

ԿՈՐՅԱՆ, Հայոց եկեղեցին — Լ. Ս. Կոզեան, Հայոց եկեղեցին մինչեւ Փլորենտեան ժողովը, Բեյրութ, 1961:

ԿՈՄՄԱԳԵՆԱՅԻ, Փիլարտոս — Կոմագենայցի (Եղիա Քասունի), Փիլարտոս հայր. Կիլիկեան ճոխութեան բուն հիմնադիրը, Հալեպ, 1930:

- ՀԱԿՈՐՅԱՆ, ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆՇՅԱՆ, ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Տեղանունների բառարան — Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 1-5, Երեւան, 1986-2001:
- *ՀՀՀ — Հայկական Համառոտ Հանրագիտարան, հտ. 1-4, Երեւան, 1990-2003:
- ՀՈՎՀԱՆՆԵՍՅԱՆ, Կիլիկիոյ բերդերը — Հ. Միքայէլ Վ. Յովհաննէսեան, Հայկական Կիլիկիոյ բերդերն ու բերդաքաղաքները, Վենետիկ, 1989:
- ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Դրվագներ — Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հտ. 1-2, Երեւան, 1957-1959:
- ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Խաղբակեանք — Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Բ. հրատ., Անթիլիաս, 1969:
- ՀՍՀ — Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հտ. 1-12, Երեւան, 1974-1986:
- ՂԱԶԱՐՅԱՆ-ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Բառարան — Թ. Ս. Ղազարյան, Հ. Մ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, Երեւան, հտ. 1, 1987; հտ. 2, 1992:
- ՄԱԳՍՈՒՏՅԱՆ, Ընտրեալը յԱստուծոյ — Գրիգոր Մագսուտյան, Ընտրեալը յԱստուծոյ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութիւնը, Երեւան, 1995:
- ՄԱԹԵՈՍՅԱՆ, Լեւոն Ե — Վարդան Մաթէոսեան, Լեւոն Ե Լուսինեանի «ամենայն Հայոց» տիտղոսի հարցին շուրջ, «Բազմավէպ», 1990, էջ 234-237:
- ՄԱԹԵՈՍՅԱՆ, Բագրատունյաց Հայաստան — Թ. Ի. Մաթեոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երեւան, 1990:
- ՄԱԹԵՈՍՅԱՆ, Սամուել Անեցի — Կ. Ա. Մաթեոսյան, Սամուել Անեցու «Ժամանակագրության» ավարտման թվականը եւ պատվիրատուն, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, № 1, էջ 156-162:
- ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, Տիգրան Բ — Հակոբ Մանանդյան, Տիգրան Բ. եւ Հռոմը. նոր լուսաբանությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների, Երեւան, 1940:
- ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, Քննական տեսություն — Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, «Երկեր», հտ. Գ, Երեւան, 1977:
- ՄԵՀՐԱՔՅԱՆ, Կիլիկիա — Կուրա Մեհրաբյան, Կիլիկիայի հայկական պետության քրեական իրավունքը, Երեւան, 2001:
- ՄԿՐՏՁՅԱՆ, Սյունյաց Աթոռ — Աբրահամ վարդապետ Մկրտչյան, էջեր Սյունյաց Աթոռի պատմությունից, Ս. էջմիածին, 1995:
- ՄՈՒԹԱՅՅԱՆ, Կիլիկիան — Կլոդ Մութաֆյան, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երեւան, 2001:
- ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ, Կրկնադրոշմուած դրամները — Նեղիա Ներսէսեան, Կիլիկեան Հայաստանի արաբներենով կրկնադրոշմուած դրամները, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հտ. 20, Բեյրութ, 2000, էջ 151-182:
- ՆՈՐ ԲԱՌԳԻՐՔ — Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրմէլեան, Մ. Աւգերեան, Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հտ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837:

- ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆՅ, Դաշանց թուղթ** — Դաշանց Թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը, արար Կ. վ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1862:
- ՈՍԿԱՆ, Կիլիկիայի վանքերը** — Հ. Հ. Ոսկեան, Կիլիկիայի վանքերը, Վիեննա, 1957:
- ՉԱՄՉՅԱՆ, Պատմութիւն** — Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն 1784 ըստ ատանդելոյ այլեւայլ մատենագրաց, յօրինեալ ի Հայր Միքայէլ վարդապետէ Չամչեանց, հտ. Ա-Գ, Վենետիկ, 1784—1786:
- ՉՈՐԱՆՅԱՆ, Ավետիք Տիգրանակերտցի** — Պ. Ա. Չորանյան, Նոր նյութեր Ավետիք Տիգրանակերտցու մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1973, № 7, էջ 96—104:
- ՊԱԼԱՍԱՆՅԱՆ, Պատմութիւն** — Ստեփաննոս Պալասանեան, Պատմութիւն Հայոց. սկզբից մինչեւ մեր օրերը, երրորդ տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1902:
- ՊԱԼՃՅԱՆ, Պատմութիւն** — Աղեքսանդր Վ. Պալճեան, Պատմութիւն Կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս եւ միութեան նոցա ընդ Հռոմէական եկեղեցւոյ ի Փլորենտեան սինհոդոսի, Վիեննա, 1878:
- ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Հաճըն** — Յ. Պ. Պօղոսեան, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօգան-տաղի հայ գիւղերը, Լոս Անջելես, 1942:
- ՊՈՂՈՍՅԱՆ-ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ, Կիլիկիա** — Ս. Պողոսյան, Մ. Կատվալյան, Կիլիկյան Հայաստան, «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հտ. 5, Երեւան, 1979, էջ 406—418:
- ՍԱՍՏԵԹՅԱՆ, Ներսէս Լամբրոնացի** — Սմբատ եպսկ. Սաստէթեան (միաբան Արմաշու), Ներսէս Լամբրոնացի. աշխատասիրութիւն պատմական, մատենագրական եւ վարդապետական, Անթիլիաս, 1981:
- ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ, Իրավունքի պատմությունը** — Խ. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հտ. 1, Երեւան, 1939:
- ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Հելլենիստական Հայաստանը** — Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսէս Խորենացին, Երեւան, 1966:
- ՍՅՈՒՐՄԵՅԱՆ, Հայ-Լատին հարաբերությունները** — Արտավազդ արքեպիսկոպոս [Սյուրմեյան], Հայ-Լատին հարաբերությունները Հուլն-Լատին հարաբերությանց լույսով, «Էջմիածին», 1945, մասն Ա, Հունվար-Փետրվար, էջ 16—23; մասն Բ, Մարտ-Ապրիլ, էջ 19—24:
- ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ, Կիլիկիա** — Ա. Գ. Սուքիասյան, Կիլիկիայի հայկական պետության եւ իրավունքի պատմություն (XI—XIV դարեր), Երեւան, 1978:
- *ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԳԱՌՆԻԿ, Կենսագրական բառարան**, հտ. Ա-Գ, Երեւան, 1973—1990:
- ՍՐԱՊՅԱՆ, Հովհաննէս Երզնկացի** — Արմենուհի Սրապյան, Հովհաննէս Երզնկացի. ուսումնասիրություն եւ բնագրեր, Երեւան, 1958:
- ՏԵՐ-ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Հայկական Կիլիկիա** — Տոքթ. Յ. Տէր-Ղազարեան, Հայկական Կիլիկիա. տեղագրութիւն, Անթիլիաս, 1966:

- ՏԵՐ-ՂԵՒՈՆԴՅԱՆ, ԿԻՐԻԿՅԱՆ Հայաստանը — Վ. Ա. Տեր-Ղեւոնդյան, Կիւրիկյան Հայաստանը եւ Մերձավոր Արեւելքի արաբական երկրները 1145–1226 թվականներին, Երեւան, 1994:
- ՏԵՐ-ՂԵՒՈՆԴՅԱՆ, Հոգվածների ժողովածու — Արամ Տեր-Ղեւոնդյան, Հոգվածների ժողովածու, Երեւան, 2003:
- ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Աբրահամ Խոստովանող — Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան, Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արեւելիցը». քնազրագիտական հետազոտություն, Երեւան, 1976:
- ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ասորիների դերը — Լեւոն Յ. Տեր-Պետրոսեան, Ասորիների դերը Հայկական Կիւրիկիոյ մշակութային կեանքում ԺԲ-ԺԳ դարերում, Վենետիկ, 1989:
- ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Խաչակիրները եւ հայերը — Լեւոն Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. Ա. Ուսումնասիրություն եւ թարգմանություններ, Երեւան, 2005:
- ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Միջին հայերենի հնչյունաբանությունը — Լ. Տեր-Պետրոսյան, Միջին հայերենի հնչյունաբանությունը ըստ ասորական աղբյուրների, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, № 3, էջ 139–154:
- ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Յակոբ Սսեցի — Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Յակոբ Սսեցու ժամանակագրութիւնը՝ «Պատմութիւն Կիւրիկեցւոց» (անտիպ զեկուցում, ընթերցված 1993 թ. նոյեմբերին Նյու-Յորքում տեղի ունեցած հայագիտական գիտաժողովում):
- ՔԱՍՈՒՆԻ, Կիւրիկիա — Երուանդ Հ. Քասունի, Կիւրիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական հոլովոյթին մէջ (1080–1137), Բեյրութ, 1974:
- ՔԱՍՈՒՆԻ, Ռուբէն Ա — Երուանդ Հ. Քասունի, Ռուբէն Ա եւ Ռուբինեան իշխանութեան հիմնադրութիւնը, Բեյրութ, 1972:
- ՔԱՍՈՒՆԻ, Ռուբէն Գ — Երուանդ Հ. Քասունի, Ռուբէն Գ. իշխանապետ (1175–1187 թթ.) եւ իր կտակը, Բեյրութ, 1987:
- ՕՂՈՒԴՅԱՆ, Մովսէս Երզնկացի — Աբէլ քահանայ Օղլուգեան, Մատենադրական հետազոտութիւններ Մովսէս վարդապետ Երզնկացու գրական առեղծուածի շուրջ, Ս. էջմիածին, 2001:
- ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ազգապատում — Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, հտ. 1–3, Բեյրութ, 1951–1961:
- ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Հայոց եկեղեցին — Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, Մոնրեալ, 2001:
- ADALIAN, Historical Dictionary — Rouben Paul Adalian, Historical Dictionary of Armenia, Lanham, Maryland and Oxford, 2002.
- ADONTZ, Études — Nicolas Adontz, Études Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965.
- AHMAD-MIRZA, Syrian Ismailism — Nasseh Ahmad-Mirza, Syrian Ismailism: The ever living line of the Imamate, AD 1100–1260, London, 1997.

- ALLSEN, *Mongol Eurasia* — Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge, 2004.
- AMOUROUX-MOURAD, *Édesse* — Monique Amouroux-Mourad, *Le Compté d'Édesse (1098–1150)*, Paris, 1988.
- ARUTJUNOVA-FIDANJAN, *L'Image* — Viada Arutjunova-Fidanjan, *L'Image de l'empire Byzantin dans l'historiographie arménienne médiévale (Xe–XIe s.)*, “L'Arménie et Byzance: Histoire et Culture”, Sorbonne-Paris, 1996, p. 7–17.
- ASSFALG-KRÜGER, *Petit Dictionnaire* — Julius Assfalg, Paul Krüger, *Petit Dictionnaire de l'Orient Chrétien*, Brepols, 1991.
- ATAMIAN-BOURNOUTIAN, *Cilician Armenia* — Ani Atamian-Bournoutian, *Cilician Armenia*, “Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*”, vol. I, New York, 2004 (First edition, 1997), p. 273–291.
- BARTLETT, *The Assassins* — W. B. Bartlett, *The Assassins: The Story of Medieval Islam's Secret Sect*, London, 2002.
- BAT YE'OR, *Jihād et Dhimmitude* — Bat Ye'or, *Les Chrétientés d'Orient entre Jihād et Dhimmitude. VIIe–XXe siècle*, Paris, 1991.
- BEDOUKIAN, *Coinage* — Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia. Revised edition*, Danbury, Connecticut, 1979.
- BEDOUKIAN, *Some armenian coins* — Paul Bedoukian, *Some armenian coins overstruck in arabic*, “Armeniaca”, Saint Lazare-Venise, 1969, p. 138–147.
- BISHOP, *The Middle Ages* — Morris Bishop, *The Middle Ages*, New York, 2001 (1st ed. 1968).
- BOASE, *Cilician Kingdom* — T. S. R. Boase, *The Cilician Kingdom of Armenia*, New York, 1978.
- BOSWORTH, *Saldjūkids* — C. E. Bosworth, *Saldjūkids*, “*The Encyclopaedia of Islam*”, New Edition, v. VIII, Leiden, 1995, p. 936–959.
- BOYLE, *The Mongol Empire* — John Andrew Boyle, *The Mongol World Empire 1206–1370*, Preface by Owen Lattimore, London, 1977.
- BOZOYAN, *Les documents* — Azat Bozoyan, *Les documents juridiques du royaume arménien de Cilicie*, “Actes du colloque: Les Lusignans et l'Outre-mer”, Poitiers-Lusignan, 1993, p. 54–58.
- BRÉHIER, *Les Institutions* — Louis Bréhier, *Les Institutions de l'Empire Byzantin*, Paris, 1949.
- *BUCHWALD, *Dictionnaire* — Wolfgang Buchwald, Armin Hohlweg, Otto Prinz, *Dictionnaire des auteurs Grecs et Latins de l'antiquité et du moyen age*, Brepols, 1991.
- BUNDY, *Gēorg Skewřac'i* — D. Bundy, *The Anonymous Life of Gēorg Skewřac'i in Erevan 8356: A Study in Medieval Armenian Hagiography and History*, “*Revue des Études Arméniennes*”, N. S., XVIII, Paris, 1984, p. 491–502.
- BUNDY, *Hetum's La Flor* — David Bundy, *Hetum's La Flor des Estoires de la Terre d'Orient: A Study in Medieval Armenian Historiography and Propaganda*, “*Revue des Études Arméniennes*”, N. S., 20, Paris, 1986/7, p. 223–235.

- BUNDY, *The Council of Sis* — David Bundy, *The Council of Sis, 1307*, "Carl Laga et al. (ed.), *After Chalcedon: Studies in Theology and Church History offered to Professor Albert Van Roey. Orientalia Lovaniensia Analecta*", 18, Louvain, 1985, p. 47–56.
- BUNDY, *The Trajectory* — David Bundy, *The Trajectory of Roman Catholic Influence in Cilician Armenia: An Analysis of the Councils of Sis and Adana*, "Armenian Review", Winter 1992, vol. 45, № 4/180, p. 73–89.
- CAHEN, Atabak — Cl. Cahen, Atabak (Atabeg), "The Encyclopaedia of Islam", New Edition, v. I, Leiden, 1986, p. 731–732.
- CAHEN, Dhimma — Cl. Cahen, Dhimma, "The Encyclopaedia of Islam", New Edition, v. II, Leiden, 1991, p. 227–231.
- CAHEN, Iktā — Cl. Cahen, Iktā, "The Encyclopaedia of Islam", New Edition, v. III, Leiden-London, 1986, p. 1088–1091.
- CAHEN, *La Syrie du Nord* — Claude Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la Principauté franque d'Antioche*, Paris, 1940.
- CAHEN, *Les Peuples musulmans* — Claude Cahen, *Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale*, Damas, 1977.
- CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey* — Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071–1330*, London, 1968.
- CAHEN, *The Mongols* — Claude Cahen, *The Mongols and the Near East*, "Kenneth M. Setton, *A History of the Crusades*", Madison-Milwaukee-London, v. II, 1969, p. 715–732.
- CAHEN, *The Turkish Invasion* — Claude Cahen, *The Turkish Invasion: The Selchūkids*, "Kenneth M. Setton, *A History of the Crusades*", Madison-Milwaukee-London, v. I, 1969, p. 135–176.
- CAHEN, *The Turks* — Claude Cahen, *The Turks in Iran and Anatolia before the Mongol Invasions*, "Kenneth M. Setton, *A History of the Crusades*", Madison-Milwaukee-London, v. II, 1969, p. 661–692.
- CAHEN, *Turcobyzantina* — Claude Cahen, *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, London, 1974.
- CANARD, *Arménie-Cilicie* — M. Canard, *Le royaume d'Arménie-Cilicie et les Mamelouks jusqu'au traité de 1285*, "Revue des Études Arméniennes", N. S., 4, Paris, 1967, p. 217–259.
- CHALANDON, *Les Comnène* — Ferdinand Chalandon, *Les Comnène: Études sur l'empire Byzantin aux XIe et XIIe siècles*, Paris, t. I, 1900, t. II (1–2), 1912.
- CLEAVES, *The Mongolian Names* — Francis Woodman Cleaves, *The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc*, "Harvard Journal of Asiatic Studies", 1949, vol. 12, p. 400–443.
- COUREAS, *Papacy* — Nicolas Coureas, *The Papacy's Relations with the Kings and the Nobility of Armenia in the Period 1300–1350*, "Actes du colloque: Les Lusignans et l'Outre-mer", Poitiers-Lusignan, 1993, p. 99–108.

- COWE, *A Chronicle* — S. Peter Cowe, *A hitherto unrecognized Chronicle to the year A. D. 1272*, "Journal of the Society for Armenian Studies", vol. 3, 1987, p. 15–34.
- COWE, *The Inauguration* — S. Peter Cowe, *The Inauguration of the Cilician Coronation Rite and Royal Ideology*, "Armenian Review", Winter 1992, vol. 45, № 4/180, p. 49–59.
- CUINET, *La Turquie* — Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, t. II, Paris, 1891.
- DADOYAN, *The Fatimid Armenians* — Seta B. Dadoyan, *The Fatimid Armenians: Cultural and political interaction in the Near East*, Leiden, 1997.
- DAGRON, *Le christianisme byzantin* — Gilbert Dagron, *Le christianisme byzantin de VIIe au milieu du XIe siècle*, "Histoire du Christianisme des origines à nos jours (dir. J. M. Mayeur, Ch. et L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard)", t. IV, Desclée, 1993, p. 7–348.
- DÉDÉYAN, *Banoû Bôgousag* — Gérard Dédéyan, *Razzias "Turcomanes" et contre-razzias Arméniennes dans le Diyâr Bakr au début du XIIe siècle: Les Banoû Bôgousag de Sewawerak contre les Mamikonian de Karkar*, "Itinéraires d'Orient. Hommages à Claude Cahen", Res Orientales, vol. VI, p. 49–58.
- DÉDÉYAN, *Histoire* — Gérard Dédéyan (dir.), *Histoire des Arméniens*, Toulouse, 1982, réimp. 1986.
- DÉDÉYAN, *La chronique* — *La chronique attribuée au Connétable Smbat: introduction, traduction et notes par Gérard Dédéyan*, Paris, 1980.
- DÉDÉYAN, *Les Arméniens* — Gérard Dédéyan, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés*, vol. 1–2, Lisbonne, 2003.
- DÉDÉYAN, *Les Arméniens à Chypre* — Gérard Dédéyan, *Les Arméniens à Chypre de la fin du XIe au début du XIIIe siècle*, "Actes du colloque: Les Lusignans et l'Outre-mer", Poitiers-Lusignan, 1993, p. 122–131.
- DÉDÉYAN, *L'immigration* — Gérard Dédéyan, *L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle*, "Byzantion", t. XLV, Bruxelles, 1975, p. 41–117.
- DÉDÉYAN, *Un projet* — Gérard Dédéyan, *Un projet de colonisation arménienne dans le royaume latin de Jérusalem sous Amaury Ier (1162–1174)*, "Le partage du monde. Echanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale", Paris, 1998, p. 101–140.
- DER NERSESSIAN, *Cilician Armenia* — Sirarpie Der Nersessian, *The Kingdom of Cilician Armenia*, "Kenneth M. Setton, A History of the Crusades", Madison-Milwaukee-London, v, II, 1969, p. 630–659.
- DER NERSESSIAN, *The Armenians* — Sirarpie Der Nersessian, *The Armenians*, London, 1969.
- DULAURIER, *La Chronologie* — Edouard Dulaurier, *Recherches sur la chronologie arménienne*, Paris, 1859.
- EDBURY, *Cyprus* — Peter W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191–1374*, Cambridge, 1994.
- EDWARDS, *Bağras* — Robert W. Edwards, *Bağras and Armenian Cilicia: A Reassessment*, "Revue des Études Arméniennes", N. S., XVII, Paris, 1983, p. 415–455.

- EDWARDS, *The Fortifications* — Robert W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia*, Dumbarton Oaks, Washington, D. C., 1987.
- ELISSÉEFF, Nur Ad-Din — Nikita Elisséeff, *Nur Ad-Din: Un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades*, t. I–III, Damas, 1967.
- *ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, 15th edition, 1994.
- ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM, New edition, vol. 1–10, Leiden, 1986–2000.
- FIEY, “Maphrianat” — Jean Maurice Fiey, *Les diocèses du “Maphrianat” Syrien 629–1860*, “Parole de l’Orient”, Kaslik-Liban, 1974, p. 133–164; 1977/8, p. 347–378.
- GARSOÏAN, *The Byzantine annexation* — Nina Garsoïan, *The byzantine annexation of the Armenian kingdoms in the eleventh century*, “Richard G. Hovannisian (ed.). *The Armenian People from Ancient to Modern Times*”, vol. I, New York, 2004 (First edition, 1997), p. 187–198.
- GARSOÏAN, *The Independent kingdoms* — Nina Garsoïan, *The independent kingdoms of Medieval Armenia*, “Richard G. Hovannisian (ed.). *The Armenian People from Ancient to Modern Times*”, vol. I, New York, 2004 (First edition, 1997), p. 143–185.
- GARSOÏAN-MAHÉ, *L’Identité Arménienne* — Nina G. Garsoïan et Jean-Pierre Mahé, *Des Parthes au Califat: Quatre leçons sur la formation de L’identité arménienne*, Paris, 1997.
- GHAZARIAN, *The Armenian Kingdom* — Jacob G. Ghazarian, *The Armenian Kingdom in Cilicia during the Crusades: The Integration of Cilician Armenians with the Latins 1080–1393*, Curzon, 2000.
- GROUSSET, *Histoire* — René Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem*, Paris, v. I, 1934; v. II, 1935, v. III, 1936.
- GROUSSET, *L’Arménie* — René Grousset, *Histoire de l’Arménie des origines à 1071*, Paris, 1947.
- GROUSSET, *L’Empire* — René Grousset, *L’Empire du Levant: Histoire de la question d’Orient*, Nouvelle édition revue, Paris, 1949.
- GROUSSET, *L’Empire des steppes* — René Grousset, *L’Empire des steppes: Attila, Gengiz-Khan, Tamerlan*, Paris, 1965.
- *GRUMEL V., *Traité d’Études Byzantines*, I, *La chronologie*, Paris, 1958.
- GULBENKIAN, *Estudos Históricos* — Roberto Gulbenkian, *Estudos Históricos*, vol. 1–3, Lisboa, 1995.
- HALFTER, *Das Papsttum* — Peter Halfter, *Das Papsttum und die Armenier im Frühen und Hohen Mittelalter: Von den ersten Kontakten bis zur Fixierung der Kirchenunion im Jahre 1198*, Köln-Weimar-Wien, 1996.
- HALFTER, *Wilbrand von Oldenburg* — Peter Halfter, *Die beschreibung des Armenischen Königreiches Kilikien durch den Hildesheimer Domherren Wilbrand von Oldenburg. “Armenia and Christian Orient”*, Yerevan, 2000, p. 402–421.

- HARDWICKE**, *The Crusader States* — Mary Nickerson Hardwicke, *The Crusader States: 1192–1243*, "Kenneth M. Setton, *A History of the Crusades*", Madison-Milwaukee-London, v. II, 1969, p. 522–554.
- HARRIS**, *Byzantium* — Jonathan Harris, *Byzantium and the Crusades*, London-New York, 2003.
- HARTOG**, *Genghis Khan* — Leo de Hartog, *Genghis Khan: Conqueror of the World*, New York, 2004.
- HELLENKEMPER**, *Burgen* — Hansgerd Hellenkemper, *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien*, Bonn, 1976.
- HILD-HELLENKEMPER**, *Kilikien* — Friedrich Hild und Hansgerd Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, "Tabula Imperii Byzantini", Band 5, Wien, 1990.
- HILL**, *Cyprus* — George Hill, *A History of Cyprus*, vol. I–4, Cambridge, 1940–1952.
- HILLENBRAND**, *Mu'in al-Dīn* — Carole Hillenbrand, *Mu'in al-Dīn Sulaymān Parwāna*, "The Encyclopaedia of Islam", New Edition, v. VII, Leiden-New York, 1993, p. 479–480.
- HINDLEY**, *The Crusades* — Geoffrey Hindley, *A Brief History of the Crusades*, London, 2004.
- HINTLIAN**, *History* — Kevork Hintlian, *History of the Armenians in the Holy Land*, Second Edition, Jerusalem, 1989.
- HITTI**, *History* — Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, revised tenth edition, New York, 2002 (First edition 1937).
- HONIGMANN**, *Le couvent* — E. Honigmann, *Le couvent de Baršaumā et le Patriarcat Jacobite d'Antioche et de Syrie*, "Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium", 146, Subs. 7, Louvain, 1954.
- HORNBLOWER-SPAWFORTH**, *Classical Dictionary* — Simon Hornblower, Antony Spawforth, *The Oxford Classical Dictionary*, Third Edition, Oxford-New York, 1996.
- HOURLANI**, *A History* — Albert Hourani, *A History of the Arab peoples*, New York, 1992 (1st. ed. 1991).
- HOVANNISIAN**, *Armenian People* — Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. I–II, New York, 2004, (First edition, 1997).
- IORGA**, *L'Arménie* — N. Iorga, *L'Arménie Cilicienne*, Paris, 1930.
- KAWERAU**, *Die Jakobitische Kirche* — Peter Kawerau, *Die Jakobitische Kirche im Zeitalter der Syrishen Renaissance*, Berlin, 1960.
- KOUYMJIAN**, *Armenia* — Dickran Kouymjian, *Armenia from the fall of the Cilician kingdom (1375) to the forced emigration under Shah Abbas (1604)*, "Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*", vol. II, New York, 2004 (First edition, 1997), p. 1–50.
- KÜHL**, *Leon V* — Henriette Kühl, *Leon V von Kleinarmenien: Ein Leben zwischen Orient und Okzident im Zeichen der Kreuzzugsbewegung Ende des 14. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, 2000.

- LANE-POOLE, Saladin — Stanley Lane-Poole, *Saladin and the Fall of Jerusalem, with a New Introduction by David Nicolle*, London, 2002.
- LAURENT, Byzance — J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081*, Paris-Nancy, 1913.
- LAURENT, Études — J. Laurent, *Études d'histoire arménienne*, Louvain, 1971.
- LAURENT, L'Arménie — J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu'en 886, nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard*, Lisbonne, 1980.
- LAWRENCE, Baghras — A. W. Lawrence, *The castle of Baghras*, "T. S. R. Boase (editor), *The Cilician Kingdom of Armenia*", New York, 1978, p. 34–84.
- LEWIS, The Assassins — Bernard Lewis, *The Assassins: A Radical Sect in Islam*, London, Third impr., 2003 (First published in 1967).
- LÜDERS, Die Kreuzzüge — Anneliese Lüders, *Die Kreuzzüge im Urteil Syrischer und Armenischer Quellen*, Berlin, 1964.
- MADELUNG, Isma'iliyya — W. Madelung, *Isma'iliyya*, "The Encyclopaedia of Islam", New Edition, v. IV, Leiden, 1990, p. 198–206.
- MAHÉ, L'Église arménienne — Jean-Pierre Mahé, *L'Église arménienne de 611 à 1066, "Histoire du Christianisme des origines à nos jours (dir. J. M. Mayeur, Ch. et L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard), t. IV, Desclée*, 1993, p. 457–547.
- MAKDISI, Calife et Sultan — G. Makdisi, *Les rapports entre Calife et Sultan à l'époque Séljuqide*, "International Journal of Middle Eastern Studies", v. 6, London-New York, 1975, p. 228–236.
- MAKSOUDIAN, Chosen of God — Krikor Maksoudian, *Chosen of God: The Election of the Catholicos of All Armenians*, New York, 1995.
- MARSHALL, Warfare — Christopher Marshall, *Warfare in the Latin East (1192–1291)*, Cambridge, 1996.
- MARTIN, Les premiers princes — Martin, *Les premiers princes croisés et les Syriens Jacobites de Jérusalem*, "Journal Asiatique", 8e S., t. XII, 1888, p. 471–490; t. XIII, 1889, p. 33–79.
- MATIOSSIAN, Armenian-Spanish Relations — Vartan Matiossian, *An Overview of Armenian-Spanish Relations during the Cilician Period*, "Handes Amsorya", Wien, 1996, p. 296–335.
- MAYER, Kreuzzüge — Hans Eberhard Mayer, *Geschichte der Kreuzzüge*, Neunte, verbesserte und erweiterte Auflage, Stuttgart, 2000.
- MAYER, Queen Melisende — Hans Eberhard Mayer, *Studies in the History of Queen Melisende of Jerusalem*, "Dumbarton Oaks Papers", 26, 1972, p. 93–182.
- MAYER, The Crusades — Hans Eberhard Mayer, *The Crusades*, translated by John Gillingham, second edition, Oxford, 1990.
- MAYER, Varia Antiochena — Hans Eberhard Mayer, *Varia Antiochena. Studien zum Kreuzfahrerfürstentum Antiochia im 12. und frühen 13. Jahrhundert*, Hannover, 1993.

- MORGAN, Essai — J. de Morgan, *Essai sur les nationalités*, Paris-Nancy, 1917.
- MORGAN, Histoire — Jacques de Morgan, *Histoire du peuple Arménien*, Antélias, 2004 (réimpression de l'édition de Paris, 1919).
- *MOURRE MICHEL, *Le petit Mourre: Dictionnaire de l'Histoire*, Paris, 1995.
- MUTAFIAN, Franciscains — Claude Mutaſian, *Franciscains et Arméniens (XIIIe–XIVe siècle)*, "Studia Orientalia Christiana – Collectanea", v. 32, Cairo-Jerusalem, 1999, p. 221–276.
- MUTAFIAN, Guérane de Lampron — Claude Mutaſian, *Guérane de Lampron, la dernière grande reine d'Arménie (XIIIe S.)*, "Atti del Convegno Internazionale", Turin, 1997, p. 39–42.
- MUTAFIAN, Héthoum de Korykos — Claude Mutaſian, *Héthoum de Korykos, historien arménien, un prince cosmopolite à l'aube du XIVe siècle*, "Cahiers de recherches médiévales", No. 1, Orléans, 1996, p. 157–176.
- MUTAFIAN, Hét'oum II — Claude Mutaſian, *Hét'oum II, roi franciscain d'Arménie (1289–1307)*, "Byzance et ses périphéries. Hommage à Alain Ducellier. Études réunies par Bernard Doumerc et Christophe Picard", Toulouse, 2004, p. 263–282.
- MUTAFIAN, La Cilicie — Claude Mutaſian, *La Cilicie au carrefour des empires, t. 1–2*, Paris, 1988.
- MUTAFIAN, La genèse — Claude Mutaſian, *La genèse du Royaume Arménien de Cilicie, «Հասկ հայադիտական տարեգիրք», Նոր շրջան, Է–Ը տարի, Անթիլիաս, 1997, էջ 125–170*.
- MUTAFIAN, Léon V Lusignan — Claude Mutaſian, *Léon V Lusignan: Un pieux chevalier et/ou un piètre monarque*, "Actes du colloque: Les Lusignans et l'Outre-mer", Poitiers-Lusignan, 1993, p. 201–210.
- MUTAFIAN, Le royaume — Claude Mutaſian, *Le royaume arménien de Cilicie, XIIe–XIVe siècle*, Paris, 1993.
- MUTAFIAN, Le siècle Mongol — Claude Mutaſian, *Le siècle Mongol (1220–1320), planche de salut ou coup de grâce?*, "Arménie entre Orient et Occident (dir. R. H. Kévorkian)", Paris, 1996, p. 174–183.
- MUTAFIAN, Prélats — Claude Mutaſian, *Prélats et souverains arméniens à Jérusalem à l'époque des croisades: légends et certitudes (XIIe–XIVe siècle)*, "Studia Orientalia Christiana – Collectanea", v. 37, Cairo-Jerusalem, 2004, p. 109–151.
- MUTAFIAN, Recherches — Claude Mutaſian, *Recherches sur l'Arménie cilicienne (thèse de doctorat)*, Paris, 2002.
- MUTAFIAN, Trente-six erreurs — Claude Mutaſian, *Trente-six erreurs concernant l'Arménie cilicienne (XIIe–XIVe siècle. Inédit)*.
- NASSIBIAN, Zabel — Akaby Nassibian, *Zabel Queen of Cilicia and her Time*, "Actes du colloque: Les Lusignans et l'Outre-mer", Poitiers-Lusignan, 1993, p. 211–217.
- NERSOYAN, Armenian Church — Tiran Nersoyan, *Armenian Church: Historical Studies, compiled, with Introduction, by the Revd. Nerses Vrej Nersessian*, New York, 1996.

- NICHOLSON-NICOLLE, *God's Warriors* — Hellen Nicholson, David Nicolle, *God's Warriors: Crusaders, Saracens and the Battle for Jerusalem*, Oxford-New York, 2005.
- OLDENBOURG, *The Crusades* — Zoé Oldenbourg, *The Crusades*, translated from the French by Anne Carter, London, 2001.
- PASDERMADJIAN, *Histoire* — H. Pasdermajian, *Histoire de l'Arménie: Depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne*, Paris, 1949.
- POGOSSIAN, *Letter of Love* — Zaroui Pogossian, *A Revised-Diplomatic Edition, and a Historical and Textual Investigation of Letter of Love and Concordance between the Emperor Constantine the Great and Pope Sylvester and the King of Armenia Trdat the Great and St. Gregory the Illuminator: PhD thesis in Medieval Studies*, Budapest, 2004 (unpublished).
- PRAWER, *Histoire* — J. Prawer, *Histoire du royaume latin de Jérusalem*, t. 1–2, *Seconde édition*, Paris, 1975.
- PRAWER, *The Armenians* — Joshua Prawer, *The Armenians in Jerusalem under the Crusaders*, "Michael E. Stone (ed.), *Armenian and Biblical Studies*", Jerusalem, 1976, p. 222–235.
- PRAWER, *The Crusaders' Kingdom* — Joshua Prawer, *The Crusaders' Kingdom: European colonialism in the Middle Ages*, London, 2001.
- RATCHNEVSKY, *Genghis Khan* — Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan: His Life and Legacy*, Oxford-Malden, 2000 (First published 1991. Original German Text 1983).
- RICHARD, *Histoire des Croisades* — Jean Richard, *Histoire des Croisades*, Paris, 1996.
- RICHARD, *Jérusalem* — Jean Richard, *Le royaume latin de Jérusalem*, Paris, 1953.
- RICHARD, *La papauté* — Jean Richard, *La papauté en Avignon et l'Arménie "Arménie entre Orient et Occident (dir. R. H. Kévorkian)"*, Paris, 1996, p. 184–187.
- RICHARD, *Les Arméniens* — Jean Richard, *Les Arméniens dans les états Latins d'Orient: les landemains de la croisade. "Armenia and Christian Orient"*, Yerevan, 2000, p. 169–174.
- RICHARD, *Tripoli* — Jean Richard, *Le Comté de Tripoli sous la dynastie Toulousaine (1102–1187)*, Paris, 1945.
- RILEY-SMITH, *The Crusades* — Jonathan Riley-Smith, *The Crusades: A short history*, New Haven and London, 1987.
- RILEY-SMITH, *The Templars* — J. S. C. Riley-Smith, *The Templars and the Teutonic Knights in Cilician Armenia*, "T. S. R. Boase (editor), *The Cilician Kingdom of Armenia*", New York, 1978, p. 92–118.
- ROUX, *L'Empire Mongol* — Jean Paul Roux, *Histoire de l'Empire Mongol*, Paris, 1993.
- RÜDT-COLLENBERG, *Les Bullae* — W. H. Rudt de Collenberg, *Les Bullae et Litterae adressées par les Papes d'Avignon à l'Arménie Cilicienne, 1305–1375 (d'après les Registres de l'Archivio Segreto Vaticano)*, "Dickran Kouymjian (editor), *Armenian Studies: In memoriam Haïg Berbérian*", Lisboa, 1986, p. 697–725.
- RÜDT-COLLENBERG, *The Rupenides* — W. H. Rüd̄t-Collenberg, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans: The structure of the Armeno-Cilician dynasties*, Paris, 1963.

- RUNCIMAN, *A History* — Steven Runciman, *A History of the Crusades*, London, v. I, 1951; v. II, 1952; v. III, 1954.
- RUNCIMAN, *Constantinople* — Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, 2000 (1st ed. 1965).
- RUNCIMAN, *The Crusader States* — Steven Runciman, *The Crusader States 1243–1291*, "Kenneth M. Setton, *A History of the Crusades*", Madison-Milwaukee-London, v. II, 1969, p. 557–598.
- SEGAL, *Edessa* — J. B. Segal, *Edessa: "The blessed city"*, Oxford, 1970.
- SÉLIS, *Les Syriens* — Claude Sélis, *Les Syriens Orthodoxes et Catholiques*, Brepols, 1988.
- SETTON, *The Crusades* — Kenneth M. Setton (General editor), *A History of the Crusades*, vol. 1–6, Madison-Milwaukee-London, 1969–1989.
- SHIRINIAN, *The Letter of Love* — Mane Erna Shirinian, "The Letter of Love and Concord" between Rome and Armenia: A Case of Forgery from the Crusader Period, "Orientalia Lovaniensa Analecta", t. 125, Leuven, 2003, p. 79–89.
- SMAIL, *Crusading Warfare* — Raymond C. Smail, *Crusading Warfare (1097–1193)*, Cambridge, 1987.
- SOUCEK, *Inner Asia* — Svat Soucek, *A History of Inner Asia*, Cambridge, 2002 (1st publ. 2000).
- STEWART, *Armenian Kingdom* — Angus Donal Stewart, *The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns of Hetum II (1289–1307)*, Leiden-Boston-Köln, 2001.
- TER-GRIGORIAN-ISKENDERIAN, *Die Kreuzfahrer* — Galust Ter-Grigorian Iskenderian, *Die Kreuzfahrer und ihre Beziehungen zu den armenischen Nachbarfürsten bis zum Untergange der Grafschaft Edessa. Nach armenischen Quellen*, Weida in Th., 1915.
- THOMSON, *Constantine and Trdat* — Robert W. Thomson, *Constantine and Trdat in Armenian Tradition*, "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.", t. L (1–3), Budapest, 1997, p. 277–289.
- TOURNEBIZE, *Histoire* — Fr. Tournéville, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, Paris, 1910.
- VASILIEV, *Byzantine Empire* — A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire (324–1453)*, vol. I–II, Madison-Milwaukee, 1964.
- WAINES, *Islam* — David Waines, *An Introduction to Islam*, Cambridge, 1995.
- *WETTERAU BRUCE, *World History: A Dictionary of the Important people, Places and Events from Ancient Times to the Present*, New York, 1994.
- YARNLEY, *Philaretos* — C. J. Yarnley, *Philaretos armenian bandit or byzantine general?* "Revue des Études Arméniennes", N. S. 11, Paris, 1972, p. 331–353.
- *ZAMBAUR E. DE, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover, 1927.

- АЛИ-ЗАДЕ, Азербайджан XIII–XIV вв. — Абдул-Керим Али-Заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв., Баку, 1956.
- АФАНАСЬЕВ, Опасная Россия — Ю. Афанасьев, Опасная Россия: Традиции самовластья сегодня, Москва, 2001.
- БАРТОЛЬД, Теократическая идея — В. В. Бартольд, Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве, "Сочинения", т. 6, Москва, 1966, с. 303–319.
- БАРТОЛЬД, Туркестан — В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, "Сочинения", т. 1, Москва, 1963.
- БАРТОЛЬД, Халиф и султан — В. В. Бартольд, Халиф и султан, "Сочинения", т. 6, Москва, 1966, с. 15–78.
- БАРТОЛЬД, Чингиз-хан — В. Бартольд, Чингиз-хан, "Брокгауз-Эфрон, Энциклопедический словарь", т. 38, СПб, 1903, с. 841–843.
- БЛИЗНЮК, Крестоносцы — С. В. Близнюк, Крестоносцы позднего средневековья: Король Кипра Пьер I Лузиньян, Москва, 1999.
- БОСВОРТ, Династии — К. Э. Босворт, Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии, перевод с английского и примечания П. А. Грязневича, Москва, 1971.
- БРОКГАУЗ-ЭФРОН — Ф. А. БРОКГАУЗ, И. А. ЭФРОН, Энциклопедический словарь, С. Петербург, 1890–1907.
- ВЛАДИМИРЦОВ, Общественный строй — Б. Я. Владимирцов, Общественный строй Монголов: Монгольский Кочевой феодализм, Ленинград, 1934.
- ГОРДЛЕВСКИЙ, Государство — Вл. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, Москва-Ленинград, 1941.
- ГРЕКОВ-ЯКУБОВСКИЙ, Золотая Орда — Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, Москва – Ленинград, 1950.
- ГРЯЗНЕВИЧ, Ислам и государство — П. А. Грязневич, Ислам и государство: К истории государственной-политической идеологии раннего Ислама, в кн.: "Ислам: Религия, общество, государство", под ред. П. А. Грязневича и С. М. Прозорова, Москва, 1984, с. 189–203.
- ГУСЕЙНОВ, Султан и халиф — Р. А. Гусейнов, Султан и халиф, "Палестинский сборник", № 19 (82), Ленинград, 1969, с. 127–138.
- *ИСЛАМ: ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ — Г. В. Милославский, Ю. А. Петросян, М. Б. Пиотровский, С. М. Прозоров, Ислам: Энциклопедический словарь, Москва, 1991.
- КАЖДАН, Византийская культура — А. П. Каждан, Византийская культура (X–XII вв.), Москва, 1968.
- КАЖДАН, Заметки — А. П. Каждан, Армяно-византийские заметки. "Историко-филологический журнал", Ереван, 1971, № 4, с. 93–106.

- КУТЛЕР, История — Бернгард Куглер, История Крестовых походов (перевод с немецкого, С.-Петербург, 1895), переиздание, Ростов-на-Дону, 1995.
- ЛЭН-ПУЛЬ, Династии — Стэнли Лэн-Пуль, Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями, перевод с английского с примечаниями и дополнениями В. Бартольд, СПб., 1899.
- МАССЭ, Ислам — А. Массэ, Ислам: Очерк истории, пер. с франц. Н. С. Луцкой и Н. Б. Кобриной, под ред. В. В. Наумкина, изд. 3-е, Москва, 1982.
- МЕЦ, Мусульманский Ренессанс — Адам Мец, Мухульманский Ренессанс, перевод с немецкого Д. Е. Бертельса, Москва, 1966.
- МИКАЕЛЯН, История — Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.
- ПЕТРУШЕВСКИЙ, Ислам — И. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII–XV веках, Ленинград, 1966.
- ПИОТРОВСКИЙ, Светское и духовное — М. Б. Пиотровский, Светское и духовное в теории и практике средневекового ислама, в кн.: “Ислам: Религия, общество, государство”, под ред. П. А. Грязневича и С. М. Прозорова, Москва, 1984, с. 175–188.
- СКАЗКИН, История Византии — С. Д. Сказкин (редактор), История Византии, т. 1–3, Москва, 1967.
- СУКИАСЯН, История — А. Г. Сукиасян, История Киликийского армянского государства и права (XI–XIV вв.), Ереван, 1969.
- СУКИАСЯН, Смбат Спарамет — Судебник Смбата Спарамета (Гундстабля) 1265 г., перевод с древнеармянского, предисловие и примечания проф. А. Г. Сукиасяна, Ереван, 1971.
- ТЕР-ДАВТЯН, Памятники — Памятники армянской агиографии, выпуск I, перевод с древнеармянского, вступительные статьи и примечания К. С. Тер-Давтян, Ереван, 1973.
- ТОРОСЯН, Суд и процесс — Хосров Торосян, Суд и процесс в Армении X–XIII вв., Ереван, 1985.
- УДАЛЬЦОВ, История — А. Д. Удальцов, Е. А. Косминский, О. Л. Вайнштейн, История Средних веков, т. 1–2, Москва, 1938–1939.
- УСПЕНСКИЙ, История — Ф. И. Успенский, История Византийской империи VI–IX вв., Москва, 1996.
- ШАНДРОВСКАЯ, К истории — В. С. Шандровская, К истории армяно-византийских отношений XII в. (по данным сфрагистики). “Вестник общественных наук”, Ереван, 1974, № 4, с. 36–42.
- ЮЗБАШЯН, Армянские государства — К. Н. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв., Москва, 1988.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Ա

ԱՔԱՂԱ (Ապաղա) – Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1265–1282 թթ.). 294, 316, 321–325, 330, 372, 544. տե՛ս նաեւ՝ Աբաղայ, Ապաղա.

ԱՔԱՂԱՅ (տե՛ս Աբաղա). 322

ԱՔԱՍԼԱՆ (տե՛ս Ալի-Արսլան). 32

ԱՔԳԱՐ V ՈՒՔԱՄԱ (Աբգար Արշամայ) – Օսրոյենեի (Եդեսիայի) թագավոր (մ.թ.ա. 4–մ.թ. 7, 15–50 թթ.). 519

ԱՔԵՂՅԱՆ ՄԱՆՈՒԿ – Հայ բանասեր, լեզվաբան, գրականագետ (1865–1944 թթ.). 581

ԱՔՈՒՖԻԿԱ/ԱՔՈՒՖԻԿԱ – Արաբ պատմիչ եւ աշխարհագրագետ (1273–1331 թթ.). 273, 293, 294, 353, 355–359, 362, 366, 369, 382, 384, 393, 398, 399, 402, 404, 421–423, 425, 436, 500

ԱՔՈՒ ՂԱՒԻՔ – Փեսկինի ասորական վանքի վանական (հիշատակված

1136 թ.). 498

ԱՔՈՒՍԱՅԻԴ (Բուսայիտ) – Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1317–1335 թթ.). 402, 404, 405. տե՛ս նաեւ՝ Բուսայիտ.

ԱՔՐԱՀԱՄ – Աստվածաշնչական նահապետ. 48

ԱՔՐԱՀԱՄ – Տարոնի Ս. Ղազարի վանքի եպիսկոպոս (հիշատակված 1306 թ.). 364

ԱՔՐԱՀԱՄ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ – V դ. հայ թարգմանիչ. 523, 591

ԱԳԼՅԱՆ ՍԵՐՈՎՔԵ – Բանասեր, Մխիթարյան միաբան (1910–1980 թթ.). 63, 76, 101, 582

ԱԳՆԵՍ – Կիպրոսի գահի բռնազավթիչ Ամորի Տյուրացու (1306–1310 թթ.) դուստրը. 409

ԱԴԱՄ – Մարդկային ցեղի աստվածաշնչական նախահայրը. 177, 506, 560

ԱԴԻՎ (Յետլ) – Ալ-Մելիք ալ-Ադիլ. Եգիպտոսի եւ Սիրիայի Այուբյան սուլթան (1196–1218 թթ.). 234, 500

* ա. Փակագծերում նշել ենք միջնադարյան հայկական աղբյուրներում օգտագործվող անվանաձևերը— բ. Ազգանունների միասնականությունն ապահովելու նկատառումով՝ դրանք վերարտադրել ենք արեւելահայ նոր ուղղագրությամբ— գ. Անվանացանկային ծանոթագրություններում կատարել ենք որոշ ճշգրտումներ եւ լրացումներ առաջին հատորի համեմատ:

- ԱԴՈՆՅ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ – Հայ պատմաբան,
բյուզանդագետ (1871–1942 թթ.).
64, 68, 69, 71, 74, 79
- ԱԶԸՏԻՆ (տե՛ս Իզգեդդին Քեյ-Քա-
վուս I). 298
- ԱԹԱՆԱՍԻՈՍ/ԱԹԱՆԱՍ – Անավարզա-
յի հակոբիկ ասորի մետրապոլիտ,
ձեռնադրված հակոբիկյան պատ-
րիարք Հովհաննես XII-ի (1130–
1137 թթ.) կողմից եւ թեմակալած
33 տարի. 115, 565
- ԱԺԴԱՀԱԿ – Պարսից առասպելական
կերպար, ըստ Խորենացու՝ Մարաց
Թագավոր. 104
- ԱԼԱԴԻՆ (տե՛ս Ալանդդին Քեյ-Կոբադ I).
284, 299
- ԱԼԱԵԴԴԻՆ ՔԵՅ-ԿՈԲԱԴ I (Ալադին, Ալա-
տին) – Ռումի Սելջուկյան սուլթան
(1219–1237 թթ.). 248, 251, 266,
298, 300. տե՛ս նաեւ՝ Ալադին, Ալա-
տին.
- ԱԼԱՏԻՆ (տե՛ս Ալանդդին Քեյ-Կոբադ I).
298, 299
- ԱԼԲԵՐԻԿ ՕՍՏԻԱՅԻ – Պապական նվի-
րակ (հիշատակված 1140/41 թ.). 516
- ԱԼԲԵՐՏ ԱՆԵՆՅԻ – Խաչակրաց պատմիչ,
որի ժամանակագրությունը գրված
է շուրջ 1130 թ. 90
- ԱԼԵՔՍ (տե՛ս Ալեքսիոս I Կոմնենոս).
511
- ԱԼԵՔՍԻՈՍ I ԿՈՄՆԵՆՈՍ (Ալեքս, Ալեքս,
Աղեքս) – Բյուզանդական կայսր
(1081–1118 թթ.). 8, 84, 90, 95.
տե՛ս նաեւ՝ Ալեքս, Ալեքս, Աղեքս.
- ԱԼԵՔՍԻՈՍ III ԱՆԳԵԼՈՍ (Ալեքս, Ալեքս,
Աղեքս) – Բյուզանդական կայսր
(1195–1203 թթ.). 182, 186–189,
191, 567. տե՛ս նաեւ՝ Ալեքս.
- ԱԼԷՔՍ (տե՛ս Ալեքսիոս I Կոմնենոս).
8, 9, 99
- ԱԼԷՔՍ (տե՛ս Ալեքսիոս III Անգելոս).
182, 187
- ԱԼԹՈՒՆ-ԲՈՒՂԱ – Հալեպի մամլուք
էմիր (հիշատակված 1336 թ.). 407
- ԱԼԻԾ (տե՛ս Ալիս՝ դուստր Ռուբեն
Գի). 167, 176, 177, 211
- ԱԼԻԾ (տե՛ս Ալիս՝ Հայոց Թագուհի).
547
- ԱԼԻՆԱԽ – Հայոց Օշին Թագավորի
(1308–1320 թթ.) որդին. 408
- ԱԼԻՆԱԽ/ՌՈՒԲԵՆ – Հայոց Լեւոն Գ (II)
Թագավորի որդին (1282–1310/1 թթ.).
334–336, 371, 374, 381–387, 536,
544, 546, 562, 570, 571
- ԱԼԻՇԱՆ ՂԵՒՈՆԳ – Մխիթարյան միա-
բան, բանասեր, պատմաբան, բա-
նաստեղծ (1820–1901 թթ.). 22,
63, 64, 67, 68, 75, 76, 80, 85, 87,
91, 92, 94, 95, 97, 101, 102, 113,
121, 143, 149, 161, 162, 170–172,
174, 175, 180–182, 191, 194–196,
198, 202, 210–215, 222, 223, 238,
240, 242, 247, 248, 259, 266, 267,
274, 275, 278–280, 424, 427, 428,
430–432, 438, 440, 441, 449, 450,
455, 486, 487, 528–531, 534, 540,
542, 544, 546–548, 550, 556, 557,
559, 562, 563, 566, 573, 577, 583,
586
- ԱԼԻՍ (Ալիծ) – Կիլիկիո իշխան Ռուբեն
Գի դուստրը, Ռայմոնդ-Ռուբենի
մայրը (մահ. 1234 թ. հետո). 167,
175–179, 210–212, 228, 229, 415,
475, 488. տե՛ս նաեւ՝ Ալիծ.
- ԱԼԻՍ/ԱԼԻՍԻԱ (Ալիծ) – Հայոց Թագու-
հի (1321–1329 թթ.). 399, 402,
403, 423, 547. տե՛ս նաեւ՝ Ալիծ.

ԱՎՓԱՍՂԱՆ (տե՛ս Ալփ-Արսլան). 565, 566

ԱՎՓ-ԱՐՍՂԱՆ (Աբասլան, Ալփասլան) – Սելջուկյան սուլթան (1063–1072 թթ.). 32, 470, 502, 565. տե՛ս նաե՛ւ Ալփասլան.

ԱԼՖԻ (տե՛ս Կալավուն). 543–545

ԱԼՖՈՆՍ III (Արֆուս) – Արագոնի թագավոր (1285–1291 թթ.). 544. տե՛ս նաե՛ւ Արֆուս.

ԱԿԱՅ/ԱԿԱՆՅ – Կոստանդին Գունդ-ստապլի դուստրը, Հայոց Հեթում Ա թագավորի քույրը. 277, 429, 430

ԱԿԻՆՅԱՆ ՆԵՐՍԵՍ – Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ, բանասեր, աղբյուրագետ (1883–1963 թթ.). 177, 181, 195, 221, 265, 365, 367, 483, 486, 577, 586

ԱՀՄԱԴ ԹԱՔՈՒԴԱՐ (Ահմատ) – Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1282–1284 թթ.). 544. տե՛ս նաե՛ւ Ահմատ.

ԱՀՄԱՏ (տե՛ս Ահմադ Թաքուդար). 544

ԱՀՄԱՏ (տե՛ս Մուհամմեդ II). 566

ԱՂԱՍԻ – Կարապետ Թուրսարգիսյան. հայ հեղափոխական, պատմաբան, Ջեյթունի 1895 թ. ապստամբության ղեկավարներից մեկը (1871–1941 թթ.). 461, 586

ԱՂՔՈՒՂԱ – Հայ իշխան, Գագի եւ Շամխորի տեր, մոնղոլների 1242–1243 թթ. իկոնիական արշավանքի մասնակից. 304

ԱՂԷՔՍ (տե՛ս Ալեքսիոս I Կոմնենոս). 505, 509

ԱՃԱՌՅԱՆ ՀՐԱՉՅԱ – Հայ լեզվաբան, բանասեր (1876–1953 թթ.). 40, 177, 246, 302, 466, 511, 512, 514, 543, 547–550, 557, 559, 571, 573, 586

ԱՄԱԴԻ – Այդ անունով հայտնի իտա-

լական ժամանակագրության ձեռագրի տերը. 161, 162, 166

ԱՄԻՐՂԱՋԻ (տե՛ս Մելիքշահ). 565

ԱՄՈՐԻ I (Ամառի) – Երուսաղեմի թագավոր (1162–1174 թթ.). 103, 132, 155, 319

ԱՄՈՐԻ ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ (Ամառի) – Կիպրոսի թագավոր (1195–1205 թթ.), Երուսաղեմի թագավոր (1197–1205 թթ.). 223

ԱՄՈՐԻ ՏՅՈՒՐԱՋԻ ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ (Ամառի, Ամորի) – Կիպրոսի գահի բռնազավթիչ (1306–1310 թթ.). 389, 390, 400, 409, 410, 452, 547, 551. տե՛ս նաե՛ւ Ամորի.

ԱՄՐԻ (տե՛ս Ամորի Տյուրացի). 409

ԱՅՆԻ – Այ-Այնի. արաբ պատմիչ (1361–1451 թթ.). 369, 370, 373, 387

ԱՅՈՒԲ – Այուբ Իբն-Շադի Իբն-Մաուրան. Քուրդ զորավար, Սալահեդդինի հայրը, Այուբյան հարստության նախնին (ծնվ. Դվինում, մահ. 1172 թ. Եգիպտոսում). 500, 523, 538

ԱՆԱՆՅԱՆ ՊՈՂՈՍ – Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության արքայայր, բանասեր, պատմաբան (1922–1998 թթ.). 181, 522, 586

ԱՆԱՆՈՒՆ – Թովմա Արծրունու «Պատմութեան» շարունակողը. 579

ԱՆԱՆՈՒՆ – Ժամանակագրական գրառումների (XIV դ.) պայմանական հեղինակ. 281, 437, 442, 445, 455, 459, 462, 475, 554, 577

ԱՆԱՆՈՒՆ – «Յիշատակք հանգուցելոց» հիշատակագրությունների հավաքածուի պայմանական հեղինակը (XIV դ.). 203, 281, 347, 384, 408, 410, 420, 426, 577

ԱՆԱՆՈՒՆ – XIII դ. հայ ժամանակա-

գիր, «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց» աշխատության հեղինակը. 23, 77, 91, 112, 128, 136, 146, 151, 153, 160, 163, 178, 495, 497, 500, 501, 504, 505, 577

ԱՆԱՆՈՒՆ – XVII դ. հայ ժամանակագիր, «Կարգ թագաւորաց ազգիս Հայոց եւ Պարսից» աշխատության հեղինակը. 71, 79, 80, 84, 203, 247, 351, 577

ԱՆԱՆՈՒՆ ԵԴԵՍԱՅԻ – Ասորի ժամանակագիր (XIII դ.), որի աշխատությունը հասնում է մինչեւ 1234 թ. 78, 84, 111, 112, 116, 145, 152, 153, 497, 499, 500, 503, 577

ԱՆԱՆՈՒՆ ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ – XIII դ. հայ ժամանակագիր. 180, 202, 306, 313, 331, 355, 356, 377, 578

ԱՆԱՍՅԱՆ ՀԱԿՈՒՐ – Պատմաբան-աղբյուրագետ (1904–1988 թթ.). 438, 559, 560, 586

ԱՆԴՌՈՆԻԿԷ/ԱՆԴՐՈՆԻԿԷ (տե՛ս Անդրոնիկոս Կոմնենոս). 518

ԱՆԴՐԱՇ II (Անդրէ) – Հունգարիայի թագավոր (1205–1235 թթ.). 236–239

ԱՆԴՐԱՇ արքայազն – Հունգարիայի թագավոր Անդրաշ II-ի որդին՝ 1217-ին նշանված Հայոց Լեւոն Բ (I) թագավորի դուստր Զապելի հետ. 210, 236–238

ԱՆԴՐՈՆԻԿՈՍ ԿՈՄՆԵՆՈՍ (Անդրոնիկէ, Անդրոնիկէ) – Կիլիկիայի Բյուզանդական դուքս (1152/3, 1166/7 թթ.), Բյուզանդական կայսր (1183–1185 թթ.). 518. տե՛ս նաեւ՝ Անդրոնիկէ, Անդրոնիկէ.

ԱՆԴՐՈՆԻԿՈՍ II ՊԱՆՈՒՆՈՒՄ – Բյուզանդական կայսր (1282–1328 թթ.). 350, 352

ԱՆԴՐՈՆԻԿՈՍ III ՊԱՆՈՒՆՈՒՄ – Բյուզանդական կայսր (1328–1341 թթ.). 411
ԱՆԹԱՊՅԱՆ ՓԱՅՆԱԿ – Հայ բանասեր-ձեռագրագետ (1927–1990 թթ.). 67, 197, 203, 495, 579, 586

ԱՆԵԱ ԿՈՄՆԵՆԱ – Բյուզանդական պատմիչ (1083–1153 թթ.). 90, 91, 95, 96

ԱՆԵԱ (տե՛ս Կեռան). 332, 542

ԱՇԷՆԱՄՈՒՐ (տե՛ս Աշղ-Թեմուր). 460

ԱՇԼԳ-ԹԵՄՈՒՐ (Աշէշամուր, Յաշէխ Թամուր) – Հալեպի մամլուքյան մելիք (հիշատակված 1375 թ.). 460, 558, 573. տե՛ս նաեւ՝ Աշէշամուր, Յաշէխ Թամուր.

ԱՇՈՏ Դ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ – Հայաստանի արեւելյան նահանգների (Տաշիրի) թագավոր (1022–1040 թթ.). 82, 93, 197

ԱՇՈՏ – Սյունյաց թագավորներ Սմբատ Բ-ի (1040–1044 թթ.) եւ Գրիգոր Ա-ի (1044–1084 թթ.) հայրը. 474

ԱՇՐԱՏ – Այւրաֆ իսլիլ. Մամլուքյան եգիպտոսի սուլթան (1290–1294 թթ.). 545

ԱՊԱՂԱ (տե՛ս Աբաղա). 20, 322, 330, 544

ԱՊԻՐԱՏ – Ծովք-Տլուքի իշխան (մահ. շուրջ 1110 թ.)՝ Գրիգոր Գ եւ Ներսես Դ կաթողիկոսների հայրը. 512

ԱՊՂԱՐԻՊ – Կիլիկիո գունդստապլ (հիշատակված 1198–1207 թթ.). 274, 275

ԱՊՂԱՐԻՊ – Ներքինի, Կիլիկիո իշխան Մլեհի սպանության մասնակից (1175 թ.). 151

ԱՊՂԱՐԻՊ ԱՐԾՐՈՒՆԻ – Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչ (1072–1078 թթ.). 54, 85

ԱՊԼՂԱՐԻՊ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ – Պիրի (Պիրեճիկի) իշխան (1087–1117 թթ.). 93
 ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՅԻ – XVII դ. հայ պատմիչ (մահ. 1670 թ.). 560
 ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ՎԱՐԱԳ – Հայ լեզվաբան. (1910–2001 թթ.). 581
 ԱՍՈՂԻԿ – Ստեփանոս Տարոնեցի Ասոդիկ. XI դ. հայ պատմիչ. 8, 15, 69, 578
 ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ – Եպիսկոպոս, Կիլիկիայի Մեծաքար վանքի առաջնորդ (հիշատակված 1214 թ.). 219
 ԱՍՏՈՒԱԾՅԱՆՈՒԹՅՈՒՆ – Կիլիկեցի իշխան (մահ. 1388 թ.). 551, 558
 ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ Ա ՀԱՄԱԴԱՆՅԻ – Հայոց կաթողիկոս (1715–1725 թթ.). 559, 560
 ԱՎԱԳ – Իվանե Զաքարյանի որդին, Վրաց աթաբեկ (մահ. 1250 թ.). 304
 ԱՎԱԳՅԱՆ ԱՎԵՏԻՍ – ՀՀ առաջին նախագահի օգնական (ծնվ. 1965 թ.). 5
 ԱՎԳԵՐՅԱՆ (ԱԻԳԵՐ) ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ – Բանասեր, խմբագիր, Մխիթարյան միաբան (1877–1947 թթ.). 182, 236, 586
 ԱՎԳԵՐՅԱՆ ՄԿՐՏԻՉ – Բանասեր, բառարանագիր, Մխիթարյան միաբան (1762–1854 թթ.). 579, 589
 ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ – Ժամանակակից հայ լեզվաբան, բառարանագիր (ծնվ. 1928 թ.). 40, 43, 83, 96, 120, 246, 257, 299, 302, 310, 318, 406, 468, 476, 480, 548–550, 555–558, 565, 571, 573, 589
 ԱՎԵՏԻՔ ԱՄԴԵՅԻ (Աւետիք, Աւետիս) – Ավետիք Ամդեցի կամ Տիգրանակերտցի Պաղտատարեան. XVII–XVIII դդ. հայ մատենագիր, որի երկերը թվագրվում են 1684–1719

թթ. 31, 86, 145, 203, 235, 268, 365, 367, 372, 373, 410, 416, 438, 442, 446, 459, 559, 560–564, 578, 586, 590. տե՛ս նաեւ՝ Պաղտատարյան Ավետիք.
 ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ ԳԱՐՐԻԵԼ – Բանասեր, բառարանագիր, Մխիթարյան միաբան (1750–1827 թթ.). 589
 ԱՏԱՆ (Սիր Ատան) – Իսավրական ծովեզերքի եւ Գաստուն (Պաղրաս) բերդի տեր, Կիլիկիոս պալլ (1219–1221 թթ.). 228, 239–244, 248, 255, 275, 276, 298, 397, 482, 488. տե՛ս նաեւ՝ Ատոմ.
 ԱՏՈՄ (տե՛ս Ատան). 240
 ԱՏՈՄ – Կիւ Վարդի Իսավրական Կալոնորոս բերդի տիրոջ պապը. 298
 ԱՏՏԵՆԱԼՈՒՍ (տե՛ս Թորոս Ա). 91
 ԱՐԴՈՒՆ (տե՛ս Արտուր). 509
 ԱՐԻՍԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՅԻ – XI դ. հայ պատմիչ, որի «Պատմութիւն»-ը գրված է 1072–1079 թվականներին. 17, 29, 578
 ԱՐՂՈՒՆ – Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1284–1291 թթ.). 20, 331, 340, 372, 544, 545
 ԱՐՂՈՒՆ-ԱՂԱ – Իրանի մոնղոլ կառավարիչ (1243–1255 թթ., մահ. 1275 թ.). 306, 307
 ԱՐՇԱԿ – Վաղարշակի որդին, Հայոց ավանդական թագավոր (մ.թ.ա. II դ.). 470
 ԱՐՏԱՇԵՍ – Արշակի որդին, Հայոց ավանդական թագավոր (մ.թ.ա. II դ.). 470
 ԱՐՏԱՇԵՍ Ա – Հայոց թագավոր (մ.թ.ա. 189–160 թթ.). 471
 ԱՐՏՈՒՔ (Արդուխ) – Արտուր Իբն-Աքսար. Թուրքմեն զորավար, Երու-

սաղեմի կառավարիչ (1086-ից մինչև 1090-ական թթ.), Արտուքյան հարստության հիմնադիրը. 509. տե՛ս նաև՝ Արդուխ.

ԱՐՖՈՒՍ (տե՛ս Ալֆոնս III). 544

ԱԻԴ (տե՛ս Օտոն IV). 221

ԱԽՇԻՆ (տե՛ս ՕՇԻՆ).

Ք

ՔԱՔԱՅԱՆ ԼԵՒՈՆ – Խորհրդահայ պատմաբան (1917–1985 թթ.). 307, 310–312, 586

ՔԱԳԱՐԱՏ IV – Վրաց թագավոր (1027–1072 թթ.). 197

ՔԱԳՐԱՏ – Ռավանդանի, ապա Կուրուսի հայ իշխան (1097–1117 թթ.), Գող Վասիլի եղբայրը. 93, 138

ՔԱԶՈՒՆԻ – Հայ իշխան Կիլիկիայում (հիշատակված 1098 թ.). 85

ՔԱԱԿ ԻՐԻ-ԲԱՆՐԱՄ (Պալակ, Պալպակ) – Խարբերդի Արտուքյան էմիր (մահ. 1124 թ.). 514. տե՛ս նաև՝ Պալպակ.

ՔԱԼԴՈՒԻՆ I ԲՈՒԼՈՅՆԱՅԻ (Պաղտին) – Եդեսիայի կոմս (1098–1100 թթ.), Երուսաղեմի թագավոր (1100–1118 թթ.). 103, 155, 156, 513. տե՛ս նաև՝ Պաղտին.

ՔԱԼԴՈՒԻՆ II ԲՈՒՐԳԱՅԻ (Պաղտին տը Պուրկ) – Եդեսիայի կոմս (1100–1118 թթ.), Երուսաղեմի թագավոր (1118–1131 թթ.). 94, 103, 106, 108, 132, 148, 155, 156, 513. տե՛ս նաև՝ Պաղայտին, Պաղտին, Պաղտուն.

ՔԱԼԴՈՒԻՆ III (Պաղտին) – Երուսաղեմի թագավոր (1143–1162 թթ.). 103, 124, 132, 155, 225, 319

ՔԱԼԴՈՒԻՆ IV (Պաղտին) – Երուսաղե-

մի թագավոր (1174–1185 թթ.). 132, 167

ՔԱԼԴՈՒԻՆ V (Պաղտին) – Երուսաղեմի թագավոր (1185–1186 թթ.). 132, 319

ՔԱԼԴՈՒԻՆ ՖԼԱՆԴՐԻԱՅԻ (Պաղտոյն) – Կոստանդնուպոլսի առաջին լատին կայսր (1204–1206 թթ.). 196, 539. տե՛ս նաև՝ Պաղտին, Պաղտոյն.

ՔԱԿՈՒՐԱՆ – Պապեռոնի տեր (1135–1198 թթ.), Կիլիկիո Ռուբեն Գ եւ Լեւոն Բ իշխանների մորեղբայրը. 150

ՔԱԿՈՒՐԱՆ – Վահան Քյուրքճյան, արեւմտահայ եւ սփյուռքահայ գրող, պատմաբան (1863–1961 թթ.). 27, 29, 63, 76, 88, 146, 154, 180, 181, 193, 296, 299, 390, 477, 486, 586

ՔԱՂԱՍՐԱՅԱՆ ԷՂՎԱՐԴ – Ժամանակակից հայ պատմաբան (ծնվ. 1933 թ.). 27, 45, 54, 60, 61, 290, 327, 369, 371, 376, 379, 390, 391, 393, 578, 587

ՔԱՂՏԻՆ (տե՛ս Պաղտին մարաջախտ). 570

ՔԱՅԱՆՋԱՐ – Ռումի սելջուկյան սուլթանության մոնղոլ զորահրամանատար (հիշատակված 1298 թ.). 356

ՔԱՅԲԱՐՍ ԱԼ-ԲՈՒՆԴՈՒԿԴԱՐԻ (Պեկպարս, Պնդուխտար) – Մամլուքյան եգիպտոսի սուլթան (1260–1277 թթ.). 293, 316, 324, 543. տե՛ս նաև՝ Բունդուկդարի, Պնդուխտար.

ՔԱՅԴՈՒ (Պայտու, Պայտուն, Պայիտուն, Պատո) – Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1295 թ.). 340, 341, 545

ՔԱՅԷՆ ՊՈՒՂԵՐ (տե՛ս Բոհեմունդ Լեր). 216, 217

ՔԱՅՋՈՒ (Քաչու, Պաչու) – Մոնղոլական կայսրության արեւմտյան բանակի հրամանատար (1243–1256 թթ.). 311

ԲԱԶՈՒ (տե՛ս Բայջու). 311

ԲԱԶ ԷՌՆԵՍ ԱՆՖՐԵԴ ՌՈՂԻՍ – Բրիտանացի արեւելագետ (1857–1934 թթ.). 212

ԲԱՍԻՂ (տե՛ս Բարսեղ արքանդրայր). 277, 429, 430

ԲԱՍՄԱՋՅԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ – Հայ բանասեր, պատմաբան (1864–1942 թթ.). 249, 438–441, 450–452, 454, 462–465, 483, 562, 563, 581, 587

ԲԱՍՏԱՄՅԱՆՅ ՎԱՀԱՆ – XIX դ. հայ բանասեր, խմբագիր, իրավագետ (1835–1881 թթ.). 490, 578

ԲԱՐԹԻՅԱՆ ՀՐԱԶ – Ժամանակակից հայ պատմաբան, բյուզանդագետ, Հայաստանի ԳԱԱ ակադեմիկոս (ծնվ. 1927 թ.). 5, 13, 68, 69, 78, 110, 189, 223, 301, 377, 410, 411, 413, 423, 587

ԲԱՐԹՈՂԻՄԵՌՍ – Կիլիկիո խնամակալ (1373–1374 թթ.). 456, 488

ԲԱՐԹՈՂԻՄԵՌՍ ՏԻՐԵՒԱՅԻ – Անտիոքի իշխանապետության մարաջախտ (հիշատակված 1193 թ.). 173

ԲԱՐԿՈՒԿ ԱՂ-ՋԱՀԻՐ ՍԵՅՅԵԴԴԻՆ (Պարխուխ) – Մամլուքյան եգիպտոսի սուլթան (1382–1399 թթ.). 558. տե՛ս նաեւ՝ Պարխուխ, Պէրխուխ.

ԲԱՐՀԵՐՐԵՌՍ ԳՐԻԳՈՐԻՍ – Ասորի մատենագիր (1226–1286 թթ.), Հակոբիկյան եկեղեցու արեւելյան թեմերի առաջնորդ՝ մափրիան. 110, 116, 119, 126, 130, 135, 151, 170, 225, 227–229, 240, 247, 257, 272, 273, 280, 290, 294, 303, 307, 317, 321, 322, 329, 340, 341, 497–499, 503

ԲԱՐՍԵՂ Ա ԱՆԵՅԻ – Հայոց աթոռակից կաթողիկոս (1081–1105 թթ.), Հայոց կաթողիկոս (1105–1113 թթ.).

197, 511, 512

ԲԱՐՍԵՂ ԱՐՔԱՆԴՐԱՅՐ – Դրագարկի առաջնորդ եւ Սսի արքեպիսկոպոս, Կոստանդին Գունդստապլի որդին, Հեթում Ա թագավորի եղբայրը. 363. տե՛ս նաեւ՝ Բասիլ.

ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ – Ժամանակակից հայ լեզվաբան (ծնվ. 1920 թ.). 528, 529, 536, 540, 542, 544, 546, 551, 589

ԲԱՐՏՈՂԻ ՎԱՍԻԼԻ – Ռուս արեւելագետ (1869–1930 թթ.). 19

ԲԵԳԹԵՄՈՒՐ (Պայտամուր) – Հալեպի մամլուքյան էմիր (հիշատակված 1360 թ.). 436

ԲԵԳԹԵՄՈՒՐ ՍԵՅՅԵԴԴԻՆ – Խլաթի տեր, շահարմեն (1183–1193 թթ.). 500

ԲԵՆԻԱՄԻՆ – Աստվածաշնչական կերպար, Հակոբի կրտսերագույն որդին, Իսրայելի տասներկու ցեղերից մեկի նախահայրը. 509

ԲԵՌԵԱՐԴ ԳԱՆՁԱՊԵՏ – XIII դ. ֆրանսիացի ժամանակագիր. 586

ԲԵՐՏՐԱՆ I – Զիբեյլի տեր (1193–1217 թթ.). 247

ԲԷՐԲԵՌՕԺԷՆ (տե՛ս Հովհաննես II Կոմնենոս Միրանածին). 566

ԲԻԼԱՐՂՈՒ (Պիլարդու, Պուլարդու) – Մոնղոլ էմիր, որը 1307 թվականին սպանեց Հայոց Հեթում Բ եւ լեւոն Դ (III) թագավորներին. 368–371, 373, 374, 380–384, 386, 387, 431, 546, 570. տե՛ս նաեւ՝ Բուլղար Ղարուն, Պելարդու, Պիլարդու, Պուլարդու.

ԲՈՂՈՅԱՆ ԱԶԱՏ – Ժամանակակից հայ պատմաբան (ծնվ. 1954 թ.). 5, 91, 96–98, 106, 108, 110, 111, 114, 126, 150, 153, 197, 206, 233, 263, 322, 585, 587

ԲՈՒՄՈՆԴ (տե՛ս Բոհեմունդ՝ Գի Լուսին-
յանի եղբայրը). 400, 409, 410, 420

ԲՈՒՄՈՆԴ (տե՛ս Բոհեմունդ՝ Լեւոն Զ (V)
Թագավորի եղբայրը). 453

ԲՈՂԵՄՈՒՆԴ (Պէմունտ, Պեմունտ, Պե-
մունդ) – Հայոց Գի Լուսինյան Թա-
գավորի եղբայրը, Կոռիկոսի կոմս
(1329–1344 թթ.). 87, 405, 410,
420, 447, 456. տե՛ս նաեւ՝ Բոէ-
մոնդ, Պեմունդ, Պէմունդ.

ԲՈՂԵՄՈՒՆԴ (Պէմունտ, Պեմունտ, Պե-
մունդ) – Հայոց Լեւոն Զ (V) Թագա-
վորի եղբայրը (1338–1363 թթ.).
433, 434, 442, 452, 453, 481. տե՛ս
նաեւ՝ Բոէմոնդ.

ԲՈՂԵՄՈՒՆԴ I (Պէմունտ, Պեմունտ,
Պեմունդ) – Անտիոքի պրինց (1098–
1111 թթ.). 90, 95, 132

ԲՈՂԵՄՈՒՆԴ II (Պէմունտ, Պեմունտ,
Պեմունդ) – Անտիոքի պրինց (1126–
1130 թթ.). 167. տե՛ս նաեւ՝ Պե-
մունդ.

ԲՈՂԵՄՈՒՆԴ III ԿԱԿԱԶ (Պէմունտ, Պե-
մունտ, Պեմունդ) – Անտիոքի պրինց
(1163–1201 թթ.). 34, 158–162, 170–
176, 178, 179, 210, 211, 214, 215,
232, 319, 497, 525. տե՛ս նաեւ՝ Պա-
մուդ, Պեմունդ, Պեմունտ.

ԲՈՂԵՄՈՒՆԴ IV ՄԻԱԿՆԱՆԻ (Պէմունտ,
Պեմունտ, Պեմունդ) – Տրիպոլիի կոմս
(1189–1233 թթ.), Անտիոքի պրինց
(1201–1216, 1219–1233 թթ.). 148,
214–218, 227, 247, 250–252, 568

ԲՈՂԵՄՈՒՆԴ VI ԳԵՂԵՑԻԿ (Պէմունտ,
Պեմունտ, Պեմունդ) – Անտիոքի
պրինց (1251–1268 թթ.), Տրիպո-
լիի կոմս (1251–1275 թթ.). 225,
288, 294, 314

ԲՈՂԵՄՈՒՆԴ ԼԵՐ – Կիլիկիայում հաս-

տատված անտիոքացի բարոն
(1201 թ. հետո). 216. տե՛ս նաեւ՝
Բայէն Պուղլեր.

ԲՈՒՆԱԶՅԱՆ ՍԱՐԳԻՍ – Խարհրդահայ
պատմաբան. Կիլիկիայի պատմու-
թյան մասնագետ. 45, 133, 154,
258, 261, 262, 266, 267, 279, 485,
487, 548, 587, 588

ԲՈՒՂԱՐ ՂԱՐՈՒՆ (տե՛ս Բիլարդու). 570

ԲՈՒՆԴՈՒԿԴԱՐԻ (տե՛ս Բայբարս). 543

ԲՈՒՍԱՅԻՏ (տե՛ս Աբուսայիդ). 402

ԲՐԵՅԵ ԼՈՒԻ – XX դ. ֆրանսիացի բյու-
զանդագետ. 109

ԲՕԴԻՆ (տե՛ս Պաղտին մարաջախտ).
396

ԲՕԴՈՒՆԵՆ (տե՛ս Պաղտին մարաջախտ).
410, 425

Գ

ԳԱԲՐԻԵԼ ՄԵԼԻՏԵՆԱՅԻ (Խորիլ, Խորիլ,
Ղավոլիլ, Ղաւրիլ) – Մելիտենեի հայ
իշխան (1082–1103 թթ.). 147

ԳԱԳԻԿ Ա – Հայոց Թագավոր (990–
1020 թթ.). 495, 510

ԳԱԳԻԿ Բ – Հայոց Թագավոր (1042–
1045 թթ.). 31, 32, 34, 53, 63–66,
69, 71, 73–75, 81, 82, 100, 197,
202, 564, 573

ԳԱԳԻԿ ԱՐԱՍՅԱՆ – Կարսի Թագավոր
(1029–1065 թթ.). 472, 510, 511

ԳԱԼՈՒՍՏՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ – Սփյուռքահայ
պատմաբան (1879 թ. – ?). 83, 588

ԳԱԼՍՏՅԱՆ ԱՇՈՏ – Խորհրդահայ պատ-
մաբան (1908–1978 թթ.). 39, 42,
315, 476, 588

ԳԱԼՆԴՆՈՅԻ (տե՛ս Գոդֆրուա Բու-
լոյնացի). 509

ԳԵՈՐԳ ՈՐԴԻ ՄԼԵՀԻ – Կիլիկիո իշխան

- Մլեհի (1170–1175 թթ.) որդին. 145, 149, 219, 220, 273, 274. տե՛ս նաեւ՝ Գորգ.
- Գեորգ/Գեորգ Մեղրեկ – Դրազարկի վանքի հիմնադիրը կամ վերանորոգիչը (մահ. 1113 թ.). 513
- Գեորգ Սկեռնիցի – XIII դ. հայ մատենագիր (մահ. 1301 թ.). 290, 369–371, 376, 379, 390, 391, 393, 495, 578
- Գերմանոս II – Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1222–1240 թթ.). 301
- Գի լոնսինձան (Կի, Կիտ) – երուսաղեմի թագավոր (1186–1192 թթ.), Կիպրոսի թագավոր (1192–1194 թթ.). 167, 168, 185, 252, 523, 538
- Գի լոնսինձան (Կի, Կիտ, Կիտոն) – Կոչված նաեւ՝ Կոստանդին Գ (II). Հայոց թագավոր (1342–1344 թթ.). 409–413, 415–425, 434, 447, 468, 475, 488, 534, 535, 553, 570. տե՛ս նաեւ՝ Գիմ, Գուրի, Գուրտոն, Գվիդոն, Կիս.
- Գիւր (տե՛ս Գի լուսինյան՝ Հայոց թագավոր). 411
- ԳիՅԱՍԵԴԳԻՆ ՔԵՅ-ԽՈՍՐՈՎ II (Խիաթատին) – Ռումի Սելջուկյան սուլթան (1237–1246 թթ.). 300, 303, 540
- ԳիՅՈՒ ԻԼԱՅԻ (Կիլամ Տիլ) – Կիլիկիայում հաստատված անտիոքացի բարոն (1201 թ. հետո). 216
- ԳիՈՒԳ (տե՛ս Գույուկ). 307
- ԳիրիԳիրիԳիՈՍ (տե՛ս Գրիգոր Գ Պահլավունի). 512
- ԳՅՈՒՄՈՒՇՏԵԳԻՆ ՄԵԼԻՔ ՂԱԶԻ (Խազի) – Սեբաստիայի ճյուղի Դանիշ-ձեռնդյան էմիր (1084–1134 թթ.). 78, 110
- ԳՈՒՖՐՈՒԱ ԲՈՒԼՈՅՆԱՅԻ (Կոնդոփրէ) – երուսաղեմի խաչակրաց պետության հիմնադիր (1099–1100 թթ.). 103, 155, 156, 509, 510, 537. տե՛ս նաեւ՝ Գալընդոֆրի, Գունդոֆրէ, Կոնդոփրէ.
- ԳՈՂ ՎԱՍԻԼ – Քեսունի եւ Ռապանի հայ իշխան (1082–1112 թթ.). 21, 93, 138, 291, 497, 504, 512. տե՛ս նաեւ՝ Վասիլ.
- ԳՈՐԳ (տե՛ս Գեորգ որդի Մլեհի). 220
- ԳՈՐԴԼԵԻՍԿԻ ՎԼԱԴԻՄԻՐ – Ռուս արեւելագատ-թյուրքագետ (1876–1956 թթ.). 299, 300
- ԴՈՒԻ (տե՛ս Գի լուսինյան՝ Հայոց թագավոր). 409, 411–413, 418–420, 435
- ԴՈՒԻՏՈՆ (տե՛ս Գի լուսինյան՝ Հայոց թագավոր). 414, 421
- ԴՈՒՆԴՈՒՆՏԻ ՏԸ ՊՈՅԼՈՒՆ (տե՛ս Գոգֆրուա Բուլոյնացի). 537
- ԴՈՒՅՈՒԿ (Կիուկ) – Մոնղոլական Մեծ խան (1246–1249 թթ.). 304, 308, 540. տե՛ս նաեւ՝ Գիուգ.
- ԴՎԻԴՈՆ (տե՛ս Գի լուսինյան՝ Հայոց թագավոր). 410, 411, 422
- ԴՐԵԳՈՐԱՍ ՆԻԿԵՓՈՐ – Բյուզանդացի պատմիչ (1294–1359 թթ.). 411, 423
- ԴՐԻԳՈՐ – 1214 թ. ընդօրինակված հայերեն մի ձեռագրի զրիչ. 219, 273
- ԴՐԻԳՈՐ VII – Հռոմի պապ (1073–1085 թթ.). 12. տե՛ս նաեւ՝ Հիլդեբրանդ.
- ԴՐԻԳՈՐ X – Հռոմի պապ (1271–1276 թթ.). 543. տե՛ս նաեւ՝ Գրիգորիոս.

ԳՐԻԳՈՐ Ա ԱՇՈՏՅԱՆ – Սյունյաց թագավոր (1044–1084 թթ.). 473

ԳՐԻԳՈՐ Ա ԱՌԻՍԱՎՈՐԻՑ, սուրբ – Հայոց կաթողիկոս (302–325 թթ.). 193, 277, 351, 362, 376, 511

ԳՐԻԳՈՐ Բ ՎԿԱՅԱՍԵՐ – Հայոց կաթողիկոս (1066–1105 թթ.). 511, 512. տե՛ս նաեւ՝ Գրիգորիոս, Վահրամ, Վարհամ.

ԳՐԻԳՈՐ Գ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ – Հայոց կաթողիկոս (1113–1166 թթ.). 113, 197, 512, 517, 522. տե՛ս նաեւ՝ Գրիգորիգիոս, Գրիգորիոս, Գրիգորիս.

ԳՐԻԳՈՐ Դ ՏՂԱ – Հայոց կաթողիկոս (1173–1193 թթ.). 8, 152, 165, 166, 177, 180, 181, 496, 504, 506, 521, 522, 526. տե՛ս նաեւ՝ Գրիգորիոս.

ԳՐԻԳՈՐ Զ ՊԵՐՍԱՆ – Հայոց կաթողիկոս (1194–1203 թթ.). 14, 192

ԳՐԻԳՈՐ Է ԱՆԱՎԱՐՋԵՑԻ – Հայոց կաթողիկոս (1293–1307 թթ.). 198, 344, 350, 351, 363, 376, 378

ԳՐԻԳՈՐ ԱԿՆԵՐՑԻ – XIII դ. հայ պատմիչ, «Պատմութիւն Թաթարաց» երկի հեղինակը. 20, 21, 259, 277, 278, 283, 285, 288, 290, 293, 294, 296, 301, 302, 304–306, 308, 312, 313, 315, 318, 320–322, 325, 578

ԳՐԻԳՈՐ ԴՈՓՅԱՆ – Խաչենի իշխան, մոնղոլների 1242–1243 թթ. իկոնիական արշավանքի մասնակից. 304

ԳՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ – Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի քեռորդին, եգիպտոսի հայոց առաջնորդ, ձեռնադրված 1074 թ. 511

ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԵՑ – XII դ. հայ ժամանակագիր, Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության շարունակողը.

77, 102, 104, 105, 109, 112, 118, 123, 125, 126, 150

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ – Բջնիի տեր, Մենսպոտամիայի դուքս (մահ. 1058 թ.). 511

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՏՐԻԿ – Հարիսայի եւ Հունաստանի հայազգի ստրատեգոս (հիշատակված 1006/7 թ.). 68

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ – XIV–XV դդ. հայ մատենագիր, փիլիսոփա, Եկեղեցական գործիչ (1346–1409 թթ.). 495

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԵՆՈՐԴԻ – Հաղպատի եպիսկոպոս, Սանահնի վանահայր (մահ. 1216 թ.). 486

ԳՐԻԳՈՐԻՈՍ (տե՛ս Գրիգոր Բ Վկայասեր). 511

ԳՐԻԳՈՐԻՈՍ (տե՛ս Գրիգոր Գ Պահլավունի). 512, 513, 516

ԳՐԻԳՈՐԻՈՍ (տե՛ս Գրիգոր Դ Տղա). 177, 506

ԳՐԻԳՈՐԻՈՍ (տե՛ս Գրիգոր X). 543

ԳՐԻԳՈՐԻՈՍ (տե՛ս Գրիգոր Եպիսկոպոս). 511

ԳՐԻԳՈՐԻՍ (տե՛ս Գրիգոր Գ Պահլավունի). 197

ԳՐԻԳՈՐԻՍ – 1244 թ. ընդօրինակված հայերեն մի ձեռագրի գրիչ. 270, 302

ԳՐԻԳՈՐԻՍ – Գրիչ, Ներսես Շնորհալու՝ 1240 թ. գրված վարքի հեղինակը. 263, 290

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԳԵՆՈՐԳ – Խորհրդահայ փիլիսոփա (1925–1987 թթ.). 39, 45, 48, 50, 489, 588

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԳՆԵԼ – Ժամանակակից հայ պատմաբան (ծնվ. 1947 թ.). 514, 588

ԳՐՈՂՈՍ ԲԸՆԵ – Ֆրանսիացի պատմաբան, արեւելագետ (1885–1952 թթ.).

142, 143, 146, 147, 170, 171, 193,
215, 216, 248, 261, 291, 421

Դ

ԴԱՀԱԲԻ (Ալ-Դահաբի) – Շամսեդդին
Աբու Աբդալլահ ալ-Դահաբի. Դա-
մասկացի արաբ պատմագիր (1274–
1348 թթ.). 138

ԴԱՆԴԻՆ (տե՛ս Կոստանդին Բ (I) Հա-
յոց թագավոր). 355, 357, 362

ԴԱՆԻԵՅԱՆ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ – Եպիսկոպոս.
Ժամանակակից սփյուռքահայ բա-
նասեր-ձեռագրագետ (ծնվ. 1951 թ.).
194, 578

ԴԱՆԻՇՄԵՆԴ – Մելիք Դանիշմենդ Ղա-
զի. Սեբաստիայի էմիր (1071–
1084 թթ.), Դանիշմենդյան հարստու-
թյան հիմնադիրը. 78

ԴԱՎԹՈՒԿ – Կարկառի հայ իշխան,
որի դուստր Արդան ամուսնացավ
Եդեսիայի կոմս Բալդուին I-ի հետ
(1098 թ.). 93

ԴԱՎԻԹ – Ռաբբան Դավիթ. Փեսկինի
ասորական վանքի առաջնորդ (հի-
շատակված 1136 թ.). 498

ԴԱՎԻԹ IV ՇԻՆԱՐԱՐ – Վրաց թագա-
վոր (1089–1125 թթ.). 514

ԴԱՎԻԹ ԿՈՒՐՈՊԱՆԱՏ – Տաթևի եւ Կղարջ-
քի Բագրատունի իշխան (մահ.
1000 թ.). 472

ԴԱՎԻԹ/ԴԱԻԻԹ – Հրեաստանի թագա-
վոր եւ մարգարե (մոտ. մ.թ.ա. 990–
950 թթ.). 49, 53, 204, 326, 392

ԴԱՐԲԻՅԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ ՄԱՐԳԱՐԻՏ –
Ժամանակակից հայ պատմաբան,
բանասեր, թարգմանիչ (ծնվ. 1920
թ.). 579

ԴԱԻԹ ԲԱՂԻՇԵՅԻ – XVII դ. հայ ժամա-
նակագիր. 203, 305, 339, 353, 578
ԴԻՈԺԷՆ (տե՛ս Ռոմանոս IV Դիոգե-
նես). 564

ԴՅՈՒՈՐԻԵ ԷԴՈՒԱՐԴ – Ֆրանսիացի
հայագետ (1807–1881 թթ.). 132

Ե

ԵԳԱՆՅԱՆ ՕՆԻԿ – Հայ բանասեր-ձե-
ռագրագետ (1917–1984 թթ.).
495, 560, 579

ԵԶԵԿԻԱ – Հուդայի թագավոր (մ.թ.ա.
727–698 թթ.). 520

ԵԶՅԱՆՅ ԿԱՐԱՊԵՏ – Հայ բանասեր,
պատմաբան, թարգմանիչ (1835–
1905 թթ.). 451, 580, 581

ԵԼԱԶԻ/ԵԼԶԱ (տե՛ս Իլ-Ղազի I Նաջմեդ-
դին). 514

ԵՂԻՍԱԲԵԹ (տե՛ս Զապել թագուհի).
268, 568

ԵՄՄԱՆՈՒԷԼ – Փրկչի (Մեսիայի) անուն-
ներից մեկը (բառացի՝ Աստված մեզ
հետ). 7

ԵՆՈՎԱ – Աստվածաշնչական նահա-
պետ, Սեթի որդին, Ադամի թոռը. 48

ԵՆՈՎՔ – Աստվածաշնչական նահա-
պետ, Կայենի որդին. 48

ԵՍԱՅԻ – Աստվածաշնչական մարգա-
րե (մ.թ.ա. VIII դ.). 515, 582

ԵՍԱՅԻ ՆՁԵՅԻ – XIII–XIV դդ. հայ մա-
տենագիր, մանկավարժ, քերական
(շուրջ 1260–1338 թթ.). 398

ԵՍՍԷ – Հրեաստանի թագավոր Դավթի
(մոտ. մ.թ.ա. 990–950 թթ.) հայրը.
392. տե՛ս նաեւ՝ Յեսսէ.

ԵՐԵՄԻԱ – Աստվածաշնչական մար-
գարե (մ.թ.ա. VII–VI դդ.). 510

ԵՒՍԵՔԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՅԻ – Պաղեստինցի հույն եկեղեցական պատմիչ (260–339 թթ.). 560

ԵԻՖԻՄԻԱ – Հայոց Հեթում Ա թագավորի (1226–1269 թթ.) դուստրը, Սիդոնի կոմս Յուլիանի (1247–1260 թթ.) կինը. 237

Չ

ՋԱՖԵԼ (տե՛ս Ջապել թագուհի). 261

ՋԱՀԻՐ – Ալ-Մելիք ալ-Ջահիր. Հալեպի Ալուբյան սուլթան (1186–1216 թթ.). 214, 218

ՋԱՆԳԻ ԻՄԱԴԵԴԻՆ – Մոսուլի կառավարիչ եւ աթաբեկ (1127–1146 թթ.). 116, 497, 499, 519, 524

ՋԱՊԵԼ – Հայոց թագուհի (1308–1310 թթ.), Հեթում Կոռիկոսցու դուստրը, Օշին թագավորի առաջին կինը. 391, 546. տե՛ս նաեւ՝ Ջապել.

ՋԱՊԵԼ – Հայոց Լեւոն Գ (II) թագավորի դուստրը (ծնվ. 1263 թ., մահ. մանուկ հասակում). 333. տե՛ս նաեւ՝ Ջապլուն.

ՋԱՊԵԼ ԹԱԳՈՒՀԻ – Հայոց թագուհի (1219–1252 թթ.). 38, 53, 167, 201, 210, 226, 227, 236–238, 241, 244–249, 254–258, 261, 267–272, 276, 280, 286, 318, 320, 332, 333, 397, 415, 469, 475, 484, 488. տե՛ս նաեւ՝ Ջաբել, Ջապել, Ջապիլ, Նդիսաբեթ.

ՋԱՊԵԼ/ԻՋԱՖԵԼ ՏՅՈՒՐԱՅԻ – Կիպրոսի գահի բռնազավթիչ Ամորի Տյուրացու (1306–1310 թթ.) կինը, Հայոց թագավոր Լեւոն Գ (II)-ի դուստրը (մահ. 1323 թ.). 39, 334–336, 389, 400, 409, 410, 412, 414, 433, 447,

453. տե՛ս նաեւ՝ Ջապել, Ջապլուն, Իզաբել, Իզապել.

ՋԱՊԵԼ (տե՛ս Ջապել թագուհի). 53, 167, 226, 239, 243, 270, 271, 302, 320, 568

ՋԱՊԵԼ (տե՛ս Ջապել՝ Հայոց թագուհի (1308–1310 թթ.). 394, 546

ՋԱՊԵԼ (տե՛ս Ջապել/Իզաբել Տյուրացի). 400, 412, 547

ՋԱՊԵԼ (տե՛ս Ջապել թագուհի). 239, 270, 272, 320

ՋԱՊԵԼ (տե՛ս Ջապել՝ դուստր Լեւոն Գ (II)-ի). 542

ՋԱՊԵԼ (տե՛ս Ջապել/Իզաբել Տյուրացի). 543, 547

ՋԱՔԱՐԵ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ – XII–XIII դդ. հայ իշխան, զորավար եւ պետական գործիչ, Վրաց թագավորության սպարապետ (մահ. 1212 թ.). 206, 292

ՋԱՔԱՐԷ – Հայ եպիսկոպոս եւ գրիչ (հիշատակված 1375 թ.). 461

ՋԵՅՔՈՒՆՅԱՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ – Ժամանակակից հայ բանասեր-ձեռագրագետ (ծնվ. 1931 թ.). 579

ՋԵՅՆԵԴԴԻՆ – Ջեյնեդդին Յուսուֆ իբն-Ջեյնեդդին Ալի-Քուչուկ. Արբելայի (Իրբիլի) աթաբեկ (1168–1190 թթ.), որին հաջորդեց իր եղբայրը՝ Մուզաֆֆարեդդին Կուկ-Բուրին (1168–1190 թթ.)՝ Խառանի, Ուռհայի եւ Սամոսատի էմիր, 1190–1233 թթ.՝ Արբելայի աթաբեկ). 499

ՋԵՃԻԼ – Սենժիլ. Ֆրանսիացի կոմս, 1086–1096 թթ. միջին Սուրբ երկրի ուխտագնաց. 505

ՋՈՒԼԱԼՅԱՆ ՄԱՆՎԵԼ – Ժամանակակից հայ պատմաբան, Հայաստանի ԳԱԱ

ակադեմիկոս (ծնվ. 1929 թ.). 63,
76, 101, 146, 389, 588

Է

ԷԴՈՒԱՐԴ I – Անգլիայի թագավոր
(1272–1307 թթ.). 543. տես նաև
Ուտուարտ.

ԷԴՈՒԱՐԴ II – Անգլիայի թագավոր
(1307–1327 թթ.). 427, 430, 529, 530

ԷՄԵՐԻ ԼԻՄՈՒԱՅԻ – Անտիոքի լատին
պատրիարք (1141–1196 թթ.). 173

ԷՄԻՆ ՄԿՐՏԻԶ – XIX դ. հայ բանա-
սեր, պատմաբան (1815–1890 թթ.).
580, 581

ԷՆՐԻԿՈ ԴԱՆԴՈՂՈ – Վենետիկի դուքս՝
դոժ (1192–1205 թթ.). 539

ԷՆՆՈՒԼ – Խաչակրաց պատմիչ (XII–
XIII դդ.), Վիհելմ Տյուրացու շա-
րունակող. 161, 236, 586

ԷՓՐԻԿՅԱՆ ՍՈՒՔԻԱՍ – Հայ աշխար-
հագրագետ, բանասեր (1873–
1952 թթ.). 436, 536, 544, 550, 588

Ը

ԸՌԱԽԲԷՆ (տես նաև Ռայմոնդ-Ռուբեն). 212

ԸՌԵՄԵՆԴ (տես նաև Ռայմոնդ IV Անտիոքա-
ցի). 176, 211

ԸՌԻԹԱ (տես նաև Ռիտա՝ Լեւոն Բ (I)-ի մայ-
րը). 218

ԸՌԻԹԱ (տես նաև Ռիտա-Մարիա-Փսենիա).
543

ԸՌԻՋԱՐԴ (տես նաև Ռիչարդ I Առյուծա-
սիրտ). 538

ԸՌՈՐԷՆ (տես նաև Ռուբեն Գ). 538

ԸՌՈՎԲԷՆ (տես նաև Ռուբեն Գ). 218

ԸՌՈՎԲԷՆ (տես նաև Ռայմոնդ-Ռուբեն).
218, 224–226

ԸՌՈՒՊԷՐՏ (տես նաև Ռոբերտ Անժուացի).
552

ԸՌՈՐԷՆ (տես նաև Ռուբեն՝ որդի Լեւոն
Գ-ի). 543

ԸՍՏԵՓԱՆՆՈՍ (տես նաև Ստեփանոս՝ որդի
Նիկիֆառի). 500, 508

Թ

ԹԱԴԵՈՍ/ԹԱԴԷՈՍ – Կաֆայի արքեպիս-
կոպոս, Կիլիկիո թագավորության
ղեկավար (մահ. 1357 թ.). 548

ԹԱԹՈՒԼ – Մարաշի հայ իշխան (1097–
1104 թթ.). 31

ԹԱԿԻԱԴԻՆ (տես նաև Թաքիեղդին). 500

ԹԱՔԻԵԴԻՆ – Մելիք Մուզաֆֆար
Թաքիեղդին Օմար իբն-Շահնշահ.
Սալահեղդին Այուբյանի (1169–
1193 թթ.) զարմիկը. Համայի էմիր
(1178–1191 թթ.), Խառանի, Ուո-
հայի եւ Սամոսատի էմիր (1191–
1193 թթ.). 499, 500. տես նաև՝
Թակիաղդին, Մալիք Մուզաֆֆար.

ԹԵՈԴՈՍԻՈՍ/ԹԵՈԴՈՍ I ՄԵԾ – Հռո-
մեական կայսր (379–395 թթ.). 393.
տես նաև՝ Թէոդոս.

ԹԵՈԴՈՍԻՈՍ II ՓՈՔՐ – Հռոմեական
կայսր (408–450 թթ.). 507. տես
նաև՝ Թէոսդոս.

ԹԵՈԴՈՐԱ ՍԻՐԳԻԱՆԵՍ – Հայոց թա-
գուհի (1342–1344 թթ.). 534, 553

ԹԵՈԴՈՐՈՍ (տես նաև Թորոս Ա). 90, 97

ԹԵՈԴՈՐՈՍ I ԼԱՍԿԱՐԻՍ – Բյուզանդա-
կան կայսր (1208–1222 թթ.). 223

ԹԵՈԴՈՐՈՍ ՌԵՏՈՒՆԻ – Հայոց իշխան,
սպարապետ, մարզպան (մահ. մոտ
654 թ.). 14

ԹԵՅԱՆԱԻ (տես նաև Թեֆանո/Ստեֆանի՝
Կիպրոսի թագուհի). 430

ԹեճԱնո – Հայոց Լեւոն Գ (II) թագավորի դուստրը (1278–1296 թթ.). 335, 336. տե՛ս նաեւ՝ Ստեֆանի, Թեֆանո.

ԹեճԱնո (տե՛ս Թեֆանո). 543

ԹեճԱնո/ՍՏԵՅԱՆԻ – Կիպրոսի թագուհի (1237–1249 թթ.), Հայոց Հեթում Ա թագավորի քույրը. 429. տե՛ս նաեւ՝ Թեֆանաւ.

Թէոդոս (տե՛ս Թեոդոսիոս/Թեոդոս I Մեծ). 408

Թէոդոս (տե՛ս Թորոս Ա). 80, 97

Թէոդորոս (տե՛ս Թորոս Բ). 118, 262, 263

Թէոթոս (տե՛ս Թորոս Ա). 80, 97

Թէոսդոս (տե՛ս Թեոդոսիոս II Փոքր). 507

Թուրաւ (տե՛ս Թումաս՝ Ռուբեն Բ-ի խնամակալ). 140

Թուրաւ ՄԱԼԵՔՐՈՆ (Վիլբրոն) – Կիլիկիայում հաստատված անտիոքացի բարոն (1201-ից հետո). 216. տե՛ս նաեւ՝ Թումաս, Մալբարուն.

Թովմա ԱՐԾՐՈՒՆԻ – IX–X դդ. հայ պատմիչ. 196, 197, 579

ԹովմասՅԱՆ ԱՐՇԱԿ – Հայ իրավագետ-պատմաբան (1913–1996 թթ.). 292, 483, 489, 588

Թորգոմ – Աստվածաշնչական կերպար, Գոմերի որդին, Հաբեթի թոռը, Նոյի ծոռը, Հայոց առասպելական նախնին. 200, 392

Թորոս Ա – Կիլիկիո իշխան (1100–1129 թթ.). 31, 53, 72, 73, 77–80, 88–103, 105, 109–111, 125, 202, 348, 436, 468, 471, 496, 515, 537, 564, 565. տե՛ս նաեւ՝ Թէոդոս, Թէոթոս.

Թորոս Բ – Կիլիկիո իշխան (1145–1168 թթ.). 32, 34, 53, 72, 73, 77, 80, 101, 105, 106, 109, 112, 114–130, 133–139, 142, 143, 148, 163, 164, 262–264, 287, 348, 468, 482, 487, 488, 515, 516, 518, 519, 537, 538, 565, 566. տե՛ս նաեւ՝ Թէոդորոս, Թորոսիկ, Թորոս.

Թորոս Գ (I) – Պարոն Հայոց, ըստ ոմանց՝ թագավոր (1293–1296 թթ.). 101, 278, 283, 284, 334–336, 342–350, 352, 353, 355, 361–365, 367, 368, 468, 478, 482, 488, 543, 545, 546, 552, 569. տե՛ս նաեւ՝ Թորոս.

Թորոս ԱՐՔԱՅԱՋՆ – Հայոց Հեթում Ա թագավորի որդին (մահ. 1266 թ.). 45, 54, 201, 260, 270, 292–294, 542, 568, 581

Թորոս ԳՐԻՉ – 1275 թ. ընդօրինակված հայերեն մի ձեռագրի գրիչ. 363

Թորոս ԵԴԵՍԱՅԻ (որդի Հեթումի) – Եղեսիայի հայ իշխան (1083–1098 թթ.). 147

Թորոս ԻՇԽԱՆ – Կիլիկեցի իշխան (մահ. 1388 թ.). 363

Թորոս ՀԱՇՏԵՆԻՅ ԻՇԽԱՆ – Չորրորդ Հալբի Հաշտեանը գավառի իշխան, Ռուբեն Ա-ի ենթադրյալ հայրը (հիշատակված 994 թ.). 69, 79

Թորոս ՄԱՐԱՋԱՆՏ – Կիլիկիո ավագ մարաշախտ, հերոս նահատակ Լիպարիտ մարաշախտի հայրը, Կապան բերդի տերը. 456, 557

Թորոս ՈՐԴԻ ՄԼԵԶԻ – Կիլիկիո իշխան Մլեհի (1170–1175 թթ.) ենթադրյալ որդին. 149

Թորոս ՌՈՍԼԻՆ – XIII դ. Կիլիկեցի հայ մանրանկարիչ եւ գրիչ. 289

ԹՈՐՈՍԻԿ (տե՛ս Թորոս Բ). 566

ԹՈՐՈՍՅԱՆ ԽՈՍՐՈՎ – Իրավագետ,
պատմաբան (1930–1988 թթ.). 39,
489, 580, 588

ԹՈՒՄԱՍ – Կիլիկիո իշխան Ռուբեն Բ-ի
խնամակալը (1168–1169 թթ.).
129, 131, 134–136, 139, 164, 487,
488, 519. տե՛ս նաեւ՝ Թոմաս.

ԹՈՒՄԱՍ (տե՛ս Թոմաս Մալեբրոն). 217

ԹՕՐՈՍ (տե՛ս Թորոս Բ). 515

ԹՕՐՈՍ (տե՛ս Թորոս Գ). 343, 344,
349, 366

Ժ

ԺԱՆԱԿ – Խոռասի որդին, Բյուզան-
դական պատրիկ (հիշատակված
994 թ.). 69

ԺԱՆՆԱԿ-ԻՐԵՆ (տե՛ս Յովհաննա Ան-
ժուացի). 437, 532, 547, 552

ԺԱՍԼԻՆ I ԿՈՒՐՏԵՆԵՅԻ (ձօսլին տը Գուր-
թընէ) – Եդեսիայի կոմս (1119–
1131 թթ.). 513. տե՛ս նաեւ՝ Ճաւ-
սիլն.

ԺԱՍԼԻՆ II (ձօսլին) – Եդեսիայի կոմս
(1131–1150 թթ.). 112, 118, 122,
135, 515, 516, 518. տե՛ս նաեւ՝
Ճուլսիլն.

ԺԱՍԼԻՆ ՄԱՐԱՋԱՆՏ – Կիլիկիո մարա-
ջախտ (հիշատակված 1221 թ.). 228

ԺԱՍԼԻՆ ՍԵՆԵԿԱՊԵՏ – Կիլիկիո սենե-
կապետ (ջամբուլա), Թիւ-Համդունի
բերդակալ (հիշատակված 1218 թ.).
237, 239. տե՛ս նաեւ՝ Ճօսլին.

ԺՈՒԱՆՎԻԼ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ – XIII–XIV դդ.
Ֆրանսիացի ժամանակագիր, Սուրբ
Լուդոլփիկոս IX թագավորի կենսա-
գիրը (1224–1317 թթ.). 299, 302

Ի

ԻԲՆ ԱԼ-ԱՍԻՐ – Արաբ պատմիչ (1160–
1233 թթ.). 130, 137, 138, 144,
147, 169, 170, 248, 250–252, 579

ԻԲՆ-ԲԻԲԻ – Ռումի սելջուկյան սուլ-
թանության XIII դ. պատմիչ (մահ.
1285 թ. հետո). 299

ԻԳՆԱՏԻՈՍ II – Հակոբիկ ասորիների
պատրիարք (1222–1252 թթ.). 256

ԻԶԱԲԵԼ – Երուսաղեմի (1191–1205 թթ.)
եւ Կիպրոսի (1197–1205 թթ.) թա-
գուհի. 185, 252

ԻԶԱԲԵԼ – Հայոց Հեթում Ա թագավորի
գուստրը (մահ. 1268/9 թ.). 313

ԻԶԱԲԵԼ (տե՛ս Զապել/Իզաբել Տյուրա-
ցի). 389, 547

ԻԶԱԲԵԼ ԱՆՏԻՈՔԱՅԻ – Հայոց իշխա-
նուհի (1189–1198 թթ.), Հայոց
թագուհի (1198–1206 թթ.). 161

ԻԶԱԲԵԼ-ՄԱՐԳԱՐԻՏ – Հայոց թագավոր
Գի Լուսինյանի գուստրը (շուրջ
1333–1382 թթ.). 553

ԻԶԱԲԵԼ ՏՈՐՈՆԱՅԻ – Կիլիկիո իշխան
Ռուբեն Գ-ի (1175–1187 թթ.) կինը,
Օնֆրուա III Տորոնացու գուստրը.
566

ԻԶԱՊԷԼ (տե՛ս Զապել/Իզաբել Տյուրա-
ցի). 409

ԻԶՋԵԴԴԻՆ – Իզդեդդին Աբուլ Ասա-
կիր Սուլտան. Շայգարի էմիր (1098–
1154 թթ.). 91

ԻԶՋԵԴԴԻՆ ՔԵՅ-ՔԱՎՈՒՍ I (Ազըտին
Գայգայուզ) – Ռումի Սելջուկյան
սուլթան (1210–1219 թթ.). 275,
297, 298, 539

ԻԶՋԵԴԴԻՆ ՔԻԼԻՋ-ԱՐՍԼԱՆ (տե՛ս Քի-
լիջ-Արսլան II). 168, 183, 471, 525

ԻԼ-ՂԱԶԻ I ՆԱԶՄԵԴԴԻՆ – Մարդինի
ճյուղի Արտուքյան էմիր (1104–
1122 թթ.). 514. տե՛ս նաեւ՝ Ելա-
զի/Ելզա.

ԻՆՆՈԿԵՆՏԻՈՍ II – Հոռմի պապ
(1130–1143 թթ.). 516

ԻՆՆՈԿԵՆՏԻՈՍ III – Հոռմի պապ
(1198–1216 թթ.). 192, 198, 215, 221

ԻՇՈՒՆ – Ասորի քահանա եւ բժիշկ,
թարգմանիչ (հիշատակված 1248 թ.).
203, 505

ԻՍԱ ՊՈՂՈՍԱԿՅԱՆ – Սեւերակի մահ-
մեղականացած հայ էմիր (հիշա-
տակված 1136 թ.). 498, 502

ԻՍԱՀԱԿ – Բյուզանդական կայսր
Հովհաննես II Կոմենենոսի (1118–
1143 թթ.) եղբայրը (հիշատակված
1130 թ.). 110

ԻՍԱՀԱԿ ԿՈՐԵՆԵՆՈՍ – Կիլիկիայի բյու-
զանդական դուքս (1179/80 թ.), հե-
տագայում՝ Կիպրոսի ինքնահռչակ
կայսր (մահ. 1194 թ.). 539. տե՛ս
նաեւ՝ Կեռսակ.

ԻՍՄԱՅԷԼ – Աստվածաշնչական կեր-
պար, Աբրահամի եւ Հազարի որ-
դին, արաբների առասպելական
նախնին. 18, 235, 507, 566

ԻՐԱՆՋԻՆ – Ռումի երկրի մոնղոլ (ծա-
գումով կարայիտ) կուսակալ (1306–
շուրջ 1321 թթ.). 386

Լ

ԼԱՆԳԼՈՒԱ ՎԻԿՏՈՐ – Ֆրանսիացի
արեւելագետ, հայագետ (1829–
1869 թթ.). 132, 212, 278, 281

ԼԵՅՆ-ՊՈՒԼ ՍՏԵՆԼԻ – Անգլիացի արե-
ւելագետ եւ հնագետ (1854–1931
թթ.). 64

ԼԵՈ – Առաքել Բաբախանյան. պատ-
մաբան, հրապարակախոս (1860–
1932 թթ.). 17, 588

ԼԵՈ (տե՛ս ԼԵՈՆ Գ (II)). 348

ԼԵՈՆ (տե՛ս ԼԵՈՆ Բ (I)). 270

ԼԵՎՈՆ (տե՛ս ԼԵՈՆ Զ (V)). 462, 558

ԼԵԻՈՆ Ա – Կիլիկիո իշխան (1129–
1137 թթ.). 30, 53, 72, 77, 78, 80,
88–96, 98, 101–115, 117, 118,
121, 122, 124, 127, 320, 471, 473,
477, 482, 514, 515, 537, 565, 566.
տե՛ս նաեւ՝ ԼԵՆ.

ԼԵԻՈՆ Բ (I) – Կիլիկիո իշխան (1187–
1198 թթ.), Հայոց թագավոր (1198–
1219 թթ.). 34, 38, 39, 53, 72,
101, 133, 148, 150, 154, 159, 161,
162, 164–196, 198, 200–228, 230–
243, 245, 247, 248, 255, 257,
264–266, 268, 270, 271, 273–
276, 286, 287, 290, 292, 297–300,
318, 320, 332, 366, 395, 415, 450,
469, 473–475, 478, 481, 482, 486,
488, 489, 495, 496, 519, 522, 528,
538, 539, 546, 566–568, 586. տե՛ս
նաեւ՝ ԼԵՈՆ, ԼԵՆ, ՂԵՈՎՆ.

ԼԵԻՈՆ Գ (II) – Հայոց թագավոր
(1269–1289 թթ.). 38, 39, 45, 46,
53, 67, 79, 198–203, 205, 207,
258–260, 270, 284, 290, 292–297,
303, 309, 315–318, 320–340, 344,
347, 355, 363, 365, 379, 384, 391,
398, 409, 415, 452, 466–468, 476–
478, 542–544, 547, 568, 569, 583.
տե՛ս նաեւ՝ ԼԵՈ, ԼԵՆ.

ԼԵԻՈՆ Դ (III) – Հայոց թագավոր
(1301–1307 թթ.). 199, 258, 281,
342, 343, 357, 361–371, 374,
378–383, 385, 386, 389, 395, 410,
419, 427, 430, 431, 468, 478, 488,

- 529, 531, 535, 546, 552, 569, 570.
տե՛ս նաեւ՝ Լէվոն.
- ԼԵՒՈՆ Ե (IV) – Հայոց թագավոր
(1320–1342 թթ.). 39, 87, 199,
225, 241, 255, 258, 259, 278, 348,
391, 393–396, 398–414, 419, 423,
424, 426, 428, 443, 468, 478, 488,
530–533, 535, 546–549, 551–553,
557, 570. տե՛ս նաեւ՝ Լէոն, Լէօն,
Ղեւոն.
- ԼԵՒՈՆ Ջ (V) – Հայոց թագավոր
(1374–1375 թթ.). 198, 249, 412,
433, 434, 437–444, 447–465, 468,
475, 477, 481, 486, 488, 554, 556,
558, 562, 563, 573, 587, 589.
տե՛ս նաեւ՝ Լեվոն, Լէոն.
- ԼԵՒՈՆ – Հայոց Օշին թագավորին
(1308–1320 թթ.) կամ նրա եղբայր
Ալինախին վերագրված անուն. 387
- ԼԵՒՈՆ III – Հռոմի պապ (795–816 թթ.).
10
- ԼԵՒՈՆ ԱՐՔԱՆՂԲԱՅՐ – Հայոց Հեթում
և թագավորի եղբայրը, Կիլիկիո մա-
րաշախտ (մահ. 1258 թ.). 277,
429, 430
- ԼԵՒՈՆ ԲՈՆԱԶԱՎԹԻՉ – Իբրեւ թե 1363–
1365 թթ. գահակալած Հայոց թա-
գավոր. 419, 438, 440, 443, 562
- ԼԵՒՈՆ ԿԱՊԱՆՅԻ – Կիլիկիո Կապան
բերդի տեր (հիշատակված 1221 թ.).
228
- ԼԵՒՈՆ ՈՐԴԻ ԹՈՐՈՍԻ – Հայոց իշխան
Ռուբեն Բ-ին (1169–1170 թթ.)
վերագրված անուն. 128, 134, 487
- ԼԵՒՈՆ ՈՐԴԻ ԼԻԿՈՍԻ – Կոստանդին
Պունդստապլի որդի կամ փեսա Լի-
կոսի որդին (հիշատակված 1256 թ.).
430
- ԼԵՒՈՆ ՈՐԴԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ – Հայոց թա-
գավոր Կոստանդին Դ (III)-ի որ-
դին (մահ. 1356 թ.). 440, 441
- ԼԵՒՈՆ ՈՐԴԻ ՍՄԲԱՏԻ – Սմբատ Սպա-
րապետի որդին, Կիլիկիո գունդ-
ստապլ (հիշատակված 1268 եւ
1296 թթ.). 294
- ԼԷՈՆ (տե՛ս Լեւոն Ա). 111, 514–516
- ԼԷՈՆ (տե՛ս Լեւոն Բ I). 165, 270, 519,
526
- ԼԷՈՆ (տե՛ս Լեւոն Գ II). 321
- ԼԷՈՆ (տե՛ս Լեւոն Ե IV). 414, 428
- ԼԷՈՆ (տե՛ս Լեւոն Ջ V). 461
- ԼԷՎՈՆ (տե՛ս Լեւոն Դ III). 361
- ԼԷՕՆ (տե՛ս Լեւոն Ե IV). 395
- ԼԻԿՈՍ – Հայոց Հեթում Ա թագավորի
(1226–1269 թթ.) քրոջ՝ Ակացի ամու-
սինը, ըստ ոմանց՝ Հեթում Ա-ի եղ-
բայրը. 277, 430
- ԼԻՊԱՐԻՏ – Որդի Թորոսի, Կիլիկիո մա-
րաշախտ (զոհված 1369 թ., ըստ
այլոց՝ 1371 թ.). 444, 445, 456,
554, 557
- ԼՅՈՒԴՈՎԻԿՈՍ VII – Ֆրանսիայի
թագավոր (1137–1180 թթ.). 521
- ԼՅՈՒԴՈՎԻԿՈՍ IX – Ֆրանսիայի թա-
գավոր (1226–1270 թթ.), սրբերի
կարգը դասված 1297 թվականին.
19, 291, 540, 542. տե՛ս նաեւ՝
Լօիզ.
- ԼՈՐԱՆ ԺՈՋԵՖ – Ֆրանսիացի պատմա-
բան, բյուզանդագետ եւ հայագետ
(1870–1955 թթ.). 30
- ԼՈՒԿԱՍ ՆՈՏԱՐԱՍ – Բյուզանդիայի
առաջին նախարար եւ մեգաղուքս
(մահ. 1453 թ.). 377
- ԼՕԻՉ (տե՛ս Լյուդովիկոս IX). 540

Խ

ԽԱՋԱՆ (տե՛ս Ղազան). 313, 341, 372, 545, 571

ԽԱՋԻԿ Բ ԱՆԵՑԻ – Հայոց աթոռակից կաթողիկոս (1049–1058 թթ.), Հայոց կաթողիկոս (1058–1065 թթ.). 510, 511

ԽԱՋԻԿՅԱՆ ԼԵՒՈՆ – Խորհրդահայ պատմաբան, ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս (1918–1982 թթ.). 20, 87, 199, 205, 206, 310, 363, 364, 366, 368, 372, 379, 383, 392–394, 396, 398–400, 404, 406–408, 416, 417, 425, 426, 431, 436, 440, 443, 445, 456, 461, 465, 530, 531, 533–536, 557, 559, 572, 579, 588

ԽԱՐԱՄԱՆ (տե՛ս Կարաման). 542

ԽԱՐ-ԱՍԼԱՆ (տե՛ս Ֆախրեդդին Կարա-Արսլան). 523

ԽԱՐԱՆԴԱԽԱՐԱՆՏԱԽԱՐԱՊԱՆՏԱ (տե՛ս Օլջեյթու Խուդաբանդա). 372, 382, 572

ԽԻԱԹԱՏԻՆ (տե՛ս Գիյասեդդին Քեյ-Խոսրով II). 540

ԽԼԻՃ ԱՍԼԱՆ (տե՛ս Քիլիժ-Արսլան II). 567

ԽՈՒԴԱԲԱՆԴԱ (տե՛ս Օլջեյթու Խուդաբանդա). 371, 373, 382, 571, 572

ԽՈՒԹՂՈՒՂՇԱԼ – Մոնղոլ զորավար Ղազան խանի օրոք (1295–1304 թթ.), մոնղոլների 1303 թ. սիրիական արշավանքի հրամանատարը. 334

ԽՈՐԱՄ – Բյուզանդական պատրիկ Ժանակի հայրը (հիշատակված 994 թ.). Անունը հավանաբար ծագում է Խառաս-ից (= Գաբրաս, Ղավոաս), այսինքն՝ խոսքը վերաբերում է Գաբրասների հայազգի բյուզանդական

ազնվականական ընտանիքի մի ներկայացուցչի. 69

Կ

ԿԱՆԵՆ ԿԼՈՂ – Ֆրանսիացի արեւելագետ (1909–1991 թթ.). 13, 84, 170–172, 174, 213–216, 229, 248, 266, 298, 300, 312, 471

ԿԱԺԴԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ – Ռուս բյուզանդագետ (1922–1997 թթ.). 7, 95, 125

ԿԱԼԱՄԱՌԻ/ՄԱՐԻԱ – Կոմսուհի, Հայոց Հեթում Ա թագավորի քույրը, Յաֆայի կոմս Հովհաննես Իբելինացու (1247–1266 թթ.) կինը. 429, 430

ԿԱԼԱՎՈՒՆ – Ալ-Մանսուր Սելֆեդդին Կալավուն ալ-Ալֆի. Մամյուքյան եգիպտոսի սուլթան (1280–1290 թթ.). 543. տե՛ս նաեւ՝ Ալֆի.

ԿԱՌՈՍ ՄԵՄ – Carolus Magnus. Ֆրանկների թագավոր (768–814 թթ.), Արեւմուտքի կայսր (800–814 թթ.). 7, 10

ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ ՄԱՔՍԻՄ – Ժամանակակից հայ պատմաբան (ծնվ. 1936 թ.). 101, 279, 588, 590

ԿԱՐԱՄԱՆ (Խարաման) – Կարաման Իբնուրա Սուֆի. Անատոլիայի Կարամանիդների թուրքմենական հարստության հիմնադիրը (1256–1261 թթ.). 542

ԿԱՐԱՊԵՏ – Հայոց Կոստանդին Ե (IV) թագավորի թոռը (հիշատակված 1404 թ.). 449

ԿԱՐԱՊԵՏ Ա ԿԵՂԵՑԻ – Հայոց կաթողիկոս (1393–1404 թթ.). 465

- ԿԱՐՊԻՆԻ – Հովհաննես Պլանո Կարպինի. իտալացի ֆրանցիսկյան վանական-ճանապարհորդ (1182–1252 թթ.). 19
- ԿԱՐՍՏ ՅՈՋԵՖ – Գերմանացի հայագետ-լեզվաբան (1871–1942 թթ.). 39, 44, 278, 319, 466, 473, 476, 479, 480
- ԿԵԿԱՎՄԵՆՈՍ – Լարիսայի եւ Հունաստանի հայազգի ստրատեգոս (980–984 թթ.). 68
- ԿԵՂԵՍՏԻՆՈՍ III – Հռոմի պապ (1191–1198 թթ.). 192, 194
- ԿԵՌԱՆ (Կիր Աննա) – Հայոց թագուհի (1269–1285 թթ.). 199, 271, 272, 332, 333, 542, 546. տե՛ս նաեւ՝ Աննա.
- ԿԵՌՍԱԿ (տե՛ս Իսահակ Կոմնենոս). 539
- ԿԵՌՍԱԿ – Կիլիկիո բերդակալ իշխան (հիշատակված 1198–1221 թթ.). 228
- ԿԻ (տե՛ս Գի Լուսինյան՝ Հայոց թագավոր). 410, 416, 553
- ԿԻ (տե՛ս Գի Լուսինյան՝ Երուսաղեմի թագավոր). 538
- ԿԻԼԱՄ ՏԻԼ (տե՛ս Գիյոմ Իլացի). 217
- ԿԻՆՆԱՄՈՍ – Բյուզանդական պատմիչ (XII դ. երկրորդ կես). 107, 111, 233
- ԿԻՈԻԿ (տե՛ս Գույուկ). 540
- ԿԻՌ ՎԱՐԴ – Իսավրիական Կալոնոբոս բերդի տեր (հիշատակված 1221 թ.). 298
- ԿԻՍ (տե՛ս Գի Լուսինյան՝ Հայոց թագավոր). 410
- ԿԻՏ (տե՛ս Գի Լուսինյան՝ Հայոց թագավոր). 410, 414, 416, 420, 421, 570
- ԿԻՏԲՈՒՂԱ (Քիթպուղա) – Հուլավու խանի ծառայության մեջ գտնվող նեստորական զորավար, Այն-Ջալուղի ճակատամարտում մոնղոլական զորքերի հրամանատարը (մահ. 1260 թ.). 311. տե՛ս նաեւ՝ Քիթպուղա.
- ԿԻՏՈՆ (տե՛ս Գի Լուսինյան՝ Հայոց թագավոր). 410, 414, 421
- ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ – Հայ պատմիչ (1200–1271 թթ.). 15, 19–21, 63, 76, 88, 101, 122, 180, 181, 186, 188, 189, 192, 203, 206, 207, 240, 241, 244–246, 250, 255, 265–268, 276, 277, 280, 281, 283, 284, 290, 292, 303–308, 310–312, 314, 315, 579
- ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ – Դրազարկի վանքի միաբան, վանական կանոնների հեղինակ, խմբագիր (մահ. 1127 թ.). 513
- ԿԻՐՐՈՍ – Պարսից արքա, Աքեմենյան հարստության հիմնադիրը (մ.թ.ա. 550–529 թթ.). 49
- ԿԼԷՄԷՆԹՈՍ (տե՛ս Կղեմես VI). 420
- ԿՂԵՄԵՍ III – Հռոմի պապ (1187–1191 թթ.). 180, 181, 522
- ԿՂԵՄԵՍ V – Հռոմի պապ (1305–1314 թթ.). 389
- ԿՂԵՄԵՍ VI – Հռոմի պապ (1342–1352 թթ.). 420, 553. տե՛ս նաեւ՝ Կլեմէնթոս.
- ԿՂԵՄԷՍ ԳԱՎԱՆՈՍ – Իտալացի աստվածաբան, փիլիսոփա, հայագետ (1610–1666 թթ.). 369, 370, 378–380, 384, 393, 427, 530, 588
- ԿՅՈՒԼԵՍԵՐՅԱՆ ԲԱԲԳԵՆ – Արքեպիսկոպոս. պատմաբան, բանասեր, խմբագիր (1868–1936 թթ.). 414, 579
- ԿՅՈՒԼՊԵՆԿՅԱՆ ԳԱԼՈՒՍՏ – Հայ ճարտարագետ-նավթարդյունահանող, միջազգային բարերար (1869–1955 թթ.). 3

- ԿՈԳՅԱՆ ՍԱՀԱԿ – Բանասեր, պատմաբան, Մխիթարյան միաբան (1895–1963 թթ.). 192, 194, 408, 588
- ԿՈՄՄԱԿԵՆԱՅԻ – Վերապատվելի եղիա Քասունի. սփյուռքահայ եկեղեցական գործիչ, մանկավարժ, պատմաբան (1874–1959 թթ.). 83, 588
- ԿՈՆԻՔԵՐ ՖՐԵԴԵՐԻԿ ԿՈՌՆԵԼԻՍ – Անգլիացի բանասեր-հայագետ (1857–1924 թթ.). 364, 442, 527, 552, 556
- ԿՈՆՍՏԱՆՍ – Անտիոքի գահաժառանգ դքսուհի (1130–1163 թթ.), Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ II-ի դուստրը, Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին II-ի թուր. 33, 132, 155, 167, 249
- ԿՈՆՍՏԱՆՍ ԱՐԱԳՈՆ-ՍԻՅԻԼԻԱՅԻ – Հայոց թագուհի (1331–1341 թթ.). 406, 533, 549. տե՛ս նաեւ՝ Կոստանցիա, Կոստանցիա.
- ԿՈՆՐԱԴ III – Գերմանական կայսր (1138–1152 թթ.). 521
- ԿՈՆՐԱԴ IV – Գերմանական կայսր (1250–1254 թթ.), Երուսաղեմի տիտղոսակիր թագավոր (1228–1254 թթ.). 319
- ԿՈՆՐԱԴ ՄՈՆՖԵՐԱՏՅԻ – Երուսաղեմի թագավոր (1192 թ.). 185, 244, 252
- ԿՈՆՐԱԴ ՎԻՏՏԵԼՍԲԱՆ – Մայնցի արքեպիսկոպոս, Լեւոն Բ (I)-ի թագադիրը (1198 թ.). 214
- ԿՈՍՏԱՆԴ ԴԻՈԺԷՆ (տե՛ս Ռոմանոս IV Դիոգենես). 564
- ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ (տե՛ս Կոստանդին I Մեծ). 41, 393, 471
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ – Կիլիկիո պալլ Հովհաննես-Ջեհաննի (1341–1342 թթ.) վերագրված անուն (տե՛ս Հովհաննես-Ջեհան). 414, 415, 570
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ I ՄԵՄ – Հոռեական կայսր (306–337 թթ.). 408. տե՛ս նաեւ՝ Կոստանդիանոս.
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ VIII – Բյուզանդական կայսր (1025–1028 թթ.). 197
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ IX ՄՈՆՈՄԱԽՈՍ – Բյուզանդական կայսր (1042–1055 թթ.). 68
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ X ԴՈԿԱՍ – Բյուզանդական կայսր (1059–1067 թթ.). 68
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա – Կիլիկիո իշխան (1080–1100 թթ., ըստ ալլոց՝ 1095–1100 թթ.). 53, 63–66, 69, 71–83, 85–90, 92–95, 97, 102, 104, 109, 122, 320, 468, 471, 564. տե՛ս նաեւ՝ Կոստընդին, Կոստնդին.
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ (I) – Հայոց թագավոր (1298–1299 թթ.). 101, 148, 334–336, 343, 354–360, 362, 367, 385, 468, 473, 481, 482, 488, 543, 546, 569. տե՛ս նաեւ՝ Դանդին, Տնդին, Ռուբէն.
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ (II). տե՛ս Գի Լուսինյան՝ Հայոց թագավոր. 416, 417, 570
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ (III) – Հայոց թագավոր (1344–1363 թթ.), կոչված նաեւ՝ Կոստանդին Գ. 199, 415–417, 419, 424–429, 432–438, 440–444, 452, 453, 455, 456, 461, 475, 481, 490, 529, 530, 555, 562, 570, 572, 573. տե՛ս նաեւ՝ Կոստընդին.
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ե (IV) – Հայոց թագավոր (1365–1373 թթ.), կոչված նաեւ՝ Կոստանդին Դ. 429, 432, 437, 438, 443–449, 454, 455, 472, 481, 490, 531, 534, 535, 547, 548, 555–557,

- 562, 563. տե՛ս նաեւ՝ Կոստընդին, Կոստնդին.
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա ՔԱՐՁՐՔԵՐԴՅԻ – Հայոց կաթողիկոս (1221–1267 թթ.). 14, 199, 205, 256, 270, 277, 301
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ք ՊՐՈՆԱԳՈՐԾ (ԿԱՏՈՒԿԵՅԻ) – Հայոց կաթողիկոս (1286–1289 թթ.). 327
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Փ ԿԵՍԱՐԱՅԻ – Հայոց կաթողիկոս (1307–1322 թթ.). 348, 391, 392, 395
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ – Հայոց կաթողիկոս (1323–1326 թթ.). 536, 547. տե՛ս նաեւ՝ Կոստընդին, Կոստնդին Լամբրունցի.
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԳԱՔՐԱՍ – Տրապիզոնի բյուզանդական դուքս (հիշատակված 1130 թ.). 110
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԳՈՒՆԴՍԱՊԼ – Կիլիկիոս պալլ եւ թագավորահայր (մահ. 1263 թ.). 199, 228, 229, 240–242, 244–247, 251–257, 260, 266–268, 273–287, 295, 298, 299, 303, 308, 320, 348, 397, 428–432, 443, 444, 488, 489, 529, 541, 568, 588. տե՛ս նաեւ՝ Կոստընդին, Կոստնդին.
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԻՆՔՆԱԿՈԶ – Հայոց ինքնակոչ թագավոր (1376–1424 թթ.). 449
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ – Լամբրոնի իշխան, Կիլիկիո թագադիր (մահ. 1250 թ.). 251, 266, 267, 277, 540, 542. տե՛ս նաեւ՝ Կոստընդին.
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԿԱՐԿԱՌԱՅԻ – Կարկառի հայ իշխան (1080-ական–1114 թթ.), ծագումով Մամիկոնյան. 93, 498
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԿՈՌԻԿՈՍՅԻ – Հայոց Լեւոն Ե (IV) թագավորի խնամակալ եւ Կիլիկիո գունդատապլ (1320–1329 թթ.). 395, 396, 400–402, 404, 488
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՆՂԻՐՅԻ – Հայոց Կոստանդին Դ (III) եւ Կոստանդին Ե (IV) թագավորների պապը. 428–432, 529, 531
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՈՐԴԻ ԹՈՐՈՍԻ – Կիլիկիո իշխան Թորոս Ա-ի (1100–1129 թթ.) որդին (մահ. 1129 թ.). 80, 97, 102–104
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՈՐԴԻ ԼԵՒՈՆ Ա-Ի – Կիլիկիո իշխան Լեւոն Ա-ի (1129–1137 թթ.) անդրանիկ որդին. 105–108, 117, 121, 482
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՈՐԴԻ ԼԵՒՈՆ Գ-Ի – Հայոց թագավոր Լեւոն Գ (II)-ի (1269–1289 թթ.) անդրանիկ որդին (ծնվ. 1264 թ., մահ. մանուկ հասակում). 333, 338
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՊՌԱԿԱՆԱՅԻ – Կոռիկոսի բերդակալ (հիշատակված 1374 թ.). 457
- ԿՈՍՏԱՆՑԻԱ (տե՛ս Կոնստանս Արագուն-Սիցիլիացի). 549
- ԿՈՍՏՆԴԻՆ (տե՛ս Կոստանդին Ա). 83
- ԿՈՍՏՆԴԻՆ (տե՛ս Կոստանդին Դ (III). 437, 555
- ԿՈՍՏՆԴԻՆ (տե՛ս Կոստանդին Ե (IV). 536, 548, 557
- ԿՈՍՏՆԴԻՆ (տե՛ս Կոստանդին Դ Լամբրոնացի). 551
- ԿՈՍՏՆԴԻՆ (տե՛ս Կոստանդին Գունդատապլ). 284, 285
- ԿՈՍՏՆԴԻՆ (տե՛ս Կոստանդին Լամբրոնացի). 540
- ԿՈՍՆԴԻՆ (տե՛ս Կոստանդին Ա). 537
- ԿՈՍՆԴԻՆ (տե՛ս Կոստանդին Ե (IV). 437, 555

ԿՈՍՏՆԴԻՆ (տե՛ս Կոստանդին Գունդ-ստապլ). 541

ԿՈՍՏՆԴԻՆ ԼԱՄՐՈՒՆՅԻ (տե՛ս Կոստանդին Դ Լամբրոնացի). 547

ԿՈՒԳԼԵՐ ԲԵՐՆՀԱՐԴ – Գերմանացի պատմաբան, հաշվարաց պատմության մասնագետ (1837–1898 թթ.). 158

ԿՈՒՍՏԱՆՅԻԱ (տե՛ս Կոնստանս Արագոն-Սիցիլիացի). 553

ԿՈՒՏՏԵԴԴԻՆ ՍՈՒՔՄԱՆ II – Հիսն-Քեֆայի եւ Ամիդի ճյուղի Արտուքյան էմիր (1185–1201 թթ.). 500

ԿՈՒՐԴԵԿԱ – Կիլիկիայում լիազորված մոնղոլ պաշտոնյա (հիշատակված 1269 թ.). 307

ԿՕՆԴՈՓՐԷ (տե՛ս Գոգֆրուա Բուլոյնացի). 156

Հ

ՀԱԿՈՐ (ընդգրկում է նաեւ՝ ՅԱԿՈՐ անվանաձեւը).

ՀԱԿՈՐ – Աստվածաշնչական կերպար, Իսահակի որդին, Իսրայելի 12 ցեղերի նախահայրը. 523

ՀԱԿՈՐ I – Կիպրոսի թագավոր (1382–1398 թթ.). 465. տե՛ս նաեւ՝ Ճագեր.

ՀԱԿՈՐ II – Կիպրոսի թագավոր (1460–1473 թթ.). 148, 477

ՀԱԿՈՐ Ա ԿԼԱՅԵՅԻ – Հայոց կաթողիկոս (1267–1286 թթ.). 317, 327, 363, 542. տե՛ս նաեւ՝ Յակովբ.

ՀԱԿՈՐ Ե ՇԱՄԱԽԵՅԻ – Հայոց կաթողիկոս (1759–1763 թթ.). 560

ՀԱԿՈՐ ՍՍԵՅԻ – XVII դ. առաջին կեսի հայ տաղասաց, պատմագիր, աՊատմութիւն Կիլիկիոյ» աշխատու-

թյան հեղինակը. 79, 83, 89, 97, 103, 105, 113, 117, 125, 135–137, 139, 141, 145, 150, 151, 158, 159, 194, 195, 203, 240, 242, 243, 245, 249, 263, 311, 317, 350, 351, 355, 360, 377, 408, 416, 417, 423, 425, 428, 440, 441, 443, 445, 446, 449, 462, 547, 555–557, 561, 573, 581, 591

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ԹԱԴԵՒՈՍ – Խորհրդահայ պատմաբան-աշխարհագրագետ (1917–1989 թթ.). 528, 529, 536, 540–542, 544, 546, 550, 589

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ՎԱԶԳԵՆ – Խորհրդահայ պատմաբան-աղբյուրագետ (1913–1982 թթ.). 67, 71, 72, 74, 79–81, 84, 102, 117, 121, 128, 134, 142, 151, 164, 203, 208, 347, 352, 353, 359, 363–366, 372, 402, 409, 410, 428, 431, 437, 450, 459, 462, 495, 527, 552, 554–556, 560, 577–579, 581, 582

ՀԱՅԹՈՆ (տե՛ս Հեթում Կոռիկոսցի). 451

ՀԱՅԿ – Հայոց առասպելական նախնին. 198, 392

ՀԱՅՐԱՊԵՏ – Սյունյաց (Տաթևի) եպիսկոպոս (1254–1296 թթ.). 292, 326

ՀԱՆՐԻ (տե՛ս Հենրի Լուսինյան). 400, 409

ՀԱՍԱՆ ԻԲՆ-ՍԱԲԲԱԶ – Իրանական Իսմայելիտների առաջնորդ (1090–1124 թթ.). 243

ՀԱՍԱՆ ԶԱԼԱԼ-ԴՈԼԱ – Հայոց Արեւելից կողմանց գահերեց իշխան (մահ. 1260 թ.). 292, 304, 310

ՀԱՐԴՎԻԿ ՄԵՐԻ ՆԻԿԵՐՍՈՆ – Ամերիկացի պատմաբան-միջնադարագետ. 167, 215, 248

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՍԵԹ – Հայ բանասեր,
մանկավարժ (1862–1936 թթ.). 581

ՀԱՐՐԻՍ ԶՈՆԱԹԱՆ – Ժամանակակից
բրիտանացի բյուզանդագետ, ին-
դոնի համալսարանի պրոֆեսոր. 233
ՀԵՂՈՄ (տե՛ս Հեթում Բ). 341, 342,
344, 349

ՀԵՂՈՄ (տե՛ս Հեթում Կոռիկոսցի). 342

ՀԵԹՈՄ (տե՛ս Հեթում Ա). 311

ՀԵԹՈՄ (տե՛ս Հեթում Նղիրցի). 552

ՀԵԹՈՒՄ Ա – Հայոց թագավոր (1226–
1269 թթ.). 14, 28, 29, 39, 66,
195, 199, 201, 205, 207, 210, 237,
254–261, 266–271, 273, 276, 280,
282, 284–297, 299–309, 311, 313–
318, 320–322, 332, 379, 392, 429,
430, 433, 451, 475, 478, 485, 490,
540, 541, 543, 568

ՀԵԹՈՒՄ Բ – Հայոց թագավոր (1289–
1306 թթ.). ընդհատումներով). 23,
45, 54, 67, 70, 74, 79–81, 85–87,
97, 100–105, 111–114, 117, 122,
126–129, 134–136, 139, 148, 150,
153, 158, 159, 164, 169, 180, 198–
200, 202, 207, 212, 217, 228, 242,
243, 245, 247, 255, 264, 267, 275,
276, 278–281, 288, 295, 297, 309,
313, 316, 317, 323, 332, 334–371,
373–382, 384–387, 390, 395, 413,
417, 421, 424, 427, 431, 435, 466–
468, 478, 487, 488, 527, 529, 531,
537, 539–546, 562, 568–571, 579,
581

ՀԵԹՈՒՄ ՀԱՄԲՐՈՆԱՅԻ – Հեթում II.
Լամբրոնի իշխան (1110–1143 թթ.).
99

ՀԵԹՈՒՄ ԿՈՌԻԿՈՍՅԻ – Հայ իշխան եւ
պատմիչ (մահ. 1316–1320 թթ.
միջեւ). 67, 70, 80, 89, 100, 102,

111, 112, 114, 117, 120, 121, 126,
128, 129, 134–136, 139, 140, 142,
145, 150, 153, 164, 180, 212, 217,
223, 227–229, 234, 242, 243, 245–
247, 250, 254, 259, 273, 275,
278–280, 288, 289, 294, 296, 297,
308, 315, 323, 324, 335, 337–339,
346, 348, 349, 357, 358, 367, 368,
389, 391, 398, 450–452, 487, 531,
546, 579. տե՛ս նաեւ՝ Հայթոն.

ՀԵԹՈՒՄ-ՀԵՂԻ – Հեթում III. Լամբրո-
նի իշխան (1170–1200 թթ., մահ.
1218 թ.). 100, 166, 221, 263–266.
տե՛ս նաեւ՝ Հեղի.

ՀԵԹՈՒՄ ՆՂԻՐՑԻ – Կիլիկիո սենեկապետ
(չամբուլա), Լեւոն Ե (IV) թագա-
վորի խնամակալ (1320–1329 թթ.),
Կոստանդին Ե (IV) թագավորի հայ-
րը. 114, 127, 278, 316, 338, 340,
364, 365, 367, 384, 395–398, 401,
405–407, 432, 437, 443, 444, 488,
527, 528, 531–537, 545, 547–549,
552, 553, 555, 557, 579

ՀԵԹՈՒՄ ՈՐԴԻ ԼԵՒՈՆ Ե (IV)-Ի – Հա-
յոց թագավոր Լեւոն Ե (IV)-ի որ-
դին (մահ. Նախքան 1341 թ.). 408

ՀԵԹՈՒՄ ՈՐԴԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ – Կիլիկիո
թագադիր Կոստանդին Լամբրոնա-
ցու որդին, Կեռան թագուհու հայրը
(մահ. 1250 թ.). 267, 542

ՀԵԹՈՒՄ ՍԱՍՈՒՆՅԻ – Սասունի իշխան
Զորտուանեւ Մամիկոնյանի (մահ.
1165 թ.) որդին, Մսիսի տեր (1189–
1193 թթ.), ամուսնացած Կիլիկիո
իշխան Ռուբեն Գ-ի դուստր Ալիսի
հետ. 173, 177, 178, 220, 506

ՀԵԹՈՒՄ ՍԵՆՆՇԱԼ – Կիլիկիո սենեշալ-
սեղանապետ (հիշատակված 1321–
1331 թթ.). 531, 548

Հելվիս – Անտիոքի դքսուհի (1210–1219 թթ.), Ռայմոնդ-Ռուբենի կինը. 223

Հելվի (տե՛ս Հեթում-Հեղի). 221, 265

Հելվինե, սուրբ – Հոռմեական կայսր Կոստանդին I Մեծի (306–337 թթ.) մայրը, առաջին նշանավոր ուխտագնացը դեպի Երուսաղեմ. 272

Հենրի I (Հեռի) – Կիպրոսի թագավոր (1218–1253 թթ.). 241, 397

Հենրի II (Հեռի) – Կիպրոսի թագավոր (1285–1324 թթ.), Երուսաղեմի թագավոր (1285–1291 թթ.). 389, 390, 405, 533

Հենրի VI (Հեռի) – Գերմանական կայսր (1190–1197 թթ.). 181, 182, 186, 189, 567. տե՛ս նաեւ՝ Հեռի.

Հենրի լորնիսիան – Հայոց Գի լուսինյան թագավորի եղբայրը (մահ. 1323 թ.). 410, 447. տե՛ս նաեւ՝ Հանրի.

Հենրի Շառլոտե (Հեռի) – Երուսաղեմի թագավոր (1192–1197 թթ.). 173, 182

Հենրիկոս (տե՛ս Հենրի II). 409

Հեռի (տե՛ս Հենրի VI). 182, 187

Հիլդ Զրիգրի – Ավստրիացի պատմաբան (ծնվ. 1941 թ.). 443

Հիլդեբրանդ (տե՛ս Գրիգոր VII). 12

Հիսուս Քրիստոս. 7, 8, 14, 46, 65, 72, 100, 103, 104, 113, 164, 197, 208, 243, 259, 268, 270, 272, 284, 317, 326, 344, 361, 363, 364, 372, 373, 379, 392, 394–396, 439, 440, 443, 462, 463, 486, 500, 506, 508, 509, 511, 512, 514, 515, 518, 521, 535, 538, 539, 547, 549, 551, 552, 558, 562, 567, 571, 572, 578, 582
Հիթ (տե՛ս Հուգո լուսինյան). 400, 409

Հոգիեմա – Տրիպոլիի կոմսուհի (1137–1151 թթ.). 132

Հովինցեդ Ռաֆայել – XVI դ. անգլիացի ժամանակագիր (մահ. շուրջ 1580 թ.). 464

Հոնորիոս III – Հռոմի պապ (1216–1227 թթ.). 229, 237, 238, 242

Հովհաննես (ընդգրկում է նաեւ Յով-Հաննես անվանաձեւը).

Հովհաննես – Հայոց Հեթում Բ թագավորի (1289–1306 թթ.) կրոնավորական անունը. 338, 342, 347. տե՛ս նաեւ՝ Զոհաննէս, Յովանէս.

Հովհաննես – Նոր Կտակարանի «Յայտնութիւն Յովհաննու» գրքի հեղինակը (I դ. երկրորդ կես). 187

Հովհաննես Ե ԴԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ – Հայոց կաթողիկոս (898–929 թթ.), պատմիչ. 8, 581

Հովհաննես Զ ՍՍԵՅԻ – Հայոց կաթողիկոս (1203–1221 թթ.). 235, 237

Հովհաննես I – Կաստիլիայի թագավոր (1379–1390 թթ.). 462

Հովհաննես II ԿՈՄՆԵՆՈՍ – Բյուզանդական կայսր (1118–1143 թթ.). 9, 24, 72, 107, 110–116, 122, 124, 233, 293, 515, 566. տե՛ս նաեւ՝ Բէրբէոս-Ժէն, Պերփեոս-Ժէն, Պերփեոս-Ժէն.

Հովհաննես V – Բյուզանդական կայսր (1341–1376 թթ.). 411. տե՛ս նաեւ՝ Յովաննէս Բասիլիսկոս.

Հովհաննես VI ԿԱՆՏԱԿՈՒՋԵՆՈՍ – Բյուզանդական կայսր (1347–1354 թթ.). 411, 423

Հովհաննես XII – Հռոմի պապ (955–964 թթ.). 10

Հովհաննես XXII – Հռոմի պապ (1316–1334 թթ.). 389, 391, 404, 532, 552

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐՔԱԵՂՐԱՅՐ – Արքեպիսկոպոս, Հայոց Հեթում Ա թագավորի (1226–1269 թթ.) եղբայրը, Կոստանդին Գունդստապլի որդին. 260, 279, 282–284, 286, 295, 380, 429–431. տե՛ս նաեւ՝ Պաղտույն.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲՐԻԵՆԱՅԻ – Երուսաղեմի թագավոր (1210–1225 թթ.). 155, 210, 223, 228, 442

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴԱՐԴԵԼ – Հայոց Լեւոն Զ (V) թագավորի ֆրանսիացի խոստովանահայրը եւ կենսագիրը (XIV դ.). 71, 72, 80, 82, 87, 133, 167, 180, 203, 246, 249, 289, 293, 309, 314, 369, 370, 377, 381–384, 391, 393, 394, 396, 398–400, 402, 403, 405, 406, 409–415, 417–420, 422, 423, 425, 426, 428, 433–437, 441–447, 450–452, 454–457, 459, 460, 462, 464, 530–532, 555, 557, 563, 581

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴԵ ՄՈՆՏԵ ԿՈՐՎԻՆՈ – Ֆրանցիսկյան միաբան, Հայոց Հեթում Բ թագավորի (1289–1306 թթ.) ուսուցիչը. 342

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ – XIII դ. հայ մատենագիր, բանաստեղծ, քարոզիչ (մահ. 1293 թ.). 27, 28, 45, 54–62, 202, 203, 259, 292, 327, 338, 581, 587, 590

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ – Այուլյաց (Տաթևի) եպիսկոպոս (մահ. 1291 թ.). 326

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՎԿՈՐԱՆՅԻ – XIV–XV դդ. հայ բանաստեղծ. 445, 557, 579

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈՉԵՌՆ – XI դ. առաջին կեսի Տարոնացի վարդապետ, մատենագիր, տոմարագետ, թաղված Երեւանում. 14

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԻՐ – Լեւոն Զ (V) Հայոց թագավորի վտարանդի կառավարության սենեկապետ (շամբուլա). 465

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՐԴԻ ԻՍԱՀԱԿԻ – Բյուզանդական կայսր Հովհաննես II Կոմնենոսի եղբոր՝ Իսահակի որդին, Կիլիկիո իշխան Լեւոն Ա-ի փեսան (հիշատակված 1130 թ.). 110

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԵՀԱՆ ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ – Հայոց Գի Լուսինյան թագավորի եղբայրը, Կիլիկիո գունդստապլ (1329–1344 թթ.), Կիլիկիո պայլ (1341–1342 թթ.). 405, 410, 412–417, 433, 434, 442, 452, 477, 488, 551, 556, 570. տե՛ս նաեւ՝ Ճիւան, Ճուան, Ջիւան, Ջոհանէս, Ջոհաննէս, Ջուան.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԻՄԱՍՍԱՍԵՐ – XI–XII դդ. հայ մատենագիր, գիտնական, մանկավարժ (մահ. 1129 թ.). 70

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՅԵՍ – XI–XII դդ. բյուզանդացի պատմիչ. 68–70, 587

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՄՐԱՏ (Սմբատ Գ) – Հայոց թագավոր (1020–1041 թթ.). 93, 197, 472

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ – Միջնադարյան հայ մատենագիր, մանկավարժ (1181–1251 թթ.). 292

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ – Մխիթարյան միաբան, մանկավարժ, պատմաբան (1912–1994 թթ.). 170, 528, 529, 540–542, 544, 546, 550, 589

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍՅԱՆ ԱՇՈՏ – Պատմաբան, պետական գործիչ (1887–1972 թթ.). 14, 30, 204, 300, 315, 589

ՀՈՎՍԵՓ – Աստվածաշնչական կերպար, Հակոբի տասնմեկերորդ որդին, Եգիպտոսի կառավարիչ. 523. տե՛ս նաեւ՝ Յօսեփ.

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ (Ա) – Հայ բանասեր, պատմաբան, աղբյուրագետ (1867–1952 թթ.), Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս (1943–1952 թթ.). 87, 109, 145, 149, 177, 181, 263, 398, 578, 580, 589

ՀՈՒԳՈ I (Ոյկ) – Կիպրոսի թագավոր (1205–1218 թթ.). 567

ՀՈՒԳՈ III ԱՆՏԻՈՔԱՅԻ (Ոյկ) – Կիպրոսի թագավոր (1267–1284 թթ.), երուսաղեմի թագավոր (1268–1284 թթ.). 319, 339, 430, 431

ՀՈՒԳՈ ՆՈՒՍԻՆՅԱՆ – Հայոց թագավոր Գի Լուսինյանի եղբայրը (մահ. 1323 թ.). 410, 447. տե՛ս նաեւ՝ Հիւգ.

ՀՈՒԳՈ ՋԻԲԵՅԼԱՅԻ – Հուգո III, Ջիբեյլի տեր (1184–1187 թթ.). 247

ՀՈՒՀԱՅՈՒՆ/ՀՈՒՀԱՌՆ/ՀՈՒՀԱԻՈՒ/ՀՈՒՀԱԻՈՒՆ (տե՛ս Հուլավու). 289, 305, 309, 330, 372, 541

ՀՈՒՀԱՎՈՒ (Հուլաու) – Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1256–1265 թթ.). 244, 289, 305, 311, 314, 405, 541. տե՛ս նաեւ՝ Հուլայուն, Հուլաուն, Հուլաու, Հուլաուն.

ՀՈՒՓՍԻՄԻ – Կոստանդին Գունդստապլի դուստրը, Հայոց Հեթում Ա թագավորի քույրը. 429, 430

Ղ

ՂԱԶԱՆ (Խազան) – Մոնղոլական Իրանի Իլ-խան (1295–1304 թթ.). 20, 310, 313, 331, 340, 341, 348, 351, 352, 360, 377, 381, 388, 545, 569. տե՛ս նաեւ՝ Խազան.

ՂԱԶԱՐ Ա ՋԱՀԵՅԻ – Հայոց կաթողիկոս (1736–1751 թթ.). 560

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՌՈՒԲԵՆ – ժամանակակից հայ լեզվաբան, բառարանագիր (ծնվ. 1940 թ.). 40, 43, 83, 96, 120, 246, 257, 299, 302, 310, 318, 406, 468, 476, 480, 548–550, 555–558, 565, 571, 573, 589

ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ ԱՐՓԵՆԻԿ – ժամանակակից հայ բանասեր-ձեռագրագետ (ծնվ. 1952 թ.). 206, 363, 366, 392, 580

ՂԱԶԻ (տե՛ս Գյումուշտեգին Մելիք Ղազի). 78

ՂԱԶՎԻՆԻ – Ղազվինի Համդալլահ ալ-Մուսթաուֆի. Պարսիկ պատմիչ Եւաշխարհագրագետ (շուրջ 1281–1340 թթ.). 305

ՂԱՐԲԱՆՏԱ/ՂԱՐՊԱՆՏԱ (տե՛ս Օլջեյթու Խուդաբանդա). 372, 373, 383, 571, 572

ՂԵԻՈՆ (տե՛ս Լեւոն Ե (IV). 416

ՂԵԻՈՆԴ – Վարդապետ, VIII դ. հայ պատմիչ. 15, 18, 580

ՂԵԻՈՎՆ (տե՛ս Լեւոն Բ (I). 235

ՂԻԾ ԱՍԼԱՆ (տե՛ս Քիլիջ-Արսլան II). 566, 567

ՂՏՃՅԱՆ ԱՐՄԵՆ – Հայ իրազավետ (1868–1943 թթ.). 39, 476, 479, 582

ՂՈՒԿԱՍ – Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1156–1169 թթ.). 520

ՂՈՒՆԿԻԱՆՈՍ – Հայոց Սիմեոն Ա երեսանցի կաթողիկոսի (1763–1780 թթ.) բարտուղարը. 560

ՂՈՒՊԻՎԱ – Կուբիլայ. Մոնղոլական Մեծ խան (1260–1294 թթ.). 20

Ճ

ՃԱԳԵՐ (տե՛ս Հակոբ I). 465

ՃԱԽԼԻՆ (տե՛ս ժոսլին I). 513

ՃԱԽՍԻԼՆ (տե՛ս Ժոսլին I). 513
 ՃԱԽՍԻԼՆ (տե՛ս Ժոսլին I). 513, 514
 ՃԱԽՍԻԼՆ (տե՛ս Հովհաննես-Ջեհան). 414
 ՃԵՄՃԵՄՅԱՆ ՍԱՀԱԿ – Բանասեր, ձեռագրագետ, Մխիթարյան միաբան (1939–1997 թթ.). 426, 560, 561, 580
 ՃԻԻԱՆ (տե՛ս Հովհաննես-Ջեհան). 414
 ՃՈՐՏՈՒԱՆԵԼ (տե՛ս Չորտուանել). 177
 ՃՈՒԱՆ (տե՛ս Հովհաննես-Ջեհան). 437, 442, 551, 556, 558, 570
 ՃՈՒԱՆ (տե՛ս Յովհաննա). 547
 ՃՈՒԼՍԻՆ (տե՛ս Ժոսլին II). 518
 ՃՈՒՅՐԻ – Հայոց Կոստանդին Ե (IV) թագավորի եղբայրը (1324–1358 թթ.). 432, 535, 547
 ՃՕՍԻԼՆ (տե՛ս Ժոսլին II). 118
 ՃՕՍԻԼՆ (տե՛ս Ժոսլին սենեկապետ). 237

Մ

ՄԱԳՍՈՒՏՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ – Վարդապետ, ժամանակակից սփյուռքահայ բանասեր, պատմաբան (ծնվ. 1941 թ.). 153, 197, 589
 ՄԱԹԵՆՈՍՅԱՆ ՎԱՐԴԱՆ – Ժամանակակից արգենտինահայ պատմաբան (ծնվ. 1964 թ.). 459, 589
 ՄԱԹԵՆՈՍՅԱՆ ԱՐՏԱՇԵՍ – Հայ աղբյուրագետ-պատմաբան (1922–2004 թթ.). 20, 29, 30, 54, 67, 79, 85, 87, 97, 99, 102–105, 109, 113, 117, 134, 145, 149, 159, 164, 165, 169, 177, 180, 182, 187, 188, 196, 199, 200, 202, 203, 205–207, 209, 212, 220, 222, 235, 237, 246, 253, 255, 257, 259, 260, 265–268, 270–275, 277–279, 281–286, 289, 290, 293, 295,

296, 302, 304, 308, 314, 316–318, 320, 321, 325–327, 330–333, 335, 338–340, 343–345, 347–353, 361, 363, 366, 377–380, 392, 429–432, 466, 532, 579, 580
 ՄԱԹԵՆՈՍՅԱՆ ԿԱՐԵՆ – Ժամանակակից հայ աղբյուրագետ-պատմաբան (ծնվ. 1958 թ.). 64, 203, 589
 ՄԱԹԵՆՈՍՅԱՆ ՌԱՖԱՅԵԼ – Ժամանակակից հայ պատմաբան (ծնվ. 1932 թ.). 93, 197, 305, 477, 589
 ՄԱԼԼՊՐՈՒՆ (տե՛ս Թոմաս Մալբերոն). 217
 ՄԱԼԻՔ ՄՈԶԱՅՅԱՐ (տե՛ս Թաքիեդդին). 500
 ՄԱԼԽԱՍՅԱՆՅ ՍՏԵՓԱՆ – Հայ բանասեր, լեզվաբան, բառարանագիր (1857–1947 թթ.). 578, 580
 ՄԱԽԵՐԱՍ ԼԵՈՆՏԻՈՍ – XV դ. կիպրացի ժամանակագիր. 439, 442
 ՄԱԿԱՐ – Հայոց Հեթում Ա թագավորի կրոնավորական անունը. 289, 296
 ՄԱՀԵ ԺԱՆՊԻԵՐ – Ժամանակակից ֆրանսիացի արեւելագետ-հայագետ (ծնվ. 1944 թ.). 30, 197
 ՄԱՀՄԵՏ/ՄԱՀՄԷՏ (տե՛ս Մուհամմեդ մարգարե). 372, 373, 507, 549, 565, 571, 572
 ՄԱՀՄՈՒՏ (տե՛ս Մավդուդ). 513
 ՄԱՄՏՈՒՏ (տե՛ս Մավդուդ). 513
 ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ ՀԱԿՈՐ – Հայ պատմաբան, բանասեր, աղբյուրագետ (1873–1952 թթ.). 306, 307, 310, 314, 376, 405, 450, 589
 ՄԱՆԳՈՅ (տե՛ս Մանգու). 308
 ՄԱՆԳՈՒ (Մանկո) – Մոնղոլական Մեծ խան (1251–1260 թթ.). 19, 30, 288, 304, 306, 308, 311, 451, 541, տե՛ս նաեւ՝ Մանգոյ, Մանկու.

ՄԱՆԳՈՒԹԻՄՈՒՐ – Մոնղոլական իրանի
Իլ-խան Աբաղայի (1265–1282 թթ.)
եղբայրը եւ զորավարը. 544. տե՛ս
նաեւ՝ Մանկու Տամուր.

ՄԱՆԴԱԼԵ (Մանտալէ) – Կիբիստրայի
հույն բերդակալ (XI դ. երկրորդ
կես), որի որդիներն սպանեցին Հա-
յոց Քազիկ Բ թագավորին. 31

ՄԱՆԻԼ (տե՛ս Մանուել I Կոմնենոս). 520

ՄԱՆԿՈՒ (տե՛ս Մանգու). 288, 306, 308,
541

ՄԱՆԿՈՒ ՏԱՄՈՒՐ (տե՛ս Մանգու-Քի-
մուր). 544

ՄԱՆՈՒԵԼ I ԿՈՄՆԵՆՈՍ (Մանիլ, Մա-
նուիլ) – Բյուզանդական կայսր
(1143–1180 թթ.). 7, 9, 11, 23, 24,
100, 112, 123–126, 148, 190, 233,
520, 521. տե՛ս նաեւ՝ Մանիլ, Մա-
նուիլ.

ՄԱՆՈՒԵԼ II – Կոստանդնուպոլսի պառ-
րիարք (1244–1255 թթ.). 301

ՄԱՆՈՒԼ (տե՛ս Մանուել I Կոմնենոս).
113

ՄԱՆՁԱԿ ՇԱՀԱՐՕՂԻ – Տարսոնի մամ-
լուքյան էմիր (հիշատակված 1367–
1370 թթ.). 444, 445, 556. տե՛ս
նաեւ՝ Շուհորէորդի.

ՄԱՇՏՈՅ ՄԵՍՐՈՊ – Հայկական գրի
ստեղծողը, հայ մատենագրության
ակզբնավորողը (մոտ. 362–440 թթ.).
45, 54, 217, 274, 278, 369, 370,
378, 380, 384, 392, 393, 395, 416,
417, 431, 432, 495, 559, 560, 563,
579–581

ՄԱՍՈՒԴ ՌՈՒՓՆԵԴԴԻՆ – Ռումի Սել-
ջուկյան սուլթան (1116–1156 թթ.).
110, 123, 508, 521, 525. տե՛ս նաեւ՝
Մասուտ, Մսխուտ.

ՄԱՍՈՒՏ (տե՛ս Մասուդ Ռուքնեդդին).
525

ՄԱՎԱՐԴԻ – Աբուլհասան Ալի իբն-Մու-
համմեդ ալ-Մավարդի. արաբ օրենս-
գետ (974–1058 թթ.). 16

ՄԱՎԴՈՒԴ (Մամտուտ) – Մոսուլի աթա-
բեկ (1109–1113 թթ.). 244, 513.
տե՛ս նաեւ՝ Մահմուտ, Մամտուտ.

ՄԱՏԹԵՈՍ/ՄԱՏԹԻՍ ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ – XII դ.
հայ ժամանակագիր. 8, 9, 14, 15,
23, 31–33, 63–66, 70, 77–82, 84,
85, 88–90, 94, 100, 102, 104, 105,
109, 112, 116, 118, 123, 125, 126,
150, 156, 157, 196, 197, 202, 501,
502, 580, 587

ՄԱՏԹԻՍ – Ավետարանիչ. 572

ՄԱՐԳԱՐԻՏ – Կիպրոսի թագավոր Հու-
գո III-ի (1267–1284 թթ.) դուստ-
րը, Հայոց պարոն Քորոսի (1293–
1296 թթ.) կինը, Լեւոն Դ (III) թա-
գավորի մայրը. 339, 431

ՄԱՐԳԱՐԻՏ (տե՛ս Իզաբել-Մարգարիտ).
553

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ՍՈՒԱՍՈՆ – Հայոց թագու-
հի (1374–1375 թթ.), Լեւոն Զ (V)-ի
կինը. 461, 573

ՄԱՐԵՄ – Հայոց Հեթում Ա թագավորի
քույրը, Կոստանդին Գունդստապլի
դուստրը. 429. տե՛ս նաեւ՝ Մարեմ-
թագ.

ՄԱՐԵՄ (տե՛ս Մարիամ՝ դուստր Քա-
զիկ Աբասյանի). 511

ՄԱՐԵՄԹԱԳ (տե՛ս Մարեմ՝ Հեթում Ա-ի
քույրը). 430

ՄԱՐԻԱ (տե՛ս Ռիտա-Մարիա-Քսենիա).
350

ՄԱՐԻԱ ՄՈՆՖԵՐԱՏՅԻ – Երուսաղեմի
թագուհի (1205–1212 թթ.). 155, 249

ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ – Հիսուս Քրիստոսի մայրը. 165, 220, 221, 362, 380, 518, 551. տե՛ս նաեւ՝ Տիրամայր.

ՄԱՐԻԱՄ – Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանի (1029–1065 թթ.) դուստրը. 511. տե՛ս նաեւ՝ Մարեմ.

ՄԱՐԻՈՆ – Հայոց թագավոր Կոստանդին Դ (III)-ի մայրը, Սմբատ Սպարապետի թոռը. 432

ՄԱՐԻՈՆ ԹԱԳՈՒՀԻ – Հայոց թագուհի (1344–1362, 1363–1364, 1373–1374 թթ., մահ. 1377թ.), Կոստանդին Դ (III)-ի կինը. 437, 438, 441, 442, 455, 456, 475, 488, 554, 555. տե՛ս նաեւ՝ Մարիուն, Մարուն.

ՄԱՐԻՈՒՆ (տե՛ս Մարիոն թագուհի). 437, 555

ՄԱՐԿԱՏԵԱ – Հայոց Հեթում Ա թագավորին Կարակորումից Կիլիկիա ուղեկցած մոնղոլ պաշտոնյա (հիշատակված 1256 թ.). 307

ՄԱՐՈՒԹԱ ՆՓՐԿԵՐՏՅԻ – IV–V դդ. ասորի մատենագիր, բժիշկ (մահ. մոտ 420 թ.). 523

ՄԱՐՈՒՆ (տե՛ս Մարիոն թագուհի). 461, 573

ՄԱՐՏԵՆ (Աբբա) – XIX դ. ֆրանսիացի արեւելագետ. 503

ՄԱՐՏԻՆՈՍ ԼԵՀԱՅԻ ԿԱՄ ՕՊԱՎԻԱՅԻ – XIII դ. կաթոլիկ եկեղեցական գործիչ, ժամանակագիր (մահ. 1279 թ.). 217

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՅԻ – XVII դ. հայ եկեղեցական գործիչ, մատենագիր, բանաստեղծ (մահ. 1683 թ.). 71, 188, 203, 428, 459, 580

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ՆԱԶԱՐԵԹ – Բանասեր-ձեռագրագետ, Մշո Ազգային առաջ-

նորդարանի քարտուղար (XIX – XX դդ.). 361, 365, 398, 399, 581

ՄԱՔՐԻԶԻ – Ալ-Մաքրիզի. եգիպտացի արաբ պատմիչ (1364–1442 թթ.). 296, 369, 370, 373, 387

ՄԵԼԵՀ (տե՛ս Մլեհ՝ Կիլիկիո իշխան). 136, 519

ՄԵԼԻՍԵՆԴԵ – Երուսաղեմի թագուհի (մահ. 1161 թ.). 132, 167, 272

ՄԵԼԻՔ-ԱԿԱՄՅԱՆ ՄԱՄԲՐԵ – Հայ վարդապետ, բանասեր, Մատթեոս Ուռայեցու ժամանակագրության հրատարակչներից մեկը (1898 թ.). 580

ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆՇՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆ – Հայ պատմաբան (1924–1998 թթ.). 528, 529, 536, 540–542, 544, 546, 551, 589

ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ – Խորհրդահայ բանասեր, հայագետ-արեւելագետ (1893–1970 թթ.). 63, 76, 88, 101, 188, 579

ՄԵԼԻՔՇԱՀ (Մելիքշահ, Մելքաշահ, Մլքաշահ) – Սելջուկյան սուլթան (1072–1092 թթ.). 470, 508, 565. տե՛ս նաեւ՝ Ամիրդադի, Մելիքշահ.

ՄԵԼՔԻՇԱՀ (տե՛ս Մելիքշահ). 508

ՄԵՀՐԱԲՅԱՆ ԼՅՈՒԲԱ – Ժամանակակից հայ իրավագետ-պատմաբան (ծնվ. 1952 թ.). 39, 483, 490, 589

ՄԵՏՐՈՂՈՐՈՍ ՍԿԵՊՍԱՅԻ – Հույն հռետոր, Տիգրան Մեծի կենսագիրը (մ.թ.ա. I դ.). 450

ՄԻԽԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ (տե՛ս Միքայել Ասորի). 20, 34, 78, 91, 114, 119, 120, 122, 127–130, 134, 135, 137, 139, 140, 141, 145, 150, 151, 153, 158–160, 170, 180, 184, 187, 201, 202, 212, 227, 229, 239, 240, 242, 243, 245–247, 251, 253, 254, 268, 270, 272,

275–280, 283, 285, 297–299, 497,
505, 509, 561, 564–566, 580

ՄԻՆԱՍ ԱՄԴԵՑԻ – XVII–XVIII դդ.
հայ մատենագիր (1630–1704 թթ.),
Երուսաղեմի պատրիարք (1697–
1704 թթ.). 86, 203, 235, 327,
351, 410, 414, 417, 421, 426, 428,
459, 461, 580

ՄԻՔԱՅԵԼ I – Բյուզանդական կայսր
(811–813 թթ.). 10

ՄԻՔԱՅԵԼ VIII ՊԱԼԵՈԼՈԳՈՍ – Բյու-
զանդական կայսր (1258–1282 թթ.).
541. տե՛ս նաեւ՝ Պալիոլոգ.

ՄԻՔԱՅԵԼ IX – Բյուզանդական գահա-
կից կայսր (1295–1320 թթ.). 350

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՍՈՐԻ – Ժամանակագիր,
Հակոբիկ ասորիների պատրիարք
(1166–1199 թթ.). 20, 78, 90, 91,
102, 110–112, 115, 116, 119, 121,
126, 127, 129, 130, 134–137, 139–
141, 145, 151, 159, 170, 183, 187,
200, 201, 203, 227, 228, 239, 243,
246, 254, 271, 276, 280, 297–299,
497–500, 502, 503, 505, 509, 564.
տե՛ս նաեւ՝ Միխայէլ Ասորի.

ՄԻՔԱՅԵԼ ԿԱՐԿԱՌԱՅԻ – Կարկառի
հայ իշխան (1114–1136 թթ.), Կոս-
տանդին Կարկառացու որդին. 498

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ – Խորհրդահայ
պատմաբան (1893–1953 թթ.). 63,
91, 92, 95, 101, 171, 181, 188,
233, 257, 261, 339, 350, 374, 422

ՄԼԵՀ – Կիլիկիո իշխան (1169–1175
թթ.). 53, 101, 105, 106, 112, 117–
122, 128, 131, 135–152, 154, 157,
158, 219, 220, 264, 273, 274, 354,
423, 473, 477, 480–482, 487, 488,
495–497, 504, 515, 519, 521, 522,
524, 566. տե՛ս նաեւ՝ Մելեհ, Մլիհ.

ՄԼԻՀ (տե՛ս Մլեհ). 538

ՄԼՔԻ – Կիլիկիո սենեշալ (սեղանա-
պետ) Հեթումի (1321–1331 թթ.)
կինը (°). 548

ՄԽԻԹԱՐ Ա ԳՈՆԵՐՑԻ – Հայոց կաթո-
ղիկոս (1341–1355 թթ.). 414, 416,
417

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ – XIII դ. հայ
մատենագիր. 18, 20, 82, 86, 123,
201, 580

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ – XII–XIII դդ. հայ իրա-
վագետ (մահ. 1213 թ.). 38, 39,
41, 43, 101, 206, 292, 466, 468–
477, 490, 578

ՄԿՐՏՁՅԱՆ ԱՐՐԱՀԱՄ – Եպիսկոպոս,
Սյունյաց թեմի առաջնորդ, բանա-
սեր, պատմաբան (ծնվ. 1961 թ.).
329, 330, 589

ՄՈՎՍԵՍ (ընդգրկում է նաեւ՝ ՄՈՎՍԷՍ
անվանածներ).

ՄՈՎՍԵՍ ԵՐՁՆԿԱՅԻ – XIII–XIV դդ.
հայ մատենագիր, մանկավարժ (մահ.
1323 թ.). 292, 341, 343, 376, 391,
398, 591

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ – V դ. հայ պատ-
միչ. 53, 62, 121, 466, 470, 471,
581, 590

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ – VII դ. հայ
պատմիչ. 15, 18

ՄՈՎՍԵՍ ՄԱՐԳԱՐԵ – Հրեաների առաջ-
նորդ եւ մարգարե (մոտ. մ.թ.ա.
XIII դ.). 40, 474

ՄՈՎՍԷՍ (տե՛ս ՄՈՎՍԵՍ).

ՄՈՐԳԱՆ ԺԱԿ – Ֆրանսիացի հնագետ,
պատմաբան, արեւելագետ (1857–
1924 թթ.). 101, 190, 422, 460

ՄՈՒԱՎԻԱ – Մուավիա I իբն Աբու-
Սուֆյան. Օմայան խալիֆ (661–
680 թթ.). 14

ՄՈՒԲԱՏՅԱՆ ԿՆՈՂ – Ֆրանսահայ պատմաբան, Հայաստանի ԳԱԱ ակադեմիկոս (ծնվ. 1942 թ.). 38, 101, 128, 138, 143, 146, 147, 179, 180, 181, 196, 248, 291, 332, 341, 342, 345, 346, 350, 410, 416, 442, 450, 452, 464, 469, 477, 479, 535, 589

ՄՈՒՀԱՄՄԵՒ II ԻԲՆ-ՂԱԶԻ – Սեբաստիայի ճյուղի Դանիշմենդյան էմիր (1134–1142 թթ.). 566. տե՛ս նաեւ՝ Ահմատ.

ՄՈՒՀԱՄՄԵՒ ՄԱՐԳԱՐԵ – Իսլամի հիմնադիրը (շուրջ 570–632 թթ.). 15, 18. տե՛ս նաեւ՝ Մահմետ, Մահմէտ.

ՄՈՒՍԱԳԻ – Բաղդադի Աբասյան խալիֆ (1170–1180 թթ.). 522

ՄՈՒՍԱՍԻՄ – Բաղդադի Աբասյան խալիֆ (1242–1258 թթ.). 541

ՄՈՒՍԱՐՇԻԴ – Բաղդադի Աբասյան խալիֆ (1118–1135 թթ.). 244

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՊԱՐՈՒՅՐ – Ժամանակակից հայ բանասեր, հայագետ-կոմկասագետ (ծնվ. 1933 թ.). 587

ՄՈՒՐԱՏ – Մուրադ I. Օսմանյան սուլթան (1360–1389 թթ.). 462

ՄՈՒՐԱՏՅԱՆ ՍԱՀԱԿ – Բանասեր-ձեռագրագետ, Մշո Առաքելոց վանքի միաբան (XIX–XX դդ.). 361, 365, 398, 399, 581

ՄՍԽՈՒՏ (տե՛ս Մասուդ Ռուքնեդդին). 500, 508

ՄՕՎՍԷՍ (տե՛ս Մովսես մարգարե). 510

3

ՅԱԿՈԲ (տե՛ս ՀԱԿՈԲ).

ՅԱԿՈՎՐ (տե՛ս Հակոբ Ա Կլայեցի). 205

ՅԱԿՈՒՏ – XIII դ. առաջին քառորդի արաբ աշարհագրագետ. 502

ՅԱՆԷՍ ԻՐԻՑԱՆՅ – Կրիկիո առեւնադպիր (չանցլեր), հիշատակված 1331 թ. 278

ՅԱՇԷԻ ՔԱՄՈՒՐ (տե՛ս Աշղ-Քեմուր). 461

ՅԵՀՆՈՒԿ (տե՛ս Յոհնուկ). 501, 502

ՅՈՐ – Հոբ երանելի, աստվածաշնչական կերպար. 295

ՅՈՒՆԱՆԱՆ ԲԱՐԱԲԴՈՒՆ – Հովհաննես Բար-Աբդուն. Հակոբիկ ասորիների պատրիարք (1075–1086 թթ.). 498

ՅՈՀԱՆՆԷՍՈՒԿ (տե՛ս Յոհնուկ). 501

ՅՈՀԱՆՆՈՒԿ (տե՛ս Յոհնուկ). 501

ՅՈՀՆՈՒԿ – Սեւերակի հայ իշխան (հիշատակված 1062 թ.). 501, 502. տե՛ս նաեւ՝ Յեհնուկ, Յոհաննէսուկ, Յոհաննուկ.

ՅՈՎԱՆԷՍ (տե՛ս Հովհաննէս՝ Հեթում Բ-ի կրոնավորական անունը). 345

ՅՈՎԱՆՆԷՍ ԲԱՍԻԼԻՍԿՈՍ (տե՛ս Հովհաննէս V). 462

ՅՈՎՀԱՆՆԱ ԱՆԺՈՒԱՅԻ – Հայոց թագուհի (1316–1320 թթ.). 391, 399, 403, 437, 532, 547, 552. տե՛ս նաեւ՝ Ժաննա-Իրեն, Ճուան.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (տե՛ս ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ).

ՅՈՎԱՆ – Աստվածաշնչական մարգարե. 519. տե՛ս նաեւ՝ Յունայն.

ՅՈՐԳԱ ՆԻԿՈԼԱՅԵ – Ռումինիացի քաղաքական գործիչ եւ պատմաբան (1871–1940 թթ.). 232, 233

ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ ԿԱՐԵՆ – Ժամանակակից հայ պատմաբան, բյուզանդագետ (ծնվ. 1927 թ.). 473, 578

ՅՈՒԼԻԱՆ (Ճուլիան) – Սիդոնի կոմս (1247–1260 թթ.), Հայոց Հեթում Ա թագավորի դստեր ամուսինը. 237

ՅՈՒՆԱՅՆ (տե՛ս Յովնան). 519

ՅՕՒԵԹ (տե՛ս Հովսեփ). 523

Ն

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ ՀԱԿՈՐ – Հայ պատմա-
բան, արաբագետ (1891–1952 թթ.).
273, 293, 294, 353, 355–359, 362,
366, 369, 382, 384, 393, 398, 402,
404, 421, 423, 425, 436, 500, 503,
581

ՆԱՍԻՐ – Ալ-Նասիր (Նասրեդդին Ալլահ).
Բաղդադի Աբասյան խալիֆ (1180–
1225 թթ.). 522

ՆԱՍՐ (տե՛ս Նասրեդդին ալ-Հասան). 572

ՆԱՍՐ (տե՛ս Նասրեդդին Մուհամմեդ).
402, 406, 545, 550, 551, 553

ՆԱՍՐԵԴԴԻՆ ԱԼ-ՀԱՍԱՆ – Ալ-Նասիր
Նասրեդդին ալ-Հասան. Մամլուք-
յան եգիպտոսի սուլթան (1347–
1351, 1354–1361 թթ.). 572. տե՛ս
Նաեւ՝ Նասր.

ՆԱՍՐԵԴԴԻՆ ՄՈՒՀԱՄՄԵԴ – Ալ-Նասիր
Նասրեդդին Մուհամմեդ. Մամլուք-
յան եգիպտոսի սուլթան (1294–
1295, 1299–1309, 1309–1340 թթ.).
402, 404, 419, 545. տե՛ս Նաեւ՝ Նասր.

ՆԱՐ-ՊԷՅ – Խորեն Գալֆայան. արք-
եպիսկոպոս, բանաստեղծ, հրապա-
րակախոս (1832–1892 թթ.). 581

ՆԵՐՍԵՍ (ընդգրկում է Նաեւ՝ ՆԵՐՍԷՍ
անվանաձեւը).

ՆԵՐՍԵՍ Ա ՊԱՐԹԵՒ – Հայոց կաթողի-
կոս (353–373 թթ.). 202, 508

ՆԵՐՍԵՍ Դ ՇՆՈՐՀԱԼԻ – Հայոց կաթո-
ղիկոս (1166–1173 թթ.). 7, 10, 30,
67, 104, 113, 125, 181, 197, 263,
264, 290, 512, 516, 520–522, 538,
573, 581, 586

ՆԵՐՍԵՍ ԱՄԲՐՈՆԱՅԻ – Հայ մատենա-
գիր եւ եկեղեցական գործիչ (1153–
1198 թթ.). 10, 99, 146, 148, 149,

154, 177, 181, 187, 195, 202, 221,
262, 264, 265, 326, 483, 486, 539,
581, 586, 590

ՆԵՐՍԵՍ ՈՐԴԻ ԼԵՌՆԻ – Հայոց Լեւոն
Գ (II) թագավորի որդին (1279–
1301 թթ.). 334–336, 543, 546

ՆԵՐՍԵՍ ՊԱԼԻԱՆԵՆՅ – XIV դ. հայ
միարար (ուսիթոս) եկեղեցական
գործիչ, մատենագիր, թարգմանիչ.
71, 72, 74, 80, 128, 180, 203, 217,
309, 338, 339, 343–347, 349, 352,
353, 355–359, 366, 377, 382, 404,
407, 413, 417, 421, 425, 428, 437,
534, 554, 555, 581, 582

ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ ԵՂԻԱ – Ժամանակակից
սփյուռքահայ դրամագետ (ծնվ.
1931 թ.). 26, 419, 589

ՆԵՐՍԷՍ (տե՛ս ՆԵՐՍԵՍ).

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ՎՐԵԺ – Բրիտանական
Գրադարանի արեւելյան բաժան-
մունքի տնօրեն, բանասեր, պատ-
մաբան. 527

ՆԵՐՍՈՅԱՆ ՏԻՐԱՆ – Արքեպիսկոպոս,
բանասեր, պատմաբան (1904–
1989 թթ.). 424

ՆԻԶԱՄ ԱԼ-ՄՈՒԷՔ – Նիզամ ալ-Մուլք
Աբու Ալի ալ-Հասան. Սելջուկյան սուլ-
թանության վեզիր (1063–1092 թթ.).
244

ՆԻԿԵՏԱՍ ԽՈՆԻԱՏԵՍ – Բյուզանդա-
ցի ժամանակագիր (շուրջ 1155–
1216 թթ.). 111

ՆԻԿԵՓՈՐՈՍ I – Բյուզանդական կայսր
(802–811 թթ.). 10

ՆԻԿԻՖԱՌ (Նիկեփորոս) – Սեւերակի
մահմեդականացած հայ էմիր Պո-
ղոսակի եղբայրը (հիշատակված
XI դ. վերջին քառորդում). 500,
501, 508

նՈՅ – Աստվածաշնչական կերպար,
մարդկության նահապետը. 48
ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՅԻ – Հայագետ,
բանասեր (1844–1916 թթ.). 581
ՆՈՐԱՏԻՆ/ՆՈՐԸՏԻՆ/ՆՈՐԱՏԻՆ/ՆՈՐԸ-
ՏԻՆ (տե՛ս Նուրեդդին Իբն-Ջանգի).
120, 137, 151, 519, 521–524
ՆՈՐԸՏԻՆ/ՆՈՐՏԻՆ (տե՛ս Նուրեդդին
Մուհամմեդ). 507, 519, 521, 523
ՆՈՒՐԵԴԴԻՆ ԻԲՆ-ՋԱՆԳԻ – Սիրիայի
էմիր (1146–1174 թթ.). 116, 125,
131, 136–144, 147, 152, 496, 519,
524. տե՛ս նաեւ՝ Նորատին, Նորը-
տին, Նուրատին, Նուրլտին.
ՆՈՒՐԵԴԴԻՆ ՄՈՒՀԱՄՄԵԴ – Հիսն-Քե-
ֆայի եւ Ամիդի ճյուղի Արտուքյան
էմիր (1167–1185 թթ.). 507, 523,
524. տե՛ս նաեւ՝ Նորլտին, Նորտին.

Շ

ՇԱԲԱՆ II – Մամլուքյան եգիպտոսի
սուլթան (1363–1376 թթ.). 419,
460, 558, 573
ՇԱԲՈ ԺԱՆ-ԲԱՏԻՍՏ – XIX–XX դդ.
Ֆրանսիացի ասորագետ. 119, 130,
322, 497
ՇԱՀԱՆԴՈՆ ՖԵՐԴԻՆԱՆԴ – Ֆրանսիա-
ցի պատմաբան, բյուզանդագետ
(1875–1921 թթ.). 24, 91, 96, 117,
125
ՇԱՀԱՇԵՂԱԿ – Մահմեդական զորահրա-
մանատար (հիշատակված 1062 թ.).
502
ՇԱՀԱՐՕՂԻ (տե՛ս Մանչակ Շահարօղ-
լի). 556
ՇԱՀՐԵՆՇԱՀ (տե՛ս Շահնշահ Սասունցի).
177, 178, 506

ՇԱՀՆԱՋԱՐՅԱՆՅ ԿԱՐԱՊԵՏ – Բանա-
սեր, հրատարակիչ, կրթական գոր-
ծիչ (1814–1865 թթ.). 13, 582,
583, 590
ՇԱՀՆՇԱՀ – Վրաց ամիրսպասալար,
Ջաքարե ամիրսպասալարի որդին
(1207–1261 թթ.). 304
ՇԱՀՆՇԱՀ ՍԱՍՈՒՆՅԻ – Սասունի
իշխան Չորտուանեկ Մամիկոնյանի
(մահ. 1165 թ.) որդին, Հեթում Սա-
սունցու եղբայրը, Սելեւկիայի տեր
(1189–1193 թթ.). 177, 178, 496,
506. տե՛ս նաեւ՝ Շահնշահ.
ՇԱՄՍԱՏԻՆ – Սպահանի էմիր (հիշա-
տակված 1245 թ.). 540
ՇԱՆԴՐՈՎՍԿԱՅԱ ՎԱԼԵՆՏԻՆԱ – Ռուս
պատմաբան-բյուզանդագետ, նյու-
թական մշակույթի մասնագետ. 96,
125
ՇԱՌ (ԿԱՌԼՈՍ) VI – Ֆրանսիայի
թագավոր (1380–1422 թթ.). 463
ՇԻՀԱԲԵԴԴԻՆ – Հալեպի աթաբեկ (հի-
շատակված 1225 թ.). 252
ՇՈՒՀՈՐԷՈՐԴԻ – Ուղղելի՝ Շուհորորդի =
Շահարօղլի (տե՛ս Մանչակ Շահար-
օղլի). 556

Ո

ՈՄԳԱՆ ՀԱՄԱԶԱՍՊ – Բանասեր, Մխի-
թարյան միաբան (1895–1968 թթ.).
348, 363, 366, 577, 580, 582, 590
ՈՒԼԻՍ ՌՈՐԵՐ – Հովհաննես Դարդելի
ժամանակագրության հայտնաբերո-
ղը (1882 թ.). 414
ՈՒԼԻՎԻՐ (տե՛ս Օլիվիե). 217
ՈՒԹՃԵԼ (տե՛ս Ռոջեր Սալերնացի). 514

- ՈՒՍԱՄԱ ԻՐՆ-ՄՈՒՆԿԻԴ – Արաբ մատենագիր եւ պետական գործիչ (1095–1184 թթ.). 90, 91
- ՈՒՍՊԵՆՍԿԻ ՖՅՈՂՈՐ – Ռուս պատմաբան-բյուզանդագետ (1845–1928 թթ.). 11
- ՈՒՏՈՒԱՐՏ (տե՛ս էդուարդ I). 543
- ՈՒՐԲԱՆՈՍ II – Հռոմի պապ (1088–1099 թթ.). 13
- ՈՒՐԲԱՆՈՍ V – Հռոմի պապ (1362–1370 թթ.). 453, 454

Չ

- ՉԱՄՉՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ – Հայ պատմաբան, Մխիթարյան միաբան (1738–1823 թթ.). 94, 369, 370, 387, 388, 391, 406, 411, 414, 462, 590
- ՉԻՆԳԻԶ-ԽԱՆ – Մոնղոլական Մեծ խան (1206–1227 թթ.). 18, 19, 21, 341
- ՉՈՐԱՆՅԱՆ ՊԱՎԼԻԿ – Ժամանակակից հայ պատմաբան (ծնվ. 1948 թ.). 559–561, 590
- ՉՈՐՏՈՒԱՆԵԼ (Բ) – Սասունի իշխան Վիգենի որդին (մահ. 1165 թ.). 177, 506
- ՉՈՐՏՈՒԱՆԵԼ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ – Որդի Տաճատի, Տարոնի իշխան (XI–XII դդ.). 514
- ՉՈՒԿԱՍՉՅԱՆ ԲԱԲԿԵՆ – Բանասեր, արեւելագետ (1923–1997 թթ.). 583

Պ

- ՊԱԼԱՍԱՆՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆ – XIX դ. հայ լեզվաբան, պատմաբան, բանասեր (1837–1889 թթ.). 63, 76, 85, 191, 212, 230, 240, 351, 404, 415, 486, 590

- ՊԱԼԻՕԼՈՂ (տե՛ս Միքայել VIII Պալեոլոգոս). 541
- ՊԱԼՃՅԱՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ – Արքեպիսկոպոս, բանասեր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, Մխիթարյան միաբան (1814–1884 թթ.). 14, 192, 376, 384, 391, 427, 532, 590
- ՊԱԼՅԱՆ ՏՐԴԱՏ – Եպիսկոպոս, բանասեր (1850–1923 թթ.). 227, 582
- ՊԱԼՊԱԿ (տե՛ս Բալակ). 514
- ՊԱՂԱՅՏԻՆ (տե՛ս Բաղդուին II Բուրգացի). 514
- ՊԱՂՏԱՍԱՐՅԱՆ ԱՎԵՏԻՔ (տե՛ս Ավետիք Ամդեցի). 559, 586
- ՊԱՂՏԻՆ (տե՛ս Բաղդուին I Բուլոյնացի). 156, 513
- ՊԱՂՏԻՆ (տե՛ս Բաղդուին II Բուրգացի). 156, 157, 513
- ՊԱՂՏԻՆ (տե՛ս Բաղդուին Ֆլանդրիացի). 539
- ՊԱՂՏԻՆ ՄԱՐԱՋԱՆՏ – Հայոց Լեւոն Ե (IV) Թագավորի խմանակալ (1320–1329 թթ.), Հայոց Կոստանդին Դ (III) Թագավորի հայրը (մահ. 1336 թ.). 396, 405, 406, 425–432, 437, 440, 443, 456, 488, 529, 530, 532, 533, 555. տե՛ս նաեւ՝ Բօդին, Բօդուեն.
- ՊԱՂՏՈՅՆ (տե՛ս Բաղդուին Ֆլանդրիացի). 196
- ՊԱՂՏՈՒՆ (տե՛ս Բաղդուին II Բուրգացի). 156, 157
- ՊԱՂՏԻՈՅՆ (տե՛ս Հովհաննես Արքաեղբայր). 260, 284
- ՊԱՄՈՒԴ (տե՛ս Բոհեմունդ III). 34
- ՊԱՅԻՏՈՒՆ (տե՛ս Բայդու). 340
- ՊԱՅՄՈՒՆԻԴ (տե՛ս Ռայմոնդ Պուատիցի). 107
- ՊԱՅՏԱՄՈՒՐ (տե՛ս Բեգ-Թեմուր). 436

ՊԱՅՏՈՒՆ (տե՛ս Բայդու). 341

ՊԱՅՈՅ – Հայոց Հեթում Ա թագավորին Կարակորումից Կիլիկիա ուղեկցած մոնղոլ պաշտոնյա (հիշատակված 1256 թ.). 307

ՊԱՏՕ (տե՛ս Բայդու). 545

ՊԱՐԽՈՒՆ (տե՛ս Բարկուկ). 558

ՊԱՐԿԻԱՐՈՒՆ – Ռուքնեղդին Բարք-Յարուկ. Սելջուկյան սուլթան (1094–1105 թթ.). 197

ՊԱՆՂՈՍԱԿ (տե՛ս Պողոսակ). 500, 504, 508

ՊԵԼԱԳԻՈՍ – Պապական նվիրակ, հինգերորդ խաչակրաց արշավանքի (1217–1221 թթ.) առաջնորդներից. 227

ՊԵԼԱՐՂՈ (տե՛ս Բիլարդու). 368

ՊԵՄՈՒՆԴ (տե՛ս Բոհեմունդ II). 107

ՊԵՄՈՒՆԴ (տե՛ս Բոհեմունդ III). 162

ՊԵՄՈՒՆԴ (տե՛ս Բոհեմունդ՝ Հայոց Գիլուսիյան թագավորի եղբայրը). 405

ՊԵՄՈՒՆԴ (ուղղելի՝ Ռեմոնդ). տե՛ս Ռայմոնդ Պուատիեցի. 107, 108

ՊԵՄՈՒՆՏ (տե՛ս Բոհեմունդ III). 216

ՊԵՏԵՒՆ (տե՛ս Ռայմոնդ Պուատիեցի). 108

ՊԵՏՐՈՍ – Առաքյալ. 13, 218, 224, 517

ՊԵՏՐՈՍ Ա ԳԵՏԱԴԱՐՁ – Հայոց կաթողիկոս (1019–1058 թթ.). 510, 511

ՊԵՏՐՈՍ I ԱՆԳՈՒԼԵՄԱՅԻ – Անտիոքի լատին պատրիարք (1196–1208 թթ.). 217, 218

ՊԵՏՐՈՍ I – Կիպրոսի թագավոր (1359–1369 թթ.). 436, 439, 445–448, 453, 454, 472, 555, 572. տե՛ս նաեւ՝ Պիեր, Փեռ.

ՊԵՏՐՈՍ II – Կիպրոսի թագավոր (1369–1382 թթ.). 455, 456

ՊԵՏՐՈՍ III – Արագոնի թագավոր (1276–1285 թթ.). 544. տե՛ս նաեւ՝ Պիեր, Փեռ.

ՊԵՐՓԵՌԱՅԺԷՆ (տե՛ս Հովհաննես II Կոմնենոս Միրանաժին). 515, 516

ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԷՆ (տե՛ս Հովհաննես II Կոմնենոս Միրանաժին). 111

ՊԶՏԻԿՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ – Մխիթարյան միաբան, բանասեր, խմբագիր, նկարիչ (ծնվ. 1937 թ.). 581

ՊԷՄՈՒՆԴ (տե՛ս Բոհեմունդ՝ Հայոց Գիլուսիյան թագավորի եղբայրը). 421

ՊԷՐՆՈՒՆ (տե՛ս Բարկուկ). 462

ՊԻԵՐ (տե՛ս Պետրոս I). 555

ՊԻԵՐ (տե՛ս Պետրոս III). 544

ՊԻԼԱՐՂՈՒ (տե՛ս Բիլարդու). 382, 546, 570

ՊԻՎԱԶՅԱՆ ԷՄԱՆՈՒԵԼ – Հայ բանասեր, գրականագետ (1920–1995 թթ.). 579

ՊԼԶԱՆՍ ԶԻՔԵՅԼԱՅԻ – Անտիոքի դքսուհի, Հայոց թագավոր Փլիլպոսի (1222–1225 թթ.) մայրը. 247

ՊԵՂՈՒՆՏԱՆ (տե՛ս Բայբարս). 543

ՊՈՂԱՐՅԱՆ ՆՈՐԱՅՐ – Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց միաբան, բանասեր, աղբյուրագետ (1904–1996 թթ.). 199, 278, 281, 339, 351, 352, 356–360, 363–365, 376, 377, 386, 387, 392, 393, 395, 399, 404, 407, 426, 431, 432, 440, 443, 445, 446, 536, 561, 571–573, 578, 582

ՊՈՂՈՍԱԿ – Սեւերակի մահմեդականացած հայ էմիր (XI դ. վերջին քառորդ). 497–502, 504, 508. տե՛ս նաեւ՝ Պաւղոսակ.

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ՀԱԿՈՒՐ – Հայ հոգեբան, բանասեր, տեղագրագետ (1890 թ. – ?). 461, 590

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ՍԵՐՈՐ – Խորհրդահայ պատմաբան (1904–1983 թթ.). 63, 76, 101, 175, 260, 590

ՊՈՒԼԱՐՂՈՒ (տե՛ս Բիլարդու). 368, 369, 570

ՊՏՈՒԿՅԱՆ ՊՈՂՈՍ ԶԱՐԵՀ – Սփյուռքահայ դրամագետ (1911–2001 թթ.). 198, 262, 267, 269, 300, 325, 353, 358, 359, 368, 416, 418, 419, 440, 445, 459

ՊՐԱՎԵՐ ՅՈՇՈՒԱ – Իսրայելցի միջնադարագետ-պատմաբան (1917–1990 թթ.). 288, 293

ՊՕՂՈՍ – Առաքյալ, 13, 118

Ջ

ՋԱՀԱՆ – Կիլիկիո իշխան Մլեհի սպանության մասնակից (1175 թ.). 151

ՋԻԻԱՆ (տե՛ս Հովհաննես-Ջեհան). 414, 415, 551, 556

ՋՈՀԱՆԷՍ/ՋՈՀԱՆՆԷՍ (տե՛ս Հովհաննես-Ջեհան). 413, 421

ՋՈՀԱՆՆԷՍ (տե՛ս Հովհաննես՝ Հեթում Բ-ի կրոնավորական անունը). 343

ՋՈՒԱՆ (տե՛ս Հովհաննես-Ջեհան). 413

ՋՈՒԱՐՏ – Կիլիկիայում հաստատված անտիոքացի բարոն (1201 թ. հետո). 217

ՋՈՒՎԵՅՆԻ ՄՈՒՆԹԱԶԱՐԵԴԴԻՆ – XII դ. առաջին կեսի պարսիկ պատմիչ (չգիտվում XIII դ. պարսիկ պատմիչ Ջուվեյնի Ալաեդդինի հետ). 56

Ռ

ՌԱՅԼԻ-ՍՄԻԹ ՋՈՆԱԹԱՆ – Ժամանակակից անգլիացի պատմաբան, Խաչակրաց պատմության մասնագետ. 215

ՌԱՅՄՈՆԴ III (Ռեմունդ) – Տրիպոլիի կոմս (1152–1187 թթ.). 132

ՌԱՅՄՈՆԴ IV ԱՆՏԻՌՔԱՅԻ (Ռեմունդ) – Տրիպոլիի կոմս (1187–1189 թթ.), Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ III-ի անդրանիկ որդին, Ռայմոնդ-Ռուբենի հայրը (մահ. շուրջ 1195–1198 թթ.). 175–178, 210–213. տե՛ս նաև՝ Ըռեմնդ, Ռեմունդ, Ռեմնդ.

ՌԱՅՄՈՆԴ ՊՈՒԱՏԻՅԻ (Ռեմունդ) – Անտիոքի պրինց (1136–1149 թթ.). 106, 107, 517. տե՛ս նաև՝ Պայմունդ, Պեմունդ, Պետեիկ, Ռայմունդ, Ռեմունդ.

ՌԱՅՄՈՆԴ ՌՈՒԲԵՆ – Հայոց գահակից-թագավոր (1211–1216 թթ.), Անտիոքի պրինց (1216–1219 թթ.). 34, 38, 148, 210, 212–230, 234–236, 245–248, 274–276, 354, 366, 395, 415, 467, 475, 478, 481, 482, 488, 517. տե՛ս նաև՝ Ըռաբէն, Ըռովբէն, Ռորբին, Ռովբէն, Ռուբեն.

ՌԱՅՄՈՆԴ (տե՛ս Ռայմոնդ Պուատիեցի). 107

ՌԱՆՍԻՄԵՆ ՄՏԻՎԵՆ – Բրիտանացի պատմաբան-միջնադարագետ (1903–2000 թթ.). 150, 162, 170, 171, 174, 243, 248, 293

ՌԱՇԻԴԵԴԴԻՆ ՏԱՐԻՐ – Հուլավյան շրջանի հրեական ծագումով պարսիկ պետական պաշտոնյա եւ նշանավոր պատմիչ (1247–1318 թթ.). 369, 370, 373, 381, 386, 387

ՌԱԻԲԷՆ (տե՛ս Ռուբեն Գ.). 166

ՌԵՄՈՒՆԴ (տե՛ս Ռայմոնդ Պուատիեցի). 108

ՌԵՄՈՒՆԴ/ՌԵՄՆԴ (տե՛ս Ռայմոնդ IV Անտիոքացի). 175, 221

ՌԵՅՆԱԼԴ ՇԱՏԻՅՈՆՅԻ (Ռնադտ) – Անտիոքի պրինց (1153–1160 թթ.). 123, 524. տե՛ս նաեւ՝ Ռնադտ.

ՌԻՇԱՐԴ ԺԱՆ – Ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբան, հաշակրաց պատմության մասնագետ (ծնվ. 1921 թ.). 179, 275

ՌԻՋԱՐԴ I ԱՌՅՈՒԾԱՍԻՐՏ – Անգլիայի թագավոր (1189–1199 թթ.). 539. տե՛ս նաեւ՝ Ըոբչարդ.

ՌԻՋԵՐ ԷՐՄԻՆԵՅԻ կամ ԼԱՐՄԻՆԱՅԻ – Անտիոքացի բարոն (հիշատակված 1193 թ.). 173

ՌԻՏԱ (Ռիթա) – Կիլիկիո իշխան Ռուբեն Գի եւ Հայոց թագավոր Լեւոն Բ (I)-ի մայրը. 150, 219. տե՛ս նաեւ՝ Ըոբիթա.

ՌԻՏԱ (Ռիթա) – Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ի դուստրը, Սարգանդիքարի տեր Կոստանդնի կինը (1261–1274 թթ.). 294

ՌԻՏԱ-ՄԱՐԻԱ-ՔՍԵՆԻԱ – Բյուզանդական կայսրուհի (1296–1320 թթ.), Հայոց թագավոր Հեթում Բ-ի քույրը. 334–336, 350, 410. տե՛ս նաեւ՝ Ըոբիթա.

ՌԵԱՂՏ (տե՛ս Ռեյնալդ Շատրյունցի). 34, 524

ՌՈՐԵՆ/ՌՈՐԷՆ (տե՛ս Ռուբեն Գ). 166, 525, 526

ՌՈՐԵՐՏ ԱՆԺՈՒԱՅԻ – Սիցիլիայի եւ Նեապոլի թագավոր (1309–1343 թթ.). 391, 438, 532, 552. տե՛ս նաեւ՝ Ըռուպերտ.

ՌՈՐԷՆ (տե՛ս Ռուբեն՝ Լեւոն Ա-ի որդի). 515

ՌՈՐԷՆ (տե՛ս Ռուբեն Բ). 519

ՌՈՐԻՆ (տե՛ս Ռուբեն Ա). Ռորեն անվան Ռորինի եւ Ռորինայ թեքված

ձեւերում. 77, 321, 514

ՌՈՐԻՆ (տե՛ս Ռայմոնդ-Ռուբեն). 212, 221

ՌՈՒՄԱՆՈՍ IV ԴԻՈԳԵՆԵՍ – Բյուզանդական կայսր (1068–1071 թթ.). 68, 508, 564. տե՛ս նաեւ՝ Դիոսթեն, Կոստանդ Դիոսթեն Տիալոէն, Տիալոյոէն, Տիալոէն, Տիվալոէն, Տիոսթեն.

ՌՈՋԵՐ ՄՈՆՏԱՅԻ – Անտիոքի իշխանապետության գունդստապլ (1194–1201, 1216–1219 թթ.). 216. տե՛ս նաեւ՝ Ռոնէլ Տմունթ.

ՌՈՋԵՐ ՍԱԼԵՐՆԱՅԻ (Ռոնէր) – Անտիոքի պրինց (1112–1119 թթ.). 132, 514. տե՛ս նաեւ՝ Ուոնել.

ՌՈՍՏՈՄ – Թուրքմեն զորահրամանատար՝ պարտված Կիլիկիո իշխան Լեւոն Բ-ից 1187 թվականին. 169. տե՛ս նաեւ՝ Ռուստամ, Բուսթէմ.

ՌՈՎՐԷՆ (տե՛ս Ռուբեն Ա). 80

ՌՈՎՐԷՆ (տե՛ս Ռուբեն Գ). 164, 176, 211

ՌՈՎՐԷՆ (տե՛ս Ռուբեն՝ որդի Լեւոն Ա-ի). 117

ՌՈՎՐԷՆ (տե՛ս Ռայմոնդ-Ռուբեն). 211, 212, 218, 224

ՌՈՒԲԵՆ (ընդգրկում է նաեւ ՌՈՒԲԷՆ անվանաձեւը).

ՌՈՒԲԵՆ Ա – Կիլիկիո իշխան (1080–1095 թթ.). 53, 63–71, 73–81, 83, 88, 90, 95, 97, 102, 109. տե՛ս նաեւ՝ Ռորին, Ռովրէն, Ռուբին.

ՌՈՒԲԵՆ Բ – Կիլիկիո իշխան (1169–1170 թթ.). 128, 134, 136, 139–141, 143, 148, 468, 487, 488, 519. տե՛ս նաեւ՝ Ռորէն, Ռուբին.

ՌՈՒԲԵՆ Գ – Կիլիկիո իշխան (1175–1187 թթ.). 53, 72, 73, 101, 141, 149–153, 157–167, 171, 172, 175–

- 177, 210, 211, 219, 223, 224, 235, 264, 265, 415, 468, 474, 475, 480, 484, 485, 495, 497, 504, 519, 524–526, 566, 591. տե՛ս նաեւ՝ Ըոորեն, Ըոոփբէն, Ռոբեն, Ռոբէն, Ռոփբէն.
- ՌՌԻԲԵՆ** – Ալինախի՝ Հայոց թագավոր Լեւոն Գ (II)-ի որդու մկրտության անունը. 335, 336
- ՌՌԻԲԵՆ** – Հայոց թագավոր Կոստանդին Բ (I)-ին վերագրված անուն. 355
- ՌՌԻԲԵՆ** – Ռայմոնդ-Ռուբենի մկրտության անունը. 175, 210–213, 222
- ՌՌԻԲԵՆ ՈՐԴԻ ԼԵՒՈՆ Ա-ի** – Կիլիկիո իշխան Լեւոն Ա-ի որդին (1120–1141/2՝ թթ.). 105, 106, 112, 117. տե՛ս նաեւ՝ Ռոփբէն.
- ՌՌԻԲԵՆ ՈՐԴԻ ԼԵՒՈՆ Գ (II)-ի** – Հայոց թագավոր Լեւոն Գ (II)-ի որդին (1272–1274 թթ.). 334. տե՛ս նաեւ՝ Ըոորբէն.
- ՌՌԻԲԵՆ ՈՐԴԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ** – Կիլիկիո իշխան Կոստանդին Ա-ի ենթադրյալ որդին. 88
- ՌՌԻԲԵՆ ՈՐԴԻ ՀԵԹՈՒՄ Ա-ի** – Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ի որդին (մահացած մանուկ հասակում). 260, 294
- ՌՌԻԲԵՆ ՈՐԴԻ ՄԼԵՀԻ** – Կիլիկիո իշխան Մլեհի ենթադրյալ որդին. 149
- ՌՌԻԲԵՆ ՍՏՐԱՏԵԳՈՍ** – Լարիսայի եւ Հունաստանի հայազգի ստրատեգոս, Ռուբինյանների հավանական նախնին (հիշատակված 1018/9 թ.). 68, 69, 79
- ՌՌԻԲԷՆ (տե՛ս ՌՌԻԲԵՆ).**
- ՌՌԻԲԻՆ (տե՛ս Ռուբեն Ա).** Ռուբէն անվան Ռուբինի եւ Ռուբինայ թեքված ձեւերում. 66, 81, 95

- ՌՌԻԲԻՆ (տե՛ս Ռուբեն Բ).** Ռուբէն անվան Ռուբինի թեքված ձեւում. 134
- ՌՌԻՐՐՈՒԿ** – Հոլանդացի ֆրանցիսկյան վանական, Ֆրանսիայի Կուղովիկոս IX թագավորի դեսպանը մոնղոլական Մանգու խանի մոտ (1253–1254 թթ.). 19, 306
- ՌՌԻԴԿՈՂԵՆԲԵՐԳ** – Ֆրանսիացի պատմաբան, Լատին Արեւելքի ազգաբանության մասնագետ (1916–1994 թթ.). 37, 38, 43, 101, 102, 105, 106, 121, 149, 167, 176, 177, 229, 236, 280, 333–336, 341, 385, 409, 428, 441, 442, 447, 468, 469, 472–474, 476, 477, 479, 529, 531, 534
- ՌՌԻՍՏԱՄ (տե՛ս Ռոստոմ).** 235, 566
- ՌՕՃԵՆՆ ՏՄՈՒՆԹ** (տե՛ս Ռոջեր Մոնտացի). 217

Ս

- ՍԱԱՏԵԹՅԱՆ ՍՄԲԱՏ** – Եպիսկոպոս, Կարնո Հայոց առաջնորդ, բանասեր (1871–1915 թթ.). 146, 149, 486, 590
- ՍԱԼՀԱՏԻՆ (տե՛ս Սալահեդդին).** 161, 525, 538
- ՍԱԼՀԵԴԴԻՆ (Սալահատին)** – Սալահեդդին Յուսուֆ Իբն-Ալյուբ. Ալյուբյան հարստության հիմնադիր, եգիպտոսի եւ Սիրիայի սուլթան (1169–1193 թթ.). 168, 169, 171, 183, 195, 231, 240, 497, 499, 500, 523, 538. տե՛ս նաեւ՝ Սալահատին, Սալահտին, Սալահատին.
- ՍԱԼՀԱՏԻՆ (տե՛ս Սալահեդդին).** 525
- ՍԱԼՀԱՏԻՆ (տե՛ս Սալահեդդին).** 523

ՍԱՀԱԿ Ա ՊԱՐԹԵՒ – Հայոց կաթողիկոս (387–439 թթ.). 522. տե՛ս նաեւ՝ Սհակ.

ՍԱՄՈՒԵԼ (ընդգրկում է նաեւ ՍԱՄՈՒԷԼ անվանաձեւը).

ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՑԻ – XII դ. հայ պատմիչ, որի ժամանակագրությունը հասնում է մինչեւ 1163 թ. 15, 23, 64–67, 70–74, 79, 81, 82, 84, 89, 100, 102, 103, 105–108, 111, 112, 114, 145, 150, 153, 160, 165, 169, 180, 188, 202, 203, 240, 242–245, 247, 250, 254, 271, 273, 276–281, 296, 335, 338, 339, 345, 347, 349–353, 355–360, 365, 367–370, 377, 380, 384–387, 390, 391, 393–396, 398–404, 406, 407, 416, 417, 423, 425, 446, 449, 461, 531, 534, 536, 560, 562, 570, 571, 573, 582, 589

ՍԱՄՈՒԵԼ ՍԿԵՒՈԱՅԻ – Ներսես Լամբրոնացու կենսագիրը (1190 թ.). 99

ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ ԽԱՉԻԿ – Հայ իրավագետ-պատմաբան (1873–1940 թթ.). 39, 489, 490, 590

ՍԱՄՈՒԷԼ (տե՛ս ՍԱՄՈՒԵԼ).

ՍԱՆՈՒՏՈ ՄԱՐԻՆՈ – Վենետիկցի աշխարհագրագետ (XIV դ.). որն իր ճանապարհորդությունների ընթացքում ի շարս այլ երկրների այցելել է նաեւ Կիլիկյան Հայաստան: Չպետք է շփոթել Սանուտո Մարինո կրտսերի հետ (1466–1536 թթ.). 548

ՍԱՐԳԻՍ – Կիլիկեցի հայ վարդապետ (հիշատակված 1230 թ.). 257

ՍԱՐԳԻՍ – Հայ եպիսկոպոս (հիշատակված 1313 թ.). 392

ՍԱՐԳԻՍ – Սյունյաց (Նորավանքի) եպիսկոպոս (1216–1240 թթ.). 292

ՍԱՐԳԻՍ Ա ՍԵԻԱՆՑԻ – Հայոց կաթողիկոս (992–1019 թթ.). 198, 496, 510

ՍԱՐԳԻՍ ՊԻՄԱԿ – XIV դ. կիլիկեցի հայ մանրանկարիչ. 280, 345, 347, 349, 352, 353, 377, 582

ՍԱՐԳԻՍՅԱՆ ԲԱՐՍԵՂ – Մխիթարյան միաբան, բանասեր, ձեռագրագետ (1852–1921 թթ.). 398, 582

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԱՇՈՏ – Ժամանակակից հայ պատմաբան (ծնվ. 1951 թ.). 5, 581

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԳԱԳԻԿ – Հայ պատմաբան, արեւելագետ (1926–1998 թթ.). 62, 450, 590

ՍԵՆԵՔՐԵՐԻՄ (ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ) ԱՐԾՐՈՒՆԻ – Վասպուրականի թագավոր (1003–1021 թթ.). 184, 201, 240, 472

ՍԷԹ – Աստվածաշնչական նահապետ, Ադամի եւ Եվայի որդին. 48

ՍԸՄԲԱՏ (տե՛ս Սմբատ՝ Հայոց թագավոր). 569

ՍԻԲԻԼ – Անտիոքի դքսուհի (1183–1194 թթ.). 161

ՍԻԲԻԼ – Երուսաղեմի թագուհի (1185–1190 թթ.). 167, 168, 185, 252

ՍԻԲԻԼ – Հայոց թագուհի (1210–1219 թթ.). 223, 233

ՍԻՄԵՈՆ Ա ԵՐԵՒԱՆՑԻ – Հայոց կաթողիկոս (1763–1780 թթ.). 560

ՍԻՄՈՆ – Ռապանի ֆրանկ իշխան, Թորոս Բ-ի աները (հիշատակված 1140-ական թթ.). 115, 135

ՍԻՄՈՆ ՍԵՆԿՈՒԵՆՏԻՆՑԻ – XIII դ. Դոմինիկյան միսիոներ-ճանապարհորդ. 299

ՍԻՆԱՆ ՌԱՇԻԴԵԴԴԻՆ – Սիրիական Իսմայելիտների առաջնորդ (1164–1193 թթ.), լատինական աղբյուրնե-

- րում հիշատակված «Լեոնների ծերունի» անունով. 244
- ՍԻՊԻԼ – Հայոց Լեւոն Գ (II) Թագավորի դուստրը (ծնվ. 1269 թ., մահացած մանուկ հասակում). 334. տե՛ս նաեւ՝ Սպիլ.
- ՍԻՊԻԼ – Հայոց Լեւոն Գ (II) Թագավորի դուստրը (ծնվ. 1276 թ., մահ. թ. անհայտ). 335. տե՛ս նաեւ՝ Սպիլ.
- ՍԿԻԼԻՅԵՍ (տե՛ս Հովհաննէս Սկիլիցես). 68–70
- ՍՀԱԿ (տե՛ս Սահակ Ա Պարթեւ). 522
- ՍՄԲԱՏ – Ասկուռասի տեր, Կիլիկիոյ մարաշախտ (1307–1316 թթ.). 427, 530
- ՍՄԲԱՏ – Հայոց Թագավոր (1296–1298 թթ.). 101, 148, 323, 334–336, 342, 343, 348–360, 362, 365, 367, 385, 386, 468, 473, 478, 481, 482, 488. տե՛ս նաեւ՝ Սմայթ, Սմայատ, Սուժայատ.
- ՍՄԲԱՏ – Պապեռոնի տեր (մահ. 1152 թ.). 263
- ՍՄԲԱՏ – Սմբատ Բ Աշոտյան. Սյունյաց Թագավոր (1040–1044 թթ.). 473
- ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ կամ ԳՈՒՆԴՍԱՊԷ – XIII դ. հայ քաղաքական գործիչ, ժամանակագիր եւ իրավագետ. 10, 23, 31, 38–44, 63, 66, 67, 71–74, 76, 77, 79–82, 85, 87, 89, 100, 102, 105–108, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 123, 125–129, 134, 136, 137, 139, 145, 149–153, 158–161, 163, 169, 170, 173, 175–178, 180, 184, 188, 189, 191, 200, 202, 211, 212, 217–224, 226–229, 232, 234–237, 239–241, 246–250, 254–257, 259, 264–267, 271, 273–280, 283–285, 292–299, 303, 304, 307–309, 316–319, 322, 336, 342, 347, 356, 362, 382, 384, 391, 393, 394, 398–404, 406, 423, 426, 429, 432, 466, 468–477, 479, 480, 483–485, 489–491, 501, 502, 528, 531, 532, 536, 540, 582, 583, 588. տե՛ս նաեւ՝ Սմայթ.
- ՍՄԲԱՏ ՍՐԲԵԼՅԱՆ – Սյունյաց իշխան (մահ. 1273 թ.). 30
- ՍՄԼՍՐԹ – Իզզեդդին Իղան Սամաւի-Մաութ (արաբերէն՝ «մահաթուն»). Մամլուքյան զորավար (հիշատակված 1266 թ.). 542
- ՍՄՊԱԹ (տե՛ս Սմբատ՝ Հայոց Թագավոր). 349, 350
- ՍՄՊԱԹ (տե՛ս Սմբատ Սպարապետ). 348
- ՍՄՊԱՏ (տե՛ս Սմբատ՝ Հայոց Թագավոր). 349, 351, 355
- ՍՅՈՒՐՄԵԼՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ – Բառարանագիր, թվարան, տոմարագետ, Մխիթարյան միաբան (1751–1827 թթ.). 589
- ՍՅՈՒՐՄԵԼՅԱՆ ԱՐՏԱՎԱԶԴ – Արքեպիսկոպոս, բանասէր, պատմաբան (1889–1951 թթ.). 184, 190, 590
- ՍՈՆԿՈՒՐ ԱԼԱՇԿԱՐ ՇԱՄՍԵԴԻՆ (Սնդուր աշխարհ) – Մամլուքյան եգիպտոսի սուլթան Բայբարսի (1260–1277 թթ.) զորավարներից. 293, 294
- ՍՈՍԹԵՆԵՍ/ՍՈՍԹԵՆԵՍ – Կիլիկեցի վարդապետ (հիշատակված 1113 թ.). 512
- ՍՈՒԼԵՅՄԱՆ ԻԲՆ-ԿՈՒԹՈՒԼՄԻՇ (Սուլիման որդի Գղմուշի) – Ռումի Սելջուկյան սուլթան (1077–1086 թթ.). 84, 565. տե՛ս նաեւ՝ Սուլիման.
- ՍՈՒԼԹԱՆ – Հովհաննէս-Ջեհան Լուսինյանի կինը, Հայոց Թագավոր Լեւոն

Չ (V)-ի մայրը. 410, 433, 434, 453
 ՍՈՒԼԻՄԱՆ (տե՛ս Սուլեյման Իբն-Կու-
 թուլմիշ). 84
 ՍՈՒՄՊԱՏ (տե՛ս Սմբատ՝ Հայոց թա-
 գավոր). 352
 ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ ԱԼԵՔՍԵՅ – Խորհրդա-
 հայ իրավագետ-պատմաբան (1907–
 1981 թթ.). 44, 318, 319, 482, 590
 ՍՊԻԼ (տե՛ս Սիպիլ՝ դուստր Լեւոն Գ-ի,
 ծնվ. 1269 թ.). 442
 ՍՊԻԼ (տե՛ս Սիպիլ՝ դուստր Լեւոն Գ-ի,
 ծնվ. 1276 թ.). 443
 ՍՊԻԼ – 1341/2 թ. ընդօրինակված հա-
 յերեն մի ձեռագրի ստացող. 414
 ՍՏԵՓԱՆԵ – Հայոց թագավոր Լեւոն Գ
 (II)-ի որդին (ծնվ. 1281 թ., մահ.
 մանուկ հասակում). 334, 335
 ՍՏԵՓԱՆԵ/ՍՏԵՓԱՆԷ – Կիլիկիո իշխան
 Լեւոն Ա-ի որդին, Կիլիկիո իշխան-
 ներ Թորոս Բ-ի եւ Մլենի եղբայրը,
 Կիլիկիո իշխաններ Ռուբեն Գ-ի եւ
 Լեւոն Բ (I)-ի հայրը (մահ. 1162 թ.).
 53, 105, 106, 112, 117–123, 143,
 149, 150, 183, 235, 320, 482, 515,
 566. տե՛ս նաեւ՝ Ստեֆանէ.
 ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԳԱԽԵԻԿ – Խորհրդահայ
 գրականագետ, թատերագետ (1909–
 1989 թթ.). 590
 ՍՏԵՓԱՆՈՍ – XIII դ. հայ եպիսկոպոս,
 ժամանակագիր. 153, 188, 582
 ՍՏԵՓԱՆՈՍ – Սեւերակի մահմեդա-
 կանացած հայ էմիր Նիկիֆառի
 որդին (մահ. 1113 թ.). 501. տե՛ս
 նաեւ՝ Հստեփաննոս.
 ՍՏԵՓԱՆՈՍ/ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ –
 Սյունյաց մետրապոլիտ, պատմագիր
 (մահ. 1304 թ.). 20, 31, 121, 198,
 290, 292, 326–332, 334, 340, 377,
 500, 508, 582

ՍՏԵՖԱՆԷ (տե՛ս Ստեփանե/Ստեփանէ).
 105, 117, 120, 515, 519, 524, 538
 ՍՏԵՖԱՆԻ (տե՛ս Քեֆանո). 334, 335
 ՍՏԵՖԱՆԻ-ՌԻՏԱ – Երուսաղեմի թագու-
 հի (1214–1220 թթ.), Հայոց Լեւոն
 Բ (I) թագավորի դուստրը. 223,
 224, 242, 469
 ՍՏՅՈՒԱՐՏ ԱՆԳՈՒՍ ԴՈՆԱԼ – Ժամա-
 նակակից բրիտանացի արեւելա-
 գետ. 341, 343, 345, 350, 362,
 369, 371, 374, 387
 ՍՐԱՊՅԱՆ ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ – Հայ բանա-
 սեր, բնագրագետ (1918–2000 թթ.).
 45, 60, 590

Վ

ՎԱՀՐԱՄ – Հայ իշխան, Գագի տեր, Աղ-
 բուլայի հայրը, մոնղոլների 1242/3 թ.
 իկոնիական արշավանքի մասնա-
 կից. 304
 ՎԱՀՐԱՄ – Հայոց Գրիգոր Բ Վկայա-
 սեր կաթողիկոսի (1066–1105 թթ.)
 աշխարհական անունը. 511, 512.
 տե՛ս նաեւ՝ Վարհամ.
 ՎԱՀՐԱՄ ՄԱՐԱԶԱԽՏ – Կոռիկոսի
 իշխան, Կիլիկիո մարաշախտ (մահ.
 1221 թ.). 228, 229, 245–247, 276,
 482
 ՎԱՀՐԱՄ ՐԱՔՈՒՆԻ – Լեւոն Գ (II) Հա-
 յոց թագավորի (1269–1289 թթ.)
 քարտուղարը, ժամանակագիր, մեկ-
 նիշ, փիլիսոփա. 23, 33, 45–57, 62,
 67, 70, 79, 80, 82, 86, 87, 89, 90,
 97, 100, 102, 104, 110–112, 114,
 117, 118, 122, 126–129, 134–136,
 139, 140, 142, 145, 150, 153, 158,
 159, 164, 165, 169, 180, 188, 200,
 202, 204, 206, 212, 228, 242, 245,

- 254, 259, 260, 264, 271, 276, 280, 283, 293, 294, 296, 316–318, 320, 333, 338, 505, 582, 583, 588
- ՎԱՂԱՐՇԱԿ** – Հայոց ավանդական թագավոր (մ.թ.ա. II դ.). 470
- ՎԱՆԻՆԵ** – Սասունի իշխան Չորտուանեյ Մամիկոնյանի (մահ. 1165 թ.) կինը, Հեթում եւ Շահնշահ Սասունցիների մայրը, Գրիգոր Գ Տղա կաթողիկոսի քույրը. 177, 506
- ՎԱՍԱԿ** – Կոստանդին Գունդստապլի հայրը, Լեւոն Բ (I) թագավորի քեռին. Լամոսի, Ասկուռասի եւ Պապեռոնի տեր (1165–1199 թթ.). 273. տե՛ս նաեւ՝ Վասիլ.
- ՎԱՍԱԿ** – Կոստանդին Գունդստապլի որդին, Ճանճի բերդի տեր (մահ. 1284 թ.). 274, 429, 430–432
- ՎԱՍԱԿ** – Կոստանդին Նդիրցու որդին, Ճանճի բերդի տեր (մահ. 1328 թ.). 429, 432, 529
- ՎԱՍԱԿ** – Սասունի իշխան Վիգենի (մահ. 1176 թ.) որդին. 177, 506
- ՎԱՍԱԿ** – Սյունյաց թագավոր (999–1040 թթ.). 473
- ՎԱՍԻԼ I** – Բյուզանդական կայսր (867–886 թթ.). 204
- ՎԱՍԻԼ II ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆ** – Բյուզանդական կայսր (976–1025 թթ.). 68, 197
- ՎԱՍԻԼ** – Բարձրբերդի տեր (մահ. 1152 թ.). 263
- ՎԱՍԻԼ** – 1296 թ. ընդօրինակված հայերեն մի ձեռագրի գրիչ. 350, 352, 354
- ՎԱՍԻԼ** – Կիլիկիո արքունի քարտուղար (հիշատակված 1336–1337 թթ.). 406, 407
- ՎԱՍԻԼ** – Կիլիկիո խնամակալ (1373–1374 թթ.), Թորոս Կապանցու որդին, Լիպարիտի եղբայրը. 456, 488
- ՎԱՍԻԼ** – Կոստանդին Գունդստապլի հորը՝ Վասակին վերագրված անուն. 273
- ՎԱՍԻԼ** – Հայոց թագավոր Լեւոն Ե (IV)-ի խոստովանահայրը (հիշատակված 1331 թ.). 278
- ՎԱՍԻԼ** (տե՛ս Գող Վասիլ). 21, 93, 138, 291, 497, 504, 512
- ՎԱՍԻԼ ՊԱՆՆԱՎՈՒՆԻ** – Կարկառի իշխան (1146–1149 թթ.), Գրիգոր Գ եւ Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսների եղբայրը. 522
- ՎԱՍԻԼ ՏՂԱ** – Քեսունի եւ Ռապանի հայ իշխան (1112–1116 թթ.). 94, 95
- ՎԱՍԻԼԵՒ ԱՇԽՍԱՆԴ** – Ռուս տարագիր բյուզանդագետ (1867–1953 թթ.). 157, 158
- ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼԵՅԻ** – XVII դ. հայ մատենագիր (մահ. 1271 թ.). 15, 20, 31, 66, 67, 79–81, 89, 102, 112, 114, 122, 153, 159, 177, 180, 181, 187, 188, 199, 201–203, 244, 249, 250, 254, 268, 289, 292, 293, 306, 308, 309, 311, 313, 505, 583, 586
- ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՇԿԵՒՈՐՅԻ** – Հայ գրիչ (հիշատակված 1187–1192 թթ.). 165, 166
- ՎԱՐԶԱՄ** (տե՛ս Վահրամ՝ Գրիգոր Բ Վկայասեր). 512
- ՎԵԳԻՆ/ՎԵԿԻՆ** – (տե՛ս Վիգեն Սասունցի). 506
- ՎԵՆԿ** (տե՛ս Վիգեն Սասունցի). 177, 506

ՎԻԳԵՆ ՍԱՍՈՒՆՅԻ – Սասունի իշխան
XII դ. 60–70-ական թթ. (մահ.
1176 թ.). 109, 506. տե՛ս նաեւ՝
Վեգէն, Վեկէն, Վենկ.
ՎԻԼԲՐԱՆԴ ՕԼԴԵՆԲՈՒՐԳՅԻ – Գերմա-
նացի ճանապարհորդ-քահանա, որը
1211–1212 թթ. այցելել է Կիլիկիա.
222, 528
ՎԻԼՀԵԼՄ ՏՅՈՒՐԱՅԻ – Խաչակրաց պատ-
միչ (մահ. 1185 թ.). 123, 124, 126,
129, 130, 135, 144, 147, 215
ՎԻՅԱՄ ՖԱՐԱԲԵԼՅԻ – Ռայմոնդ-Ռու-
բենի դեմ 1219 թ. կազմակերպված
դավադրության պարագլուխ. 227

S

ՏԱԼԻԹԱ – Հայոց Լեւոն Բ(I) Թագավո-
րի քույրը. Զիբեյլի տեր Բերտրան
I-ի (1193–1217 թթ.) կինը. 247
ՏԱՃԱՏ – Տարոնի իշխան Ջորտուանել
Մամիկոնյանի հայրը (XI դ.). 514
ՏԱՄՈՒՐՏԱՇ (տե՛ս Տիմուրտաշ). 547
ՏԱՆԿՐԵԴ (Տանգրի) – Անտիոքի խնա-
մակալ (1101–1103, 1104–1111 թթ.),
Անտիոքի պրինց (1111–1112 թթ.).
132, 148
ՏԱՇՅԱՆ ՀԱԿՈԲՈՍ – Հայ բանասեր,
պատմաբան, Մխիթարյան միաբան
(1866–1933 թթ.). 416, 583
ՏԱՏՈՅԱՆ ՍԵԴԱ – Ժամանակակից
սփյուռքահայ պատմաբան, Բեյրու-
թի Ամերիկյան համալսարանի պրո-
ֆեսոր (ծնվ. 1942 թ.). 504
ՏԵՏԵՅԱՆ ԺԵՐԱՐ – Ժամանակակից
ֆրանսահայ պատմաբան, Հայաս-
տանի ԳԱԱ ակադեմիկոս (ծնվ.
1942 թ.). 63, 69, 70, 74, 85–87,

90–97, 101, 106, 108, 109, 118, 136,
233, 278, 281, 397, 501, 502, 504
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ-ԻՍԿԵՆԴԵՐՅԱՆ ԳԱ-
ԼՈՒՍ – Պատմաբան, հայ-խաչա-
կրաց հարաբերությունների ուսում-
նասիրող (1880 թ. – ?). 86, 91
ՏԵՐ-ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ – Սփյուռ-
քահայ մտավորական, բժիշկ (1882–
1975 թթ.). 546, 590
ՏԵՐ-ՂԵՌՈՆԴՅԱՆ ԱՐԱՄ – Խորհրդահայ
պատմաբան, արաբագետ (1928–
1988 թթ.). 17, 579, 591
ՏԵՐ-ՂԵՌՈՆԴՅԱՆ ՎԱՀԱՆ – Ժամանա-
կակից հայ պատմաբան (ծնվ.
1961 թ.). 153, 591
ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ՆԵՐՍԵՍ – էջմիած-
նի միաբան, սարկավազ, բանասեր,
Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակա-
գրության հրատարակիչներից մեկը
(1898 թ.). 580
ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆ ԱՐՇԱԿ – էջմիածնի
միաբան, բանասեր-աղբյուրագետ
(XIX դ.). 70, 582
ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ ՍԻՐԱՐՓԻ – Ֆրանսա-
հայ բյուզանդագետ եւ հայագետ
(1896–1989 թթ.). 188, 189, 233,
261, 267
ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ԼԵՒՈՆ – Սուլյն գրքի
հեղինակը. բանասեր, պատմաբան,
արեւելագետ (ծնվ. 1945 թ.). 24, 27,
32, 33, 67, 70, 73, 81, 84, 85, 117,
123, 124, 143, 144, 182, 184, 189,
193, 200, 203, 204, 215, 216, 225,
230, 258, 261, 307, 315, 319, 322,
323, 325, 329, 389, 397, 422, 446,
503, 504, 523, 577–579, 582, 591
ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԳԵՒՈՐԳ – Ժամա-
նակակից հայ պատմաբան-ձեռա-

- գրագետ (ծնվ. 1951 թ.). 581, 582, 591
- ՏԷՄՈՒՐՏԱՆ (տե՛ս Տիմուրտաշ). 570
- ՏԻԱՅԺԷՆ (տե՛ս Ռոմանոս IV Դիոգենես). 508
- ՏԻԱՎՈՅԺԷՆ (տե՛ս Ռոմանոս IV Դիոգենես). 508
- ՏԻԱԽԺԷՆ (տե՛ս Ռոմանոս IV Դիոգենես). 508
- ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ – Հայոց թագավոր (մ.թ.ա. 96–55 թթ.). 450, 589
- ՏԻԳՐԱՆ ՊԻԱԿԱՆԱՑԻ – Բարձրբերդի տեր Վասիլի եղբայրը (մահ. 1152 թ.). 263
- ՏԻՄՈՒՐՏԱՆ (Տմուրտաշ, Տուժուրտաշ) – Մարգինի ճյուղի Արտուքյան էմիր (1122–1152 թթ.). 519. տե՛ս նաե՛ Տուրմրտաշ.
- ՏԻՄՈՒՐՏԱՆ – Ռումի երկրի մոնղոլ կուսակալ (1317–1327 թթ.). 404, 547, 570. տե՛ս նաե՛ Տամուրտաշ, Տէմուրտաշ.
- ՏԻՎԱԽԺԷՆ (տե՛ս Ռոմանոս IV Դիոգենես). 508
- ՏԻՐԱՄԱՅՐ (տե՛ս Մարիամ Աստվածածին). 220, 515
- ՏԻՐԱՑՈՒ – Եպիսկոպոս, Ս. Քաղեի վանքի առաջնորդ (հիշատակված 1284–1293 թթ.). 326
- ՏԻԾԺԷՆ (տե՛ս Ռոմանոս IV Դիոգենես). 508
- ՏԵԴԻՆ (տե՛ս Կոստանդին Բ (I)). 355, 356
- ՏՈՂՐՈՒԼ (Տուղրիլ) – Սելջուկյան սուլթան (1055–1063 թթ.). 15
- ՏՈՒՂՐԻԼՇԱԼ ՄՈՒԳԻՍԵԴԴԻՆ – Քիլիջ-Արսլան II-ի որդին, Աբխստանի էմիր (1192–1201 թթ.), Կարնո էմիր (1201–1225 թթ.). 183, 234

- ՏՈՒՐՄՐՏԱՆ (տե՛ս Տիմուրտաշ՝ Արտուքյան էմիր). 519
- ՏՈՒՐՊԱ – Մոնղոլ բյուրապետ (հիշատակված 1264 թ.). 309
- ՏՐԿԱՏ Գ ՄԵԾ – Հայոց թագավոր (298–330 թթ.). 393

Ր

- ՐՈՒՍԹԷՄ (տե՛ս Ռոստոմ). 235

Փ

- ՓԱՐՎԱՆԱ ՄՈՒԻՆԵԴԴԻՆ – Ռումի Սելջուկյան սուլթանության վեզիր (1244–1277 թթ.). 312, 313, 334
- ՓԵՌ (տե՛ս Պետրոս I). 555
- ՓԵՌ (տե՛ս Պետրոս III). 544
- ՓԻԼԱՏՈՍ (տե՛ս Փիլարոս Վարաժնունի). 31
- ՓԻԼԱՏՈՍ ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻ – Հյուսիսային Ասորիքում եւ Կիլիկիայում ստեղծված հայկական առաջին պետության հիմնադիր (1170-ական թթ. – 1186 թ.). 21, 31, 75, 83–85, 147, 502, 561, 564, 565, 588. տե՛ս նաե՛ Փիլառոս, Ֆիլառոս.
- ՓԻԼԻՊ (տե՛ս Փիլիպոս). 251
- ՓԻԼԻՊՈՍ (Ֆիլիպ) – Հայոց թագավոր (1222–1225 թթ.). 31, 210, 236, 247, 249–256, 268, 276, 286, 295, 422, 475, 485, 488, 490. տե՛ս նաե՛ Փիլիպ, Փիլիպպոս, Ֆիլիպ.
- ՓԻԼԻՊՊՈՍ (տե՛ս Փիլիպոս). 253, 568
- ՓԻՐԱԼԵՄՅԱՆ ՂԵՒՈՆԴ – Բանասեր, ձեռագրագետ, բանաստեղծ, հրապարակախոս, եկեղեցական գործիչ (1830–1891 թթ.). 363

Ք

ՔԱՌԻ ՊԻՏԵՐ – Ժամանակակից բրիտանացի հայագետ, լոս Անջելեսի համալսարանի Հայագիտության ամբիոնի վարիչ. 62, 269

ՔԱՍՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԴ – Ժամանակակից լիբանանահայ պատմաբան (ծնվ. 1937 թ.). 64, 69, 74, 75, 80, 83, 86, 87, 91, 92, 94, 95, 150, 151, 495, 591

ՔԵՂԱԹԱԻ (տե՛ս Քեյխաթու). 545

ՔԵՂԱԹՈՒ (տե՛ս Քեյխաթու). 544

ՔԵՄԱԼԵԴԴԻՆ ԻԲՆ ԱԼ-ԱԴԻՄ – Արաբ պատմիչ (1192–1262 թթ.). 137

ՔԵՅԻԱԹՈՒ – Մոնղոլական Իրանի Իլխան (1291–1295 թթ.). 331, 340, 544. տե՛ս նաեւ՝ Քեղաթաւ, Քեղաթու.

ՔԻԹՊՈՒՂԱ (տե՛ս Կիտբուղա). 309

ՔԻԼԱՂՊՅԱՆ ԵՂԻԱ – Մխթարյան միաբանության ընդհանուր արքահայր (ծնվ. 1953 թ., ընտրված 2000 թ.). 581

ՔԻԼԻՋ-ԱՐՍԼԱՆ II (Խլիճ Ասլան) – Ռումի Սելջուկյան սուլթան (1156–1192 թթ.). 168, 183, 471, 525, 566, 567. տե՛ս նաեւ՝ Խլիճ Ասլան, Ղիճ Ասլան.

ՔՅՈՒԼ ՀԵՆՐԻԵՏ – Ժամանակակից գերմանացի միջնադարագետ-պատմաբան (ծնվ. 1969 թ.). 441, 442, 450, 454, 462, 563

ՔՅՈՒՐՔՅՅԱՆ ՎԱՀԱՆ (տե՛ս Բակուրյան). 586

ՔՈՒՐԴ – Վաչե Վաչուտյանի որդին, Արագածոտնի իշխան (1235–1267 թթ.). 308

ՔՍԵՆԻԱ (տե՛ս Ռիտա-Մարիա-Քսենիա). 350

Օ

ՕԼԻՎԻԵ (Ուլիվէր) – Անտիոքի իշխանապետության սենեկապետ՝ հաստատված Կիլիկիայում (հիշատակված 1193 եւ 1201 թթ.). 216. տե՛ս նաեւ՝ Ուլիվէր.

ՕԼՋԵՅՔՈՒ ԽՈՒԴԱԲԱՆԴԱ – Մուհամմեդ Խուդաբանդա Օլջեյթու. Մոնղոլական Իրանի Իլխան (1304–1317 թթ.). 371, 373, 374, 381–383, 386, 387, 389, 570–572. տե՛ս նաեւ՝ Խարբանդա, Խարբանտա, Խարպանտա, Ղարբանտա, Ղարպանտա.

ՕՂՈՒԳՅԱՆ (ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ) ԱԲԵԼ – Քահանա, Ժամանակակից հայ պատմաբան-աստվածաբան (ծնվ. 1959 թ.). 341, 343, 376, 391, 398, 591

ՕՆՅՐՈՒԱ III ՏՈՐՈՆԱՅԻ – Անդրհորդանանի տեր (1168–1173 թթ.). 566

ՕՇԻՆ (ընդգրկում է նաեւ ԱԻՇԻՆ անվանաձեւը).

ՕՇԻՆ Ա – Համբրոնի իշխան (1073–1112 թթ.). 85, 99

ՕՇԻՆ Բ – Համբրոնի իշխան (1143–1170 թթ.). 100, 262–264, 518

ՕՇԻՆ Գ – Համբրոնի իշխան (1216–1218 թթ.). 265

ՕՇԻՆ – Կանչի բերդի տեր, Հեթում Կոռիկոսցի պատմիչի եղբայրը (հիշատակված 1293 թ.). 342

ՕՇԻՆ – Կիլիկեցի իշխան, Թորոս իշխանի (մահ. 1388 թ.) հայրը. 551, 558

ՕՇԻՆ – Կիլիկիո իշխան Թորոս Ա-ի (1100–1129 թթ.) ենթադրյալ որդին. 102

ՕՇԻՆ – Կիլիկիո սենեշալ եւ գունդ-ստապլ, Սմբատ Սպարապետի որդին (մահ. 1307 թ.). 199, 342, 348, 369

ՕՇԻՆ – Կոստանդին Գունդստապլի որդին (մահ. 1265 թ.). 277, 542

ՕՇԻՆ – Հայոց թագավոր (1308–1320 թթ.). 101, 241, 259, 334–336, 371, 379–401, 403, 408, 410, 412, 419, 424, 428, 429, 437, 468, 478, 530, 532, 535, 544, 546, 547, 551, 552, 562, 570, 571

ՕՇԻՆ – Հայոց թագավոր Կոստանդին Դ (III)-ի որդին (մահ 1256 թ.). 429, 432, 440, 441

ՕՇԻՆ ՊԱՅԼ – Կոռիկոսի կոմս, Հայոց Լեւոն Ե (IV) թագավորի խնամակալ (1320–1329 թթ.). 87, 393, 395–405, 410, 426, 429, 430, 437, 482, 488, 532, 547

ՕՇԻՆ – Օշին Բակուրեանց. Կիլիկեցի իշխան, արքունի սպասալար (հիշատակված 1296 թ.). 348

ՕՏՈՆ I ՄԵԾ – Գերմանիայի թագավոր (936–973 թթ.), Սրբազան Հռոմեական կայսր (962–973 թթ.). 10

ՕՏՈՆ IV (Աղ) – Գերմանական կայսր (1198–1218 թթ.). 221, 222. տե՛ս նաեւ՝ Աղ.

ՕՐՔԵԼԻ ՀՈՎՍԵՓ – Հայ արեւելագետ, հնագետ, Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի հիմնադիր (1887–1961 թթ.). 97

ՕՐՐԱՆՅԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ – Պոլսո պատրիարք (1896–1908 թթ.), աստվածաբան, եկեղեցական պատմաբան (1841–1918 թթ.). 63, 76, 88, 101, 149, 153, 171, 180, 184, 191, 193–195, 199, 201, 202, 212, 220, 234,

277, 328, 329, 332, 343, 346, 350, 375, 376, 378, 384, 387, 388, 391, 406, 407, 414, 415, 421, 422, 435, 486, 517, 567, 591

Յ

ՅԱՆՐԵԴԴԻՆ ԿԱՐԱ-ԱՐՍԼԱՆ – Հիսն-Քեֆայի եւ Ամիդի ճյուղի Արտուրյան էմիր (1144–1167 թթ.). 523. տե՛ս նաեւ՝ Խար-Ասլան.

ՅԱՐԱՃ ԱՍՈՐԻ – XIII դ. ասորի բժիշկ, «Բժշկարան ձիոյ» աշխատության հեղինակ-թարգմանիչը. 354, 583

ՅՐՏՐՈՒԿ (տե՛ս Յրիգրիխ I Շիկամորուս). 538

ՅԻԼԱՌՏՈՍ (տե՛ս Փիլարտոս Վարաժնունի). 561, 564, 565

ՅԻԼԻՊ – Կոստանդին Գունդստապլի դուստրը, Հայոց Հեթում Ա թագավորի քույրը. 429, 430

ՅԻԼԻՊ (տե՛ս Փիլիպոս՝ Հայոց թագավոր). 247–249, 251, 568

ՅԻԼԻՊ II ՕԳՅՈՒՍ – Ֆրանսիայի թագավոր (1180–1223 թթ.). 155, 249, 538

ՅԻԼԻՊ III – Ֆրանսիայի թագավոր (1270–1285 թթ.). 543, 544

ՅԻԼԻՊ IV – Ֆրանսիայի թագավոր (1285–1314 թթ.). 544

ՅԻԼԻՊ VI – Ֆրանսիայի թագավոր (1328–1350 թթ.). 406

ՅԻԼԻՊ ԱՆԺՈՒԱՅԻ – Տարանտոյի պրինց եւ Կոստանդնուպոլսի տիտղոսակիր կայսր, Հայոց Մարիոն թագուհու պապը. 438, 532, 552

ՅԻԼԻՊ ՇՎԱՐԻԱՅԻ – Գերմանական կայսր (1198–1208 թթ.). 221

Ֆիլիպ – Բյուզանդական կայսրուհի (1214–1215 թթ.), Կիլիկիո իշխան Ռուբեն Գ-ի դուստրը. 177, 223, 265

Ֆիլի – Հայոց թագավոր Լեոն Գ (II)-ի դուստրը (ծնվ. 1266 թ., մահ. թ. անհայտ). 334, 542

Ֆիլի ԿՈՄՍՈՒՂԻ – Կոռիկոսի կոմս (1329–1344 թթ.) Բոհեմունդ Լուսինյանի կինը, Կիլիկիո խնամակալ (1373–1374 թթ.). 456, 488

Ֆոկկ ԱՆԺՈՒԱՅԻ (Ֆուք) – Երուսաղեմի թագավոր (1131–1143 թթ.). 155, 249, 517

Ֆրիկ (տե՛ս Ֆրեդերիկ III). 548, 552, 553

Ֆրանցիսկոս ԱՍԻՉԱՅԻ – Սուրբ, իր անունով հայտնի ֆրանցիսկյան

միաբանության հիմնադիրը (1181–1226 թթ.). 343, 344

Ֆրանցիսկոս ՄԻՐ – Հայոց թագավոր Լեոն Զ (V)-ի վտարանդի կառավարության սեղանապետ (սենեշալ). 464

Ֆրեդերիկ III ԱՐԱԳՈՆԱՅԻ – Սիցիլիայի թագավոր (1296–1337 թթ.). 406, 533, 548

Ֆրիդրիխ I ՇԻԿԱՄՈՐՈՒՍ – Գերմանական կայսր (1152–1190 թթ.). 11, 181, 195, 538

Ֆրիդրիխ II – Գերմանական կայսր (1212–1250 թթ.), Սիցիլիայի թագավոր (1197–1250 թթ.). 241, 291, 397

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Ա

- ԱԲԼԱՍԹԱՅՆ (տե՛ս Ալբիստան). 567
- ԱԲԽԱ – Մար-Աբխայի ասորական վանք
Կոմագենեում. 498
- ԱԴԱՆԱ – Քաղաք Կիլիկիայում. 90, 91,
107, 110, 124, 144, 160, 229, 293,
370, 373, 378, 379, 384, 391, 420,
427, 435, 436. տե՛ս նաեւ՝ Ատանա.
- ԱԴԲԵՋԱՆ. 311. տե՛ս նաեւ՝ Ատրպա-
տական.
- ԱԶԽԱԼԱՆ (տե՛ս Ասկալոն). 538
- ԱԼԱՄԱՆՔ (տե՛ս Գերմանիա). 189, 299,
521, 538, 539
- ԱԼԱՄՈՒԹ (տե՛ս Ալամուտ). 541
- ԱԼԱՄՈՒՏ – Բերդաքաղաք հյուսիս-
արեւմտյան Իրանում. 243, 541. տե՛ս
նաեւ՝ Ալամութ.
- ԱԼԱՅԱ – Քաղաք Իսափրիայում (Արեւ-
մտյան Կիլիկիա). 298. տե՛ս նաեւ՝
Կալոնորոս.
- ԱԼԲԻՍԱՆ – Քաղաք եւ գավառ Կիլի-
կիայի հյուսիս-արեւելքում. 183, 234.
տե՛ս նաեւ՝ Աբլասթայն, Ապլաս-
տայն, Ապլսթայն.
- ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵՍ – Միջերկրածովյան
քաղաք Կիլիկիայում. 171
- ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ – Միջերկրածովյան քա-
ղաք Եգիպտոսում. 438, 446, 555,
563, 572. տե՛ս նաեւ՝ Սկանտրի,
Աքանտարիա.
- ԱԿՆԵՐ – Վանք Կիլիկիայում. 567
- ԱՂՈՒԱՆՔ. 581
- ԱՄԱՆՈՍ – Լեռնաշղթա Կիլիկիայում.
92, 138, 293, 542. տե՛ս նաեւ՝ Սեվ-
լեառն.
- ԱՄԻԴ (Ամիթ) – Քաղաք Հյուսիսային
Միջագետքում. 499–501, 507, 523,
524. տե՛ս նաեւ՝ Դեարպէքիր, Դիք-
րանայկերտ.
- ԱՄՈՒԴԱ – Բերդ Կիլիկիայում. 115, 565
- ԱՅԱՍ – Նափահանգիստ Կիլիկիայում.
171, 175, 232, 291, 293, 388, 404,
405, 407, 435, 436, 458, 534, 545,
547, 548, 570, 572
- ԱՅՆ-ՋԱՌԻԴ – Դուղ Պաղեստինում. 311
- ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍ. 306
- ԱՆԱՄՈՒՐ (Անամուր) – Բերդ Կիլիկի-
այում. 544
- ԱՆԱՊԱՏ – Ասորական վանք Հյուսի-
սային Միջագետքի Սեւերակ քա-
ղաքում. 503
- ԱՆԱՎԱՐՁԱ (Անայբարզա, Անարզաբա,
Անաւարզա). 78, 80, 84, 97, 100,
102, 113, 115, 120, 124, 126, 368,
369, 381, 459, 515, 546, 565, 570

* Համառոտակի ծանոթագրել ենք միայն համեմատաբար քիչ ծանոթ կամ աղավաղ-
ված տեղանունները:

ԱՆԱՏՈՂԻԱ. 157, 310, 369, 542

ԱՆԱՓԼ (տե՛ս Նեապոլ). 552

ԱՆՊԻԱ. 235, 427, 430, 463, 464, 529, 539, 543. տե՛ս նաեւ՝ Հնկլէզք.

ԱՆԴՈՒՆԱՐ – Քաղաք Իսպանիայում. 462, 463

ԱՆԴՐՆՈՐԴԱՆԱՆ. 524

ԱՆԹԻԻԱՍ – Ավան Կիբանանում. Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության նստավայրը. 578–580, 589, 590, 598

ԱՆԻ. 32, 472, 510

ԱՆԿԻՐԻԱ (= Անկարա). 579

ԱՆՏԱՔ (տե՛ս Անտիոք). 34, 107, 163, 542, 565, 568

ԱՆՏԷՈՔ (տե՛ս Անտիոք). 538

ԱՆՏԻՈՔ – Քաղաք Ասորիքում. 9, 21, 23, 26, 33, 34, 38, 69, 83, 84, 90, 92, 95, 106–108, 112, 116, 122–125, 132–136, 138, 139, 142, 144, 147, 148, 154, 155, 158–163, 167, 169, 170, 172–175, 177–179, 184, 191, 195, 210, 211, 213–218, 221, 223–227, 230–235, 247–251, 264, 287, 288, 293, 294, 302, 314, 315, 319, 329, 487, 497, 505, 508, 509, 513, 514, 516, 517, 521, 522, 524–526, 565, 566, 568. տե՛ս նաեւ՝ Անտաք, Անտէոք.

ԱՆՏԻՈՔ Իսավրական. 235

ԱՆՅՄՆՅՈՒԿ – Գյուղ եւ նույնանուն կամուրջ Սսի մոտակայքում. 556

ԱՇԿԵԼՈՆ (տե՛ս Ասկալոն). 538

ԱՊԼԱՍՏԱՅՆ (տե՛ս Ալբիստան). 561, 564

ԱՊԼՍԹԱՅՆ (տե՛ս Ալբիստան). 561

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՔ. 183

ԱՍԻԱ. 291

ԱՍԿԱԼՈՆ – Միջերկրածովյան քաղաք Պաղեստինում. 185, 538. տե՛ս նաեւ՝ Ազխալան, Աշկելոն.

ԱՍԿՈՒՌԱՍ – Բերդ Կիլիկիայում. 427

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ. 183

ԱՍՈՐԻՔ (Սիրիա). 7, 33, 83, 90, 93, 99, 111, 133, 135, 138, 147, 155, 167–169, 171, 172, 213, 231, 243, 256, 314, 377, 507, 520, 538, 541, 564. տե՛ս նաեւ՝ Սիրիա, Շամ, Շամք. ԱՍՊԱՀԱՆ (Սպահան) – Քաղաք Իրանում. 540

ԱՎԻՆՅՈՆ – Քաղաք Ֆրանսիայում. 389, 423, 453, 532, 552. տե՛ս նաեւ՝ Աւինիոն.

ԱՏԱԼԻԱ – Քաղաք Միջերկրածովյան Անատոլիայում. 233, 235, 567. տե՛ս նաեւ՝ Ատանիլ.

ԱՏԱՆԱ (տե՛ս Ադանա). 107, 108, 401, 436, 549

ԱՏԱՆԻԼ (տե՛ս Ատալիա). 235

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ. 310, 398. տե՛ս նաեւ՝ Ադրբեջան.

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ. 308

ԱՐԱԳՈՆ – Նահանգ եւ թագավորություն Իսպանիայում. 451, 462, 544, 549. տե՛ս նաեւ՝ Արակոն.

ԱՐԱԿՈՒՆ (տե՛ս Արագոն). 544

ԱՐԲԵԼԱ – Քաղաք Հյուսիսսային Միջագետքում. 499

ԱՐԻՇ – Ալ-Արիշ. Միջերկրածովյան քաղաք Սինայի թերակղզում. 534, 553

ԱՐՄԱՇ – Գյուղ եւ համանուն հայկական վանք Թուրքիայի Իզմիր թաղաքի մերձակայքում. 590

ԱՐՏԱԶ – Գավառ Մեծ Հայքում. 326

ԱԻՆԻՐՈՒՆ (տե՛ս Ավինյոն). 552

ԱՔՔԱ (Աքա, Աքրա) – Միջերկրածովյան քաղաք Պաղեստինում. 173, 185, 237, 538, 539, 543, 545. տե՛ս նաեւ՝ Սեն-Ժան դ'Աքր.

ԱՖՐԻՆ – Գետ Հյուսիսսային Ասորիքում. 138

Բ

- ԲԱՔԵԼՈՆ – Միջնադարում Կահիրե քաղաքին հատկացված անուն. 418, 435, 448
- ԲԱԼԱՏՈՆՈՍ – Բերդաքաղաք Ասորիքում. 169
- ԲԱԼԿԱՆՆԵՐ. 7, 68
- ԲԱԿԱՍ – Բերդաքաղաք Ասորիքում. 169
- ԲԱՂԴԱԴ. 195, 244, 321, 497, 522, 541. տե՛ս նաեւ՝ Պաղտատ.
- ԲԱՂԵՇ – Փաղաք Մեծ Հայքում. 388
- ԲԱՐՁՐԲԵՐԴ – Բերդ Կիլիկիայում. 240, 251, 263, 273, 274, 352, 362, 546, 569
- ԲԵՅԼԱՆ – Ամանոսյան լեռնանցք եւ համանուն ավան. 540
- ԲԵՅՐՈՒԹ. 586, 588, 589, 591
- ԲԵՐԻԱ – Հայեպ քաղաքի հին անվանումը. 146, 520, 523
- ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ/ԲՅՈՒԶԱՆԴԻՈՆ (տե՛ս Կոստանդնուպոլիս). 196, 411, 423
- ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱ. 6–13, 17, 18, 21, 23–25, 27, 34, 37, 83, 84, 91, 95, 96, 98, 99, 106, 108–111, 113, 114, 124, 126, 142, 150, 153, 157, 158, 162, 168, 187, 189–191, 196, 201, 204, 231, 233, 262–264, 278, 298, 301, 322, 362, 377, 411–413, 419, 472, 535, 545, 587
- ԲՈՒՐԳՈՒՆԴԻԱ – Երկրամաս Ֆրանսիայում, միջնադարում՝ թագավորություն. 10
- ԲՈՒՐԶԵՅ – Բերդաքաղաք Ասորիքում. 169
- ԲՋՆԻ. 511

Փ

ՓԱՊԱԿԱՆՔ (տե՛ս Կատալոնիա). 462, 558

- ՓԱՂԱՏԻԱ – Պատմական երկիր Փոքր Ասիայում. 309
- ՓԱՄԻՐՔ (տե՛ս Կապադովիա). 309
- ՓԱՆԳՐ (Փանգրա) – Փաղաք Փոքր Ասիայի Գաղատիա երկրում. 309
- ՓԱՍՏՈՆ (տե՛ս Պաղրաս). 171
- ՓԵՄԼԻԶԳԵՐ – Վանք Կիլիկիայում. 265
- ՓԵՐՄԱՆԻԱ. 10, 187, 538. տե՛ս նաեւ՝ Ալամանք.
- ՓԵՐՄԱՆԻԿ (Փերմանիկէ). տե՛ս Մարաշ. 568, 588
- ՓԻԼԻՍԷ ՊՈՂԱԶԸ – Եկեղեցի Կիլիկիայում. 278, 430
- ՓՈՂԳՈԹԱ. 156
- ՓՈՄՈՐ (Փոմոռ) – Աստվածաշնչական քաղաք. 296, 380
- ՓՈԶԱՆ ՏԱՂ – Լեռնազանգված Կիլիկիայում. 590

Դ

- ԴԱՄԱՍԿՈՍ. 302, 521, 523, 541, 568. տե՛ս նաեւ՝ Շամ.
- ԴԱՄԻԱՏ – Միջերկրածովյան քաղաք եգիպտոսում. 227, 540. տե՛ս նաեւ՝ Տիմիաթ.
- ԴԱՐԲԱՆՏ (= Դերբենդ) – Կասպիական բերդաքաղաք. 507
- ԴԱՐՊՍԱԿ – Բերդ Կիլիկիայում. 169
- ԴԵԱԲՈՂ – Փաղաք Բալկանյան թերակղզում. 90, 95, 96
- ԴԵՂՆՔԱՐ – Բերդ Կիլիկիայում. 550
- ԴԻԱՐ ՄՈՒԴԱՐ – Գավառ Հյուսիսային Միջագետքում. 502
- ԴԻԵԱՐՊԷՔԻՐ (տե՛ս Ամիդ). 508
- ԴԻՔՐԱՆԱՅԿԵՐՏ (տե՛ս Ամիդ). 507
- ԴՐԱԶԱՐԿ – Վանք Կիլիկիայում. 103, 265, 363, 393, 513, 519, 526, 562, 571
- ԴՈՆԻԶ (տե՛ս Թունիս). 542

Ե

- ԵԳԻՊՏՈՍ. 21, 22, 29, 227, 234, 237, 281, 293, 309, 315, 317, 324, 402, 406, 418, 419, 426, 435, 446, 460, 462, 507, 511, 512, 523, 524, 530-533, 535, 536, 538, 540, 543, 545, 553, 555, 557, 558, 572, 573. տե՛ս նաեւ՝ Մար.
- ԵԴԵՍԻԱ (Ուռհա). 9, 21, 26, 83, 94, 106, 112, 116, 118, 122, 135, 147, 148, 154-156, 497, 499, 500, 508, 513, 515, 516, 518, 519. տե՛ս նաեւ՝ Ուռհա.
- ԵՐԵՒԱՆ. 354, 450, 577-583, 586-591
- ԵՐԶՆԿԱ – Քաղաք Մեծ Հայքում. 301
- ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ/ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ. 14, 30, 38, 103, 106, 124, 132, 147, 154-157, 167, 168, 173, 174, 181, 182, 185, 194, 223, 225, 228, 233, 241, 242, 244, 249, 252, 272, 319, 365, 397, 401, 446, 451, 456, 465, 505, 509, 511, 513, 516, 517, 521-526, 537, 538, 561, 568, 573, 578, 580-583
- ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ. 183
- ԵՒԴՈԿԻԱ – Քաղաք Փոքր Հայքում. 559. տե՛ս նաեւ՝ Քոքատ.
- ԵԻՐՈՊԱ. 6, 7, 10, 12, 13, 17, 18, 26, 190, 221, 242, 441, 452, 462, 464
- ԵՓՐԱՏ. 498, 499, 523

Զ

- ԶԵՅԹՈՒՆ/ԶԷՅԹՈՒՆ – Քաղաք Կիլիկիայում. 461, 586, 588
- ԶՄԻՌՆԻԱ (= Իզմիր) – Քաղաք Փոքր Ասիայում. 309, 582
- ԶՄՄԱՌ – Հայ Կաթողիկե վանք Կիրանանում. 577

Է

- ԷԶՄԻԱՄԻՆ. 559, 582, 589, 591
- ԷԶՄԻԱՄԻՆ – Սսի ս. էջմիածին եկեղեցի. 546, 547, 567
- ԷՐԷԿԻ (տե՛ս Հերակլեա). 235, 566

Ը

- ԸՆԿԼԷԶՔ (տե՛ս Անգլիա). 539

Թ

- ԹԱԴԵ – Սուրբ Թադեի վանք Արտազում. 292, 326
- ԹԱՎՐԻԶ. 294, 386
- ԹԵՐՄՈՊՈԼԻՆ – Բերդաքաղաք Հունաստանում. 68
- ԹԻԼ (Թիլ-Համդուն, Համտուն Թիլ) – Բերդ Կիլիկիայում. 160, 237, 251, 358, 515, 526
- ԹԻՅԼԻՍ. 581, 590
- ԹԼԼԵՈՒՄ (= Թլմուխ) – Գաղատ Մեծ Հայքում. 502
- ԹՈՒՆԻՍ. 542. տե՛ս նաեւ՝ Դօնիդ.
- ԹՈՒՐԳԻԱ. 323, 324
- ԹՈՔԱՏ (տե՛ս Եւդոկիա). 559
- ԹՐԱԿԻԱ. 411

Ի

- ԻԿՈՆԻԱ – Քաղաք Փոքր Ասիայում. Ռումի սուլթանության մայրաքաղաքը. 84, 110, 123, 142, 157, 168, 181, 183, 231, 232, 234, 299, 301, 302, 309, 311, 566. տե՛ս նաեւ՝ Իկօն, Դօնիա.
- ԻԿՅՈՆ (տե՛ս Իկոնիա). 567
- ԻՈՒՎՐԻԱ (Իսաւրիա) – Երկրամաս Փոքր Ասիայում. 169, 298, 400, 450,

541, 544, 566. տե՛ս նաեւ՝ Սափ-
րիա, Սօրիա.

ԻՍՊԱՆԻԱ. 544, 558

ԻՍՐԱՅԷ. 42, 184, 479, 509

ԻՏԱԼԻԱ. 10, 465, 535, 552

ԻՐԱՆ. 22, 243, 244, 306, 311, 314,
324, 340, 541, 544, 545, 569–571.

տե՛ս նաեւ՝ Պարսկաստան.

Լ

ԼԱԹԱՔԻԱ – Միջերկրածովյան քաղաք
Ասորիքում. 169

ԼԱՄԲՐՈՆ – Բերդ Կիլիկիայում. 98, 99,
158, 261, 263–267, 518, 540, 542,
546, 586. տե՛ս նաեւ՝ Լամբրուն.

ԼԱՄԲՐՈՆԻՆ (տե՛ս Լամբրոն). 251, 263,
518, 540, 542

ԼԱՍՔԱՆԻ – Գավառ Փոքր Ասիայում. 309

ԼԱՏԵՐԱՆ – Պալատ Հռոմում. 12

ԼԱՐԱՆԴԱ – Քաղաք Տավրոսյան լեռ-
նաշղթայի հյուսիսային ստորոտում.
232

ԼԱՐԻՍԱ – Գավառ եւ նույնանուն քա-
ղաք Հունաստանում. 68

ԼԵԻԱՆՏ – Արեւելամիջերկրածովյան
երկրամասի եւրոպական անվա-
նումը. 13, 186

ԼԵԻՈՆԿԼԱ – Բերդ Կիլիկիայում. 382

ԼԻԲԱՆԱՆ. 538, 555

ԼԻՈՆ – Քաղաք Ֆրանսիայում. 543.
տե՛ս նաեւ՝ Լիուն.

ԼԻՈՒՆ (տե՛ս Լիոն). 543

ԼՈՋԱՏԻՆ – Բերդ Կիլիկիայում. 297

ԼՈԹԱՐԻՆԳԻԱ. 10

ԼՈՆԴՈՆ. 463

ԼՈՍ ԱՆՋԵԼԵՍ. 590

ԼՈՒՂՈՒ (Լուա, Լուլուա) – Բերդ Կիլի-
կիայում. 297, 540

ԼՓՆԱՅ ԴՈՒՌ – Դերբենդի լեռնանցքը.
198

Խ

ԽԱՉԵՆ – Գավառ Արցախում. 291, 304

ԽԱՌԱՆ – Քաղաք Հյուսիսային Միջա-
զեռքում. 499, 502

ԽԱՐԲԵՐԴ (Խարբեթ, Խարբերթ) – Քա-
ղաք Մեծ Հայքում. 507, 514

ԽԼԱԹ – Քաղաք Մեծ Հայքում. 500

ԽՈՐԱՍԱՆ – Նահանգ Իրանում. 294,
372, 498, 565

ԽՐԻՍՏՈՒՊՈԼԻՍ – Քաղաքական Հու-
նաստանում. 411

Կ

ԿԱԶԲԻԱՅԿԱՆ ԾՈՎ (= Կասպից ծով).
507

ԿԱԼՈՆՈՐՈՍ (Կալոնոռոս, Կալոնորոս).
տե՛ս Այալա. 240, 248, 298

ԿԱՀԻՐԵ. 418, 435, 451. տե՛ս նաեւ՝ Բա-
բելոն.

ԿԱՆՁԻ – Բերդ Կիլիկիայում. 251, 342

ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ/ԿԱՊՊԱԴՈՎԿԻԱ – Պատ-
մական երկիր Փոքր Ասիայում. 69,
78, 183. տե՛ս նաեւ՝ Գամիրք.

ԿԱՊԱՆ – Բերդ Կիլիկիայում. 356, 456,
515, 546, 557, 569

ԿԱՍՊԻՅ ԾՈՎ. 198. տե՛ս նաեւ՝ Կազ-
բիայկան ծով.

ԿԱՍՏԱՂՈՆ – Բերդ Կիլիկիայում. 65, 66

ԿԱՍՏԻՆԻԱ – Երկրամաս Իսպանիայում.
451, 462

ԿԱՏԱԼՈՆԻԱ – Երկրամաս Իսպանիա-
յում. 558. տե՛ս նաեւ՝ Գաղալանք.

ԿԱՐԱԿՈՐՈՒՄ – Մոնղոլական կայսրու-
թյան մայրաքաղաքը. 288, 307

ԿԱՐԱՊԵՏ – Սուրբ Կարապետի եկեղեցի Մաշկեուրի վանքում. 165

ԿԱՐԻՆ – Քաղաք Մեծ Հայքում. 234, 514

ԿԱՐԿԱՌ/ԿԱՌԿԱՌ – Գավառ եւ նույնանուն բերդաքաղաք Կոմագենեում. 497, 498, 502, 512–514, 522, 561, 564

ԿԱՐՄԻՐ ԼԵՌ – Կիլիկիո Անավարդաքաղաքի Բլուրը. 512, 515, 579

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ – Հայկական վանք Անկարայում. 579

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ – Հայկական վանք Կոմագենեում, Քեսուն քաղաքի մոտ. 512

ԿԱՐՊԱՍ – Ծովախորշ Կիպրոսում. 434

ԿԱՐՍ. 472, 510, 511

ԿԵՊՐՈՍ (տե՛ս Կիպրոս). 539, 543

ԿԵՍԱՐԻԱ – Քաղաք Փոքր Ասիայի Կապադովկիա երկրում. 232, 303, 352, 569, 582. տե՛ս նաեւ՝ Ղայսերի.

ԿԻԵՒՅԱՆ ՌՈՒՍԻԱ. 7

ԿԻԼԻԿԻԱ (ընդգրկում է նաեւ՝ Կիլիկա, Կիլիկե, Կիլիկիե, Կիւլիկա, Կիւլիկիա, Կիլիկյան թագավորություն, Կիլիկյան Հայաստան, Կիլիկյան պետություն անվանաձեւերը). 5, 9, 10, 13, 17, 21–23, 26, 27, 29, 30, 32–35, 37, 39, 43, 44, 51, 53, 62–64, 67, 70, 72–76, 78, 80–87, 90–98, 100, 102, 107, 110–116, 118, 120–124, 126, 129–131, 133, 136, 138–148, 152–155, 157–163, 166–170, 172–184, 186–189, 191, 193–195, 197–199, 201–206, 208–211, 214–217, 219, 221–224, 226–236, 238, 242, 245, 246, 248–252, 255, 257–260, 262, 264, 266, 268, 269, 272, 273, 275, 276, 278, 279, 281, 284–287, 290–301, 303–308, 310–315, 317–319, 321–

323, 325–327, 329, 331–333, 338, 340, 346–348, 350–354, 357–360, 362, 364, 366, 367, 369, 370, 373, 374, 376, 379–381, 383, 385–391, 395, 397–401, 404–413, 415, 418, 422–428, 435, 436, 439–442, 444, 446–450, 452–460, 465–469, 471–484, 486–491, 495, 496, 514, 515, 518, 519, 525, 528, 529, 531–537, 539–542, 544, 546–548, 550–558, 561–567, 569, 570, 572, 573, 578, 581, 586–591

ԿԻՊՐԱԻՍ (տե՛ս Կիպրոս). 257

ԿԻՊՐՈՍ (տե՛ս Կիպրոս). 429

ԿԻՊՐՈՍ, 13, 27, 29, 123, 147, 148, 155, 184, 186, 223, 232, 233, 241, 257, 302, 319, 339, 352, 385, 386, 388–390, 397, 400, 405, 409, 430, 431, 434, 436, 439, 443, 445–449, 452–456, 464, 465, 472, 477, 533, 538, 539, 547, 551, 555, 567, 569, 572. տե՛ս նաեւ՝ Կեպրոս, Կիպոս, Կիպոս.

ԿԻՒՐՈՍ (տե՛ս Կուրոս). 137

ԿԼԱՅ (տե՛ս Հռոմկլա). 521

ԿՈՄԱԳԵՆԵ/ԿՈՄՄԱԳԵՆԵ – Պատմական երկիր Միջին եփրատի եւ Ամասոսյան լեռնաշղթայի միջեւ. 33

ԿՈՌԻԿՈՍ (Կաւոիկոս, Կոիկոս, Կոռիկոս, Կոռիկոս) – Նավահանգստային բերդաքաղաք Կիլիկիայում. 87, 228, 248, 342, 389, 395, 396, 398–401, 405, 410, 420, 421, 433, 435–437, 439, 456–458, 532, 542, 543, 547, 548. տե՛ս նաեւ՝ Քարք.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ (Կոստանդինուպոլիս, Կոստանդինուպալիս, Կոստանդինուպոլիս, Կոստանդինուպոլիս, Կոստրնդինուպոլիս), 6, 8, 11, 17, 68, 112, 115, 116, 118, 122, 123,

188, 190, 196, 242, 301, 349, 350, 352, 355, 356, 359, 362, 385, 410–413, 437, 511, 516, 520, 534, 537, 539, 541, 553, 566, 569. տե՛ս նաեւ՝ Բիւզանդիոն/Բյուզանդիոն, Ստամպոլ.

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԼԵՌՆԵՐ. 198

ԿՈՒԿԼԱ/ԿՈՒԿԼԱԿ – Բերդ Կիլիկիայում. 550

ԿՈՒՏԱ/ԿՈՒՏԱՅ – Բերդ Կիլիկիայում. 274

ԿՈՒՐԻՍ – Բերդաքաղաք Կոմագենեում. 137

ԿՈՒՐՈՒՍ – Գափառ Հյուսիսային Ասորիքում. 137, 138, 139. տե՛ս նաեւ՝ Կիւրոս.

ԿՎԱՅՐԱՆ (Կովառա) – Բերդ Կիլիկիայում. 358

ԿՈՂԻՄՕԶՈԼՈ (տե՛ս Կոմագոլո). 65

ԿՈՒՄՕԶՈԼՈ – Գյուլ Կիլիկիայում. 65, 66. տե՛ս նաեւ՝ Կօլիմօզօլօ.

ԿՍՍԻՏԱՆ – Բերդ Կիլիկիայում. 64, 65

Հ

ՀԱԼԵԲ (տե՛ս Հալեպ). 170

ՀԱԼԵՊ (Հալպ). 21, 26, 120, 125, 131, 136, 137, 140–142, 146, 148, 214, 217, 218, 231, 234, 252, 298, 309, 406, 426, 436, 460, 496, 520, 530, 533, 541, 546, 558, 572, 573, 588. տե՛ս նաեւ՝ Բերիա, Հալեբ.

ՀԱԿՈՐ – Սուրբ Հակոբի վանք Երուսաղեմում. 365, 561, 573, 582

ՀԱՂՊԱՏ/ՀԱՂԲԱՏ, 326

ՀԱՃԼՆ – Քաղաք Կիլիկիայում. 461, 590

ՀԱՄԱ – Քաղաք Ասորիքում. 244

ՀԱՄՈՒՍ – Բերդաքաղաք Կիլիկիայում. 120, 355, 358, 542, 546

ՀԱՄՍ (տե՛ս Հոմս). 545

ՀԱՅԱՍՏԱՆ – Բուն Հայաստան. 13, 15, 17, 62, 93, 197, 201, 202, 204, 206, 234, 266, 280, 281, 283, 292, 305, 307, 310–312, 325, 326, 329, 332, 387, 450, 470, 477, 486, 536, 578, 579, 581, 586, 587, 589, 590

ՀԱՅԱՍՏԱՆ – Կիլիկյան Հայաստան. 5, 22, 29, 33–35, 37, 44, 117, 124, 133, 138, 142, 148, 153, 154, 165, 167, 180, 181, 191, 198, 224, 231, 258, 259, 269, 272, 302, 303, 307, 323, 324, 359, 374, 375, 383, 396, 403, 410–413, 418, 420, 434, 447, 448, 464, 465, 467, 478, 561, 587–591. տե՛ս նաեւ՝ Կիլիկիա.

ՀԱՅՔ (տե՛ս Առաջին Հայք). 183

ՀԱՅՔ (տե՛ս Երրորդ Հայք). 183

ՀԱՅՔ (տե՛ս Կիլիկիա). 436, 543, 548, 549

ՀԱՅՔ (տե՛ս Մեծ Հայք). 7, 24, 178, 201, 202, 205, 208, 292, 304, 326–329, 387, 388, 472, 538

ՀԱՅՔ (տե՛ս Զորրորդ Հայք). 69

ՀԱՆԻ – Գափառ Մեծ Հայքի Մոփք կամ Զորրորդ Հայք աշխարհում (Նահանգում). 500

ՀԱՆՁԻՔ – Գափառ Մեծ Հայքի Մոփք կամ Զորրորդ Հայք աշխարհում (Նահանգում). 507

ՀԱՇՏԵԱՆՔ – Գափառ Մեծ Հայքի Մոփք կամ Զորրորդ Հայք աշխարհում (Նահանգում). 69, 79, 470

ՀԱՋԱՏ ՇԱՂԼԱՆ – Բերդաքաղաք Կիլիկիայում. 358

ՀԱՍԱՆ ՄԱՆՍՈՒՐ (= Հարսն Մսուր) – Բերդաքաղաք Կոմագենեում. 512

ՀԱՐՍՆՔԷՀ (տե՛ս Հիսն-Քեֆա). 507

ՀԵՐԱԿԼԵԱ – Քաղաք Տավրոսի հյուսիսային ստորոտում. 232. տե՛ս նաեւ՝ Էրէկլի.

ՀէՊէՇ (= Հաբեշտան, եթովպիա). 559
 ՀԻՍՆ-ՔԵՖԱ – Բերդաքաղաք Հյուսիսային Միջագետքում. 507, 523, 524. տե՛ս նաեւ՝ Հարսնքէհ.
 ՀՆԴԻԿՔ (= Հնդկաստան). 507, 523
 ՀՈՄՍ – Քաղաք Ասորիքում. 545. տե՛ս նաեւ՝ Համս.
 ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ. 68
 ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ. 189, 236, 237, 239
 ՀՌՈԴՈՍ – Միջերկրածովյան կղզի. 410
 ՀՌՈՄ (Հռովմ, Հոսմ) 10–15, 54, 55, 182, 186, 187, 189, 191–195, 215, 221–223, 237, 238, 242, 251, 288, 299, 314, 389, 391, 420, 424, 451–453, 462, 505, 516, 522, 532, 543, 548, 552, 553, 588, 589
 ՀՌՈՄՎԱ (Հռովմկա, Հոսմկա, Հոսոմկա) – Բերդաքաղաք Կոմագենեում, Հայոց կաթողիկոսական նստավայր (1151–1292 թթ.). 139, 140, 177, 178, 187, 196, 270, 292, 496, 506, 512, 545, 567. տե՛ս նաեւ՝ Կլայ.

Ղ

ՂԱԶԱՐ – Սուրբ Ղազարի վանք Վենետիկում. 338.
 ՂԱԶՎԻՆ – Քաղաք հյուսիս-արեւմտյան Իրանում. 243, 541
 ՂԱՅՍԵՐԻ (տե՛ս Կեսարիա). 235, 566
 ՂՐԻՄ. 416, 417, 441
 ՂՅԵԻԱ (տե՛ս Իկոնիա). 566, 567

Ճ

ՃԱՆՃԻ – Բերդ Կիլիկիայում. 251, 274, 429, 432, 529
 ՃԱՖԱ (= Յաֆա) – Միջերկրածովյան քաղաք Պաղեստինում. 429, 430

ՃԵՊՈՒ-ՇԱՀԱՐ – Բնակավայր Ամիդի գավառում. 501
 ՃԿԵՐ – Գավառ Կիլիկիայում. 160, 251, 528
 ՃՈՆԻ – Բնակավայր Կիլիկիայում (= Ճուագեթ). 550
 ՃՈՒԱԳԵԹ – Բնակավայր Կիլիկիայում (= Ճոխի). 550

Մ

ՄԱԳՈՆՏԻԱ (տե՛ս Մայնց). 192
 ՄԱԴՐԻԴ. 462, 463
 ՄԱԶՈՏ-ԽԱԶ – Բերդ Կիլիկիայում. 251
 ՄԱԿԵԴՈՆԻԱ. 411
 ՄԱՂՎԱՅ – Բերդ Կիլիկիայում. 228
 ՄԱՄԵՍՏԻԱ (տե՛ս Մսիս). 111, 566
 ՄԱՅՆՅ – Քաղաք Գերմանիայում. 213. տե՛ս նաեւ՝ Մագոնտիա.
 ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ. 83, 157, 158, 501
 ՄԱՆԻՈՆ (Մանիաւն, Մանիօն) – Բերդ Իսաւրիայում. 242, 541, 544
 ՄԱՆԾԿԵՐՏ – Գավառ Մեծ Հայքի Մոփք կամ Զորրորդ Հայք աշխարհում (նահանգում). 514
 ՄԱՆՈՒՏ – Գավառ Կիլիկիայում. 145, 219
 ՄԱՇԿԵՒՈՐ – Վանք Կիլիկիայում. 165
 ՄԱՌԻ – Լեռնանցք Կիլիկիայում. 292, 294, 528, 542
 ՄԱՍԻԱՅ – Բերդաքաղաք Ասորիքում. 244
 ՄԱՍՐ – Հյուսիսային Ասորիքում գտնվող մի գավառի աղավաղված անուն. 513
 ՄԱՎՍԼ (տե՛ս Մոսուլ). 519, 523
 ՄԱՐԱՇ – Քաղաք Կիլիկիայի եւ Կոմագենեի սահմանին. 9, 83, 92, 358, 512, 543, 561, 564, 565, 588. տե՛ս նաեւ՝ Գերմանիկ, Գերմանիկէ.

ՄԱՐԴԻՆ – Քաղաք Հյուսիսային Մի-
ջագետքում. 300, 514, 519. տե՛ս
նաեւ՝ Մերտին.
ՄԱՐՏԻՐՈՊՈԼԻՍ (տե՛ս Նփրկերտ). 523
ՄԱԻՍԼ/ՄՕՍԼ (տե՛ս Մոսուլ). 519
ՄԵԼԻՏԵՆԵ (Մելիտինե, Մելտենի = Մա-
լաթիա) – Քաղաք Փոքր Հայքում.
78, 83, 84, 147, 168, 231, 561, 564
ՄԵԾ ՀԱՅՔ. 7, 24, 178, 199, 201, 202,
205–208, 292, 304, 326–329, 379,
387, 388, 472, 538
ՄԵԾԱՔԱՐ – Վանք Կիլիկիայում. 145,
147, 219, 220
ՄԵՍԻՆԱ – Քաղաք Սիցիլիայում. 552.
տե՛ս նաեւ՝ Մսին.
ՄԵՍՈՊՈՏԱՄԻԱ (տե՛ս Միջագետք). 511
ՄԵՐՏԻՆ (տե՛ս Մարդին). 519, 523
ՄԸՍԻՍ (տե՛ս Մսիս). 108
ՄԸՍՐ (տե՛ս Մսր). 402, 461, 568
ՄԻՋԱԳԵՏՔ. 7, 289, 329, 501, 507, 529.
տե՛ս նաեւ՝ Մեսոպոտամիա.
ՄԻՍԻՍ (տե՛ս Մսիս). 515, 518, 526, 566
ՄԻՐԻՈԿԵՖԱԼՈՆ – Բնակավայր Փոքր
Ասիայում. 10, 157, 158, 168, 190,
231, 264
ՄՂԻՆ (տե՛ս Մոլեւոն). 546, 549
ՄԾԲԻՆ – Քաղաք Հյուսիսային Միջա-
գետքում. 470
ՄՈՒՇ – Քաղաք Մեծ Հայքում. 581
ՄՈԼԵՒՈՆ – Բերդ Կիլիկիայում. 352,
546. տե՛ս նաեւ՝ Մլւոն, Մոլեւոն.
ՄՈՆՂՈԼԻԱ. 282, 304, 306, 308
ՄՈՆՏԵ-ԿՈՐՎԻՆՈ – Բնակավայր Սիցի-
լիայում. 342
ՄՈՆՐԵԱԼ – Քաղաք Կանադայում. 591
ՄՈՍԿՎԱ. 580
ՄՈՍՈՒԼ – Քաղաք Հյուսիսային Միջա-
գետքում. 144, 244, 398, 513, 519.
տե՛ս նաեւ՝ Մազսլ, Մաւսլ/Մոսլ.
ՄՈՒՆԴԱՍ – Բերդ Կիլիկիայում. 541

ՄՍԸՐ (տե՛ս Մսր). 461
ՄՍԻՆ (տե՛ս Մեսինա). 552
ՄՍԻՍ – Քաղաք Կիլիկիայում. 84, 90,
91, 107, 108, 110, 120, 124, 126,
144, 160, 173, 177, 229, 263, 293,
543, 550. տե՛ս նաեւ՝ Մամեստիա,
Մըսիս.
ՄՍՐ. 436, 462, 540–542, 544–547, 550,
551, 553, 557, 558, 568, 572, 573.
տե՛ս նաեւ՝ Եգիպտոս, Մըսր, Մաըր.
ՄՕԼԵՒՈՆ (տե՛ս Մոլեւոն). 549
ՄՕՐՈԹՈՒ – Սուրբ Մօրօթու Էկեղեցի,
Ադանայի մերձակայքում. 401

Ն

ՆԱՎԱՐԱ/ՆԱՎԱՐՐԱ – Միջնադարյան
թագավորություն Ֆրանսիայի եւ
Իսպանիայի սահմանագոտում. 10
ՆԲԵՐԿԵՏ (տե՛ս Նփրկերտ). 523
ՆԵԱՊՈԼ. 399, 438, 532, 552. տե՛ս նաեւ՝
Անափլ, Նէապոլիս.
ՆԵՂՈՍ. 511
ՆԷԱՊՈԼԻՍ (տե՛ս Նեապոլ). 403
ՆԷՈԿԵՍԱՐ (= Նեոկեսարիա) – Գալատ
Փոքր Հայքում. 567
ՆԻԿԻԱ – Քաղաք Փոքր Ասիայում. 9, 231
ՆԻԿՈՍԻԱ – Քաղաք Կիպրոսում. 452,
586
ՆԻՆՎԷ – Ասորեստանի մայրաքաղաքը,
ներկայիս Մոսուլի տեղում. 519
ՆՂԻՐ – Բերդ Կիլիկիայում. 395, 407,
428–430, 432, 443, 528, 529, 531,
534, 536, 549. տե՛ս նաեւ՝ Նողայր,
Նուղեիր.
ՆՅՈՒ ՅՈՐՔ. 588, 591
ՆՈՂԱՅՐ (տե՛ս Նղիր). 358
ՆՈՐԲԵՐԴ – Բերդ Կիլիկիայում. 541
ՆՈՒՂԵՒՐ (տե՛ս Նղիր)., 528

ԵՓՐԵՆՏ – Քաղաք Մեծ Հայքի Աղձ-
նիք աշխարհում (նահանգում). 523.
տե՛ս նաեւ՝ Նբերկետ, Մարտիրո-
պոլիս.

Շ

ՇԱՄ (տե՛ս Ասորիք, Սիրիա). 289
ՇԱՄ (տե՛ս Դամասկոս). 568
ՇԱՄԲ (տե՛ս Ասորիք, Սիրիա). 541, 544
ՇԱՅՋԱՐ – Քաղաք Ասորիքում. 90, 91
ՇԻՀ – Բերդաքաղաք Կիլիկիայում. 293
ՇԻՐԱ – Ասորական վանք Կոմագենե-
նեում. 498
ՇՈՒՂՐ – Վանք Կիլիկիայում. 169, 512

Ո

ՈՍԿԵ ՀՈՐԴԱ 306, 310, 324
ՈՒՌՀԱ (Ուրհա). 156, 157, 499, 513,
518, 561, 564. տե՛ս նաեւ՝ Եդեսիա.

Չ

ՉԱՆՏԸՐ – Բերդ Կիլիկիայում. 259
ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ. 69

Պ

ՊԱԼԱՊՈՂ – Բերդ Կիլիկիայում. 228
ՊԱՂԵՍՏԻՆ. 32, 168, 538, 553, 566
ՊԱՂՏԱՏ (տե՛ս Բաղդադ). 522, 541
ՊԱՂՐԱՍ – Բերդ Կիլիկիայում. 169–
173, 232, 240. տե՛ս նաեւ՝ Գաստոն.
ՊԱՊԱՌՈՆ (տե՛ս Պապեռոն). 400
ՊԱՊԵՌՈՆ – Բերդ Կիլիկիայում. 150,
240, 263, 273, 274, 400. տե՛ս նաեւ՝
Պապառոն.
ՊԱՐՄԱՍՏԱՆ. 352, 360, 386, 499, 523.
տե՛ս նաեւ՝ Իրան.
ՊԵԿԻՆ. 291

ՊԵՀԵՄԻՒ – Քաղաք Կոմագենեում. 545,
568. տե՛ս նաեւ՝ Պեսնի.
ՊԵՄՆԻ (տե՛ս Պեսեննի). 512, 514
ՊԵՏԵՐՔՈՒՐԳ (տե՛ս Սանկտ-Պետեր-
բուրգ). 578, 580, 581
ՊԵՏՐՈՍ – Սուրբ Պետրոսի տաճար Ան-
տիոքում. 218, 224
ՊԻԵՄՈՆՏ – Երկրամաս Հյուսիսային
Իտալիայում. 465
ՊԻՐ – Բերդաքաղաք Հյուսիսային Ասո-
րիքում. 309
ՊԻՐԱՄՈՍ – Գետ Կիլիկիայում. 407,
550. տե՛ս նաեւ՝ Զահան, Զայհան,
Զեյհուն, Զիհան, Զիհուն.
ՊՈՅԼՈՒՆ (= Բուլոյն, Bouillon) – Միջ-
նադարյան քաղաք Բելգիայում. 537
ՊՈՐՏԵԼԱ – Լեռնանցք Կիլիկիայում.
171, 175, 232
ՊՌԱԿԱՆԱ – Բերդ Կիլիկիայում. 169,
263, 540, 541
ՊՐՈՎԱՆՍ – Երկրամաս Ֆրանսիայում,
միջնադարում՝ Թագավորություն. 10

Ջ

ՋԱԲԱԼԱ – Բերդաքաղաք Ասորիքում.
169
ՋԱՀԱՆ (տե՛ս Պիրամոս). 407, 534, 550
ՋԱՅՀԱՆ (տե՛ս Պիրամոս). 358
ՋԵՅՀՈՒՆ (տե՛ս Պիրամոս). 550
ՋԻԲԵՅԼ (= Բիբլոս) – Միջերկրածով-
յան քաղաք Ասորիքում. 247
ՋԻՀԱՆ (տե՛ս Պիրամոս). 568
ՋԻՀՈՒՆ (տե՛ս Պիրամոս). 171, 550

Բ

ԲԱՄԼԱ – Քաղաք Պաղեստինում. 430
ԲԱՊԱՆ – Բերդաքաղաք Հյուսիսային
Ասորիքում. 94, 115, 135, 512.

տե՛ս նաեւ՝ Ռապըն.

ՌԱՊԸՆ (տե՛ս Ռապըն). 512

ՌԱՎԱՆԴԱՆ – Բերդաքաղաք Հյուսիսային Ասորիքում. 138

ՌՈՒՄ (Ռումի երկիր = Հոռոմի երկիր, Ռումի Սելջուկյան սուլթանություն). 21, 23, 29, 187, 248, 251, 266, 275, 287, 297–302, 308, 311–313, 323–325, 334, 356, 360, 369, 373, 386, 404, 470, 502, 508, 521, 525, 539–541, 547, 565–567, 570

Ս

ՍԱԿԱԼԹՈՒԹԱՆ – Բնակավայր Ասորիքում. 171

ՍԱՀՅՈՒՆ – Բերդաքաղաք Ասորիքում. 169

ՍԱՄԱՐՂԱՆԴ – Քաղաք Միջին Ասիայում. 294

ՍԱՄՍԱՏ – Քաղաք Կոմագենեում. 490.
տե՛ս նաեւ՝ Սամուսաթ.

ՍԱՄՈՒՍԱԹ (տե՛ս Սամուսատ). 513

ՍԱՄՔԱԹ (տե՛ս Սեւերակ). 497

ՍԱՆԿՏ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ. 96, 578, 580, 581

ՍԱՍՈՒՆ. 109, 177, 496, 506

ՍԱՎՈՅԱ – Երկրամաս Ֆրանսիայի եւ Իտալիայի սահմանագոտում. 465

ՍԱՎՐԻԱ (Սավրիա). տե՛ս Իսավրիա. 235, 400, 566

ՍԱՐՎԱՆԴԻՔԱՐ (Սարուանդիքար, Սարվանտիքար) – Բերդ Կիլիկիայում. 107, 108, 152, 160, 358, 515, 526, 542

ՍԵԲԱՍՏԻԱ – Քաղաք Փոքր Հայքում. 168, 231, 266, 301, 386

ՍԵԼԵԿԻԱ (Սելեֆկիա) – Քաղաք Իսավրիայում (Արեւմտյան Կիլիկիայում). 177, 222, 240, 255–257, 298, 515, 538

ՍԵՆ-ԴԵՆԻ – Տաճար Փարիզի արվարձանում. 465

ՍԵՆ-ՃԱՆ Դ'ԱՔՐ (տե՛ս Աքքա). 291

ՍԵՎ ՀԵԱՌՆ (տե՛ս Ամանոս). 511

ՍԵՐՐԵ (տե՛ս Ֆերրե). 411

ՍԵՒԱՎԵՐԱԿ (Սեւ-Աւերակ). տե՛ս Սեւերակ. 500, 503, 504

ՍԵՒԵՐԱԿ – Քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում. 497, 499–504, 508.
տե՛ս նաեւ՝ Սամքաթ, Սեւավերակ, Սուայդա.

ՍԷՀԼ – Ասորիքի ծովափնյա երկրամասը. 538, 545

ՍԻԴՈՆ – Միջերկրածովյան քաղաք Ասորիքում. 237

ՍԻԿ – Բերդ Կիլիկիայում. 228

ՍԻՄԱՆԱԿԼԱ – Բերդ Կիլիկիայում. 152

ՍԻՄԵՈՆ – Սուրբ Սիմեոնի բերդ Կիպրոսում. 434

ՍԻՆԱՅԻ ԹԵՐԱԿՂՋԻ. 533, 553

ՍԻՍ, 124, 173, 174, 179, 182, 191, 195, 209, 210, 214, 220, 222, 227, 242, 277, 293, 300, 303, 311, 327, 329, 350, 351, 355, 364, 369, 370, 373, 374, 376, 378, 380, 381, 384, 386–388, 390, 391, 394, 398, 409, 413, 415, 427, 430, 441, 445, 449, 457–462, 485, 532, 538, 545–549, 551, 556, 557, 567–570, 572, 573.
տե՛ս նաեւ՝ Սիսովն, Սիսուան.

ՍԻՍՈՎՆ (տե՛ս Սիս). 165

ՍԻՍՈՒԱՆ (տե՛ս Սիս). 22, 63, 64, 68, 75, 76, 80, 85, 87, 91, 92, 94, 95, 97, 102, 121, 143, 149, 162, 170–172, 174, 175, 180–182, 194–196, 198, 210–212, 214, 215, 222, 223, 238, 240, 242, 247, 248, 259, 266, 267, 274, 275, 278–280, 424, 427, 428, 430–432, 438, 440, 441, 449, 450, 455, 486, 487, 528–531, 534,

540, 542, 544, 546–548, 550, 556,
557, 562, 566, 573, 586

ՍԻՐԻԱ (Ասորիք). 21, 125, 170, 310,
519, 523, 524, 538, 541, 545, 568.

տե՛ս նաեւ՝ Ասորիք, Շամ, Շամք.

ՍԻՅԻԼԻԱ (Սիծիլիա, Սիկիլիա). 391, 406,
532, 533, 535, 544, 548, 549, 552

ՍԿԱՆՏՐԻ (տե՛ս Ալեքսանդրիա). 555

ՍՈՂՈՄ – Աստվածաշնչական քաղաք.
296, 380

ՍՈՂՈՄՈՆ – Սողոմոնի տաճար երու-
սաղեմում. 157

ՍՈՒԱՅԴԱ (տե՛ս Սեւերակ). 500, 502

ՍՈՒՐ (տե՛ս Տյուրոս). 538, 551

ՍՈՒՐԻՆԱԹ – Քաղաք Ղրիմում. 416

ՍՈՓԻ – Սուրբ Սոֆիա տաճար Կոս-
տանդնուպոլսում. 8

ՍՈՓԻ – Սուրբ Սոֆիա տաճար Տարսու-
նում. 317

ՍՏԱՄՊՈԼ (տե՛ս Կոստանդնուպոլիս).
565, 569

ՍՐՈՒՃ – Քաղաք Հյուսիսային Ասորի-
քում. 518

ՍՔԱՆՏԱՐԻԱ (տե՛ս Ալեքսանդրիա). 572

ՍՕՐԻԱ (տե՛ս Իսապրիա). 400

ՍՕՖԻԱ – Սուրբ Սոֆիա տաճար Սսում.
568

Վ

ՎԱԳԱՅ (տե՛ս Վահկա). 83

ՎԱՀԿԱ – Բերդ Կիլիկիայում. 65, 73,
74, 76, 80, 81, 94, 120, 126, 515,
537, 564. տե՛ս նաեւ՝ Վազայ.

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ. 578, 580, 582, 583

ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ. 328

ՎԱՆ. 507

ՎԱՆԱՎԵՐ – Բերդ Կիլիկիայում. 152

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ. 472

ՎԱՏԻԿԱՆ. 428, 430, 443, 529, 532

ՎԵՆԵՏ (տե՛ս Վենետիկ). 441, 586

ՎԵՆԵՏԻԱ, 10, 23, 31, 63, 66, 72, 76,
77, 81, 82, 85, 89, 100–102, 105,
107, 108, 110, 112, 114, 118, 120,
123, 125–129, 134, 136, 137, 139,
145, 149–153, 158–161, 163, 169,
170, 173, 175–177, 178, 180, 188,
189, 191, 202, 211, 212, 217, 218,
220–224, 226–229, 234–237, 239–
241, 250, 254, 264, 271, 273–275,
277–280, 283–285, 293, 294, 296,
297, 307–309, 316, 317, 322, 432,
450, 453, 502, 528, 532, 539, 560,
561, 577–583, 586, 588–591.

տե՛ս նաեւ՝ Վենետ.

ՎԻՆՆԱ. 577, 580, 582, 583, 586, 590

ՎԻԼԼԱՐԵԱԼ – Քաղաք Իսպանիայում.
462, 463

ՎՐԱՍՏԱՆ (Վիրք, Վրաց աշխարհ). 197,
300, 311, 330, 372, 373, 410, 514

Տ

ՏԱԹԵԻԻ ՎԱՆՔ. 292, 326, 328, 332

ՏԱՅՔ – Մեծ Հայքի աշխարհներից (նա-
հանգներից) մեկը. 472

ՏԱՎՐՈՍ (Տաւրոս) – Տավրոսյան լեռ-
նաշղթա. 69, 81, 82, 84, 85, 127.
տե՛ս նաեւ՝ Տօրոս, Տօրօս.

ՏԱՐԱՆՏՈ – Գավառ Իտալիայում. 437,
532, 552

ՏԱՐՈՆ (Տարօն). 470, 514, 588

ՏԱՐՍՈՆ – Քաղաք Կիլիկիայում. 84, 90,
91, 111, 124, 144, 150, 182, 187,
209, 229, 237, 245, 256, 262, 265,
266, 317, 382, 400, 427, 435, 436,
444, 445, 457, 530, 549, 556, 557,
562, 566, 567, 571, 586. տե՛ս նաեւ՝
Տարսոս, Տարսոն.

ՏԱՐՍՈՒՍ (տե՛ս Տարսոն). 384, 540, 549,
557, 570

ՏԱՐՍՈՆ (տե՛ս Տարսոն). 436

ՏԻՄԻԱԹ (տե՛ս Դամիատ). 540

ՏԻՐՈՍ (տե՛ս Տյուրոս). 409

ՏՆԻԲ – Քաղաք եւ համանուն գավառ
Հյուսիսային Ասորիքում. 512, 513

ՏՅՈՒՐՈՍ – Միջերկրածովյան քաղաք
Ասորիքում. 39, 185, 389, 538, 551.
տե՛ս նաեւ՝ Սուր, Տիւրոս.

ՏՈՐՈՆ – Բերդ Անդրհորդանանում.
229, 566

ՏՐԱՊԻՉՈՆ. 110, 301, 311

ՏՐԱՊՈՒՍ (տե՛ս Տրիպոլի). 538, 544,
555

ՏՐԻՊՈՒՆ – Միջերկրածովյան քաղաք
Ասորիքում. 132, 147, 154, 169,
214–216, 294, 538, 555

ՏՐՐՈՍ (տե՛ս Տավրոս). 81, 120, 262

ՏՐՐՈՍ (տե՛ս Տավրոս). 83

Փ

ՓԱՅԱՍ – Նավահանգիստ Կիլիկիա-
յում. 235

ՓԱՐՉՄԱՆ – Բերդաքաղաք Հյուսիսա-
յին Ասորիքում. 512. տե՛ս նաեւ՝
Փարման.

ՓԱՐԻՉ, 23, 31, 66, 72–74, 81, 82, 87,
100, 102, 107, 110, 112, 114, 118,
120, 123, 125–129, 134, 136, 137,
139, 145, 150–153, 158–160, 163,
169, 170, 173, 175–178, 180, 188,
189, 191, 200, 202, 211, 212, 232,
247–250, 254–257, 264–267, 273–
277, 279, 280, 297–299, 303, 336,
347, 349, 350, 352, 356, 362, 382,
384, 391, 393, 394, 398–404, 406,
423, 450, 464, 465, 504, 528, 531,
532, 536, 582, 583, 587, 590

ՓԱՐՄԱՆ (տե՛ս Փարզման). 512

ՓԵՍԿԻՆ – Ասորական վանք Կոմագե-
նեում. 498

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ. 157

ՓՈՅՈՒԳԻԱ (Փռիգիա, Փռուգիա) – Երկ-
րամաս Փոքր Ասիայում. 65, 262,
263, 566

Ք

ՔԱՐԱՄՈՒՏ (Քարմուտ) – Բնակավայր
Կիլիկիայում. 540

ՔԱՐՔ (տե՛ս Կոռիկոս). 398

ՔԵՍՈՒՆ (Քեսոն) – Բերդաքաղաք Կո-
մագենեում. 94, 512, 561, 564

ՔՅՈՍԵ-ԴԱՂ – Լեռ Երզնկա քաղաքի
մոտակայքում. 266, 301, 303, 312

ՔՈՒՐԴՍԱՆ (Քրդաստան). 311, 501

Օ

ՕՍՐՈՅԵՆԵ – Երկրամաս Հյուսիսային
Ասորիքում (= Եդեսիայի գավառ).
519

Յ

ՅԱՐՍ – Նահանգ Իրանում. 398

ՅԵՐՐԵ – Քաղաք Հունաստանում. 411.
տե՛ս նաեւ՝ Սերբե.

ՅԻՀԱ – Բերդաքաղաք Ասորիքում. 169

ՅԼԱՆԴՐԻԱ (Յլանդր). 539

ՅՌԱՆԿԻՍԱՆ – Եւրոպա. 573

ՅՐԱՆՍԻԱ. 10, 19, 155, 156, 186, 235,
249, 406, 439, 440, 463, 464, 521,
535, 538, 540, 542–544, 552. տե՛ս
նաեւ՝ Ֆրանց.

ՅՐԱՆՅ (տե՛ս Ֆրանսիա). 538, 540,
542, 544

ՊԵՏԱ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ԵՒ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

ԱԹՈՌԱՊԱՀ. 282, 339, 511

ԱՆԴՐԱՆԻԿՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ. 37, 294

ԱՆՁԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ. 253, 283, 285

ԱՆՕՏԱՐԵԼԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔ. 98, 468, 485

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ (տե՛ս նաեւ՝ Տիե-
զերակալություն). 6, 8, 10, 18–24,
331, 383, 463

ԱՊՕՐԻՆԱԾԻՆ (տե՛ս նաեւ՝ Հարճոր-
դի). 44, 105, 106, 334–336, 408,
447, 477

ԱՎԱԳ ՊԱՐՈՆ (տե՛ս նաեւ՝ Խնամակալ,
Պալլ, Պարոն Հայոց). 244, 280, 281,
348, 365, 368, 378, 396, 398, 428,
430, 488, 541, 546, 558, 568, 570

ԱՎԱԳ ՊԱՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆ (տե՛ս նաեւ՝
Խնամակալություն, Պալլություն).
365, 367, 569

ԱՎԱԳՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ. 94, 105, 117–
121, 139, 333, 349, 385, 409, 467

ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ (տե՛ս նաեւ՝ Զանցլեր).
46, 277, 464, 583

ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. 98,
231, 287

ԱՐՔԱԵՂՐԱՅՐ (տե՛ս նաեւ՝ Թագավոր-
եղբայր). 66, 260, 278, 284, 246,
295, 363, 380, 473, 476

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. 62

ԱՐՔԱՅԱՀԱՅՐ (տե՛ս նաեւ՝ Թագավոր-
ահայր). 277, 278, 283–285, 529

ԱՐՔԱՅԱՏՈՀՄ (տե՛ս նաեւ՝ Թագավոր-
ական հարստություն). 34, 333,
349, 356, 357, 385, 409, 415, 433,
444, 467, 473, 474, 480, 484

ԱՐՔԱՅՈՐԴԻ (տե՛ս նաեւ՝ Թագավոր-
որդի). 54, 67, 70, 87, 97, 102–
105, 117, 134, 159, 164, 200, 255,
284, 295, 317, 322, 378, 473, 476,
579, 581

ԱՐՔՈՒՆԻ (ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ) ԱՏՅԱՆ. 42,
62, 154, 155, 219, 226, 236, 238,
244–246, 249, 254, 255, 337, 346,
351, 367, 425–427, 442, 443, 455,
456, 458, 469, 477, 478, 480, 481,
483–486, 488, 491, 530

Ք

ԲԱՆԱԿ. 27, 33, 69, 111, 123, 124, 169, 206, 218, 229, 266, 279, 286, 292, 297, 298, 309, 360, 400, 412
 ԲԱՅԱՐՉԱԿ ԻՐԱՎԱՍՈՒԹՅՈՒՆ (ԻՐԱՎՈՒՆՔ). 214, 480, 484
 ԲՈՆԱԶԱՎԹԻՉ. 143, 148, 152, 191, 214, 353, 354, 386, 400, 409, 419, 434, 440, 442, 443, 482, 547, 551, 562

Ք

ԳԱՀԱՋՐԿՈՒՄ (տե՛ս նաեւ՝ Գահրնկեցութիւն). 42, 184, 185, 252, 353
 ԳԱՀԱԺԱՌԱՆՔ (տե՛ս նաեւ՝ Թագաժառանգ). 34, 131, 132, 135, 136, 139, 155, 175, 178, 179, 210, 211, 218, 227, 229, 236, 249, 255, 269, 294, 296, 318, 319, 401, 469, 487, 488
 ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ. 33–35, 37–39, 42, 44, 52, 76, 102, 104, 105, 116, 117, 121, 130, 141, 148, 150, 152, 167, 176, 195, 210, 214, 219, 222, 232–235, 238, 252, 267, 287, 333, 336–338, 341, 343, 345–347, 351, 353, 359, 367, 383, 385, 386, 401, 408, 415, 425, 433, 466–468, 470, 473–475, 478, 479, 481, 482, 489–491
 ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ. 33, 34, 37–39, 42–44, 52, 101–105, 109, 116–118, 121, 127, 129, 130, 133, 141, 143, 149, 150, 152–155, 163, 166–168, 176, 185, 209–215, 219, 223, 226, 230, 234, 236, 238, 246, 249, 252, 267, 272, 286, 287, 315, 318, 320, 321, 333, 336–338, 341, 345–347, 351, 353, 359, 367, 383–386, 401, 408, 415, 425, 433, 466–468,

470, 473–476, 478, 479, 481, 482, 489–491

ԳԱՀԱԿԻՅ. 34, 210, 222, 223, 268, 271, 350, 363, 366, 368, 383, 394, 395, 477, 478, 484

ԳԱՀԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ. 37, 222, 477

ԳԱՀԱՀԱՋՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ. 478, 484, 486, 488

ԳԱՀՐԵԿԵՅՈՒԹՅՈՒՆ (տե՛ս նաեւ՝ Գահաղրկում). 13, 42–44, 148, 150, 163, 214, 354, 358, 359, 389, 403, 404, 426, 479, 483, 484, 491

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԱՏՅԱՆ (տե՛ս նաեւ՝ Արքունի ատյան, Վերին ատյան). 131, 132, 154–156, 164, 172, 176, 211, 219, 224, 226, 249, 252, 487

ԳԵՐԱԿԱ (Սյուզերեն. տե՛ս նաեւ՝ Վեհապետ). 10, 12, 94, 98, 110, 172, 174, 193, 214, 300, 304, 307, 323, 502

ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ (Սյուզերենութիւն). 9, 11–13, 34, 98, 104, 172, 193, 275, 297, 300, 301, 305, 312, 313, 390, 405

ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. 9, 14, 28, 111, 123, 124, 147, 160–162, 170, 172, 190–192, 194, 265, 435, 491

ԳՈՐԾԱԿԱՂՈՒԹՅՈՒՆ (տե՛ս նաեւ՝ Պետական հաստատութիւն). 133, 154, 266, 275, 277, 279–281, 399, 464, 486–488, 531

ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ. 154, 155, 223, 279, 280, 399, 484, 485, 487, 488

ԳՈՒՆԴԱՍԱՊԼ (տե՛ս նաեւ՝ Սպարապետ). 38, 216, 240–242, 244, 267, 274–279, 281, 307, 308, 369, 396, 397, 400, 401, 404, 405, 409, 410, 412, 413, 415, 428–432, 443, 444, 488, 489, 529, 541

Դ

ԴԱՇԻՆՔ. 5, 19, 25, 28, 94, 95, 110,
123, 144, 147, 162, 193, 223, 248,
250–252, 262, 266, 267, 287, 288,
291, 292, 304, 308, 314, 315, 435,
448, 549
ԴԱՇՆԱԿԻՑ. 19, 28, 187, 190, 234, 266,
301, 324
ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ. 38,
39, 41, 101, 469, 471–477, 578
ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔ ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ.
39, 43, 44, 153, 163, 184, 295, 318,
319, 426, 466, 469, 470, 473, 475,
476, 479, 480, 485, 489–491, 582
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ. 173, 190, 208,
215, 223, 224, 230, 287, 291, 301,
304, 314, 341, 530–532, 534, 535,
588

Բ

ԲԱԳԱԴԻՐ. 251, 266, 277, 399, 540, 542
ԲԱԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ. 31, 40, 41, 53, 62,
132, 181, 182, 184, 186–190, 195,
200, 203–205, 213, 221, 222, 249,
256, 265, 297, 299, 316–318, 338,
339, 342, 347, 348, 350, 352, 358,
364–366, 384, 394, 401, 408, 413,
433, 459, 460, 475, 478, 484
ԲԱԳԱԺԱՌԱՆԳ (տե՛ս նաեւ՝ Գահաժա-
ռանգ). 44, 281, 295, 323, 395,
442, 444, 447, 453, 475, 478, 484,
485, 543
ԲԱԳԱԿԻՐ ԳՈՐԾԱԿԻՑ. 249, 252, 268,
269, 318, 475
ԲԱԳԱՊԱՀ. 260, 282, 284, 339, 350, 414
ԲԱԳԱԿԱԼ. 339
ԲԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ (տե՛ս
նաեւ՝ Արքայատոհմ). 37, 63, 75,

97, 137, 193, 202, 204, 258, 259,
261, 319, 409, 415, 416, 470, 474,
481, 509, 523, 538, 542
ԲԱԳԱՎՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ. 196–200,
205, 206, 208, 259, 260, 281, 284,
285, 317, 318, 321, 325, 327, 330,
343, 348, 378, 415, 459, 491, 589
ԲԱԳԱՎՈՐԻ ԱՆՁԵՌՆՄԽԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆ.
482, 484
ԲԱԳԱՎՈՐԻ (ԻՇԽԱՆԻ) ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ.
43, 44, 153, 154, 214, 425–427,
443, 444, 468, 478–481, 491
ԲԱԳԱՎՈՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ. 62
ԲԱԳՈՒՀՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ. 333
ԲԱԳԱՎՈՐԱՀԱՅՐ (տե՛ս նաեւ՝ Արքա-
յատոհմ). 251, 274, 277, 278, 284,
347, 369, 378–380, 541
ԲԱԳԱՎՈՐԵՂԲԱՅՐ (տե՛ս նաեւ՝ Արքա-
յատոհմ). 277, 278
ԲԱԳԱՎՈՐՈՐԴԻ (տե՛ս նաեւ՝ Արքայոր-
դի). 318, 321, 350, 542

Ժ

ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ. 38, 42, 98,
168, 214–216, 273, 401, 447, 468,
469, 475, 478–481, 484, 485

Ի

ԻԳԱԿԱՆ ԳԾՈՎ ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ.
37, 155, 167, 168, 236, 249, 318,
409, 415, 433, 473–475
ԻՆՎԵՍՏԻՏՈՒՐԱ (տե՛ս նաեւ՝ Իշխանու-
թյան տվչություն). 12, 321, 323,
340, 341, 359, 360
ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. 113, 188
ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆ. 145, 219, 260, 281,
284, 485
ԻՇԽԱՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ. 362

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՈՆԱԶԱՎԹՈՒՄ. 104,
108, 119, 143, 144, 148, 149, 323,
351, 358, 359, 389, 397, 467, 473,
481–484, 488, 489

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԵԳԻՏԻՄԱԳՈՒՄ. 15, 99,
184, 204, 351, 478, 486

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԵԳԻՏԻՄՈՒԹՅՈՒՆ, 34,
35, 45, 47, 53, 54, 62, 69, 75, 82,
86, 95, 116, 123, 127, 153, 170,
179, 186, 196, 200, 204, 221, 260,
269, 287, 321, 332, 333, 354, 360,
433, 434, 444, 490, 491

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՎՉՈՒԹՅՈՒՆ (տե՛ս նաե՛ւ՝
Ինվեստիտուրա). 11, 321, 340, 351,
358–360, 386, 387

ԻՐԱՎԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐԱՄՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ.
129, 131, 141, 167, 474

ԻՐԱՎԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ. 8, 62, 80, 86,
103, 109, 117, 129, 338, 339, 354,
359, 467, 482

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿ. 86, 109, 123,
143, 186, 195, 208, 269, 272, 297,
304, 305, 321, 323, 333, 347, 405,
417, 491

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ. 60

ԻՐԱՎԱՍՈՒԹՅՈՒՆ. 12, 16, 99, 133, 135,
249, 328, 373, 426, 468, 469, 480,
483–486

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՅԵՅԱԿԱՐԳ. 43, 238,
466, 467

Խ

ԽԵՆԱՄԱԿԱԼ (տե՛ս նաե՛ւ՝ Ավագ Պարոն,
Պայլ, Պարոն Հայոց). 129, 131–
135, 139, 141, 142, 154, 156, 159,
160, 164–168, 170, 175, 179, 184,
211, 212, 225, 228, 239–241, 243–
245, 261, 278, 280, 281, 295, 346,
348, 367, 378, 395, 396, 398, 411,

427, 455, 475, 478, 482, 486–488,
519, 529, 531, 541, 555, 557, 558
ԽԵՆԱՄԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ (տե՛ս նաե՛ւ՝ Ավագ
Պարոնություն, Պայլություն). 129,
131–133, 136, 139, 142, 159, 167,
242, 279, 280, 286, 287, 362, 365–
367, 396, 399, 414, 417, 455, 487,
489

Կ

ԿԼԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ. 277, 283

Հ

ՀԱՄԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ. 93, 141, 249, 478

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ. 271,
277, 333, 467

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔ. 40, 152, 163,
200, 204, 468, 483, 491

ՀԱՐՃՈՐԴԻ (տե՛ս նաե՛ւ՝ Ապօրինա-
ծին). 105, 106, 447, 476, 477

ՀՐԱԺՐԱԿԱՆ. 163, 164, 289, 341, 342,
344–346, 357, 361, 367, 375, 497,
568

ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ. 468, 469

Մ

ՄԱՐԱԶԱԽՏ. 173, 228, 229, 245–247,
276, 277, 396, 405, 406, 410, 425–
432, 440, 443, 445, 456, 482, 488,
529, 530, 532, 533, 557, 570

ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ. 22, 27

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻ-
ՃԱԿ. 123, 186, 191, 208, 297, 305,
323, 405, 417, 491

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ. 5, 6, 157,
163, 172, 194, 550

ՄՈԶՈՆ. 260, 282, 284

Ն

ՆՎԱՃՈՂԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔ. 82, 121, 468

Պ

ՊԱՅԼ (տե՛ս նաեւ՝ Ավագ Պարոն, Խնամակալ, Պարոն Հայոց). 87, 129, 134, 199, 229, 240–242, 244, 245, 247, 251–257, 260, 266, 267, 273, 277, 280, 283, 295, 298, 299, 303, 308, 348, 365, 395–399, 401–405, 410, 413, 414, 426, 429, 430, 437, 482, 487, 488, 541, 547, 551, 556

ՊԱՅԼՈՒԹՅՈՒՆ (տե՛ս նաեւ՝ Ավագ Պարոնություն, Խնամակալություն). 134, 243, 399, 413, 414, 487

ՊԱՏՎԱՆՈՒՆՆԵՐ. 98, 126, 199, 206–208, 260, 263, 271, 278, 279, 281–283, 285, 290, 327, 353, 354, 378, 391, 393

ՊԱՐՈՆ ՀԱՅՈՑ (տե՛ս նաեւ՝ Ավագ Պարոն, Խնամակալ, Պալլ). 281, 316, 322, 340, 343, 347, 348, 357, 368, 398, 429, 478, 488, 538, 544

ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՅՐ. 28, 45, 120, 143, 162, 229, 286, 295, 530

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ (տե՛ս նաեւ՝ Գործակալություն). 154, 375, 465, 484, 486, 489

ՊԵՏԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ. 33, 52, 205, 375

Ջ

ՋԱՄԲՈՒԱ (տե՛ս նաեւ՝ Սենեկապետ). 217, 237, 364, 432, 443, 465, 528, 531, 535, 536, 552, 553, 557

ՋԱՆՅԼԵՐ (տե՛ս նաեւ՝ Ատենադպիր). 277, 464

Ռ

ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ. 22–24, 93, 169, 190, 231, 287, 291, 436

Ս

ՍԵՂԱՆԱՊԵՏ (տե՛ս նաեւ՝ Սենեղալ). 277, 464, 531, 548

ՍԵՆԵԿԱՊԵՏ (տե՛ս նաեւ՝ Զամբուա). 216, 237, 239, 443, 465, 531, 552, 557

ՍԵՆԵՇԱԼ (տե՛ս նաեւ՝ Սեղանապետ). 199, 275, 277, 342, 429, 448, 456, 464, 488, 531, 548

ՍՈՎՈՐՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ. 131, 490

ՍՊԱՐԱՊԵՏ (տե՛ս նաեւ՝ Գունդատապլ). 10, 31, 39, 43, 66, 71–73, 77, 79–82, 85, 100, 102, 105–107, 112, 116, 118, 120, 123, 126, 128, 134, 137, 149–153, 161, 163, 173, 175–177, 184, 188, 189, 191, 200, 211, 212, 218, 220–222, 224, 227, 228, 235, 237, 239, 241, 246, 248, 249, 256, 257, 259, 265, 271, 273–279, 284, 294, 295, 304, 307, 317, 318, 322, 336, 342, 356, 362, 382, 394, 400, 402, 426, 429, 432, 456, 466, 469, 470, 476, 477, 479, 483, 485, 489, 491, 501, 536, 557, 582, 583, 588

ՍՏՈՐԱԿԱ (տե՛ս նաեւ՝ Վասալ). 98, 110, 172, 304, 307

Վ

ՎԱՍԱԼ (տե՛ս նաեւ՝ Ստորակա). 13, 21, 96, 98, 126, 161–163, 172, 174, 183, 189, 234, 302, 309–311, 381

ՎԱՍԱԼՈՒԹՅՈՒՆ. 96–98, 161, 162, 172, 174, 179, 297–299, 301, 302, 305, 311, 315, 321

ՎԵՀԱՊԵՏ (տե՛ս նաեւ՝ Գերակա). 125, 193

ՎԵՐԻՆ ԱՏՅԱՆ (տե՛ս նաեւ՝ Արքունի ատյան, Գերագույն ատյան). 42, 155

Տ

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. 9, 24, 111

ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (տե՛ս նաեւ՝ Աշխարհակալություն). 11, 13, 14, 17–20, 304

ՏԻՏՂՈՍՆԵՐ. 7, 10, 15, 16, 20, 82, 86, 87, 89, 96–99, 109, 110, 125, 129, 157, 179, 190, 196–200, 206–208, 266, 278–283, 312, 316, 322, 325, 327, 339, 347, 348, 357, 365, 378, 379, 388, 398–400, 456, 464, 465, 487, 491, 510, 558, 564–566, 587, 589

Օ

ՕՐԵՆՄԴՐԱԿԱՆ/ՕՐԵՆՄԴՐՈՒԹՅՈՒՆ. 489, 490

ՕՐԵՆՔ. 22, 37, 40, 46, 60, 106, 136, 143, 152, 167, 206, 211, 233, 295, 313, 337, 338, 385, 401, 415, 433, 466, 473, 477, 481–483, 489, 490

ՕՐԵՆՔԻ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ. 60

ՕՐԻՆԱԿԱՆ/ՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. 6, 33, 34, 53, 92, 103, 104, 108, 109, 121, 131, 139, 141–143, 148, 149, 152, 164, 165, 167, 168, 170, 178, 179, 185, 200, 213, 219, 245, 252, 261, 295, 320, 323, 338, 349, 353, 359, 367, 375, 385, 415, 433, 434, 442, 444, 447, 452, 453, 467, 474, 476, 481, 484, 486, 489, 490

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	5–34
ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ «ԼԵԳԻՏԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	35–491
Նախագիտելիք.....	37
Ռուբեն Ա (՜)	63
Կոստանդին Ա (1080 ^o –1100 թթ.).....	76
Թորոս Ա (1100–1129 թթ.).....	88
Լեւոն Ա (1129–1137 թթ.)	101
Թորոս Բ (1145–1168 թթ.)	114
Ռուբեն Բ (1169–1170 թթ.) եւ Մլեհ (1170–1175 թթ.)	128
Ռուբեն Գ (1175–1187 թթ.).....	149
Լեւոն Բ խնամակալ-իշխան (1187–1198 թթ.).....	164
Լեւոն Բ (I)՝ թագավոր Հայոց (1198–1219 թթ.).....	186
Ռայմոնդ-Ռուբեն՝ գահակից-թագավոր Հայոց (1211– 1216 թթ.) եւ Անտիոքի պրինց (1216–1219 թթ.).....	210
Զապել թագուհի (1219–1222, 1225–1226 թթ.)	
եւ Փիլիպոս թագավոր (1222–1225 թթ.)	236
Հեթում Ա թագավոր (1226–1269 թթ.), Զապել թագուհի եւ Կոստանդին պալլ.....	254

Լեւոն Գ (II) թագավոր (1269–1289 թթ.).....	297
Հեթում Բ թագավոր (1289–1306 թթ. ընդհատումներով) եւ եղբայրք նորին	337
Օշին թագավոր (1308–1320 թթ.).....	380
Լեւոն Ե (IV) թագավոր (1320–1342 թթ.).....	394
Գի Լուսինյան–Կոստանդին Գ (II) թագավոր (1342–1344 թթ.).....	409
Կոստանդին Դ (III) թագավոր (1344–1362 թթ.).....	425
Կոստանդին Ե (IV) թագավոր (1365–1373 թթ.).....	437
Լեւոն Զ (V) Լուսինյան (1374–1375 թթ.).....	450
Եզրափակում.....	466
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	493–573
1. Անանունի «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց» աշխատութիւնը.....	495
2. Հեթում Նղիրցու Պատմութիւնը.....	527
3. Անանուն ժամանակագրական գրառումներ.....	554
4. Ավետիք Տիգրանակերտցու Գավազանագիրքը	559
ՑԱՆԿԵՐ.....	575–667
Օգտագործված աղբյուրների եւ ուսումնասիրությունների ցանկ.....	577
Անձնանունների ցանկ	603
Տեղանունների ցանկ	650
Պետա-իրավական հիմնական եզրույթների եւ հասկացությունների ցանկ	663

ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐ Ա ՀԱՏՈՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Գոչունյան Ա., «Ժամանակ» օրաթերթ, Ստամբուլ, 5.12.2005 թ.

Հատտեճյան Բ., «Մարմարա» օրաթերթ, Ստամբուլ, 8.12.2005 թ.

Թորանյան Թ., «Արարատ» շաբաթաթերթ, Բեյրութ, 23–29.12.2005 թ.

Քյուրումյան Գ., «Ազգ» օրաթերթ, Երեւան, 13.01.2006 թ.

Ճաղարյան Լ., «Տարեգիր» շաբաթաթերթ, Երեւան, 24.01.2006 թ.

Աղպաշյան Պ., «Զարթոնք» օրաթերթ, Բեյրութ, 24.01.2006 թ.

Դինք Հ., «Ակոս» օրաթերթ, Ստամբուլ, 27.01.2006 թ.

Մաթեոսյան Շ., «Զորրորդ իշխանություն» եռօրյա, Երեւան, 3.02.2006 թ.

Ասատրյան Լ., «Զորրորդ իշխանություն» եռօրյա, Երեւան, 17.02.2006 թ.

Կարապետյան Ա., «Հայկական ժամանակ» օրաթերթ, Երեւան, 22.04.2006 թ.

Ռշտունի Տ., «Գրաշխարհ», Երեւան, № 2–3, 1.05.2006 թ.

Բոզոյան Ա., «Յառաջ» օրաթերթ, Փարիզ, 4.06.2006 թ.

Բոզոյան Ա., «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երեւան, № 1, 2006 թ.

Հարությունյան Գ., «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երեւան, № 3, 2006 թ.

Ա ՀԱՏՈՐՈՒՄ ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	առդ	տպված	ռադդելի
21	29	1174	1074
37	1	1170	1070
135	7	1198	1098
390	34	Ծեծ	ծեծ
511	21	դուստրը	թուրը
524	5	1103	1003

Տպագրությունը՝ «ՓՐԻՆԹԻՆՖՈՒՆ» ՀԶ ՍՊԸ